

**BAĞIMSIZLIKLARININ
YİRMİ YEDİNCİ YILINDA
TÜRK CUMHURİYETLERİ**

Ankara, 2018

AHMET YESEVİ
ÜNİVERSİTESİ

BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ

İnceleme Araştırma Dizisi

Yayın No:61

Editörler

Doç. Dr. Ayşe Çolpan Yıldız

Dr. Murat Yılmaz

Yayın Koordinatörü

Harun Sarıgül

ISBN: 978-9944-237-74-1

Baskı Tarihi: Aralık 2018

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29
www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

Baskı:

SalMat

BASIM YAYINCILIK AMBALAJ SAN. LTD. ŞTİ.

Sebze Bahçeleri Caddesi Arpacioğlu İş Hanı No.95/1 İskitler/ANKARA

T 312 341 10 24 • F 312 341 30 50

e salmatbasim@gmail.com • www.salmat.com.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	5
PROJENİN AMACI	7
GİRİŞ/Murat YILMAZ/Ayşe ÇOLPAN YALDIZ	11
27. YILINDA TÜRKİYE’NİN TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE İLİŞKİLERİ: KURUMLARIN ROLÜ /Fırat YALDIZ.....	21
AZERBAYCAN /Vefa KURBAN/ Araz ASLANLI / Geray MUSAYEV/Nazim CAFEROV	39
KAZAKİSTAN /Seyit Ali AVCU / Akbota ZHOLDASBEKOVA	119
KIRGIZİSTAN / Beishenbek TOKTOGULOV/Ozodbek KARAMATOV ...	197
ÖZBEKİSTAN /Ayşe ÇOLPAN YALDIZ	283
TACİKİSTAN /Pınar KÖKSAL	345
TÜRKMENİSTAN /Fırat YALDIZ.....	401
YAZARLARIN ÖZGEÇMİŞİ	461

SUNUŞ

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan bağı tarihi süreç içerisinde eskilere dayanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin 1990-1991 yıllarında dağılma sürecine girmesiyle birlikte, diğer topluluklar gibi, Türk toplulukları da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Başta, Kazakistan Cumhuriyeti olmak üzere, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan gibi Türk Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Türk Cumhuriyetleri ve Türk topluluklarının bağımsızlıklarına kavuşmaları, Türkiye Cumhuriyeti devleti ve Türk halkı tarafından son derece olumlu karşılanmıştır. Bu konuda ilk akla gelen ülke, bölgeyle tarihsel ve kültürel pek çok açıdan ortak özellikleri bulunan Türkiye olmuştur. Aradan geçen 27 yıllık süreçte de Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını pekiştirmiş, Avrasya coğrafyasında siyasi ve ekonomik anlamda önemli rol oynayan birer ülke konumuna gelmişlerdir. Türk Cumhuriyetlerinin gelişim sürecinde cumhuriyetlerin etnik yapısı, sahip oldukları enerji kaynakları, küresel ülkelerle münasebetlerinde etkili bir araç olmuştur.

27 yıllık dönemde Türkiye, söz konusu ülkeler ile siyasi, kültürel ve ekonomik anlamda ilişki ağları kurmaya başlamıştır. Nitekim Türk Cumhuriyetlerini tanıyan ve bu ülkelerde Büyükelçilik açarak uluslararası statüde onları tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bu ülkelere ilk üst düzey ziyaretler Türkiye'den yapılmış, bu ülkelerin yöneticileri de ilk ziyaretleri için Türkiye'yi seçmişlerdir. Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra dış dünyaya Türkiye üzerinden açılma imkanı bulmuşlar, Türkiye, bir bakıma bu ülkeler için bir pencere olmuş, dünya ile bütünleşmeleri sürecinde de onların önemli bir ortağı haline gelmiştir. Bu çerçevede, Türk Cumhuriyetleri'nin BM ve AGİT gibi uluslararası ve EİT gibi bölgesel örgütlere üye olmalarında ayrıca NATO'nun BİO programına katılmalarında ve başka pek çok konuda, Türkiye her türlü desteği sağlamıştır.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle geliştirdiği işbirliği günümüzde de artarak gelişmektedir. Türk Keneşi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKP), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Hoca Ahmet

Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği, TİKA, TURKSOY, Türk Kültür ve Miras Vakfı, TRT Avaz, Yunus Emre Enstitüsü, Maarif Vakfı gibi kuruluşlar Türkiye'nin Türk dünyası içerisindeki işbirliğini arttıran ve kardeş cumhuriyetler arasındaki işbirliğini pekiştiren projeler olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti bütün bu kardeş devletlerin hem ulusal gelişim süreçlerinde, hem bölgesel işbirliği çabalarında hem de küresel etkinlik sürecinde hep yanlarında olmuştur ve yanlarında da olmaya devam edecektir. Aradan geçen yirmi yedi yılda, bu ülkeler yoğun çabalar gösterip, büyük problemleri aşarak kendi ayakları üzerinde kalmayı başarmışlardır. Bundan sonraki süreçte de her türlü ekonomik, siyasi ve kültürel ortaklıklarını arttırmak için devam edeceklerdir.

“Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri” başlıklı bu kitapta, Türk Cumhuriyetleriyle ilgili birçok konuda farklı makalelere yer verilmektedir. Aynı zamanda Türk Cumhuriyetlerinin 27 yılda geçirdikleri serüveni, farklı boyutlarla ele almayı amaçlamaktadır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın siyasi, ekonomik, sosyal dönüşümünü ve bu çerçevede uluslararası ilişkilerde küresel ve bölgesel ölçekte söz konusu ülkelerin dış politikalarının analizleri bulunmaktadır. Bu kapsamda her ülke, incelenen konunun uzmanları tarafından incelenmiş ve Orta Asya ülkeleri derinlemesine analiz edilmiştir.

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı olarak, hem Kazakistan ile olan işbirliğimiz, hem de diğer kardeş devletlerle olan bağlarımız neticesinde bu eserin üniversitemiz tarafından basılmasının doğru olacağını düşünerek elinizdeki bu kitabı hazırladık. Başta kitabın hazırlanmasında emeği geçen Doç. Dr. Ayşe Çolpan Yıldız ve Dr. Murat Yılmaz'a, ardından makalesi bulunan tüm uzmanlara üniversitem ve şahsım adına en kalbi şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Mütevelli Heyet Başkanı

AMAÇ

Ayşe ÇOLPAN YALDIZ
Murat YILMAZ

Projenin Amacı

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya devletleri ve Azerbaycan, Türkiye'nin dünya siyasetindeki yalnızlığını paylaşan kardeş ülkeler olarak 27 yıldan fazla bir süreyi geride bıraktılar. Bölgeye ilgi duyan (ve duymak durumunda kalan) Türkiye'deki akademisyenleri zorlayan ve aslında kendilerini metodolojik olarak sorgulamalarına imkan sağlayan bir gerçeklik söz konusuydu. Bölgenin gerçekliği, zihinlerinde yarattıkları ile uymuyordu. Aslında ne milliyetçiler ne komünistler ne de İslamcılar bölgede aradıklarını bulabilmişlerdi. Çoğu zaman da bu şaşkınlığı, türlü gerekçelerle gerçekliği sorgulayarak anlamlandırmaya çalışmışlardı. Oysa, fikirler, algılar, düşünceler üzerinden gerçekliği sorgulamak yerine gerçeklik üzerinden düşünceleri sorgulamak, bölgeyi anlamlandırabilmek, anlayabilmek ve bölge gerçekliğini yalın gözle görebilmek ve kabullenebilmek açısından daha makul bir yoldur.

Bu eser, temel olarak, bu anlayış doğrultusunda, söz konusu ülkelerin, 27 yılda geçirdikleri serüveni, farklı boyutlarla ele almayı amaçlamaktadır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın siyasi, ekonomik, sosyal dönüşümünü ve bu çerçeve de uluslararası ilişkilerde küresel ve bölgesel ölçekte söz konusu ülkelerin dış politikalarının analizi ele alınacaktır. Son olarak, Türkiye'nin geride bırakılan 27 yıl içerisinde Orta Asya lkeleri ve Azerbaycan ile ilişkileri tarihsel olarak incelenecektir.

Projenin zgnlğ ve nemi

Bu eserde, her ülke, incelenen konunun uzmanları tarafından kaleme alınmaya çalışılacaktır. Böylelikle, hem ülke hem de ele alınan konu çerçevesinde uzmanlığa sahip olan yazarlar tarafından yazılan bölümler yoluyla, Orta Asya lkeleri ve Azerbaycan derinlemesine analiz edilmiş olacaktır. Çalışmanın bir özgünlüğü, sadece Türkiye'deki konu ve bölge uzmanları değil, söz konusu ülkelerin kendi akademisyenlerinin gözüyle de ülke gerçekliklerinin anlaşılmaya çalışılmasıdır.

Diğer bir özgünlüğü ise çalışmanın, ülke değerlendirme çalışmalarında genel olarak eksikliği hissedilen ve bugüne kadar çok da fazla ele alınmamış konuları öne çıkarmaya çalışmasıdır. Bu minvalde, örneğin, ekonomik ve sosyal dönüşüm konusunda genelde göz ardı edilen Sovyet sonrası sosyal politikalarda yaşanan dönüşüm veyahut “diaspora” konusu ya da devlet inşa sürecinde sadece dil politikaları değil; tarih, mekan, kent politikaları ve gündelik hayatta yaşanan dönüşümler de mümkün olduğunca ele alınmaya çalışılacaktır.

Projenin Kapsamı

Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan’da Sovyetler Birliği’nin dağılması ile ortaya çıkan sosyal, ekonomik, siyasi dönüşümün inceleneceği bu çalışmanın kapsamı doğal olarak disiplinler arası bir işbirliği ile sağlanacaktır. Bu anlamda, farklı disiplinlerden birçok uzman akademisyen ile yürütülecek olan projede, kapsam olarak Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan incelenirken, şu tür bir öneri sunmak uygun görülmüştür:

Giriş

1- Ülkede Siyasal Sistem ve Yaşam

- ***Siyasal Yapı,***
- ***İdari ve Yönetmel Yapı***
- ***Siyasal Kurumlar***
- ***Politik hayatta dönüşüm***
- ***Temel Sorun ve Önemli Başarı alanları***

2- Bağımsızlığın İnşasında Dil, Tarih, Eğitim, Din ve Kent Politikaları

- ***Dil politikaları***
- ***Eğitim politikaları***
- ***Tarih yazımı***
- ***Mekansal Tasarımlar ve Kent politikaları***
- ***Temel Sorun ve Önemli Başarı alanları***

3- Sosyo-Demografik Dönüşüm ve Gündelik Yaşam Pratikleri

- ***Temel Demografik Göstergeler***
- ***Ülke Diasporası ve Göç***
- ***Geçim Stratejileri ve Sosyal Politikalar***
- ***Dini Hayat***
- ***Kültür sanat***
- ***Gençlik***
- ***Temel Sorun ve Önemli Başarı alanları***

4- Yeni Ekonomik-Politik Sistem

- **Ekonomik Yapı**
- **Ekonomik Dönüşüm**
- **Öne çıkan Sektörler**
- **Enerji Politikaları**
- **Su Politikaları (Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan)**
- **Temel Sorun ve Önemli Başarı alanları**

5- Küresel ve Bölgesel Ölçekte Ülke Realitesi

- **Ülkenin dış politikası**
- **Küresel sistemde ülkenin önemi**
- **Bölgesel ölçekte ülkenin önemi**
- **Temel Sorun ve Önemli Başarı alanları**

Sonuç

Her ülkedeki toplumsal, ekonomik ve siyasal yapıda öne çıkan meseleler farklılaşacağı için bu alt başlıkların içeriklerinin oluşturulmasında yazarlara esneklik bırakılacaktır. Dolayısıyla yukarıdaki alt başlıklar ve konular, sadece yazarlara fikir verme açısından belirtilen noktalardır. Bunun dışında, esasında, her ülke gerçekliğine uygun olarak yazarlar bu konuların bir kısmını öne çıkarabilir; bazılarını hiç ele almayabilir; ya da burada belirtilmeyen konulara da yer verebilirler.

Proje Süreci ve Çalışmanın Yöntemi Proje Ekibinin Tespit Edilmesi

2017 Eylül ayında somutlaşan projede, her ülkenin bir koordinatörün sorumluluğunda, yazılması amaçlanmaktadır. Buna göre, koordinatörler, ele alınan konularla ilgili ülke uzmanlarının belirlenmesinden sorumlu olup, yazıların toplanmasını takip etmekle yükümlüdürler. Buna göre, söz konusu koordinatör, isterse bazı bölümleri kendi bilgi birikimi ve akademik yetkinliği doğrultusunda kendisi ele alabilir, hatta tüm başlıkları kendisi yazabilir; dilerse de her bir alt başlık için başka uzmanlar bulabilir.

Kitabın Derlenmesine Yönelik Aşamalı olarak Çalıştayların Gerçekleştirilmesi

Koordinatörlerin, bölümlerin yazılmasına yönelik oluşturdukları alt yapı gerçekleştirildikten sonra, tüm yazarlarla ortak bir toplantı düzenlenecektir. Bundan sonraki süreçte, her ülke koordinatörün kendi bölümleri ile ilgili sorumluluk verdikleri yazarlarla ayrıca görüşmeye devam edeceklerdir.

Yazılar toparlandıktan sonra, koordinatörler biraraya gelerek, ortak dil oluşturma noktasında bir toplantı gerçekleştirecektir.

Bölmelerin Düzenlenmesi Ve İlgili Kitabın Yayına Hazırlanması

Nihai olarak, 2018'in Eylül ayında kitap hazırlanmış bir şekilde yayına gönderilecektir. Bu durumda, zamansal olarak projenin yürütülmesi ile ilgili planlamayı özetlersek;

İŞ	TARİH	SORUMLULUK
Koordinatörlerin tespiti	Ağustos 2017	Ayşe Kavuncu, Tümen Somuncuoğlu, Konuralp Ercilasun - En az 6 kişilik bir ekipten oluşacak, her uzman akademisyen, sorumlu olduğu ülke ile ilgili yazıları yazacak kişileri tespit etmekle sorumludur.. 6 kişiden her biri sorumlu olduğu ülke ile ilgili oluşturduğu ekibin süreç sonuna kadar yürütücüsü ve koordinatörü olacaktır.
Konuları yazacak uzmanların tespiti	Eylül-Şubat 2017	Her koordinatör, sorumlu olduğu ülke ile ilgili yazı alabileceği yazarlarla görüşmeye başlayacak. Her ülkenin yazımında kaç akademisyenin olacağı tamamen koordinatörün sorumluluğunda olacak.
İlk Çalıştay	Şubat 2018 sonu	1 ay boyunca koordinatör, oluşturduğu akademisyen ekibi ile beraber, gerçekleştirecekleri çalışmanın ilk taslağını hazırlayacak ve rapor olarak çalıştayda sunacaktır.
Yazıların tamamlanması	Şubat-Haziran Sonu 2018	3 ayda yazarlar ilgili bölümlerini yazarak koordinatörlerine ulaştıracaktır.
Kitabın Yayına Hazırlanması	Temmuz-Eylül 2018	Koordinatörler Ocak ayı başında birkez biraraya gelerek, ellerindeki yazılarla durum değerlendirmesi yaparak, iki aylık süre sonunda kitabın editörlüğünü tamamlayacaklardır.
Kitabın Yayına Gönderilmesi	Kasım 2018	-

GİRİŞ

Ayşe ÇOLPAN YALDIZ*

Murat YILMAZ**

Yaklaşık 70 yıl boyunca Sovyet rejimi altında kapalı bir şekilde yaşayan ve dünyadan soyutlanan Orta Asya'daki topluluklara dair dünyada çok az şey biliniyordu. Büyük oyunda diğer büyük güçler tarafından henüz 1800'lerde sömürgeciliğin altın çağında bölgenin bir başka büyük güç olan Rusya'nın hakimiyetine girmesine gösterilmeyen tepkiler, üstü kapalı olarak büyük oyundaki paylaşımında Rusya'nın payına neyin düşeceği/düştüğü onanmıştı aslında. Bu dönemden itibaren, 2. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Sovyetlere karşı Orta Asya'daki halkları kullanma girişimi ve Soğuk Savaş yıllarında ABD-Sovyet rejimi arasındaki yoğun güvenlik politikaları ve jeostratejik anlamda birbirlerinin alanlarını daraltma mücadelesi dışında, bu esir Türkçe konuşan halkların durumuna dair dünya kamuoyunda pek de ses çıkmamıştı. Görüldüğü gibi çıkan sesler de reel politikanın bir gereği olarak Amanya ve ABD çıkarına uygun olarak şekilleniyordu. Oysa Orta Asya halklarının kendisi, 70 yıl boyunca hem Sovyet rejiminin totaliter anlayışı altında yaşamayı öğrenmiş; buna uygun hayatta kalma stratejileri üretmeye başlamışlar; hem de kendi milli değerlerini ve kültürlerini koruma noktasında hassasiyetlerini hiçbir zaman kaybetmemişlerdir. Sovyet rejiminin bölgeyi kontrol altında alabilmek için uyguladığı denge politikası stratejilerine karşı Orta Asya halkları bunu fırsat bilerek uygun taktiklerle cevap vermeyi başarabilmişlerdir.

Sovyet rejimi 1970'lerden itibaren zayıflamaya başlamış, içerdeki kokuşmuşluğun dünyanın gözleri önünde sergilenmemesi için daha fazla baskı politikası uygulanamaz hale gelmişti. Şeffaflık ve yeniden yapılanma (*Glasnost&Perestroyka*) politikaları ile çökmekte olan sistem için son bir çaba gösteriliyordu. Oysa pandoranın kutusu artık açılmıştı. Kazakistan'da daha 1950'lerde başlayan toplumsal hareketler giderek yayılıyor ve şiddetleniyordu. Bakir toprak-

* Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, akavuncu@gmail.com

** Siyaset Bilimci

lar projesine büyük çapta tepkiler veren Kazak halkı, 1959 yılında demir-çelik fabrikasında uygulanan politikalarla ilgili ayaklanmışlardı. 1982’de Almatı’daki öğrenci ayaklanmaları artık Kazakistan’da önüne geçilemeyecek bir protesto kültürünün hakim olduğunu açıkça ortaya seriyordu. Tüm Sovyet coğrafyasında hareketlenmeler hız kazanmıştı. Litvanya’da, Estonya’da toplumsal eylemler ve gösteriler Moskova’nın dikkatini çekmekteydi. Üstelik Rusya merkezi de aynı şekilde karışıklık içindeydi. Daha 1963 yılında Güney Rusya’da patlak veren ayaklanmalarda 120 kişi ölmüştü. Bunlar esasında Demirperde rejiminde kaçınılmaz sona doğru ilerlendiğinin işaretleriydi.

Esasında Sovyetler Birliği kurduğu baskı sisteminde hem ekonomik hayatta hem de siyasal hayatta kendilerince belli bir istikrar kazanmışlardı. Siyasal hayatta Komünist parti kurduğu organizasyon sayesinde en ücre köşesine kadar tüm toplumu denetleyebilmekte ve ekonomik hayatta devlet fabrikaları tüm sektörler için hakimiyet kurmuştu. Fakat bürokrasideki sınırsız güç bir süre sonra, hem devlet kurumlarında hem fabrikalarında personelin belirli bir rehavete kapılmasına sebep olmuş; verimsiz çalışan söz konusu kurumlarda çalışanlar sabahtan akşama kadar bir iş yapmaz hale gelmişlerdir. Sanayiinin ve bürokrasinin çökmek üzere olduğu ülkede rüşvet ve yolsuzluk en tepene en aşağıya kadar tüm topluma sinmiş bir özellik haline gelmişti. Sistemin bu tıkanıklığının yanında aynı zamanda hakim etnik grup olan Ruslar dışındaki etnisiteler, Rus eğitim sisteminde okumanın bir getirisi olarak artık Rusları ve yönetim tarzlarını daha iyi öğrenmiş bu doğrultuda taktikler üretebiliyorlardı. Hem sisteme entegre olmalarında bu durum bir avantaj sağlıyor hem de kendilerini Rus hegemonyasına karşı daha iyi koruyabilecek mekanizmalar ve taktikler bulabiliyorlardı.

Ayrıca rejim 1917’den beri birçok mağdur yaratmıştı ve bu mağduriyetin hacmi giderek de büyümüşü. Son yıllara geldiğimizde baskılarda bir azalma olmamış fakat rejim mağdurları daha ihtiyatlı davranmayı öğrenmiş ve mücadelelerini kendilerine zarar vermeyecek şekilde dikkatli gerçekleştirmeye başlamışlardı.

Bununla beraber, Soğuk Savaş döneminde girdiği mücadelede de ABD’ye karşı giderek zayıflayan Sovyet rejimi, dışarıda devam eden silahlanma yarışının çöken ekonomisiyle artık altından kalkamaz hale gelmiş; bu durum dünya rekabetinde de giderek zayıflamasına sebep oluyordu. Dünya rekabetinde zayıfladıkça desteklediği ülkeleri de destekleyemez hale gelmiş ve bölgesel olarak her coğrafyada gücünü kaybetmeye başlamıştı. Son bir önemli nokta da tabii ki, Afganistan işgali idi. Afganistan işgali, Sovyet rejimi ve Kızıl Ordu için sonun başlangıcı idi. Kızıl Ordu’da genelde öncü birlik olarak orta Asyalı gençler operasyonlara ve işgallere gönderilirdi. 1980’de daha işgalin hemen başlarında Kabil’de bazı Türkistan askerleri, akrabaları olan Afgan mücahitlerine karşı savaşmayacaklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine yetkililer bir süre sonra söz

konusu birlikleri geri çekmişlerdir. İlk defa Kızıl Ordu gibi disiplinin tam olduğu bir kurumda bile artık her emredilenin yaptırılmadığı tüm dünya kamuoyunda ortaya çıkmış oldu.

Böylelikle Komünist Parti son Genel Sekreteri Gorbaçov, işte bu sorunlara karşı glasnost ve perestroyka (şeffaflık ve yeniden yapılanma) reformları ile çare olmaya çalıştı. Birliği dağılmakta kurtarmadı belki bu çabalar fakat birliğin kansız şekilde dağılmasını sağladı. Bu süreçte Sovyetologların aksine Birliğin dağılmasının Orta Asya'dan başlamamasına dayanılarak, Orta Asya devletleri ile ilgili genel bir kanı, bu ülkelerin bağımsızlığa hazırlıksız yakalandıkları ve aslında çaba sarfetmeden bağımsızlığa kavuştuklarıdır. Bu kanı da en çok bir yıl içersinde iki kere gerçekleştirilen birlikten ayrılma referandumlarının sonuçlarına dayanılarak desteklenmektedir. Arada komünistlerin son darbe girişiminin olduğu bu iki referandumdan darbe öncesi olanda, Sovyet cumhuriyetleri ağırlıklı şekilde birlikte kalma kararı verirken; darbenin başarısız bir şekilde sonuçlanmasıyla komünist sistemin kesinlikle çöktüğünden emin olduklarında ikinci referandumda çoğunlukla aynı ülkeler bağımsızlıktan yana referandum sonuçları çıkarmışlardır. Bu durum, darbenin akıbetini beklemekten yana tavır takınan Orta Asya elitlerine yönelik eleştiriler geitrilmesine sebep olsa da gerçekte, Orta Asya'daki liderlerin Sovyet rejimini desteklediğini göstermez, ancak yaşanan deneyimlerden dolayı beklemeyi ve dengelere göre hareket etmeyi, kendi ülkelerinin geleceği açısından, en makul çözüm olarak düşündüklerini göstermektedir.

Nihayet Sovyetler Birliği dağıldığında Soğuk Savaş ve onun iki kutuplu yapısı da son bulmuş oldu. İşte Orta Asya devletleri böyle bir ortamda bağımsızlığa kavuştu. Sovyetler Birliği'nin yıkılması Orta Asya devletleri için tek kutuplu/çok kutuplu bir hal alan yeni dünya düzenine, bu tek kutuplu sistemin temel unsurlarını benimseyerek, adapte olmaya çalışmayı beraberinde getiriyordu. Bu Soğuk Savaş sonrası sisteme adapte olma noktasında Orta Asya ülkelerinin 27 yıl boyunca dönüşüm sürecinde yaşadıkları deneyimlerin ele alındığı bu eserde, her ülke tek tek konunun ve bölgenin (ülkenin) uzmanı akademisyenlerimiz tarafından kaleme alınmıştır. 1991'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın bu anlamda özellikle son dönemlerinde yaşadıkları deneyimlere daha fazla ağırlık verilmeye çalışılmıştır. Nitekim, bugüne kadar Türk akademi dünyasında, söz konusu ülkelerin yaşadıkları dönüşüm (transition) süreci oldukça fazla ele alınmıştır. Ancak, 27 yıl az bir süreç değildir, Orta Asya ülkeleri 1991'de bağımsız kaldıkları koşullardan ve deneyimlerden, bugün, çok farklı bir noktaya gelmişlerdir. Oysa Türkiye'de çalışmalar ağırlıklı olarak 1990'lı yıllardaki yoğun ilişkiler döneminde ortaya çıkmış ve dolayısıyla 1990'lı yıllar ağırlıklı bir şekilde incelenmiştir. Günümüzde

de gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların birçoğu alan çalışmasının yoksunluğundan dolayı, kullandıkları ikinci el kaynaklardan bölgenin 1990'lı yıllarına atıflarla çalışmalarını gerçekleştirmektedirler.

Oysa, belirtildiği gibi, Türk Cumhuriyetleri 27 yılda çok şey yaşamış, çok deneyim kazanmışlardır. Elinizdeki çalışma bu anlamda üç açıdan özgündür. Birincisi, burada açıklandığı gibi, ülkelerin dönüşümleri incelenirken özellikle son dönem, diğer bir deyişle 2000 sonrası dönemleri ele alınmıştır. Bazı ülkeler için, yaşadıkları deneyimlere uygun olarak, ağırlık hatta 2015-2016 sonrasına (örneğin Özbekistan'de yeni cumhurbaşkanı dönemi üzerinde sıklıkla durulmuştur) verilmeye çalışılmıştır. İkinci özgün nokta ise, Türk Akademi dünyası içerisinde ancak bölgeyi ve ülkeleri yakından tanıyan akademisyenler seçilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan'ı ve Kırgızistan'ı, Özbekistan'ı ve Türkmenistan'ı, Azeri ve Kırgız ve Özbek kökenli fakat Türkiye'de farklı üniversitelerde çalışan hocalarımız hazırlarken, Kazakistan'ı uzun süre Kazakistan'da yaşayan uzman, Tacikistan'ı da alanda tartışmasız ülkeyi en iyi bilen otorite kabul edilen değerli hocamız kaleme almıştır.

Son olarak ise, her ülkenin farklı alanlardaki dönüşüm/süreklilik analizleri gerçekleştirilirken; bu farklı alanlarda yüzyüze kaldıkları, başetmeye çalıştıkları temel sorunlar irdelenmiştir. Türk cumhuriyetlerinin Sovyet sonrası dönüşümleri incelenirken, genellikle ya bu ülkelerin içinde buldukları yapısal koşullar ihmal edilerek, aktör olarak verilen önemin fazlalığından dolayı haksız yere eleştirilerin dozu kaçırılmıştır ve çoğu zaman tarihsel kurumsalcılık ya da aktör temelli yaklaşımların etkisiyle Sovyetlerin bir devamı olarak tarihsel süreklilik içerisinde oldukları belirtilmiş ve sürekli Türk cumhuriyetlerinin dönüşüm ve dünya ile entegrasyonlarından olumsuz sonuçlar üzerinde durulmuştur; ya da tam tersi yapısal sınırlılıklar ve reel koşullar ihmal edilerek politik anlamda yine aktör temelli yaklaşımların etkisiyle eleştiriden uzak durularak, gerçeklik çoğu zaman olduğundan farklı gösterilerek bu ülkelerin yüzyüze kaldığı problemler ihmal edilmiştir. İşte bu eser, bu duruşların her ikisini de dışarda bırakarak, reel politikte mevcut yapısal sınırlılıkların bu ülkeleri nasıl zor durumda bıraktığı ve bu anlamda yapı içerisinde yapan olarak Türk devletleri ve onların politik elitlerinin seçimleri üzerinde durulmuştur. Türk cumhuriyetlerinin yüzyüze kaldığı söz konusu yapısal sınırlılıkların her biri gerek siyasal gerek ekonomik gerek toplumsal dönüşümlerin her birinde ve ayrıca her ülkenin kendi özgünlüğü içerisinde farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda aktörler olarak Türk devletlerinin stratejileri de birbirinden farklılaşmıştır. Dolayısıyla, her Türk devleti aslında bugün hem uluslararası ilişkilerde, hem iç siyasetlerinde, hem ekonomilerinde hem toplumsal yapılarında birbirlerinden farklı özelliklere sahiptirler. Öyleyse söz konusu bu yapısal sınırlılıkların ortaya çıktığı farklı alanların her birine kısaca bakalım ki; bu aynı zamanda bu çalışmanın içeriğini de sizlere sunmaktadır.

Söz konusu yapısal sınırlılıklar ise şüphesiz yaşanan dönemin politik-ekonomi anlamında temel özellikleri ile ilgilidir. Buna göre, bu devletler, küresel dönemde ulus-devlet inşası ve kapitalist açık ekonomiye geçmeye çalışmaktadırlar. Küresel dönemde bunun gerçekleşmesinin sonuçları nelerdir? Öncelikle önceki dönemin yani Avrupa devletlerinin modern devlete geçiş yaptıkları ve ikinci bir dalga olarak 1900'lerin başından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar geçirilen sürede dünyanın geri kalan eski sömürge ülkeleri de dahil bağımsız modern devlet oldukları her iki dönemde de ulus-devlet inşası hakim paradigma idi. 1991'de bağımsız kalan Türk cumhuriyetleri ve diğer eski Sovyet ülkeleri için ise ulus-devlet sınırlarını aşarak hem ulus-üstü hem de ulus-altı ölçekteki kurumların, kimliklerin, ilişkilerin daha önemli hale geldiği küresel dönemde ulus devlet inşa etmek çok daha zordu. Ulusal kimlik inşasının alt politikaları olan ulusal dil, ulusal tarih, ortak yurttaşlık bilinci ve milli kimlik, milli eğitim gibi alanların tamamı küresel dönemde daha alt kimliklerin karşısında önemsiz hale gelmeye başlamıştır. Böyle bir dönemde gerçekleştirilen politikaların birçoğu insan haklarına, demokratik ilkelere aykırı gibi görünmeye başlamıştır.

Nitekim Post-Sovyet coğrafyasında yaşanan kurumsal dönüşüm/dönüşmeme Sovyet bürokratik yapılanması ile açıklanmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir açıklama, dönüşüm sürecinde Türk Cumhuriyetlerinde yaşanan birçok sorunu, sadece Sovyet rejimine bağlamaktadır. Bunlar arasında demokratikleşmeme, sivilleşmeme, açık ve şeffaf bir bürokratik yapı kuramama, güçler ayrılığının sağlam olduğu, hukukun üstünlüğünün geçerli olduğu anayasal rejimlerin oluşturulamaması yer almaktadır. Aslında, bu açıklamalar, bu ülkeleri zor durumda bırakan etkenlerden birinin *günümüz yapısal koşulları olduğu gerçeğini örtbas etmeye* yaramaktadır. Böylece yeni ekonomik sistem olan neo-liberalizmin bölgede meşruluk zemini yaratılmaktadır. Bundan dolayı Post-Sovyet dönüşüm yazınının teorik ya da bilimsel olmaktan ziyade politik bir yazın ya da politik bir proje olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.

Bu tek kutuplu/çok kutuplu sistemde en temel unsurların başında Türk cumhuriyetlerinin ulus kimliklere dayalı devlet sistemlerini benimsemeleri gelmektedir. Dünya ve özellikle Batı ile entegre olma yolunda bu ulus devletin iki önemli sacayağı vardı. Birincisi, serbest piyasa ekonomisine uygun, liberal ilkelere sahip; parlamenter sistemin hakim olduğu; yasama, yürütme ve yargı arasında denge ve özerkliğin söz konusu olduğu; demokratikleşme çabasının yüksek olması gereken bir hukuk devleti yapısı oluşturmaktı. Bu anlamda elinizdeki kitapta, bağımsızlıklarını kazanmalarının üzerinden yaklaşık 27 yılı geçen Türk cumhuriyetlerinin her birinin ilk olarak siyasi sistemi, anayasal düzeni, devlet yapılanmasında gerçekleştirilen reformlar incelenmiştir. Sovyet devlet geleneğinden kopuş/sürekllilik noktasında değerlendirmeleri barındıran bu alt bölümde her ülkeyi kaleme alan değerli yazarlarımız öne çıkan temel sorunlara, o ülkenin başatlık duru-

munda kaldığı problemlere gerek 1990'lı yıllar gerekse 2000 sonrası dönem üzerinden detaylı bir şekilde değinmişlerdir.

Dünya ve özellikle Batı ile entegre olma yolunda ikinci sacayak ise milli kimlik inşası ise bu kitapta ülke deneyimleri altında ikinci alt başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık sonrası, yukarıda belirtilen küresel dönemin yapısal zorunlulukları altında, Sovyetlerin milletler politikası dahilinde oluşturdukları yeni kimlikler etrafında bir ulus ve ulus-devlet inşa etmeye başlamışlardır. Orta Asya devletlerinin yakın döneme kadar ortak tarihe sahip olmaları ve bu ortak tarihin çağdaş dönemde ayrılmaya başlaması; “milli”liklerini inşa ederken karşılarında duran en önemli sorunların başında gelmiştir. Digger bir sorun da “milliliklerini” inşa ederken Sovyet rejiminin oluşturduğu “millilik”ten kopmaya çalışmalarıydı. Dolayısıyla Özbek milliliği, kazak milliliğinden ayrılmalı fakat aynı zamanda bu millilik yerel kodlara dayanarak Sovyet geçmişinin izlerinden de kurtulmalıydı. Oysaki birbirlerinden farklılaştıkları “millilik” imgeleleri bizatihi Sovyet rejimi tarafından oluşturulmuştu.

Ulus devlet yapısı, yurttaşının gündelik hayatını şekillendirmede tarihteki en güçlü siyasal dönemlerdendir. Bunu gerçekleştirirken uyguladığı belli başlı politika alanları söz konusudur. Dil politikalarından mimariye kadar uzanan bu geniş yelpaze sayesinde, “milli” ön ekiyle “milli dil”, “milli eğitim”, “milli din”, “milli tarih”, “milli mimari” devlet tarafından inşa edilmektedir. İşte bu ikinci alt başlıkta Ulus kimlik inşasında tam da bu konular her ülke için uzman yazarlarımız tarafından detaylı şekilde incelenmiştir.

Küresel dönemde “ulus-devlet öldü” yahut “zayıfladı” söyleminin diğer bir önemli sacayağı ekonomidir. Eskinin ulus kimliği söylemine dayanan ekonomik kalkınmalar, milli burjuvazi yaratma, ulusal ölçekte ekonomik kalkınma sağlama ve sanayi odaklı yani üretim odaklı bir ekonomik kalkınma, yerini uluslar arası küresel bir sermaye, ulusötesi yatırımların artması, sanayi odaklı olmaktan çok finansal ve hizmet sektörüne, yapıları çevreye yönelik yatırımlara dayalı bir ekonomik kalkınmaya bırakmaktadır. Açık piyasa ekonomisine küresel dönemde geçmek üç alanda sorun yaratmıştır: (a) devletin küçültülmesi, kalkınma problemi ve özel sektörün yaratılması&özelleştirme; (b) sosyal politikalarda boşluklar; (c) sanayisizleşme.

Buradan hareketle ekonomik dönüşümün, Türk cumhuriyetlerinde yarattığı ilk gelişmelerden birisi, gündelik hayatı ve demografik anlamda göç meselesini doğrudan etkileyen kamu hizmeti, diğer bir deyişle sosyal politika alanında gerçekleşmişti. Sovyet dönemi halka kamu hizmetleri devlet tarafından sunuluyordu. Bağımsızlıkta, Orta Asya devletleri, kamu hizmetini sunan bir devlet yapılanmasından bu tür bir devletin kamu hizmetinden dışlandığı yapısal koşul-

ların içinde kendini bulmuştur. Dolayısıyla, bir şekilde halka götürülmesi gereken kamu hizmetinin sunulmaması sosyal uyumu tehdit eden önemli bir tehlike haline gelmişti. Özellikle geleneksel aile, akraba ilişkileri üzerinden oluşan networkler, sosyal politika sunumunda ağırlık kazanmaya başlıyordu. Bu da muhafazakarlığı ve eski geleneksel formların toplumsal yaşamda da artmasına sebep oluyordu. Bu ise tekrar cemaat ilişkilerini, klan ilişkilerini, hemşerilik ilişkilerini refahın paylaşımı noktasında temel aktör haline getiriyordu. Aynı zamanda işsizlik ve istihdam problemi, güvencesiz işçilik gibi sorunların tamamı, Türk cumhuriyetlerinde demografik yapıyı doğrudan etkiler hale gelmişti. Dolayısıyla üçüncü alt başlığımız, Türk cumhuriyetlerinin gündelik hayatta yaşadıkları dönüşümlere ve demografik değişimlere ayrılmıştır. Bu alt başlıkta, öncelikle ulaşılabilen en güncel veriler üzerinden ülkelerin demografik yapısı, kent-kır nüfusundan, etnik nüfus oranlarına kadar irdelenmiştir. Ardından sosyal politikada yaşanan dönüşüm ve bunun gündelik hayata yansımaları üzerinde durulmuştur. Nitekim 27 yılda belki de en büyük değişimin yaşandığı sosyal alan ile ilgilidir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin sıkı göçpolitikalarının ardından bağımsızlık dönemi göç ve seyahat konusunda liberal sistemi benimsemenin etkisiyle serbest hareket eden Türk Cumhuriyetleri'nde demografik yapı hızla değişmeye başlamıştır. Bunda özellikle Türk Cumhuriyetlerindeki Rus nüfusun göç etmesinin de etkisi büyüktür. Dahası, gündelik yaşam pratiklerinde, dünya ile entegre olmayı seçen bu ülkelerde büyük değişimler yaşanmıştır.

Serbest piyasa ekonomisinde geçişte, yine önemli bir politika alanı olarak **özeleştirme** yoluyla ekonomide **özel sektörü güçlendirme** çabaları karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü dünya ülkelerinin uluslaşma sürecinde devlet merkezli bir milli burjuvazi, özel sektör yaratılma felsefesi kabul edilebilir idi. Türk cumhuriyetlerinde ise 1991'den sonra olmayan bir özel sektörün, tam da küresel dönemin sınırlı devlet müdahalesi öngördüğü dönemde devlet eliyle gerçekleştirilmesi yapısal olarak çok da kabul edilebilir bir durum değildi. Sovyet ekonomik sistemi yüzünden henüz kendi sanayi dallarını bile kurmayı başaramamış bu ülkeler, yeni dönemde sanayileşmeden çok finans sektörüne kaymayı gerektiren yapısal koşulların baskısı altına girmiştir.

Dolayısıyla, Sovyet zamanı birbirine bağımlı ekonomik yapılara sahip olan bu ülkelerin her biri genelde belirli alanlarda ya da sektörlerde uzmanlaşmıştı. Bağımsız bir ekonomik sistem için, sanayinin her alanında kendine yeter olmaya çalışan bu ülkeler, yeni sanayi tesisleri kurmaları gerekirken; küresel dönemin yapısal koşulları, onlardan sanayisizleşmeyi ve devlet tesislerinin kapatılması, küçültülmesi veya zayıf olan özel sektöre aktarılmasını bekliyordu. Üstelik küresel dönem, sanayi yerine hizmet ve finans sektörünün; yapıyı çevre yatırımlarının arttırılmasını talep ediyordu.

Bu anlamda dördüncü alt başlıkta Türk cumhuriyetlerinin her birinin yaşadığı ekonomik dönüşüm hikayesi, öncelikle geçiş ekonomisi dönemi üzerinden incelenmiştir. Burada, Sovyet uzmanlaşması sonrası yaşanan zorluklar, özel sektörün kurumsallaşması için gerçekleştirilen politikalar ve reformlar, özel-kamu sektörü dengesi gibi farklı konular ele alınmıştır. Ardından, ülkelerin dış ticaret hacimleri, öne çıkan sektörlerindeki gelişmeler ve temel çerçevesiyle ekonomilerine dair güncel verileri ele alınmıştır.

Son olarak, 1991’de küresel sistemde bağımsız kalan ve dünya ülkeleri ile entegre olmaya çalışan Türk cumhuriyetlerinin dış politikalarını oluştururken yüzyüze kaldıkları en önemli sorun küresel dönemde artık uluslararası ilişkilerde başat aktörün devletlerin kendilerinin olmamasıydı. Devletlerin, iç ve dış politikada egemenliklerini ulusüstü ölçekte küresel ve bölgesel kurumlarla paylaştığı bir dönemde yeni bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinin milli dış politikalarını şekillendirmeleri oldukça zor olmuştur. Her ne kadar küresel dönemde yeni bölgecilik gibi bölgesel ölçekte hegemon güçlerden bağımsız özerk kurumların bölge ülkelerinin çıkarları doğrultusunda hareket ettiği iddialar söz konusu olsa da bunlar Türk Cumhuriyetleri için yine yapısal sınırlılıklardan dolayı pek mümkün değildi. Nitekim bağımsızlığın hemen ardından bu devletler yalnız BM’ye değil hızlı bir şekilde varolabilmek için BDT’ye de üye olmuşlardır. Uzun yıllar Sovyet tahakkümünde kalan Türk Cumhuriyetleri böylelikle aynı zamanda dünya güçlerinin oyun sahalarından soyutlanmış, bir anlamda korunaklı yaşamışlardır. Oysa 1991’den sonra sahip oldukları doğal kaynakların da etkisi ile büyük güçlerin rekabet ettiği en önemli bölgeler haline geldiler. Küresel dönemde, post-koloniyalizmin finans ve sermaye yatırımları üzerinden ilerlediği düşünülürse, örneğin, Brzezinski’nin, yeni dönem Amerika’ya Türk cumhuriyetlerinin yer aldığı orta Asya ve Kafkasya bölgelerine hakim olmak için, bölgede finansal sektörü ve ekonomik yatırımları kontrol altına almayı tavsiye etmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Bunun için birçok sivil toplum kuruluşu, petrol ve inşaat sektöründeki dev firmaların bölgeye girebilmeleri ve rahatça hareket edebilmeleri için Balkanlardaki gibi etnik çatışmalardan, istikrarsız siyasal yaşamdan, demokratik uygulamalardan yararlanmaya çalışmaktadırlar. Ukrayna’daki Turuncu Devrim, Kırgızistan’da yaşanan devrim bunların bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Bu çerçevede sonuncu alt başlık olarak karşımıza küresel ve bölgesel ölçekte ülke realitesi çıkmaktadır. Bu bölümde her ülkenin dış politikasının temel unsurları irdelenmiştir. Bu çerçevede, her ülkenin jepolitik önemi çerçevesinde ilk olarak genel hatlarıyla uluslararası ilişkilerdeki önemlerine değinilmiştir. Ardından, büyük güçlerle ve komşu ülkelerle yaşadıkları işbirlikleri ve problemler özellikle her iki dönemde Orta Asya’nın uluslararası ilişkilerdeki rolünün farklı olmasından dolayı 1990’lı ve 2000’li yıllar olarak ayrı ayrı ele alınmaya

çalışılmıştır. Son olarak da bu alt başlıkta özellikle son yıllarda ülkelerin dış politikasında yaşanan önemli olaylara yer verilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu başlıklar üzerinden Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinin dönüşüm/süreklilik deneyimleri irdelenmeye geçilmeden önce ise, Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile olan ilişkisinin tarihsel hikayesi ve kurumsal yapısının detaylı şekilde incelendiği "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri – 1991-2017" başlıklı bölüm, Türk cumhuriyetlerinin dönüşüm sürecinde yaşadıkları deneyimlere paralel olarak Türkiye ile ilişkilerinin de dönemsel olarak değişkenlik arz ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yazar, bu bölümde temel olarak, Türkçe konuşan toplulukların bağımsızlık kazanmasının ardından Türkiye'nin söz konusu ülkelere yönelik politikalarının genel felsefesinin altını çizdikten sonra, özellikle Türkiye'nin çabası ile, işbirliği arttırma yönünde oluşturulan ulusal, ikili, bölgesel ve küresel örgütleri detaylı şekilde incelemiştir. Bir anlamda bu haliyle söz konusu bölüm, sadece Türk cumhuriyetlerinin bir dönüşüm geçirmediğini aynı zamanda Türk Dünyası ilişkilerinin de bu dönem köklü değişimler yaşadığını bizlere göstermektedir. 27 yılda Türkiye ile Türkçe konuşan devletler arasındaki ilişkilerde görülen bu kurumsal zenginliğin ileriki dönemlerde ilişkilerin daha da aratacağına bir işaret olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Nitekim son dönem, Türkiye-Türk dünyası ilişkilerinde de önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, elinizdeki eser, Türk cumhuriyetlerinin 27 yıllık deneyimleri ile ilgili mümkün olduğunca toplumsal, siyasal ve ekonomik gerçekliği en yalın haliyle sunmaya çalışmıştır. Bu çerçevede nesnellik ölçüsü elden bırakılmadan hazırlanmaya çalışılan bu kitap dileriz ki, bu gerçekliğe ışık tutabildiği oranda Türk Dünyasının politikalarının sağlıklı bir şekilde ilerlemesine de katkı yapabilir. Eserdeki eksikliklerden dolayı okuyuculardan şimdiden özür dileriz.

27. YILINDA TÜRKİYE'NİN TÜRK CUMHURİYETLERİ İLE İLİŞKİLERİ: KURUMLARIN ROLÜ

Fırat YALDIZ*

Giriş

Çalışmamızın içeriği açısından üç alanın öncelikli olarak netleştirilmesinde yarar görülmektedir. Bu alanlar, çalışmamızın odak noktasında yer alan Türk Cumhuriyetleri ile hangi ülkelerin kastedildiğine ilişkin kavramsal çerçeve; kurumsal ilişkileri analiz etmekte kullanacağımız kurumsal altyapı ve Türkiye – Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin tarihsel arka planıdır.

Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkileri, kavramsal belirsizlikten kaynaklı bir duruma karşılık gelmekte; (i) Türk Dünyası, (ii) Türk(î) Cumhuriyetler(i), (iii) Orta Asya, (iv) Merkezi Asya, (v) Türkistan, (vi) Türk Dili Konuşan Ülkeler, (vii) Avrasya kavramları iç içe geçmektedir. Literatürde bu kavramların içeriği ve kapsamı üzerinde bir uzlaşma görülmemekte; bu eksiklik de çalışmamızın kurgusu açısından önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle Orta Asya bölgesinin dışında kalan Azerbaycan'ı ve Türk Dünyasının (Türk Cumhuriyetleri, Türk Dili Konuşan Ülkeler) dışında kalan Tacikistan'ı aynı kavramın kapsamı içinde değerlendirmek zor olmaktadır. Bu bağlamda, çalışmamızda Orta Asya Devletleri, Türk Dili Konuşan Ülkeler ve Türk Devletleri kavramlarının birleşimi olarak değerlendirebileceğimiz (i) Azerbaycan, (ii) Kırgızistan, (iii) Kazakistan, (iv) Tacikistan, (v) Türkmenistan, (vi) Özbekistan ile ilişkilere odaklanılacaktır.

Çalışmamız, kuramsal olarak Yeni Kurumsalcı kuramdan destek alacaktır. Yeni Kurumsalcı kuram, uluslararası ilişkilerdeki realist paradigmanın uluslararası sistemi anarşik (ve dolayısıyla etkili kurumlardan yoksun bir yapı) olarak görmesinden etkilenmiş bir kuramdır. İki dünya savaşı arası dönem idealizmi ve savaş sonrası dönem uluslararası organizasyon çalışmaları tarafından temsil edilen uluslararası ilişkilerdeki “eski kurumsalcılık”ın, küresel gelişmelere ilişkin yeterli seviyede analizler yapamadığı ve “yeni kurumsalcılık” akımı açısından da bir süreklilik veya ilham kaynağı olamadığı görülmüştür. Ancak son

* Doç. Dr. Fırat Yıldız, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, firatyaldiz@gmail.com

dönemlerde gittikçe artan sayıda uluslararası ilişkiler araştırmacısı kurumsalci perspektiften çalışmalar yapmakta ve bugünün dünyasında öne çıkan birçok soru ve sorunu kurumsal kavramlarla açıklamaktadır. Bu bağlamda, iç (domestik) kurumsalcılık çalışmaları bünyesinde gelişen (i) rasyonel seçim (ampirik/deneysel) kurumsalcılığı, (ii) tarihsel kurumsalcılık, (iii) normatif (sosyolojik/örgütsel teori) kurumsalcılık tartışmaları, uluslararası ilişkiler teorisindeki kurumsalcılık tartışmalarına kaynaklık etmektedir.¹ Bu kuramsal bakış açısından hareketle, Türkiye – Türk Cumhuriyetleri ilişkileri de 1990’lardan itibaren kurulan ve işlevleri giderek artan kurumsal yapılar üzerinden analiz edilecektir. Bu çalışmanın malumun ilanı olmaktan öteye geçme iddiası ve çabası, konuya ilişkin yazından ve söz konusu kurumlar hakkındaki araştırmalardan farklı olarak, söz konusu kurumları (i) ulusal, (ii) ikili, (iii) bölgesel ve (iv) küresel kurumlar olmak üzere 4 farklı düzeyde sınıflandırması ve analiz düzeyi olarak bu 4 farklı seviyeyi kavramsallaştırması/kullanmasıdır.

Çalışmamızın Türkiye – Türk Cumhuriyetleri ilişkilerine dair tarihsel arka planı -bu kitabın diğer bölümlerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde tartışılıyor olması nedeniyle- bağımsızlıklarından bugüne (1991-2018) kadar olan süreç özet olarak ve 5 dönem üzerinden incelenecektir: (i) 1989 – 1991, (ii) 1992 – 1995, (iii) 1996 – 2002, (iv) 2002 – 2007, (v) 2007’den günümüze. Birinci dönemi, SSCB’nin yıkılmadan hemen önceki değişim (ve özellikle Gorbaçov’un Glasnost ve Perestroika reformları) sürecinde Türkiye’nin Moskova merkezli bir Orta Asya politikası geliştirmeye başladığı dönem olarak görmek mümkündür. İkinci dönemde, SSCB’nin dağılmasının hemen ardından Türkiye Türk Cumhuriyetleri’nin bağımsızlıklarını tanıması ve ilk kavuşma heyecanıyla eğitim, kültür ve ekonomi gibi birçok alanda işbirlikleri başlamıştır. Üçüncü dönemde, bir önceki dönemde atılan adımlar ve işbirliği girişimleri somut sonuçlar verememiş; politik ve ekonomik alanlar başta olmak üzere ilişkilerde hayal kırıklıkları yaşanmıştır. Dördüncü dönem, ilişkilerin ilerlemediği durağan bir dönemdir. Beşinci dönem ise, Türkiye’nin genel olarak dış politikasında açılım yapmaya başladığı, Türk Dış Politikasının Batıcı ve statükocu ilkelerinin “çok boyutlu dış politika, yumuşak güç, komşularla sıfır sorun politikası, ritmik diplomasi” gibi yeni kavramlarla Afrika’dan Kafkasya’ya, Orta Asya’da Balkanlar’a, Orta Doğu’dan Latin Amerika’ya kadar geniş bir coğrafyada yeniden şekillendirildiği bir döneme denk gelmektedir.

Türkiye’nin Orta Asya’ya yönelik 2007 yılına kadar sürdürdüğü politikalarını Aydın şöyle değerlendirmektedir:

“Çalışmalar açıkça gösteriyor ki, Türkiye’nin bu bölgede yaşadığı hayal kırıklıkları büyük ölçüde [bağımsızlık sonrası] ilk günlerdeki ölçsüz talep

1 Jönsson, Christer ve Tallberg, Jonas, Institutional Theory in International Relations, Lund University, Lund, 2001, s. 1-7.

ve beklentilerin sonucudur. Bölge ülkelerini kendi doğal siyasi ve ekonomik çerçevelerinde değerlendirmek yerine, hiç olmamış bir tarihsel mitoloji peşine takılan Türkiye beyaz filin peşinden koşarken kaçınılmaz olarak hatalar yapmış ve bu hatalarının sonuçlarına da katlanmak zorunda kalmıştır.”²

2007 sonrası dönemde Orta Asya Türk Dış Politikasının özel bir ilgi alanı olmaktan ziyade, diğer coğrafyalarla birlikte değerlendirilen bölgelerden biri olmuştur. Türkiye'nin bu çalışma bağlamında incelenen kurumsal çabalarının da, yukarıda belirtilen dönemler içinde ikinci (1992-1995) ve beşinci dönemlere (2007'den günümüze) denk gelen iki dalga halinde hızlandığı görülmektedir. Özellikle beşinci dönem/ikinci dalga sırasında yumuşak güç, kamu diplomasisi gibi Türk Dış Politikasında yeni kullanılmaya başlayan kavramlar üzerinden faaliyetleri analiz edilen bu kurumlar ve bu kurumlar bağlamındaki gelişmeler aşağıda ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır.

1. Bölüm: Ulusal Kurumlar

Türk Cumhuriyetleri'nin 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmasının ardından, Türkiye hızlı bir şekilde bu ülkelerle işbirliğini geliştirmek amacıyla çeşitli seviyelerde kurumlar kurmaya başlamıştır. Bu kurumların kuruluşu, ilk dönemlerde ikili, bölgesel ve/veya küresel ölçekte değil, Türkiye'nin kendi kamu yönetimi süreçlerine uygun olarak ulusal seviyede olmuştur. Ulusal kurumlar üzerinden kurulan ilişkilerin ilerlemesinin ardından ikili ve bölgesel kurumlar hayata geçirilmiştir. Aşağıda bu süreçte kurulan ulusal kurumlar incelenmektedir.

1.1. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığı

TİKA, Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı adı ile ve “başta Türk dilinin konuşulduğu Cumhuriyetler ve Türkiye'ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki işbirliğini projeler ve programlar aracılığıyla geliştirmek, bu yoldan, gelişme yolundaki ülkelere yapılacak yardımlarla ilgili işlemleri yürütmek” amacıyla 1992 yılında Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuş³; 1999 yılında Başbakanlığa bağlanmıştır⁴. 2001 yılında TİKA Kanunu ile kurumsal yapısı yasal bir alt yapıya

2 Mustafa Aydın, “Avrasya'da Dönüşüm ve Türkiye”, Türkiye'nin Avrasya Macerası, (ed.) Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayınları, 2007, s. 10-11

3 27 Ocak 1992 tarihli Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı Kurulması, 206 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin İki Maddesinin Değiştirilmesi ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellere Bir İlave Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname için bkz.: <http://www.basarmevzuat.com/dustur/khk/5/3755/a/khk480.htm>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

4 Dışişleri Bakanlığına bağlı bulunan Ekonomik, Kültürel Eğitim ve Teknik İşbirliği Baş-

kavuşarak güçlenmiş⁵, 2011 yılında ise kurumun adındaki “kalkınma” ifadesi “koordinasyon” olarak değiştirilmiş⁶ ve TİKA yeniden yapılandırılmıştır. Son olarak 2018 yılında TİKA, Kültür ve Turizm Bakanlığı’na bağlanmıştır⁷. TİKA’nın bugünkü yapısında toplam 8 Daire Başkanlığı bulunmaktadır olup bu dairelerin 3’ü destek hizmetleri birimleri, 5’i ana hizmet birimleridir:

- 1- Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi Başkanlığı,
- 2- Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanlığı,
- 3- Ortadoğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı,
- 4- Doğu ve Güney Asya, Pasifik ve Latin Amerika Dairesi Başkanlığı,
- 5- Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi Başkanlığı,
- 6- Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı,
- 7- Personel ve Destek Hizmetleri Dairesi Başkanlığı,
- 8- Hukuk Müşavirliği.

TİKA, bugün 59 ülkede Program Koordinasyon Ofisi açmış olup, toplam 150 ülkede faaliyet yürütmektedir. Görüldüğü üzere, Türk Dünyasına hizmet etmesi amacı ile kurulmuş olan TİKA’nın yapılanması bu amacın çok ötesine taşınmış; TİKA kurulduğu günden bugüne kadar devam eden kurumsal yolculuğunda neredeyse bütün dünyayı kapsayacak şekilde yapılandırılmıştır. Bugünkü yapısıyla TİKA’nın 5 ana hizmet biriminden 1’i Orta Asya ve Kafkaslarla ilgilenmektedir. Bu geniş yapılanma ve küresel faaliyet alanı, TİKA’nın Türk Dış Politikasının parlayan ve başarılı kamu diplomasisi kurumu olarak görülmesine neden olup; Türk Cumhuriyetleri’nin Türk Dış Politikasındaki yerinin zaman içerisinde nasıl gerilediğini göstermesi açısından da önemlidir. Türk Dünyası, 1992’de Türk Dış Politikasının merkezinde yer almakta (ve bu amaçla kurumlar kurulmakta) iken,

kanlığı’nın Başbakanlığa bağlanması hakkındaki 28 Mayıs 1999 tarih ve – 23708 sayılı (mükerrer) Resmi Gazete için bkz.: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23708_1.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23708_1.pdf, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

- 5 Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun için bkz.: 12 Mayıs 2001 tarih ve 24400 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/05/20010512.htm#1>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).
- 6 Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname için bkz.: 2 Kasım 2011 tarih ve 28103 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/11/20111102-1.htm>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).
- 7 Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi için bkz.: 15 Temmuz 2018 tarih ve 30479 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180715-1.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

2018 yılında giderek merkezin dışına kaymış, Türkiye'nin küresel vizyonunda Latin Amerika, Orta Doğu, Afrika gibi bölgelerden biri haline gelmiştir. Bu süreçte ve devamında Türk Dünyası ile ilişkileri geliştirmek için kurulan ulusal kurumların birçoğu, TİKA örneğinde de görüldüğü üzere, kurumsal faaliyet alanlarını dünya geneline yaymıştır. Son olarak 2017 yılında yayınlanan “2017 TİKA Faaliyet Raporu”nda TİKA'nın 2017 bütçesine ilişkin bölgesel harcama tutarları ve bu tutarların toplam harcamalara oranı (yaklaşık olarak) şu şekilde belirtilmektedir:

- Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi Başkanlığı: 82 milyon TL (%26,95)
- Orta Doğu ve Afrika Dairesi Başkanlığı: 69 milyon TL (%22,55)
- Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi Başkanlığı: 35 milyon TL (%11,35)⁸

TİKA bütçesindeki diğer ayrıntılar ve Orta Asya ve Kafkasya Dairesi Başkanlığına verilen tutarın diğer bölgelerle kıyaslandığında görece azlığı yukarıdaki iddiamızı destekler niteliktedir. Yılmaz ve Kılıçoğlu ise TİKA'nın yumuşak güç unsuru ve başarılı bir dış politika kurumu olduğunu belirtirken kurumsal odak noktasını “yine de öncelikle Türk Dünyası başta olmak üzere küresel düzeyde” olarak belirtmektedir.⁹

TİKA'nın, çalışmamızın konusu olan Türk Cumhuriyetlerindeki yapılanmasına ve çalışmalarına bakıldığında bu ülkelerin tamamında Program Koordinasyon Ofisleri bulunduğu görülmektedir.

- 1- Azerbaycan – Bakü Program Koordinasyon Ofisi¹⁰
- 2- Kazakistan – Astana Program Koordinasyon Ofisi
- 3- Kırgızistan – Bişkek Program Koordinasyon Ofisi¹¹
- 4- Özbekistan – Taşkent Program Koordinasyon Ofisi¹²

8 TİKA Faaliyet Raporu-2017, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Ankara, 2017, s. 43-44, <https://www.tika.gov.tr/upload/2018/2017%20Faaliyet%20Raporu/T%C4%B0KA%20Faaliyet%20Raporu%202017.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

9 Ayhan Nuri Yılmaz ve Gökmen Kılıçoğlu, “Türkiye'nin Orta Asya'daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi”, Türk Dünyası Araştırmaları, No. 235, 2018, s.159

10 1994 yılında Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan “Teknik İşbirliği Protokolü” ile kurulmuştur. Azerbaycan – Bakü Program Koordinasyon Ofisinin statüsü 15.03.2016 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Teknik İş Birliği Protokolü ile güncellenmiştir. (Bkz: TİKA-2017 Faaliyet Raporu, a.g.e., s.21.)

11 TİKA'nın Bişkek Ofisi 1993 yılında açılmış olup, 05.09.2006 tarihinde imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kırgız Cumhuriyeti'ndeki TİKA PKO'nun Faaliyetine İlişkin Anlaşma” ile hukuki statüsü belirlenmiştir.

12 TİKA 1992 yılında Özbekistan'da faaliyet göstermeye başlamış, Taşkent Program Koordinasyon Ofisinin statüsü 25.10.2017 tarihli “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nın Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki Faaliyeti Hakkında Anlaşma” ile güncellenmiştir. (Bkz: TİKA-2017

5- Tacikistan – Duşanbe Program Koordinasyon Ofisi¹³

6- Türkmenistan – Aşkatat Program Koordinasyon Ofisi¹⁴

TİKA'nın yukarıda belirtilen Program Koordinasyon Ofisleri, ekonomik kalkınma, tarım, sağlık, turizm, eğitim, iletişim, kültürel işbirliği gibi birçok alanda proje ve faaliyetler gerçekleştirmiştir. TİKA 2017 Faaliyet Raporunda, 2003 - 2017 yılları arasında 160'tan fazla ülkede 20.000'in üzerinde proje ve faaliyet gerçekleştirildiği belirtilmektedir.¹⁵ Bu sayede “*bölgede TİKA adı Türkiye ismiyle özdeşleşmiş ... uzun bir kopukluktan sonra bölgenin Türk halkları Türkiye'yi TİKA aracılığıyla yeniden tanımaya başlamıştır*”¹⁶

1.2. Yunus Emre Vakfı

Yunus Emre Vakfı, 5 Mayıs 2007 tarihinde 5653 sayılı kanunla¹⁷ kurulmuş bir kamu vakfı olup, kuruluş amacı “Türkiye’yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye’nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini artırıp dostluğunu geliştirmek”¹⁸ olarak belirtilmektedir.

Yunus Emre Vakfı’na bağlı Yunus Emre Enstitüsü ise, Vakfa bağlı bir kuruluş olarak bu amaçlara ulaşabilmek için yurt dışında kurduğu merkezlerde yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarının yanı sıra Türkiye’nin tanıtımı amacıyla kültür ve sanat faaliyetleri yürütmekte, bilimsel çalışmalara destek vermektedir. Enstitü, Vakfın kuruluşundan 2 yıl sonra, 2009 yılında faaliyetlerine başlamış olup, 2018 yılı itibariyle yurt dışında 43 ülkede 56 kültür merkezi bulunmaktadır. Yunus Emre Tür Kültür Merkezlerinde, ağırlıklı olarak Türkçe eğitimi (yurtdışında Türkçe

Faaliyet Raporu, a.g.e., s.22.)

13 TİKA, 1995 yılında Tacikistan’da faaliyet göstermeye başlamış ancak Tacikistan’daki iç savaş nedeniyle 1996 yılında faaliyetlerine durdurmuştur. Duşanbe Program Koordinasyon Ofisinin statüsü 19.01.2006 tarihli “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Teknik ve Mali İş Birliği Anlaşması” ile belirlenmiştir (Bkz: TİKA-2017 Faaliyet Raporu, a.g.e., s.23.).

14 TİKA’nın Aşkatat Ofisi 16.03.1993 tarihli “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkmenistan Hükümeti Arasında Kalkınma İş Birliği Anlaşması” ile açılmıştır (Bkz: TİKA-2017 Faaliyet Raporu, a.g.e., s.23.).

15 TİKA Faaliyet Raporu-2017, a.g.e., s. 26.

16 Muharrem Ekşi, “Türkiye’nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, No: 17/1, 2017, s. 16.

17 Yunus Emre Vakfı Kanunu için bkz.: 18.05.2007 tarihli ve 5653 Sayılı Kanun, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070518-3.htm>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

18 “Yunus Emre Enstitüsü”, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

öğretiminin desteklenmesi, Türkçe kursları, Türkoloji bölümleri ile işbirlikleri, vb.) verilmekte, ayrıca kültür ve sanat etkinlikleri düzenlenmektedir.¹⁹

Yunus Emre Vakfı'nın ve dolayısıyla Yunus Emre Enstitüsü ve Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinin, Türk Dünyası'nda etkin ve yaygın bir kurum olduğunu söylemek mümkün görülmemektedir. Nitekim dünyanın en genç ülkelerinden bir olan Kosova'da (Priştine, Prizren ve İpek) toplam 3 Yunus Emre Türk Kültür Merkezi olmasına rağmen, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da henüz hiç Yunus Emre Türk Kültür Merkezi bulunmamakta, Azerbaycan – Bakü'de ve Kazakistan – Astana'da ise birer Yunus Emre Türk Kültür Merkezi bulunmaktadır. Başka bir çalışma konusu olabilecek bu durumun Yunus Emre Vakfı'nın kurumsal yapısı, vizyonu, amaçları kadar ilgili ülkelerin politikalarından da kaynaklanıyor olabileceği değerlendirilmektedir.

1.3. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

2010 yılında Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 15 Temmuz 2018 tarihinde yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlanmıştır²⁰. Başta Türkiye Bursları programı kapsamında burslu olarak Türkiye'de eğitim görmekte olan uluslararası öğrencilere yönelik faaliyet yürütmekte olan YTB, yurtdışında yaşayan vatandaşlar ve soydaş-akraba topluluklar konularında da çalışmalar yürütmektedir.

YTB, Türkiye Bursları kapsamında son olarak 2017 yılında 163 ülkeden 106.550 başvuru almış ve toplam 5.378 öğrenciyi lisans, lisansüstü ve doktora eğitim çalışması yapmak üzere burslandırmıştır.²¹ Ayrıca Türkiye Mezunları Kurumsallaşma Çalışmaları kapsamında Türkiye Mezunlarının bulunduğu 100 ülkede mezun derneği kurulması için çalışma başlatılmış, 2017 yılı içerisinde 32 ülkede mezun derneği kurulması için çalışmalar yürütülmüş, 16 ülkede mezun derneklerinin kurulma işlemi başlatılmıştır. Bu bağlamda, Kazakistan Astana'da Türkiye Mezunları Derneği'nin kurulduğu, Kazakistan – Almatı'da ise Türkiye Mezunları Derneği'nin kuruluş aşamasında olduğu belirtilmektedir.²² Ayrıca YTB tarafından çok sayıda ve çeşitli konularda proje destekleri sağlanmaktadır.

19 “Yunus Emre Enstitüsü”, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

20 Söz konusu mevzuat için bkz: “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum Ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.4.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

21 İdari Faaliyet Raporu 2017, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2017, s. 27.

22 A.g.e., s.61.

1.4. Türkiye Maarif Vakfı

17.06.2016 tarihli ve 6721 sayılı kanunla²³ kurulan Türkiye Maarif Vakfı, kamu yararına çalışan bir vakıf olup, yurt dışında Türkiye Cumhuriyeti adına Milli Eğitim Bakanlığı dışında doğrudan eğitim kurumu açma yetkisine sahip tek kuruluştur.

Türkiye Maarif Vakfı'nın resmi internet sitesinde²⁴ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan'da faaliyetlerde bulunduğu; Özbekistan ile resmi temasların olduğu belirtilmektedir. Yılmaz ve Kılıçoğlu "Maarif Vakfı'nın bölgedeki varlığının ve etkinliğinin artması" gerektiğini belirtmektedir.²⁵

2. Bölüm: İkili Kurumlar

Yukarıda açıklanan ve Türkiye tarafından kurulan ulusal kurumlara ek olarak, Türkiye ve Türk Devletleri arasında yapılan ikili anlaşmalar uyarınca Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurulan eğitim kurumları da bulunmaktadır.

Türkiye ile Azerbaycan arasında, 1992 yılından itibaren özellikle eğitim alanında ve tamamı Azerbaycan'da faaliyet yürüten eğitim kurumları kurulmuştur. Bu okullar şunlardır:

- Bakü Türk Anadolu Lisesi (1993)²⁶
- Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Bakü Türk Lisesi (1994)²⁷
- Bakü Türk İlk ve Ortaokulu (2000)²⁸

Türkiye'nin Türkmenistan'da açtığı okullar şunlardır:

- Türkmenistan Aşgabat Türk İlkokulu²⁹
- Türkmenistan Aşgabat Türk Ortaokulu³⁰ (1993)
- Türkmenistan Aşgabat Türk Anadolu Lisesi³¹

Türkiye Cumhuriyeti tarafından Kırgızistan'da açılan okullar şunlardır:

23 Söz konusu kanun için bkz: "Türkiye Maarif Vakfı Kanunu", <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/06/20160628-17.htm>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

24 "Türkiye Maarif Vakfı", <https://turkiyemaarif.org/>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

25 Yılmaz ve Kılıçoğlu, a.g.e., s. 179.

26 Bkz: <http://btal.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

27 Bkz: <http://tdv-btl.edu.az/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

28 Bkz: <http://batio.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

29 Bkz: <http://askabatilkogretim.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

30 Bkz: <http://askabatortaokulu.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

31 Bkz: <http://atal.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

• BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Kırgız Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi³²
- Kırgız Türk Anadolu Lisesi³³
- Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi³⁴
- Bişkek Türk İlköğretim Okulu³⁵ (1999)

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki eğitim işbirliği, üniversite seviyesinde de deva etmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi³⁶ 1995 yılında iki devlet arasında imzalanan bir anlaşma ile kurulmuş olup, 1997 yılından itibaren eğitim vermektedir. Kırgızistan-Oş Devlet Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi arasında 1993 yılında imzalanan “Akademik ve Kültürel İşbirliği Protokolü” çerçevesinde kurulmuş olan Oş İlahiyat Fakültesi, Türkiye Diyanet Vakfı’nın desteği ile eğitime devam etmektedir.³⁷Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi arasında 1993 yılında imzalanan protokol çerçevesinde kurulan Türk Dünyası Kırgız – Türk Prof. Dr. Turan Yazgan Sosyal Bilimler Enstitüsü ve bu enstitüye bağlı Türk Dünyası Celalabad Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi ve Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi eğitime devam etmektedir.³⁸

Türkiye ve Kazakistan’ın örnek bir işbirliği kurumu olarak gösterilebilecek Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 1992 yılında imzalanan mutabakat zaptı ile kurulmuş ve 1994-1995 öğretim döneminden itibaren eğitim hayatına başlamıştır. Ahmet Yesevi Üniversitesinde, bugün 10 fakülte ve 1 yüksekokulda 12 binden fazla öğrenci öğrenim görmekte ve 900’ü aşkın akademik personel görev yapmaktadır.³⁹

Türkiye ile Özbekistan arasında eğitim alanında yapılan işbirliği sonucunda aşağıdaki okullar açılmıştır:

- Taşkent Çok Programlı Anadolu Lisesi⁴⁰
- Taşkent Türk İlkokulu (1993)⁴¹

32 Bkz: <http://ktakml.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

33 Bkz: <http://ktal.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

34 Bkz: <http://biskektomer.meb.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

35 Bişkek Türk İlköğretim Okulu, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının eğitim çağına girmiş çocuklarının temel eğitimlerini vermek amacıyla kurulmuştur. <http://btio.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

36 “Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi”, <http://manas.edu.kg>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

37 Bkz: http://www.oshsu.kg/univer/?lg=3&id_parent=698, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

38 Bkz: <http://www.tdavkr.org/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

39 Bkz: <https://www.ayu.edu.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

40 Bkz: <http://taskentturklisesi.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

41 Bkz: <http://taskentturkilkokulu.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

- Taşkent Türk Ortaokulu⁴²

Türkiye ile Tacikistan arasında eğitim alanında herhangi bir işbirliği ve okul tespit edilememiştir.

2. Bölüm: Bölgesel Kurumlar

Ulusal ve ikili kurumların dışında, bölgesel kurumlar da Türkiye – Türk Dünyası ilişkileri açısından önem arz etmektedir.

Bölgesel kuruluşların en önemlisi ve diğer beş kuruluşun da bağlı ilişkili olduğu çatı kuruluş rolüne sahip olan ve bu rolü giderek güçlenen **Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi)**'dir.⁴³ Türk Keneşi'nin temeli olan “Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri”nin başlatıcısı dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'dir. 1992'de Orta Asya'ya ve Azerbaycan'a ziyarette bulunduğu sırada Demirel bu zirveleri organize etmeye başlamıştır. İlk zirve, 30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da yapıldı. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhurbaşkanları ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'in katıldığı toplantı, Ankara Bildirisi'nin⁴⁴ imzalanmasıyla sona erdi.⁴⁵ Taraflar, ilişkilerin daha da güçlendirilmesini ve bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğüne saygı ve birbirlerinin içişlerine müdahale etmeme ilkeleri temelinde işbirliği inşa etmeyi amaçladılar.⁴⁶ Ağustos 1995'te Bıшкеk'te yapılan zirvede, Türk halklarının büyük kültürel ve tarihî mirasını koruma ihtiyacı defalarca tekrarlandı; bütün taraflar işbirliği yapmaya ve ilişkileri geliştirmeye hazır olduklarını ifade etti.⁴⁷ 1998'de Astana'da gerçekleştirilen 6. Zirve'de, kalıcı bir sekreteryaya kurulmasına karar verildi.

1992 yılından beri toplanan, “Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri” sonucunda ortaya çıkan ortak siyasi irade üzerine, 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ile Türkiye – İstanbul'da kurulan Türk Keneşi'ne⁴⁸

42 Bkz: <http://taskentturkortaokulu.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

43 “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, <http://www.turkkon.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

44 Ankara Bildirisi'nin tam metni için bkz.: “Ankara Bildirisi”, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/11_AnkaraBildirisi1992_1.DevletBaskanlariZirvesi_20140418_104048.pdf, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

45 Aidarbek Amirbek vd., “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmiş ve Kurumsallaşması”, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, No:1/3, 2017, s. 166.

46 Adam Balcer, “Between Energy and Soft Pan-Turkism: Turkey and the Turkic Republics”. Turkish Policy Quarterly, No: 11/2, 2012, s.154.

47 Dinara Murzaeva, “Kyrgyzstan-Turkey Relations: Cooperation in Political and Educational Spheres”, Review of European Studies, No:6, 2014, s. 41.

48 Türk Keneşi Genel Sekreterliği, Türkiye-İstanbul'dadır. Kurucu Genel Sekreter Türk Dip-

Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye üyedir.⁴⁹

Örgütün, Nahçıvan Anlaşması'nın 2. maddesinde ortaya konulan temel amaç ve görevleri şunlardır⁵⁰:

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi,
- Bölge ve bölge dışında barışın korunması,
- Dış politika konularında ortak tutumlar benimsenmesi,
- Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır ötesi suçlarla mücadele için eylemlerin koordine edilmesi,
- Ortak amaçlarla ilgili her alanda etkili bölgesel ve ikili işbirliğinin geliştirilmesi,
- Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması,
- Kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin amaçlanması,
- Hukukun üstünlüğünün sağlanması, iyi yönetim ve insan haklarının korunması konularının tartışılması,
- Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi,
- Kitle iletişim araçlarıyla etkileşimin ve daha yoğun bir iletişimin teşvik edilmesi,
- Hukukî konularda bilgi değişimi ve adli işbirliğinin teşvik edilmesidir.

Türk devletleri arasındaki bu işbirliği örneğinde de görülen kurumsallaşmanın, bütün Orta Asya ülkeleri tarafından eşit derecede rağbet görmediği bir gerçektir. Resmi üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye olan Türk Keneşi'nin 2010'daki İstanbul Zirvesi'ne Türkmenistan da katılmış ve Konsey fikrini desteklemiş; ancak Türk Keneşi'ne üye olmamıştır. Türkmenistan, bu duruşunun, dış politikasının temeli olarak gördüğü tarafsızlık statüsünden kaynaklandığını

İsomat Büyükelçi Halil Akıncı, 2010 – 2014 yılları arasında görev yapmıştır. Daha sonra Azerbaycanlı diplomat Büyükelçi Ramil Hasanov Türk Keneşi Genel Sekreterliği görevini 2014 – 2018 yılları arasında üstlenmiştir. Kazakistanlı Büyükelçi Baghdad Amrayev 3 Eylül 2018 tarihinde Türk Keneşi Genel Sekreteri olarak atanmış olup, halen bu görevini sürdürmektedir. Türk diplomat Dr. Ömer Kocaman ise Eylül 2015'ten beri Türk Keneşi Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

49 Efe Çaman ve M.Ali Akyurt, “Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time has Come for a New Regional Policy”, Turkish Journal of International Relations No: 10/2-3, 2011, s. 49.

50 “Türk Konseyi Hakkında Genel Bilgi”, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

iddia etmektedir. (Türkmenistan 1995 yılında Birleşmiş Milletler’in onayıyla Daimi Tarafsızlık statüsü⁵¹ kazanmıştır.) Ancak, Türkmenistan Cumhurbaşkanının 2010 İstanbul Zirvesi’ne katılması bir başarı olarak görülmelidir; çünkü Aşgabat bu zirveye kadarki zirvelere hep alt düzey yetkililerini göndermişti. Özbekistan ise, Türk-Özbek ilişkilerindeki krizler nedeniyle Türk Keneşi zirvelerine katılmamıştır.⁵² Ancak Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev 30 Nisan 2018 tarihinde Özbekistan’ın Türk Keneşi’ne katılacağını duyurdu.⁵³

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye’nin Kültür Bakanlarının imzalamış olduğu anlaşma ile Türkiye – Ankara’da kurulmuş bölgesel bir kurumdur.⁵⁴ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu’na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tıva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova’ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSÖY’un gözlemci üyeleridir. TÜRKSÖY’un çalışmaları, Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Daimî Konseyi tarafından belirlenir ve TÜRKSÖY Genel Sekreterliği tarafından uygulanır.⁵⁵

2009 yılında Azerbaycan – Nahçıvan’da yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 9. Zirvesi’nde, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Türk dünyası ile ilgili araştırmalar yürütmekle görevli uluslararası bilimsel merkez kurma önerisi üzerine, 25 Mayıs 2010 tarihinde Kazakistan – Astana’da Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığına bağlı olarak Türk Akademisi kurulmuştur.⁵⁶ Türk Akademisi 28 Ağustos 2014 tarihinde uluslararası teşkilat statüsünü kazanmış ve bu tarihten itibaren çalışmalarını **Uluslararası Türk Akademisi** adı altında sürdürmeye başlamıştır.⁵⁷ Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından bütçesi oluşturulan ve söz konusu

51 BM, 12 Aralık 1995 tarihinden itibaren Türkmenistan’ı “daimi tarafsız devlet” (permanently neutral state) olarak tanımış, 2 Şubat 2017 tarihli ve 71/275 sayılı karar ile 12 Aralık gününü “Uluslararası Tarafsızlık Günü” olarak kabul etmiştir. “International Day of Neutrality” <http://www.un.org/en/events/neutralday/background.shtml>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018).

52 Balcer, a.g.e., s. 153.

53 “Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ne katılacağı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-cumhurbaşkanı-mirziyoyev-türk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyine-katililacagiz/1131701>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

54 “Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı”, www.turksoy.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

55 TÜRKSÖY Genel Merkezi Türkiye – Ankara’dadır. Kazakistanlı sanatçı/diplomat Düsen Kaseinov 2008 yılından günümüze TÜRKSÖY Genel Sekreteri olarak, Türk akademisyen/diplomat Prof. Dr. Fırat Purtaş ise 2008 yılından günümüze TÜRKSÖY Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapmaktadır.

56 “Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı”, <http://twesco.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

57 Uluslararası Türk Akademisi’nin Genel Merkezi, Kazakistan – Astana’dadır. 2014 yılından

üye ülkeler arası bilimsel araştırmaların koordinasyonunu⁵⁸ üstlenen Uluslararası Türk Akademisi'nin kültür, eğitim ve bilim ile ilgili olarak, Türk üniversiteleri ile işbirliği yapması ve bilimsel araştırmaları destekleyen bir fon oluşturulması da amaçlanmaktadır.⁵⁹

2012 yılında Kırgızistan – Bişkek'te yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi 11. Zirvesi'nde, Azerbaycan – Bakü'de “desteklediği ve finanse ettiği faaliyetler, projeler ve programlar aracılığıyla Türk kültür ve mirasını korumak, araştırmak ve desteklemek” amacıyla **Türk Kültür ve Mirası Vakfı**'nın kurulması karara bağlanmıştır.⁶⁰

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) 21 Kasım 2008 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyeti Parlamento Başkanlarının imzalamış olduğu Anlaşma ile kurulmuş olup⁶¹ Sekreteryası Azerbaycan – Bakü'dedir.⁶²

Türk İş Konseyi, Türk Keneşi üyesi dört ülkenin özel sektör kuruluşlarını birleştirerek, ekonomik işbirliğini ilerletmek amacıyla 2011 yılında kurulmuştur.⁶³ Ayrıca Türk İş Konseyi'ni desteklemek için bir banka ve bir sigorta şirketinin kurulması da düşünülmektedir.⁶⁴ Türk İş Konseyi'nin son toplantısı 14 Aralık 2018 tarihinde Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev başkanlığında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te düzenlenmiştir.⁶⁵

Türkiye, İran ve Pakistan tarafından 1964 yılında Kalkınma için Bölgesel İşbirliği adıyla kurulan 1985 yılında **Ekonomik İşbirliği Teşkilatı** adını alan

günümüze Uluslararası Türk Akademisi'nin Başkanı, Kazakistanlı bilim adamı ve diplomat Kızıralı Darhan'dır.

58 Mustafa Bıyıklı, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İşbirlikleri”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016, s. 414.

59 Balcer, a.g.e., s. 155.

60 Türk Kültür ve Miras Vakfı'nın merkezi Azerbaycan – Bakü'dedir. Vakfın Başkanlığını Azerbaycanlı diplomat Günay Efendiyeva yürütmektedir.

61 Carlo Frappi, “Central Asia's Place in Turkey's Foreign Policy”, Analysis, No: 225, 2013, s.9

62 TÜRKPA Genel Sekreterliğini, 2017'den itibaren Kırgızistanlı siyasetçi Altynbek Mamaiusupov yürütmektedir. Bkz: “Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi”, <http://turk-pa.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

63 Türk İş Konseyi'nin sekreteryasının İstanbul'da kurulması karara bağlanmıştır.

64 Balcer, a.g.e., s. 155.

65 “Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev 14 Aralık 2018 tarihinde Taşkent'te düzenlenen Türk İş Konseyi toplantısına başkanlık etmiştir.” <http://www.turkkon.org/tr-TR/turk-konseyi-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-14-aralik-2018-tarihinde-taskent%-60te-duzenlenen-turk-is-konseyi-toplantısına-baskanlik-etmistir/3/54/5048>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018).

bölgesel örgüt, SSCB'nin dağılmasının ardından 1992 yılında Kırgızistan, Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın da üye olması ile çok geniş bir coğrafyada ekonomik işbirliğine zemin hazırlayan bölgesel bir örgüt olmuştur.⁶⁶ Bu noktada Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerini Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) katılmaya ikna etmede çok büyük etkisi olmuştur.

Son olarak **Avrasya İslam Şurası'ndan** da kısaca bahsetmek gerekmektedir. 1971 yılından itibaren değişik ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarına din hizmeti sunan Diyanet İşleri Başkanlığı, 1990 yılından sonra millî ve dinî kimliklerini inşa sürecine giren Türk cumhuriyetlerine ihtiyaç duydukları bilgi ve hizmetleri temin etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, söz konusu ülkelerle fikir alışverişi ve koordinasyonu sağlayabilmek amacıyla Avrasya İslam Şurası'nın toplanmasına karar vermiştir. Avrasya İslam Şurası bugüne kadar 9 defa toplanmıştır.⁶⁷

3. Bölüm: Küresel Örgütler

Yukarıda açıklanan ulusal, ikili ve bölgesel kurumlara ek olarak, Türkiye'nin ve Orta Asya devletlerinin üye olduğu küresel örgütler de bulunmaktadır. Bunların başında Birleşmiş Milletler gelmektedir. Türkiye 1945'te (kurucu üye devlet statüsünde), Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ise 1992'de BM'ye üye olmuştur.⁶⁸ Türkiye ve Türk Dünyası devletlerinin üye olduğu bir diğer küresel örgüt ise Türkiye'nin 1975'te, Türk Dünyası devletlerinin ise bağımsızlıklarının hemen ardından üye oldukları Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT – OSCE)'dir⁶⁹. Dünya Bankası'na⁷⁰ Türkiye 1947'de, İslam İşbirliği Teşkilatı'na⁷¹ 1969'da üye olmuş, Türk Dünyası devletleri ise bu kurumlara bağımsızlıklarının hemen ardından üye olmuştur.

Türkiye ve Türk Dünyası devletlerinin üye oldukları bölgesel ve kurumsal kurumlar, görüldüğü üzere sayıca çok fazladır ve bu kurumların birçoğu uluslararası sistemde etkili ve önemli kurumlardır. Ancak, Türkiye'nin üye olduğu ve Türk Dünyası devletlerinin üye olmadığı NATO; Türkiye ve Azerbaycan'ın üye olduğu diğer Türk Dünyası devletlerinin üye olmadığı Avrupa Konseyi; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın üye olduğu Azerbaycan,

66 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın merkezi İran – Tahran'dadır. Teşkilatın Genel Sekreteri Türk diplomat Büyükelçi Halil İbrahim Akça'dır.

67 Bkz: <http://avraysaislamsurasi.diyaret.gov.tr/tr-TR/Content/Index/1>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

68 Bkz: <http://www.un.org/en/member-states/index.html>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

69 Bkz: www.osce.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

70 Bkz: www.worldbank.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

71 Bkz: www.oic-oci.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

Türkiye ve Türkmenistan'ın üye olmadığı Şanghay İşbirliği Örgütü⁷² gibi örgütler de bulunmaktadır.

Sonuç

Yukarıda açıklanan tarihsel ve kurumsal süreç göstermektedir ki, Türkiye – Orta Asya ilişkilerinin zayıfladığı iddia edilen yıllar, kurumların yapılanmaların sayısal olarak en çok arttığı yıllar olmuştur. Türkiye'nin Orta Asya politikalarına dair dönemleme yapan çalışmaların aksine; dış ilişkilere kurumsal bir bakış açısıyla odaklanıldığında ortaya çıkan bu ilginç durum önemli bir soruyu gündeme getirmektedir: “Türkiye – Orta Asya ilişkilerinin yoğunlaştığı yıllar değil de durağanlaştığı yıllar kurumların sayısının artması nasıl açıklanabilir?” Bu soruya verilecek yanıt şüphesiz ki, teorik olarak yeni kurumsalcı tartışmalara önemli bir katkı sağlayabilecektir.

İkinci olarak Türkiye- Türk Dünyası devletleri arasındaki ilişkilerin gelişmesine yönelik olarak ikili, bölgesel ve uluslararası birçok kurumun bulunduğu, fakat ilişkilerin tüm bu kurumlara rağmen yeterince kurumsallaşmadığı görülmektedir. Bunun sebepleri üzerine düşünmek gerekmektedir. Türkiye'nin bu kurumlardaki öncü rolünden hareketle, Türkiye'nin genel olarak dış politikasındaki kurumsallaşma sıkıntısının Türk Dünyası devletleri ile olan ilişkilerinde de görülmekte olduğu söylenebilir. Ancak bunun dışında, karşılıklı ilişkilerin kırılma eğilimi; söz konusu kurumların güçlendirilmesiyle üstesinden gelinebilecek bir durumdur.

Son bir tespit de genel olarak Türkiye – Orta Asya ilişkilerine dair akademik çalışmalarda, kurumsal yapılanmaların ve ikili/bölgesel ilişkilerde kurumların rolünün bütüncül olarak ele alındığı çalışma sayısının yok denecek kadar az olduğudur. Bu çalışmanın, Türkiye–OrtaAsya ilişkilerinde yeterince incelenmeyen kurumsal yapılanmaların ve kurumsal ilişkilerin kuramsal ve kavramsal açıdan tartışılmasına ve araştırılmasına bir katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Amirbek, Aidarbek vd., “Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, No:1/3, 2017, s. 164-204.

Mustafa Aydın, “Avrasya'da Dönüşüm ve Türkiye”, **Türkiye'nin Avrasya Macerası**, (ed.) Mustafa Aydın, Ankara, Nobel Yayınları, 2007.

72 Şangay İşbirliği Örgütü'ne ilgi gösterdiğini her fırsatta belirten Türkiye, NATO'ya bir alternatif olma potansiyeli taşıdığı tartışılan Şangay İşbirliği Örgütü'ne üye olursa hem NATO hem de Şangay üyesi tek ülke olacaktır. ŞİÖ hakkında bkz: <http://eng.sectso.org/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

Adam Balcer, “Between Energy and Soft Pan-Turkism: Turkey and the Turkic Republics”. **Turkish Policy Quarterly**, No: 11/2, 2012, s. 151-162.

Bıyıklı, Mustafa, “Türk Dünyası Ortak Kuruluşu olarak Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO), Rolü ve İşbirlikleri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı**, 2016, s. 404-218.

Çaman Efe ve M.Ali Akyurt, “Caucasus and Central Asia in Turkish Foreign Policy: The Time has Come for a New Regional Policy”, **Turkish Journal of International Relations** No: 10/2-3, 2011, s. 45-64.

Ekşi, Muharrem, “Türkiye’nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, No: 17/1, 2017, s. 9-19.

Frappi, Carlo, “Central Asia’s Place in Turkey’s Foreign Policy”, **Analysis**, No: 225, 2013, s. 1-12.

Jönsson, Christer ve Tallberg, Jonas, **Institutional Theory in International Relations**, Lund University, Lund, 2001.

Murzaeva, Dinara, “Kyrgyzstan-Turkey Relations: Cooperation in Political and Educational Spheres”, **Review of European Studies**, No:6, 2014, s. 39-54.

Yılmaz, Ayhan Nuri ve Gökmen Kılıçoğlu, “Türkiye’nin Orta Asya’daki Yumuşak Gücü ve Kamu Diplomasisi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 235, 2018, s. 141-184.

Mehmet Akif Kireççi, “**Türk Cumhuriyetlerinde Bağımsızlık ve Devlet İnşa Süreci**”, (ed.) Mehmet Akif Kireççi, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2018.

İnternet Kaynakları:

“Ankara Bildirisi”, http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/11_AnkaraBildirisi1992_1.DevletBaskanlariZirvesi_20140418_104048.pdf, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum Ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.4.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

“International Day of Neutrality” <http://www.un.org/en/events/neutraltyday/background.shtml>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018).

“Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi”, <http://manas.edu.kg>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı”, <http://twesco.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, No:1/3, 2017.

“Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”, <http://www.turkkon.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi”, <http://turk-pa.org>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev 14 Aralık 2018 tarihinde Taşkent`te düzenlenen Türk İş Konseyi toplantısına başkanlık etmiştir”, <http://www.turkkon.org/tr-TR/turk-konseyi-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-14-aralik-2018-tarihinde-taskent%60te-duzenlenen-turk-is-konseyi-toplantisina-baskanlik-etmistir/3/54/5048>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018).

“Türk Konseyi Hakkında Genel Bilgi”, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Türkiye Maarif Vakfı Kanunu”, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/06/20160628-17.htm>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

“Türkiye Maarif Vakfı”, <https://turkiyemaarif.org/>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

“Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı”, www.turksoy.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

“Yunus Emre Enstitüsü”, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

12 Mayıs 2001 tarih ve 24400 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2001/05/20010512.htm#1>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

15 Temmuz 2018 tarih ve 30479 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180715-1.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

18.05.2007 tarihli ve 5653 Sayılı Kanun, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/05/20070518-3.htm>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).

2 Kasım 2011 tarih ve 28103 sayılı Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/11/20111102-1.htm>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

<http://askabatilkogretim.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://askabatortaokulu.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://atal.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://avrasyaislamsurasi.diyaret.gov.tr/tr-TR/Content/Index/1>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://batio.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://biskektomer.meb.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://btal.meb.k12.tr/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://btio.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://eng.sectesco.org/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://ktakml.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://ktal.meb.k12.tr>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://taskentturkilkokulu.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://taskentturklisesi.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://taskentturkortaokulu.meb.k12.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://tdv-btl.edu.az/>,(Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://www.basarmevzuat.com/dustur/khk/5/3755/a/khk480.htm>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

http://www.oshsu.kg/univer/?lg=3&id_parent=698, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23708_1.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23708_1.pdf, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

<http://www.tdavkg.org/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<http://www.un.org/en/member-states/index.html>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

<https://www.ayu.edu.tr/>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

İdari Faaliyet Raporu 2017, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara, 2017

Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'ne katılacağız", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyine-katilacagiz/1131701>, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

TİKA Faaliyet Raporu-2017, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı, Ankara, 2017, s. 43-44, <https://www.tika.gov.tr/upload/2018/2017%20Faaliyet%20Raporu/T%C4%B0KA%20Faaliyet%20Raporu%202017.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.12.2018).

www.oic-oci.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

www.osce.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

www.worldbank.org, (Erişim Tarihi: 25.05.2018).

AZERBAIJAN

Vefa KURBAN*
Araz ASLANLI**
Geray MUSAYEV***
Nazim CAFEROV****

GİRİŞ*

1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'ların başı Azerbaycan tarihine bağımsızlık mücadelesi dönemi olarak geçmiştir.¹ Bu ulusal bağımsızlık mücadelesini etkileyen faktörler, 1980'lerin ikinci yarısında Sovyetler Birliği'nde yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar ve bunların Azerbaycan'a yansması, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ve ulusal mücadelenin 1918-1920 dönemine dayanan tarihi mirasıdır.

1980'lerin ikinci yarısı, Sovyetler Birliği'nde sosyo-ekonomik sorunların açığa çıktığı ve toplumsal yaşama önemli ölçüde yansıdığı dönemdir. Sovyet para birimi *Ruble* hızla değerini kaybederek 1985 yılındaki 1\$=60 Sovyet kuruşu paritesinden, 1991'de 1\$=50 *Rubleye* kadar gerilemiştir (Sultanov, 1995: 26). *Rublenin* değer kaybetmesi ve sosyalist ekonomik sistemin verimsizliğinin getirdiği ürün kıtlığı halk arasında çalışmaya olan ilgiyi azaltmış ve bu da Sovyet eko-

* İzmir Ekonomi Üniversitesi öğretim üyesi Doç.Dr. Vefa KURBAN tarafından yazılmıştır. vefa_rzayeva@yahoo.com

** Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) öğretim üyesi.

*** Doç.Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) Maliye ve Muhasebe Fakültesi Dekanı geray.musayev@unec.edu.az

**** Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) öğretim üyesi

* **Bu bölüm Nazim Caferov tarafından yazılmıştır.**

1 Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade liderliğinde XX. yüzyılın başında sürdürülen ve 1918-1920 yılında 'bağımsız ulusal devletini kuran bağımsızlık mücadelesine atfen bu dönemdeki hareket *yeni bağımsızlık mücadelesi dönemi* olarak adlandırılmaktadır.

nomik sistemindeki fiyat denetim mekanizmasını bozmuştur. Ülkede sosyo-ekonomik yapının bozulması ve ürün kıtlığının giderek artması nedeniyle kurumlar ve vatandaşlar ellerinde bulunan 200-500 milyar ruble civarındaki parayı kullanamaz duruma gelmişlerdi (Sultanov, 1995: 26). Paraların elde kalması ve değerden düşmesi ise sosyal rahatsızlığı artırmıştır. Doğal olarak bu durum Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Azerbaycan'ı da etkilemekte, sosyo-ekonomik sorunları beraberinde getirmekteydi. Azerbaycan'da mal kıtlığının getirdiği fiyat artışları ve ürünlerin kara borsaya düşmesi bu sektörle uğraşan kesimi zenginleştirirken, halkın geri kalanının fakirleşmesine neden olmuştur. Eskimiş ve verimsizliği tes-cil edilmiş sosyalist ekonomik model ise bu sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda, sosyalist ekonominin çok masraflı özelliği, bilimsel teknik gelişmenin yavaşlaması, onun sonuçlarının ekonomi ve ziraata uygulanması konusundaki pasiflik, ulusal gelirden hızlı bir düşüşe neden olmuştur. Gelirlerdeki azalma merkezden yapılan planların gerçekleştirilememesine; bu da ekonomik sorunların daha da derinleşmesine neden olmuş, sonuçta Birliğin ekonomik sisteminden kaynaklanan baskılara maruz kalan Sovyet cumhuriyetlerinde ulusal mücadele için uygun ekonomik ortam oluşmuştur (Sultanov, 1995: 37).

Bu çerçevede, ülkede siyasal sistemin demokratikleşmesini öngören, sivil kurumların ve siyasal partilerin faaliyetine izin veren karar kabul edildi. Üstten başlanan bu demokratikleşme süreci ülkenin her yerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da siyasal mücadeleyi etkileyen ve kolaylaştıran faktörlerden biri oldu. Özet olarak ifade etmek gerekirse, SSCB'nin karşılaştığı ekonomik kriz, piyasa ekonomisine geçişi teşvik etmiş, temeli özel mülkiyetin reddine dayanan sosyalist sistemde özel mülkiyeti esas alan piyasa ekonomisinin kurtuluş yolu olarak gerçekleştirilmeye çalışılması ise bir taraftan sosyalist sistemin dayandığı temelleri yıkarken, diğer taraftan siyasal sistemde demokratikleşme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Siyasal sistemdeki demokratikleşme girişimleri ise tek parti tekeli sona erdirerek çok partililiğe fırsat tanımış, bu da bağlı cumhuriyetlerde siyasi mücadele için uygun bir ortam yaratmıştır.

Azerbaycan'da ulusal siyasi mücadelenin başlangıcında kolaylaştırıcı faktör rolünü oynayan ülkedeki sosyo-ekonomik durum ve bunun zorlamasıyla merkezi yönetimin uyguladığı *Perestroyka* (Yeniden yapılanma) ve *Glasnost* (Açıklık) politikaları dışında, bir diğer önemli etken Ermenistan'ın Azerbaycan yönelik toprak iddiaları temelinde büyüyen Karabağ sorunu olmuştur. Azerbaycan'ın bir parçası olan ve Ermenistan ile direkt sınırı bulunmayan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin (DKÖB) Ermenistan'a birleştirilmesi teklifi ilk kez Kasım 1987'de Gorbaçov'un Fransa ziyareti sırasında yanında bulunan ekonomi danışmanı Abel Aganbekyan'ın bir görüşünün basına yansması ile gündeme gelmiştir (Waal, 2003: 20; Tahirzade, 1997: 16). Ardından 13 Şubat 1988 tarihinde DKÖB'deki bazı idari kurumlara Ermenistan SSC bayrağının asılması, bölgedeki Azerbaycanlı nüfusa baskı uy-

gulanması ve dahası Şubat'ta DKÖB Yönetim Kurulunun olağanüstü bir toplantı yaparak özerk bölgenin Ermenistan'a birleştirilmesine ilişkin karar alması üzerine Azerbaycan'da geniş toplumsal tepkiler oluşmaya başladı (Tahirzade, 1997: 17). Merkezi yönetimin Ermeni yanlısı tutumuyla Azerbaycan'daki komünist yönetimin Karabağ bölgesindeki olaylara yeterli tepkiyi gösterememesi, Azerbaycan toplumunda siyasi mücadeleye ilgiyi artırmış ve Karabağ sorununun çözümünde ulusal mücadelenin gerekliliği inancını geliştiren önemli etkenler olmuştur.

Gerçekten de, komünist yönetime karşı halkın açık biçimde tepkisini ortaya koyduğu ilk miting Karabağ olayları nedeniyle yapılmış ve bu mitingde çoğunlukla Karabağ'ın savunulmasına ilişkin sloganlar atılmıştır (Tahirzade, 1997: 19). Bu şekilde gündeme gelen Karabağ duyarlılığı daha sonra ülkede yüz binlerin katıldığı ulusal mücadele mitingleriyle Karabağ sorununa yeterince tepki göstermeyen yerel komünist yöneticilere karşı muhalefetin doğuşunun ve örgütlü biçime dönüşümünün temelini oluşturmuştur. Karabağ sorununun halkın gündemine girmesi zamanla kendiliğinden başlayan kitlesel gösterileri düzenli bir şekilde sürdürecektir örgütlenme ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyaç 16 Haziran 1989'da Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin kurulması ve ulusal bağımsızlık mücadelesine önderlik etmesi ile giderilmiştir.²

Azerbaycan'da siyasi mücadeleyi etkileyen diğer bir önemli etken tarihi ulusal mücadele mirasıdır. Bu miras 20. yüzyılın başlarında filizlenerek 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyetini kuran Mehmet Emin Resulzade ve dava arkadaşlarının ulusal mücadele geleneğidir. Resulzade ve arkadaşlarının Müsavatçılık ("eşitlik") ideolojisi temeline dayanarak kurdukları Doğu'nun ilk demokratik cumhuriyeti sadece 23 ay (1918-1920) yaşamış, 27 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgali ile sona ermiştir.³ Müsavatçılık ideolojisi ve "Doğu halkları" arasında ilk demokratik devlet kurmuş olma özelliği Azerbaycan'da 1980'lerin sonundaki siyasi mücadeleye yön veren temel etkenlerden olmuştur. Yeni kurulan Azerbaycan Halk Cephesinin misyonunun belirlenmesinde Resulzade ve arkadaşlarının ulusal mücadele geleneğinde olgunlaşan fikirler önemli rol oynamış ve ulusal mücadelenin 1991'de Azerbaycan'ı bağımsızlığa

2 Bu konuda daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Aydın Balayev, **Azerbaydjanskoje Natsionalnoje Dvijenie : Ot Musavata Do Narodnogo Fronta** (Musavat'tan Halk Cephesine Azerbaycan Ulusal Harekatı), Bakü, Elm , 1992.

3 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne ilişkin geniş bilgi için bkz: Yaqup Mahmudov (der), **Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Ensiklopediyası**, İki Cilt, Bakı, Lider Neşriyyatı, 2004; Nesib Nesibli, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakı, Elm 1990; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Harekatı**, Ankara, 1991. ve Cemil Hesenli, **Azerbaycan Tarihi: 1918-1920**, Ankara, 1998.

götürmesinin ideolojik esaslarını oluşturmuştur.⁴

Bağımsızlığa giden süreç kolay olmamıştır. Ülke genelindeki ve özellikle de başkent Bakü'deki gösterilerin giderek radikalleşmesi, 31 Aralık 1989'da ve Ocak 1990 başlarında iki Azerbaycan arasındaki sınırların göstericiler tarafından yıkılması sonrasında, 20 Ocak 1990'da SSCB Komünist Parti Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov'un emriyle Sovyet orduları Bakü'ye girmiş ve büyük bir katliam yapmıştır. Sovyet ordularının Bakü'de gerçekleştirdiği katliamlar bağımsızlık hareketlerini başlangıçta biraz zayıflatsa da, bir süre sonra gösteriler yeniden başlamış, SSCB'nin varlığına son vuruş karakteri taşıyan 19-21 Ağustos 1991 tarihli başarısız Moskova darbesinin ardından 30 Ağustos 1991'de Bağımsızlık Bildirisi Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanmıştır. Azerbaycan'da bunun öncesinde ve sonrasında da bağımsızlığa yönelik yasal zeminde adımlar atılmıştır. Bunlar 23 Eylül 1989 tarihli Egemenlik Yasası, 25 Mayıs 1991 tarihli Ekonomik Bağımsızlık Yasası, 18 Ekim 1991 tarihli Azerbaycan bağımsızlığına ilişkin Anayasa Kanununun kabulü ve 29 Aralık 1991 tarihli referandumdur.⁵

AZERBAYCAN'DA SİYASAL SİSTEM VE HAYAT⁶

Azerbaycan'da Siyasal Rejim ve Hükümet Modeli

Azerbaycan'da siyasi sistem Doğu toplumu olmanın verdiği “güçlü yürütme” geleneği ve Sovyet siyasi kültürünün dayandığı “kuvvetler birliği” ilkesinin etkisi ile şekillenmiştir. Bu anlayış çerçevesinde 12 Kasım 1995 tarihli Azerbaycan Anayasasının oluşturduğu siyasi sistem başkanlık modeline dayanmaktadır.⁷ Anayasa devlet başkanını, devletin ve yürütmenin başı, baş komutan olarak tanımlamanın yanı sıra, O'na yasama ve yargı faaliyetleri üzerinde geniş tasarrufta bulunma imkanı vermektedir. Anayasanın 101. maddesine göre, Azerbaycan devlet başkanı 5 yıl müddetine halk oylaması ile seçilirdi. Mevcut düzenlemeye göre, ilk turda adaylardan biri 50% +1 alamazsa, en fazla oyu alan iki aday arasında ikinci tur yapılır ve bu kez en fazla oyu alan aday devlet başkanı seçilir.

Fakat 26 Eylül 2016 tarihli anayasa değişikliği referandumu ile devlet başkanlığı yeterlilik koşulları ve görev süresinde bazı önemli değişiklikler yapılmıştır.

4 AHC'nin misyonu için bkz: **Programa Narodnogo Fronta Azerbaydjana** (AHC'nin Programı), 1989.

5 Tüm bu yasaların tam metni için bakınız: **Azerbaycan Cumhuriyeti Yasalar Toplusu I Cilt**, Bakü, Hukuk Edebiyatı, 2001.

6 Bu bölüm Nazım Cafersoy tarafından yazılmıştır.

7 **Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası**, <http://www.constcourt.gov.az/az/download/legislation/ARKonstitusiyasi.pdf>, s.3-4 ve ss.29-38.

Yapılan yeni değişikliklere göre, devlet başkanlığı için 35 yaş sınırı kalkmış, devlet başkanın yetkileri 5 yıldan 7 yıla çıkarılmış ve devlet başkanına erken başkanlık seçimine gitme yetkisi verilmiştir. Halk oylamasıyla yapılan düzenlemelerle anayasasının 103-108. maddelerinde devlet başkanı birinci yardımcısı ve diğer yardımcılarını ataması, görev ve yetkileri düzenlenmiştir.

Bazı uzmanların, devlet başkanına verilen geniş yetkiler nedeniyle “süper başkanlık modeli” olarak da nitelendirdiği (Abdullayev, 2001: 126) bu siyasi sistem, içinde Başbakanlık makamını barındırması nedeniyle kısmen yarı başkanlık modelinin bazı özelliklerini de taşımaktadır. 24 Ağustos 2002’de yapılan halk oylaması ile Anayasanın 105. maddesinde devlet başkanına vekalet yetkisinin parlamento başkanı yerine başbakana verilmesi⁸ kısmen de olsa yasal zeminde “yarı başkanlık sistemini” güçlendirici nitelik taşımaktadır.

Anayasal bağlamda Azerbaycan siyasi sisteminin yasama erkini, *Milli Meclis* temsil etmektedir. Milli Meclis’in görev ve yetkileri anayasasının 81-98. maddelerini kapsayan 5. bölümünde düzenlenmiştir.⁹ Bu düzenlemelere göre, Milli Meclis 125 milletvekilinden oluşmaktadır. Siyasi sistemin pratik işleyişi bakımından Azerbaycan parlamentosunun sınırlı role sahip olduğu, esas işlevin yürütmeyi temsil eden devlet başkanına ve başkanlık ofisine ait olduğu gözlemlenmektedir.

Azerbaycan’da Siyasal Ortam ve Seçimler

Yakın dönem Azerbaycan iç siyasal mücadelesinin Azerbaycan bağımsızlığına kavuşma sürecindeyken 30 Eylül 1990’da yapılan parlamento seçimleri ile resmi nitelik kazandığı söylenebilir. Bu parlamento seçimlerine muhalefet katılmış, seçimlerin olağanüstü hal ve diğer antidemokratik şartlar altında gerçekleştirilmiş olmasına ve seçim sonuçlarının değiştirilmesine rağmen, 360 kişilik parlamentoda 30 kişilik yer kazanmıştır (Aslanlı, 2002: 10). 8 Eylül 1991’de ise devlet başkanlığı seçimi yapılmıştır. Devlet başkanlığı seçimleri muhalefetin çok büyük bir kısmı, özellikle de o dönemde muhalefet denince akla gelen ilk yapı olan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) tarafından boykot edilmiş, fakat Zerdüş Elizade dönemin ilk, aynı zamanda küçük siyasi partilerinden biri olan Azerbaycan Sosyal Demokrasi Partisi (ASDP) adayı olarak seçimlere katılmıştır. İktidarın adayı ise 28 Mayıs 1990’da Azerbaycan Parlamentosu tarafından Azerbaycan Devlet Başkanı seçilmiş ve Azerbaycan Komünist Partisi 1. Sekreterliğini de yapmakta olan

8 **Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası.** <http://www.constcourt.gov.az/az/download/legislation/ARKonstitusiyasi.pdf>, s.30

9 **Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası.** <http://www.constcourt.gov.az/az/download/legislation/ARKonstitusiyasi.pdf>, ss.21-29.

Ayaz Mütellibov olmuştur. Mütellibov, resmi rakamlara göre % 98.5 oranında oy alarak seçimleri kazanmıştır (Cafersoy, 2000: 32).

Azerbaycan'da, bağımsızlık sonrası, yedi devlet başkanlığı, beş parlamento ve üç belediye seçimleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bağımsızlığına kavuşma sürecinden günümüze kadar Azerbaycan'da yedi halk oylaması gerçekleştirilmiştir. Aşağıda gruplar halinde bunları ve iç siyasal mücadelenin diğer önemli olaylarını anlatmaya çalışacağız.

Azerbaycan'da Devlet Başkanlığı Seçimleri

Yukarıda belirttiğimiz üzere 1991'de, bağımsızlığını yeniden kazandığı sırada Azerbaycan, Ermenistan'ın saldırıları altında bulunmaktaydı. Bu saldırıları önleme konusundaki başarısızlıklar, iç politikaya ilişkin gelişmeleri de etkilemekteydi. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırıları karşısında devletin ordusu oluşturulmadığı için, gönüllü askeri birlikler ortaya çıkmış ve bu birlikler sadece Ermenistan cephesinde değil, zaman zaman "Bakü cephesinde" de yer almıştır. 25-26 Şubat 1992'de Azerbaycan'ın Hocalı kentinde, Ermenistan kuvvetleri tarafından bölgedeki 366. Rus Tankçı Birliği'nin desteğiyle gerçekleştirilen soykırımı önleyememesi, o sıralar Azerbaycan Devlet Başkanı olan Ayaz Mütellibov'u istifaya götüren en önemli neden olmuştur (Cafersoy, 2000: 41). Hocalı Soykırımı'nı önleyemediği gerekçesiyle muhalefetin başlattığı yoğun gösteriler sonucunda 5 Mart 1992'de, Azerbaycan'ın 30 Eylül 1990'da halk tarafından seçilmiş olan ilk Devlet Başkanı olan Ayaz Mütellibov istifa etmek zorunda bırakılmıştır. Mütellibov'un 14 Mayıs 1992'de yasadışı bir girişimle görevine geri dönme çabaları 15 Mayıs 1992'de yine yoğun gösteriler sonucu gerçekleşmemiş ve Mütellibov ülkeyi terk ederek Moskova'ya gitmek zorunda kalmıştır. Bağımsız Azerbaycan'da gerçekleştirilen ilk seçimler 7 Haziran 1992 tarihli devlet başkanlığı seçimleri olmuştur. Bu seçimleri, seçime katılanların % 59.4'nün oyunu alan AHC Başkanı Elçibey kazanmıştır. Seçimler öncesinde AHC'nin parlamento başkanlığını kazanmış ve fiili yönetimi ele geçirmiş olması, ona nüfuzunun artması anlamında önemli avantaj sağlamıştır.

Elçibey'in bir yıllık iktidarına sert muhalefet gösteren Azerbaycan Milli İstiklal Partisi onu makamından indirme konusunda hedefine ulaşsa da, iktidara kendisi gelememiştir. 4 Haziran 1993'te, Gence kentinde Albay Süret Hüseyinov komutasında başlayan ayaklanma, AHC iktidarını sona erdirmiş, iktidara bu defa eski Politbüro üyesi, darbe çıktığı sırada Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanlığı yapmakta olan Haydar Aliyev gelmiştir. Elçibey tarafından iç savaş tehlikesinin önlenmesi amacıyla Bakü'ye davet edilen Haydar Aliyev önce, 15 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu başkanlığına seçilmiştir. 3 Ekim 1993'te gerçekleştirilen ve seçmenlerin % 97.6'nın katıldığı başkanlık seçimini %

99 oranında oy alarak kazanan Aliyev (Oğan, 2000: 35), darbeyi fiilen başlatan Hüseyinov'u başbakan olarak atamış, fakat Ekim 1994'te bu defa kendisine karşı darbeye kalkıştığı iddiasıyla görevden almış, daha sonra da hapse attirmiştir.

Azerbaycan'da üçüncü devlet başkanlığı seçimleri, 11 Ekim 1998'de gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlere iktidarın adayı olarak Haydar Aliyev katılmış, muhalefet seçimlere katılma konusunda tutum birliğine tam anlamıyla varamamıştır. Muhalefetin en önemli adaylarından Ebülfez Elçibey (AHCP Başkanı), İsa Kamber (Müsavat Partisi Başkanı), Resul Guliyev (ADP Eşbaşkanı, eski Millî Meclis Başkanı), İlyas İsmayılov (ADP Eşbaşkanı, eski Adalet Bakanı) ve Lale Şevket Hacıyeva (ALP Başkanı, eski Devlet Sekreteri) kendi aralarında "5'lik" olarak isimlendirilen bir yapı oluşturmuşlardır. Bu liderler seçim konusunda ortak tutum takınacaklarını açıklamıştır. Muhalefetin diğer bir temsilcisi, AMİP Başkanı Etibar Memmedov, diğerleriyle her hangi bir ittifaka yanaşmamış, seçim sürecinde kararları tek başına alacağını ve seçimlere katılacağını beyan etmiştir. Seçim sürecinde, muhalefetin ve uluslararası kuruluşların tüm taleplerine rağmen, seçim yasalarında ve seçim komisyonlarının yapılarında değişiklik yapılmayınca "5'lik" seçimlere katılmama kararı almışlardır. Sonuçta resmi rakamlara göre, kayıtlı seçmenlerin % 78.9'nun katıldığı seçimlerde, Aliyev'in katılımcıların % 76.1'nin oyunu alarak yeniden devlet başkanı seçildiği açıklanmıştır.

15 Ekim 2003'te ise Azerbaycan iç siyasal mücadelesi açısından kilit noktalardan birisi sayılan dördüncü başkanlık seçimi yapılmıştır. Süreç ve sonuçları itibariyle çok tartışılmış olan bu seçimde on iki aday yarışmıştır (Aslanlı: 2003: 34). Adaylardan Ali Kerimli Etibar Memmedov lehinde; Haydar Aliyev, Yunus Aliyev ve Abutalıb Semedov ise İlham Aliyev lehinde adaylıklarını geri çekmişlerdir. Böylece, 4 Ağustos 2003'te Başbakanlık görevine getirilen İlham Aliyev, seçime iktidarın tek adayı olarak, güçlü bir şekilde girme şansına sahip olmuştur. MSK, bu gerilimli seçimin sonuçlarına dair¹⁰, geçerli oyların % 76.84'ünü almış olan İlham Aliyev'in seçimi kazandığını, en yakın rakibi İsa Kamber'in ise % 13.97 oranında kaldığını açıklamıştır.¹¹

10 Seçim günü geceye doğru Müsavat Partisi karşısında toplanmaya çalışan kalabalığa polisin müdahale etmesi üzerine, göstericilerle güvenlik güçleri arasında arbede yaşanmış, Türkiye'den gitmiş olan iki seçim gözlemcisinin de gözaltına alındığı olaylar, ABD'nin Bakü büyükelçisinin araya girmesi üzerine sona ermiştir. Seçimin ertesi gün Bakü sokaklarında seçim sonuçlarına hile katılmasını protesto etmek isteyen halkla güvenlik güçleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Bazı göstericilerin yaptığı taşkınlıklar nedeniyle sivil kişiler ve güvenlik güçleri arasından yaralananlar olmuştur. Daha sonra aralarında maskelilerin de bulunduğu güvenlik güçleri, göstericilere karşı sert müdahalelerde bulunmuş, en az bir kişi ölmüş, 100'den fazla kişi yaralanmış, yaklaşık 600 kişi gözaltına alınmıştır.

11 MSK resmi sayfası: <http://www.cec.gov.az/az/protokol.htm> (25 Ekim 2003).

Azerbaycan'da beşinci başkanlık seçimi 15 Ekim 2008'de yapılmıştır. Muhalefetin önemli kısmının katılmadığı seçimlerin favorisi mevcut devlet başkanı İlham Aliyev olmuştur. Sonuçta, toplam yedi aday arasında geçen ve seçmenlerin % 75,64'nün katıldığı seçimleri, seçime katılanların %88,73'ünün (3232259 oy) oyunu alan İlham Aliyev kazanmıştır.¹² Altıncı başkanlık seçimleri ise 9 Ekim 2013 tarihinde yapılmıştır. Resmi sonuçlara göre seçimi % 84,54 (3 126 113 oy) mevcut başkan İlham Aliyev kazanmıştır. Sayıca yedinci olan 11 Nisan 2018 tarihli devlet başkanlığı seçimlerine toplam 8 aday katılmıştır. Merkezi Seçim Komisyonunun resmi açıklamasına göre mevcut devlet başkanı 86.03 % (3 397 664 oy) oy alarak kazanmıştır.

Azerbaycan'da Parlamento Seçimleri ve Siyasi Partiler

Bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan'da ilk parlamento seçimleri 11 Ekim 1995'te gerçekleştirilmiştir. Bu seçimlerden itibaren uygulanan yeni sisteme göre, Azerbaycan'da parlamento seçimleri ikili sistemle yapılmıştır: “*Majoritar Sistem*” ve “*Proporsional Sistem*”. 125 kişilik Azerbaycan Parlamentosu'na, 100 milletvekili tek adaylı dar bölgeler üzere seçimi öngören *Majoritar* sistemle, 25 kişi ise ülke genelini tek bölge olarak ele alıp oyların partiler arasındaki dağılımına göre milletvekilliğinin de paylaşıldığı *Proporsional* sistemle seçilmiştir. *Majoritar* sistemde, Azerbaycan genelinde tek milletvekilinin seçilebileceği seçim bölgeleri oluşturulmakta, her bölgedeki adaylar arasından % 50'den fazla oy alan bir kişi milletvekili seçilmektedir. Burada partiler değil, kişiler yarışmaktadır. 18 yaşını doldurmuş vatandaşların oy kullanma, 25 yaşını doldurmuş vatandaşların ise seçimlere aday olarak katılma hakları vardır. Seçimler beş yıl aralıkla yapılmaktadır. 2002 yılında yapılan referandumla proporsional sistem tamamen kaldırılmış ve seçimler sadece majoritar sistemle yapılmaktadır.

İlk seçimlere, muhalefetin en önemli partilerinden olan Müsavat Partisi sokulmamıştır. Resmi sonuçlara göre kayıtlı seçmenlerin % 86.1'nin katıldığı seçimlerde iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisi (YAP), ülke genelindeki oyların % 76'nı alarak 25 kişilik *Proporsional* sistem kontenjanının 19'una sahip olmuştur. Yine resmi rakamlara göre, seçimlere katılmış olan diğer yedi partiden (bunlardan bir kısmı muhalefet, bir kısmı iktidar yanlısı partiler olmuştur), sadece muhalif Azerbaycan Halk Cephesi Partisi (AHCP) ve Azerbaycan Millî İstiklal Partisi (AMİP) % 8'lik seçim barajını aşabilmiş, her iki parti % 12 oranında oy toplayarak, 25 kişilik kontenjandan 3'er milletvekilliyi kazanmıştır. Ülke genelinde *Majoritar* sistemle yapılan seçimlerde, 52 kişi bağımsız seçilmiş, başkanlığını

12 http://www.infocenter.gov.az/v3/sesverme_2008.php ; <http://www.infocenter.gov.az/v3/president2008.php> (26 Temmuz 2013)

Haydar Aliyev'in yaptığı iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) 40, Azerbaycan Demokratik İstiklal Partisi (ADİP) 2, Azerbaycan Demokratik Sahibkarlar (Girişimciler) Partisi ADSP, AHCP, Ana Vatan Partisi (AVP), Müsavat Partisi, Sosyal Adalet Partisi (SAP) ve Vahit Halk (Xalq) Partisi (VXP) 1'er milletvekiliği kazanmışlardır. Daha sonraki dönemlerde çok sayıda bağımsız milletvekilinin YAP'a geçmesi ve parti değiştirme olayları nedeniyle meclis aritmetiğinde değişiklikler olmuştur.

5 Kasım 2000'de, bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan'da, ikinci defa parlamento seçimleri gerçekleştirilmiştir.¹³ Seçim süreci yine gergin geçmiş, ilk başta sadece beş partinin seçimlere katılmasına izin verilmiştir. Fakat, ülkenin en önemli partilerinden olan ADP ve Müsavat Partisi'nin seçimlere sokulmamasına yönelik dış ve iç tepkiler, bunun yanında seçimlerin boykot edilmesi tehlikesi nedeniyle, daha sonra Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Merkezi Seçim Komisyonu (MSK)'na müracaat ederek, tüm partilerin seçimleri sokulması yönünde karar alınmasını istemiştir. Bu sürecin ardından, MSK sekiz partinin daha seçimlere katılmasına izin vermiştir.

Seçimler süresince ve sonuçlarının yansıtılması konusunda ciddi gerginlikler yaşanmıştır. Resmi rakamlara göre, kayıtlı seçmenlerin % 68'nin katılmış olduğu seçimlerde YAP % 62.3 oranında oy alarak, birinci parti olmuş ve parlamento *Majoritar* sistemle 16 milletvekili sokma hakkı elde etmiştir. Barajı aşan diğer 3 parti, AHCP % 10.95 oy oranıyla 4, Vatandaş Hemreyliyi Partisi (VHP-Yurttaş Dayanışması Partisi) % 6.43 oy oranıyla 3, Azerbaycan Komünist Partisi (AKP) % 6.33 oy oranıyla 2 milletvekiliği kazanmıştır. Müsavat Partisi, ADP ve AMİP gibi partiler, resmi rakamlara göre barajı aşamamış, parlamento dışında kalmıştır. Seçimlerin resmi sonuçlarının bu şekilde açıklanması seçimlere Demokratik Kongre'nin desteği ile katılmış olan Müsavat Partisi tarafından eleştirilmiş, hatta bu parti seçimleri kazandığını iddia etmiştir. Ama tüm bunlar sonuçları değiştirmemiştir.

Azerbaycan'da üçüncü parlamento seçimleri 6 Kasım 2005'de yapılmıştır. Muhalefetin daha örgütlü ve bazı eski Sovyet cumhuriyetlerindeki iktidar değişikliklerinin de havasıyla "renkli devrim beklentisi" ile girdiği seçimlerde resmi sonuçlara göre 4675572 kayıtlı seçmenin 1974036'ı oy kullanmış, yani katılım oranı % 42,2'de kalmıştır.¹⁴ İktidar seçimlerin bazı olumsuzluklara rağmen başarılı geçtiğini, muhalefet ise seçim sonuçlarına hile karıştırıldığını iddia etmiştir.

13 Seçimlerle ilgili daha ayrıntılı değerlendirme için bkz. Oğan, "Bir Aliyev Klasikliği...", ss. 34-44.

14 "6 noyabr 2005-ci il tarixində keçiriləcək Milli Məclisə seçkilər", <http://www.cec.gov.az/az/4millimeclis2005/hesabat/hesabat.htm> (27 Temmuz 2013)

Yine de MSK tarafından 460 seçim mıntıkasında sonuçlar geçersiz sayılmıştır. Toplam 4 seçim bölgesinde ise seçimler tamamen iptal edilmiştir. Daha sonra Anayasa Mahkemesi 6 seçim bölgesinde daha seçimlerin tamamen iptal edilmesine ve ara seçim yapılmasına karar vermiştir.¹⁵ Seçimlerin resmi sonuçlarına göre YAP 61 milletvekili, Müsavat 6 milletvekili kazanmış, parlamentoya 45 bağımsız milletvekili girmiştir. 2005 seçimlerinin sonuçları da ülkede yoğun tartışmalara ve muhalefetin büyük gösteriler düzenlemesine neden olmuştur. Fakat bu gösteriler bastırılmış ve seçim sonuçlarına itirazlar önemli ölçüde yanıtız bırakılmıştır.

Azerbaycan'da dördüncü parlamento seçimleri 7 Kasım 2010 tarihinde yapılmıştır. Bu seçimlerde günümüze kadarki en çok sayıda, toplam 23 siyasi partinin katılımı dikkat çekici olmuştur.¹⁶ 4 928 594 kayıtlı seçmenin 2 442 365'i seçimlerde oy kullanmış, dolayısıyla katılım oranı % 50,14 olmuştur.¹⁷ Seçim sonuçlarına göre parlamentoda 10 parti ile bağımsızlar yer almıştır. Resmi sonuçlara göre parlamentodaki sandalye dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir:¹⁸ Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) 71; Bağımsızlar 42; VHP 3; Ana Vatan Partisi 2; Ümid Partisi 1; Bütöv Azerbaycan Halk Cephesi 1; Demokratik İslahatlar Partisi 1; Büyük Guruluş Partisi 1; Adalet Partisi 1; Vatandaş Birliyi Partisi 1; Sosial Refah Partisi 1

Azerbaycan'daki diğer seçimler gibi 2010 parlamento seçimleri de tartışmalara neden olmuştur. İktidar bazı sorunlara rağmen seçimlerin başarılı geçtiğini savunurken, muhalefet seçim sonuçlarını tanımadığını açıklamıştır. Uluslararası gözlemciler ise bazı sorunlara rağmen seçim sonuçlarının "ileriye doğru bir adım olarak" tanımlanabileceğini ifade etmiştir. Azerbaycan'da beşinci parlamento seçimleri 1 Kasım 2015 tarihinde yapılmıştır. 5 211 765 kayıtlı seçmenin 2 894 515'i seçimlerde oy kullanmış, dolayısıyla katılım oranı % 55,54 olmuştur.¹⁹ Seçim sonuçlarına göre, parlamentoda 12 parti ile bağımsızlar yer almıştır.

Azerbaycan'da Halk Oylamaları

Bağımsızlığına kavuşma sürecinden günümüze kadar Azerbaycan'da yedi halk oylaması gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki, 17 Mart 1991'de, SSCB genelinde

15 <http://www.constcourt.gov.az/decisions/121> (27 Temmuz 2013)

16 "PARLAMENT SEÇKİLƏRİNİN YEKUNLARI", <http://sam.gov.az/publications/sam-comments/141.html> (27 Temmuz 2013)

17 "7 noyabr 2010-cu il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının protokolu", http://www.cec.gov.az/az/parlament2010/MSK_protokolu.pdf

18 "PARLAMENT SEÇKİLƏRİNİN YEKUNLARI", <http://sam.gov.az/publications/sam-comments/141.html> (27 Temmuz 2013)

19 "1 noyabr 2015-ci il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının protokolu" http://www.msk.gov.az/uploads/Sechki2015/Protokol/AR_MSK_PRT_2015_MM.pdf

gerçekleştirilen ve halkın Sovyetler Birliği'nin devamından yana olup olmadığını öğrenmek amacıyla yapılmış olan halk oylaması olmuştur. Azerbaycan genelinde muhalefet bu halk oylamasını boykot etmiş, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde halk oylaması yapılamamıştır. Buna rağmen, resmi rakamlarda, kayıtlı seçmenlerin % 75.1'nin oylamaya katıldığı, bunların da % 99.1'nin Sovyetler Birliği'nin devamından yana oy kullandığı açıklanmıştır. Tamamen sonuçlara hile karıştırılması ile ortaya çıkan bu durum bazen Azerbaycan açısından imaj bozucu etken olarak da kullanılmıştır. Milyonların bağımsızlık talebi ile sokaklara döküldüğü bir ülkede resmi sonuçlarda “Sovyetlere bağlı kalma isteğinin” ortaya çıkması sonraki dönemlerde bazı araştırmacılar tarafından “Azerbaycan'ın aslında bağımsızlıktan yana olmadığı” değerlendirmeleri yapılmasına neden olmuştur.

İkinci halk oylaması, 29 Aralık 1991'de, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Kanunu'nun onaylanmasına ilişkin olmuştur. Bu anayasa kanunu, bağımsız Azerbaycan'ın yapılacak olan yeni anayasası için temel niteliğinde idi. Resmi rakamlara göre, halk oylamasına kayıtlı seçmenlerin % 95.3'ü katılmış ve katılanların % 99.8'i yasa için evet oyu kullanmıştır.

Üçüncü halk oylaması, 29 Ağustos 1993'te, Azerbaycan Devlet Başkanı Elçibey'e güvensizlik ifade edilmesini sağlamak ve yeni devlet başkanlığı seçimleri için yasal zemin oluşturmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Dönemin Devlet Başkanı Elçibey'in karşı çıktığı ve yasal bulmadığı, siyasi güçlerin önemli kısmının protesto ettiği, fakat Azerbaycan'ın fiili yöneticileri tarafından gerçekleştirilen oylamaya, resmi rakamlara göre kayıtlı seçmenlerin % 91.6'ı katılmış ve katılanların % 98'i Elçibey'e güvenmedikleri şeklinde oy kullanmışlardır.

Dördüncü halk oylaması, 12 Kasım 1995'te, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk anayasasının onaylanmasına ilişkin olmuştur. Parlâmento seçimleri ile eşzamanlı olarak yapılan halk oylamasına, resmi rakamlara göre kayıtlı seçmenlerin % 86.1'i katılmış ve katılanların % 91.8'i Anayasa'yı onayladıkları yönünde oy kullanmıştır.

Beşinci halk oylaması 24 Ağustos 2002'de, Azerbaycan Anayasasına değişiklikler yapılmasıyla ilgili olarak gerçekleştirilmiştir. Bu halkoylaması da, Azerbaycan'daki diğer seçimler gibi süreç ve sonuç itibariyle tartışmalı olmuştur. Resmi sonuçlara göre, oy kullanma hakkına sahip olanların % 88'nin katılması ve katılanların yaklaşık % 97'nin değişiklikler lehinde oy kullanmasıyla, 1995 Anayasası'na 39 değişiklik yapılması süreci tamamlanmıştır.²⁰ Fakat, muhalefet, oylamanın geçersiz olduğunu, çünkü katılımın en fazla % 15 oranında olduğunu iddia etmiştir.

20 “Referendum Baş Tuttu”, *Bizim Esr*, 26 Ağustos 2002; Merkezi Seçim Komisyonu Web Sitesi <http://www.infocenter.gov.az>.

Altıncı halk oylaması ise 18 Mart 2009 tarihinde gerçekleştirilmiştir. 2009 referandumuyla Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 29 maddesine (12, 15, 17, 18, 19, 25, 29, 32, 39, 48, 50, 67, 71, 72, 75, 84, 88, 92, 95, 96, 101, 108, 109, 125, 129, 130, 131, 146, 149. maddelerle) toplam 41 ilave ve değişiklik yapılmıştır. Tüm bunlar içerisinde özellikle cumhurbaşkanının ardı ardına iki defadan fazla seçilmesini sınırlayan 101. maddenin V. bendinin değiştirilerek seçilmeyle ilgili sınırın kaldırılması yoğun tartışmalara neden olmuştur.

Resmi sonuçlara göre 4891834 kayıtlı seçmenin 3483173'ü oylamaya katıldı²¹. Resmi sonuçlara göre değişiklik önerileri %80 ile % 90 arasında lehte oy ile kabul edildi. En çok tartışılan 101. maddenin V. bendinin değiştirilmesi önerisi ise resmi sonuçlara göre en büyük desteği (%91,76) aldı.

Yedinci halk oylaması 26 Eylül 2016 tarihinde yapılmıştır. 2016 referandumunu ile Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının 29 maddesine (9, 24, 25, 29, 32, 36, 47, 49, 53, 56, 57, 59, 60, 68, 71, 85, 89, 93, 98, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 110, 121, 126 ve 146. maddeler) toplam 39 ilave ve değişiklik yapılmıştır.²² Bu referandumun en dikkat çeken konusu Azerbaycan'da başkan yardımcılığı müessesesinin oluşturulmasına ve yetkilerini düzenleyen ilişkin maddeler (103, 105, 106 ve 108 maddeleri) olmuştur.

Azerbaycan'da İdari Yapı

Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idari yapısı çok büyük ölçüde SSCB döneminin etkisiyle şekillenmiştir. Mevcut sistem hem kavramsal, hem de yetkiler bağlamda kafa karışıklığına neden olacak karmaşıklığa sahiptir. Anayasa'ya göre merkezi bir yönetim yapısına sahip Azerbaycan'da genel idari yapısı aşağıdaki idari birimlerden oluşmaktadır:

Şehir: Azerbaycan idari yapılanmasında en önemli birimlerin başında şehirler gelmektedir. Fakat mevcut idari yapılanmada “şehir” kavramı iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birinci kategoride literatürde “ulusal önemde şehirler” olarak tanımlanan ve Türkiye sisteminde “büyükşehir” kategorisine benzetilebilecek kentler yer almaktadır. Fakat Türkiye'den farklı olarak bu büyükşehirlerde esas yönetim “icra başçısı” olarak isimlendirilen ve devlet başkanı tarafından atanan valiler tarafından yürütülmektedir. Azerbaycan'da bu statüye

21 “Ümumxalq səsverməsinə çıxarılmış referendum aktının layihəsi üzrə səslərin hesablanması nəticələri”, http://www.infocenter.gov.az/v3/referendum_09.php; http://www.cec.gov.az/az/8referendum2009/MSK_Referendum_protokol.pdf (30 Temmuz 2013)

22 http://www.msk.gov.az/uploads/Referendum2016/REFERENDUM_AKTI_2016.pdf \

sahip toplam 11 ulusal kent (Bakü, Gence, Sumqayıt, Mingeçevir, Şirvan, Şeki, Hankendi, Şuşa, Yevlax, Lenkeran ve Naftalan) bulunmaktadır. Azerbaycan idari yapısında “şehir” kavramının idari birim olarak kullanıldığı ikinci bir kategori de mevcuttur. Bu kategoride “şehir” kavramı “rayon” olarak tanımlanan bölge yönetim birimlerinin idari merkezi olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan’da bölge idari merkezi olarak 66 şehir bulunmaktadır.

Rayon: Azerbaycan idari yapılanmasında en önemi bir diğer idari birim “rayon” olarak tanımlanmaktadır. Bir Sovyet mirası olan “rayon” kavramı Azerbaycan idari yapılanmasında iki farklı anlamda kullanılmaktadır. “Rayon” kavramının ilk anlamı idari bölgeni karakterize etmek için kullanılmaktadır ve bu yönüyle “rayon” kavramı Türkiye’deki “il” anlayışı ile örtüşmektedir. Bu anlamıyla Azerbaycan’da bütün ülke çapına yayılmış 66 rayon mevcuttur. Bu rayonlar Abşeron, Ağcabedi, Ağdam, Ağdaş, Ağstafa, Ağsu, Astara, Balaken, Beylagan, Berde, Bilesuvar, Cebrayıl, Celilabad, Daşkesen, Deveçi, Fizuli, Gedebe, Goranboy, Göyçay, Göygöl, Hacıkabul, Haçmaz, Hızı, Hocalı, Hocavend, İmişli, İsmayıllı, Kelbecer, Kürdemir, Gah, Kazak, Gebele, Gobustan, Guba, Gubadlı, Qusar, Laçın, Lerik, Lenkeran, Masallı, Neftçala, Oğuz, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Samuh, Siyazan, Şamahı, Şeki, Şemkir, Şuşa, Tartar, Tovuz, Ucar, Yardımlı, Yevlah, Zakatala, Zengilan, Zerdab’dır. Bu rayonların en üst düzey yöneticisi konumundaki “icra başçısı” (vali) devlet başkanını tarafından atanmaktadır. Öte yandan, ülkede “rayon” kavramı bazı “ulusal önemde şehirler” alt idari birimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu tanımla Türkiye’deki “ilçe” tanımlanmasına uygun düşmektedir. Azerbaycan’da Bakü (12) ve Gence (2) şehirlerinde olmak üzere toplam 14 adet bu tür ilçe bulunmaktadır. Bu ilçelere devlet başkanı tarafından üst yönetici olarak icra başçısı (vali) atanmaktadır.

Kasaba: Azerbaycan’da “kasaba” kavramı ile köyle şehir arasında kalan idari birimleri karakterize etmek için kullanılmaktadır. Ülkede toplamda 258 kasaba tipli yerleşim yeri bulunmaktadır.

Köy: Azerbaycan’da en küçük ve sayca en çok idari yerleşim birimi köydür. Ülkede 4259 köy bulunmaktadır.

Özerk Cumhuriyet: Azerbaycan idari yapısında “özerk cumhuriyet” idari birimi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ni ifade etmek için kullanılmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin (NÖC) statüsü Azerbaycan Anayasasının 7. Kısmında 134-141. Maddeler arasında düzenlenmiştir.²³ Anayasaya göre NÖC kendi yasama organı ve bakanlar kurulu bulunmaktadır. NÖC’ün idari yapısı,

23 Azerbaycan Anayasası için bakınız: <https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMT-gvMDMvMDkvNXdmMDZvdmx2Y19Lb25zdGI0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=d654e4f6cd152b25>

görev ve yetkileri esas itibariyle Azerbaycan'ın idari yapılanması ile paralel arz etmektedir. Nitekim Nahçıvan Özerk Cumhuriyetin'de 1 ulusal önemde şehir (Nahçıvan) ve 7 adet rayon (il) (Babek, Culfa, Kengerli, Ordubad, Sederek, Şahbuz ve Şerur) bulunmaktadır. Bu idari birimlerin başındaki icra başçıları (valiler) Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanının önerisi ile Azerbaycan devlet başkanı tarafından atanmaktadır.

1995 Anayasası ile, Azerbaycan'da ilk defa olarak belediye kurumu oluşturulmuştur. Anayasa'nın 9. bölümü 5 madde halinde özel olarak belediyeleri ele almıştır (Azerbaycan C. Yasalar Toplusu, 2001: 49-50). Anayasanın geçiş maddelerinden yedincisi, en geç iki yıl içerisinde belediye seçimleri yapılmasını zorunlu kılsa da, seçimler yaklaşık dört yıl sonra 12 Aralık 1999'da yapılabilmektedir. Belediye seçimleri süreç ve sonuçları konusunda da benzeri durum söz konusu olmuştur. Yani muhalefet yine seçimlerle ilgili suçlamalarda bulunmuş, iktidar kendisini savunmuş, uluslararası gözlemciler yine hukuk ihlalleriyle ilgili değerlendirmeler yapmışlardır. 17 Aralık 2004, 23 Aralık 2009 ve 23 Aralık 2014 tarihlerinde 3 belediye seçimi (bunlara ilaveten 30 Kasım 2011'de bir ara seçim) daha yapılmış, bu seçimlerin tamamında resmi sonuçlar itibariyle iktidar büyük başarı kazanmış, ama bazı belediyelerde çoğunluğu muhalefet kazanmıştır.²⁴

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL, TARİH, EĞİTİM VE KÜLTÜR POLİTİKALARI²⁵

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra Post Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkilerin zayıflaması ilim ve medeniyetin gelişimini olumsuz etkilemiş olsa da, bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'ın kültürel, manevi hayatında önemli değişiklikler yaşandı. Bu bölümde özellikle ulusal kimliğin güçlendirilmesinde öne çıkan politika alanları olan Azerbaycan devletinin gerçekleştirdiği milli dil, milli eğitim ve milli tarih politikaları ele alınmıştır.

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Dil Politikaları

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'daki önemli politikalarından birisi dil politikasıdır. Tarihen incelendiğinde maalesef dünya tarihinde yanlış bir şekilde İran-Fars Devleti olarak bilinen Safeviler Devleti, İran ve bugünkü Kuzey Azerbaycan

24 "1 noyabr 2015-ci il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının protokolu" http://www.msk.gov.az/uploads/Sechki2015/Protokol/AR_MSK_PRT_2015_MM.pdf

25 Bu bölüm Vefa KURBAN tarafından yazılmıştır.

topraklarında yerleşen bir Türk devleti olmuştur. Safevi Devleti'nin resmi dili de Türkçe olmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden gelen Türk devlet dili geleneği, bunun yanı sıra Tatar-Moğol istilasından sonra kuvvetli bir unsur haline dönüşen Türklük ve Türk dili faktörü Safevi Türk Devleti için temel teşkil etmiştir. Safevilerden sonra Azerbaycan'ın bölünmesi, devletin dil meselelerini de etkilemiştir. Afşarlar ve Kaçarlar hakimiyeti Azerbaycan'ın güneyinde Türk dilinin devlet dili olarak varlığını devam ettirmesinin son aşamalarıdır.²⁶ Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile Azerbaycan Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye bölündü. Azerbaycan'ın güney kısmı Fars, kuzey kısmı ise Rusya'nın sömürgesi haline dönüştü.

Azerbaycan Türkçesi ya da Türkçe, 1918-1920 yıllarında varlığını sürdüren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin resmi dili olmuştur. Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Azerbaycan SSC'de 1936 yılına kadar Azerbaycan Türkçesi diye adlandırılan dil, Stalin'in emriyle Azerbaycan dili olarak değiştirildi. Demokratik Cumhuriyet döneminde kabul edilen Latin alfabesi yürürlükten kaldırıldı ve onun yerine Kiril alfabesi kabul edildi. Nitekim Azerbaycan Türklerinin kullandıkların dilin nasıl adlandırılacağı sorunu milli kimlik arayışları ve Azerbaycan'daki dil siyaseti ile sıkı bir biçimde bağlı olmuştur.²⁷

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da devlet dili politikası, milli kimlik, devlet kimliği meseleleri de gündeme geldi. 1992 yılının cumhurbaşkanlığı seçimlerinde milli bağımsızlık hareketi lideri Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri yeniden tesis edildi. Bu süreçte devlet dili politikasında atılan adımlara bakıldığında: Azerbaycan Türkçesinin tarihi adı olan Türk dili terimi kullanılmaya başlandı; Latin alfabesine geçildi; 100 civarında yeni derslik Latin alfabesi ile yeniden yayınlandı; Rus ve diğer yabancı dilli okulların sayısı doğal olarak azaltıldı, milli okulların sayısı artırıldı; Azerbaycan soyadlarının değiştirilmesi hakkında karar kabul edildi; İletişim dili olarak Azerbaycan dilinin kullanım alanı genişletildi; Uluslararası düzeyde Azerbaycan Türkçesinin tarihi rolü ve işlevi en yüksek düzeye çıkartıldı.

“Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlarının Soyadlarının Devlet Diline Uygun Şekle Getirilmesi Hakkında” karar kabul edildi. Bu karara göre, Azerbaycan Cum-

26 Kamil Veli Nerimanoğlu, “Azerbaycan'ın Devlet Dil Siyaseti”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azerbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti-/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

27 Kamil Veli Nerimanoğlu, “Azerbaycan'ın Devlet Dil Siyaseti”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azerbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti-/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

huriyeti vatandaşları soyadlarının sonuna getirilen “ov” ve “yev” ekleri yerine, “zade”, “oğlu”, “kızı” şeklindeki ekler kullanılabilirdi.²⁸ Bu süreçte yürürlüğe giren kanunlardan birisi de Ebulfez Elçibey döneminde kabul edilmiş 22 Aralık 1992 tarihli “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Resmi Dili Hakkında” kanundur. Bu kanunun ilk maddesinde Azerbaycan Devleti’nin resmi dilinin Türkçe olduğu belirtilmiştir.²⁹ Kanun, Azerbaycan’ın yasama, yürütme ve yargı organlarında, kurum ve kuruluşlarda Türkçenin kullanılmasını zorunlu kılmıştır.

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in “Azerbaycan Alfabesi ve Azerbaycan Dili Gününün Tesis Edilmesi Hakkında” kararı önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Cumhurbaşkanının 18 Haziran 2001 tarihli kararı gerekli ve ileriye dönük bir gelişmedir. Bu tarihi karar ana hatlarıyla şu şekilde özetlenebilir. Kararnamenin giriş kısmında bu kararın kabul edilmesinde amacın ne olduğu, bağımsızlığın vazgeçilmez simgelerinden olan Azerbaycan dilinin kullanılması ve geliştirilmesi için devlet bütçesinin yaratılması, ana dilinin öğrenilmesi, ana dilde bilimsel çalışmaların artırılması, Azerbaycan dilinin toplumda uygulama alanının genişletilmesi ve bu alanda denetimin güçlendirilmesi olduğu belirtilmektedir. Kararnamenin 1. Maddesi uyarınca Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Dil Komisyonu’nun oluşturulmasını öngörmektedir. Kararnamenin en önemli normu 1 Ağustos 2001 tarihine kadar Latin alfabesinin uygulanmasını kesin hükme bağlamış olmasıdır. Kamu kurumları, Azerbaycan dilinde ders kitapları, sözlük vs. yayını, kullanılan levha, reklam tabelaları, panolar ve diğer araçların Azerbaycan edebi dili kurallarına uygunlaştırılması, Azerbaycan’da gösterilen yabancı filmlerin Azerbaycan diline gereken düzeyde dublajının yapılması yönünde görevlendirilmişlerdir. Bakanlar Kurulu 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren Azerbaycan Türkçesindeki yayınların (gazete, dergi, bülten, kitapları vd.) tümüyle Latin alfabesine geçmesini sağlamakla, ayrıca devletin resmi diline karşı gizli, yahut açık propaganda yapma, Azerbaycan dilinin kullanılmasına ve geliştirilmesine karşı gelme, Latin alfabesinin uygulanmasına engel oluşturma eylemlerinden dolayı mesuliyet ve yaptırımları öngören mevzuat taslağını bir ay içinde hazırlayarak Cumhurbaşkanına sunmakla görevlendirilmiştir.³⁰

28 Kamil Veli Nerimanoğlu, “Azerbaycan’ın Devlet Dil Siyaseti”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azerbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti-/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

29 Refik Turan, “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”,[http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1041466719_024%20RefikTuran%20\(A\).pdf](http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1041466719_024%20RefikTuran%20(A).pdf), Erişim Tarihi: 02.08.2018.

30 Kamil Veli Nerimanoğlu, “Azerbaycan’ın Devlet Dil Siyaseti”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azerbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti-/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

Bilindiği üzere, Azerbaycan'da kullanılan en eski alfabe Alban (Kafkasya) alfabesidir. Arap istilasından sonra Arap alfabesi, 1929'da Latin, 1939'da Rus alfabesi (Kril) kullanılmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da 1991 yılının Aralık ayında Latin esaslı Azerbaycan alfabesinin kullanılması ile ilgili kanun kabul edildi. 2001 yılı Ağustos ayında "Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan dili gününün tesis edilmesi hakkında" ferman verildi. Bu fermana göre, 1 Ağustos tarihi Azerbaycan'da Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan dili günü" olarak kutlanmaya başladı.

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Tarih Yazımı

Sovyet ideolojisi Azerbaycan tarihi ve tarihini olumsuz yönde etkilemiştir. Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'da bu anlamda tarih yazımında da önemli değişiklikler göze çarpmaktadır. Milli kimlik inşası için milli tarih yazımı da önem taşıyan unsurlardan birisidir.

Aslında Azerbaycan'da milli tarih yazımı bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Azerbaycan XIX.yüzyılda Çarlık Rusyası'nın, daha sonra ise Bolşevik ve Sovyet Rusya'nın çatısı altında var olmuştur. Sadece 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da kurulan Demokratik Cumhuriyet döneminde kendi milli kimliğini, milli tarihini ortaya koyma fırsatı bulabilmiştir. Sovyetler birliği döneminde Azerbaycan'da tarihçiliğin Marksizm ve Leninizm yönünde, Sovyet güdümünde olduğu bir gerçektir. Diğer on beş sosyalist cumhuriyetlerin hepsinde olduğu gibi Azerbaycan'da da tarihçilik ekonomi ve sınıflararası mücadele tarihi şeklinde lanse edilip gerçek tarihçilikten uzaklaşmıştır. Sovyetler Birliği'nde tarihi gerçekler, tarih yazımı Sovyet halkı, Sovyet insan tipi oluşturmak, komünist topluma ulaşmak için saptırılmış bir takım yeni fikirler ortaya atılmıştı: Çarlık rejiminin riya- kar ve adaletsiz olduğu, Sovyet rejiminin ise tam tersi olduğu şeklinde. Sovyetler Birliği'ndeki hakim ideoloji Marksizm-Leninizm ve Rus milliyetçiliğine dayanan bir ideoloji olmuştur. Tabii ki bu süreçte tarih ilmi de bu tür bir ideolojinin etkisi altında kalmıştı.³¹

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce ülkedeki yeniden yapılanma (perestrojka) ve şeffaflık (glasnost) dönemlerinde Sovyet sisteminde gevşemeler yaşandı ve rejim sona erdi. Bağımsızlıklarına kavuşan ülkelerde milli ruh yükseldi ve milli tarih fikirleri oluşmaya başladı. Azerbaycan'da bu süreçte değişen tarih yazımını anlayabilmek için Ziya Bünyadov, İğrar Aliyev, Mahmut İsmayilov

31 https://www.academia.edu/22002901/_Sovyet_İdeolojisi_Işığında_Azerbaycan_da_Resmî_Tarih_Tezi_Yeni_Türkiye_Dergisi_Türkoloji_ve_Türk_Tarihi_Araştırmaları_Özel_Sayı_Sayısı_Temmuz-Ağustos_2002_Sayı_46_s._391-412

ve Süleyman Eliyarov'un eserlerine bakmak gereklidir. Görünen o ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan beynelmilel bir yapıdan uzaklaşarak kendi milli dinamiklerini oluşturmuştur.

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey döneminde Azerbaycan'ın en eski zamanlarından günümüze kadar olan tarihinin genel Türk tarihinin bir parçası olarak algılanması gerektiği düşüncesini ortaya çıkmıştır ve bu görüşle alakalı olarak Azerbaycan tarih yazımı bir tek Azerbaycan tarihini değil, bütün Türk dilli alanı kapsayan geniş bir tarihi ortaya çıkarma vizyonunu kendine misyon edinmiştir.³² Bu sayede Sovyetler döneminde kaybolan Türklük bilinci yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.

Ortak Türk tarihinin yazılması ile ilgili 26 Kasım-3 Aralık tarihlerinde Türkiye'de Türk Cumhuriyetleri ortak Tarih ve Edebiyat Komisyonu çalışmalar yapmıştır. Çalışmalara diğer Türk devletlerinden gelen temsilciler de katılmıştır. Komisyonda Tarih ve Edebiyat alanında program oluşturulmuştur. 2 Aralık 1992 tarihinde Komisyon sonuç bildirgesi yayınlamış ve bu bildirmede ilk ve orta dereceli okullarda okutulacak ders programı açıklamıştır. Tabii ki, bu dönemde artık Marksist düşüncelerden uzaklaşmıştır. Azerbaycan Tarih Kurumu Başkanı Tofik Mustafazade, Azerbaycan tarihçiliğinde olaylara ulusalcı bir gözlükle bakılmaya başlandığını belirtmektedir. Fakat metot olarak tam anlamıyla bir karışıklık yaşandığını da vurgulamıştır.³³

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycan Devlet Neşriyat –Poligrafya Birliği, Mahmut İsmayılov'un "Azerbaycan Tarihi" isimli kitabını yayınladı. Kitapta Sovyetler Birliğindeki tarih kitaplarından farklı olarak Azerbaycan tarihi ile ilgili bilinmeyen yeni bilgiler yer aldı. Ancak yine de Sovyet eğitiminin, Sovyet kültürünün etkilerini burada hissetmek mümkündür. (Bu kitap 2014 yılında Türkiye Türkçesine de aktarıldı: Vefa KURBAN, "İlk Çağlardan XX.yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi", İQ Kültür, Sanat yayıncılık). Bunun dışında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi 7 ciltten oluşan "Azerbaycan Tarihi" isimli kitabı neşretti. Ayrıca, Z.Bünyadov ve Y.B.Yusifov'un editörlüğünde "Azerbaycan Tarihi: En Qedim Zamanlardan XX. Esredek" kitabı 1994 yılında yayınlandı. Daha sonraki yıllarda bu yönde çalışmalar devam etti ve Süleyman Eliyarlı'nın editörlüğünde kapsamlı bir "Azerbaycan Tarihi" kitabı 2004 yılında neşredildi.

32 Fuat Hacısalihoğlu, "Azerbaycan'da Ulusal Tarih Yazımı", https://www.academia.edu/23706969/Azerbaycanda_Ulusal_Tarih_Yazımı_National_Historiography_in_Azerbaijan, Erişim Tarihi:02.08.2018.

33 Fuat Hacısalihoğlu, "Azerbaycan'da Ulusal Tarih Yazımı", https://www.academia.edu/23706969/Azerbaycanda_Ulusal_Tarih_Yazımı_National_Historiography_in_Azerbaijan, Erişim Tarihi:02.08.2018.

Azerbaycan'ın Eğitim Sistemi: Ülkenin eğitim sisteminin yapılanması, yönetimi, denetimi, finansmanı, okullaşma oranları.*

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde resmi eğitim, ortaöğretim, lisans ve lisansüstü eğitimden oluşmaktadır. 11 yıllık bir ortaöğretim eğitimi söz konusudur. Azerbaycan Eğitim Bakanlığı'nın gerçekleştirmeye başladığı reform çerçevesinde bu sürenin 12 yıla çıkarılması kararlaştırılmış, fakat 12 yıllık eğitimin başlama tarihi belirlenmemiştir.

Ortaöğretim altı yaşından başlar ve üç aşamalıdır: ilkokul, ortaokul (genel ortaöğretim) ve tam orta eğitim. İlkokul 4 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Zorunlu olan ortaöğretim 9 yıllık bir süreyi (4 yıllık ilköğretim + 5 yıl) kapsamaktadır. Ama arzu edenler tam orta öğretimini tamamlamak için 2 yıl daha eğitim alabilmektedirler. Ortaöğretim devlet eğitim kurumlarında ve özel eğitim kurumlarında verilmektedir. Azerbaycan'da yükseköğretim üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama lisans eğitiminden, ikinci aşama yüksek lisans eğitiminden, üçüncü aşama ise doktora eğitiminden ibarettir. Lisans eğitimi 4 yıllıktır. Bazı durumlarda hazırlık okutulmasına ihtiyaç duyulabilir. Azerbaycan'da 39 devlet yükseköğretim kurumu (üniversite, okul ve akademi), 14 özel üniversite bulunmaktadır. Üniversitelerin büyük çoğunluğu başkent Bakü'de yerleşmektedir. Ayrıca önlisans eğitimi de mümkündür. Önlisans eğitimi Yüksekokullarda (Teknikum ve kolejlerde) verilmektedir. Önlisans eğitime kayıt yaptırabilmek için 9 yıllık ortaöğretim okulu diploması ya da lise diploması ile üniversite giriş sınavından belli bir taban puanın toplanması gerekmektedir.

Yüksek Lisans eğitimi için ilgili kurum tarafından özel sınav yapılmaktadır ve öğrenciler bu sınav sonuçlarına göre üniversitelere yerleştirilmektedir. Doktora eğitimi önemli ölçüde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi bünyesindeki çeşitli enstitülerde verilmektedir. Ama üniversiteler de doktora eğitimi verebilmektedir. Hangi üniversitenin hangi alanda ve hangi çerçevede doktora eğitimi verebileceği özel olarak düzenlenmektedir.

Uzun yıllardır devam eden tartışmalara rağmen Azerbaycan'da doktora eğitimi Batı'daki standartlarla tam uyumlu hale getirilememiştir. Günümüzde Azerbaycan'da doktora eğitimi iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama Batı'daki ve Türkiye'deki doktora eğitimine denk gelmekte ve bu aşamayı başarıyla tamamlayan kişilere "Felsefe doktoru" unvanı verilmektedir. Bu aşamayı tamamlamış kişilerden arzu edenler "ilimler doktoru" unvanı almak için doktoranın ikinci aşamasında eğitimlerini devam ettirebilirler.

* Bu bölüm Vefa Kurban ve Araz Aslanlı tarafından yazılmıştır.

• BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

Azerbaycan nüfusunun okuma yazma oranı çok yüksektir. BM insani gelişim raporuna göre Azerbaycan'da okur yazar oranı % 99.8 ile dünyadaki en yüksek oranlardan birisidir. Ayrıca 15 yaş üstü nüfusun % 80'i 11 yıllık ortaöğretimi tamamlamıştır ki, bu da dünya genelinde yüksek ortalamalardan birisidir.

Aşağıda Azerbaycan'daki eğitim kurumları, öğrenci ve öğretmen sayısına ilişkin bilgiler tablo halinde ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo 1. Azerbaycan'da okulöncesi eğitim tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Okulöncesi eğitim kurumu sayısı	2000.0	1814.0	1761.0	1635.0	1638.0	1666.0	1677.0	1706.0	1722.0
Okulöncesi eğitim kurumlarındaki öğrenci sayısı	147531.0	112280.0	110081.0	107954.0	112892.0	113517.0	111090.0	107699.0	117239.0

Tablo 2. Azerbaycan'da ortaöğretim (tam orta mekteb) tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Okul sayısı	4480.0	4548.0	4550.0	4532.0	4516.0	4508.0	4505.0	4475.0	4462.0
Öğrenci sayısı	1487700.0	1653703.0	1583628.0	1324564.0	1291317.0	1284853.0	1289272.0	1322182.0	1353309.0
Öğretmen sayısı	152788.0	161280.0	171630.0	172405.0	163320.0	163355.0	162958.0	160699.0	158102.0

Tablo 3. Azerbaycan'da teknik liselerdeki öğretmen ve eğitim gören öğrenci sayısının yıllara göre değişim tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Teknik lise sayısı	162.0	108.0	110.0	108.0	109.0	108.0	108.0	112.0	113.0
Teknik lise öğrencisi sayısı	42277.0	22696.0	21563.0	25562.0	27330.0	28993.0	30664.0	29234.0	24482.0
O yıl için teknik liselere başlayanların sayısı	21644.0	12880.0	12560.0	13497.0	15743.0	16511.0	18394.0	16066.0	15354.0
Teknik lise öğretim görevlilerinin sayısı	2536.0	1939.0	1853.0	1996.0	1969.0	1874.0	1794.0	1804.0	1683.0

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

Tablo 4. Azerbaycan'da yüksekokullardaki öğretmen ve eğitim gören öğrenci sayısının yıllara göre değişim tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Yüksekokul sayısı	89.0	71.0	60.0	62.0	59.0	59.0	58.0	61.0	61.0
O yıl için Yüksekokul öğrencisi sayısı	33553.0	42612.0	57896.0	53451.0	54456.0	55954.0	63273.0	60478.0	56427.0
O yıl için Yüksekokulu kazananların sayısı	9707.0	14823.0	17330.0	15884.0	16841.0	18586.0	21275.0	14337.0	13845.0
O yıl için Yüksekokul öğretim görevlisi sayısı	4933.0	5532.0	6813.0	7243.0	6639.0	6260.0	6096.0	6008.0	6196.0

Tablo 5. Azerbaycan'da üniversitelerindeki öğretmen ve eğitim gören öğrenci sayısının yıllara göre değişim tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Üniversite sayısı	46.0	47.0	47.0	51.0	51.0	52.0	52.0	53.0	54.0
Üniversite öğrencisi sayısı	98812.0	119683.0	129948.0	140241.0	143146.0	145584.0	151274.0	158212.0	161234.0
O yıl üniversite kazananların sayısı	19238.0	26403.0	28747.0	29904.0	31212.0	33327.0	35370.0	35801.0	33645.0
Yüksek Lisans diploması alanların sayısı	0.0	1906.0	4041.0	2782.0	3374.0	3600.0	3390.0	3909.0	4720.0
Üniversite öğretim görevlisi sayısı	11611.0	13186.0	14352.0	14919.0	14650.0	15069.0	15222.0	15023.0	14550.0

Tablo 6. Azerbaycan'da doktora eğitimi tablosu

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Felsefe doktora eğitimi veren kurumların sayısı	84.0	83.0	94.0	95.0	103.0	103.0	106.0	116.0	106.0
Felsefe doktora eğitimi görenlerin sayısı	1282.0	963.0	1479.0	786.0	897.0	1601.0	2070.0	2400.0	2282.0
Felsefe doktora programını kazananların sayısı	367.0	367.0	503.0	5.0	677.0	814.0	625.0	629.0	558.0
Felsefe doktora programından mezun olanların sayısı	339.0	321.0	317.0	455.0	396.0	0.0	131.0	277.0	636.0
İlimler doktora eğitimi veren kurumların sayısı	15.0	21.0	21.0	26.0	74.0	74.0	74.0	80.0	63.0
İlimler doktora eğitimi görenlerin sayısı	38.0	47.0	80.0	91.0	185.0	411.0	426.0	535.0	593.0
İlimler doktora programını kazananların sayısı	18.0	9.0	18.0	13.0	168.0	0.0	134.0	129.0	94.0
İlimler doktora programından mezun olanların sayısı	5.0	22.0	8.0	12.0	10.0	44.0	7.0	50.0	66.0

Tablo 7. 2017 yılı istatistik verilerine göre Azerbaycan'daki Yüksek Öğretim Kurumlarındaki durum tablosu

Yıllar	2017
Yüksek Öğretim Kurumlarının Sayısı (YÖK) (adet)	51.0
Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Öğrenci Sayısı (kişi)	167677.0
Yüksek Öğretim Kurumlarına Kabul Edilen Öğrenci Sayısı (kişi)	38546.0
Yüksek Öğretim Kurumlarından Mezun Olan Öğrenci Sayısı (kişi)	37506.0
Yüksek Öğretim Kurumlarından Mezun Olup Lisans Diploması Alanların Sayısı (kişi)	32480.0
YÖK Mezun Olup Master (Yüksek Lisans) Diploması Alan Öğrenci Sayısı (kişi)	5026.0
Yüksek Öğretim Kurumlarındaki Akademik Personel Sayısı (kişi)	14569.0

Ülkedeki Farklı Etnik, Dini, Kültürel Nüfusun Eğitimi:

Azerbaycan'daki okulların niteliği, etnik nüfusun bölgesel dağılımının çok kesin çizgilere sahip olmaması, mevcut resmi ve resmi olmayan verilerin niteliği ülkedeki farklı etnik, dini, kültürel nüfusun eğitimsel verilerinin birbirinden ayırarak karşılaştırmalı olarak değerlendirme olanağı vermemektedir. Fakat yine de bazı çalışmalardan yola çıkılarak değerlendirme yapılması mümkündür.

Azerbaycan'ın 13 bölgesinde (rayonunda) yaşayan etnik grupların üyelerinin kendi ulusal adetlerini, kültürünü öğrenmeleri için gerekli ortam oluşturulmuştur. Guba, Gusar, İsmayılı, Haçmaz, Oğuz, Gebele bölgelerindeki 126 okulda 24670 öğrenci Lezgi dilini; Lerik, Lenkeran, Astara, Masallı bölgelerindeki 246 okulda 26070 öğrenci Talış dilini; Balaken, Gebele, Haçmaz, Zagatala, Guba, Samuh bölgelerindeki 32 okulda 4748 öğrenci Avar, Udin, Tat, Tsahor, Yahudi, Kınalık, Kürt dillerini öğrenmektedir. Yani ülke genelindeki 407 devlet okulunda azınlıklardan olan 55488 kişi ana dillerini öğrenmektedir. Azınlık dillerinin öğretmenleri sürekli olarak geliştirme kurslarına tabi tutulmaktadır.

Bununla beraber Azerbaycan vatandaşları eğitim dili seçmekte özgürdürler. Ülkede yaşayan milli azınlıklara devlet organları aracılığıyla ana dilinde öncesi eğitim kurumları, orta okullar ve çeşitli eğitim kurumlarında ana dilinde sınıflar ve gruplar oluşturma hakkı tanınmıştır. Eğitimin başka bir dilde yapıldığı eğitim kurumlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dili olan Türkçenin zorunlu ders olması sağlanıyor³⁴

34 Kamil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan'ın Devlet Dil Siyaseti", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azerbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

Yurtdışında Eğitim Alan Azerbaycanlı Öğrenciler

Azerbaycan'da eğitim konusu, en önemli konuların başındadır. Devlet bütçesinden bu alan için ayrılan umumi harcamalar 2010 yılında 1180.8 milyon manat iken, 2014 yılında bu sayının 1553.9 milyon manata kadar yükseldiği görülmektedir. Azerbaycanlı gençlerin ülkenin ihtiyaçları için yurtdışında eğitim almasını temin etmek amacı ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı 19 Ekim 2006 tarihinde 1746 numaralı serencamı imzalamıştır. Günümüzde 20 000'den fazla Azerbaycanlı gencin yurtdışında eğitim aldıkları bilinmektedir. Bu ülkeler arasında başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere, ABD, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Yeni Zelanda, Avusturya, Japonya, Avusturalya, Kore Cumhuriyeti, İsveç, Hollanda, Çek Cumhuriyeti ve diğer ülkeleri örnek olarak göstermek mümkündür.

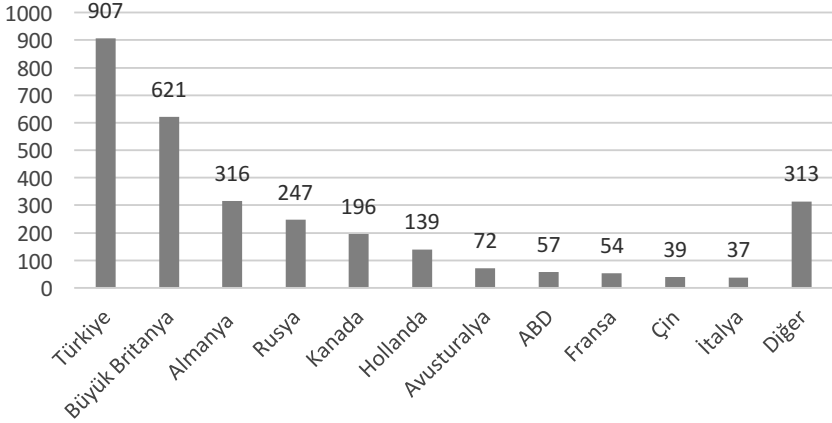
Azerbaycan ile Türkiye arasında eğitim alanındaki ilişkiler ilki 29 Şubat 1992 tarihinde imzalanan Mutabakat Zaptı ile başlayan ve günümüze kadarki dönemde imzalanmış olan toplam 11 anlaşma ve protokol aracılığı ile düzenlenmektedir.³⁵ Bunlar arasında en önemlileri 1992 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı arasında "Eğitim Alanında İşbirliği" ile ilgili Anlaşma, Şubat 1994'de Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında "Bilim, Teknoloji, Sosyal, Kültürel ve Ekonomi Alanlarında Kapsamlı İşbirliği" ile ilgili Anlaşma, Mart 1997'de Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı ile Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı arasında "Eğitim ve Bilim Alanlarında İşbirliği" ile ilgili Protokol olmuştur. Bu anlaşmalar çerçevesinde Türkiye Azerbaycan'a, Azerbaycan da Türkiye'ye belli kontenjan ayırmış ve öğrenci değişimi sağlanmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı 24 Ocak 1994'de Bakü Türk Anadolu Lisesini ve 21 Temmuz 1994'de Bakü Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi hizmete girmiş ve bugün de faaliyetini sürdürmektedir. Azerbaycan'da Türk özel girişimi tarafından bir üniversite (1995'de Kafkas Üniversitesi), iki fakülte (1991'de Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve 1992'de İlahiyat Fakültesi), toplam 14 lise, 1 ilkokul açılmıştır (Babayeva, 2013: 89).³⁶

Azerbaycan'daki yüksek öğretim kurumlarında pek çok farklı ülkeden yabancı uyruklu öğrenciler eğitim almaktalar. 2015-2016 eğitim öğretim yılında Azerbaycan üniversitelerinde eğitim alan yabancı uyruklu öğrenci sayısı 3425'tir. Bu öğrencilerin %53'ü Türkiye'den, %8'i Rusya'dan, %7'i Gürcistan, yine %7'i

35 **Cumhuriyetin 75. Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Toplulukları ile Eğitim İlişkilerimiz**, Ankara, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, 1998, s. 24.

36 Vefa Babayeva, Haydar Aliyev Dönemi Türkiye – Azerbaycan İlişkileri, T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslar Arası İlişkiler Yüksek Lisans Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2013, s. 89

İran'dan olmak üzere Azerbaycan'ın Bakü başta olmak üzere çeşitli şehirlerinde eğitim almaktalar.

Grafik 1. 2015-2016 Eğitim-Öğretim Yılında Yabancı Ülkelerin Eğitim Kurumlarında Devlet Bursu ile Eğitim Gören Azerbaycan Vatandaşı Öğrencilerin Sayısı³⁷

Eğitim alanıyla ilişkili olarak ayrıca, Azerbaycan'da gençliğe yönelik önemli politikalar da gerçekleştirilmektedir. Bunlar ağırlıklı olarak spor alanındadır. Bu anlamda bağımsızlığın kazanılması sonrasında Azerbaycan'ın spor hayatında büyük başarılar kazanıldı. Azerbaycan 1991 yılında Uluslararası Olimpiya Komitesi'ne, 1994 yılında Avrupa Futbol Birliği'ne (UEFA) ve diğer uluslararası spor teşkilatlarına üye olarak kabul edildi. 1996 yılında Azerbaycanlı sporcular ilk defa bağımsız cumhuriyetin temsilcileri olarak XXVI. Yaz Olimpiyatlarına katıldılar. 1997 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Milli Olimpiyat Komitesi Başkanı seçildi. 2000 yılı sonbaharında Olimpiyat İdman Kompleksi kullanıma açıldı. 2000 yılında Sydney'de gerçekleştirilen XXVII. Yaz Olimpiyat Müsabakalarında Azerbaycanlı sporculardan Zemfira Meftahatdinova ve Namık Abdullayev Olimpiyatta altın madalya, Vügar Alekberov bronz madalya kazandılar. 2004 yılı Ağustos ayında gerçekleştirilmiş olan XXVIII. Yaz Olimpiyat Müsabakalarında Azerbaycan sporcuları başarılar kazandılar. Güreşçi Ferid Mansurov altın madalya kazandı.

37 https://www.stat.gov.az/menu/6/buklet/bunlari_bilmek_maraqlidir_azstat.pdf, erişim tarihi 04.04.2018.

DEMOGRAFİK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM*

Bu bölümde Azerbaycan'ın demografik yapısı, ülke nüfusunun etnik dağılımı, ülkede mülteci sorunu, Azerbaycan'da dini yaşam, Azeri diasporası ve göç konuları ele alınmıştır.

Azerbaycan'da Demografik Yapının Dönüşümü

Demografik yapı, Azerbaycan açısından resmi devlet politikasının öncelikleri arasındadır. Azerbaycan eski Devlet Başkanı Haydar Aliyev, 29 Aralık 1998 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Demografik Gelişim Belgesi'nin hazırlanması için özel bir komisyonun oluşturulmasına ilişkin kararname imzalamıştır. Komisyonun hazırladığı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Demografik Gelişim Belgesi 9 Aralık 1999 tarihinde Haydar Aliyev tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir.³⁸ Belgede devletin demografi alanındaki temel amacının, ülkenin uzun vadeli kalkınma stratejisiyle tutarlı olacak şekilde nüfusun niceliksel ve niteliksel büyümesinin sağlanması ve demografik süreçlerdeki olumsuz eğilimlerin ortadan kaldırılması olduğu ifade edilmiştir. Belgede Azerbaycan'ın demografik dönüşümüne ilişkin bilgilere de yer verilerek şu temel hedefler belirlenmiştir:

- Normal nüfus artışı için gerekli olan doğum oranının gerekli düzeyinin sağlanması için her türlü desteğin verilmesi;
- Ölüm oranının azaltılması, nüfusun sağlık durumunun ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi yoluyla insan ömrünün uzatılması;
- Evlilik ve boşanma süreçlerinin, toplumun genel ve her ailenin ayrı ayrılıkta yararına olacak şekilde düzenlenmesi;
- Toplumsal gelişimin kısa ve uzun vadeli yönleri dikkate alınarak göç süreçlerinin düzenlenmesi;
- Ülkenin sosyal, ekonomik, siyasal ve demografik çıkarlarını dikkate alarak ülke genelinde, özellikle de sınır bölgelerinde ve işgal edilmiş bölgelerde nüfusun yerleşim olanaklarının iyileştirilmesi ve demografik potansiyelin artırılması için koşulların oluşturulması;
- Aile kurumuyla ilgili manevi ve ahlaki değerlerin eğitimi, sağlıklı yaşam ko-

* Bu bölüm Araz Aslanlı tarafından yazılmıştır.

38 “Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, <http://www.e-qanun.az/framework/5277> (02.07.2018)

şullarının oluşturulması.

Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in 29 Aralık 2012 tarihinde imzaladığı "Azerbaycan 2020: Geleceğe Bakış" belgesinde demografik yapının güçlendirilmesine ilişkin hususlara da yer verilmiştir.³⁹ Bunun üzerine 2013 yılında Azerbaycan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından hazırlanan "Azerbaycan'da nüfus ve demografik gelişime ilişkin Devlet Programı (2014-2025)" taslak halinde çeşitli devlet kurumlarına ve parlamentoya sunulmuş, ama bu program henüz onaylanmamıştır.⁴⁰

Günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti coğrafyasında nüfus sayımı ve demografik yapıya ilişkin bilgiler daha çok 19. yüzyıl sonlarında yapılmış çalışmaların eseridir. Bu coğrafyanın demografik yapısına ilişkin ilk tam teşekküllü kaynak 1897 nüfus sayımıdır. Bu nedenle de birçok çalışmada, Azerbaycan'ın demografik yapısının değişimi incelenirken 1897 yılı başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Daha öncesinde, yine 19. yüzyıl boyunca Rus ve Avrupalı araştırmacıların kayıtlarında da bölgenin demografik yapısına ilişkin sınırlı bilgilere yer verilmektedir. Bilindiği üzere uzun süreden beri devam amaçları doğrultusunda Rusya özellikle 19. yüzyılın başlarında bölgeye yönelik askeri hareketlerini artırmış, ilki 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşması, ikincisiyse 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması (buna 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması da eklenebilir) Güney Kafkasya'yı tamamen işgal altına almıştır. Bu süreç bölgenin demografik yapısında ciddi etkilere (bölgenin etnik yapısı değiştirilmiş, bölgeye Ermeni nüfus yerleştirilmiş, Müslüman nüfusun bir kısmı hayatını kaybetmiş, bir kısmı yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmıştır) yol açmıştır.

Günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti coğrafyasında gerçekleştirilmiş olan ilk nüfus sayımı 1897 yılında Çarlık Rusyası tarafından gerçekleştirilen ve Kuzey Azerbaycan coğrafyasını da kapsamış olan nüfus sayımıdır. Bu sayımın verilerine göre o tarihte Azerbaycan'da yaklaşık 1 milyon 807 bin 700 kişi yaşamaktaydı. Resmi kurumların ilgili belgelerinde yer alan verilere göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin nüfusu 1897-1997 yılları arasında dünya nüfus artışı ortalamasının üzerinde bir artış kaydederek 4,3 katına çıkmış, 1 milyon 807 bin 700 kişiden 7 milyon 847 bin kişiye ulaşmıştır (Muradov, 2013: 10).

Bu dönemde Azerbaycan bazı keskin demografik dönüşümlerle (zorluklarla) karşılaşmıştır:

39 "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası", https://president.az/files/future_az.pdf (02.07.2018)

40 "Azərbaycan Respublikasında əhali sakinliyi və demografik inkişaf sahəsində Dövlət Proqramı", <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/373> (02.07.2018)

- 1897 ve 1914 arasındaki dönem, belirlediğimiz ilk dönemdir. Bu dönem, ilk nüfus sayımından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemdir. Bu dönemde Azerbaycan nüfusu % 29,5 oranında (yaklaşık 532 bin 5 yüz) kişi artarak 2 milyon 339 bin 2 yüz olmuştur. Yıllık ortalama nüfus artışı, %1.53 olmuştur. Bu oran Rusya İmparatorluğu'ndaki aynı döneme ilişkin genel ortalamanın biraz altındadır. Bu dönemde Azerbaycan'da gerçekleşen nüfus artışının yaklaşık %45'nin Azerbaycan coğrafyasına (özellikle de Bakü'ye) göçlerden kaynaklandığı dikkate alındığında nüfus artış oranının düşük olduğu görülmektedir.
- 1914-1920 yılları arasında Birinci Dünya Savaşı, dış müdahale, iç savaş, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar, özellikle 1918 Mart Soykırımı ve diğer gelişmeler sonucunda Azerbaycan'da nüfus 387 bin kişi (%16,6 oranında) azalarak 2 milyon 339 bin kişiden 1 milyon 952 bin kişiye düşmüştür;
- İkinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan'da nüfus 568,4 bin kişi (%17,4 oranında) azalarak 1940 öncesindeki 3 milyon 274,3 bin kişiden 1945 yılı öncesinde 2 milyon 705,6 bin kişiye düşmüştür. Azerbaycan nüfusu bundan sadece 10 yıl sonra (1955'te) savaş öncesindeki düzeye ulaşabilmiştir;
- 1948-1953 yılları arasında 150.000'den fazla Azerbaycan Türkü Sovyet politikaları doğrultusunda kendi topraklarından sürülmüştür.
- 1988 yılından başlayarak Ermenistan'ın saldırıları sonucunda Azerbaycan topraklarının % 20'si işgal edilmiş, bir milyon kişiye yakın Azerbaycan vatan-daşı ülke içerisinde mülteci durumuna düşmüş, 250 binden fazla Azerbaycan Türkü Ermenistan'daki tarihi yurtlarından kovulmuştur.

Bu arada 1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rusya tarafından işgalinin ardından yaşanan katliamlar, nüfusun bir kısmının yurtdışına çıkmak zorunda kalması, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda (Stalin döneminde) Sovyet yönetiminin gerçekleştirdiği toplu imha ve sürgün politikaları da Azerbaycan'ın demografik yapısı üzerinde ciddi etkide bulunmuştur.

Azerbaycan'da Sovyetler Birliği dönemindeki son nüfus sayımı 1989 yılında, bağımsızlık dönemindeki şimdilik son resmi nüfus sayımı ise 2009 yılında gerçekleştirilmiştir. Bir sonraki sayım 2019 yılında gerçekleştirilecektir.

Öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılındaki nüfus yapısına ilişkin verilere göz atalım. 1991 yılı başları itibarıyla Azerbaycan'ın toplam nüfusu 7 milyon 218 bin 500 kişi teşkil etmiştir. Toplam nüfusun 3 milyon 858 bin 300'ü (%53,5) şehirlerde, 3 milyon 360 bin 200'ü (%46,5) ise köylerde yaşamaktaydı (ARDSK, 2017: 40). Toplam nüfus içerisinde kadınların sayısı 3 milyon 694 bin 400 (%51,2), erkeklerin sayısı ise 3 milyon 524 bin 100 (%48,8)

olmuştur. 1991 yılı için nüfus artış oranı %1.5 olarak gerçekleşmiştir (ARDSK, 2018: 15). Okuryazarlık oranı %97,3 olarak tespit edilmiştir.

Günümüzde Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi sürekli olarak aylık ve yıllık demografik verileri paylaşmaktadır.⁴¹ Örneğin, Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre 1 Ocak 2018 tarihi itibarıyla Azerbaycan nüfusu 9 milyon 898 bin 85 kişi olmuştur. Nüfusun % 52,9'u şehirlerde, % 47,1'i ise köylerde yaşamaktadır. Nüfusun % 49,9'unu erkekler, %50,1'ini ise kadınlar oluşturmaktadır.⁴² Nüfus yoğunluğu 1 km² için 114 kişi teşkil etmektedir. Toplam nüfusun %22,6'nı 0-14 yaş gurubu, %70,9'nu 15-64 yaş gurubu, %6,5'ni ise 65 ve üstü yaş gurubu oluşturmaktadır.

Fakat 1 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla kurum sadece 2016 yılı sonuna ilişkin ayrıntılı demografik raporu paylaşmaktadır. O nedenle de bu çalışmada zaman zaman güncel veriler de hatırlatılsa da, ayrıntılı bilgiler 2016 yılı sonu (2017 yılı başı) için verilecektir.

1 Ocak 2017 itibarıyla Azerbaycan'ın toplam nüfusu 9 milyon 810 bin teşkil etmiştir.⁴³ Resmi verilerde şehirlerde yaşayanların sayısı 5 milyon 199 bin kişi (%53,0), köylerde yaşayanların sayısı ise 4 milyon 611 bin (%47) olarak belirtilmiştir. Toplam nüfusta 4 milyon 918 bin 800 kişiyi (%50.1) kadınlar, 4 milyon 891 bin 200 kişiyi (%49.9) erkekler oluşturmaktadır. Nüfus yoğunluğu 1 km² için 113 kişi teşkil etmiştir. Başkent Bakü'de resmi kayıtlı nüfus 2 milyon 245 bin 800 kişi olarak belirlenmiştir ki, bu da toplam nüfusun %22.9'na denk gelmektedir. Resmi olmayan verilere göre Bakü'de yaklaşık 4 milyon kişi yaşamaktadır.

2016 yılında 166 bin 200 bebek dünyaya gelmiş (doğum oranı %1,65), 54 bin 700 kişi vefat etmiştir (ölüm oranı %0,56). 2016 yılında Azerbaycan nüfusu 102 bin 800 kişi artmıştır. Nüfus artış oranı yaklaşık %1.1 olmuştur.⁴⁴

Evlenme oranı %0.69, boşanma oranı ise %0.14 olmuştur.⁴⁵ Genel olarak son

41 "Demografiya", <https://www.azstat.org/MESearch/search?departament=21&lang=az> (04.07.2018); Əhali, <https://www.stat.gov.az/source/demography/> (04.07.2018)

42 **Azərbaycanın Əhalisi / Population Of Azerbaijan**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018, s. 11.

43 **Azərbaycanın demografik göstəriciləri Statistik məcmuə/2017, Demographic indicators of Azerbaijan Statistical publication/2017**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2017, s. 14

44 **Azərbaycanın demografik göstəriciləri Statistik məcmuə/2017, Demographic indicators of Azerbaijan Statistical publication/2017**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2017, s. 15

45 **Azərbaycanın demografik göstəriciləri Statistik məcmuə/2017, Demographic indicators of Azerbaijan Statistical publication/2017**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Döv-

yıllarda Azerbaycan'da evlenme oranında düşüş, boşanma oranında ise artış gözlenmektedir. Örneğin, bir yıl öncesi olan 2015 yılı sonu itibariyle evlenme oranı %0.72, boşanma oranı %0.13, 10 yıl öncesi olan 2006 yılı sonu itibariyle ise evlenme oranı %0.94, boşanma oranı %0.09 olmuştur. Fakat bazı uzmanlara göre boşanma oranına ilişkin resmi verilerindeki artış sadece boşanma oranındaki artıştan değil, aynı zamanda daha önceki yıllara oranla boşanmaların daha büyük bir kısmının resmi nitelik kazanmaya başlamasından kaynaklanmaktadır.

2017 yılı başı itibariyle Azerbaycan nüfusunun %8,5'ni 0-4 yaş gurubu, %7,8'ni 5-9 yaş gurubu, %6,3'nü 10-14 yaş gurubu, %6,8'ni 15-19 yaş gurubu, %8,6'ni 20-24 yaş gurubu, %9,6'nı 25-29 yaş gurubu, %8,9'nu 30-34 yaş gurubu, %7,5'ni 35-39 yaş gurubu, %6,3'nü 40-44 yaş gurubu, %6,6'nı 45-49 yaş gurubu, %6,7'ni 50-54 yaş gurubu, %6,2'ni 55-59 yaş gurubu, %3,9'nu 60-64 yaş gurubu, %2,5'ni 65-69 yaş gurubu, %3,8'ni ise 70 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır. Bu tabloya göre nüfusun %22,6'nı çocuklar (14 yaş ve altı), %33,9'nu gençler (15-34 yaşlarındakiler) ve toplamda %56,5'ni 35 yaşın altındakiler oluşturmaktadır.⁴⁶

2017 yılı başı itibariyle okuryazarlık oranı %99,7'dir. Okuryazarlık oranı bakımından şehirler ve köyler arasında resmi olarak bir oran farkı bulunmamaktadır. Ülkede 2017 yılı başı itibariyle çalışabilir nüfus 6 milyon 705 bin 500 kişi olup, bu rakam toplam nüfusun % 68,4'nü oluşturmaktadır.

Azerbaycan'ın Etnik Yapısı

Azerbaycan tarih boyunca her zaman etnik ve dini açıdan karmaşık ülke olmuştur. Ülkede büyük çoğunluğu oluşturan Azerbaycan Türkleri ile beraber bu coğrafyada eski zamanlardan beri Kafkasya kökenli halklar, çeşitli dönemlerde bölgeye yerleşen/yerleştirilen Ermeniler, Yahudiler, Ruslar ve diğer haklar bulunmuştur. Azerbaycan ve gene olarak Kafkasya tarihsel açıdan eski uygarlıkların yerleşim yeri olmakla beraber, eski ve ortaçağlarda İran, yeni dönemlerde ise Rusya tarafından bölgeye ilişkin göç politikaları bu coğrafyanın mevcut etnik yapısının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır (Musabeyov, 2001: 177).

Özellikle, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'yı kontrolü altına aldıktan sonra burada varlığını garanti altına almak için bölgede Hristiyan nüfusun oranını artırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede, ilgili bölümlerde de ifade edildiği üzere İran ve Osmanlı ile yapılan anlaşmalarla bu iki devletin sınırları içerisinde yaşayan çok

İlət Statistika Komitəsi, 2017, s. 319

46 **Azərbaycanın demografik göstəriciləri Statistik məcmuə/2017, Demographic indicators of Azerbaijan Statistical publication/2017**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2017, s. 49.

sayıda Ermeni toplu halde Kafkasya'ya yerleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Rusya, 19. ve 20. yüzyılda birkaç defa Rus köylülerini, esir Almanları, Polonyalıları Kafkasya'ya ve bu arada Azerbaycan'a yerleştirmiştir (Bünyadov, 1990: 45-49).

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'daki Rusların oranı, Azerbaycan'a ve tersine göçlerin hiç durmaması nedeniyle, sürekli olarak değişmiştir. Azerbaycan'da Sovyetler Birliği döneminde yapılan nüfus sayımlarında azınlıkların da sayısı ortaya konmuştur. Fakat bu dönemde komünist Parti yönetiminin üst kimlikleri ön plana çıkarma ve ortak Sovyet kimliğinde bütünleştirme politikalarının sonucu olarak Ruslar dışındaki azınlıklara ilişkin ramaklar bazen gerçeği yansıtmamıştır. Sovyetler Birliği dağılmadan önce gerçekleştirilen 1989 nüfus sayımında Azerbaycan'ın etnik yapısı şu şekilde belirlenmiştir⁴⁷:

Tablo 8. Azerbaycan 1989 Nüfusun Etnik Dağılım Tablosu

Etnik Grubun İsmi	Sayısı 1000 kişi	Toplam nüfus içerisinde payı, oran olarak
Toplam Nüfus	7021,2	100
Azerbaycanlılar	5805	82,7
Lezginler	171,4	2,4
Ruslar	392,3	5,6
Ermeniler	390,5	5,6
Talışlar	21,2	0,3
Avarlar	44,1	0,6
Türkler	17,7	0,2
Tatarlar	28,6	0,4
Ukraynalılar	32,3	0,5
Tsakhorlar	13,3	0,2
Gürcüler	14,2	0,2
Kürtler	12,2	0,2
Tatlar	10,2	0,1
Yahudiler	30,8	0,4
Udinler	6,1	0,1
Diğerleri	41,5	0,6

47 Report Submitted By Azerbaijan Pursuant To Article 25, Paragraph 1 Of The Framework Convention For The Protection Of National Minorities, [http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2_Monitoring_mechanism/3_State_reports/1_First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2_Monitoring_mechanism/3_State_reports/1_First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage) (24.05.2004).

1989 sayımında Azerbaycanlı olarak ifade edilenlerin tamamına yakını Azerbaycan Türkleri olup, ülkedeki çoğunluğu oluşturan bu grup için ilgili dönemin ve günümüzün resmi tabiri kullanılmıştır. Tablo'da *Türkler* olarak gösterilenler ise Gürcistan'daki tarihi yurtlarından Orta Asya'ya sürülen ve özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Azerbaycan'a yerleşmek zorunda kalan Ahıska Türkleri'dir.

1980'lerin ikinci yarısından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi ve bu süreçte etnik gruplar arasında sorunlar yaşanması, SSCB genelinde etnik göçleri de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Ermenistan'da yaşayan diğer azınlıklar gibi Azerbaycan Türklerinin de tamamı bu ülkeden kovulurken, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin 2/3-ten fazlası ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu arada her iki cumhuriyette yaşamakta olan Rus azınlığın da önemli kısmı, bu ülkeleri terk ederek Rusya'ya ve kısmen de Batı'ya göç etmiştir. Bu süreç sonrasında Azerbaycan'da etnik azınlıkların oranı yaklaşık % 17'den yaklaşık % 10'a düşerken, Ermenistan'daki azınlıkların oranı % 12'den yaklaşık % 2,5'e kadar gerilemiştir (Yıldız, 2000: 93-94).

1990'lar Güney Kafkasya'da karmaşıklığın ve istikrarsızlığın yaşandığı dönem olduğu için nüfus sayımlarına ilişkin istatistikler pek de gerçekçi olmamıştır. Yine de ülkeler mevcut olanaklarıyla etnik yapıyı da yansıtan sayımlar gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Azerbaycan'da 1999 yılında yapılan nüfus sayımı sonrasında ülkenin etnik yapısı şu şekilde açıklanmıştır (ARDSK, 2018: 21):

Tablo 9. Azerbaycan 1999 Nüfusun Etnik Dağılım Tablosu

Etnik Grubun İsmi	Sayısı 1000 kişi	Toplam nüfus içerisinde payı, oran olarak
Toplam Nüfus	7953,4	100
Azerbaycanlılar	7205,5	90,6
Lezginler	178,0	2,2
Ruslar	141,7	1,8
Ermeniler	120,7	1,5
Talışlar	76,8	1,0
Avarlar	50,9	0,6
Türkler	43,4	0,5
Tatarlar	30,0	0,4
Ukraynalılar	29,0	0,4
Tsakhorlar	15,9	0,2
Gürcüler	14,9	0,2
Kürtler	13,1	0,2
Tatlar	10,9	0,13
Yahudiler	8,9	0,1
Udinler	4,1	0,05
Diğerleri	9,6	0,12

1999 sayımında 1989 sayımına oranla Talışların oranında görülen ciddi artış, bu etnik gruba ait insanların çoğunun daha önceki sayımlarda kendilerini *Azerbaycanlı* kimliğiyle ifade etmelerinden kaynaklanmıştır. Azerbaycan'da en son resmi nüfus sayımı 2009 yılında yapılmıştır. Etkin dağılım bakımından bu nüfus sayımının sonuçları bir öncekinden çok farklı olmamıştır. Küçük bazı farklar, farklı etnik gruplardaki nüfus artış hızı ve bazı kesimlerde kendilerini farklı kimlikle niteleme eğiliminden kaynaklanmıştır. Resmi sonuçlar şu şekildedir:

Tablo 10. Azerbaycan 2009 Nüfusun Etnik Dağılım Tablosu

Etnik Grubun İsmi	Sayısı 1000 kişi	Toplam nüfus içerisinde payı, oran olarak
Toplam Nüfus	8 922 447	100
Azerbaycanlılar	8 172 809	91,6
Lezginler	180 300	2,0
Ruslar	120 306	1,3
Ermeniler	119 307	1,3
Talışlar	111 996	1,3
Avarlar	49 838	0,6
Türkler	37 975	0,4
Tatarlar	25 911	0,3
Tatlar	25 218	0,3
Ukraynalılar	21 509	0,3
Tsakhorlar	12 289	0,1
Gürcüler	9 912	0,1
Yahudiler	9 084	0,1
Kürtler	6 065	0,1
Gırızlar	4 400	0,04
Udinler	3 821	0,04
Hınalıklar	2 200	0,02
Diğerleri	9 500	0,1

* *Kaynak. "Əhalinin milli tərkibi", (içinde) Azərbaycanın Əhalisi / Population Of Azerbaijan, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018, s. 21.*

Azərbaycan'da mülteci sorunu

Sovyetler Birliği'nin dağılma süreciyle birlikte Azərbaycan en az 3 büyük dalga göç ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilk ikisi Ermenistan'daki tarihi yurtlarından kovulan Azərbaycan Türklerinin ve Özbekistan'da yaşanan gerginlik sonrasında bu ülkeyi terk etmek zorunda kalan Ahıska Türklerinin toplu halde Azərbaycan'a yerleşmesi olmuştur. Üçüncü dalgayı ise Azərbaycan içerisindeki eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ve çevresindeki 7 rayonun işgal edilmesi sonucunda oluşan mülteciler oluşturmaktadır.

Daha öncesinde yaşanan birkaç göç dalgası Ermenistan'daki etnik yapıyı Azərbaycan Türkleri aleyhinde zaten değiştirmiş ve Ermenistan'ın tek etnik yapı-
lı devlet olma yolunu açmıştı. Azərbaycan Türklerinin 1986-1991 yılları arasında Ermenistan'dan tamamen çıkarılmalarıyla bu süreç tamamlanmıştır (Aslanlı, 2015: 145). Sovyet dönemindeki resmi verilere göre sadece 1990 yılı başlarına kadar 186 bini Azərbaycan Türkü, 18 bini Müslüman Kürt, 3 bin 500'ü Rus olmak üzere, toplam 207 bin 500 kişi Ermenistan'ı terk ederek Azərbaycan'a yerleşmek zorunda kalmıştır. Fakat Ermenistan'dan diğer milletlerin zorla çıkarılması süreci 1990 ve 1991 yıllarında da devam etmiştir. Bu süreçte toplamda 250 binin üzerinde Azərbaycan Türkünün Ermenistan'ı terk ederek Azərbaycan'a yerleştiği tespit edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan tarihi yurtlarından zorla göç ettirilen Ahıska Türklerinin bir kısmı 1958'den başlayarak Orta Asya'dan toplu şekilde Azərbaycan'a göç etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde 1989 yılında yaşanan Fergana faciası ve sonrasında Özbekistan'daki gerginlik yüzünden yine çok sayıda Ahıska Türkü yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu aşamada 50 bine yakın Ahıska Türkü Azərbaycan'a sığınmıştır.⁴⁸

Karabağ sorunu nedeniyle 1990-1994 yılları arasında Azərbaycan içerisindeki eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ve çevresindeki 7 rayonun işgal edilmesi sonucunda 800 bine yakın kişi yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Azərbaycan'da mültecilerin toplam sayısı 1 milyonu aşmıştır. Resmi rakamlara göre günümüzde Azərbaycan'da 1.2 milyon mülteci bulunmaktadır.⁴⁹

Diaspora ve Dış Göç

Sovyetler Birliği'nin dağılma aşamasında tüm Sovyet cumhuriyetlerine özgü

48 "Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər", <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> (04.07.2018)

49 Statistika Komitəsi ilə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının əməkdaşlığının perspektivləri müzakirə olunub, https://azertag.az/xeber/Statistika_Komitəsi_ile_BMT_nin

olan dışarıya göç etme süreci Azerbaycan'da da yaşanmıştır. 1990 yılında 137 bin 900, 1991 yılındaysa 106 bin 400 kişi sürekli yaşamak için Azerbaycan'ı terk etmiştir. 1990 yılında 84 bin 300, 1991 yılında ise 66 bin 300 kişi sürekli yaşamak üzere Azerbaycan'a gelmiştir (ARDSK, 2018: 59).

1990'lı yıllarda sürekli yaşamak üzere yurtdışına gidenlerin önemli kısmına İsrail'e, Rusya Federasyonu'na, ABD'ye, Almanya'ya ve diğer batılı ülkelere yerleşenler oluşturmuştur. 2016 yılında sürekli yaşamak üzere Azerbaycan'a gelenlerin sayısı 3 bin 200, sürekli yaşamak üzere ülkeyi terk edenlerin sayısı ise 1700 olarak tespit edilmiştir. 2017 yılı için benzer rakamlar 3 bin 100 ve 1900 olarak kayda geçmiştir.⁵⁰

1990'lı yıllar boyunca çalışmak üzere Rusya Federasyonu'na gidenlerin önemli kısmı bu ülkede vatandaşlık almış ya da sürekli olarak bu ülkeye yerleşmiştir. Fakat Azerbaycan resmi kaynaklarına bu konuda başvuru yapılmadığı için onların sayısını kesin olarak ifade etmek zordur. Çeşitli kaynaklar 1-3 milyon Azerbaycan vatandaşının Rusya'da yaşamakta ve çoğunlukla misafir işçi olarak hayatını sürdürmekte olduğunu ifade etmektedirler.

Azerbaycan'da dini yaşam

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasına göre Azerbaycan laik bir devlettir. Azerbaycan Anayasasının Giriş kısmında, devletin temellerine ilişkin ilk madde olan 7. maddesinde ve din-devlet ilişkilerine ilişkin 18. maddesinde laiklik vurgusu yapılmıştır. Ayrıca 25. ve diğer ilgili maddelerde dini ayrımcılık kesin bir biçimde yasaklanmıştır.

SSCB döneminde din daha çok baskı altında tutulmuş, özellikle 2. Dünya Savaşına kadarki aşamada dini faaliyetler yasaklanmış, camiler yıkılmıştır. Sonraki aşamada SSCB genelindeki kısmi liberalleşme Azerbaycan'daki dini yaşama da yansımış, ama yine de dini faaliyetler kontrol altında tutulmuştur.

Bağımsızlık mücadelesi döneminde milliyetçilik ile beraber dini inançlara yönelmede de ciddi artış yaşanmıştır. Bunun ötesinde 1990'lı yılların başları SSCB sonrası ortaya çıkan boşluğun ve Azerbaycan'daki devlet ve toplum yapısındaki zayıflığın etkisiyle misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır. 1990'ların ortalarından itibaren misyonerlik faaliyetleri kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Günümüzde

Qachqınlar uzre Ali Komissarlığının emekdaslığının perspektivleri muzakire olunub-1011755 (04.07.2018); The occupied territory, <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/16.html> (04.07.2018)

50 "Demografiya: Miqrasiya", <https://www.azstat.org/MEsearch/details?lang=az&type=2&i-d=197&departament=11> (05.07.2018)

müzde Azerbaycan nüfusunun %93,4'ünü Müslümanlar, %3.1'ni Hristiyanlar, %0,5'ini diğer inanç sahipleri, %3'nü ise herhangi bir dine bağlı olmayanlar oluşturmaktadır.

Daha 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası tarafından Güney Kafkasya Müslümanlarını kontrol altında tutmak amacıyla oluşturulan yapı SSCB döneminde kapatılmış, fakat 2. Dünya Savaşında duyulan ihtiyaç üzerine 1944 yılında Güney Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi oluşturulmuştur. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra varlığı, statüsü ve yetki alanları konusu zaman zaman tartışılmakla birlikte yapı günümüze kadar devam etmektedir. Bunu yanı sıra Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in 21 Haziran 2001 tarihli kararıyla Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi kurulmuştur.

Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesinin resmi internet sitesinde yer alan bilgilere göre Azerbaycan'da günümüzde 835 kayıtlı dini yapı (cemaat, topluluk ve benzerleri) bulunmaktadır. Bunlardan 804'ü İslam, 20'i Hristiyan, 8'i Yahudi, 2'i Bahai, 1'i ise Krişna topluluğudur.⁵¹ 2017 yılından itibaren dini eğitim veren kurumların kayıt altına alınması süreci başlamıştır. 1 Temmuz 2018 tarihi itibarıyla Azerbaycan'da dini eğitim veren 10 eğitim kurumu kayıt altına alınmıştır.⁵²

Azerbaycan'da günümüzde 136'sı Bakü'de olmak üzere toplam 2250 cami bulunmaktadır. Hâlbuki Sovyetler Birliği döneminde ülke genelinde sadece 17 cami resmi olarak dini hizmetler için açıktı. Sadece 1993-2003 yılları arasında 517 yeni cami yapılmış, 200'e yakın eski cami tamir edilmiştir. 2003-2016 yılları içinde Azerbaycan'da 219 cami inşa ve restore edilmiştir. Ayrıca son yıllarda tamamen devlet kaynakları kullanılarak 12 cami inşa veya restore edilmiştir. Şu anda 306 cami devlet tarafından tarihi eser olarak korunmaktadır. 13 Mayıs 2013'te Azerbaycan'ın en eski camisi olan (8. yüzyılda yapılmıştır) Şamahı Cuma Camisi, yapılan restorasyon ve genişletme çalışmalarının ardından yeniden ibadete açılmıştır. 24 Aralık 2014 tarihinde ise Bakü'de Kafkasya'nın en büyük camisi olan Haydar Camii ibadete açılmıştır.

Ülkede 14 kilise ve 7 sinagog bulunmaktadır. Ayrıca 25'i Bakü'de olmak üzere toplam 748 pir ve tapınak bulunmaktadır.

51 “Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər”, <http://scwra.gov.az/pages/32/?> (06.07.2018)

52 Dövlət qeydiyyatına alınmış dini təhsil müəssisələri, <http://scwra.gov.az/pages/244/?> (06.07.2018)

AZARBAYCAN'DA BAĞIMSIZLIK SONRASI EKONOMİK DÖNÜŞÜM*

Ekonomik Dönüşüm Politikaları

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiği günlerden hemen sonra hızlı bir tempo ile serbest piyasa ekonomisinin kurum ve kuruluşlarını hayata geçirmeye çalışmış, bir dizi yasal ve idari düzenlemeyi başlatmıştır.

Geçiş ekonomilerinin çoğunda olduğu gibi piyasa ekonomisine geçişin ilk aşamasında Azerbaycan da “şok terapi” yöntemi uygulayarak reformlara başlamıştır.⁵³ Özellikle fiyatların ve dış ticaretin liberalleştirilmesi bu alanda atılan önemli adımlar olmuştur. Fakat geçiş sürecinin ilk yıllarında özellikle ötedenberi Sovyetler Birliği cumhuriyetleri ile yapılan dış ticaret ilişkilerinde yaşanan sıkıntılar üretimin düşmesine neden olmuştur. Diğer taraftan, bölgede yaşanan siyasi sorunlar ülkede piyasa ekonomisine geçiş sürecinin ilk yıllarında ekonomide krizleri ortaya çıkarmıştır.

Ülke ekonomisinde 1991-1994 yıllarında devam eden bu durum ancak 1990'lı yılların ortalarında ekonomik istikrarın sağlanmasıyla aşılabilmiştir. Ekonomik istikrarın sağlanması ve 2000'li yıllarda petrol sanayisinin de katkısıyla günümüzde Azerbaycan ekonomisi önemli gelişmelere sahne olmuştur. Ülke ekonomisinde son 27 yılda yaşanan gelişmeleri ve uygulanan ekonomi politikasını dört aşamada değerlendirmek mümkün:⁵⁴

Durgunluk dönemi (1991-1994 yılları): Devlet bağımsızlığını yeniden kazanmasının ilk yıllarına rastlayan bu dönem, Azerbaycan'ın savaş durumunda olması, Ermenistan'ın askeri saldırısı sonucunda bir milyondan fazla mülteci ve zorunlu göçmen sorununun yaşanması, geçmiş İttifak Cumhuriyetleri arasında ticari ilişkilerin zayıflaması, sonuçta sosyo-ekonomik durumun aşırı derecede kötü hal almasıyla nitelendirilebilir. Aynı dönemde bölgesel istikrarsızlık, ekonomi yönetimindeki tecrübe yetersizliği, ekonomik kurumların etkin olmayışı gibi faktörler ekonomik krizi daha da derinleştirmiştir. IMF'nin raporlarına göre, bu dönemde Azerbaycan ekonomik potansiyelinin %60'ını kaybetmiş, mevcut üretim altyapısı tahrip olmuş, işsizlik oranında yükselişle beraber hiperenflasyon gözlenmiştir. 1991-1994 yıllarında reel GSYİH yılda ortalama %17 azalmış, kamu bütçesi açığı emisyon aracılığıyla finanse edilmiş, ulusal para birimi büyük değer kaybına uğramıştır.

* Bu bölüm Geray Musayev tarafından yazılmıştır.

53 A. Nadirov, Ş. Muradov, A. Elesgerov, E. Nuriyev, T. Hüseyinov, **Azerbaycan İqtisadiyyatı**, Elm Basımevi, Bakü, 2003, s. 222.

54 Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası, Bakü, 2016, s. 10

Ekonomik reformlar, piyasa ekonomisine geçiş ve yeniden yapılanma dönemi (1995-2003 yılları): Bu dönemi ekonomik büyüme için zemin oluşturması adına ilk olarak ülkede siyasi istikrarın sağlanmasını, piyasa ekonomisine geçişi ve olumlu ekonomik ilişkileri sağlayacak stratejik öneme sahip ekonomik reformların uygulandığı dönem olarak nitelendirmek mümkün. Toprak reformu ve kamu mülkiyetinin özelleştirilmesi bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, ülke ekonomisinin hızla gelişmesini sağlayan petrol stratejisinin temelleri de bu dönemde atılmıştır. 1994 yılında 13 şirketten oluşan uluslararası konsorsiyumla Azeri-Çırac-Güneşli petrol yataklarının işlenmesine ilişkin “Yüzyılın Anlaşması”nın ilk ekonomik getirileri bu dönemde gerçekleşmeğe başlamıştır. Bu dönemde, ekonomik büyümenin, ulusal para birimi ve fiyat istikrarında istikrarın sağlanmasıyla işsizlik sorunu azaltılırken, ülke kaybedilmiş ekonomik potansiyeline kavuşmuştur. Ülkenin döviz rezervleri artmış, bankacılık sistemine olan güven yeniden sağlanmış, devlet bütçesi için sürdürülebilir gelir kaynakları temin edilmiştir.

Ekonomik gelişim ve kalkınma dönemi (2004-2014 yılları): Bu dönemde gerçekleştirilmiş ekonomik büyüme modeli Azerbaycan ekonomisini dünyanın hızla büyüyen ekonomilerinden biri haline getirmiştir. Petrolden sağlanan gelirlerinin bir bölümünün devlet bütçesi aracılığıyla ekonomiye yatırım harcaması şeklinde transferi sonucu Azerbaycan kısa sürede yüksek-orta gelirli ülkeye dönüşmüş, sosyal-ekonomik altyapı tamamen yenilenmiş, küresel rekabet endeksinde göre dünyada 37 sırada yer almıştır.⁵⁵ Yapılan reformlar ve petrol fiyatlarındaki artışlar ülke ekonomisinin gelişimine zemin hazırlamış ve 2004-2010 döneminde GSYİH ortalama %16,9 büyümüştür. Petrol ve doğal gaz üretiminin miktarında ve fiyatlarındaki artış, doğrudan yabancı yatırımın petrol sektörüne akışını hızlandırmıştır. 2006 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı resmi olarak açılmış ve Azerbaycan küresel ölçekte ticari ilişkileri geliştirerek petrol ve doğal gaz üretimi ve ticaretinin sürdürülebilirliğini gerçekleştirmiştir. Petrol gelirleri inşaat, hizmet, kamu yönetimi, savunma ve sosyal güvenlik gibi diğer sektörlerin de gelişmesine doğrudan katkıda bulunmuştur. Bu dönemde ekonomi 6 kat büyümüş, kişi başına düşen milli gelir 5 kattan daha fazla artmıştır.⁵⁶ Dönem boyunca bankacılık sektöründe tasarruf mevduatı hacmi 11 defa, kredi miktarı 19 defa artış göstermiştir.⁵⁷ Fakat 2011 yılından sonra büyüme oranındaki düşüş yaşanmıştır. Dönem boyunca ekonomideki yatırımların artmasına rağmen ekonomik aktivite (hareketlilik) azalmıştır. Sermaye birikimi modeli bu dönemden sonra “doyum” noktasına ulaşmıştır.

55 World Economic Forum, 2016–2017 yılları üzere küresel rekabet edebilirlik raporu verileri

56 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

57 Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası verileri (www.cbar.az)

Düşük petrol fiyatları dönemi: 2014 yılı sonundan itibaren dünya emtia piyasalarında petrol fiyatlarındaki azalmanın getirmiş olduğu olumsuz etkiler 2015 yılının ikinci yarısından Azerbaycan ekonomisine de yansımıştır. Bu olumsuz etki, her şeyden önce ödemeler dengesini etkilemiş, daha sonra ise büyümenin finansman kanalları aracılığıyla ekonomik faaliyetleri etkilemiştir. ABD dolarının değeri ulusal para birimi manata (AZN) kıyasla yaklaşık iki kat artmış, finansal istikrarın sağlanmasıyla ilgili bazı riskler oluşmuş ve kamu borç ödeme miktarı artmıştır. Ülke ekonomisinde yaşanan bu olumsuz gelişmeler sonrası yaşanan risk ve zorluklarla başedebilmek ve büyümenin finansmanı için yeni kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur.

Petrol gelirlerinin artmasıyla elde edilen büyüme rakamları petrol sanayii sektöründe 2004-2010 yıllarında ortalama %24,9 ve diğer sektörlerde ise ortalama %11,7 olmuştur. Petrol sektörü dışında diğer sektörlerde yapılan büyük ölçekli yatırımlar bu sektörlerin de gelişmesine yol açmıştır. Keza 2010 yılından itibaren büyümenin temel sürükleyici güç kaynakları petrol sektöründen diğer sektörlere geçmiş, 2010-2014 yıllarında petrol sektöründe toplam %2,9 gerileme olurken, diğer sektörlerde %8,8 artış gözlemlenmiş, %3 büyüme rakamı gerçekleşmiştir.

Yüksek büyüme rakamları makroekonomik istikrarın daha da güçlü hale getirmiş, Dünya Ekonomik Forumu raporuna göre, Azerbaycan 2014 yılında 144 ülke arasında olumlu makroekonomik çevre göstergelerinde 2008 yılına kıyasla 36 basamak ilerleyerek 9. sırada, kamu bütçesi dengesinin/GSYİH oranı göstergesine göre 16 basamak ilerleyerek 15. sırada, milli gelir/GSYİH oranında 9. sırada, toplam kamu borcu/GSYİH oranına göre 12. sırada yer almıştır.

Ekonomik büyümeye yönelik yapılan analizler, sağlanan makroekonomik istikrar ve gelişme üzerinde petrol faktörünün etkisinin hala önemli olduğunu göstermektedir. Yüksek petrol fiyatları döneminde uygulanan konjunktürel ekonomi politikası büyümenin kamu kaynaklı talebe bağımlılığını artırmıştır. Günümüzde temel zorluklardan en önemlisi büyümenin kamu kaynaklı taleple değil, özel sektör kaynaklı taleple desteklenmemesidir.

Temel Çerçevesiyle Ekonomik Yapının Güncel Verileri

Azerbaycan ekonomisi, son 10 yılda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri olarak yeni bir gelişim düzeyini yakalamıştır. Bu dönemde, ülkede uygulanan ekonomi politikası genel olarak ekonomiyi kapasite olarak büyütmeyi, nüfusun sosyal refahını arttırmayı ve sosyo-ekonomik altyapıyı tamamen modernize etmeyi mümkün kılmıştır.

2004-2015 döneminde, ortalama %10.6 oranında bir ekonomik büyüme gerçekleşmiş ve GSYİH nominal bazda 7.6 defa büyümüştür. Yine aynı dönemde,

kişi başına GSYİH 6,5 defa artmış, GSYİH büyüklüğü açısından Azerbaycan dünya ülkeleri arasında 134. sıradan 79. sıraya yükselmiş, nüfusun sosyal refahında kayda değer artış gözlemlenmiştir. 2004 yılında %40,2 olan yoksulluk oranı % 4,9'a gerilemiştir.⁵⁸

Petrol gelirleri eşliğinde belirlenen petrol stratejisinin başarılı bir şekilde uygulanması, hızlı ekonomik büyümeyi finanse edecek finansal fırsat ve kaynaklar sağlamıştır. 2004-2015 yılları için petrol gelirlerinin kullanımı ile uygulanan ekonomik büyüme modeli sabit sermaye yatırımlarının desteğiyle belirlenen hedeflere ulaşılması için zemin oluşturmuştur.

Uygulanan ekonomik reformlar sonucu elde edilen başarılar ülkenin küresel düzeyde göstergelerine de olumlu şekilde yansımıştır. Dünya Bankası'nın "Doing Business" raporuna göre Azerbaycan 2009'da dünyanın "öncü reformist devleti", Dünya Ekonomik Forumu'nun "2016-2017 Küresel Rekabet Raporu" na göre ise, Azerbaycan 2006 yılına göre 27 sıra ilerleyerek 138 ülke arasında 37. sıraya yükselmiştir. Yine aynı rapora göre, Azerbaycan olumlu makroekonomik ortam göstergeleri ele alındığında dünya ülkeleri arasında 39., işgücü piyasası verimliliği açısından 26., GSYİH'da milli gelirin payı açısından 37. ve altyapı kalitesi açısından ise 55. sırada yer almıştır.

Uygulanan başarılı ekonomi politikası aynı zamanda Azerbaycan'da kişi başına milli gelir açısından da kayda değer bir ilerlemeye yol açmıştır. Dünya Bankası'nın kişi başına milli gelir düzeyine göre ülke sınıflandırmasında (atlas metodolojisi) Azerbaycan 2004 yılında kişi başına milli gelirinin hacmine göre yoksul ülkeler grubundayken, 2005 yılında düşük-orta gelirli, 2009 yılından itibaren ise üst-orta gelirli ülkeler grubuna yer almıştır.

Son yıllarda gerçekleştirilmiş ekonomik büyüme modeli büyük ölçüde stratejik döviz rezervlerinin oluşmasına imkan vermiş, bu ise ülke ekonomisinin karşılaşılabileceği potansiyel risklerin absorbe edilmesine, ayrıca gelecekteki ekonomik gelişmenin finansmanı sürecine önemli katkı olabilir. Devlet İstatistik Komitesi verilerine göre, 2004-2010 yıllarında ortalama %16,9 olan büyüme oranı 2011-2014 yıllarında %2,7'ye gerilemiştir. Aynı zamanda, 2004-2010 döneminde ülke ekonomisindeki yatırım hacmi ortalama % 17,9 (GSYİH'ya oran olarak), 2011-2014 döneminde ise % 11,9 olarak gerçekleşmiştir. Yatırım hacminin 6 puan azalmasına rağmen, büyüme oranı 14,2 puan azalmıştır. Bu ise 2004-2014 yıllarında başarıyla gerçekleştirilmiş ekonomik büyüme modelinin "doyum" noktasına ulaştığı anlamında gelmekte ve nitelik olarak, yeni ekonomik büyüme yaklaşımını zorunlu kılmaktadır.

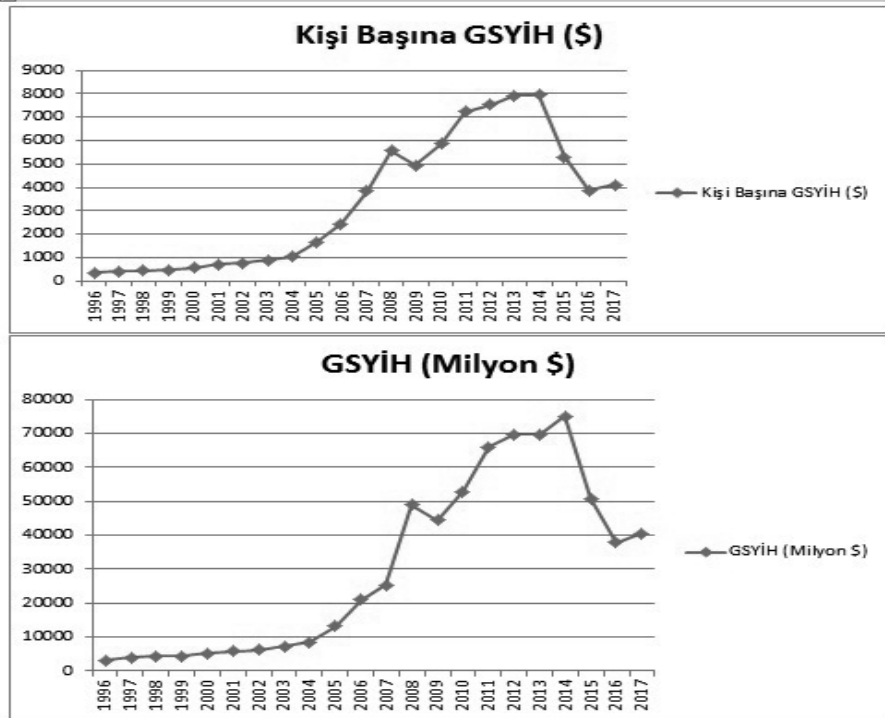
58 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

GSYİH'daki gelişmeler, Enflasyon ve Döviz Kuru

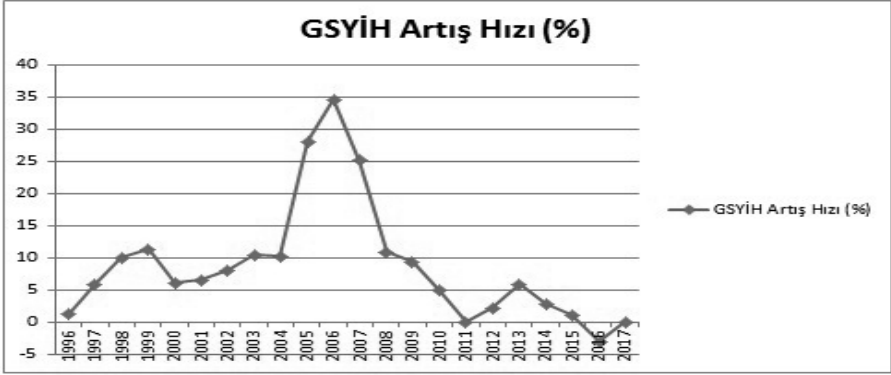
Ülkede bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda henüz çağdaş bir vergi politikasının uygulanmaması, dış ticaretteki kısıtlamalar, milli gelirin düşük olmasının yanı sıra, savaş ve dağılma sonrası ortaya çıkan sorunlar nedeniyle milli gelir büyüme hızında da ciddi bir gerileme ortaya çıkmıştır. GSYİH'daki büyüme hızı 1990'da %-11,7, 1991'de %-,7,8, 1992'de %-22,6, 1993'te -%23,1, 1994'te %-19,7 ve 1995'te %-11,8 olarak gerçekleşmiştir (Memedov, 1998: 48).

1991-95 yılları arasında %60 oranında küçülme kaydeden Azerbaycan ekonomisi, 1995 yılından itibaren IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği çerçevesinde başlatılan ekonomide yeniden yapılanma ve özelleştirme programları sonucunda, yeniden büyümeye başlamıştır. 2000'li yılların başında petrol fiyatlarının ve petrol üretiminin artması sonucu elde edilen gelirlerinin ekonomiye transferi sonucu GSYİH 75240 milyon ABD dolarına kadar yükselmiştir. Fakat 2014 yılından itibaren petrol fiyatlarındaki düşüş ödemeler dengesini ve döviz rezervlerini olumsuz etkilemiş, hükümet zorunlu olarak 2015 yılında 2 kez devalüasyon gerçekleştirmiş, sonuç olarak GSYİH 2016 yılında 37810 milyon ABD dolarına kadar gerilemiştir (Grafik 2).

Grafik 2. GSYİH-da Değişmeler

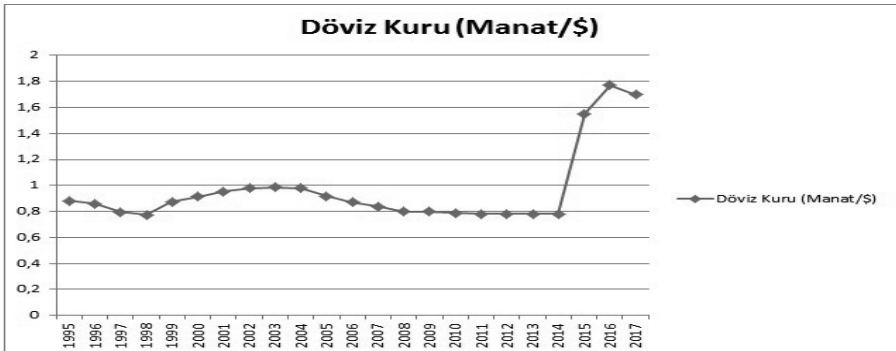
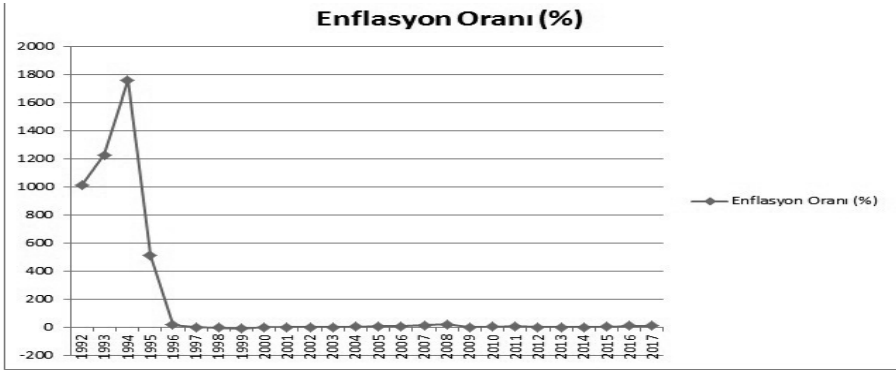

• BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri ve IMF, World Economic Outlook (WEO) database (www.stat.gov.az, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2018/01/weodata/index.aspx>)

Grafik 3. Enflasyon ve Döviz Kuru

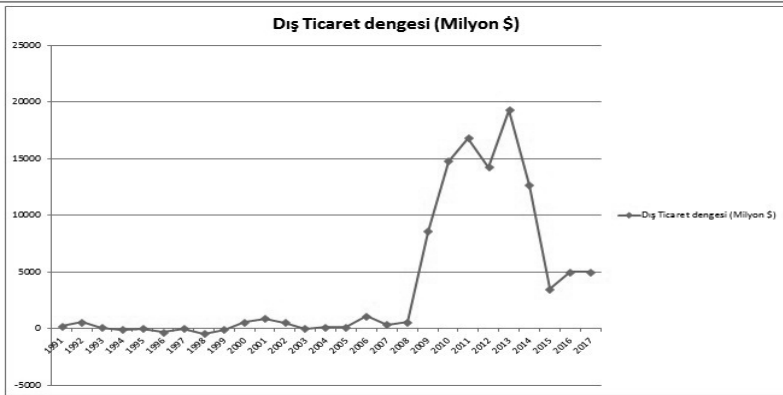
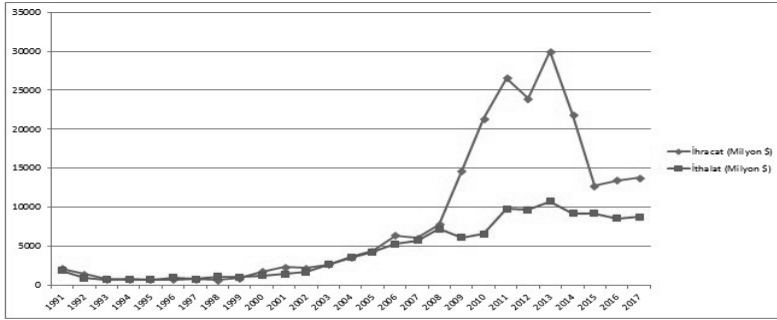

*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

Dış Ticaret Alanında Gelişmeler

Devalüasyon sonucu ülke para birimi dolar karşısında %200'den daha fazla değer kaybetmiş yaklaşık 20 yıl boyunca döviz kurunda devam eden istikrar bozulmuştur. Enflasyon oranı uzun bir süreden sonra iki haneli rakamda gerçekleşmiştir (Grafik 3).

Grafik 4. Dış Ticarete Gelişmeler

*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri

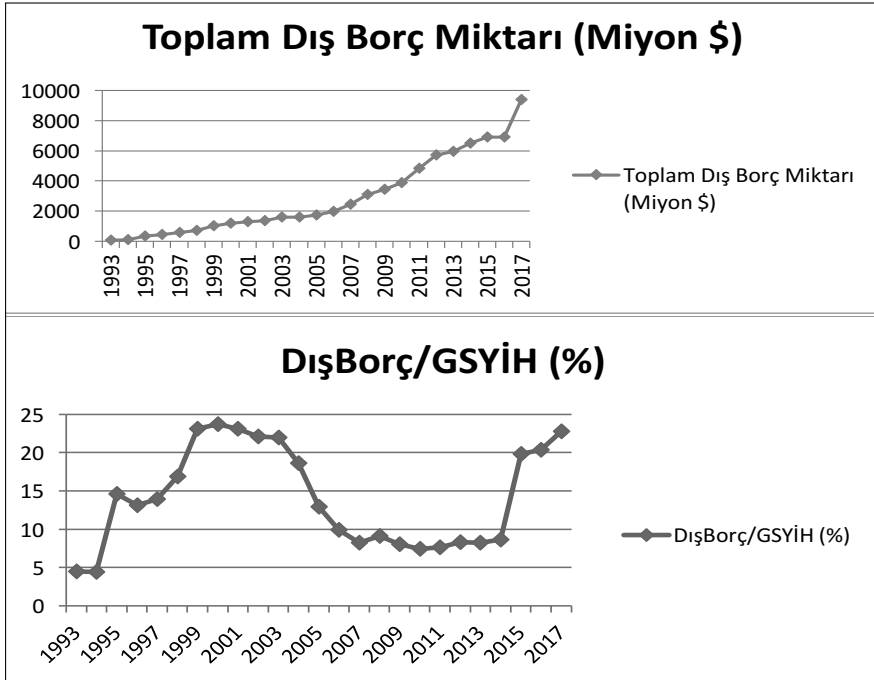
Gerekli düzenlemeler getirilmeden ekonominin dünya ekonomisine entegrasyonunu sağlama amacıyla dış ticaretin tamamen liberalleştirilmesi ağır durumda olan üretim alanlarının yıkılışını hızlandırmış, üretimi azaltmış ve iç piyasayı tamamen ithalata bağımlı duruma getirmiştir (Mehdiyev, 2001: 23). Dış ticaret dengesinde açıkların gerçekleşmesine sebep olan bu durum, 2000'li yıllarda ihracat gelirlerinin artmasıyla (petrol satışından elde edilen gelirler) ortadan kalkmış 2013 yılında ihracat gelirleri ithalat harcamalarının 2 katına yükselmiş, 1991 yılında dış ticaret hacmi 4 milyar dolar civarındayken yaklaşık rakamlarla

40 milyar dolara yükselmiştir. 2017 yılında ise yukarıda bahsedilen sebepler dolayısıyla ihracat gelirlerinde 2 defadan daha fazla azalma olmuştur (Grafik 4).

Dış Borç Alanında Gelişmeler

Azerbaycan ilk dış borç anlaşmasını 1993 yılında Türk Eksimbank ile gerçekleştirmiştir. Anlaşma kapsamında 100 milyon Amerikan doları tutarında kredi sağlanmıştır (Ağayev, 2002: 179). 1994-95 yıllarında siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanmasıyla Azerbaycan'ın dış piyasalardan borç sağlaması da kolay hale gelmiştir. Özellikle IMF ve Dünya Bankası ile yürütülen istikrar programları kapsamında bu kurumlardan önemli miktarlarda dış borç sağlanmıştır. İlerleyen yıllarda ülkenin dış borç stoku ve dış borçların GSYİH içindeki payı yıllar itibariyle devamlı artmış ve 1993 yılında %4.5 olan Dış Borç/GSYİH oranı 2003 yılında %23.8'e kadar yükselmiştir. Sonraki yıllarda dış borç miktarlarında artış yaşanmasına rağmen, GSYİH rakamlarındaki daha yüksek artış hızı Dış Borç/GSYİH oranının azalmasına sebep olmuş 2010 yılında bu oran %7'lere kadar gerilemiştir. Devalüasyon sonucu manatın değer kaybetmesiyle günümüzde Dış Borç/GSYİH oranı %23'e (2017 yıl sonu verileri) kadar yükselmiştir. (Grafik 5).

Grafik 5. Dış Borç Alanındaki Gelişmeler

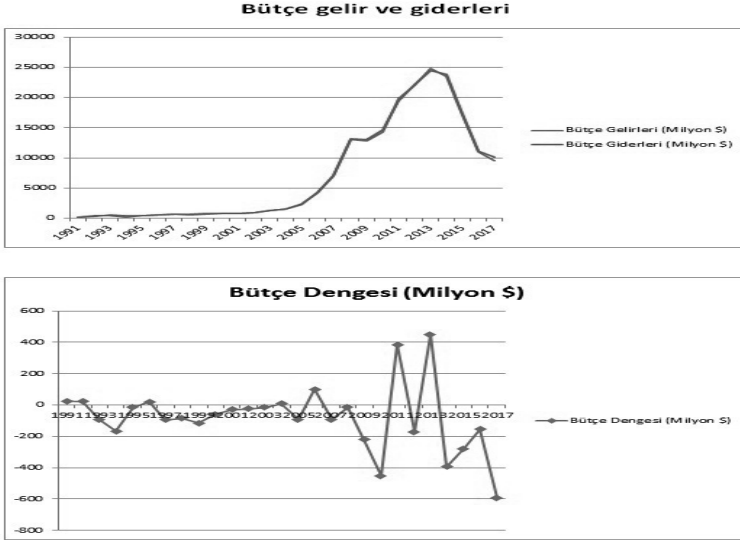

*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

Kamu Mali Kesiminde Gelişmeler

Piyasa ekonomisine geçişle beraber bütün alanlarda olduğu gibi ülkenin kamu mali sisteminde de ciddi sorunlar yaşanmıştır. Geçiş sürecinin ilk yıllarında SS-BC'den sağlanan mali transferlerin kesilmesi, geçişle beraber ortaya çıkan üretim sisteminin çöküşü ve yeni vergi sisteminin oluşturulmasının zor olması vd. nedenler kamu harcamalarının sağlanmasında ve bunlara kaynak oluşturacak vergi gelirlerinin tahsil edilmesinde oldukça sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Kamu harcamalarının finansmanı için yeterli vergi kaynaklarının olmayışı hükümeti bütçe açığının finansmanını Merkez Bankası kaynaklarından sağlamaya zorlamış, bu ise kısa kısıta dönemde enflasyonun dört haneli rakamlara kadar yükselmesine neden olmuştur.⁵⁹ 90'lı yıllarda kısıtlı bütçe gelirleri ve harcamaları odaklı sıkı bütçe politikası 2000'li yıllarda Devlet Petrol Fonundan devlet bütçesine transferlerle genişletici bütçe politikasına dönüşmüş ve ekonomiyeye aktarılan kamu kaynakları büyümenin temel kaynağı olmuştur. Nitekim, 2013 yılında GSYİH yaklaşık 75 milyar dolar iken devler bütçesinden yapılan harcamalar yaklaşık 25 milyar dolar olmuştur. Kıyaslamak için belirtmek gerek on sene önce 2003 yılında bu rakam 1244 milyon dolar olmuştur. Devalüasyonlar sonrası devler bütçesinden yapılan harcamalar 2 kattan daha fazla azalarak 10190 milyona gerilemiştir (Grafik 6).

Grafik 6. Devlet Bütçesindeki Gelişmeler

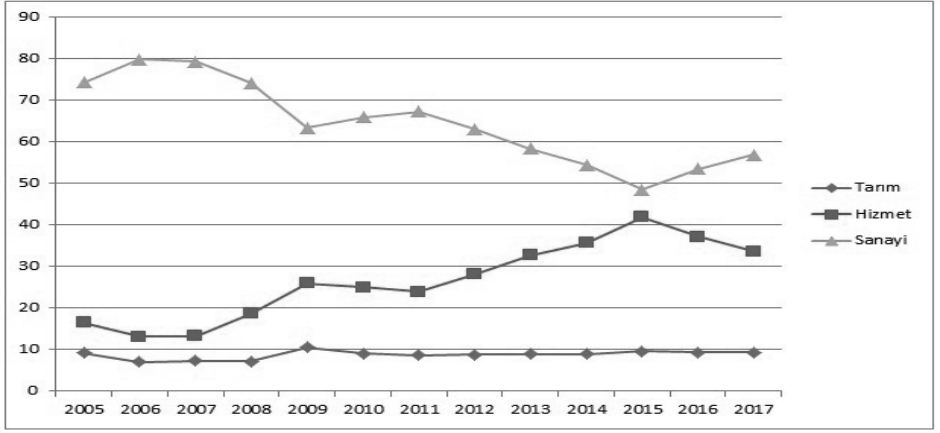
*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

59 Geray MUSAYEV, "Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplinin Sağlanmasında IMF ve Dünya Bankası'nın Rolü: Azerbaycan örneği, Yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, s. 245

Öne Çıkan Sektörler

GSYİH'ı sektörel düzeyde incelediğimizde hizmetler sektörünün geliştiğini, tarım sektörünün aynı düzeyde kaldığını sanayi sektöründe ise gerilemenin yaşandığını söylemek mümkün (Grafik 7). Bunun başlıca nedeni ülke sanayisinin yaklaşık %90'nın petrol sanayiinden oluştuğu, kriz sonrası petrol sanayisinin küçülmesidir. Buna rağmen petrol sanayi ülkeden en gelişmiş ve büyük sektör olma özelliğini korumaktadır. İnşaat, turizm ve bankacılık sektörleri ise diğer gelişmiş sektörlerdir.

Grafik 7. Sektörel değişmeler (%)

*Kaynak. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi verileri (www.stat.gov.az)

Gelir Dağılımı, Geçim Stratejileri ve Sosyal Politikalar

2004-2014 yıllarındaki yüksek ekonomik büyümeye sosyal refah düzeyinde artış eşlik etmiştir. Bu dönemde kişi başına düşen milli gelir (Dünya Bankası atlas metodolojisi) 2004 yılına kıyasla 8 kat artarak 7600 ABD dolarına ulaşmış, Azerbaycan kısa zaman aralığında düşük gelirli ülkeden yüksek-orta gelirli ülkeye dönüşmüştür. Yüksek büyümeye rakamları istihdamda artışı beraberinde getirmiş 1.3 milyondan fazla yeni iş yeri açılmış ve bu iş yerlerinin %77,1'i daimi işyeri olup, bunların %62,9'u ülkenin çeşitli bölgelerinde açılmıştır. Bu dönemde kişi başına düşen gelir reel bazda 2,6 kat artmıştır.⁶⁰

60 Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası, Bakü, 2016, s. 16

2014 yılında Azerbaycan üzere Gini katsayısı 0.33, Palma katsayısı ise 1.6 olarak hesaplanmıştır. Gelir dağılımında gerçekleşen iyileşme kişi başına milli gelirdeki artışlara paralel olarak yoksulluk seviyesinde azalma sonucu gerçekleşmiştir. Keza yoksulluk seviyesinin altında yaşayan nüfus on yılda altı kat azalmış, 2005'te %29.3 olan yoksulluk oranı 2014'te %5'e kadar gerilemiştir. Sosyal güvenlik ve sosyal yardım harcamalarının yıllar itibariyle artırılması sonucu emekli aylıkları 6.7 kat artış göstermiştir. 2005 yılında aylık 30 AZN (manat) olan asgari ücret ise üç kattan daha fazla artarak 2014 yılında 105 AZN olmuştur.⁶¹

Ülkede sosyal refahın iyileştirilmesinin bir diğer önemli bileşeni ise kamusal hizmetlerin kalitesinin iyileştirilmesidir. Söz konusu dönemde altyapıya yapılan büyük ölçekli yatırımlar, elektrik, doğalgaz ve su işleri gibi kamusal hizmetlere erişimi kolaylaştırmış ve genişletmiştir.

Temel Sorun ve Başetmeye Çalıştığı konu ve Önemli Başarı alanları

2014 yılının sonlarından itibaren dünya emtia piyasalarında enerji kaynakları fiyatlarındaki sert düşüş Azerbaycan'ın döviz gelirlerinin azalmasına sebep olmuştur. Bu ise son 10 yıl içinde gerçekleştirilmiş ekonomik büyüme modelinin finansman olanaklarını sınırlı hale getirmiştir. Petrol gelirlerinin azalması da, ayrıca yeni bir ekonomik büyüme yaklaşımına geçişi güçlendirmiştir.

Yukarıda bahsi geçen her iki faktör mevcut ekonomik büyüme modelinin süresini başarıyla tamamladığını ve belirlenen hedeflere ulaşılmasını sağladığını göstermektedir. Artık yeni dönemin en önemli stratejik sorunu “sermaye akümülyasyonu”na dayalı büyüme modelinden “verimlilik” bazlı büyüme modeline geçişi sağlamaktır. Bunun için ise kurumsal yönetimde kalitenin artırılması, erişilebilir finansman kaynakları, iş dünyasının dorğu bir şekilde sektörel gelişimi ve uzmanlaşmanın arttırılması, makroekonomik politikanın yeni gerçekler doğrultusunda modernize edilmesi, en önemlisi ise hızlı bir şekilde nitelikli, uzman beşeri sermayenin geliştirilmesi gerekir.

Yeni büyüme yaklaşımının ana hatları

Dünya petrol fiyatlarında düşüşün yaşandığı ve dolayısıyla petrol gelirlerinin azalması ortamında yeni bir büyüme yaklaşımı gündeme gelmektedir. Gerek orta, gerek de uzun vadede stratejik zorluklara karşı koyabilmek için büyük ölçekli kurumsal reformlar gündemdedir. Daha kaliteli, etkili ve kapsayıcı kurumlar, iş-yatırım ortamını iyileştirecek, ucuz petrol fiyatlarının gelecekte öngörülebilir

61 Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası, Bakü, 2016, s. 16

olumsuz etkilerini en aza indirecek ve orta ve uzun vadede üretkenliğe dayalı büyümeye geçiş için olumlu zemin oluşturacaktır.

Kurumsal yapının iyileştirilmesi:

- Yasama ve yargı alanında reformların devam ettirilmesi. Bağımsız yargı kurumunun güçlendirilmesi, hukukun egemenliğinin sağlanması, mülkiyet haklarının korunması için temel bir şarttır. Bu doğrultuda reformların hızlandırılması, yatırımlar karşılığında mevcut ve potansiyel yatırımcılara yatırım yapmaya duyulan güveni artıracaktır.

- Hukukun egemenliğinin güçlendirilmesi. Mevzuatın iyileştirilmesi, uygulama mekanizmalarının güçlendirilmesi ve şeffaflığın temin edilmesi.

- İş ortamının iyileştirilmesi. Kamu tarafından düzenleme mekanizmalarının etkinliğinin artırılması, vergi ve gümrük idaresinin kalitesinin iyileştirilmesi, piyasaya erişim kısıtlamalarının en aza indirilmesi ve aynı zamanda serbest rekabet ortamının sağlanması iş ortamını iyileştirecektir. Aynı zamanda, kamu sektörünün ticari faaliyetlerini (sanayi, ulaştırma, iletişim, finansal hizmetler vb.) sınırlandırarak özel girişim için fırsatların genişlendirilmesi.

Üretkenliğe dayalı yeni büyüme yaklaşımı için fon kaynaklarının genişletilmesi, reformların gerçekleştirilmesi açısından en önemli konulardan birisini oluşturmaktadır. Her şeyden önce, kamu ve özel finansman kaynaklarının olanaklarının açıklığa kavuşturulmasına ve yabancı yatırımı teşvik etme ihtiyaç ihtiyacı duyulmaktadır.

Finansal kaynakların genişletilmesi:

- Kamusal finansman. İlk olarak öncelikli sektörler belirlenmeli. Daha sonra, Ulusal Girişimcilik Fonu ve diğer finansman kaynakları yardımıyla sektörel krediler sağlanmalı.

- Özel tasarrufların yatırımlara dönüştürülmesi. İş ortamının iyileştirilmesi, işletmeler ve hanehalkı tarafından yapılan tasarrufların yatırım olarak kalkınmanın finansmanına plasmanı.

- Dış finansman kaynaklarının genişletilmesi. Ülkede yasama ve yargı alanında reformların hızlandırılması, hukukun egemenliğinin sağlanması yabancı yatırımcıları teşvik edebilir. Yurt dışındaki fuarlara katılım, öncelikli sektörlerde yatırımlar için belli imtiyazların verilmesi üretkenliğe dayalı büyümeyi yabancı kaynaklarca finansmanını kolaylaştırabilir. Üretkenliğe dayalı büyümenin etkinliğini sağlamak için ekonomi politikasının ve ekonomi politikası geliştirme sürecinin ve uygulama mekanizmalarının daha da geliştirilmesi ve modernize edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun için aşağıdaki reformlar yapılması gerekir:

- Maliye politikasının etkinliğinin artırılması. Yeni ekonomik yaklaşım, maliye politikasının hakimiyetini azaltarak bant genişliğinin artırılması önem arz etmektedir. Bölge ülkeleri ve esas ticaret ortakları ile karşılaştırıldığında rekabetebilir petrol dışı sektörün çeşitlendirilmesi vergisi tabanının genişlemesini de destekleyebilir. Bu bağlamda, optimal ve rekabetçi iş ve yatırım fırsatlarının gecikmeden genişletilmesine olanak tanıyan bir çerçeve oluşturulması da önem arz etmektedir. Öte yandan, mali yönetimin teknokrat çerçevesinin iyileştirilmesi açısından konjonktüre uyumlu mali kuralların getirilmesi, şeffaflık ve hesap verilebilirliğin geliştirilmesi ve kamu yatırımlarının yönetiminin de iyileştirilmesi öncelikli konulardandır.

- Para politikasının etkinliğinin artırılması. Bu doğrultuda en önemli zorluk, para politikasının ekonomiye transmisionunun artırılmasıdır. Yüksek transmisionun sağlanması için para politikasına olan güveni artırmakla dolarizasyonu minimize edilmesi, ekonomik beklentilere uyumlu yönetim çerçevesinin oluşturulması ve finansal istikrar politikasını güçlendirmek için bankalararası para piyasasının kurulması ile koordinasyonu güçlendirilmesi gerekmektedir.

- Öngörülebilir ekonomi politikası modelinin oluşturulması. Ekonomi politikasının ekonomik birimler tarafından öngörülebilir olması yeterli beklentilerin oluşmasına ve bu doğrultuda rasyonel kararların alınmasına olanak sağlar. Bunun için ekonomi politikası kararlıcılarının beklentilerin oluşturulması mekanizmalarının geliştirilmesi, kamuoyuna aktarılan bilgi ve analizlerin etkisini önceden dikkate almak, hükümet dahilinde halkla ilişkilerde eşgüdümlü olarak ve titiz davranışın sergilenmesi gerekir. Şeffaflık ve hesap verilebilirliğin en yüksek düzeyde kurulması, iş dünyası güvene dayalı işbirliğinin güçlendirilmesi ekonomik politikasının ve reformların etkinliğini arttıracaktır.

- Kurumlar arasında üst düzey koordinasyonun sağlanması. Yapısal politikalarının oluşturulması ve uygulanması sırasında kurumlar arasında koordinasyonun kurumsallık anlamında güçlendirilmesine, verimliliğin daha da artırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Cumhurbaşkanının 15 Temmuz 2016 tarihli Kararnamesi ile Finansal İstikrarı Konseyi oluşturulmuştur. Konseyin faaliyetlerinin daha da genişletilmesi, ekonomi politikasının etkinliğini arttıracaktır.

Bu doğrultuda yukarıda bahsedilen konuları da içeren, ekonomide mevcut durumun iyileştirilmesi, sürdürülebilir büyümenin sağlanması ve refah düzeyinin artırılması amacıyla 16 Aralık 2016 tarihinde cemburbaşkanlığı kararnamesi ile “Stratejik Yol Haritaları” yürürlüğe girmiştir. “Stratejik Yol Haritaları” “Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası”, “Tarım Ürünlerinin Üretimi ve İşlenmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Küçük ve Orta Ölçekte Girişimcilik Düzeyinde Tüketim Ürünlerinin Üretimine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Ağır Sanayi ve Makine Mühendisliğinin Geliştirilmesine İlişkin Strateji Yol haritası,

“Uzmanlaşmış Turizm Sanayiinin Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Lojistik ve Ticaretin Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Uygun Fiyata Konut Güvencesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Mesleki Eğitimin Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Finansal Hizmetlerin Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”, “Telekonünikasyon ve Bilgi Teknolojilerinin Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası” ve “Kamusal Hizmetlerin (Elektrik ve Termal Enerji, Su ve Doğal Gaz) Geliştirilmesine İlişkin Stratejik Yol Haritası”nı içermekle farklı alanlarda gelişmeyi amaçlayan 11 yol haritasından oluşmaktadır. Her bir stratejik yol haritasında stratejik vizyon, hedef göstergeler, stratejik amaçlar ve stratejik hedefler belirlenmiş, finansman mekanizması, uygulama, izleme, değerlendirme ve faaliyet planı gösterilmiştir. “Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası”nda belirlenmiş olan stratejik vizyon doğrultusunda:

- 2020 yılına kadar ulusal ilk önce ekonominin dış şokların olumsuz etkileri sonucu oluşmuş durumdan kurtarılması için istikrarın sağlanması, daha sonra ise üretimde çeşitliliğin ve dünya ekonomisine daha sıkı entegrasyonun sağlanmasıyla rekabet gücünün artırılması,

- 2025 yılına kadar istikrarlı gelişme trendi yakalayıp ekonomide tüm katmanların iyi bir işbirliği ortamında daha fazla katma değer yaratarak rekabet gücünün artırılması, makro ekonomik istikrarın korunması, iş dünyası için koşulların iyileştirilmesi, özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesi ve destekleyici ve kolaylık sağlayıcı kamu sektörünün geliştirilmesi,

- 2025 sonrası dönemde insani gelişim endeksinin yüksek düzeye ulaşmasını sağlayan, yüksek teknolojik gelişme ve ekonominin optimaliteye dayalı rekabet gücü yüksek, kapsayıcı kurumların tahsis edilmesiyle sosyal ve ekonomik refaha sahip ulusal ekonomi hedeflenmektedir.

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ*

Azerbaycan yüzölçümü, nüfusu, askeri gücü ve diğer önemli özellikleri itibarıyla uluslararası sistemde önemli bir yer teşkil etmektedir. Mevcut küresel sistemde Azerbaycan belirleyici değil, büyük güçler arasında kendisine özgü politikalarla varlığını ve bağımsızlığını korumaya, toprak bütünlüğünü sağlamaya ve mümkün olduğu kadar bağımsız dış politika izlemeye çalışan bir ülke konumundadır. Çalışmanın bu kısmında Azerbaycan’ın küresel sistemdeki yeri (stratejik konumu) analiz edilmeye çalışılacaktır.

* Bu bölüm Araz Aslanlı tarafından yazılmıştır.

Küresel Sistem ve Bölgesel Politikalar açısından Azerbaycan'ın Önemi

Azerbaycan'ın uluslararası sistemdeki yerinin (strateji konumunun) belirlenmesinde coğrafya, kültür, tarih, ekonomi ve askeri faktörler özel önem arz etmektedir.⁶² Bu çerçevede Azerbaycan'ın stratejik konumunu jeopolitik, jeokültürel, jeoekonomik ve jeoaskeri açıdan değerlendirmeye çalışacağız.

Azerbaycan'ın stratejik konumunun jeopolitik boyutunu fiziki ve siyasi coğrafya bağlamlarında değerlendirmek mümkündür. Azerbaycan coğrafyasının fiziki boyutunun en temel özelliklerinden birisi bu ülkenin açık denizlere doğrudan çıkışının olmaması ve geçiş noktasında bulunmasıdır. Dünyanın en büyük gölü durumundaki Hazar denizinin kıyısında bulunan Azerbaycan açık okyanusa doğrudan çıkışı olmayan 42 kapalı (land-locked) ülkeden birisidir (Nesibli, 2000: 60). Tarihsel bağlamda açık denizlere ve okyanusa çıkmanın ticaret, zenginlik ve gelişim anlamını taşıdığı dikkate alınır, Azerbaycan için bunun önemli bir handikap oluşturduğu söylenebilir. Coğrafi konumu nedeniyle Azerbaycan sadece Türkiye, Rusya ve İran üzerinden açık denizlere ve okyanusa çıkabilme olanağına sahiptir. Son 500 sene içerisinde uygarlık tarihinin Batı merkezli geliştiği dikkate alındığında burada Türkiye ve Rusya daha önemli yollar olarak öne çıkmıştır. Fakat 16. yüzyılda Osmanlı-Safevi çatışması Türkiye yolunun kullanımını zora sokarken, aynı dönemde yükseliş sürecine giren Moskova'nın 19. yüzyılda Kafkasya'yı işgal etmesi Rusya yolunu bu bağlamda Azerbaycan için zorunlu seçenek haline getirmiştir.

Azerbaycan'ın doğu-batı ve güney-kuzey arasındaki geçiş bölgesi konumundaki Kafkasya'da bulunması ülkenin stratejik kaderini etkileyen bir diğer önemli coğrafi etkidir. Bu durum Azerbaycan için hem fırsat, hem de tehlike oluşturmuştur. Geçiş noktasında bulunmak tarihi İpek yolu veya günümüzdeki enerji ve ulaşım koridoru bağlamında fırsat yaratırken, aynı zamanda Moğolların doğudan batıya ya da Rusların kuzeyden güneye yayılma stratejisi örneğinde olduğu gibi ülkeyi dış güçlerin hedefi yapmıştır. Rusya, Azerbaycan için 19. yüzyıldan bu yana iki kere ülkeyi işgal etmiş, 20 Ocak 1990 Bakü katliamını gerçekleştirmiş ve 8 Ağustos 2008'de ise Gürcistan'a saldırarak gerektiğinde kendi askeri gücünü bölgede kullanmaktan çekinmeyeceğini tekrar gösteren ve uluslararası sistemin yeniden şekillenmesinde rolünü tekrar artıran en önemli güçlerden birisidir.

Güneydeki komşu İran ise, bölgede savaş tehlikesini canlı tutan nükleer programı, radikal dini rejim ihracı, Azerbaycan'a yönelik tarihi toprak iddiaları, Güney Azerbaycan ve küresel stratejik önemdeki enerji kaynakları bağlamında Bakü için özel önem arz etmektedir. Kuzey-batıdaki Gürcistan son dönemlerde enerji

62 Azerbaycan jeopolitiğine ilişkin özgün bir değerlendirme için bkz: Nesib Nesibli, **Azerbaycanın Jeopolitikası ve Neft**, Bakı, Xezer Üniversitesi Neşriyatı, 2000, ss. 59-108.

ve ulaşım projeleri ile önemi daha da artan Batıya çıkış koridoru, Ermeni ve Rus tehdidine karşı müttefik, bu ülkedeki Borçalı ve Ahıska Türkleri kapsamında mühimdir.

Güney-batıdaki komşu Türkiye ile sadece 15 km'lik ortak sınır olmasına rağmen, tarihi, ikili, bölgesel ve küresel öncelikler bağlamında Azerbaycan için gerçek müttefik konumundadır. Bu anlayışın enerji ve ulaşım yolu projeleriyle desteklenmesi ilişkileri daha da derinleştirmektedir. Mevcut koşullarda Kafkasya'nın siyasi coğrafyasında Rusya-İran-Ermenistan üçgeninin 1990'larda Batı'nın da desteğini alan Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan hattı ile dengelendiği gözlemlenmektedir. Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesinden sonra ciddi darbe alan Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan hattı, Batı'nın özellikle 2008-2010 döneminde Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılması için yaptığı baskı ve Gürcistan'da İvanişvili yönetiminin bazı konularda soru işaretleri doğuran adımları ile zayıflatılmıştır. Fakat hemen ardından 16 Ağustos 2010 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması"nın imzalanmasıyla olumsuz süreç tersine çevrilmiş, 15 Eylül 2010'da Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin anlaşmanın imzalanmasıyla ikili ilişkilerin stratejik niteliği daha da güçlenmiştir. Bu süreçte Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliği formatı da gerçekleştirilen toplantılar ve eklenen yeni boyutlar ile güçlendirilmiştir.

Azerbaycan'ın strateji konumunun ikinci önemli boyutunu jeokültür oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın jeokültürel boyutu milli/etnik, dini ve tarihi etkenler çerçevesinde değerlendirilebilir. Milli etken Azerbaycan'ın Türk uygarlığının bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Tarihsel süreçte Balkanlardan Çin denizine kadar geniş bir coğrafyaya yayılarak medeniyet kuran Türk milletinin son bin yıldaki ana eksenini Anadolu ve Merkezi Asya'nın yanı sıra, Azerbaycan Türkleri de oluşturmuştur. Rusya'nın 19. yüzyılda bölgeye girişine kadar Kafkasya'da esas güç konumundaki Azerbaycan Türkleri Derbent (Dağıstan-Rusya), Borçalı (Gürcistan), İrevan ve Zengezur (Ermenistan), Erzurum ve Kars (Türkiye) ve Güney Azerbaycan (İran) bölgelerinde etnik mevcudiyetleri nedeniyle doğal bir etkinlik alanına sahiptiler (Abbasov, 1990). Geçen zaman zarfında uygulanan baskı ve göç politikalarıyla Ermenistan'da Azerbaycan Türklerinin varlığına son verilmiştir. Derbent'teki Azerbaycanlılar Azerbaycan'ın Kuzey Kafkasya eksenindeki etkinliğini yeniden inşası bağlamında önem arz etmektedir. Borçalı'daki yaklaşık 500 bin kişilik etnik nüfus Azerbaycan-Gürcistan strateji işbirliğine uygun temel oluşturmanın yanı sıra, Azerbaycan'a Gürcistan'da etkinlik alanı kurma imkanı sağlamaktadır (Ağacan, 2001: 319-336). Güney Azerbaycan'daki sayıları kimi tahminlere göre 30-35 milyonu bulan Azerbaycan Türkleri İran'la ilişkilerin perde arkasındaki temel unsurlardan birini oluştururken, uzun vadede bölgesel etkin-

liğin güçlendirilmesi bağlamında hayati öneme haizdir. Iğdır-Erzurum-Kars-Van hattındaki Azerbaycan Türkleri ise Türkiye ve Azerbaycan arasında ilişkileri güçlendiren ve “bir millet iki devlet” anlayışının derinleşmesine stratejik katkı yapan unsur niteliğindedir (Şimşir, 2001).

Azerbaycan jeokültürünün dini ayağını İslam oluşturmaktadır (Yunusov, 2004). 7. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının bir parçasına dönüşen Azerbaycan 16. yüzyıldan itibaren bu dinin Şii geleneğinin esas temsilcisi olmuştur. Şii mezhebi 16. yüzyılda Safevi devleti ile dinin başta siyaset kurumu olmak üzere toplumun bütün alanlarında egemenlik kurması geleneğini oluştururken, Çarlık Rusyasında bu etki daha çok sosyal alanla sınırlanmıştır. SSCB döneminin başında dinin toplum hayatından çıkarılması ve dinsiz bir toplum oluşturulması konsepti çerçevesinde Azerbaycan’da da İslam dini saf dışı edilmeye çalışılmıştır. Fakat özellikle ikinci dünya savaşında Sovyet yönetimin kendi Müslüman nüfusunu motive etmek için İslam’dan yararlanma çabası ve Stalin’in ölümünden sonra yeni Sovyet lideri Nikita Kruşev’in sistemi yumuşatma çerçevesinde dinin toplumsal yaşamda sınırlı da olsa yer almasına izin vermesinden ülkedeki Müslümanlar da yararlanmıştır. Ancak Sovyet dönemi boyunca İslam dininin ülke çapında, bu çerçevede de Azerbaycan’da esasen cenaze törenleri gibi ritüellerde sadece varlığını sürdürmesine olanak tanınmıştır.

Azerbaycan’ın stratejik konumunun belirlenmesinde üzerinde durulması gereken bir başka önemli boyut jeoekonomidir. Bu çerçevede enerji faktörü özel önem arz etmektedir. Uluslararası ilişkilerde enerji mücadelesinin arttığı son dönemlerde Azerbaycan, hem dünyadaki toplam petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 0,4’lük (üretimin %0,09) ve doğalgaz rezervlerinin yüzde 0,6’lık (üretimin %0,5) kısmına sahip ülke (BP Statistical Review, 2017: 26-28), hem de Avrasya coğrafyasında güçlenen enerji mücadelesinde Rusya ve İran dışında kalan alternatif enerji koridoru üzerindeki önemli geçiş noktalarından biri konumundadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hatları ve en son TANAP ile somutlaşan bu durum, klasik güç değerlendirmelerine göre esas itibarıyla “küçük güç” kategorisinde değerlendirilebilecek Azerbaycan’ın uluslararası sistemdeki yerini daha da önemli kılmaktadır.

Bu çerçevede Azerbaycan’ın Batı, Türkiye ve Orta Asya ile ilişkilerini enerjiden, Rusya ile ilişkileri bu ülkeye çalışmak için giden ve sayıları kimi rakamlara göre 2 milyonu bulan Azerbaycan Türklerinden, İran’la ilişkileri bu ülkenin Ermenistan’la geliştirdiği ekonomik ilişkilerden ve tecrit altındaki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti faktöründen bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Benzer şekilde Azerbaycan için Türkiye ile ilişkilerde Nahçıvan’ın durumu ya da, Gürcistan’ın uluslararası pazarlara çıkıştaki enerji koridoru konumu göz ardı edilmez. Yine enerji ihracatının sağladığı büyük gelirlerle önemli sermaye birikimi elde

eden Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (yaygın olarak kullanılan İngilizce kısaltması - SOCAR) aracılığıyla Gürcistan, Türkiye, Romanya, İsviçre, Kırgızistan ve diğer ülkelere yaptığı yatırımlarla jeoekonomik etkisini güçlendirmektedir.

Özetle, Azerbaycan'ın strateji konumu jeopolitik, jeokültürel ve jeoekonomik unsurları çerçevesinde şekillenen ve uluslararası sistemin İran ve enerji etkenleri nedeniyle kısmen küresel ve önemli ölçüde de bölgesel dengelerinin belirlenmesinden etkilenen karaktere sahiptir.

Azerbaycan Dış Politikası

Azerbaycan'da 1980'lerin ikinci yarısında alevlenen bağımsızlık mücadelesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması süreciyle birlikte, bu ülkenin 1991 yılı sonlarına doğru tam bağımsızlığına ulaşmasıyla sonuçlanmıştır. Azerbaycan açısından bağımsızlık mücadelesinin son dönemleri, aynı zamanda dış politikanın ilk dönemlerini oluşturmaktaydı. Bu dönemlerde, Azerbaycan'da yerleşmiş olan algılar, doğal olarak, Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonraki dönemde Azerbaycan dış politikasına damgasını vurmuştur. Yerleşik algıların dış politikayı belirlemesi sürecine, Azerbaycan'da hızlı iktidar değişikliklerinin yaşanması da eklenince, Azerbaycan dış politikasının, başlangıçta istikrarsız çizgi yakalaması kaçınılmaz olmuştur.

Başlangıçta, her şeyi Moskova'ya sorarak onun uygun gördüğü şekilde yapmaya çalışma politikası, kısa süreli belirsizlik döneminden sonra yerini, Rusya ve İran karşıtı politikaya bırakmıştır. Bu aşamayı, tekrar Rusya yanlısı politika takip etmiştir. Nihayet, 1993 sonları itibarıyla Azerbaycan, denge politikasına yönelmiştir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan dış politikasının dönüşümünde 4 esas dönemden bahsedilebilir: 1) Ayaz Mütellibov dönemi (18 Ekim 1991 - Mart 1992), 2) Ebülfez Elçibey dönemi (15 Mayıs 1992 - 4 Haziran 1993), 3) Haydar Aliyev dönemi (Haziran 1993 - Ekim 2003) ve 4) İlham Aliyev dönemi (Ekim 2003 - günümüze).

Ayaz Mütellibov Dönemi

Azerbaycan'ın ikinci kez uluslararası arenaya bağımsız devlet olarak girmesi 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmesi ile olmuştur. Ülkenin uluslararası arenaya bağımsız devlet olarak yeniden dönüşünü ifade eden 30 Ağustos 1991 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ve 18 Ekim 1991 tarihli Azerbaycan'ın Devlet Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Bildirgesi, Azerbaycan'ın diğer devletlerle ilişkilerini uluslararası hukuk çerçevesinde devletlerin eşitliği, güç kullanmama ve güç

kullanma tehdidinde bulunmama, devlet sınırlarının değişmezliği, çatışmaların barışçıl araçlarla çözümü, diğer devletlerin içişlerine müdahale etmeme, insan hakları ve temel hak ve özgürlüklere saygı gösterme, halkların eşitliği ve onların kendi kaderini belirleme hakkı, devletlerin işbirliği, uluslararası hukuktan doğan sorumlulukları yerine getirme ve benzeri ilkelere dayandıracağını belirtilmekteydi (Gasimov, 1996: 12).⁶³

Yeni Azerbaycan Cumhuriyetinin dış politikasının ilk altı ayı Mütellibov iktidarı ve sonraki iki ay da Yakup Memmedov yönetimince yürütülmüştür. Azerbaycan devletinin resmen tanınmasının ilk adımlarının atıldığı bu dönemin ilk altı ayındaki Mütellibov iktidarı döneminde, bir yandan yabancı ülkelerin Azerbaycan'ı resmen tanıma süreci ve uluslararası örgütlere üye olması sürerken, diğer yanda dış politikada da temel ağırlık noktasının Rusya'ya verildiği ve diğer bölge ülkeleri ile de genel olarak dostça ilişkiler kurma politikası yürütüldüğünü görüyoruz. Bu dış politika anlayışı bağlamında, Mütellibov iktidarının Rusya ile ilişkilerde öncelik tanıdığı konuların başında BDT üyeliği geliyordu. Bu çerçevede Azerbaycan 21 Aralık 1991 tarihinde BDT üyeliğine katılmıştır (İsmayilov, 1995: 341).

Mütellibov ilk dış ziyaretini 1991 sonlarında İran'a yapmış, bu ziyaret sırasında iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve Nahçıvan'a geçiş için İran toprağını kullanılması ve bu bölgenin serbest ekonomik bölge ilan edilmesi karara bağlanmıştır (Nesibli, 2000: 143). 12 Şubat 1992'de İran Devrimi'nin yıldönümü kutlamaları sırasında büyük bir heyetle tekrar İran'a giden Mütellibov yönetiminin Basın Bakanı Sabir Rüstemhanlı "İran'ın içişlerine karışma düşüncesinde olmadıklarını ve Birleşik Azerbaycan'ın imkansız olduğunu" ifade ederek İran'ın bu konudaki endişelerini gidermeye çalışmıştır (Durdular, 1995: 128). Öte yandan Mütellibov 24-25 Ocak 1992'de Türkiye'yi de ziyaret ederek Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk anlaşması imzalamıştır.⁶⁴

Hocalı katliamının ardından, muhalefet tarafından 6 Mart 1992'de başlatılan ve Mütellibov'un istifasını amaçlayan süreç 8 Mart 1992'de muhalefet adına başarıyla sonuçlanmıştır. Mütellibov'un istifasından sonra anayasaya göre devlet başkanlığı görevini üç aylığına, yani yapılacak seçimlere kadar vekaleten Meclis Başkanı Yağub Memmedov yürütmüştür (Leitzinger, 1997: 56). Memmedov, Rusya ile ilişkilerde ihtiyatlı davranmış, BDT çerçevesinde ilişkiler geliştirmek konusuna mesafeli yaklaşmıştır. Mütellibov'un 21 Aralık 1991'de imzaladığı BDT'ye katılma anlaşması, bu dönemde de parlamento tarafından onaylanmamış;

63 "Azerbaycan Respublikasının devlet müsteqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı", madde 16, **Xalq Gezeti**, 7 Kasım 1991.

64 "İlişkililerde Yeni Dönem", **Halk Gezeti**, 28 Ocak 1992.

Yagub Memmedov, 21 Mart 1992’de Kiev’de yapılan BDT toplantısına katılmamış; Azerbaycan temsilcileri, BDT’ye ilişkin hiçbir anlaşmaya imza atmamışlardır (Cafersoy, 2001: 290). Memmedov ilk önce bölge ülkeleri Rusya, Türkiye ve İran’la ikili iyi ilişkiler geliştirmekten yana olduğunu, dış politikada izlenilmesi gereken ilkelerin tarafsızlık, bloklara girmeme, hiçbir devlete karşı saldırgan politika yürütmeme olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵

Bu dönemde Azerbaycan uluslararası kurumlara üye olma çabası çerçevesinde 8 Aralık 1991’de İslam Konferansı’na, 20 Ocak 1992’de AGİK’e ve 2 Mart 1992’de BM üye kabul edilmiştir (Gasimov, 1996: 21).

Ebülfez Elçibey Dönemi

Elçibey iktidarı Karabağ sorununun yanı sıra ekonomide ve iç politikada kendisine bırakılan olumsuz mirasın yanı sıra dış politikada da önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunların arasında, Karabağ sorununu ülkenin toprak bütünlüğü içerisinde çözme ve yeni kazanılmış bağımsızlığın korunması temel konular olarak öne çıkmıştır (Cafersoy, 2001).

Karabağ sorunu genel olarak ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit ederken, özelden de Ermenistan’la ilişkileri belirleyen tek konu olmuştur. Elçibey iktidarı Karabağ sorununun uluslararası arenada çözümünü sağlamak amacıyla dış politikasının temelini oturtmuştur. Bunun nedeni sorunun çözümünde uluslararası camianın desteğini alarak sorunun Rusya tarafından Azerbaycan üzerinde baskı aracı olarak kullanılmasını önlemek olmuştur. Bu bağlamda, Azerbaycan, Karabağ sorununun AGİK Minsk Grubu çerçevesinde görüşmeler yoluyla çözümüne çalışmıştır. AGİK görüşmeler sürecinde tarafların Minsk’te uluslararası bir konferansta bir araya gelerek soruna çözüm bulmalarını sağlamak için Roma’da uzun süren hazırlık görüşmeleri yapılmış, fakat bir türlü Minsk’te toplanacak “uluslararası çözüm konferansı” aşamasına gelinememiştir. Görüşmelerin sonuçsuz kalmıştır. Bu bağlamda, Rusya Ermenileri yeni saldırılara teşvik etmiş ve hatta bölgede bulunan Rus ordu birlikleri bu saldırılara destek vermiştir. Diplomatik arenada AGİK önerilerini kendileri için kabul edilemez olarak değerlendiren Ermenistan, savaş meydanında avantajlı duruma gelebilmek için Şubat 1993’de Karabağ’da yeni saldırılara başlamış ve 2 Nisan 1993’de Kelbecer rayonunu⁶⁶ işgal etmişlerdir. Bu saldırı BM Güvenlik Konseyi’nin krize müdahale ederek Kelbecer’in Ermenistan tarafından boşaltılmasını öngören 822 sayılı kararı almasına neden olmuştur. Karabağ sorunu sürecinde alınan bu kararı AHC iktidarının başarısı olarak kabul

65 “Sabitlik, Qanunlar ve Birlik Lazımdır“, **Halk Gezeti**, 18 Mart 1993.

66 Rayon - Azerbaycan’da ilden küçük, ilçeden büyük yönetsel birim.

etmek gerekir. Kararın yerine getirilmesi için ABD, Rusya ve Türkiye'nin ortak önerisi ile Ermenilerin Kelbecer'den çıkarılması bir takvime bağlanmış, fakat 4 Haziran darbesi ve bundan yararlanan Ermenistan'ın yeni saldırılara başlaması ile bu plan uygulanamamıştır.

Elçibey iktidarının dış politikasının ikinci temel meselesi Rusya karşısında ülkenin bağımsızlığını savunmak ve bu ülkeyle eşit statülü ilişkiler geliştirmekti. AHC iktidarı Rusya ile ilişkilerini anılan düzleme oturtmak için bir yandan Azerbaycan'daki Rus etkinliğini kırma yoluna giderek Rusya'nın yayılma alanı olarak ortaya çıkan BDT üyeliğini reddetmiş, Rus Ordusunun Azerbaycan'dan çıkarılmasını istemiş ve bu ülkenin Karabağ sorununu Azerbaycan'a baskı aracı olarak kullanmasını önlemek için AGİK ve ABD aracılığı ile dengeyi sağlamaya çalışmıştır. Öte yandan, AHC iktidarı eşit ikili ilişkiler geliştirmek için Rusya'yla bir genel Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile çeşitli alanlara ilişkin toplam 30 işbirliği anlaşması imzalamıştır. Rusya'nın, AHC iktidarının Azerbaycan'ı Rusya'nın etki alanından çıkarma ve eşit ilişkiler kurma politikasına karşı çeşitli dönemlerde iki farklı yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür.

12 Haziran 1992 - Aralık 1992 arasını içeren birinci dönemde, Rusya yönetimi bu politikayı anlayışla karşıladığını, AHC'nin Azerbaycan'dan Rus Ordusunun çıkarılması talepleri, BDT'ye girmeye direnmesi ve iki ülke ilişkilerinin siyasi ve ekonomi alanlarında eşitlik ilkesi çerçevesinde geliştirme isteklerine olumlu yanıtlar vererek ve iki ülke arasında "ağabey-kardeş" ilişkisinin bittiğini ifade ederek göstermiştir. Bunda Yeltsin'in devlet başkanı olması önemli bir etken olmuştur.

İlişkiler sürecinde her iki ülke yönetimlerinin demokratik kimliklerinin öne çıktığı bu dönem, Rusya'nın eski SSCB coğrafyasında etkinliğini kaybetmeye direnişini simgeleyen *yakın çevre* kavramının Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozirev tarafından Ocak 1993'de gündeme getirilmesi ve Şubat'ta *Yakın Çevre Doktrini*'nin Rusya Güvenlik Konseyi ve Nisan'da da Yeltsin tarafından onaylanması ile değişmiştir. Yeni dönem (Ocak–Haziran 1993) Rusya'nın Azerbaycan'a karşı daha katı davranması, Ermenistan'ı saldırıları için teşvik etmesi ve hatta Rus askerlerinin Kelbecer işgaline bizzat katılması biçiminde gelişmiştir. 26 Mayıs'ta Azerbaycan'ı terk eden son Rus tümeninin ayrılmadan önce silahlarını o sıralarda ayaklanma başlatan ve daha sonra AHC iktidarını sona erdiren 4 Haziran darbesinin liderine bırakması ise bu dönemin doruk noktası olmuştur.

1992-1993 döneminde izlenen dış politikada Ermenistan ve Rusya dışında kalan diğer eski SSCB ülkeleri ile ilişkiler çerçevesinde özellikle Rusya'nın yayılmacılığına karşı Azerbaycan'a benzer tutum sergileyen Ukrayna, Gürcistan ve Moldova ile ilişkilerin geliştirilmesine özel önem verilmiştir. Ayrıca, AHC iktidarı "Türkçülük" söylemi çerçevesinde Orta Asya ülkeleriyle de sıkı ilişkiler geliştirmeye çalışmış, fakat AHC'nin Türk Ortak Pazarı oluşturmak, Karabağ konusunda

ortak tutum belirlemek ve Türk dilini BM resmi dili yapmak için gösterdiği çabalara ilgili ülkelerin mesafeli yaklaşımları nedeniyle ilişkilerde fazlaca bir ilerleme kaydedilememiştir. Öte yandan, AHC iktidarının bu ülkelerde baskı gören muhalif liderlere sığınma hakkı vermesi ve bu ülkelerdeki baskı rejimlerini eleştiren açıklamalar yapması da özellikle Kazakistan ve Özbekistan'la ilişkileri gerginleştirmiş, hatta Özbekistan bu nedenle Taşkent-Bakü uçak seferlerini durdurmuştur.

Elçibey döneminde Azerbaycan dış politikasında Türkiye'yle ilişkilere "Türkçülük" söylemi egemen olmuştur. Bu nedenle, Türkiye Elçibey yönetiminin dış politikasının en temel noktasına yerleşmiş ve bu dönemde Azerbaycan Türkiye'yle stratejik ortaklık anlaşması imzalama çabasında olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye ile imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının süresi diğerlerinden farklı olarak beş yıl değil, on yıl olarak saptanmış, ekonomi ve eğitim alanlarında ilişkileri en üst düzeye götürme politikası uygulanmış, hatta ortak güvenlik anlaşması imzalanması önerisinde bulunulmuştur. Fakat Türkiye, Azerbaycan'ın stratejik ortaklık konusundaki bu isteklerini ihtiyatla karşılamış, Kafkaslarda Rusya ile karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Güvenlik anlaşması imzalama önerisinin yanı sıra, Karabağ'a askeri müdahale konusu ve hatta Azerbaycan'ın sivilleri taşımak için helikopter isteği hep bu endişe çerçevesinde değerlendirilmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin Azerbaycan'a bağımsızlığın zorluklarını aşmada siyasi ve diplomatik çabaları ile yardım etmeye çalışmış olduğunu ve Karabağ konusunda yoğun diplomatik girişimlerde bulunduğunu da belirtmeliyiz.

Demokratik devlet kurmak ve gerçekleştirilmek istenen köklü reformlar için siyasi ve ekonomik desteğe, bağımsızlığın korunması için de Rusya'yı bölgede dengeleyecek güçlere ihtiyaç duyan Azerbaycan için Batı ülkeleri iyi bir ortak olarak görülmüştür. Bu bağlamda, AHC iktidarının dış politika öncelikleri arasında ABD esas yeri almış, Elçibey yönetimi iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için ABD'nin belirlediği koşulları yerine getirmeye çalışmıştır. Ayrıca, bu ülke Rusya'ya karşı dengeleyici bir güç olarak görüldüğünden Karabağ sorununda aktif katılımı için çaba gösterilmiş ve Amerikan petrol şirketlerinin bölgedeki yatırımlarının artırılması suretiyle ABD'nin ilgisi çekilmeye çalışılmıştır. Fakat ABD'nin bu bölgeyi iyi bilmemesi, Ermeni lobisinin Azerbaycan karşıtı propagandası ile ABD'nin eski SSCB coğrafyasında Rusya'yı temel alan ve Kafkaslarda yeterince aktif politika izlemesini engelleyen *Russia First* (Önce Rusya) politikası ABD-Azerbaycan ilişkilerinin istenilen düzeye gelmesini engellemiştir.

Haydar Aliyev dönemi

Haydar Aliyev iktidarının dış politika çizgisi, "Azerbaycan devletinin bütün ülkelerle barış içinde yaşaması ve sorunlarını güç kullanmadan çözmesi, içişlerine

karışılmaması, diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurması ve uluslararası kurumlarda temsil olunması” şeklinde ifade edilmekteydi (Hasanov: 1998: 16). Devlet Başkanı Haydar Aliyev, ilk başta, Rusya’nın tepkilerini azaltmak için Rusya yanlısı politika izlemiş, ama daha sonra beklentileri yerine gelmediği için, giderek daha fazla dengeli dış politikaya dönmüştür.

Bu dönemde Azerbaycan dış politikasının en temel problemi daha önceki yönetimlerde olduğu gibi Karabağ sorunun çözümüne ilişkin çabalar oluşturmuştur. Yeni iktidarın ilk altı ayı Ermenistan-Azerbaycan cephesinde yoğun çatışmaların yaşandığı, Rusya’nın aktif desteğini alan Ermenistan’ın saldırısı ve iç karışıklıklar nedeniyle 6 bölgenin kaybedildiği bir dönem oldu. Mayıs 1994’te Rusya’nın arabuluculuğu ile imzalanan “Bişkek Protokolü” Karabağ savaşında günümüzde de resmen devam eden ateşkes dönemini başlatmıştır (Aslanlı: 2015).

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri daha ihtiyatlı ve bölgesel gerçeklere uygun olarak aşamalı biçimde geliştirilmiştir (Aslanlı&Hasanov, 2005). Siyasi anlamda ilişkiler iki ülke resmilerinin karşılıklı ziyaretleri ile güçlendirilmeye çalışılırken, cumhurbaşkanları Haydar Aliyev’le Süleyman Demirel arasında dostluk bu sürecin hızlanmasına hizmet etmiştir. Bu dönemde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde ticaret ve kısmen de yatırım alanında önemli adımlar atılsa da, esas ilişki boyutunu enerji oluşturmuştur. Azerbaycan, Türkiye’nin “Yüzyılın Anlaşması”nda pay almasında önemli rol oynamış ve ülke petrolünün Ceyhan üzerinden Batıya ulaştırması için Türkiye ile ortak hareket etmiştir. Azerbaycan yönetimi Türkiye ile ilişkilerde eğitim ve kültür alanında daha önceki işbirliği süreci devam ettirilmiştir, bu çerçevede bu ülkeye öğrenci gönderilmiş, Latin alfabesine geçiş sürecinde gerekli alt yapı yardımları alınmıştır.

Haydar Aliyev iktidarı döneminde, Azerbaycan-Rusya ilişkileri genelde denge politikası çerçevesinde gelişmiştir (Cafersoy: 2001). Aliyev yönetiminin politikası Rusya’nın kızgınlığını yatıştırmak ve zamanla Batıya yaklaşmak biçiminde özetlenebilir. Azerbaycan Karabağ sorunu konusunda Rusya’nın inisiyatif almasını kabullenmek zorunda kalmış, ancak Rus ordusunun ülkeye dönmesi anlamını taşıyan sınırların ortak korunmasına dair baskılarına direnmiştir. Bakü yönetiminin özellikle Putin iktidarı döneminde Rusya ile ilişkilerin askeri boyutunda da bazı adımlar attığı gözlemlenmiştir. Bu çerçevede Gebele Radar üssünün Rusya’ya uzun vadeli ve göreceli olarak düşük para karşılığı kiralanması Azerbaycan’ın Rusya’ya tavizi olarak kabul edilse de, buna karşılık olarak aynı anlaşma ile Rusya’nın Gebele RLS’yi Azerbaycan’ın malı olarak kabul etmesi Azerbaycan’ın kazancı olarak kabul edilebilir.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-ABD ile ilişkileri *ekonomik çıkar-demokrasi-Ermeni lobisi* üçgeninde gelişim göstermiştir (Aslanlı&Hasanov, 2005: 227). Bu dönemde Azerbaycan Batılı petrol şirketleri ile değeri on milyarlarca

dolarla ifade edilen 20 petrol ve doğal gaz anlaşması imzalayarak ve petrolün uluslararası pazarlara taşınması için Batı ile işbirliği yaparak ABD'yle ilişkilerin ekonomik boyutunu derinleştirmiştir. Azerbaycan yönetiminin ülkedeki siyasi sistem ve seçimdeki uygulamaları sebebiyle zaman-zaman ABD ile gerginlikler yaşadığı gözlemlenmiştir. Haydar Aliyev yönetimi Karabağ konusunda ABD'nin hem AGİT Minsk Grubu, hem de tek başına inisiyatif almasına itiraz etmemiş, bunu soruna çözüm sağlayacak süreç gibi görmüştür.

Haydar Aliyev döneminin Azerbaycan dış politikasının bir diğer önemli boyutunu Çin ile ilişkiler oluşturmuştur (İsmailzade, 2007: 29-34). Azerbaycan yönetimi açısından Çin, BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi bir devlet olarak küresel sistemdeki yeri ve hızla büyüyen ekonomisinin ihtiyaç duyduğu büyük enerji tüketicisi olmanın yanı sıra, Ermenistan'la geliştirmeye çalıştığı ilişkiler bakımından önem arz etmiştir. Azerbaycan-Çin ilişkilerinde en önemli noktayı ise kuşkusuz Haydar Aliyev'in 7-10 Mart 1994 tarihlerinde gerçekleştirdiği Çin ziyareti teşkil etmiştir.⁶⁷ Haydar Aliyev döneminde ikili ilişkiler açısından en önemli gerginlik, temeli öncelere dayanan fakat haberi Mayıs 1999'da çıkan, Çin'in Ermenistan'a 60-80 km menzilli "Tayfun" füzeleri satması konusunda yaşanmıştır. Azerbaycan yönetiminin bu konudaki rahatsızlığı Çin resmilerinin "konudan haberdar olmadıklarına" dair açıklamaları ve Azerbaycan'a da aynı silahları teklif etmesi ile giderilmeye çalışılmıştır (Aslanlı&Hasanov, 2005: 250). Çin petrol şirketi Shengli Oil'un Pirsaat petrol yatağının işletilmesi konusunda Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile 4 Haziran 2003'te anlaşma imzalaması ile birlikte ilişkilerde enerji de etkin olmaya başlamıştır.⁶⁸

İlham Aliyev Dönemi

Azerbaycan'ın dış politikası Devlet Başkanı İlham Aliyev'in iktidarı döneminde temeli kendi selefi Haydar Aliyev tarafından konulan genel politik çerçeve içinde devam ettirilmiştir. İlham Aliyev gerek cumhurbaşkanı seçimlerinde, gerekse de cumhurbaşkanı olarak görevine başlaması sonrasında yaptığı birçok konuşmasında Haydar Aliyev'in takipçisi olduğuna ilişkin açıklamalar yapmıştır.⁶⁹ Devlet Başkanı İlham Aliyev de kendi açıklamalarında, ülke dış politikasının milli çıkarlara dayanarak başarı kazandığını, böylece Azerbaycan'ın uluslararası

67 <http://www.azerbembassy.org.cn/eng/bilateral.html> (22.11.2010).

68 <http://www.gasandoil.com/goc/company/cnc42969.htm> (1.07.2004).

69 "Prezident İlham Heyder oğlu Eliyevin andiçme merasiminde nitqi", 31 oktyabr 2003, http://president.az/articles.php?item_id=20070816113145063&sec_id=11, (23.11.2010).

sı örgütlerde nüfuzunun ve rolünün arttığını vurgulamıştır.⁷⁰ Bu dış politikanın temel amaçları arasında Azerbaycan'ın küresel ve bölgesel rekabetin mücadele alanlarından birine dönüşmesini engellemek ve diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmemek de var.⁷¹

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan'ın dış politikasının temel ilkelerinden biri de çok taraflılıktır. Haydar Aliyev döneminde miras kalan bu çok taraflılık, Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun ve uluslararası sistemde güç derecesi bakımından küçük devlet olmasının doğal sonucu olarak oluşmuştur. Nitekim bu anlayışın ülkenin 23 Mayıs 2007 tarihli ilk Ulusal Güvenlik Doktrini'nde de yer aldığı ve Azerbaycan'ın “Batı ile Doğu dünyalarının kavuştuğu coğrafi konumda bulunan, Avrupa'nın öncü değerlerini paylaşan, Avroatlantik güvenlik mimarisinin yanı sıra İslam dünyasının bir parçası” gibi nitelendirildiği görülmektedir.⁷²

Küresel ve bölgesel oyuncuların güç dengesini dikkate alan çok taraflılık aynı zamanda genel anlamda Azerbaycan'ın ve özel olarak da İlham Aliyev iktidarının manevra imkanlarını genişletmekte ve bağımsız dış politika yürütmesine olanak sağlamaktadır. İlham Aliyev bu durumu “Biz nüfus bakımından, toprak bakımından küçük devletiz, fakat değerli devletiz. Bir daha şunu vurgulamak isterim ki, kimsenin önünde başımız eğik değildir. Biz Azerbaycan halkının desteğine güveniyoruz ve bu destek Cumhurbaşkanı olarak bana dış politikayı bağımsız olarak yürütmek için ilave güç vermektedir. Ben bilhassa buna güvenerek bağımsız politika yürütmekteyim” biçiminde ortaya koymuştur.⁷³

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan hem bölgesel, hem de bölge dışı ülkelerle en üst düzeyde ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Rusya ile mevcut ilişkiler bölgenin istikrarı ve gelişmesi için önemli faktör gibi değerlendiren⁷⁴ Azerbaycan yönetimi

70 Heyder Eliyev adına Azerbaycan Ali Herbi Mektebinin növbeti buraxılışına hesr olunmuş tenteneli merasimde Azerbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Eliyevin nitqi, 27 İyun 2005, http://president.az/articles.php?item_id=20070816102132816&sec_id=11 . (23.11.2010).

71 “Yaponiya Beynelxalq Münasibetler İnstitutunda Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyevin çıxışı”, 08 mart 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070816114228941&sec_id=11 (23.11.2010) ve “Azerbaycan Respublikasının diplomatik xidmet orqanları rehberlerinin ikinci müşaviresinde Prezident İlham Eliyevin nitqi”14 Avqust 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11 , (23.11.2010).

72 “Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlükesizlik Konsepsiyası”, <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (23.11.2010), s.1.

73 “Azerbaycan Respublikasının diplomatik xidmet orqanları rehberlerinin ikinci müşaviresinde Prezident İlham Eliyevin nitqi”, 14 Avqust 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11 , (23.11.2010).

74 Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlükesizlik Konsepsiyası”, <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (23.11.2010), s.15.

bu ülke ile ilişkilerini üst düzeyde devam ettirmiş, doğrudan doğruya iki ülkeyi ilgilendiren konuların yanı sıra, bölgesel güvenlik ve enerji konularında ciddi adımlar atılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan yönetiminin “bir millet, iki devlet” anlayışına daha fazla önem veren tavır sergilediği gözlemlenmektedir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki siyasal ilişkiler önemini güçlendirerek korumuş, ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda önemli adımlar atılmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı gibi projeler, lobilerin ortak faaliyeti gibi çabalar bu ilişkilerin strateji karakterini daha da güçlendirmiştir. Bu işbirliği sürecinde sıkıntı yaratan konu ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik girişimler ve imzalanan protokoller olmuştur. Sorun Türkiye yetkililerinin bu süreci yalanlayan açıklamaları ve bu haberler sonrasına yoğunlaşan işbirliği çabaları ile aşılmaya çalışılmıştır⁷⁵.

İki ülke arasında stratejik işbirliğine ilişkin anlaşmanın imzalanmış ve bu doğrultudaki çalışmaları koordine etmek amacıyla bir konsey kurulmuştur. Önce Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün 16-17 Ağustos 2010 tarihleri arasında Azerbaycan’a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” imzalanmıştır.⁷⁶ Daha sonra ise 15-16 Eylül 2010 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesi’nde Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin kurulmasını kararlaştırmışlardır.⁷⁷ 25 Ekim 2011’de ise her iki ülke liderlerinin ve Savunma Bakanlarının da katılımıyla Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi’nin ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir.⁷⁸ İki ülke liderleri tarafından “adeta ortak kabine toplantısı” olarak nitelendirilen Konseyin sonraki toplantıları da düzenli olarak gerçekleşti-

75 “Star Rafinerisi, Türkiye’de tek noktaya yapılacak en büyük özel sektör yatırımı”, 24 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/turkiye/20111024114624614.html> (23.11.2010).

76 “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)”, <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (28.05.2012); “Azərbaycanla Türkiyə Arasında Strateji Tərəfdaşlıq Və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilənin Mətni”, <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARA-SINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%9ELIQ-054430699c02.html> (28.05.2012).

77 “Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı”, Hürriyet, 15 Eylül 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (28.05.2012).

78 “Erdogan: Azerbaycan’a müteşekkirimiz”, <http://www.ekoavratsya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (28.05.2012); “Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır”, 25 oktyabr 2011, <http://www.president.az/articles/3391> (28.05.2012)

rilmiştir. Konseyin şimdilik gerçekleştirilen son toplantısı Bakü’de 31 Ekim 2017 tarihinde gerçekleştirilen VI. toplantıdır.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-İran ilişkileri de önceki çizgisini korumaktadır. İkili ilişkilerde daha çok İran-Ermenistan, Azerbaycan-ABD ve Azerbaycan-İsrail ilişkilerinden kaynaklanan belli gerginlikler yaşanmıştır. Bunun dışında İran’ın Azerbaycan’ın içişlerine müdahale girişimleri, Azerbaycan’a rejim ihracı girişimleri ve Azerbaycan’daki bazı terör eylemlerinde ve terör eylemi girişimlerinde İran bağlantısının ortaya çıkması da ikili ilişkilerde sıkıntılara neden olmuştur.

Bu dönemde Azerbaycan dış politikası ABD ile ilişkilerin 11 Eylül olayları sonrası yükselen hatla gelişimini destekler karakterde olmuştur. Ulusal Güvenlik Doktrini’nde Euro-Atlantik coğrafyaya entegrasyonu stratejik hedef olarak ilan edilmesi⁷⁹ ve dünyanın jeopolitik gerçekleri Azerbaycan-ABD ilişkilerinin sürdürülmesinde etkin olmuştur. Özellikle, Bush döneminde özel ivme kazanan bu işbirliği sürecinin Obama döneminde göreceli bir yavaşlama içinde olduğu gözlemlenmektedir. Azerbaycan yönetimi AB ve Çin gibi aktörlerle ilişkilerini daha da geliştirmiş, uluslararası örgütlerle ilişkilerini daha da derinleştirmiş ve çeşitlendirmiştir.

Ülke Dış Politikasının Değerlendirilmesi

Geride kalan 27 yıl itibariyle Azerbaycan’ın en önemli başarılarını şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- Başarıyla uygulanan dengeli dış politika çerçevesinde sağlanan güvenlik ve istikrar
- Küresel öneme de sahip olan bölgesel projelerin gerçekleştirilmiş olması.

Bununla beraber bağımsızlık sonrasında Azerbaycan’ın baş etmeye çalıştığı en önemli iki konu Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorunu ve Hazar’ın hukuki statüsü sorunudur. Aslında her iki konunun temelleri daha eskiye gitmektedir. Her iki konuyla ilgili olarak Azerbaycan Dışişleri Bakan yardımcısı görevlendirilmiş ve Azerbaycan Devlet Başkanı Özel Temsilcisi düzeyinde sorumlu kişi belirlenmiştir. Öncelikle Karabağ sorununu ele almaya çalışalım.

- Karabağ sorunu

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun (kısa ve yaygın ismiyle Karabağ sorununun) tarihini birkaç yüzyıl öncesine götürmek

79 “Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlikesizlik Konsepsiyası”, <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (23.11.2010), s.15.

mümkün olmakla beraber günümüzdeki anlamıyla bu sorun önemli ölçüde 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında yaşanan gelişmelerin eseridir. Sorunun diğer boyutları ve nedenleri de mevcut olmakla beraber özellikle 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan içerisinde Ermeni nüfusun yoğunluğunu sağlayacak şekilde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması ve 20. yüzyılın sonlarında bu yapının Azerbaycan'ın kontrolü dışına çıkmasının sağlanması, Ermenistan'ın bölgeyi kendisine birleştirmeye çalışması, Moskova yönetiminin buna sözde karşı çıkması, ama fiiliyatta Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalini desteklemesi sorunu günümüzdeki haline getirmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi Karabağ sorununa paralel olarak gelişmiştir. 1991 yılında bağımsızlığına kavuştuğunda bir yandan bağımsızlığını koruması diğer yandan güvenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlaması gerekiyordu. O nedenle de dış politikasının en önemli önceliği Karabağ sorunu olmuştur.

1986-1992 yılları arasındaki dönem SSCB'nin dağılma sürecinde Azerbaycan içerisindeki Dağlık Karabağ Özek Bölgesinin (DKÖB) Moskova'nın yardımıyla Azerbaycan'ın kontrolü dışına çıkarılması dönemidir. Ermeni tarafının iddialarının aksine bu döneme kadar Ermeni nüfus hem Azerbaycan içerisindeki DKÖB'de hem de Başkent Bakü dahil olmak üzere Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde sosyal ve ekonomik açıdan daha iyi yaşam koşullarına sahiptiler. Bu durum bizzat Sovyet yönetiminin oluşturduğu komisyon tarafından da tespit edilmiştir. Azerbaycan Türklerinin de yaşadığı DKÖB'nin yönetimi neredeyse tamamen Ermenilere verilmekle beraber, Ermeniler daha az nüfus yoğunluğuna sahip oldukları Bakü'de ve diğer bölgelerde önemli üst düzey görevlerde de bulunmaktaydılar. Buna karşın 20. yüzyılın başlarında Erivan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Azerbaycanlıların oranı, 1989 yılında % 0,1'e kadar gerilemiştir (Grenoble, 2003: 135).

20 Şubat 1988'de DKÖB Bölge Sovyeti (bölgesel meclis - 140 üyesinden 110'u Ermeniydi,) Azerbaycan ve Ermenistan Yüksek Sovyetlerine hitaben, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'la birleşme isteğini belirten müracaatta bulunmuş ve kabul edilmiştir. 21 Şubat 1988'de toplanan Sovyetler Birliği KP MK bunun yasalara ve realiteye aykırı olduğunu ileri sürerek gerçekleştiremeyeceğine karar vermiştir. Bunun ardından 12 Temmuz 1988'de DKÖB Bölge Meclisi yetkisi dışına çıkarak, Azerbaycan'dan ayrılma kararı almıştır.⁸⁰ Karar ertesi gün toplanan Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti (Azerbaycan Parlamentosu) Başkanlık Divanı ve Moskova yönetimi tarafından Sovyet Anayasasına ve cumhuriyetlerin anayasalarına aykırı olduğu gerekçesiyle geçersiz ilan edilmiştir.⁸¹

80 http://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Getashen/chapter1.htm#_VPID_2 (01.07.2018).

81 http://mfa.gov.az/khojaljy/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=31 (01.07.2018).

Ermenistan 1 Aralık 1989'da DKÖB'ni kendisine birleştirme kararı almıştır.⁸² 19-21 Ağustos 1991 tarihlerinde Gorbaçov'a karşı düzenlenen darbenin başarısızlıkla sonuçlanması ve bunun sonucunda SSCB'ye üye Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlaşması sürecinin hızlanması, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını kendisine birleştirmesi girişimleri sorununa da yeni bir boyut kazandırmıştır. 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun ardından DKÖB Ermenilerini temsil ettiklerini söyleyen bir grup toplanarak "Artsak Ermeni Cumhuriyeti"ni ilan etmiştir.⁸³ Bu arada Ağustos 1991 darbesinin önlenmesinde büyük rol oynayan Rusya lideri Boris Yeltsin yanına, öteden beri Karabağ sorunuyla yakından ilgilenen Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'i de alarak 20 Eylül 1991'de geç saatlerde Bakü'ye gelmiştir.⁸⁴ 24 Eylül 1991'de Azerbaycan ve Ermenistan, Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde anlaşmaya varmıştır. Anlaşma, taraflar arasında ateşkesin sağlanmasını, Ermenistan'ın DKÖB'nin Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etmesini, bölgeye kendisini yönetmesi için bir takım olanaklar sağlanmasını ön görmekteydi.⁸⁵ Fakat bu arada karşılıklı saldırılar da ara vermemiştir. Azerbaycan tarafı, ateşkese uyulmadığını göstermek üzere Rusya ve Kazakistan'dan bölgeye gözlemciler de getirmiştir. 20 Kasım 1991'de Azerbaycan hükümetinin üyelerini (Devlet Sekreteri Tofiq İsmayılov, Başbakan Yardımcısı Zülfü Hacıyev, İçişleri Bakanı Mehmed Esedov, Başsavcı İsmet Qayıbov), adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri (Kazakistan İçişleri Bakan Yardımcısı Sanlal Dasumoviç Serikov ve diğerlerini), gazetecileri taşıyan helikopter Ermenilerin kontrolündeki bölgeden açılan ateş ile düşürülmüştür.⁸⁶ Olayda kurtulan olmamıştır.

82 Kararın tam metni için bakınız: "Postanavlenniya VS Armyanskoy SSR i Natsionalnoqo Soveta Naqornoqo Karabaxa o vossoedinenii Armyanskoy SSR i Naqornoqo Karabaxa", **Politexnik**, № 38-40 (1155-1157), 12 Aralık 1989, <http://press.karabakh.info/> (01.07.2018); www.azerbembassy.org.cn/rus/back_chron.html (01.07.2018); <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus> (01.07.2018); **Le Monde**, 24 Ağustos 1990.

83 Shahan Avakian, **Nagorno-Karabagh: Legal Aspects**, 2005 http://www.armeniaforeign-ministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspect_text.pdf (25.07.2009).

84 Musa Qasimov, **Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)**, Bakı, Genclik 1996, s. 102.

85 Jeleznovodsk bildirisinin tam metni için bakınız: "Zheleznovodsk Declaration", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php> (25.07.2009).

86 http://www.azerbaijan.az/Karabakh/ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html (16.07.2018); http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39 (25.07.2009).

1992 yılına gelindiğinde, artık SSCB'nin dağılma süreci tamamlanmıştı. Bu arada iki toplum arasındaki çatışmalarda ölenlerin sayısı bini geçmişti. Taraflar arasındaki çatışmalar giderek şiddetlenmekteydi. 25-26 Şubat 1992 tarihinde, Ermeni kuvvetlerinin, bölgedeki 366 sayılı Rus askeri birliğinin desteğiyle, Azerbaycan'ın Hocalı rayonunda gerçekleştirdikleri katliam (Hocalı Soykırımı) çok sayıda yabancı devletin ve uluslararası kuruluşun da sert tepkisine neden olmuş, fakat bu katliamı gerçekleştirenler hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır.⁸⁷

BM Güvenlik Konseyi'nin soruna ilişkin ilk kararı Kelbecer rayonunun işgali sonrasında alınmıştır. 822 sayılı bu karar, işgal edilmiş Kelbecer rayonunun biran önce ve şartsız olarak terk edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸ Fakat Ermenistan'ın oyalayıcı politikalarının uluslararası kuruluşlar tarafından hoş görülmesinin de etkisiyle bu karar uygulanamamıştır. Bunun sonucu olarak, 1993 yılı sonuna kadar Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal etmeyi sürdürmüştür.⁸⁹ Bu arada, çeşitli uluslararası kuruluşlar düzeyinde sorunun çözümüne yönelik girişimler süregelmiştir. Bu konuda en yetkili yapı olarak AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur.⁹⁰ Sorunun çözümüne ilişkin günümüze kadarki girişimlerin ciddi bir sonuç vermediği ortadadır.

AGİT'in 1999 İstanbul Zirvesi öncesinde Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasında gerçekleştirilen yoğun görüşmeler ve uluslararası kuruluşların yoğun çabaları sonucunda zirvede iki ülke arasında barış anlaşmasının imzalanması beklentisini yeniden doğurmuştur. Fakat zirvenin hemen öncesinde, 27 Ekim 1999'da Ermenistan parlamentosuna düzenlenen, Başbakan, Parlamento Başkanı ve 6 milletvekilinin öldürülmesiyle sonuçlanan terör saldırısı bu fırsatın da orta-

87 <http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294.Eur.Txt> (25.07.2009); <http://www.unhchr.Ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument> (25.07.2009) ; “The Face Of A Massacre”, **Newsweek**, 16 Mart 1992; “Massacre By Armenians”, **The New York Times**, 3 Mart 1992.

88 [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822\(1993\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822(1993)) (15.07.2018).

89 “RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016); “RESOLUTION 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement> (25.02.2016); “RESOLUTION 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement> (25.02.2016); “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (31.03.2016)

90 “Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs”, 13 July 2012, <http://www.osce.org/mg/92189> (15.07.2018).

dan kalkmasına neden olmuştur.⁹¹ Sonraki süreçte yapılan yoğun görüşmeler arasında sadece iki devlet başkanı arasında Rusya’da 2 Kasım 2008’de gerçekleştirilen görüşme, “çözüm için askeri yola başvurulmayacağına” ilişkin kabul edilen Moskova Bildirisi ile sonuçlanmıştır⁹². Ayrıca 2005 yılında Avrupa Konseyi’nin⁹³, 2008 yılında ise BM’nin Ermenistan’ın işgalci konumda olduğunu açıkça ifade eden kararlar almış olması⁹⁴, Azerbaycan açısından kısmen de olsa umut verici, Ermenistan açısından ise sıkışmışlığın sonucu olarak yorumlanmıştır.

Azerbaycan toplamda 20 bin şehit vermiş, 50 binin üzerinde insan yaralanmıştır. 51’i çocuk (17’si küçük yaşlı kız) olmak üzere 5 bine yakın Azerbaycan vatandaşı Ermenistan tarafından esir alınmış ve onların büyük çoğunluğundan halen haber alınamamaktadır. Esirlerden 86’sı kadın olmak üzere 451’inin Ermenistan tarafından katledildiği (bazısı organ kaçakçılığı amacıyla) tespit edilmiştir.⁹⁵ 1 milyona yakın insan mülteci durumuna düşmüştür. İşgal sırasında ve sonrasında 900’ün üzerinde yerleşim birimi yıkılmış, 4 bin 366 okul, kütüphane, müze, hastane, sağlık ocağı, kültür merkezi, anıt, tiyatro, sinema ve benzeri yer yıkılmış ve yakılmıştır. İşgalin Azerbaycan’a maliyeti yaklaşık olarak 60 milyar ABD Doları’na denk gelmektedir. Müzelerde sergilenen 40 binin üzerinde eser çalınmıştır. İşgalden önce, işgal sırasında ve sonrasında çok sayıda ormanlık alan kesilmiş veya yakılmıştır (konu Avrupa Konseyi ve BM kararlarına da yansımıştır). Çevresel açıdan bölge adeta felaket tablosunu andırıyor. Ermenistan’ın işgalinden zarar gören, sadece toprakları işgal altında kalan Azerbaycan değil. Ermenistan’ın işgalleri kendi vatandaşları ve işgal altında tuttuğu bölgelerde yaşayan Ermeni kökenli Azerbaycan vatandaşları dâhil bölgenin tamamını olumsuz etkilemektedir. Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan topraklarının uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, yasa dışı yapılanmalar, terörist faaliyetler için kullanıldığı konusu sıkça gündeme gelmiştir.

Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarında tam anlamıyla bir kültürel soykırım gerçekleştirmektedir. Ermenistan ordusu işgal altında tuttuğu toprak-

91 “Clinton, Koçaryan ile Aliyev’i Buluşturdu”, **Türkiye**, 19 Kasım 1999.

92 “Russia’s Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks”, Nov 2, 2008, <http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234> (15.07.2018).

93 The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/Adopted-Text/ta05/EREC1690.htm> (15.07.2018).

94 “GENERAL ASSEMBLY ADOPTS RESOLUTION REAFFIRMING TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN, DEMANDING WITHDRAWAL OF ALL ARMENIAN FORCES”, <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm> (15.07.2018).

95 Araz Aslanlı, **Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Berikan, Ankara, 2015, s. 215.

lardaki Alban ve İslam mimari yapıtlarını yok etmektedir. UNESCO'nun Dünya Kültür Mirası Listesi'ne tarihi mimarlık konusu olarak da giren tarihi Azerbaycan kenti Şuşa Ermenistan askeri birlikleri ve onlara katılan bazı Azerbaycan vatandaşı Ermenilerden oluşan çeteler tarafından neredeyse tamamen dağıtılmıştır.⁹⁶ Burada mevcut olan Ermeni gelenekleri ve örf adetleri ile alakasız camiler, 18.-19. yüzyıla ait evler, sivil ve savunma amaçlı yapılar, mimari başyapıtlar yıkılmıştır. Yıkılmış sayısız cami arasında Azerbaycan'ın önemli mimarlarından biri olan Kerbelayi Sefihan Garabaği tarafından inşa edilen camiler, köprüler, hamamlar, anıt yapılar, 12.-13. yüzyıllara ait Melik Ejder, 13. yüzyıla ait Şeyh Babain, 14. yüzyıla ait Mir Ali, 14. yüzyıla ait Haçın Dorbatlı, 17. yüzyıla ait Penah Han Türbeleri ve diğerleri de yer almaktadır. Azerbaycanlıların mezarlıkları da eşi görülmemiş saldırılara maruz kalmıştır (Mehdiyev, 2015: 51). Örneğin, Şuşa rayonunda işgalden önce 21 mezarlık mevcuttu. Onların büyük bir kısmı tamamen yok edilmiş, bazıları ise içler acısı durumdadır. Karabağ'ın sembolü olan ünlü Cıdır Düzü ovasında, Molla Penah Vagif'in Türbesi çevresinde, Şuşa kentinin ovalık bölümünde Azerbaycanlılara ait mezarlıklar mevcuttu. Ama bunların hepsi işgalin ardından ya yok edilmiş ya da ciddi derecede tahrip edilmiştir (Mehdiyev, 2015: 51).

- *Hazar'ın hukuki statüsü sorunu*

Azerbaycan 1991'de bağımsızlığına kavuştuğu zaman karşılaştığı ciddi sorunlardan birisi de, Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi olmuştur. O kadar ki, bu sorun yüzünden Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler kesilme noktasına kadar gelmiş, 2001 yılında ise İran ile Azerbaycan arasındaki gerginlik sıcak çatışmanın eşliğinden dönmüştür. Bu nedenle de Azerbaycan dış politikada Hazar'ın statüsü konusuna büyük önem vermektedir.

Hazar Denizi Rusya Federasyonu, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan'a kıyısı bulunan bir su alanıdır. Kuzey-Güney uzunluğu 1204 kilometredir ve yaklaşık 371.000 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Ortalama derinliği 180 metredir. Hazar'ın sahip olduğu coğrafi özellikler, onun mevcut su havzalarının bilimsel sınıflandırılmasına uygun olarak değerlendirmesini zorlaştırmaktadır. Genel olarak bakıldığında, kıyıdaş ülkelerden Azerbaycan ve Kazakistan'ın tutumlarında Hazar'ın "sınır gölü" veya "deniz" statüsünde tabi tutulması gibi paralel yaklaşımların söz konusu olduğu görülmektedir. Buna karşın, Rusya ve İran, Hazar'ı "kapalı su havzası" olarak değerlendirmekte ve Hazar için kendine özgü statü belirlenmesini öngörmektedir. Türkmenistan ise belirli sabit tutum sergilememekte ve zamanla tutum değiştirmektedir (Aslanlı, 2017). Bu farklı yaklaşımlar Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde hangi uluslararası hukuk formunun uy-

96 "Shusha historical and architectural reserve", <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1574/> (15.07.2018).

gulanacağı konusunda belirsizliğe yol açmıştır. Kıyıdaş ülkelerin konuya bilimsel olmaktan daha çok, kendi politik ve ekonomik çıkarları açısından bakmaları da sorunun çözümü karşısında önemli engeller yaratmaktadır.⁹⁷

Özellikle önem taşıyan Hazar'a Kıyıdaş Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi ilk kez 23-24 Nisan 2002 tarihlerinde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta gerçekleştirilmiştir.⁹⁸ Daha çok gerginliklerle (özellikle de Türkmenistan ve Azerbaycan liderleri arasında yaşanan gerginlikle) anılan bu zirvede ikinci zirvenin 2003 yılında İran'ın başkenti Tahran'da yapılması konusunda karar alınmıştır. Fakat 2003 yılı başlarından itibaren kıyıdaş devletlerin yetkililerinin olumlu açıklamalarına rağmen ikinci zirvenin belirlenen tarihte gerçekleştirilmesi için gösterilen çabalar uzun süre sonuçsuz kalmıştır. Bunun temel gerekçesi olarak zirvede imzalanması öngörülen nihai metinle ilgili taraflar arasında ciddi görüş ayrılıklarının mevcut olması gösterilmiştir.

Nihayetinde ikinci zirve 16 Ekim 2007'de Tahran'da gerçekleştirilebilmiştir. Tahran Zirvesi'nde Ortak Bildiri de yayınlanmıştır. Ortak Bildiri'de Hazar'ın hukuki statüsünü düzenleyecek olan nihai belgenin bir an evvel kabul edilmesinin zorunluluk olduğu vurgulanmıştır. Hazar'ın hukuki statüsünün kesin olarak belirlenmemesi yeni bağımsız devletler aleyhinde bir baskı aracı olarak kalmaya devam etse de Ortak Bildiri'de yer alan bazı hükümler özellikle Azerbaycan ve Kazakistan açısından kazanım olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, Ortak Bildiri'nin giriş kısmında liderlerin "Hazar bölgesinde jeopolitik ve milli düzeyde gerçekleşmiş olan değişimi, Hazar'a kıyıdaş ülkeler arasında varılmış olan uzlaşmaları dikkate aldıkları" ifade edilmekteydi.

Hazar'a Kıyıdaş Ülkelerin Devlet Başkanlarının Üçüncü Zirvesi 18 Kasım 2010 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilmiştir.⁹⁹ Beklentilerin aksine bu zirvede de nihai statüyü düzenleyen bir belge değil, Hazar denizinde güvenlik konularını düzenleyen anlaşma imzalanmıştır. Zirve sırasında Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in Hazar'ın milli sektörlere bölünmesiyle ilgili bir tecrübenin artık söz konusu olduğunu, Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan'ın yaptıkları üçlü anlaş-

97 Mitat Çelikpala, "Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı", **Uluslararası İlişkiler**, 2014, Sayı: 10 (40), s. 79; Richard Sokolsky ve Tanya Charlick-Paley, **NATO and Caspian Security: A Mission Too Far?**, RAND Corporation, 1999, s. 69-80 https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1074/mr1074_chap6.pdf (28.05.2015).

98 "В Ашхабаде открылось 21-е заседание Специальной рабочей группы по разработке проекта Конвенции о правовом статусе Каспийского моря", 23 April 2007. http://www.turkmenistan.ru/?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=9887&type=event&sort=date_desc (24.05.2015)

99 Anar Əkbərov, "Xəzəryanı Ölkələrin Dövlət Başçılarının III Zirvə Görüşü". <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=253> (13.07.2018)

maların diğer ülkeler için de olumlu bir tecrübe olabileceğini vurgulaması dikkat çekmiştir.

Hazar'a Kıyıdaş Ülkelerin Devlet Başkanlarının şimdilik son zirve toplantısı Rusya'nın Astrahan kentinde 29 Eylül 2014'te düzenlenmiştir. Zirvede kabul edilen ortak bildiri ise kıyıdaş ülkelere 15 millik bir alanda egemenlik hakları tanınmıştır. Kıyıdaş ülkelerin 25 millik bir alanda ise biyolojik kaynaklardan yararlanılması konusunda haklar tanınmıştır. Hazar'ın geri kalan kısmının ortak su havzası olması konusunda görüş birliğine varılmıştır. Varılan uzlaşmalar deniz dibini kapsamadığı için direkt Trans Hazar konusuyla ilgili bir gelişme olarak değerlendirilemez. Ama en azından İran'ın, "Hazar'ın ortak olarak kullanılması gerektiği" tezinden giderek uzaklaşmakta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Azerbaycan tarafı Hazar'ın statüsü ile bağlı, iki görüşü "sınır gölü" ve "açık deniz" devamlı ileri sürmüştür. İlk olarak, Azerbaycan tarafı Hazar'ın bir "sınır gölü" olarak değerlendirilmesinden ve kıyıdaş ülkeler arasında bütün egemenleri içerecek şekilde sektörlere bölünmesinden yanadır. Bu öneri, kendi bölgesinde petrol ve doğalgaz zengini olması nedeniyle Kazakistan tarafından da desteklenmektedir. Azerbaycan böyle bir paylaşımın dünya örneklerinin bulunduğunu öne sürmektedir. ABD ve Kanada arasında Büyük Göl'ün; Fransa ve İsviçre arasında Genova Gölü'nün; Nijerya, Çad ve Kamerun arasında Çad Gölü'nün; Kazakistan ve Özbekistan arasında Aral Gölü'nün; Uganda, Tanzanya ve Kenya arasında Victoria Gölü'nün; İsviçre ve İtalya arasında Lugana ve Majöre Gölleri'nin; Bolivya ve Peru arasında Titikaka Gölü'nün paylaşımı bu statüye tabi tutularak yapılmıştır.¹⁰⁰ Azerbaycan'ın bir başka önerisi Hazar'ın statüsünü "açık deniz" prensibine göre belirleme yönündedir. Azerbaycan Hazar'a 16 Kasım 1994'te yürürlüğü giren 1982 tarihli BMDHS'yi uygulanmasını istemektedir. Bu teklifin kabulü durumunda, her kıyıdaş devlet 12 millik karasuları, 200 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır. Bu nedenle, Rusya ve İran tarafları Hazar için hem göl hem de deniz statüsünün tanımlanmasına karşı gelmektedirler.

SONUÇ

Azerbaycan parlamentosunun Bağımsızlık Bildirisi'ni onayladığı 30 Ağustos 1991 tarihinden günümüze ülkede yedi cumhurbaşkanlığı, beş dönem parlamento, üç dönem belediye seçimleri, ayrıca yedi halk oylaması gerçekleştirilmiştir. Günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nin idari yapısı genel

100 Elnur Soltan, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: Çizilmeyen Sınırlar", **Stratejik Analiz**, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001, s. 68.

olarak kıta Avrupası ülkelerinin ve eski SSCB döneminin idari yapısının sentezi olarak şekillenmiştir.

Bağımsızlık sonrası post Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkilerin zayıflaması ilk yıllarda ekonomik, sosyal ve kültürel alanda gelişmeleri olumsuz etkilemiş olsa da, ilerleyen yıllarda ülkede olumlu çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ülken nüfusunun eğitim düzeyinin yüksek olması toplumsal ve ekonomik gelişmelere olanak sağlamıştır. BM insani gelişim raporuna göre günümüzde Azerbaycan'da okur yazar oranı %99.8 ile bu alanda dünyadaki en yüksek göstergelerdendir.

Azerbaycan'da ilk yıllarda piyasa ekonomisine hızlı geçişi gerçekleştirmek adına kurumsal ve yasal düzenlemeler yapılırken, 2000'li yılların ilk on beş yılında dünyadaki olumlu ekonomik konjunktür ortamında dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri olarak yeni bir gelişim düzeyini yakalamıştır. Bu dönemde, ülkede uygulanan ekonomi politikası genel olarak ekonomiyi kapasite olarak büyütmeyi, nüfusun sosyal refahını arttırmayı ve sosyo-ekonomik altyapıyı tamamen modernize etmeyi mümkün kılmıştır.

Günümüzde Azerbaycan yüzölçümü, nüfusu, askeri gücü ve diğer önemli özellikleri itibariyle uluslararası sistemde önemli bir yer teşkil etmektedir. Mevcut küresel sistemde Azerbaycan büyük güçler arasında kendine özgü politikalarla varlığını ve bağımsızlığını korumaya, toprak bütünlüğünü sağlamaya ve mümkün olduğu kadar bağımsız dış politika izlemeye çalışan bir ülke konumundadır. Azerbaycan dış politikasının temel yönünü Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun çözüm gayretleri oluşturmaktadır. Sorunun çözümüne yönelik Azerbaycan'ın tutumunun temel unsurlarını Karabağ'ın Ermenistan işgalinden kurtarılması, sayıları bir milyonu geçen zorunlu göçmenin öz yurtlarına geri dönüşünün sağlanması, "Dağlık Karabağ"ın yasal statüsünün Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde belirlenmesi ve bu bölgede yaşayan Azerbaycanlıların ve Ermenilerin güvenliğine devlet garantisinin verilmesidir.

KAYNAKÇA

A.A. Abbasov (der.), **Azerbaydjantsı: İstoriko-Etnografışeskiy Oçerk**, Bakı, Elm, 1990,

Cavid Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s.126.

Kamil Ağacan, "Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, ss. 319-336.

AĞAYEV Ağanemet, **Dövlət Borcu ve Onun İdare Edilmesi**, Şerq-Qerb Neşriyatı, Bakı, 2002

Araz Aslanlı, “Azerbaycan’da İç Politik Gelişmeler ve Ülkeedeki Demokrasi Sorunu”, **Stratejik Analiz**, Cilt 3, Sayı 29 (Eylül 2002), s.10.

Araz Aslanlı, “Azerbaycan’da Devlet Başkanlığı Seçimi”, **Stratejik Analiz**, Cilt 4, Sayı 44 (Aralık 2003), s. 34. *Azerbaycan Cumhuriyeti Yasalar Toplusu I Cilt* (Bakû: Hukuk Edebiyatı, 2001), ss. 49-50.

Araz Aslanlı ve İlham Hasanov, **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, Platin, 2005.

Araz Aslanlı, “Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi”, *Bilig*, Güz 2017, Sayı: 83, s. 27-51.

Araz Aslanlı, **Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Berikan, Ankara, 2015.

Vefa Babayeva, Haydar Aliyev Dönemi Türkiye – Azerbaycan İlişkileri, T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslar Arası İlişkiler Yüksek Lisans Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2013, s. 89

Ziya Bünyadov (der), **Belgelerle Azerbaycan Tarihi**, Bakü, Elm, 1990

Nazim Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Ankara, ASAM, 2000, s. 32.

Nazim Cafersoy, “Bağımsızlığın On Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)”, **Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel**, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, ss.286-318.

Mitat Çelikpala, “Enerji Güvenliği: NATO’nun Yeni Tehdit Algısı”, **Uluslararası İlişkiler**, 2014, Sayı: 10 (40).

Ercan Durdular, “İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Cilt 2, Sayı 1, 1995.

Musa Gasımov, **Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)**, Bakü, Genclik, 1996

Martin İra Glasner, **Political Geografy**, New York, John Wiley&Sons Inc., 467-478-den aktaran Nesibli, **Azerbaycanın Geopolitikası ve Neft**, s.60.

Lenore A. Grenoble, **Language Policy in the Soviet Union**, Springer, 2003, p. 135. (01.07.2018)

James Hackett (edt), **The Military Balance 2010: The Annual Assessment of the Global Military Capabilities and Defence Economics**, London, IISS, Şubat 2010

Eli Hasanov, Azərbaycan Harici Siyaseti: **Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1998.

Eldar İsmayılov v.d. , **Azərbaycan Tarihi**, Bakü, Öğretmen, 1995.

Antero Leitzinger, **Caucasus and an Unholy Alliance**, Tummavuoren Kirijapaino, Vantaa (Finland), 1997.

L'humanite, Mercredi, 18 Kasım 1987, s. 17'den aktaran Edalet Tahirzade , **Meydan 4 Yıl 4 Ay** 1. Cilt., Bakü, Ay-Ulduz, 1997, s. 16;

MEHDİYEV Azer, "Azərbaycan'ın Dünya İqtisadiyatına İntegrasiyasının Reallıqları", **Ekspert İqtisadi Jurnalı**, No. 7-8, 2001

Ramiz Mehdiyev, **Dağlık Karabağ: Kaynakların diliyle tarih**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2015.

MEMEDOV Saleh, İnflyasiya ve Maliyyə Bazarı, Bakü, 1998

C.Mezahiroğlu, "2011-ci ilin herbi bütçesi ne ved edir?", Ayna, 9 Ekim 2010;

Şahbaz Muradov, Çingiz Baxış, **Azərbaycan Respublikasında etno-demografik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar**, Bakü, 2013

Rasim Musabeyov, "Azərbaycan'da Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası Azərbaycan Özel Sayısı**, İlbahar 2001, Cilt: 7, Sayı 1

MUSAYEV Geray, **"Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplinin Sağlanmasında IMF ve Dünya Bankası'nın Rolü: Azərbaycan örneği"**, Yayınlanmamış doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007

NADİROV, A., MURADOV, Ş., ELESGEROV, A., NURİYEV, E., HÜSEYNOV, T., **Azərbaycan İqtisadiyyatı**, Elm Basımevi, Bakü, 2003,

Nesib Nesibli, **Azərbaycanın Geopolitikası ve Neft**, Bakı, Xezer Unversiteti Neşriyyatı, 2000

Sinan Oğan, "Bir Aliyev Klasiği: Azərbaycan'da 5 Kasım Parlamento Seçimleri", **Stratejik Analiz**, Cilt 1, Sayı 8 (Aralık 2000), s. 35.

Elnur Soltan, " Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: Çizilmeyen Sınırlar", **Stratejik Analiz**, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001.

Oktay Sultanov, **80'li Yılların Sonu, 90'lı Yılların Başlarında Azərbaycan'da Politik Mücadele**, Bakü, Maarif, 1995, s. 26.

Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye'deki Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri**, Ankara, 2001.

Thomas de Waal, **Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war**, New York University Press, 2003, s. 20.

Kerim Yıldız, Deborah Russo, **Azerbaycan-Ermenistan İnsan Hakları-Etnik Azınlıklar ve Kürtler**, İstanbul, Scala Yayıncılık, , 2000, ss. 93-94.

Arif Yunusov, **Azerbaycanda İslam**, Bakı, 2004.

İnternet Kaynakları

“1 noyabr 2015-ci il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının protokolu” http://www.msk.gov.az/uploads/Sechki2015/Protokol/AR_MSK_PRT_2015_MM.pdf

“7 noyabr 2010-cu il səsvermənin ümumi yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının protokolu”, http://www.cec.gov.az/az/parlament2010/MSK_protokolu.pdf

“15 oktyabr 2008-ci il Səsvermənin Nəticələri Haqqında Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının Protokolu”, http://www.cec.gov.az/az/7prezident2008/senedler/MSK_protokolu.pdf (26 Temmuz 2013)

“1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm>

“2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına hesr olunmuş iclasda İlham Eliyevin çıxışı”, 31 Yanvar 2006 http://president.az/articles.php?item_id=20070816105624768&sec_id=11 (23.11.2010).

http://www.azertag.com/az/index.shtml?language=azeri&catid=&news_year=2003&news_month=10&news_day=16&newsid=&themes_viewing=&themes_page=&themeid=&news_page= (30 Ekim 2003).

https://www.academia.edu/22002901/_Sovyet_İdeolojisi_Işığında_Azerbaycan_da_Resmî_Tarih_Tezi_Yeni_Türkiye_Dergisi_Türkoloji_ve_Türk_Tarihi_Araştırmaları_Özel_Sayısı_Temmuz-Ağustos_2002_Sayı_46_s._391-412

<http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294.Eur.Txt> (25.07.2009).

Anar Əkbərov, “Xəzəryanı Ölkələrin Dövlət Başçılarının III Zirvə Görüşü”. <http://jurnal.meclis.gov.az/news.php?id=253> (13.07.2018)

<http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm>

<http://www.azerbembassy.org.cn/eng/bilateral.html> (22.112010).

“Area of Azerbaijan”, http://www.azerbaijan.az/portal/General/Square/square_e.html (02.07.2018)

http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html (16.07.2018); http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39 (25.07.2009).

“Azerbaycan kərişti: 2 ölü”, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/10/16/358119.asp> (25 Temmuz 2013) ; “ABD: Azerbaycan seçimi standartın altında”, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2003/10/17/358802.asp> (25 Temmuz 2013).

“Azerbaycanda 10 illik humanitar fealiyyet: tesir, qazanılmış tecrübe, gelecek istiqametler» mövzusunda beynelxalq konfransda Prezident İlham Eliyevin nitqi”, 18 Fevral 2004 http://president.az/articles.php?item_id=20070816104810752&sec_id=11 (23.11.2010).

“Azerbaijan Military Strength”, https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=azerbaijan (10.07.2018)

“Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyevin Qeterin «El-Cezire» teleyayım korporasiyasının emekdaşlarına müsahibesi” 27 Sentyabr 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070814030914928&sec_id=14 (23.11.2010).

“Azerbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini leğv etmək haqqında Azerbaycan Respublikasının qanunu”, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.htm> (25.07.2009).

“Azerbaycan Respublikasının 2011-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azerbaycan Respublikasının Qanunu”, <http://president.az/files/QANUN-2011.pdf> (02.07.2018);

“Azerbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azerbaycan Respublikasının Qanunu”, <http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/download/2012-Qanun.pdf> (02.07.2018)

“Azerbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında Azerbaycan Respublikasının Qanunu”, <http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/2013-Qanun-26%20noyabr%202012.pdf> (02.07.2018)

“Azerbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rehberlərinin ikinci müşaviresində Prezident İlham Eliyevin nitqi”, 14 Avqust 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11 , (23.11.2010).

“Azerbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Akti”, **Xalq Gezeti**, 7 Kasım 1991.

“Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlükesizlik Konsepsiyası”, <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (23.11.2010), s.15.

“Azərbaycanla Türkiyə Arasında Strateji Tərəfdaşlıq Və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilənin Mətni”, <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARASINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%9ELIQ-054430699c02.html> (28.05.2012).

“Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır”, 25 oktyabr 2011, <http://www.president.az/articles/3391> (28.05.2012)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <http://www.constcourt.gov.az/az/download/legislation/ARKonstitusiyasi.pdf>, s.3-4 və ss.29-38.

Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri Statistik məcmuə/2017, Demographic indicators of Azerbaijan

Azərbaycanın Əhalisi / Population Of Azerbaijan, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

www.azerbembassy.org.cn/rus/back_chron.html (01.07.2018).

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası”, https://president.az/files/future_az.pdf (02.07.2018)

“Azərbaycan Respublikasında əhali sakinliyi və demoqrafik inkişaf sahəsində Dövlət Proqramı”, <http://www.mlsp.gov.az/az/pages/373> (02.07.2018)

“Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, <http://www.e-qanun.az/framework/5277> (02.07.2018)

http://www.cec.gov.az/az/8referendum2009/MSK_Referendum_protokol.pdf (30 Temmuz 2013)

<http://www.cec.gov.az/az/protokol.htm> (25 Ekim 2003).

CFE Treaty: Agreement on Principles and Procedures for Treaty Implementation (“Tashkent Agreement”, 1992) <http://www.dod.gov/acq/acic/treaties/cfe/agreements/tashkent.htm> (15.11.2010)

<http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts19.php> (15.07.2018).

“Deklaratsiya o nezavisimosti Armenii”, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus> (01.07.2018).

“Demoqrafiya”, <https://www.azstat.org/MESearch/search?departament=21&lang=az> (04.07.2018);

“Demoqrafiya: Miqrasiya”, <https://www.azstat.org/MESearch/details?lang=az&type=2&id=197&departament=11> (05.07.2018)

“Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər”, <http://scwra.gov.az/pages/32/?> (06.07.2018)

Dövlət qeydiyyatına alınmış dini təhsil müəssisələri, <http://scwra.gov.az/pages/244/?> (06.07.2018)

“Edoğan: Azərbaycan’a müteşəkkiriz”, <http://www.ekoavrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (28.05.2012).

“Əhali”, <https://www.stat.gov.az/source/demography/> (04.07.2018)

Əhalinin milli tərkibi”, (içində) **Azərbaycanın Əhalisi / Population Of Azerbaijan**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018, s. 21.

“Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası”, (içində) **Azərbaycanın Əhalisi / Population Of Azerbaijan**, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018, s. 59.

Heyder Eliyev adına Azərbaycan Ali Herbi Mektebinin növbəti buraxılışına həsr olunmuş tentenəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Eliyevin nitqi, 27 İyun 2005, http://president.az/articles.php?item_id=20070816102132816&sec_id=11 . (23.11.2010).

<http://www.gasandoil.com/goc/company/cnc42969.htm> (1.07.2004).

“General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces”, <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm> (15.07.2018).

Fuat Hacısalihioğlu, “Azərbaycan’da Ulusal Tarih Yazımı”, https://www.academia.edu/23706969/Azərbaycanda_Ulusal_Tarih_Yazımı_National_Historiography_in_Azerbaijan, Erişim Tarihi:02.08.2018http://www.infocenter.gov.az/v3/referendum_09.php;

http://www.infocenter.gov.az/v3/sesverme_2008.php ; <http://www.infocenter.gov.az/v3/president2008.php> (26 Temmuz 2013)

Fariz İsmailzadə, “China’s Relations with Azerbaijan”, **China and Eurasia Forum Quarterly**, Cilt 5, Sayı 1, 2007, http://www.silkroadstudies.org/new/docs/CEF/Quarterly/February_2007/Ismailzade.pdf (02.07.2018) ss..29-34.

Kamil Veli Nerimanoğlu, “Azərbaycan’ın Devlet Dil Siyaseti”, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558&/Azərbaycanın-Devlet-Dili-Siyaseti-/-Prof.-Dr.-Kâmil-Veli-Nerimanoğlu>, erişim tarihi:02.08.2018

http://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Getashen/chapter1.htm#_VPID_2 (01.07.2018).

http://mfa.gov.az/khojaly/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=31 (01.07.2018).

http://www.msk.gov.az/uploads/Referendum2016/REFERENDUM_AKTI_2016.pdf

“Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər”, <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> (04.07.2018)

“PARLAMENT SEÇKİLƏRİNİN YEKUNLARI”, <http://sam.gov.az/publications/samcomments/141.html> (27 Temmuz 2013)

“Postanavleniya VS Armyanskoy SSR i Natsionalnoqo Soveta Naqornoqo Karabaxa o vossoedinenii Armyanskoy SSR i Naqornoqo Karabaxa”, **Politexnik**, № 38-40 (1155-1157), 12 Aralık 1989, <http://press.karabakh.info/> (01.07.2018).

“Prezident İlham Eliyevin Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin təlim-tədris mərkəzinin açılışında çıxışı”, 30 Oktyabr 2007, http://www.president.az/articles.php?item_id=20071030054319634&sec_id=11 , (23.11.2010).

“Prezident İlham Heyder oğlu Eliyevin andiçmə mərasimində nitqi”, 31 oktyabr 2003 http://president.az/articles.php?item_id=20070816113145063&sec_id=11 (23.11.2010)

“Referendum Baş Tuttu”, *Bizim Esr*, 26 Ağustos 2002; Mərkəzi Seçim Komissiyonu Web Sitesi <http://www.infocenter.gov.az>.

Refik Turan, “Kuzey Azərbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, [http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1041466719_024%20RefikTuran%20\(A\).pdf](http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1041466719_024%20RefikTuran%20(A).pdf), Erişim Tarihi: 02.08.2018.

Report Submitted By Azerbaijan Pursuant To Article 25, Paragraph 1 Of The Framework Convention For The Protection Of National Minorities, [http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage) (24.05.2004).

“RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (25.02.2016);

Richard Sokolsky ve Tanya Charlick-Paley, **NATO and Caspian Security: A Mission Too Far?**, RAND Corporation, 1999, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR1074/mr1074.chap6.pdf (28.05.2015).

“Russia’s Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks”, Nov 2, 2008, <http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234> (15.07.2018).

Shahen Avakian, **Nagorno-Karabagh: Legal Aspects**, 2005 http://www.armeniaforeignministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspect_text.pdf (25.07.2009).

“Shusha historical and architectural reserve”, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1574/> (15.07.2018).

“Star Rafinerisi, Türkiye’de tek noktaya yapılacak en büyük özel sektör yatırımı”, 24 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/turkiye/20111024114624614.html> (23.11.2010).

“Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs”, 13 July 2012, <http://www.osce.org/mg/92189> (15.07.2018).

<https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkxNXdmMDZvdmx2Yi9Lb25zdGl0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXEQ?sha=d654e4f6cd-152b25>

Statistical publication/2017, Bakü, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi,

Statistika Komitəsi ilə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının əməkdaşlığının perspektivləri müzakirə olunub, https://azertag.az/xeber/Statistika_Komitesi_ile_BMT_nin_Qachqinlar_uzre_Ali_Komissarliginin_emekdasliginin_perspektivleri_muzakire_olunub-1011755 (04.07.2018);

The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1690.htm> (15.07.2018).

The occupied territory, <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/en/pages/16.html> (04.07.2018)

“Ümumxalq səsverməsinə çıxarılmış referendum aktının layihəsi üzrə səslərin hesablanması nəticələri”, http://www.infocenter.gov.az/v3/referendum_09.php;

“Türkiye Cumhuriyeti ile Azərbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)”, <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (28.05.2012).

“Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı”, Hürriyet, 15 Eylül 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (28.05.2012).

[http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822\(1993\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822(1993)) (15.07.2018).

<http://www.unhchr.Ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument> (25.07.2009).

“В Ашхабаде открылось 21-е заседание Специальной рабочей группы по разработке проекта Конвенции о правовом статусе Каспийского моря”, 23 Aprel 2007. http://www.turkmenistan.ru/?page_id=3&lang_id=ru&elem_id=9887&type=event&sort=date_desc (24.05.2015).

“Yaponiya Beynelxalq Münasibetler İnstitutunda Azərbaycan Prezidenti İlham Eliyevin çıxışı”, 08 mart 2006, http://president.az/articles.php?item_id=20070816114228941&sec_id=11 (23.11.2010)

“Zheleznovodsk Declaration”, <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php> (25.07.2009).

Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

Azərbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

BP Statistical Review of World Energy, Haziran 2017, s.12, s.14, s.26 ve s.28.

“Clinton, Koçaryan ile Aliyev’i Buluşturdu”, **Türkiye**, 19 Kasım 1999.

“Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında”, **Azərbaycan**, 21 Şubat 2001.

“Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş”, **Azərbaycan**, 21 Şubat 2001.

“İlişikilerde Yeni Dönem”, **Halk Gezeti**, 28 Ocak 1992.

IMF, World Economic Outlook (WEO) database

Le Monde, 24 Ağustos 1990.

Marco Polo Magazine, 4-5/98.

“Massacre By Armenians”, **The New York Times**, 3 Mart 1992.

“Sabitlik, Qanunlar ve Birlik Lazımdır “, **Halk Gezeti**, 18 Mart 1993.

“The Face of a Massacre”, **Newsweek**, 16 Mart 1992.

Ulusal Ekonomi Perspektifi Üzere Stratejik Yol Haritası, Bakü, 2016

World Economic Forum Report 2017

“Ümumxalq səsverməsinə çıxarılmış referendum aktının layihəsi üzrə səsələrin hesablanması nəticələri”,

Yeni Müsavat, 16 Ekim 2003.

KAZAKİSTAN

Seyit Ali AVCU*

Akbota ZHOLDASBEKOVA**

GİRİŞ

16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden en son ayrılan ülke olan Kazakistan bu günü Bağımsızlık Bayramı olarak kutlamaktadır. Başkenti Astana olan Kazakistan'ın devlet dili Kazakçadır. Rusça ise resmi dil statüsüne sahiptir. Kazakistan'da kullanılan para birimi *tengedir*. 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra siyasi haritalarda beliren Kazakistan, Orta Asya'nın kuzeyinde ve Avrasya'nın merkezindedir. Ural Dağları ve Ural nehri sınır alındığından hem Avrupa'da hem de Asya'da toprakları olan tek Orta Asya ülkesidir. Komşuları olarak kuzeyde Rusya Federasyonu ile 7591, güneyde Türkmenistan'la 426, Özbekistan ile 2354, Kırgızistan'la 1241, ve doğuda Çin ile 1782 kilometre sınırı vardır. Hazar Denizi'nde 600 kilometre ile en uzun kıyıya sahip olan ve dolayısıyla Hazar petrollerinden büyük pay alan Kazakistan'ın toplam sınır uzunluğu 14.000 kilometreyi bulmaktadır.

Kazakistan'da kullanılan para birimi *tengedir*. 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra siyasi haritalarda beliren Kazakistan, Orta Asya'nın kuzeyinde ve Avrasya'nın merkezindedir. Ural Dağları ve Ural nehri sınır alındığından hem Avrupa'da hem de Asya'da toprakları olan tek Orta Asya ülkesidir. Komşuları olarak kuzeyde Rusya Federasyonu ile 7591, güneyde Türkmenistan'la 426, Özbekistan ile 2354, Kırgızistan'la 1241, ve doğuda Çin ile 1782 kilometre sınırı vardır. Hazar Denizi'nde 600 kilometre ile en uzun kıyıya sahip olan ve dolayısıyla Hazar petrollerinden büyük pay alan Kazakistan'ın toplam sınır uzunluğu 14.000 kilometreyi bulmaktadır.

Toprak büyüklüğü bakımından dünyada dokuzuncu sırada olan ülkenin yüzölçümü, 2.724.900 km² ile Türkiye'nin yüzölçümünün yaklaşık 3.5 katıdır ve Avrupa Birliği'ne üye 12 ülkenin toplam toprak alanından daha büyüktür.

* Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi. avcuseyit@hotmail.com

** Prof/Dekan, Uluslararası İlişkiler Fakültesi, L.N. Gumilov Avrasya Milli Üniversitesi, Astana eic.astana@gmail.com

Kazakistan 18 372,679¹ nüfusu ile dünyada 63. sıradadır ve bu nüfusun % 57.4'ü şehirlerde yaşamaktadır.² Kilometre kareye düşen insan sayısı 6.73³ ile dünyada nüfus yoğunluğu en düşük olan ülkelerdendir. Kazakistan birçok değişik milliyetten ve inançtan insana ev sahipliği yapar. Günümüzde Kazakistan'da 130 etnik grup yaşamaktadır. 2018 başı itibarıyla nüfusun % 67.47'sini ülkeye ismini veren Kazaklar, %19.76'sını Ruslar ve geri kalan %12.77'sini ise Ukraynalılar, Özbekler, Almanlar, Tatarlar, Uygurlar, Koreliler ve Ahıskalılar oluşturur.⁴ Yayıncının dini inanışların İslamiyet ve Hristiyanlık olduğu Kazakistan'da resmi bir din yoktur.

Yüzölçümü olarak büyük bir alanı kapladığından yer şekilleri olarak çeşitlilik arz eder. %44'ü çöl veya yarı çöl olan tepelerle kaplı ülkenin %14'ü ağaçlıktır. Büyük Avrasya bozkırlarının bir parçası olan ülkenin kuzeyinin üçte birini bozkırlar oluşturur. Ülke topraklarının beşte biri dağlarla kaplıdır. Kazakistan'da sert karasal bir iklim hakimdir ve bölgelere göre sıcaklık oranı farklılık göstermektedir. Tarihi İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun her ikisinin de bölgeden geçmesi Kazakistan'ı kültürel, ticari ve ekonomik anlamda Asya ile Avrupa arasında önemli bir köprü görevi görmesine olanak sağlamıştır. Ülke ekonomisi tarım, hayvancılık ve madencilığe dayalıdır. Toprakların büyük bölümü çöl ve dağlarla kaplı olduğu için tarıma elverişli verimli arazi azdır. Sanayi madencilığe bağlı olarak gelişme gösterir. Yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Kazakistan, dünyadaki toplam petrol rezervlerinin %3'üne sahip olup dünyanın ilk 15 ülkesi arasındadır. 2017 yılında Kazakistan: \$ 26.6 milyar ile (3.2%) dünyanın 10. petrol ihraç eden ülkesi olmuştur.⁵ Kazakistan, dünyada en büyük ikinci uranyum, krom, kurşun ve çinko rezervlerine, üçüncü mangan rezervlerine, beşinci bakır rezervlerine sahip olup ayrıca kömür, demir, elmas ve altın rezervlerinde de ilk on sırada yer almaktadır.

Kaynağı Türkçe olan Kazak kelimesinin kökeni ve anlamı konusunda bir anlaşma yoktur. Ancak en çok kabul gören anlamı Kazak tarihçi Kumekov'a göre

-
- 1 Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi anlık güncellemesi. Erişim 29 Kasım 2018. http://stat.gov.kz/faces/homePage?_afLooP=31683230231667#%40%3F_afLooP%3D31683230231667%26_adf.ctrl-state%3Dsjb44210g_4
 - 2 "Central Asia: Kazakhstan", Central Intelligence Agency/The World Factbook, erişim 29 Kasım 2018, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>.
 - 3 Yazarın hesaplaması.
 - 4 "Çislennost' naselenija Respubliki Kazahstan po odel'nym etnosam na načalo 2018 goda", Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, erişim 29 Kasım 2018, <http://stat.gov.kz>
 - 5 Workman, Daniel. "Crude Oil Exports by Country". World's Top Exports, 06 Ekim 2018. <http://www.worldstopexports.com/worlds-top-oil-exports-country/>.

serbest, başıboş, hür adam olduğu düşünülmektedir (Gürbüz, 2004: 200). Kazakistan topraklarında bilinen medeniyet tarihi MÖ 5000 yıla kadar gider. Kazakların 14. yy'da bir boy olarak ortaya çıkmasından önce Kazak bozkırlarında bir çok medeniyet ve devlet kurulmuştur: Sakalar, Hunlar, Avarlar, Göktürk Kağanlığı, Batı Göktürk İmparatorluğu, Hazarlar ve Bulgar Dönemi, II. Göktürk Kağanlığı, Türgiş Devleti, Arap Akınları, Karluklar, Kimekler, Karahanlı Devleti, Oğuz Yabgu, Kıpçaklar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Harzemşahlar Devleti, Moğol Hakimiyeti, Altın Orda Devleti. Altın Orda Devletinin yıkılmasından bu yana Kazakistan topraklarının batısında Nogay Hanlığı, güneyinde Çağatay Hanlığından sonra Moğolistan Hanlığı kuruldu. EbulHayr Han Aral Gölü civarında Şeybani Devletini kurdu. Canibek Han ve Kerey Han 1450-65 tarihlerinde isyan etmiş ve Yedisu bölgesine göç ederek Moğolistan Hanlığına sığınmışlar ve böylece 1465 tarihinden 1847'e kadar sürecek Kazak Hanlığı kurulmuş oldu. Kazak hanlığı üç yönetim birimi olan cüzlerden oluşuyordu; bunlar sırasıyla Ulu cüz, Orta Cüz, Küçük Cüz'dür. Cungar akınları sonucu zayıflayan hanlıkta 1770'lerden sonra cüzlerin birliği bozuldu. Rusya 16 yy'dan beri Kazakistan topraklarını ele geçirmeye başlamıştı ve 30 Eylül 1730'da Küçük Cüz Hanı Abulhayr Rus korumasını talep etti ve 1731'de bu korumayı elde etti. Rusya, Orta Cüz Hanları Semeke ile 1732 ve Ablay ile 1740 yıllarında benzer anlaşmalar yaptı (Olcott, 1995:31). 1770 sonlarında Kazak cüzleri güçlü Rus İmparatorluğu ve Çin arasındaki mücadele de rol almışlardır. 1847'de Kazak hanı olan Kenesarı Han döneminde Ruslar, Kazak cüzleri üzerindeki egemenliğini tam olarak sağladılar. 1863'de Rusya Türkistan Genel Valiliğini kurdu ve Rusların bölgeye göçü hızlandı. 1882 yılında Batı Sibiry Genel Valiliği'nin yerine Rusçası *Stepnoye General-Gubernatorstvo* olan Bozkır Genel Valiliği kuruldu. Rus İmparatorluğu'nun genel valiliklerinden biri olan bu valilik, günümüz Kazakistan ve Kırgızistan'ın doğusunu kapsamaktaydı. Valiliğin merkezi Omsk idi. 1918 yılında bu valiliğin faaliyetine son verildi.

Zaten otlakların ve verimli arazilerin ellerinden alınmasıyla açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kazaklar Temmuz 1916 Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı yapılan savaş çabalarının bir parçası olarak Rus Çarlık ordusunda destek hizmetlerinde görev almak üzere askere alma emrine karşı *Basmacı* hareketine katıldılar. 1916'ların sonlarında Rus kuvvetleri silahlı direnişi kanlı bir şekilde bastırdı. Rusya'ya karşı ayaklanmada bir çok Kazak öldü binlerce Kazak, Çin ve Moğolistan'a göç etti.

1917 ihtilalini fırsat bilen Kazak ve Kırgızlar birleşerek 13 Aralık 1917'de Semey şehrini başkent ilan ederek Alihan Bökeyhanov ve Mustafa Çokay başkanlığında 26 Ağustos 1920'ye kadar süren Alaş Orda devletini kurdular. Bu devletin bayrağının Türkiye bayrağından tek farkı ay ve yıldızın içinin renginin beyaz değil de sarı olmasıydı. Alaş Orda Kazakistan'ı gerçekte kontrol eden Çar yanlısı

Beyaz Orduyla birlikte Bolşeviklere karşı işbirliği yaptı. 1920’de Bolşevik ordu- su Beyaz orduyu yenerek üstünlüğü sağladı. Sovyetler hakimiyeti ele geçirince 1918’de Kazakistan’ın güney ve doğu bölgelerini kapsayan Türkistan Özerk Sov- yet Sosyalist Cumhuriyeti kurulurken Kazakistan özerk statüde Rusya sınırları içinde kalmıştı.

26 Ağustos 1920’de ise bugünkü Kazakistan’ın kuzey ve batı bölgelerini kap- sayan bölgede Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. 1925’de ise yanlış adlandırıldığı gerekçesiyle isim Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhu- riyeti olarak değiştirildi. Kollektifleştirme politikalarının bir diğer sonucu evcil hayvanların % 80’i telef oldu. 1936’da Kazakistan sınırları bugünkü son şeklini aldı;19.yy’da Kazak aydınlarının merkezi olan Orenburg da dahil olmak üzere Kazaklar’ın yaşadıkları topraklar ülke dışında kalırken, Sirderya boylarında ya- şayan Özbekler de Kazakistan sınırlarına dahil edilmiştir (Gürbüz 2004: 206). Sovyet dönemi sınır çizimlerinde Kazak nüfusunun çoğunluğunu önleme politi- kaları gözetilmiştir.⁶ İsimden Özerk ibaresi kaldırılarak “Kazakistan Sovyet Sos- yalist Cumhuriyeti” kuruldu. 1990’larda Gorbaçov’un Glasnost ve Perestroyka politikaları krizleri beraberinde getirmiş bunun sonucu olarak Sovyetler Birliği dağılmış ve Kazakistan da bu birlikten en son ayrılan ülke olmuştur. Mart 1991 referandumunda, Kazakistan diğer Orta Asya ülkeleri gibi Sovyetler Birliği’nin devamı yönünde ezici bir şekilde oy kullandı. Nüfusun % 88.17’si oy kullanmış, bunların % 95.00’i lehte oy kullanmıştır.⁷ Kazakistan diğer Orta Asya ülkeleri gibi ezici bir çoğunlukla birlikten ayrılmak istemediğini belirtmiştir (Avcu, 2014: 278). Kazakistan’ın Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığı ne liderlik tarafından ay- rılıkçı taleplerin ne de bir ulusal kurtuluş hareketinin sonucuuydu; Moskova’nın artık Sovyetler Birliğini sürdürmek istememesinden kaynaklanmıştır (Cummings, 2005: 1). Moskova’da Ağustos ayında başarısız olan darbeden sonra, Kazakis- tan’daki Sovyet hükümeti, 16 Aralık 1991’de bağımsızlık ilan eden son cumhuri- yet oldu. 21 Aralık 1991’de Almatı’da toplanan Baltık Cumhuriyetleri ve Gürcis- tan dışındaki Sovyet Cumhuriyetleri Almatı Protokolünü imzalayarak Sovyetler Birliği yerine Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturdu.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kurulan cumhuriyetlerde olduğu gibi Kazakistan da bazı temel sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bu temel sorunlar üç ana başlık altında toplanabilir: ekonomik sorunlar, politik sorunlar, sosyal ve

6 Jeffrey Hays, “Russians in Kazakhstan”, Facts and Details, 2008, http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4b/entry-4644.html#chapter-0.

7 “Sowjetunion, 17. März 1991 : Weiterbestand Der UdSSR Als Föderation Gleichberechtig- ter Und Souveräner Staaten (Sovyetler Birliği, 17 Mart 1991: Eşit ve Egemen Devletlerin Bir Federasyonu Olarak SSCB’nin Varlığının Devamı)”, Database and Search Engine for Direct Democracy, erişim 07 Kasım 2018, <https://www.sudd.ch/event.php?id=su011991>.

kültürel sorunlar. Bu sorunları çözmek için bağımsızlıktan sonra Kazakistan'da büyük reformlar yapıldı ve ilerlemeler sağlandı. Batılı analistlerin bir zamanlar *kazara devlet* (Olcott, 2010) lakabını yakıştırdıkları Kazakistan bugün Sovyetler sonrası cumhuriyetlerin içinde dönüşümünü tamamlamış, en müreffeh ve istikrarlı devletlerden biri olarak uluslararası arenada yerini almıştır. Bu bölümde Kazakistan'ın bağımsızlıktan itibaren gelişimi beş alt başlıkta incelenecektir. İlk bölümde anayasal ve siyasal yapı ve siyasal sistemin dönüşümü ele alınacaktır. İkinci bölümde bağımsızlıktan sonra kimlik ve millet inşaları, dil, din, eğitim ve alfabe politikalarına yer verilecektir. Üçüncü bölümde demografik ve sosyal yapıyla ilgili bilgiler verilecek dördüncü bölümde ekonomik dönüşüm politikaları, ekonomik yapının güncel verileri ile öne çıkan sektörler ve enerji politikaları incelenecektir. Son ve beşinci bölümde ise Kazakistan'ın bölgede ve dünyadaki yeri, dış politikası, komşuları ve büyük güçlerle ilişkileri konu edilecektir.

KAZAKİSTAN'DA SİYASAL SİSTEM VE SİYASAL HAYAT

Kazakistan Cumhuriyeti güçlü başkanlık sistemi ile yönetilen üniter bir devlettir. Devletin başı başkandır ve hükümet başkanını tayin eder. Yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve hükümet tarafından, yasama yetkisi hükümet ve iki kameralı parlamento (meclis ve senato) tarafından ve yargı yetkisi ise en tepede Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesinin olduğu üç kademeli mahkeme sistemi tarafından kullanılır. Kazakistan bağımsızlığını kazandığından beri ülke Nursultan Nazarbayev tarafından yönetilmektedir. Özbekistan lideri İslam Kerimov'un 2016'da vefatıyla, Kazakistan, Orta Asya'da bağımsızlığını aldıktan sonra iktidarda olan tek lider ile yönetilen son ülkedir. Bu bölümde Kazakistan'ın Anayasal yapısı, siyasal kurumlar, bağımsızlıktan beri siyasal hayatta dönüşüm ve ülkenin geldiği son nokta incelenecektir.

Devletin karakteri: Anayasaya göre devletin özellikleri şöyledir: Anayasanın 1. Maddesine göre, Kazakistan, bireyi öncelik alan, demokratik, lâik, sosyal bir hukuk devletidir:

Madde 1

1. Kazakistan Cumhuriyeti, en yüksek değerleri birey, onun yaşamı, hak ve özgürlükleri olan, demokratik, lâik, sosyal hukuk devleti olduğunu ilan eder.

2. Cumhuriyet faaliyetinin temel ilkeleri, toplumsal barış ve siyasal istikrar; tüm halkın yararına yönelik ekonomik kalkınma; Kazakistan vatanseverliği ve devlet işlerinin en önemli sorunlarının, ulusal düzeyde ya da parlamentodaki seçimler dahil demokratik yöntemlerle çözülmesidir.(Kazakistan Anayasası)

Kazakistan Anayasası

Sovyet dönemindeki Kazakistan anayasaların ilki 18 Şubat 1926'da kabul edilen anayasadır. İkincisi 1937'de Sovyetler Birliği'nin anayasasının değişmesine bağlı olarak kabul edilen anayasadır. Üçüncü ve Sovyet döneminin son anayasası olan 1977 anayasası Sovyetlerin yeni anayasasının kabul edilmesi üzerine 20 Nisan 1978'de kabul edilen Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti anayasasıdır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra hâlâ 1978 tarihli Sovyet dönemi Anayasası ile yönetilen Kazakistan, ilk anayasasını 28 Ocak 1993'de kabul etmiştir. Üzerinden iki yıl geçmeden 30 Ağustos 1995'te (anayasa günü olarak resmi tatildir) referandumla yeni anayasa kabul edilmiştir. Bu anayasa 1998, 2007, 2011 ve 2017 tarihlerinde önemli değişikliklere uğramasına rağmen hala yürürlüktedir.

Siyasal Yapı

Yürütme: Yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve hükümet tarafından kullanılır. Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve devleti içerde ve dışarıda temsil eder. Aynı zamanda iç ve dış politikanın yönünü belirler.

Madde 40

1. Kazakistan Cumhurbaşkanı devletin başı olup, devletin iç ve dış politikasının temel yönlerini belirleyen ve Kazakistan'ı ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde temsil eden en yüksek yetkili kişidir.

2. Cumhurbaşkanı, halkın birliğinin ve devlet iktidarının, Anayasanın, insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığının, simgesi ve güvencesidir.

3. Cumhurbaşkanı, devlet iktidarının bütün kollarının uyum içinde çalışmasını, hâkimiyet organlarının halk karşısında sorumluluğunu sağlar. (Kazakistan Anayasası)

2007'den önce cumhurbaşkanı yedi yılda bir seçiliyordu. 2007'deki Anayasal değişiklikle cumhurbaşkanı halk tarafından doğrudan beş yılda bir seçilmeye başlandı. Anayasanın 42. Maddesinin 5. Fıkrasına göre cumhurbaşkanı en fazla iki dönem için seçilir. Ancak ülkenin ilk cumhurbaşkanı (Nazarbayev) için bu sınırlama geçerli değildir (Kazakistan Anayasası). Hükümetin başı başbakandır ve bakanlar kuruluna başkanlık eder. Bakanlar kurulu yasaları ve kararnameleleri uygulamakla görevlidir ve yürütme ile ilgili kurumları yönetir. Başbakan, birinci başbakan yardımcısı ve bakanlar kurulu cumhurbaşkanı tarafından atanır. Cumhurbaşkanı Nazarbayev kararnamelerle başkanlık gücünü genişletmiştir: Anayasa değişiklikleri sadece cumhurbaşkanı tarafından teklif edilebilir; hükümeti atar ve görevden alır; parlamentoyu dağıtabilir; istediği konuda referandum yapabilir,

bölge ve şehir yöneticilerini tayin eder ve görevden alır. Cumhurbaşkanı başkomutandır ve parlamentodan geçen yasaları veto edebilir.

Yasama: Yasama iki kameralı parlamentodan oluşur. (Kazakistan Anayasası, 50. Madde, 1. fıkra) Üst kamera Senato üyelerinin görev süresi altı yıldır (50/2). 49 üyeden oluşan Senato'nun 15 üyesini toplumun tüm farklı ulusal, kültürel bileşenlerinin temsil edilmesini sağlamak amacıyla cumhurbaşkanı atar. Diğer senatörler 14 bölgenin, önemli şehirlerin (Almatı, Şimkent⁸) ve başkent Astana'nın *maslikhat* denen tüm temsilci organların üyelerinin ortak oturumları sonucunda seçilen 2'şer üyeden oluşur (50/3); seçilenlerin yarısı her üç yılda bir yenilenir (51/2). Meclis adı verilen alt kamera 107 milletvekilinden oluşur (50/3) ve beş yıl için seçilir(50/5); 98'i parti listelerinden ülke genelinde tek bölge % 7 barajlı Nispi temsil sistemiyle, 9'u ise Kazakistan Halkları Asamblesi denilen etnik grupların temsilcilerinden seçilirler (51/1). Hem milletvekilleri hem de hükümet yasa tasarısı sunabilir ama uygulamada yasa tasarıları hükümet tarafından sunulmaktadır.

Yargı: Kazakistan yerel, bölgesel ve ulusal olmak üzere üç kademeli mahkeme sistemi ile yönetilmektedir. Yerel düzeydeki mahkemeler, hırsızlık ve yağma gibi adi suçlar için ilk derece mahkemeleri olarak hizmet etmektedir. Bölge düzeyindeki mahkemeler, daha ciddi davalara bakmakta ve ayrıca yerel mahkemelerin olmadığı kırsal alanlardaki davaları dinlemektedir. Yerel bir mahkeme tarafından verilen bir karar, bölge mahkemesinde temyiz edilebilir. Yüksek mahkeme, bölge mahkemelerinin itirazlarını dinlemektedir. Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Kazakistan mahkemelerinin en üst düzeyidir ve 44 üyeden oluşur. Yüksek Mahkeme, bölge mahkemelerinin temyiz merciidir. Anayasa Konseyi yasaların anayasaya uygunluğunu denetler. Aynı zamanda seçim ve referandumlara yapılan itirazları karara bağlar. Konseyin 7 üyesinden 3'ü ve başkanı, cumhurbaşkanı tarafından atanır.

İdari ve Yönetmel Yapı

Kazakistan, 14 eyalet (oblast) ve 4 şehirden oluşur. Her biri cumhurbaşkanı tarafından atanan bir akim (vali) tarafından yönetilir. Belediye başkanları vali tarafından atanır.Eyaletler isimleri ve parantez içinde eyalet merkezleri ile aşağıdaki gibidir: Almatı (Taldikorgan), Akmola (Kökşetav), Aktöbe (Aktöbe), Atrav (Atrav), Batı Kazakistan (Oral), Mangistav (Aktav), Türkistan⁹ (Türkistan), Pavlodar

8 19 Haziran 2018 tarihinde Şimkent'in önemli şehir statüsü kazanmasıyla üye sayısı 47'den 49'a yükselmiş ve 5 Ekim 2018 tarihinde Senato seçimleri yapılmıştır.

9 Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 19 Haziran 2018'de Güney Kazakis-

(Pavlodar), Karagandı (Karagandı), Kostanay (Kostanay), Kızılorda (Kızılorda), Doğu Kazakistan (Öskemen), Kuzey Kazakistan (Kızılyar/Petropavl), Zhambıl (Taraz). İdari bölümler, idari merkezleriyle aynı isimlere sahiptir (istisnalar, parantez içinde takip edilen yönetim merkezi adına sahiptir); Almatı ve Astana özel yönetime sahip şehirlerdir. Eyaletler *aydan* denilen ilçelere bölünmüş ve toplamda 170 ilçe vardır. 19 Haziran 2018'de Cumhurbaşkanı kararnamesiyle Şimkent şehri özel statülü büyükşehir yapılmıştır. 1995 yılında Kazakistan, Rusya'ya 20 yıllık bir süre için Baykonur uzay üssünü ve Baykonur kentini çevreleyen 6,000 km²'lik bir alanı kiraya vermiştir. Daha sonra bu süre 2050 yılına kadar uzatılmıştır. Kazakistan başkentini 10 Haziran 1998'de Almatı'dan Astana'ya taşımıştır.

Siyasal Kurumlar

Siyasal Partiler: Kazakistan'da literatür anlamıyla siyasi partilerin tarihi çok eski değildir. Geniş bir örgütsel yapıya ve halk desteğine sahip olan ve parti sayılabilecek ilk siyasi hareket, 1917'de Rus İmparatorluğu'nda iç savaşın kaosundan çıkan ve o yılın Kasım ayında resmi olarak kurulan Alaş Orda hareketidir. Bu yeni ortaya çıkan gücün başlı hedefleri şunlardı: Orta Asya'da İslam'ı çağdaşlaştırmak, Kazakların ve Kırgızların geleneksel göçebe kültürlerini tekrar özgürce yaşayabilmelerini elde etmek, Rus Çarlarının çok daha öncelerde başlattıkları göçebe halkları yerleşmeye zorlayan kanunları kaldırmak ve Türkistan bölgesine yerleşen Rusları buradan uzaklaştırmaktı. Alaş Orda 1905 yılında Mustafa Çokay önderliğinde Alaş Harekâtı ile ortaya çıkmış ve 1912 yılında kurulan siyasi Alaş Partisi ile güçlenmiştir. Bu parti siyasi faaliyetlerini 1928 yılında bırakmış olsa da fiilen 1937 yılına kadar var olmuştur. Alaş Orda en sonunda Türkistan Komünist Partisi'nin milliyetçi siyasetçilerinden oluşan bir grup olarak kalmış ve mensuplarının 1937 kıyımında şehit edilmesiyle ortadan kaybolmuştur.

Kazakistan Siyasal Partiler Kanunu etnik köken, din ve cinsiyet üzerine parti kurmayı yasaklamaktadır. 2002'de çıkarılan kanuna göre bir siyasi partinin adalet bakanlığında kayıtlı olabilmesi için gerekli üye sayısı 3000'den 50,000 çıkarıldı; bu sayı hiç bir eyalette 700'den aşağı olamaz. Bir partinin parlamentoda sandalye elde etmesi için %7'lik ülke barajını aşması gerekmektedir.

Kazakistan parti sistemi dominant parti sistemidir; Nazarbayev'in Nurlu Anavatan anlamına gelen Nur-Otan partisi iktidardadır. Kazakistan'da 10'dan fazla siyasi parti vardır. Sistem diğer partilerin kurulmasına izin verse de iktidara gelme ihtimalleri yoktur. Parti önce Otan olarak Nazarbayev taraftarı partilerin

tan eyaletinin adının Türkistan Eyaleti olarak değiştirilmesine ve Şimkent yerine Türkistan şehrinin bu eyaletin merkezi olmasına ilişkin kararnameyi imzaladı.

“Kazakistan'da Güney Kazakistan eyaleti Türkistan eyaleti oldu”, TRT Avaz, erişim 29 Kasım 2018, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrsyadan/kazakistanda-guney-kazakistan-eyaleti-turkistan-eyaleti-oldu/5b2900ff01a30a131055c048>.

bir araya gelmesiyle kuruldu. 2004 ile 2006 arasında Nazarbayev'in kızı Dariga Nazarbayeva'nın partisi Asar başta olmak üzere Sivil Parti ve Tarım Partisi Otan partisine katılarak 22 Aralık 2006'da Nur Otan ismini aldı. Nazarbayev, "halkın çıkarlarını etkin bir şekilde savunan" daha az, daha güçlü partilerin olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰ 2007'den beri Nazarbayev partinin başkanıdır. Nur Otan Partisinin ideolojisi otoriter, laiklik ve toplumda oyların çoğunu almak üzere (catch-all) dizayn edilmiştir.

Seçimler: Kazakistan'da seçimler ulusal düzeyde, cumhurbaşkanı, meclis ve senatodan oluşan parlamento üyelerini seçmek ve yerel düzeyde *Maslihat* denen yerel meclisleri seçmek için düzenlenir. Seçimler Merkezi Seçim Komisyonu tarafından yürütülür. AGİT 1999'dan beri seçim gözlemcisi göndermektedir ve hiç bir seçimin özgür ve adil olduğuna hükmetmemiştir. Seçimler, birden fazla oy kullanma, pusulada oynama, muhalefet adaylarının baskı ve basın sansürü gibi problemler nedeniyle demokratik standartlara uygun bulunmamıştır. (OSCE: Kazakh Election)

En son başkanlık seçimi, olması gerektiği tarihten önce yani 26 Nisan 2015 tarihinde yapıldı. Nur Otan partisinin adayı, Nursultan Nazarbayev oyların % 97.7'sini alarak 5. defa cumhurbaşkanı seçildi. Kayıtlı 9,5 milyon seçmenden % 95. 22'sinin oy kullandığını belirten Kazakistan Merkez Seçim Komisyonu Başkanı Kuanduk Turgankulov, Devlet Başkanı Nazarbayev'in rakipleri olan Komünist Parti'sinin adayı Turgun Sızdıkov'un % 1.6, bağımsız aday Abelgazi Kusainov'un ise % 0.7 oy aldığını bildirdi.¹¹

En son parlamento seçimleri de olması gerektiği tarihten önce yani 20 Mart 2016 tarihinde yapıldı. Altı partinin yarıştığı seçimlerde sadece üç parti % 7 barajını aşarak parlamentoya temsilci gönderebildi. Nur Otan Partisi oyların %82'sini alarak 84 sandalye kazanırken, Akjol ve Komünist Partiler %7 barajını zorla aşarak meclise yedişer milletvekili gönderebildiler.

Politik Hayatta Dönüşüm

Sovyetler Birliği döneminde ülke Kazakistan Komünist Partisi ve Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreteri tarafından yönetiliyordu. Sovyetler Birliğinin son yıllarında Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikaları beraberinde Ka-

10 "Pro-Nazarbaev Party Merges With President's Power Base", erişim 14 Ekim 2018, <https://www.rferlorg/a/1072644.html>.

11 "Kazakistan'da Nazarbayev Yeniden Başkan", NTV, erişim 29 Kasım 2018, https://www.ntv.com.tr/dunya/kazakistanda-nazarbayev-yeniden-baskan.XBXp_UJD70STjx7Xw_IIVA.

zakistan'a karışıklıklar getirdi. Bu dönemin en önemli olayı, Kazakistan'ın bağımsızlık dönemi ve sonrasında da etkisi devam eden Jeltoksan(Aralık) Olayları'dır. Kazak kökenli Dinmuhammet Kunayev'i 1964 yılından beri sürdürdüğü görevinden azlederek, yerine Nursultan Nazarbayev'in parti içindeki yükselişinin önüne geçmek için (Gorbachev, 1996: 330) Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nden Genadi Kolbin'in atanması üzerine, Aralık 1986'da Kazakistan'ın başkenti Almatı'da patlak veren ve diğer şehirlere yayılan olaylarda en az 200 kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Jeltoksan olayları, Azat ve Alaş siyasi partilerinin ana platformlarının ve bağımsız Kazakistan'da geliştirilen Jeltoksan hareketinin temelini oluşturmuştur.

Bağımsızlıktan sonra eski Sovyet Cumhuriyetleri kendi yönetim şekillerini ve siyasal kurumlarını oluşturma sorumluluğu ile karşı karşıya kaldılar. Fakat Sovyetler Birliği'nden kalan önemli miraslardan biri olan siyasal kurumları, sıfırdan oluşturmak zorunda kalmadılar. Bağımsız devletler yasama, yürütme ve yargı görevlerini yerine getiren kurumlara sahiptiler. Yürütmenin başı Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreteri, yasama organı Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Meclis ve yargının başı ise Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi idi. Bağımsızlıktan sonra Kazakistan siyasal sisteminin dönüşümü altı evreye ayrılarak incelenebilir. Bu altı dönemi ayrı ayrı incelemek Kazakistan'daki siyasal hayatın dönüşümünü ve siyasal sistemin oluşumunu, gelişmesini ve problemlerini sistemli bir şekilde değerlendirmeye yardımcı olacaktır.

Birinci evre, 1989-1993 dönemidir. Kazakistan'ın siyasal dönüşümü bağımsızlıktan iki yıl önce başladı. Görüleceği gibi bu dönemde daha bağımsızlık kazanılmadan önce Nursultan Nazarbayev Kazakistan'ın lideri olarak siyasal gücü eline almıştı. Bu dönem Sovyetler Birliği'nin dağıldığı, siyasal sistemin üst üste kargaşalar yaşadığı, Kazakistan'ın bağımsızlık kazandığı, devlet kurum ve teşkilatlarının yeniden yapılandığı bir dönemdir. (Khairmukhanmedov, 2017: 1435) Atanmasıyla Jeltoksan Olayları'na neden olan ve popüler olmayan Genadi Kolbin görevden alındı ve Nazarbayev 22 Haziran 1989'da Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreterliğine getirildi, 22 Şubat - 24 Nisan 1990 tarihleri arasında da Yüce Sovyet Başkanı oldu. Nazarbayev, Rus olmayan ve Gorbaçev reformlarını destekleyen en önemli figürdü. Bu pozisyonu onun Gorbaçev'in ekonomik reformlar döneminde Kazakistan'ın haklarını şiddetle savunmasını mümkün kıldı (Olcott, 1995: 259).

Orta Asya devletleri birer birer resmi olarak başkanlık sistemini benimsemeye başladılar. "Kazakistan'da ise cumhurbaşkanının yetkileri parlamento tarafından sınırlanan yarı başkanlık sistemi vardı. 1990 yılında Sovyetler Birliği halk vekilleri Sovyetler Birliği Anayasası'nın altıncı maddesini yürürlükten kaldırarak Kazakistan'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin siyasal hayattaki tekeline

sona erdirdi. Bu olaydan sonra Kazakistan'da yönetim sistemi değişim geçirerek yürütmenin en yüksek makamı olarak cumhurbaşkanlığı görevi belirlendi.” (Kharimukhanmedov, 2017: 1434) Nazarbayev, Gorbaçev'i örnek olarak Mart 1990'da Yüce Sovyet Başkanlığı makamını cumhurbaşkanlığı makamına çevirdi. Ancak Yelsin'in aksine Nazarbayev Komünist partisini hemen kaldırmadı. Bağımsızlığa geçerken idari devamlılık açısından Sovyetler döneminde oluşturduğu kadroları kendisiyle birlikte bağımsızlığa taşıdı (Cummings, 2005:23).

Bağımsızlığın ilan edilmesinden bir buçuk yıl önce, 25 Mart 1990'da Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Meclis seçimleri bu atmosferde yapıldı. Yukarıda bahsedilen STK ve dernekler bu seçimlere bağımsız olarak katıldılar ve 360 koltuk için 2000'in üzerinde aday yarıştı (Bowyer, 2008: 7). Seçimlerin özelliği, 270 adayın doğrudan seçilmesi ve Cumhuriyet Halk Örgütleri adı verilen yukarıda bahsi geçen STK'lardan 90 kişinin seçilmesiydi. Her ne kadar seçimler literatür anlamında siyasi partilerin yokluğunda yapıldıysa da, Sovyet totaliter sisteminin geri döndürülemez olarak tarihe geçtiğinin bir başlangıcı olarak kabul edildi (History of the Parliamentarism). Kazakistan Komünist Partisi sandalyelerin 342'sini alırken 18 sandalyeyi de bağımsızlar kazandı. Bu seçim Kazakistan tarihinin en demokratik seçimiydi.

Kazakistan Yüce Sovyeti bu on ikinci döneminde, birçok önemli kararlar almış ve Kazakistan'ın bağımsızlığa giden yolda parlamentarizmin oluşumu tarihinde özel bir rol oynamıştır. En önemlisi, 24 Nisan 1990 tarihinde KSSC Meclisi KSSC Anayasası'nda değişiklikler yaparak, cumhurbaşkanı makamını yasal olarak belirledi. Kazakistan Cumhurbaşkanı Makamını Belirleme Hakkındaki Anayasa Değişikliğini Öngören Kanun kabul edildi ve aynı gün KSSC Meclisi 22 Haziran 1989 yılından itibaren KSSC Komünist Parti Birinci Sekreteri görevini yapmakta olan Nursultan Nazarbayev'i cumhurbaşkanı olarak seçti. Böylece, yeni anayasa değişiklikleriyle anayasal düzen değişmiş, ilk kez kuvvetler ayrılığı ilkesine de vurgu yapılmıştır. Yeni anayasal düzende yetkiler: Meclis, Yargı, Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu arasında bölündü. Ayrıca, cumhurbaşkanının anayasal mertebesi ve özel statüsü belirlendi (Roberts, 2012: 308-330).

Bu dönemde 12. Parlamento ile Nursultan Nazarbayev yeni cumhuriyetin parlamenter mi yoksa başkanlık sistemi mi olacağı konusunda anlaşmazlık yaşadı. Ancak Nazarbayev Aralık 1991 Anayasa Komisyonu'nu kontrol altına aldı ve muhalefeti başkanlık sistemi konusunda ikna etti. Türkmenistan ve Özbekistan'ın aksine bu dönemde Nazarbayev kendi kişiliği etrafında kült oluşturmaktan ziyade ikna ve tavizler ile liderliğini sağlamlaştırdı. Bu arada Cumhurbaşkanlığı makamının Meclis aleyhine güçlendirilmesi ve Başkanlık sistemine geçişte çok önemli başka bir gelişme oldu. 16 Ekim 1991 yılında Meclis'in dördüncü gündem dışı oturumunda Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafın-

dan seçilmesini sağlayan “KSSC’nin Cumhurbaşkanı Seçimi Kanunu” adıyla yine Anayasa değişikliği yapıldı. Nazarbayev 1 Aralık 1991 tarihinde yapılan ilk başkanlık seçiminde, diğer aday Khasen Kozha-Akhmet yeterli imzayı toplamasına rağmen seçim merkezi talan edilip oylar kaybolunca, rakipsiz olarak girdiği seçimlerde 98,8% oyla seçildi (Cummings, 2005: 22). Sovyetler Birliği’nin dağılmakta olduğu bu dönemde Kazakistan’da siyasal istikrarsızlık, ekonomik çöküş, güçlü bir hükümet ihtiyacı nedeniyle cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi fikri hem yönetici kadroların, hem halkın çoğunluğu tarafından desteklendi. Bu değişiklikten sonra cumhurbaşkanı gücünü doğrudan halktan aldığını iddia edebilecekti.

1991-1993 yılları Kazakistan siyasal hayatı Cumhurbaşkanı ile Meclis arasında güç mücadelesi ve yetki tartışmasıyla geçti. Çünkü 16 Aralık 1991 yılında kabul edilen yeni Kazakistan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığı Hakkındaki Anayasal Kanun Cumhurbaşkanına halk adına konuşma yetkisi vermişti. Hâlbuki KSSC Anayasasına göre halkın adına konuşma yetkisi Meclise aitti ve devletin başı meclisti. Fiili durumu yasal hale getirmek için yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğu herkes tarafından kabul edildi ve uzun süren anayasa hazırlama çalışmaları sonucunda 2 Haziran 1992 tarihinde Meclis’in onayıyla son hali kamuoyuna sunuldu. STK ve dernekler, geniş halk kitlelerinin katılımı ve katkılarıyla anayasa taslağının son hali 28 Ocak 1993 yılında Meclis’in 12’nci oturumunda görüşüldü ve Kazakistan’ın bağımsız devlet olarak ilk Anayasası kabul edildi. (Khairmukhanmedov, 2017: 1437). Nazarbayev geçiş döneminin zorlukları ve çok etnikli ülkenin yönetimi için güçlü başkanlık sistemini savunuyordu.

İkinci dönem; 1993-1995 dönemidir. Bu dönem Kazakistan’ın siyasal olarak nasıl bir yol izleyeceğinin belli olduğu çalkantılı bir dönemdir. Yeni anayasaya göre Kazakistan’ın anayasal sistemi başkanlık sistemi olarak belirlenmesine rağmen Cumhurbaşkanı’nın yetkileri hem Meclis, hem Anayasa Mahkemesi tarafından sınırlanmaktaydı. Güçlü olmakla birlikte siyasal liberalizmin geçerli olduğu bu dönemde Nazarbayev, iktidarını parlamento ve diğer güç odakları ile paylaşmak zorunda idi. Bu yeni anayasa döneminde her ne kadar piyasa ekonomisine geçişin zorlukları ve ekonomiyi stabilize etme gerekçesiyle Nazarbayev, her türlü siyasal parti oluşumuna karşı olsa da yukardan aşağıya kendi partilerini oluşturma çabalarına girişti. Bunlara Kazakistan’ın Birlik ve İlerleme Birliği, Halk Kongresi Partisi örnek verilebilir. Ancak Olcas Süleymanov gibi bu partilerin liderleri Nazarbayev’i açıkça eleştirmeye başladılar. On ikinci Parlamento Nazarbayev’in IMF destekli özelleştirme politikalarına şiddetle karşı çıkıyordu. 1991’de başlanan özelleştirme politikalarında hiç bir ilerleme sağlanamamıştı. Nazarbayev bağımsızlıktan beri Parlamento seçimleri yapılmadığı gerekçesiyle Meclisin kendi kendini feshetmesini muhalefete karşı ısrarla önerdi ve bunda başarılı oldu.

Üçüncü dönem; 1995-1998 dönemidir. 1995 yılının baharında meclisi feshe-dildikten sonra cumhurbaşkanı yeni anayasa taslağını hazırlayarak kamuoyuna sundu. Meclisin olmadığı bir ortamda sağlıklı toplumsal tartışma olması zordu. Birtakım STK ve derneklerin önerileri hesaba katılarak anayasa taslağı nihai şek-lini aldı ve 30 Ağustos 1995 tarihinde referanduma sunuldu. Yeni anayasa referan-dumuna seçmenin yüzde % 90'ını katılmış ve % 81'i evet oyu vermiştir. Böylelikle Kazakistan tarihinde ilk kez bir anayasa halk tarafından doğrudan referandumda kabul edildi. Yeni anayasal düzende cumhurbaşkanı devlet iktidarının üç erkinin de başı olarak belirlendi. Kuvvetler ayrılığı ilkesi teorik olarak anayasada ifade edilmesine rağmen cumhurbaşkanı devlet bütün kuvvetlerini kontrolünde tutan yetkiyle donatıldı. Anayasal referandum aynı zamanda Nazarbayev'e 2000 yılına kadar iktidarda kalma yetkisi verdi. Bu şekilde 1996'da planlanan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Olcas Süleymanov gibi güçlü adaylarla yarışmak zorunda kalmadı (Cummings, 2005: 26).

30 Ağustos 1995 Anayasası Kazakistan'da hala geçerli olan otoriter başkanlık sisteminin temellerini atmıştır. Aynı zamanda bağımsızlıktan beri izlenen liberal siyasal sistemin terkedildiği anlamına geliyor ve kurumsal bir dönüm noktasını oluşturuyordu (Cummings, 2005: 4). Anayasa'nın 61. Maddesine göre cumhurbaşkanına kanun tasarılarının parlamentoda görüşülme önceliğini belirleme, parlamentoda kanun tasarısının acil olarak görüşülmesini isteme yetkisi verildi. Parlatmentonun cumhurbaşkanı tarafından sunulan kanun tasarısını bir ay içinde görüşüp yasalaştırması zorunlu oldu. Aksi durumda cumhurbaşkanına parlamento yasa tasarısını görüşene kadar kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi de verildi. Yeni anayasa cumhurbaşkanına geniş çaplı tayin yetkisi verdi.

Yeni anayasaya göre parlamento iki kameralı hale getirildi ve meclis seçimleri 9 Aralık 1995 yılında yapıldı. Birçok muhalefet partisinin boykot ettiği, basın ve siyasal partilerin kısıtlandığı seçimler sonucunda Nazarbayev destekçisi partiler meclise girdiler. Cumhurbaşkanı IMF tarafından sunulan piyasa ekonomisi reformlarını hızlı bir şekilde uygulamaya koydu. Neticede, Kazakistan'da 1995-1998 yıllarında büyük çaplı özelleştirmeler yapıldı. Siyasal ortamda yeni büyük servet sahipleri başlıca siyasal aktörlere dönüştü. Kazakistan siyasal hayatında siyasetin yönünü belirleyen yeni "elitler" veya bazı araştırmacıların isimlendirmesiyle oligarşik *klanlar* oluştu. Kazakistan'ın yönetici elit gruplaşmalarının oluşmasına yol açan klan gruplaşmaları, Kazakistan siyasal sisteminde parti veya başka politik örgütlenmelerden farklıdırlar. Bu durum, Kazakistan'da yönetimin aynı zamanda birçok bağımsız yönetim odaklarından meydana gelmesine yol açtı. (Khairmukhanmedov, 2017: 1441) 1997 yılında başkent Astana'ya taşındı, böylelikle Nazarbayev iktidarı eski muhalefet ve güç merkezinden uzakta yeni bir merkez oluşturarak gelişmeleri daha iyi kontrol altına aldı. Aynı zamanda yeni başkent, yeni elit için bir rant yaratma merkezi oldu. Ayrıca başkentin Astana'ya

taşınmasının demografik nedenleri ve devlet-millet inşası ile ilintisi vardır. Demografik açıdan başkent in ülkenin ortasına taşınmasıyla Kazak göçüyle kuzeyde yasayan Rus nüfusu dengelenecekti. Yeni başkent in oluşturulması aynı zamanda Sovyet geçmiş ile bağlantının zayıflatılması ve yeni bir milletin doğuşu anlamına geliyordu (Kavuncu vd., 2014).

1998-2007 arasındaki **dördüncü dönemde** anayasa değişikliğiyle cumhurbaşkanı seçilmek için 65 yaş sınırı kaldırıldı ve Nazarbayev'in 2000 seçimlerinde aday olmasının önü açılmış oldu. Aynı zamanda cumhurbaşkanının görev süresi 5 yıldan 7 yıla çıkarıldı. Ayrıca, Parlatentonun Meclis Kamarası'nın 10 milletvekilinin parti listesinden seçilme koşulu getirildi. Meclisin ve senatonun diğer milletvekilleri eskisi gibi kendi bölgelerinden doğrudan halk tarafından seçileceklerdi. 1999 seçimleri bu ortamda yapıldı; halkın seçimlere ilgisi %60 ile en düşük seviyede kaldı. Nazarbayev yanlısı Otan Partisi en yüksek oyu aldı. Bu dönemde özelleştirmeler sonucu oluşan yeni gruplar arası çatışmalar, kavgalar ve zenginleşen yeni elitin ekonomik güç yanında aynı zamanda siyasal güç ihtirası Nazarbayev iktidarını tehlikeye düşürerek 2001 krizine yol açtı. Bazı bakanların da aralarında bulunduğu bir grup "Kazakistan'ın Demokratik Seçimi" (KDS) adlı toplumsal ve siyasal bir birlik kurdular ve tek adam yönetimini eleştirerek liberal reformlar yapılmasını talep eden bir bildiri yayınladılar. Nazarbayev KDS'nin kamuda görevli üyelerini görevden aldı. Bu grup mitingler tertip etti, bazı eski bakanlar tutuklandı, KDS'nin önde gelenleri yedi yıl hapse mahkûm oldular. Gösteriler ve mitingler 2002 yılının ilk altı ayı boyunca devam etti, muhalefete ve muhalif gazetecilere yönelik baskı ve yıldırma kampanyaları hızla arttı. Uluslararası arenada da Nazarbayev iktidarı eleştirilmeye başlandı. 2004 yılında yapılan parlamento seçimlerinde Nazarbayev'in Otan Partisi sandalyelerin % 60'ını ve Kızı Dariga'nın Asar partisi % 11,4'nü aldı. Suikastlar ve kimliği belirsiz cinayetler 2006 yılına kadar devam etti. Sonuçta oligarşik yapının iç mücadelesini Nazarbayev kazandı ve iktidarını daha da sağlamlaştırdı. Cummings'e göre 2001 krizi Kazakistan siyasal gelişiminde ve elit mücadelesinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. (Cummings, 2005: 4)

Bu nedenle 2007-2011 arası **beşinci dönem**, muhalefetin iyice zayıfladığı ve muhalefet basınının kalmadığı siyasal istikrar dönemidir. 18 Ağustos 2007 yılında yapılan seçimlerde Nazarbayev'in Nur Otan Partisi yüzde 88 oyla bütün sandalyeleri almış, yumuşak muhalefete bile izin verilmemiştir. Bu dönemin en önemli siyasal olayı 2010 yılında kabul edilen "Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı" hakkındaki kanundur. Bu kanun ilk cumhurbaşkanına "Millet Önderi" şanı vermiştir. Parlatentoda milletvekillerinin % 100 oyuyla kabul edilen kanuna göre ilk cumhurbaşkanı ve onun aile mensupları hayatları boyunca dokunulmazlık hakkına sahiptir ve cezai soruşturmadan muaf tutulacaklardır. Ayrıca, kanunun üçüncü maddesine göre cumhurbaşkanının banka hesaplarının gizliliği ve banka hesaplarının

dokunulmazlığı anayasal kanunla teminat altına alınmıştır. İlk cumhurbaşkanı ve onunla birlikte yaşayan aile mensupları cumhurbaşkanı görevde iken ve görevden ayrıldıktan sonra da cezai müeyyideye tabi olamazlar, ilk cumhurbaşkanının görev süresinde yaptığı bütün işlerinden dolayı sorguya çekilemezler, tutuklanamazlar, ilk cumhurbaşkanı ve onunla birlikte yaşayan aile mensuplarının malvarlıklarına el konulamaz (Khairmukhanmedov, 2017: 1445). Ancak Kazakistan'ın uluslararası imajı büyük yara aldı. Bu nedenle 2011 yılında Nazarbayev Anayasa değişikliği önerdi. 2011 Anayasa değişiklikleri özetle şunlardır: (a) Kazakistan Parlamentosunun Meclis Kamarası milletvekillerinin tümüyle siyasi parti listesinden seçilmesi; (b) Kazakistan Cumhurbaşkanının 7 yıl sürelik görevinin 5 yıla indirilmesi; (c) Aynı şahsın iki kereden fazla Cumhurbaşkanı olarak seçilememesi; (d) İlk Cumhurbaşkanı (N. Nazarbayev) için Cumhurbaşkanı seçimlerinde sınırsız olarak aday olma hakkının tanınması; (e) Kazakistan'daki etnik grupların "Kazakistan Halkları Birliği" teşkilatı anayasal statü olarak, Parlamento Meclisine 9 milletvekili gönderme hakkına sahip olması; (f) Meclis Kamarasındaki milletvekili sayısı 77'den 107'ye çıkarılması.

Bu anayasa değişikliği siyasal partilerin güçlenmesini öngörse de parti kurmak için toplam 40,000 üye şartı buna imkân vermedi. Neticede 2007 Parlamento seçimlerinde iktidar partisi "Nur Otan" % 88,41 oranında oy alarak parlamentoda tek parti çoğunluğunu elde etmiştir (Lillis, 2007). İktidar partisinin parlamentoda tek parti çoğunluğu kurması cumhurbaşkanının siyasal hayattaki nüfuzunu daha da artırmış, artık cumhurbaşkanı siyasal hayatın tek ve en önemli aktörü haline gelmiştir (Khairmukhanmedov, 2017: 1445).

2011 sonrası dönem ise devlet başkanının yetki ve nüfuzunun hem siyasal hem anayasal olarak güçlendiği, otoriter sistemin yasal olarak meşrulaştırıldığı dönemdir. Bu dönemde artık siyasal hayat mutlak olarak devlet başkanının kontrolindedir. Devlet başkanının sahip olduğu siyasal, ekonomik, finansal ve medya gücünün sınırlanmasının imkânsız hale geldiği tek adam iktidarının kökleştiği bir dönemdir. 15 Ocak 2012 Parlamento seçimlerinde Nur Otan Partisi % 81 ile 83 sandalye almış, yumuşak muhalefet ise iki partiyle barajı geçerek 7 ve 8 sandalye kazanmışlardır.

Temel Sorun ve Önemli Başarı Alanları

Kazakistan siyasal sistemi, Sovyet dönemi kural, uygulama ve kültür ile bağımsızlık sonrası batı demokrasilerinin taklidine yönelik bir çabayla oluşturulmuş melez bir sistemdir. Her ne kadar anayasa ileri bir demokrasi anayasası gibi yazılmış olsa da, başkana tanınan anayasal yetkiler nedeniyle ve Nazarbayev'in kişiliğinde oluşturulan kültürel nedeniyle yumuşak otoriter sistem olarak tanımlanabilir. (Schatz, 2009: 203) Anayasa kuvvetler ayrılığını öngörse de başkanın yasama

ve yargı alanındaki yetkileri ile uygulamada kuvvetler ayrılığı sistemi anlamını yitirmektedir. Bağımsızlıktan beri ekonomiyi siyasetin önünde tutan Kazakistan yavaş yavaş yumuşak otoriter sisteme geçmiştir. Zaman zaman uluslararası eleştirilere cevap olarak bazı demokratik açılımlar yapılmaktadır ancak bu girişimler, sistemi değiştirmeye yönelik değildir. Nazarbayev Kazakistan'a siyasal istikrar getirmiştir. Kazakistan istikrarı, temsile tercih etmiştir. İstikrar, özgürlüklerin sınırlandırılması, muhalefetin yasaklanması ve muhalif basının susturulması pahasına gerçekleşmiştir. Meclis denetleme gücünü çoktan kaybetmiştir. Bu nedenle kamu görevlileri halktan ziyade başkana hesap vermektedirler. Bu yolsuzluk ve kaynakların yerinde kullanılmaması sonucunu doğurmuştur.

Kazakistan anayasasının büyük bir kısmı sosyal hak ve özgürlüklere ayrılmıştır. Kazakistan anayasasının bu hakları koruyan hükümleri vardır. Anayasaya göre, vatandaşların, yasaların ve devletin diğer düzenleyici yasal eylemlerinin içeriğinin ve uygulanmasının temeli olan mutlak ve devredilemez haklar olarak insan hak ve özgürlükleri garanti altına alınmıştır. (Madde 12). Herkes, gerektiğinde ücretsiz olarak adli savunma ve nitelikli hukuki yardım hakkına sahiptir (Madde 13). Anayasa, yasa önünde eşitliği (14. Madde) ve yaşam hakkını (Madde 15) garanti eder. Anayasa kişisel özgürlüğü garanti eder, ancak aynı zamanda devlet otoritesinin bir kişiyi mahkeme kararı olmadan 72 saate kadar tutmasına da izin verir (Madde 16). Anayasa, haysiyet ve işkenceye karşı korunma hakkı sağlıyor (Madde 17). ” (Kazakistan Anayasası)

Kazakistan Anayasasının 10 ila 39. maddeleri, kişilerin hak ve özgürlüklerine atıfta bulunmaktadır. Bu sayı Kazak Anayasası'nın üçte biridir. Anayasada geniş bir yelpazede hak ve özgürlüklere ve korumaya yer verilmesine rağmen, Kazakistan, Freedom House araştırmasında 100 puan üzerinden 22 puanla özgür bir ülke konumuna asla ulaşmadı.¹² Sadece bu kurum değil, özgürlük konusunda araştırma yapan diğer kurumlara göre de, Kazakistan serbest olmayan ülkeler arasındadır.

Belki de siyasal kurumları cumhurbaşkanı lehine çok zayıfladığının farkına varan Nazarbayev 2017 yılında tekrar anayasa değişiklikleri önerdi. Değişikliklere göre meclisin ve bakanlar kurulunun yetkileri artırılacak, bakanlar kurulu sadece başkana değil parlamentoya da hesap verecektir. Cumhurbaşkanı artık kanun hükmünde kararname çıkaramayacaktır. Yürütme organı daha bağımsız hale gelirken ve parlamento, kabine üyelerini atama ve görevden alma konusunda daha çok söz sahibi olacaktır. Cumhurbaşkanı artık parlamentonun kabine üyelerine yönelik güvensizlik oylarını geçersiz kılmayacaktır. Cumhurbaşkanı artık başbakan ve kabinenin aldığı kararları askıya alamayacak, bu nedenle Bakanlar Kurulu

12 “Kazakhstan”. 2018. 04 Ocak 2018. <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/kazakhstan>.

devlet programlarını ve politikalarını uygulamaktan tamamen sorumlu olacaktır. Terör suçu işleyenler Kazak vatandaşlığından çıkarılacak. Cumhurbaşkanı olmak için yükseköğrenim mezunu olma şartı gerekecektir. Bu değişikliklerin demokrasiyi güçlendirip güçlendirmeyeceğini zaman gösterecek, fakat gerçek muhalefetin olmadığı sistemde parlamentoyu güçlendirmenin pek de anlamı olmayabilir. Başkanın devlet erkleri üzerinde hakemlik görevi hâlâ anayasada yer almaktadır.¹³

Kazakistan'ın tarihi bir sorunu olan klan siyaseti Kazakistan siyasal sistemi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Ayrıca, kabilecilik olarak da adlandırılan bu sistem, belirli çıkar gruplarının devlet kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kontrol etme isteğine dayanır. Her klan kendi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmak için birbirleriyle mücadele eder. Bu mücadele devletin yönetilmesini zorlaştırır ve hükümetleri zayıflatır. Ancak Kazakistan Nazarbayev liderliğinde diğer Orta Asya ülkelerine göre bu konuda daha başarılı olmuş ve devlet otoritesini sağlamıştır. Klan siyaseti, Kazakistan'da siyasal istikrar üzerinde daha az negatif etkiye sahiptir ve diğer Orta Asya ülkelerine göre etkili ve baskın değildir. (Collins, 2006: 48)

Nazarbayev sonrası: Kazakistan bağımsızlıktan beri Nursultan Nazarbaev tarafından yönetilmektedir ve Nazarbayev istikrarın temsilidir. Ancak bu istikrar kurumlar üzerinden değil, kişisel otoritesinden ve kişiliği etrafından oluşturulan kütlen kaynaklanmaktadır. Ancak bu dönemde Nazarbayev yaşının ilerlemesinden ötürü ülkeye tam olarak hâkim değildir ve klikler ve gruplar Nazarbayev adına ülkeyi yönettikleri iddia edilmektedir. Bu görece istikrar Nazarbayev'in ömrü ile sınırlıdır ve Nazarbayev hâli hazırda 78 yaşındadır. Nazarbayev'in vefatından sonra ne olacağı konusu açık değildir. Vefatından sonra Kazakistan tekrar 1990'larda olduğu gibi çeşitli elit gruplarının iktidar için yarıştığı ve mücadele ettiği bir istikrarsızlık alanına dönebilir.

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL, TARİH, EĞİTİM, VE DİN POLİTİKALARI

Sovyetler Birliği çok etnikli çok kimlikli bir yapıydı. Etnik ve milli isimleri taşıyan sınırları belli on beş ülkeden ve bir o kadar da özerk bölgeden oluşsa da gönüllü nüfuz hareketleri, zorunlu iskân politikaları sonucunda her ülke adımı aldığı kendi etnik grubu dışında başka etnik gruplardan da oluşuyordu. Her ne kadar kültürler sistem içinde tanınsa da Sovyet kimliği dışındaki kimliklerin ön plana çıkarılması hoş görülmezdi. Etnik gruplar arası problemler hem sosyalist ideoloji

13 "Kazakhstan constitution: Will changes bring democracy?", BBC News, erişim 20 Ekim 2018, <https://www.bbc.com/news/world-asia-39177708>.

hem de otoriter sistemle bastırılmıştı. Sovyetlerin dağılmasından sonra bastırılan etnik, milli ve dini kimlikler gün yüzüne çıktı ve çeşitli yoğunlukta çalışma alanları meydana geldi: Azerbaycan, Çeçenistan, Gürcistan, Ukrayna, Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi ülkelerde ya ayrılıkçı hareketler, ya etnik çalışmalar, ya iç savaş, ya da iki ülke arasında savaş baş gösterdi.

Sovyetlerin özellikle Orta Asya için diğer bir mirası ise Türkistan olarak bilinen bölgede beş milli devlet oluşturmasıydı. Bu devletler oluşturulduktan sonra yapılan iş, bu devletlerin isimlerinin aldığı ulusları oluşturmaktı. Her millete diğer Orta Asya dillerine benzemeyecek bir dil ve alfabe oluşturuldu. Bunu sağlamak için her ülkenin en ücra bölgesindeki lehçe milli dil olarak alındı. Örneğin Kırgızistan'da Kırgız diline diğer Türk devletlerinden uzakta Çin sınırındaki dağlık Narın lehçesi temel olarak alındı. Eğer Fergana vadisindeki Oş lehçesi temel alınsaydı Kırgızca Özbekçe'ye, Talas lehçesi temel alınsaydı Kazakçaya benzeyecekti. Sovyetlerin amacı Orta Asya'da Türk Müslüman nüfusunu barındıran Türkistan'ı bölmek ve Sovyetler Birliği içinde ve illerde siyasal bir güç olarak belirmesinin önüne geçmekti. Bu ayrıştırma politikası Orta Asya devletleri zorla Kiril alfabesine geçirildiğinde de devam etti; Çok karmaşık olan milli alfabelerin birbirine benzememesine dikkat edildi. % 95 oranında benzerliği bulunan Kazakça ve Kırgızca'nın alfabeleri birbirinden çok farklıydı. Hala yürürlükte olan Kazak alfabesi 42 harften ve Kırgız alfabesi 36 harften oluşuyor ve Kazak dilinin öğrenilmesini zorlaştırıyordu.

Bağımsızlıktan sonra bu devletler bir yandan toprak bütünlüğünü korumak, bir yandan iç barışı tesis edip devam ettirmek, bir yandan da kendi kimliklerini bulma problemiyle baş başa kalmışlardı. Bağımsızlık sonrasında Orta Asya'da güçlenmesi muhtemel çeşitli derecelerde birleştirici özellikleri olan üç kimlik vardı: İslam, kabilecilik ve ulusal kimlik. Sovyet döneminde her ne kadar tamamen silinmesi de ilk iki kimlik baskı altındaydı ve oldukça zayıflamışlardı (Gürbüz, 2004: 195). Bu nedenle İslam ve kabileciliğin kapsayıcı bir kimlik oluşturması mümkün gözükmüyordu. Ve bu kimliklerin savunucuları zayıf durumdaydılar. Din adamlarının ellerinden maddi güç kaynakları vakıflar alınmış; kolektifleştirmeyle de kabilecilik ve göçebe hayat tarzı büyük darbe almıştı. Bu nedenle Sovyetler'in oluşturduğu ve desteklediği ulus kimlik en güçlü alternatifti.

Ancak ulusal kimlik oluşturma Kazakistan için çok daha zordu çünkü Orta Asya ülkeleri içinde ismini aldığı milletin çoğunluk olmadığı tek ülke Kazakistan'dı. Hatta çarlık sömürgesi ve Sovyet dönemi kalkınma politikalarının sonucu 1950'lerin ortalarından itibaren Slavların çoğunluk oluşturduğu tek cumhuriyetti. Rusya ile çok yakın ekonomik, jeopolitik, dilbilimsel ve psikolojik bağları olan Kazakistan'da nasıl bir kimlik oluşturulacağı diğer ülkelere göre çok daha zor bir

soruydu (Dave, 2007: 1). Bağımsızlığından bugüne ulus-devlet oluşturma çalışmaları dahilinde çeşitli iç ve dış politikalar geliştiren Kazakistan, ülkede yaşayan onlarca farklı etnik grubu da dikkate alarak ortak bir milli kimlik oluşturmaya çalışmıştır. Bunca etnik gruba rağmen ve diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne kıyasen hatta Avrasya bölgesinde millet inşa sürecini daha çok fayda ve daha az hasarla yürüten genç bir cumhuriyettir. Bu bölümde Kazakistan'ın millet inşası, tarih yazımı, eğitim ve din politikaları ele alınacaktır.

Kazakistan'da Millet İnşası

Millet kavramı ve milliyetçilik bugüne kadar üzerinde sayısız tartışma yürütülmüş ve dolayısıyla birçok tanımlaması yapılmış bir mefhumdur. Benedict Anderson, Ernest Gellner, Anthony D. Smith, ve E.J. Hobsbawm gibi yazarlar bu tartışmalara katkıda bulunmuşlardır. Anderson milletleri *hayali cemaatler* olarak tanımlamıştır: “Köylerden-belki bunlar bile-daha büyük topluluklar hayalidir” (Anderson, 1991:6). Calhoun (1997:5) Millet'in özelliğini sıralamış ama bunların hiçbirinin belirleyici olmadığını belirtmiştir. Evrensel ilkeleri olmayan millet, en genel ifadeyle “belli bir grubun kendini ortak dil, din, tarih, soy, mekân gibi unsurların biri, birkaçı ya da hepsi üzerinden tanımladığı siyasi ve kültürel bir birim” olarak tanımlanabilir (Aktoprak, 2010). Ulusal kimlik inşası sorunu, akademik, kültürel ve siyasi bağlamda en çok tartışılan ve çözümünün zor olmasının yanı sıra uzun zaman alan sorunlardan biridir. Millet tartışmalarının en önemlilerinden birisi de milletlerin ezeli mi olduğu ya da sonradan mı inşa edildiğidir, ve genel olarak kabul edilen ikinci görüş yani milletlerin sonradan oluşturulduğudur (Calhoun, 1997: 30).

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla birlikte bir zamanlar merkezi olarak Moskova'dan yönetilmekte olan geniş sahada, bazıları modern dönemde hiçbir zaman uluslararası politikanın bağımsız aktörü olmamış, on beş yeni devlet ortaya çıkmıştır (Aydın, 2005). Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra “devletlerine uygun millet inşa etme” çalışmalarına başlayan, eski bir sosyalist Sovyet cumhuriyeti olan Kazakistan da diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi bağımsızlığı sonrası üç aşamadan oluşan bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Kazakistan merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine, otoriter bir yönetimden demokrasiye ve merkezi federal bir devletten egemen ulus devletine geçiş süreci yaşamıştır. Kazakistan ulusal tarihçiliği, devlet ve ulus inşa projelerinin alanlarından biri olarak yeniden canlandırmıştır (Kuzio, 2002). Modern ulus devletler sisteminde yer edinebilmek ve böylece uluslararası arenada kabul görmek amacıyla ulus devlet olma yolunda politikalar oluşturmaya ve bunları uygulamaya başlamıştır.

Bağımsız Kazakistan diğer Orta Asya devletleri gibi millet inşasına sıfırdan başlamadı; Sovyetler Birliği bu devletleri ve milletleri oluşturmuşlardı (Collins, 2006: 90). Sovyetlerin amacı bütün milletleri Sosyalist Sovyet milletinin bir parçası haline getirmektir. Toplumların ilkelden medeniyete doğru aşama aşama sürekli evirildiklerini iddia eden *Modernizm* teorisini benimseyen Sovyet yetkililere göre kabile ve klanlardan oluşan Orta Asya’da da milletler oluşturulmalıydı. İkinci nedeni ise milliyetçilik akımlarından korunmak için Sovyetler, milletleri tanımak, millet yoksa oluşturmak gerektiğine inandılar. Yeni milli elit yetiştirilip yeni devletlerin hükümetlerinde, okullarında ve fabrikalarında yönetici konumuna getirildi. Her cumhuriyetin dili resmi dil haline getirildi, yeni alfabeler oluşturuldu. Sovyet hükümeti yerel dillerde kitap, dergi, sinema, opera, müze, halk müziği grupları ve diğer kültürel aktiviteleri finanse etti (Martin, 2001:1-2). Sovyetlerin asırlardır Türkistan olarak bilinen bölgede neden Türkistan isimli tek bir devlet oluşturmadıkları sorusunun cevabı ise Türk ismini silmek ve böyle büyük bir devletin ileride oluşturabileceği tehditleri engellemektir.

Kazakistan bağımsızlıktan beri millet inşası sürecince birbiriyle çelişiyor gibi görünen ve aynı anda sürdürülen ve ilginç bir şekilde de şu ana kadar başarılı olan iki milli kimlik geliştirmiştir. Bunlar: sivil milliyetçilik olan Kazakistan Milliyetçiliği ve etnik milliyetçilik olan Kazak Milliyetçiliğidir. Hatta bazı yazarlar daha da ileriye giderek Kazakistan’da iki milletin olduğunu iddia etmektedirler: *Kazakistanlı ve Kazak*. Bu haliyle millet inşası sürecinin tamamlanmadığı kanaatine varmışlardır (Aitymbetov vd., 2015: 5). Birinci kimlik yani Kazakistanlı, Sovyet kimliğinin yerini almış ve Kazakistan’ın çoklu etnik yapısının zorunlu bir sonucu olarak benimsenmiştir. Ülkeye isimlerini vermelerine rağmen Kazaklar bağımsızlık esnasında Kazakistan’da azınlıktılar; 1989 nüfus sayımında Kazaklar nüfusun % 39.7’sini oluşturuyorken özellikle Slavlar nüfusun önemli bir kısmını oluşturuyordu; Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar % 48.1 ile nüfusun yarıya yakını oluşturuyorlardı. Sovyet politikaları sonucu nitelikli nüfusun çoğunluğu Slavlar ve Almanlardı. Diğer yandan Kazaklar ülkenin gerçek sahibi olarak öne çıkmak, kimlik, millet, dil politikalarında öncelikli olmak istiyorlardı. Nazarbayev’in hem Kazakları hem de diğer etnik grupları memnun etme zorunluluğu vardı. Bağımsızlıktan beri kimlik, millet, dil, alfabe politikalarında bu ikilemin izlerini görmek mümkündür.

Kazakistan Milliyetçiliğinin güçlendirilmesi için çeşitli politikalar uygulanmıştır. Bunu öncelikle devletin isminde görüyoruz: Devletin ismi Kazak cumhuriyeti değil Kazakistan Cumhuriyetidir. Kırgızistan’ın (Kırgız Cumhuriyeti) aksine isimde etnik milliyetçiliği benimsememiştir. Bu politikaların ilki başta Nazarbayev olmak üzere liderlerin söylemidir. Ülkenin bütünlüğünün sağlanması, Kazak olmayan nüfusun yabancılaşmaması, ve nitelikli nüfusun daha fazla göçünün önlenmesi için Nazarbayev, «Kazahstan – naš obşij dom» (Kazakistan

hepimizin evi) söylemi ile Kazakistan Milliyetçiliğine sık sık vurgu yapmıştır: “Birçok insan, özellikle de eski nesil, iyi bir ev inşa etmenin ne kadar zor olduğunu bilir. Genç bir devlet inşa etmek daha da zordu - Kazakistan - ortak evimiz.” (Nazarbaev, 2006: 3)

İkincisi ise 1995 yılında Kazakistan Halkları Asamblesi'nin kurulmasıdır. Dünyada başka bir benzeri olmayan Asamble 1 Mart 1995 tarihinde, Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından bir kararname ile başkanlık danışma organı statüsünde kurulmuştur. Kazakistan Halk Meclisi, benzersiz bir toplumsal birlik modelinin oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır. Asamble'nin amacı, Kazakistan'da sosyal ve politik istikrarı sağlamak ve etnik grup ilişkileri alanında devlet kurumları ve sivil toplum arasındaki işbirliğinin etkinliğini artırmaktır. Mayıs 2007'de Kazakistan Anayasasında bir dizi değişiklik yapılarak Asamble anayasal statü kazanmış ve meclise dokuz üye seçme hakkını elde ederek sosyo-politik rolünü büyük ölçüde artırmıştır.¹⁴ Ancak Kazak milliyetçiliğinin bir yansıması olarak Asamble'nin ismi, Kazakistan'da halklar değil tek bir halk olduğu gerekçesiyle, Kazakistan Halkı Asamblesi olarak değiştirilmiştir. Asamble 1 Mayıs 2010 tarihinde Milli Birlik Doktrini adı altında bir belge yayınlamıştır.¹⁵ Bu belgede daha çok Kazakistan milliyetçiliğine yer verilmekle birlikte Kazak milliyetçiliğine de gönderme yapmıştır.

Üçüncüsü ise etnik grupların dillerini serbestçe konuşabilmeleri ve etnik dillerde eğitim alabilmeleri için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasıdır. Bu, etnik dil ve kültürlerin desteklenmesine yönelik kasıtlı bir devlet politikasının sonucudur. 2009 yılında Kazakistan'da Özbek, Uygur ve Ukrayna dillerinde eğitim veren 88 lise vardı. 108 okulda ise 22 etnik grubun dilleri konu olarak öğretilmekteydi. 195 uzmanlık dil merkezi açıldı. 35'ten fazla etnik dergi ve gazete mevcuttu. Ülkenin dört büyük gazetesi 11 dilde yayınlanmaktaydı; Sekiz dilde yayın yapan radyo programları ve yedi dilde yayınlanan TV programları vardı. Kazakistan Dil Yasası, ulusal azınlıklar için AGİT Yüksek Komiserliği koyduğu şartlara tam olarak cevap vermektedir.¹⁶ 2015 İlk ve orta eğitimde Tacik dilinde 4,009, Uygur dilinde 15,067, Özbek dilinde 80,655, Rusçada 832,173 ve Kazak dilinde 1,792, 223 öğrenci eğitim görmektedir.¹⁷ 2017 istatistiklerine göre azınlık

14 “The Assembly of People of Kazakhstan”, Official site of the President of the Republic of Kazakhstan, erişim 29 Ekim 2018, http://www.akorda.kz/en/national_projects/the-assembly-of-people-of-kazakhstan.

15 “National Unity Doctrine”, Assembly of People of Kazakhstan, 07 Ocak 2016, <https://assembly.kz/en/national-unity-doctrine>.

16 “Kazakhstan is our common home”, Kazinform, 27 Ekim 2009, https://www.inform.kz/en/kazakhstan-is-our-common-home_a2207752.

17 “Statistical Image of Kazakhstan Education”, erişim 03 Aralık 2018, <http://iac.kz/en/publis->

dillerinde eğitim veren okulların sayısı 32'ye düşmüştür: Bunlardan 15'i Özbekçe, 13'u Uygurca ve 4'u Tacikçe eğitim vermektedir ve Tacik dilinde 3,980, Uygur dilinde 15,569, Özbek dilinde 81,733 öğrenci eğitim görmektedir.¹⁸

Diğer yandan Kazak milliyetçiliğine yönelik politikalar da uygulanmıştır. Bu politikalar daha bağımsızlık kazanılmadan önce uygulamaya konulmuştur. Bunlardan ilki dil politikaları bölümünde görüleceği gibi 1989'da Kazakçanın devlet dili olarak kabul edilmesidir. İkincisi ise Sovyet döneminde özellikle Stalin döneminde öldürülen ya da hapsedilen Kazak liderlerine iade-i itibar verilmesidir. Temmuz 1989'da Kazakistan Merkez Komitesi bir komisyon oluşturarak Bolşevik devrimi ve Stalin döneminde tutuklanan hemen hemen her liderin suçsuzluğunu ilan etmiştir (Olcott, 1995: 260).

Bu politikalar ile “Kazakların geçmişi 2500 yıl öncesine uzanan eski köklü bir millet oldukları, pek çok devlet kurdukları, üstelik bu devletleri bugünkü Kazakistan'da kurdukları, ayrıca bu devletlerin ‘barbar göçebeler’ olmadıklarını, insanlığa katkı yapmış parlak uygarlıklar oldukları” şeklinde sunulmaya çalışılmıştır (Gürbüz, 2004: 217). Ulus inşasında olumlu bir etki oluşturacak semboller oluşturulmuş ve kullanılmıştır. Ortak vatan, ortak dil, ortak tarih gibi değerler yeniden gözden geçirilerek bu amaç doğrultusunda, öncelikle ulusal marş yazılmış, Kazakların tarihi yeniden inşa edilmiş ve dil, din ve eğitim politikaları başta olmak üzere her alanda izlenilen yol ve yöntemler değiştirilmiştir. Nazarbayev, Kazakistan halkına 2014 yılı mesajında Ebedi Millet anlamına gelen Kazakça *Mengilik El(Ebedi Millet)* kavramını ortaya atmıştır: “Ebedi Millet fikrinin temeli çok derinlere iner. On üç asır önce, bilge Tonyukok, “Ebedi Ulus, tüm Türki halkların amacıdır” dedi. Bu, ulusal fikrimizin, tıpkı ulusumuzun kökleri gibi, eski tarihimizden kaynaklandığı anlamına gelir.”¹⁹

Nazarbayev 12 Nisan 2017 tarihinde Cumhurbaşkanlığı Resmi Web sayfasında yayımlanan “Bolashakka Bagdar: Ruhani Zhandyru” yani “Geleceğe Doğru: Manevi Diriliş” makalesiyle bu iki milliyetçiliği birleştiren ama isimden de anlaşılacağı gibi daha çok Kazak milliyetçiliğine yönelik bir hamle başlatmıştır. Bu

[hing/statistical-image-kazakhstan-education](http://statistical-image-kazakhstan-education).

18 “Natsionalnyy Doklad O Sostoyanii I Razvitiia Sistemy Obrazovaniya Rk (kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Sisteminin Durumu Ve Geliştirilmesi Üzerine Ulusal Rapor)”, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, 2017, http://edu.gov.kz/ru/statistika-i-analitika/detail.php?ELEMENT_ID=1774.

19 “The Address of President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. November 11, 2018”, Official site of the President of the Republic of Kazakhstan, erişim 30 Ekim 2018, <http://www.akorda.kz/en/addresses/the-address-of-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nnazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-november-11-2014>.

makalede Nazarbayev, geleneklere dayalı, dil, müzik gibi milli kimliğin korunmasını, bölgelere ayrılma, kayırmacılık gibi kötü alışkanlıkların terkedilmesini tavsiye etmektedir (Nazarbayev, 2017). Nazarbayev'in Kazak milliyetçiliğini geliştirmek için son girişimi ise devletin resmi sitesinde 21 Kasım 2018 tarihinde "Ulu Bozkırın Yedi Boyutu" adıyla yayınladığı makalesidir. Kazakistan'da, Türk tarihi, Türkoloji ve Türk halkbilimi üzerine yoğunlaşılacağına ipuçlarını veren Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Kazakistan'ın Türklerin ata yurdu olduğuna işaret ederek, "Buradan diğer ülke ve bölgelerdeki tarihi süreçlere önemli katkıda bulunan Türk aşiretleri ve halkları dünyanın farklı yerlerine gitmiştir." ifadelerini kullandı.²⁰ Sonuç olarak Kazakistan, bağımsızlıktan beri aynı zamanda hem Kazakistan milliyetçiliğini hem de Kazak Milliyetçiliğini yan yana uygulamış ve bu politikada şimdiye kadar başarılı olmuştur.

Tarih yazımı

Sömürgeciler istila ettikleri bölgelerde tarihsel hafızayı silmeye çalışır; bu süreç, ulusal kimlik kaybına yol açan ve emperyal merkezli asimile edilmelerini kolaylaştıran bir süreçtir. Emperyal güçler kolonilerin kimliklerine ve ana kültürlerine büyük zarar verirler. Bu nedenle milli belleğin yeniden canlandırılması ulusal tarih yazımının yeniden ortaya çıkması ile mümkündür. Tarihin yeniden yazılması yoluyla tarihsel hafızanın canlandırılması ise eski emperyal öteki karşısında ulusal kimliklerin yeniden tanınması ile sıkı sıkıya bağlıdır. Kazakistan şüphesiz Rus emperyal kültür ve kimlik yok edilmesi sürecinden en çok etkilenen millet ve ülkedir. Ruslar sadece savaşlar ve açlıklar yoluyla Kazak nüfusunu azaltmamışlar, büyük miktarda Rus nüfusunu Kazak topraklarına yerleştirerek Kazakları daha 1930'larda kendi ülkelerinde azınlık durumuna düşürmüşlerdir. Sovyet coğrafyasında sadece diğer bir ülke, Letonya, o da 1980'lerde böyle bir tehlike yaşamıştır. Ruslar kendilerinden saydıkları Ukrayna, Belarus gibi Slav milletlerin aksine Kazaklara yabancı muamelesi yaparak tam bir emperyalist gibi davranmışlardır (Kuzio, 2002: 245).

En önemlisi ise, Kazak tarihini yeniden yazarak Kazak milli hafızasını silmeye çalışmışlardır. Ruslara göre Kazaklar hiç bir medeniyete sahip olmayan oradan oraya gezen göçmenlerdir. Bu şekilde Kazakların sürekli bir yurdu olmadığını ima etmektedirler. Halbuki, Kazaklar çingeneler gibi yurtsuz göçebeler değildir; her kabileye tahsis edilmiş sürekli yurtları bulunmaktadır. Sadece sürülerine otlak bulmak için yaz ve kış hareketleri vardır. Sovyetlerin kimlik ve tarihsel ha-

20 "Seven Facets of the Great Steppe", Akorda.kz, erişim 03 Aralık 2018, http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/article-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-seven-facets-of-the-great-steppe.

fıza silme metotlarından bir diğeri ise 1925 ve 1940'da iki defa alfabe değiştirerek Kazak milletinin geçmişi ile bağlarını kesmişlerdir. Sovyet döneminde, özellikle 1936 *büyük terör* (Bol'shøj terrör) döneminde Ahmet Baytursun, Alihan Bökeyhan ve Turar Rıskulov gibi Kazak entelektüellerini şehit ederek tarihi hafızayı ve kimliği yeni nesillere aşıl原因an ilim adamları yok edilmiştir. Sonuncusu da Ruslaştırma politikaları sonucu Rus dilinde eğitimle ana dilini konuşamayan büyük bir Kazak nüfusu oluşturulmuştur. Yok edilen Kazak kimliği yerine Rusların ve Sovyetlerin, Kazaklara medeniyet getirdiği yerleştirilmiş ve Sovyet kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır.

Sovyetler Birliğinde Gorbaçev'in glasnost politikaları sırasında merkezin cumhuriyetler üzerindeki etkisi azaldığında Kazakistan tarih yazımında da revizyona gidildi. Kasım 1989 yılında M. Kozibayev Başkanlığında Yerel Tarihçiler Birliği kuruldu ve Kazak tarihi tekrar yazılmaya başlandı. Sovyet döneminde kötölenen Kazak Hanları, cüzler ve kabileler gibi geleneksel Kazak kurumları hakkında olumlu yazılabiliyorken Kazakistan hala Sovyetler Birliğinin parçası olduğu için 19. ve 20. yüzyıl Çarlık ve Sovyet dönemi ve şahsiyetleri hakkında daha dikkatli olunuyordu. Rus işgali ve sömürgesi hakkında açıkça negatif olarak bahsedilmiyor, sadece kişiler üzerinden iyi kötü yorumunda bulunuluyordu. Fakat tarih yazımında ilk defa işgal ve sömürgecinin olumlu olumsuz yönleri ortaya konulabiliyordu. Sovyetler tarafından hain ilan edilen Alihan Bökeyhan ve Mir Yakup Dolatov gibi devrim dönemi Kazak entelektüelleri ve Alaş Orda partisi mensuplarına iade-i itibar yapıp haklarında daha olumlu yazabiliyordu. Bolşevik politikalar açıkça eleştirilebilirken Sovyet modernizasyonun getirdiği faydalar da itiraf edilmek zorunluydu. Koziyev, Nazarbayev'in izniyle ilk defa Stalin'in kollektifleştirme politikalarının milyonlarca Kazak'ın ölümüne neden olduğunu yazdı ve açıkça o dönem Kazakistan Komünist Partisi lideri Goloshchekin'i suçladı (Olcott, 1995: 261).

Bağımsızlık kazanıldıktan sonra Kazakistan eliti kendi aralarında bir yandan Kazakça konuşan milliyetçi elit diğeri bir yanda Rusça konuşan Kazak eliti ile Slavlar olarak bölünmüşlerdi. Bu nedenle Kazakistan yeniden millet inşası ve tarih yazımı zordu. Buna rağmen Kazakistan devletinin, başlangıcı 15. yüzyıla kadar uzanan 500 yıllık geçmişi olan Kazak Hanlığı temeline kurulduğu ilan edildi. Kazak Hanlarının 1731 ve 1740 tarihlerinde Rus Carlığıyla yaptıkları anlaşmalar tekrar yorumlandı. Rus tarihçilerinin yazdığının aksine, gönüllü teslim olma yerine geçici ortaklık olarak yorumlanmaya başlandı. Çarlık Rusyası daha negatif bir gözle yazılmaya başlandı ve medeniyet getiren Rusya algısı sorgulanmaya başlandı. 1916 ve 1986 ayaklanmaları Rus baskısından kurtulmak için yapılan milliyetçi ayaklanmalar olarak gösterildi (Kuzio, 2002: 258).

Kazakistan tarih olarak şimdiki Kazakistan topraklarında gelmiş geçmiş medeniyetlere sahip çıkarken, Türk kökenli olan medeniyetleri de benimsemektedir. Tarih anlayışı olarak Gültekin'den, Atilla'ya, Hunlardan Memluk Sultani Baybars'a kadar tarihlerinin bir parçası olarak görmektedirler. Çünkü Baybars Kazakistan'ın batısında hala varlığını sürdüren Beriş kabilesine mensuptur. Bu nedenle Kazakistan Şam'daki Sultan Baybars Türbesi'nin restorasyonunu yapmış²¹ ve Mırsırdaki Baybars Camiinin restorasyonu için 5.5 milyon dolar vermiştir.²²

Dil ve Alfabe Politikaları

Dil, kimlik oluşumu sürecinde bir toplumda ortak bilincin oluşması için ön şarttır. Tarihin dille birlikte yazılması, efsane ve sembollerin yaratılması, tarihsel ve manevi değerlerin geliştirilmesi ve bunların tanıtılması da kimlik ve ortak bilinç oluşturma sürecinin bir parçasıdır. Bir devlet, ülkede konuşulan dillerin rolü, işlevleri, durumu, kullanımı, gelişimi üzerindeki karar ve uygulamalarını dil politikalarıyla belirler, şekillendirir. Her anlamda birliğin canlanması ve güçlendirilmesi, toplumun istikrarlı bir şekilde gelişmesi, devlet dilinin, devlet dil politikalarının kararlı bir şekilde uygulanmasına bağlıdır. Kazakistan dil ve alfabe politikalarında da yukarıda bahsedilen Kazakistanlılık ve Kazaklık ikilemini yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Nazarbayev'in 2006 yılında olduğu gibi bir çok defa Latin alfabesine geçileceğini ilan etmesine rağmen Rus dilini konuşan nüfusun varlığı nedeniyle henüz gerçekleşmemiştir.²³

SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Kazakistan'da uygulanan dil siyasetinin merkezinde titüler (cumhuriyete adını veren) ulusun dili olan Kazakçanın sorunları yer alır. Çünkü 1989 nüfus sayımında ülkeye ismini veren Kazaklar nüfusun sadece % 39.7'sini oluşturuyorken ana dilleri Rusça olan Slavlar nüfusun önemli bir kısmını oluşturuyordu; Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar % 48.1 ile nüfusun yarıya yakınına oluşturuyorlardı Kazakistan nüfusunun geri kalanını ise çoğu Rusçaya asimile olmuş kendi dilleri unutturulmuş diğer etnik gruplardan (Alman, Tatar, Kore, Uygur, Özbek, Çeçen, Balkar, Yunan,

21 "State Program 'Cultural Heritage' of Kazakhstan: Stages of Implementation and Value", National Digital History of Kazakstan, erişim 21 Kasım 2018, https://e-history.kz/en/contents/view/state_program_cultural_heritage_of_kazakhstan_stages_of_implementation_and_value_1568.

22 "Cairo's 13th-Century Al-Zahir Baybars Mosque Undergoes Facelift", Al Bawaba, 06 Kasım 2018, <https://www.albawaba.com/editorchoice/cairos-13th-century-al-zahir-baybars-mosque-undergoes-facelift-1209796>.

23 Jeffrey Hays, "Russians in Kazakhstan", Facts and Details, 2008, erişim 28 Kasım 2018, http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4b/entry-4644.html#chapter-0.

Dungan ve diğerleri) oluşmaktaydı. Bütün etnik gruplar birbiriyle Rusça iletişim kuruyorlar ve şehirli Kazakların bir kısmı da ana dillerini konuşamıyorlardı. Buna göre, Kazakistan'ın iç politikasının stratejik olarak önemli bir parçası olan dil politikaları, devlet dili düzenlemesi gibi önemli sorularla karşı karşıyaydı. Hatta eski Sovyet ülkelerinden hangisi resmi dil olarak Rusçayı devam ettirir sorusuna en güçlü aday Kazakistan'dı (Dave, 2007).

Sovyet döneminde belirli bir şekilde dil ve kültür çatısı olarak görülen Rus dili ve kültürünün etkisinde kalan Kazakistan'da Slav nüfusun daha baskın olmasıyla günlük yaşamda Ruslaşma ve Rusçaya muhtaç olma devam etmekteydi. Rus dili eğitimden yönetime, medyadan kültürel hayata tüm alanlarda ön plana çıkmış, Kazak dili ise sadece özel alanlarda kendine yer bulabilmiştir. Günümüz Kazakistan'ında Rus nüfusunun politikaya etkisi ve Rus dilinin devlette ve sosyal hayattaki hâkimiyeti halen hissedilmektedir. Bu anlamda Kazak dilinin ön plana çıkartılmasına ek olarak, Rusça devlet ve sosyal hayatta daha pasif hale getirilmeye çalışılmaktadır.

Kazak Türkçesi'nin kaderini değiştirmesi bakımından milat olan tarih 1986'dır. Ana dilin kullanım alanını sınırlandıran, anadili yalnızca aile arasında kullanılan dil haline getiren Sovyet rejimine, ilk kez başkaldırıdır. Aralık olayları hükümeti "Cumhuriyet genelinde Kazak Dilini Öğretmek ve Geliştirmek" kararını çıkarmaya zorlar (Kınacı, 2010: 113-1314). Nitekim, Kazakçaya devlet dili statüsünün verildiği ilk yasa, diğer cumhuriyetleri örnek alarak, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Büyük Meclisi tarafından Ağustos 1989'da kabul edilmiş ve 1 Temmuz 1990'da yürürlüğe girmiştir. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Dil Kanunu adı verilen bu yasayla tedrici olarak devlet okullarında Kazak dilinin artırılması, yerel ve ülke yönetimi dilinde Rusçadan Kazakçaya geçilmesi öngörülmüştür. Kazak nüfusunun %70'den fazla olduğu rayonlar(ilçe) Kazakça'ya hemen geçmeleri emredilirken Kazak nüfusunun % 50'den az olduğu rayonlara 1994 sonuna kadar süre verildi. Rusça konuşan vatandaşlara Rusça hizmet garantisi verilirken devlet görevlilerinin iki dile de hakim olmaları gerekiyordu (Olcott, 1995: 259-260). Aynı yasayla Rusça etnik gruplar arası iletişim dili statüsüne sahip olmuştur. Bağımsızlık sonrası oluşturulan 1993 Anayasası'na da Kazakça devlet dili olarak girmiştir (Fierman, 1998). 1993 anayasasında Kazakçaya tek resmi dil statüsü verilmiş, Rusçanın farklı etnik gruplar arasında etkileşim dili olarak belirlenmesi Rusları rahatsız etmiş ve yapılan referandumla 1995 Eylül'ünde bazı değişikliklere gidilerek Rusçaya da resmi bir statü verilmiştir. Yine de Kazakça eğitimden, devlet işlerine birçok alanda güçlenmeye devam etmiştir. Mesela, devlet dili olan Kazakçayı bilmeyen bir kişinin resmi görev alması da yasalarla önlenerek anadile hakim olma teşvik edilmiştir. Bu nedenle Kırgızistan'ın aksine Kazakistan'da devlette görev almak isteyen Ruslar, Kazakça öğrenmişlerdir.

Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in 22 Eylül 1998 tarihli kararına göre "Kazakistan Halkı Dil Günü" olarak ilan edildi. Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti bünyesindeki Devlet Terminoloji Komisyonu kuruldu. Böylece, Kazakistan, ulusların kalkınmasında ciddi önem arz eden dil etkeninin gücünü daha fazla dikkate aldığını göstermiş oldu. 1999 yılında devlet memurlarının Kazakça öğrenmesi için gerekli tüm maddi ve teknik koşulları sağlamak, bilimsel öğretim metodolojisi geliştirmek amacıyla, Devlet Dilini Hızlı Öğretim Merkezi kuruldu (Urakova, 2014: 101). 2000-2001 senesinde ilk defa Kazak dilinde öğrenim gören öğrencilerin sayısı 1.000.000 olmuştur ve Rus dilinde öğrenim gören öğrencilere göre 231.200 kişi artmıştır.

Cumhurbaşkanı Nazarbayev, 7 Şubat 2001 tarihinde, 2001-2010 Yılları Arasında "Dillerin Kullanışı ve Geliştirilmesine İlişkin Devlet Projesini" hayata geçirmiştir (Urakova, 2014: 101). Bu projenin amacı, dilin sosyal ve iletişimsel işlevlerini genişletmek ve güçlendirmektir. Temmuz 2007'de açıklanan politika doğrultusunda Kazakistan, hem öz dili ile milli köklerini yeniden canlandırmayı, hem Rusça ile geçmiş yılların bilgi birikiminden kopmamayı ve hem de İngilizce ile dünya ile uyum sağlamayı olmayı hedeflemiştir. Bu hedefle, 2010 yılında eğitim hayatına başlayan ve eğitim dili İngilizce olan Nazarbayev Üniversitesi Kazakistan'ın değişen eğitim anlayışına güzel bir örnektir.

Kazakistan ulus inşa sürecinde dil politikaları ile ilgili atılan en büyük adımın Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in 2017 yılında alfabe değişikliği için Latin harflerinin kullanıldığı yeni Kazak alfabesini onaylamasıdır denebilir. Nazarbayev bu konunun dikkatlice ele alınması gerektiğinin ve zamana yayarak halledilebileceğinin bilincindeydi. 2006 yılında yaptığı ilk açıklamada Latin alfabeye geçme konusunun gündemlerinde olduğunu ve eğitim bakanlığının konu üzerinde çalıştığını, 2025'e kadar kademeli olarak geçişin sağlanacağını duyurdu. 12 Nisan 2017 tarihinde Nazarbayev kendi makalesinde bu konuyu da ele almış ve değişimi resmen başlatmıştır. Latin alfabesine geçiş için hazırlanma talimatı verdiği bu makale resmi sitede yayımlanmıştır. Söz konusu Ruhani Zhangyru makalesi Gelecek Yıllar için Acenda bölümünde şöyle yazdı: "İlk olarak, Kazak dilinin Latin alfabesine adım adım geçişi üzerinde çalışmaya başlamak gerekir. Buna dikkatli ve hassas bir şekilde yaklaşmalıyız. Bu kararlı ve aşamalı bir yaklaşım gerektirecektir. Ve bağımsızlıktan bu yana dikkatli bir şekilde hazırlanıyoruz." (Nazarbayev, 2017). 26 Ekim 2017 tarihli 569 sayılı kararnameyle, Kazak Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev hükümetin 2025 yılına kadar Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçeceğini söyledi ve yeni 32 harften oluşan Latin alfabesini ilan edildi. Ş ve Ç sesleri S' ve C' üzerlerine apostrof işaretleri kullanılarak karşılanacaktı. Değişikliğin 2025 yılına kadar tam olarak uygulanması planlanıyordu. Ancak yeni alfabe kamuyundan gelen tepkiler nedeniyle Cumhurbaşkanı Nazarbayev 19 Şubat 2018'de, alfabede değişiklik öngören 637 sayılı kararnameyi imzaladı.

Şekil 1’de görüldüğü gibi değiştirilen alfabede Ş ve Ç sesleri için Özbekistan alfabesinde olduğu gibi Sh ve Ch kullanılıyor.²⁴

Şekil 1: Kazakistan’da Kabul Edilen Latin Alfabesi²⁵

№	Yazılış	Ses	№	Yazılış	Ses
1	A a	[a]	17	Ѓ ғ	[ɢ]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[o]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[c]
8	Ĝ ĝ	[ɣ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[ʏ]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	I ı	[ɪ], [ɨ]	27	V v	[b]
12	J j	[ʒ]	28	Y y	[ɣ]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[y]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[tʃ]

2018 yılı itibariyle ders kitapları yeni Kazak alfabesiyle yayınlanmaya baş-

24 “Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 26 Ekim 2017 tarihli ‘Kazakça alfabesinin alfabesinin Latin alfabesine çevrilmesi üzerine’ Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname”, erişim 03 Aralık 2018, http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vnesenii-izmeneniya-v-ukaz-prezidenta-respubliki-kazahstan-ot-26-oktyabrya-2017-goda-569-o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy.

25 “Kazakhstan Adopts New Version of Latin-Based Kazakh Alphabet”, erişim 29 Kasım 2018, <http://www.mfa.gov.kz/en/hongkong/content-view/kazakhstan-adopts-new-version-of-latin-based-kazakh-alphabet-4>.

lanmıştır ve 2025'e kadar tüm kitap, süreli yayın ve resmi belgelerin Latin alfabesiyle yayınlanması planlanmaktadır. (Nazarbayev 2017). Her ne kadar alfabe değişikliği kültürel anlamda tedirginliklere sebep olmuş olsa da, 1940'ta Sovyet baskısı ile kabul ettirilmiş Kiril alfabesinin değiştirilecek olması, Kazak siyasetinin bağımsızlığı açısından son derece önemli bir adım olacaktır. Kazakistan'ın aldığı bu kararlar bilhassa gençler arasında Rusya ve Rusçanın etkisini azalması öngörülmektedir. Ayrıca yerel dilin önem kazanacak olması diğer Türk cumhuriyetleriyle olan bağı da kuvvetlendirmesi beklenmektedir. Yine de Kazakistan'ın var olmak zorunda olduğu coğrafya gereği Rusya ile ilişkilerini bozacak adımlar atmaktan da kaçınmak durumunda olduğu ifade edilmelidir.

Eğitim Politikaları

Uzun yıllar Rus hâkimiyeti altında yaşamış olan Kazakistan, doğrudan veya dolaylı olarak pek çok yönde değişimlere, baskılara ve bozulmalara maruz kalmıştır. Özellikle Sovyet Rusya döneminde daha sistemli bir şekilde yürütüldüğü görülen bu politikalar Kazak eğitim sisteminde de görülmüş ve tüm halk Sovyetleştirilmeye çalışılmıştır. Eğitim bir toplumun değerlerini geleceğe sağlıklı bir şekilde taşıyabilecek en önemli köprüdür. Bu köprünün sağlıklı işleyebilmesi ve görevini icra edebilmesi eğitimin sisteminin, düzen, metot ve plan dâhilinde ele alınarak her alanda uygulanması gerekir. Oldukça uzun bir süre Rus hâkimiyetinde yaşayan Kazaklar, milli bir eğitim sistemi geliştirme noktasında olumsuz yönde etkilenmiş ve bu aynı zamanda ortak kültüre sahip olduğu diğer Türk Cumhuriyetleri'yle dil ve kültür birliği bağının zayıflamasına da sebebiyet vermiştir. Ülkedeki eğitim sisteminin tarihi, üç temel döneme dayandırılarak sınıflandırılabilir. Bunlar 6. ve 15. yy arası, 15. ve 20. yy arası ve 20. yüzyılın başlarından günümüze kadar olan dönemlerdir.

Kazak eğitim sisteminin en çok gelişme gösterdiği dönem 3. dönemdir. Bu dönem Sovyet Rusya'nın kurulduğu 1917 yılından başlayıp günümüze kadar olan dönemi kapsar. Kazakistan Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasından sonra 1991 yılında bağımsızlığını ilan edeceği güne kadar "Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Eğitim Bakanlığı" tarafından hazırlanan eğitim programları kullanılmıştır. Bu eğitim-öğretim programlarının muhtevasını Sovyet Rusya'nın izlemiş olduğu politikalar belirlemiştir (Kaplankıran, 2016: 40). Eğitim, bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren Kazakistan toplumunun gelişiminde, ekonomik büyümesinde ve pazarın verimliliğinde Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev tarafından öncelikli bir faktör olarak belirlenmiştir. Kazakistan'da eğitim-öğretim alanındaki düzenlemeleri "Eğitim ve Bilim Bakanlığı" yapar. Eğitim alanını düzenleyen yasal düzenlemelerden ilki 1992 yılında kabul edilen Eğitim Kanunudur. Bu kanunun üçüncü maddesine göre eğitimin temel ilkeleri şunlardır: eğitim alma

hakkında vatandaşların eşitliği, eğitim ve öğretim şekillerinde eğitim kurumlarının çeşitliliği, eğitimde süreklilik, eğitimin bilimsel ve seküler olması ile eğitim sisteminin idaresinde demokratik anlayış olarak belirlenmiştir (Kuşçu, 2014).

Eğitim ve bilimin gelişimi, Kazakistan devlet politikasının stratejik öncelikleri arasındadır. Ekonomik, sosyal ve kültürel ilerlemeler üzerinde önemli bir etkiye sahip olacak ve önümüzdeki yıllarda ülkenin rekabet gücünü belirleyecektir. Bu amaçla hükümet, ulusal eğitim ve bilimin uluslararası standartlara uygun olmasını, ekonomik ve sosyal modernleşmenin ihtiyaçlarını karşılamasını sağlamak için bir dizi politika benimsemiştir. Hükümet, eğitim ve bilgi birikimini yenileyerek, bunları modern ihtiyaçlara göre adapte edip, bunları küresel eğitim ve bilimsel süreçlerle bütünleştirerek bunu başarmaya yönelik tedbirler almaya başlamıştır. Bağımsızlık yılları boyunca, Kazakistan'ın eğitim sistemini iyileştirmek için aşğıdaki adımlar atılmıştır:

- Eğitim süreci için yasal bir çerçeve oluşturuldu;
- Çok katmanlı bir eğitim sistemi geliştirildi (okul öncesi, okul, meslek, yüksek lisans ve doktora);
- Eğitimin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kamu ve özel okullar ve yüksek öğretim kurumları oluşturuldu;
- Ulusal Eğitim Kalite Sistemi geliştirildi ve kabul edildi.
- Okullar teknoloji, bilgisayar ve internet altyapısıyla buluşturuldu.
- Bologna Konvansiyonu'na katılarak Kazakistan'ın eğitim sistemini küreselleştirdi.
- Üç seviyeli yüksek ve lisansüstü eğitim sistemi (lisans, yüksek lisans ve doktora programları) kabul edildi.

Ülkedeki yöneticiler tarafından uygulanan eğitim politikasının temel amacı, tüm vatandaşların kaliteli bir eğitim almasını sağlamaktır. Kazakistan'daki Unesco'nun Herkes İçin Eğitim (Education for All) Çerçeve Eylem Planının uygulanması, endüstrinin sürdürülebilir ve kapsamlı işleyişini eğitim kalitesinin iyileştirilmesine yönelik stratejilerle uyumlu hale getirmeye yardımcı olmaktadır. Kazakistan'ın eğitim sistemi her geçen gün gelişmeye devam ediyor. Yasal düzenlemelerle, bu gelişmeler sağlam temeller üzerine inşa edilmiştir. Eğitim Yasası ile engelli çocukların hakları verilmiş, problemlere sosyal, tıbbi ve pedagojik çözümler uygulanmıştır.

Kazakistan Cumhuriyetinde eğitim sisteminin günümüzdeki yapısı “Genel Eğitim” ve “Meslekî Eğitim” olmak üzere ikiye ayrılır. Ortaöğretim zorunludur ve bütün öğrencilere devletin yükümlülüğü altında ücretsiz verilmektedir. Kaza-

kistan Cumhuriyetinin eğitim sistemi üç basamaktan oluşur: ilkokul 1-4. sınıfları, ortaokul 5-9. sınıfları, liseler 10-11. sınıfları, kolejler ise 10-11-12. sınıfları kapsar. Sistem, çağın gerekleri doğrultusunda sürekli olarak yenilenmektedir. Bağımsızlık sonrası eğitimin esasları demokratik prensiplere uygun olarak ve bireysel farklılıklar göz ardı edilmeden düzenlenmeye çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak yeni programlarda önemli değişiklikler yapılmış ve sistem, özel eğitim alanlarında yeteneği olan çocukları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Kazakistan Cumhuriyetinin eğitim alanındaki düzenlemeleri, hazırlanan yeni anayasada yerini almış ve yapılan yasal düzenlemeler ile ülkedeki diğer toplumsal değişikliklere paralel bir yapı kazanmıştır (Kaplankıran, 2016: 40). Lisansüstü eğitim ve doktora programlarından mezun olan ve gerekli şartları yerine getirmiş vatandaşlara doçentlik ve profesörlük unvanları verilerek akademik personele duyulan ihtiyaç karşılanır. Üniversite eğitimi sonrası yapılan yüksek lisans 2 yıl, doktora ise 3 yıl sürer ve değerlendirilmede kredili sistem kullanılır.

Diğer politikalarda olduğu gibi eğitim politikasında da yapılacak değişikliklerde Rus nüfusun ülke genelindeki oranı dikkate değer bir etken olmuştur. Uygulanacak eğitim-öğretim sisteminin Kazakistan'daki tüm etnik unsurlara hitap etmesi ve ülkeyi bütünleştirici bir yapıda olması gerektiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu sebeple eğitim-öğretim, Rus okullarında ve Kazak okullarında olmak üzere iki farklı şekilde uygulanır. Rus okullarında sadece Ruslar değil başka milletlerden öğrenciler de eğitim alabilmektedir. 2016 yılı verilerine göre Kazakistan'da öğrencilerin ilk ve orta öğrenimde etnik dağılımı şöyledir: Kazaklar % 73.8, Ruslar % 13.1, % 4.1 Özbekler, % 1.7 Uygurlar, % 0.9 Almanlar, % 0.8 Tatarlar, % 0.6 Koreliler, % 0.1 Tacikler.²⁶ Rus öğrenci oranı Rusların nüfus içindeki oranı olan % 19.76'dan % 6.66 daha düşüktür. Kazak öğrenci oranı ise Kazakların nüfus içindeki oranı olan % 67.47'den % 6.33 daha yüksektir. Bu da Kazakistan'da Rus nüfusunun yaşlandığını ve gelecekte nüfus dengesinin Kazaklar lehine daha da değişeceğinin göstergesidir.

Ders kitapları, ders saatleri ve ders konularının tamamen farklılık gösterdiği bu kurumların bağlı oldukları bakanlık Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı olup müfredat programları ise bu bakanlığın bir alt birimi olan İbray Altınсарın Millî Bilimler Akademisi'nce hazırlanır. Eğitim- öğretim 9 ay sürer ve 1 Eylül'de başlar. Okullar 25 Mayıs'ta tatil edilmekte olup yaz tatili haziran, temmuz ve ağustos aylarını kapsar.

Özellikle çağımızda insan unsuru, kültür ve bilgi, ülkelerin en önemli güçlerini oluşturmaktadır. Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinin Türkiye

26 “Natsionalnyy Doklad O Sostoyanii I Razvitiı Sistemı Obrazovaniya Rk (kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Sisteminin Durumu Ve Geliştirilmesi Üzerine Ulusal Rapor).”, s. 196

gibi Latin alfabesine geçmesi, düşünce ve uygulamalarda Türk dünyasının her yönden güçlenmesine ve yükselmesine yol açacaktır (Kutalmış, 2004: 13). Bu amaç doğrultusunda Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, 2025 yılına doğru Latin alfabesine geçiş için alt yapı çalışmalarının oluşturulmasını istemiştir (Nazarbayev 2017). Uzun yıllar Kiril alfabesi kullanılan Kazakistan’da 2017 yılında Latin alfabesine geçme süreci resmen başlamış ve proje kapsamında yeni alfabeyle basılan kitaplar eğitim-öğretim programına dâhil edilmiştir. 2025 yılı sonuna kadar bütün yayınların yeni alfabeyle basılması öngörülmektedir.

Kazakistan’ın büyük eğitim projelerinden biri de “Bolaşak Bursları”dır ki 5 Kasım 1993 tarihinde Devlet Başkanı tarafından yürürlüğe konulmuştur. Öğrencilerin dünyanın önde gelen yabancı üniversitelerinde eğitim almasını öngören projeye göre mezuniyet sonrası 5 yıl boyunca ülkesinde çalışması şartıyla öğrencinin eğitim sürecinde bütün masrafları karşılanır. Bu bağlamda 1993-2013 yılları arasında binlerce öğrenci Avrupa ve Amerika başta olmak üzere dünyanın en iyi üniversitelerinde eğitime gönderilmiştir. Burslardan faydalanan bütün öğrencilerin çok büyük bir kısmı Avrupa ve Amerika’da ki üniversitelerde eğitim görmektedir. Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev Bolaşak burslarına büyük önem verdiğini, bu burslardan faydalanan gençlerin Kazakistan’a döndükten sonra ülkenin ekonomik, siyasi ve sosyal yönden kalkınmasına muazzam katkıda bulunacağını her fırsatta dile getirmektedir. Kazakistan eğitim sisteminde yeni bir döneme girmektedir. Nazarbayev Liseleri ve Nazarbayev Üniversitesi bu anlamda önemli köşe taşlarını oluşturmaktadır. Eğitim ve öğretime dair yapılan bütün bu altyapı yatırımları genç bir Cumhuriyet olan Kazakistan’ın ekonomik, politik ve kültürel olarak dünya ile bütünleşmesi ve bir cazibe merkezi haline gelmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır.

Din Politikaları

Ulus inşa sürecinde uluslararası arenada varlık gösterebilmek adına gayret etmek kadar mühim olan başka mühim bir nokta da ortak değerlerde birleşebilen, farkındalığı yüksek, aynı hissiyatı paylaşabilen bir halk oluşturmaya çabalamaktır. Nitekim bir etnik gruba ya da millete biriciklik özelliği kazandıran onu diğerlerinden ayırmaya yarayan dil, din, tarih gibi unsurlara duyulan ortak inançtır. Kazakistan, siyasi istikrarı ve ekonomisinin gelişmesiyle, Orta Asya’nın en gelişmiş ülkesi olma konumuna gelmiştir. Sovyet dönemi baskısından yüksek oranda kurtulan, Kazakistan üst kimliği altında birleşen bütün Kazakistanlılar, birleşik, gelişmiş ve üniter bir Kazakistan’dan yanadır. Ülkenin sağduyulu ve bilinçli yönetimi 130’dan fazla etnik ve dini unsurun bir arada barış içinde yaşam sürdürmeleri adına yasal düzenlemelerle uygun şartları sağlayarak bu hedefi gerçekleştirme niyetindedir. Köktencilik ve aşırılık gibi siyasal akımların halk gözünde itibar

görmeyeceği, etnik, dinsel ve düşünsel çatışmaların meydana gelmeyeceği bir yapı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Kazakistan yukarıda değinilen kimlik oluşturma ikilemini daha az şiddette din alanında da yaşamıştır. Bunun nedeni Kazakistan'da 40 kadar inanç sisteminin taraftar bulmasıdır. Ancak en önemli tansiyon İslam'ın Kazak toplumundaki yeri ve rolü alanındadır.

Kazakistan'da nüfus sayımında inanç sorulmamakta etnik köken sorulmaktadır. Bu nedenle dini grupların dağılımına ilişkin resmi bir istatistik yoktur. İzlenen yöntem, Kazak, Özbek gibi geleneksel Müslüman etnik gruplar Müslüman olarak kabul edilmekte, Rus, Ukraynalı, Alman gibi gruplar ise Hristiyan sayılmaktadırlar. Bu yöntemle Kazakistan nüfusunun yaklaşık %75'lik bir kısmı Müslümanlardan, %21'i çoğu Ortodoks olmak üzere çeşitli Hristiyan mezheplerinden, geri kalan % 4'lük kısım ise Budist, Yahudi ve diğer dini inançlara mensup olanlardan oluşmaktadır. Elbette bu metod inançsızları ve Kazaklar içinde diğer dinlere geçenleri kapsamadığı için güvenilir bir sistem değildir.

Ülkenin ulus inşası için önemli olan etkenlerden biri olan İslam, Kazak steplerine 14. yüzyıldan itibaren girmişse de yaygınlaşması 18. yüzyıldan itibaren olmuştur. Çarlık döneminde İslam'ın yok edilemeyeceği anlaşılınca Rus, devlet sisteminde asimile ve kontrol edilme yoluna gidilmiştir. 1773 tarihli "Tüm İnançlar için Tolerans" fermanından sonra, Müslümanlar'ın cami inşa etmelerine ve geleneklerini pratiğe dökmelerine izin verilmiştir. Bunların en önemlisi, daha önce yasaklanan Mekke'ye hac ibadeti için gidilmesine izin verildi. Katerina, mutlu Müslüman toplumunun Orta Asya'da Rus Emperyalist emellerine hizmet edeceğini düşünmüştür. Rus Çarlığı, Tatar Mollalar aracılığıyla kontrolün sağlanmasının kolay olacağı ve Rus hakimiyetini daha kolay kabul edecekleri için Kazaklar'ın yaşadıkları bozkırlarda İslam'ın yayılmasını benimsemiştir. Her 1500 kişiye devlet eliyle bir cami yapılması emredilmiştir. Bu nedenle Katerina 1788'de yetkilileri Rus hükümeti tarafından atanan ve maaşlarını devletten alan Orenburg Müslüman Manevi İdaresi'ni kurdu. Bu Sibiry'a, Volga-Ural bölgesinde ve Kazak bozkırları da dahil olmak üzere Orta Asya'nın bir kısmında İslami faaliyetleri idare etmek için devlet kontrolündeki bir din idaresiydi (Fisher, 1968: 546-49). Fakat 19. yüzyılda Çarlık yönetimi Kazaklar'ın kontrol altına alınmasında İslam'ın engel olduğu sonucuna vararak, Kazaklar üzerinde Tatarlar tarafından gelen İslamlaştırma etkisini azaltmak için Kazaklar'ı Orenburg Müslüman Manevi İdaresi etki alanından çıkardı (Martin, 200: 58-59).

Yukarıdaki gelişmeye paralel diğer bir konu ise, Çarlık Rusya'sında Kazak ve Kırgız göçebe toplumlarında İslami eğitim veren kurumların yaygınlaşmasıdır. Bu durum Orta Asya tarihinde bu kurumların hem yaygınlığı hem de sonuçları bakımından önemli bir durumdur. 19. yüzyıldan Sovyetler Birliği'nin kurulmasına kadar geçen sürede mektepler ve medreseler Kazak ve Kırgız toplumları arasında

sayı olarak daha önce eşi görülmedik bir şekilde artmıştır. Bu süreç Rusya'nın bu toprakları ele geçirmesinden sonra Tatar ve Başkir Mollaları'nın Kazak ve Kırgız göçebe toplumlari arasında sayı olarak artmaları ile birlikte hızlanmıştır. Burada ilginç olan şey, İslami eğitim alma isteğinin göçebelerin kendilerinin talep etmesi idi (Frank, 2001: 292).

Sovyetlerin ilk dönemlerinde Cedidiler gibi dini aktiviteler desteklendi. Fakat 1925'lerden sonraki dönemde din baskı ve kontrol altına alınmıştır. Yüzlerce cami yıkılmış ya da kapatılmıştır. 8 Mart 1927'de Uluslararası Kadınlar gününde Müslüman kadının peçesini zorla çıkarmak için *hücum* hareketi başlatıldı. 1927'de medreseler kapatıldı ve 1928'de vakıflara el konuldu (Khalid, 2014: 75). 1929'da çıkarılan kanunla dini hayat tamamen baskı altına alındı. Ancak ikinci dünya savaşı sırasında halkın desteğini alabilmek için dini yasaklar gevşetildi; bazı camiler yeniden ibadete açıldı. 1943'de Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Manevi İdaresi (SADUM) kuruldu. 1945'de Hacca izin verildi ve 1946'da Buhara'da Mir-i Arab Medresesi tekrar açıldı.

Gorbaçev reformları sırasında Moskova toplumunu geliştirmek için Ortodoks Kilisesini desteklemeye başladı. Bu gevşemenin diğer inançlara da gösterilmesi kaçınılmazdı ve Orta Asya Müslümanları'na da dini alanda rahatlama geldi. Daha bağımsızlık ilan edilmeden Nazarbayev, dini alandaki uyanışın Kazakistan sınırları dışında olmasını engellemek ve kontrol altına almak için SADUM'dan kadılarını çekti ve Kazakistan Müslümanları Manevi İdaresi'ni kurdu. Nazarbayev, SADUM Kazakistan temsilcisi Ratbek Hacı Nisanbaye'i müftü olarak atadı ve ilk Kazakistan Müslümanları Kurultayı'nda resmi olarak da seçilmiş oldu. Nazarbayev Almatı'da Molla yetiştirmek için de bir İslam Enstitüsü açtı. İzinsiz açılan bir çok camiye izin vererek resmi hale getirdi. 1989'da 63 izinli cami varken, bu sayı 1990'da 150'ye, 1991'de ise 230'a çıktı. Resmi olarak izin verilen ilk İslami gazete İslam Shapagaty yayın hayatına girdi (Olcott, 1995: 261-262). Bir bakıma dini hayat da millileştirme yoluna gidildi.

Sovyet dönemi sonrası dini anlamda büyük bir boşluk olduğundan Kazakistan 1990'lı yılların başında bir müftülük kurmuştur. Hatta yeni bir müftülük ile din işleri ajansının kurulmasında Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı örnek alınarak devlet din üzerinde tam olarak etkin olmaya çalışmaktadır (Ünver, 2012). Böylelikle dış etkenlerden ve radikal unsurlardan arındırılan İslam anlayışı ile yoğrulmuş bir Kazak toplumu hayal eden Kazak devleti radikalizme karşı olduğunu da göstermiştir.

Dini kimlik oluşturulmasında diğer bir problem ise Kazak elitinin İslam ile kararsız ilişkileriydi. Bu nedenle, diğer Orta Asya devletlerinden farklı olarak, Nazarbayev hükümeti, Kazak göçebelerin arasında "geleneksel" İslamiyet biçimi olarak ve ulus inşa sürecinin kurucu unsuru olarak, Hoca Ahmet Yesevi Sufiliğini

retorik olarak benimsemiştir. Bununla birlikte, politik elitin temsilcileri gerçekte bilhassa farkında olmadan “geleneksel olmayan” Selefî İslami akımların etkili olmasına neden olmuş ve Kazak Sufiliğinin yeniden canlandırılmasını göz ardı etmiş, marjinalleştirmiş ve hatta bastırmıştır (Yemelianova, 2014: 287).

Kazakistan’da İslam, daha önce bölgeyi kontrol edebilmek amacıyla Ruslar tarafından desteklenmiş olmasına rağmen, Sovyet döneminde önemli ölçüde erozyona uğramıştır (Reef, 1994). Bağımsızlık sonrası İslam, Sovyet kimliği ve Rus kültürüne karşı ulusal Kazak kimliğinin bir bütünleyicisi olarak görülmüş, bu coğrafyada belki de tarihinde hiç olmadığı kadar yaşama şansı bulmuştur. Kazaklar kendilerinin karşıtları gibi gördükleri Ruslar ve diğer Slav halklarından ayırmak için İslam’ı araçsallaştırmış ve bunun en büyük göstergesi olarak da ülkede çok sayıda cami inşa edilmiştir (Aydingün, 2010). Bağımsızlık sonrası dönemin başlarında 40 olan cami sayısı 2002’de 1623’e ve 2012 sayımlarına göre 2300’lere çıkmıştır. 2012’de Orta Asya’nın en büyük camisi olan Hazret Sultan Camisi başkent Astana’da açıldı. 1 Ocak 2017 itibarıyla, 18 dini inancı temsilen 3.658 dernek ya da tapınak ve bunların şubeleri Kazakistan’da resmi olarak tescil edilmiştir. Toplamda 2.550 cami, 294 Ortodoks ve 109 Katolik kilisesi, 495 Protestan kilisesi ve ibadethane, 7 Yahudi sinagogu, 2 Budist tapınağı, Krişna Bilinci Derneği’nin 7 tapınağı ve Bahai ibadethanesi aktif haldedir.²⁷

Bu gelişme ve iyileşmelere ek olarak Kazakistan’da yönetim bir yandan İslam’ın ülkede canlanmasını isterken başka bir açıdan da İslami bir idare anlayışına karşın seküler bir yapıyı tercih etmektedir. Bu bağlamda, yönetimin laik yapısını korumak için çeşitli önlemler de almaktadır. 1993 ve 1995 Anayasası da ülkenin laik bir ülke olduğunu vurgulamıştır (Kazakistan Anayasası). Bunu desteklemek için Ekim 2011’de çıkan din yasasıyla birlikte Kazakistan’da İslam laiklik ilkesinin bir gereği olarak kamusal alanın dışına itilmiştir. Devlet kurumlarında okullarda İslami usullere göre giyinmek, ibadet etmek ve dolayısıyla namaz kılmak yasaklanmıştır (Edelbay, 2012). Kazakistan 2005 yılından itibaren dini yapılanmaları kayıt altına almaya başlamış 2011 yılında ise Din İşleri Ajansı kurulmuştur. Devlet Başkanı Nazarbayev aşırı dini akımlarla savaşılmaya adına “Anti- Terör Merkezi” kurdu muştur. Kazak devleti her ne kadar önlemler almaya çalışsa da yine de ulus inşası süreci üzerinde Sovyet ideolojisinin mirası ve sonuçları olumsuz olarak etkiler göstermeye devam etmektedir denebilir.

Kazak devleti dini alanın kontrolüne önem vermektedir. Öyle ki Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in 13 Eylül 2016 tarihli 329 Nolu kara-

27 Roman Ivanov, “Voprosy very: čto ždet religiju v Kazahstane?”(Inanc meselesi: Kazakistan’da dini ne bekliyor?” 365info.kz, 29 Haziran 2017, <https://365info.kz/2017/06/voprosy-very-čto-zhdet-religiju-v-kazahstane/>.

rıyla, Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı kuruldu.²⁸ Bakanlığın ismi 28 Haziran 2018 tarihinde 707 Nolu Kararnameyle değiştirilerek Kazakistan Cumhuriyeti Sosyal Kalkınma Bakanlığı oldu.²⁹ Son zamanlarda Devletin sefîliği önlemek için Hanefî Maturidî mezheplerini yaygınlaştırarak diğer mezheplerin uygulamalarını yasaklama yoluna gitmiştir. Bu duruma örnek olarak, camide cemaatle kılınan namazlarda Fatîha'dan sonra Hanbelî mezhebine göre sesli Amin denmektedir. Kazakistan müftülüğü bu uygulamayı Kasım 2016 tarihinde yasaklamıştır. Mart 2017'de Kazakistan'ının güney batısındaki Mangistau bölgesinde beş cami cemaatine sesli Amin dedikleri için ceza verilmiştir.³⁰

Kazak devlet yetkilileri dinî eğitimin yetersiz olduğu kanaatinde dirler. Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı Din İşleri Komitesi Din Eğitimi Dairesi Başkanı Dr. Balğabek Mirzayev, Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in açıklamış olduğu üçüncü modernizasyon planı içerisinde beşeri sermayenin artırılması konusu içerisinde din eğitimi konusuna değindiğini belirtmiştir. Günümüzde Kazakistan'da din eğitimi alanında uzmanlar yetiştiren üniversitelerin yanı sıra dinî eğitim veren kurslar vardır fakat yine de din eğitimi konusunda ders kitapları hazırlamak gibi konularda yetersizliklerin bulunduğunu belirtilmelidir. Günümüzde Kazakistan'da 9 medrese ve din bölümleri bulunan 6 üniversite mevcuttur.³¹

İslam'ın toplum hayatında yaygınlaşmasıyla devlet ve dindarlar arasında problemler baş göstermeye başlamıştır. Bunlardan birisi okullardaki başörtüsü sorundur. Kazakistan'da 14 Ocak 2017'de imzalanan bir kararname ile 2017-2018 eğitim öğretim yılı içerisinde başörtüsünün okullarda yasaklandığı duyurulmuştu. Kazakistan, 1 Eylül 2017'den itibaren yasağı uygulamaya koydu. Batı Kazakistan, Aktöbe, Şimkent, Türkistan gibi bölgelerde birçok aile mahkemeye başvurarak bu kararın anayasaya aykırı olduğu gerekçesi ile iptalini istedi. Mahkeme süreci içerisinde de birçok öğrenci başörtülerini çıkarmayı reddederek okula gitmedi.³²

28 “Kazakistan'da Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı Kuruluyor -”, Kazakistan Haber, erişim 31 Ekim 2018, http://www.kaztr.com/haber/kazakistanda-din-isleri-ve-sivil-toplum-bakanligi-kuruluyor_h73476.html.

29 “Ministry of Religious Affairs and Civil Society was renamed the Ministry of Social Development”, erişim 31 Ekim 2018, <http://www.government.kz/en/novosti/1015185-ministry-of-religious-affairs-and-civil-society-was-renamed-the-ministry-of-social-development.html>.

30 “Forum 18: Kazakhstan: Fined for praying ‘Amen’ in mosque - 28 March 2017”, erişim 31 Ekim 2018, http://www.forum18.org/archive.php?article_id=2267.

31 “Türk Dili Konuşan Ülkelerde Din Eğitimi” konulu çalıştay düzenlendi.”, Ahmet Yesevî Üniversitesi, erişim 31 Ekim 2018, http://www.ayu.edu.tr/guncel_detay/725/turk-dili-konusan-ulkelerde-din-egitimi-konulu-calstay-duzenlendi.

32 “Kazakistan'da Başörtüsü Sorunu”, QHA, erişim 03 Aralık 2018, <http://old.qha.com.ua/tr/turk-dunyasi/kazakistan-da-basortusu-sorunu/162069/>.

2018-19 eğitim öğretim yılı başında da okullara başörtüsüyle girmeye çalışan öğrenciler engellenmiş ve bir kısmı başörtüsünü çıkararak girerken bir kısmı çıkarılmayı reddetmiştir.³³

Yurtdışındaki Kazaklara yönelik Politikalar

Kazakistan'da yaşayan Kazaklar 12, 250, 305 civarındadır. Kazakların önemli bir kısmı da Kazakistan dışında yaşamaktadır. Kazak diasporası dünya Kazak nüfusunun dörtte bir ile büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Değişik tahminler olmakla birlikte Kazakistan dışında yaşayan Kazaklar 5.5 milyon civarındadır (Kalshabayeva, 2014: 5). Kazak diasporası daha çok Çin(1,800,000), Özbekistan(800,000) Rusya(650,000) ve Moğolistan(200,000) gibi komşu ülkelerde yaşamaktadırlar. Bu kadar çok Kazak'ın Kazakistan sınırları dışında kalmasının tarihi ve sosyal nedenleri vardır. Kazakistan'ın bugünkü sınırlarının son hali 1936 yılında çizilmiştir ve bu sınırlar Kazakların tarihi olarak yaşadıkları yerlerin tamamını kapsamamaktadır. Sovyetler bu sınırları çizerken Rusya lehine Orenburg gibi bir çok Kazak şehri ülke dışında bırakılmıştır. Sirderya boylarında yaşayan Özbekler de Kazakistan sınırlarına dahil edilmiştir. Diğer yandan 1916 isyanı sonucu Rus kıyımından kaçan Kazaklar ve 1930'larda kollektifleştirme sonucu hayvanlarının ellerinden alınmasına razı olmamış ve Çin sınırlarında kalan Doğu Türkistan'a ve Moğolistan'a göç etmişlerdir.

Kazakistan bağımsızlıktan beri ülke dışında yaşayan kazaklara karşı özellikle Özbekistan gibi diğer Orta Asya ülkelerinden farklı olarak daha kapsayıcı ve koruyucu bir yaklaşımda bulunmuştur. Kazakistan Eski Sovyet topraklarında Çin ve Moğolistan'da yaşayan Kazakları Kazakistan'a çekmek için *Oralman(eve dönüş)* adı verilen çeşitli politikalar uygulamıştır. Diğer etnik grupların aksine dışarıdan gelen Kazaklara otomatik olarak vatandaşlık verilmiştir. Sadece 1991-4 arası Moğolistan'dan 60 bin Kazak göç etmiş, Kazak devleti yerleşimlerini kolaylaştırmıştır. Rus nüfusunu dengelemek için yeni gelenler daha çok Kuzey bölgelerine yerleştirilmiştir.³⁴

Temel Sorun ve Baş Etmeye Çalışılan Konu ve Önemli Başarı Alanları

Dünyanın en büyük çok uluslu devleti olan SSCB'nin 1991'de dağılmasının

33 *Kazakh Students Defy Head-Scarf Ban*, erişim 03 Aralık 2018, <https://www.rferl.org/a/kazakh-head-scarf-ban/29473798.html>.

34 Jeffrey Hays, "Russians in Kazakhstan", Facts and Details, 2008, http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4b/entry-4644.html#chapter-0.

en önemli sonuçlarından biri on beş yeni devletin ortaya çıkmasıdır. Yeni devlet yönetimlerinin, kendileri ve vatandaşları için hangi içerikte bir kimlik geliştireceği konusu, ülke içi ve uluslararası düzlemde konum belirleyecek temel etkenlerden biri durumuna gelmiştir. 1991 yılında bağımsızlık aldıktan sonra, dünya haritasında yeni bir ulus-devlet olarak ortaya çıkan Kazakistan'da nüfus homojen değildi. Devletin kurucu unsuru olan Kazaklar sayısı toplam nüfusun yarısından bile azdı. Dolayısıyla bu durum, ülkede, etnik çatışmaların meydana gelmesi endişesini de içinde barındırıyordu. Ayrıca SSCB'den devralınan ülke ekonomisi kötüydü ve mali yapı da bağımsız bir devletin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde değildi. Tüm bu sebepler yeni bağımsız devletin geleceği konusunda endişelere yol açmaktaydı.

Farklı etnik gruplar çok olmasına rağmen, Kazakistan'da barışın gelişmesini ve halkın içinde birliğin oluşmasını sağlayan ilk Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından ülkedeki reformlarla izlenecek yol “önce ekonomi, sonra siyaset” olarak belirlenmişti. SSCB döneminden sonra ortaya çıkan büyük ekonomik problemlerin çözülmesi ve bilhassa da Kazakistan'ın bir ulus-devlet olarak tanınması en önemli hedefti. Bağımsızlık sonrası üç aşamadan oluşan bir dönüşüm yaşamaya başlayan Kazakistan, merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine, otoriter bir yönetimden demokrasiye ve merkezi devletten ulus egemen devlete geçiş süreci yaşamaktadır. 1990 yılında ilk kez ulus devlet modeliyle tanışan diğer Orta Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Kazakistan'ın özellikle dil, din ve eğitim alanlarındaki doğru politikaları sayesinde, bu süreci daha yumuşak bir şekilde geçirdiği söylenebilir. Kazakistan bağımsızlıktan beri Kazakların nüfus içinde oranını 1/3'den 2/3 çıkarmışlar ve ülkenin gerçek sahibi konusunda tartışmayı sonlandırmıştır. Millet inşası, tarih yazımı ve dil politikaları ile Kazak Milliyetçiliğini desteklerken, azınlıklara tanınan haklar ve tolerans ile ülke bütünlüğünü korumuştur. Ancak, hala Rusça hayatın her alanında hakimiyetini sürdürmektedir.

DEMOGRAFİK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM

Kazakistan'ın nüfusu 18 353,011³⁵ ile dünyada 63. sıradadır. % 49'u şehirlerde yaşamaktadır.³⁶ Kilometre kareye düşen insan sayısı 6.73³⁷ ile dünyanın nüfus

35 Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi anlık göstergesi. Erişim 28 Ekim 2018. http://stat.gov.kz/faces/homePage?_afzLoop=31683230231667#%40%3F_afzLoop%3D31683230231667%26_adf.ctrl-state%3Dsjb44210g_4 (Erişim tarihi: 28 Ekim 2018).

36 “Population by Country (2018)”. Worldometers. <http://www.worldometers.info/world-population/population-by-country/>.

37 Yazarın hesaplaması.

yoğunluğu olarak en düşük ülkelerindedir. Kazakistan pek çok değişik milliyet-ten ve inançtan insana ev sahipliği yapmaktadır. Halen Kazakistan’da 130 etnik grup yaşamaktadır. 2018 yılı verilerine göre nüfusun % 67.47’sini ülkeye ismini veren Kazaklar, % 19.76’sını Ruslar ve geri kalan %12.77’sini ise Ukraynalılar, Özbekler, Almanlar ve Tatarlar, Uygurlar, Koreliler ve Ahıskalılar oluşturur.³⁸ Yaygın dini inanışlar İslam ve Hıristiyanlıktır.

Doğum oranı son on yılda pek değişmemiş 2017 yılında binde 21.64 olmuştur. Bağımsızlıktan sonra 1999’da binde 14.57 ile en düşük seviyeye inmiş ondan sonra sürekli artış göstermiştir. Doğum ve ölüm oranları Kazakistan’ın ekonomisi ile doğru orantılıdır. Ölüm oranı ise 2017’de binde 7.15 ile en düşük seviyeye inmiştir. Bunda yaşam kalitesinin artması ve sağlık hizmetlerinin gelişmesi önemli rol oynamıştır. Ölüm oranı 1995-1996 yıllarında binde 10.66 ile en yüksek oranda gerçekleşmiştir. Göç dışı nüfus artış oranı 2017’de binde 14.46 olarak gerçekleşmiştir. Bağımsızlıktan sonra 1998’da 4.52 ile en düşük seviyeye inmiş 1990’lardaki seviyeye anca 2012 yılında erişebilmiştir.

Kazakistan topraklarını hem 1930’lu yıllarda kolektifleştirme politikaları sonucu hem de 1950’li yıllarda bakir toprakları tahıl ekimine açma girişimlerinin sonucu olarak, Kazakistan jeopolitiğinin değişmesi olmuştur. 1922 ve 1936 yılları arasında kolektifleştirme politikaları sonucu oluşan kıtlık ve açlıklar sonucu 1.5 milyon Kazak öldü ya da Doğu Türkistan’a göç etti. 1928, 1937–1938 ve 1949–1950 yıllarında Sovyetler Kazak entelektüellerini ve siyasal eliti yok etme girişiminde bulundular. Sonuçta, 1926’da 3.6 milyon olan Kazak nüfusu 1939 nüfus sayımında 2.1 milyona düşmüştür ki bu ülke nüfusunun yüzde 39,8’ine tekabül etmektedir (Cummings, 2005: 15). 1937’de Korelilerin Kazakistan’a sürülmesiyle başlayan sürgünler sonucu ülkenin nüfus dengesi tekrar değişti ve Kazakistan etnik olarak en kozmopolit ülkelerden biri oldu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında da açlık ve sıkıntılar devam etti. 1950’lerde bakir toprakların tarıma açılması politikalarının merkezi oldu ve tekrar Slav göçüne sahne oldu. 1959 nüfus sayımında Kazaklar ülkenin sadece yüzde 20’sini oluştururken Slavlar yüzde 60’ini oluşturuyordu. 20. yüzyılın başında Özbeklerle neredeyse aynı sayıda olan Kazakların nüfusu iki kat azalınca, Kazaklar asrın başındaki nüfuslarına ancak 1975 yılında ulaşmışlardır.

Kazakistan’ın güçlü ülke hâline gelmesini engelleyen bu olgunun diğer bir yanı da, Kazakistan’ın bugünkü politik durumunu da derinden etkileyen demografik yapısıdır. Özellikle “bakir toprakları tarıma açma” plânı çerçevesinde Kazakistan’a büyük bir Rus göçü yaşanmış, açlıkla kırılan Kazakların yerini Ruslar

38 Çislennost’ naselenija Respubliki Kazahstan po otdel’nym etnosam na načalo 2018 goda (Kazakistan Cumhuriyeti’nin 2018 Başında Nüfusun Etnik Gruplara Göre Dağılımı)

doldurmuştur. Bunun sonucunda bağımsızlığın başında 1989 sayımına göre, Kazakistan'da Kazakların toplam nüfusa oranı sadece % 39.5 iken, buna karşılık Rusların oranı % 37.7'dir (Olcott, 1997: 549). Kazakistan nüfusu 2000'li yılların başında 14 milyondan 2018'e kadar 18 milyona ulaştı. Kazakistan'ın nüfus yoğunluğu, arazi genişliği dikkate alındığında çok düşüktür. Bu bölgelerarası gelişim düzeyini de etkilemektedir.

Tablo 1: Kazakistan nüfusu 2014-2018 (Milyon)

2014	2015	2016	2017	2018 (28 Ekim)
17,418	17,671	17,927	18,463	18,353

Kaynak: <http://www.imf.org/external/datamapper/LP@WEO/KAZ?year=2017>, IMF

Kazaklar ile Ruslar özellikle 18. Yüzyıldan beri yoğun bir şekilde etkileşim halindedirler. Bu etkileşim ekonomik, sosyal ve kültürel olarak yoğun bir şekilde Ruslaştırma getirmiş ve bir dizi önemli olaylar, derin trajediler ve kayda değer başarılar ile noktalanmıştır. Bunlar, Kazakistan'ın geleneksel göçebe bozkır toplumunda devrim yarattı ve çağdaş siyasi elitler için baş edilmesi gereken miraslar bıraktı. Üç temel miras: ekonomik sanayileşme ve kentleşme; eğitim; idari ve bilişsel sınırların oluşturulmasıdır. (Cummings, 2005: 14-17)

1989 nüfus sayımında bazı bölgelerde temel etnik gruplar için şu oranlar kaydedildi: Pavlodar - % 45.4 Rus, %28.5 Kazak, %10.1 Alman, % 9.2 Ukraynalı; Güney Kazakistan - % 55.7 Kazak, % 15.3 Rus, % 2.4'lük Alman, bölgedeki büyüyen Özbek nüfusuyla 1990'ların ortalarında aşıldı; Batı Kazakistan - % 55.8 Kazak, % 34.4 Rus, % 4.5 Ukraynalı, % 2 Tatar. 1999 nüfus sayımı bu bölgelerde etnik Kazakları sırasıyla yüzde 38.2, yüzde 67.6 ve yüzde 64.8 olarak belirledi.³⁹

1992-1995 yılları arası resmi dil ve çifte vatandaşlığı tanımlayan yasalar başta olmak üzere etnik gruplar arası ilişkileri etkileyen bazı kilit meseleler hakkında kanunlar çıkarıldı. Bu durum Rusların göç etmesine neden oldu. 1994-1995 yıllarında Kazak olmayan nüfusun göçü tavan yaptı. 1999 seçimlerinde ilk defa Kazak nüfusu çoğunluğa ulaştı (Cummings, 2005: 3-4).

39 Predvaritel'nye itogi pervoi Natsional'noi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakistan', (Kazakistan Cumhuriyeti'nde Kazakistan Nüfusunun 1999 Ulusal Sayımının İlk Sonuçları), National Statistics Agency, Press Release No. 10 (1999).

Tablo 2: 2018 Kazakistan'ın vilayetlere göre etnik yapısı (%)⁴⁰

Vilayetler	Toplam	Etnik Gruplar							
		Kazaklar	Ruslar	Özbekler	Ukrayna	Uygurlar	Tatarlar	Amanlar	Türk
Kazakistan	100.00	67.47	19.76	3.18	1.53	1.46	1.11	0.99	0.61
Akmola	100.00	50.99	33.13	0.20	4.39	0.03	1.79	3.53	0.02
Aktöbe	100.00	82.42	11.61	0.16	2.58	0.02	1.08	0.66	0.01
Almatı V.	100.00	71.79	13.58	0.25	0.19	7.73	0.62	0.43	1.84
Atrav	100.00	92.43	5.40	0.25	0.12	0.02	0.37	0.08	0.05
Batı K:	100.00	75.89	19.65	0.10	1.46	0.01	1.31	0.20	0.01
Zhambıl	100.00	72.62	9.95	2.51	0.27	0.25	0.79	0.39	3.03
Karagandı	100.00	51.31	35.83	0.32	2.98	0.05	2.24	2.34	0.04
Kostanay	100.00	40.27	41.28	0.15	8.37	0.02	1.84	3.14	0.03
Kızılorda	100.00	96.15	1.89	0.20	0.04	0.02	0.20	0.02	0.21
Mangistav	100.00	90.72	5.66	0.36	0.28	0.02	0.25	0.04	0.02
Türkistan	100.00	72.90	4.40	17.18	0.13	0.14	0.63	0.09	0.80
Pavlodar	100.00	51.77	35.86	0.18	4.40	0.03	1.86	2.72	0.02
Kuzey Ka.	100.00	34.73	49.73	0.11	4.21	0.02	2.18	3.55	0.04
Doğu Ka.	100.00	60.04	36.50	0.11	0.30	0.07	1.19	0.94	0.01
Astana Ş.	100.00	78.18	13.41	1.03	1.38	0.13	1.13	0.90	0.31
Almatı Ş.	100.00	59.53	26.06	0.65	0.59	5.46	1.36	0.42	0.52

Demografik Dağılım: Kentleşme ve iç-dış göç, bölgesel kalkınma

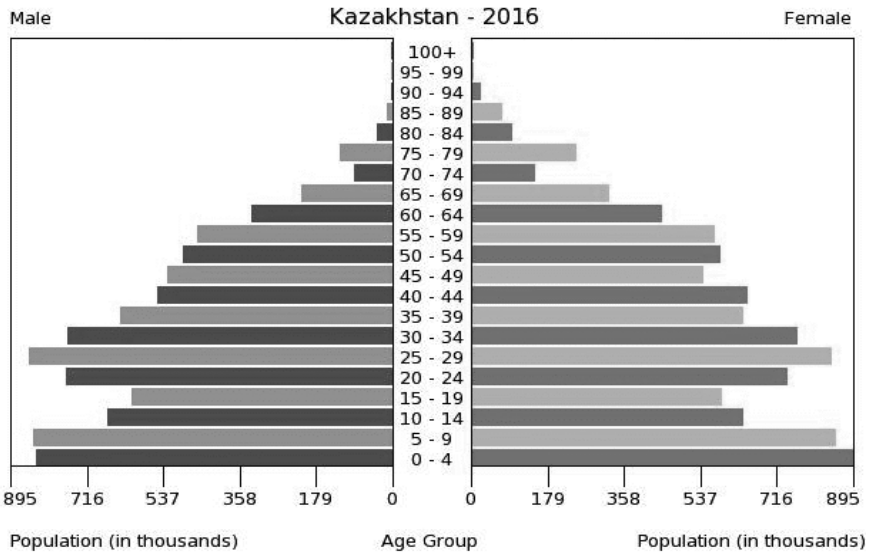
40 “Demografi İstatistikleri: 2018 Yılı İtibarıyla Kazakistan Cumhuriyetinin Nüfusu” (Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, 2018).

Kazakistan Demografi Profili:

Tablo 3: 2018 itibariyle Kazakistan'ın demografi profili. ⁴¹

Yaş Aralığı	Erkek	Kadın	%
0-14 yaş	2.374.427	2.434.212	25.91
15-24 yaş	1.329.376	1.277.615	14.05
25-54 yaş	3.847.282	4.024.052	42.42
55-64 yaş	810.019	1.040.917	9.97
65 yıl ve üzeri	494,064	924,734	7,65

Şekil 2: Kazakistan Nüfus Piramidi

Yukarıdaki tablodan ve nüfus piramidinden Kazakistan'ın genç bir nüfusa sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Piramitten de anlaşıldığı gibi 1990'lerden 2000lerin başına kadar nüfus doğum oranı ekonomik sıkıntılara paralel olarak gerilemiştir. Anca 2000lerden sonra bağımsızlık öncesi seviyeye gelmiştir. Genelde her yaş grubunda kadın nüfus erkek nüfusundan fazladır. Fakat 14-25 yaş aralığında erkek nüfusu kadın nüfusundan fazladır. Bunun nedeni eskiden bebe-

⁴¹ "Kazakistan Demographics Profile 2018", erişim 29 Kasım 2018, https://www.indexmundi.com/kazakhstan/demographics_profile.html.

ğin cinsiyeti belli olduktan sonra da kürtaj yapılabilmekteydi. Hala ataerkil bir toplum yapısına sahip Kazakistan'da kız bebeklerin aldırılması fazla olabilir. 15 yıl kadar önce Hükümet ceninin cinsiyeti belli olduktan sonra kürtaji yasakladı. Kazakistan'da kürtaj hamileliğin 12. haftasına kadar yasaldır. 12. Haftadan sonra ancak sağlık gerekçeleriyle yapılabilir.

Kazakistan'da 2018 itibarıyla yaş ortalaması 30.6 yıldır. Bu oran erkeklerde 29.3, kadınlarda 31,9 yıldır. Ortalama ömür ise 72.95 yıldır, ancak ayrı ayrı baktığımızda erkekler ve kadınlar için ortalama ömür arasında belirgin bir fark vardır. Erkeklerde ortalama ömür yaklaşık 68.72 yıl, kadınlarda ise ortalama ömür 76.92 yıldır. Bu Kazakistan'daki kadınların erkeklerle göre 9 yıl kadar daha çok yaşadığını göstermektedir.⁴² Bu, nüfusun 55-64 yaş aralığında bir kadın başına yaklaşık 0.78 erkek düşerken 65 yaşın üzeri nüfusta bir kadına sadece 0.53 erkek düşmektedir. 2018 Dünya Mutluluk Raporu'nda Kazakistan, olası 10 üzerinden 5.790 puan alarak sıralamada 60'ıncı sırada yer aldı. 2013'de 5.671 ile 57. sıradaydı.⁴³ Bu da Kazakistan vatandaşlarının ortalama olarak eskiye göre daha mutlu oldukları anlamına gelmektedir.

Kentleşme

Bir çok Kazakistan şehri Sovyetler Birliği döneminde sanayileşme ve madencilikteki gelişmeler sonucu kurulmuştur. Şehir sayısı 1920'den 1983'de 19'dan 82'ye çıkmıştır ve şehirlerde yaşayan nüfus oranı artmıştır. Fakat bağımsızlıktan sonra kentleşme oranında çok büyük değişim olmamış yüzde 46.8 civarında kırsal nüfus seviyesini korumuştur. Hatta sanayinin bulunduğu kentlerde yaşayan Slav nüfusun göçüyle ve diğer Sovyet ülkelerine bağlı sanayileşmenin gerilemesiyle azalma göstermiştir. 1993'ten 2013'e kadar şehir nüfusu azalmış hatta bazı hallerde kentlerden kırsal kesime göç olmuştur. Fabrikaların kapanmasıyla işlerini kaybeden işçiler köylere dönmüşlerdir.⁴⁴

Bu trend 2013 yılında değişmiş ve tekrar kentleşme hız kazanmıştır. Bunda Kazak devletinin sanayileşmeyi artırmak için uyguladığı politikalar etkili olmuştur. Bu programlar sonucunda sanayide çalışan nüfus 150 bin artmış tarımda istihdam edilen nüfus da 900 bin azalmıştır. 2018 yılında nüfusun yüzde 57.4 kentler-

42 "Kazakistan Cumhuriyetinin Nüfusunun Ortalama Yaşam Süresi 2017" (Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, 2018), www.stat.gov.kz.

43 "Kazakhstan - World Happiness Index 2018", erişim 28 Kasım 2018, <https://countryeconomy.com/demography/world-happiness-index/kazakhstan>.

44 "Kazakhstan Pays Great Attention to Urbanization Processes - Expert", erişim 28 Kasım 2018, <https://primeminister.kz/en/news/all/v-kazahstane-udelyaetsya-bolshoe-vnimanie-urbanizatsionnim-protssam-ekspert-14147>.

de yaşamaktadır. Kentleşme hızı oranı ise yıllık yüzde 1.29'tur.⁴⁵ Kazak hükümeti kentleşme oranını 2030'da yüzde 70'şe çıkarmayı planlamaktadır.

İç göç açısından Kazakistan'ın başta güney eyaletlerden olma üzere Astana ve Almatı gibi büyük şehirlere ve az da olsa kuzey eyaletlere göç olmaktadır. Net negatif göç açısından Türkistan eyaleti son on yılda ortalama 15 bin kişiyle önde gelmektedir. 2017 yılında Jambul eyaleti 16834 ve Türkistan eyaleti 14602 kişi net göç vermiştir. Net pozitif göç açısından ise 2017 yılında Astana şehri 34 binle başı çekmektedir. Eski başkent ve en büyük şehir Almatı ise 32 bin net göç almıştır.⁴⁶

Kazakistan'da Ruslar ve Diğer Etnik Gruplar

Kazakistan'ın en kalabalık etnik azınlığı olan Ruslar, 19. yüzyıldan beri Kazakistan'da büyük bir nüfusa sahip olmuşlardır. Her ne kadar bağımsızlıktan beri sayıları ve nüfus içindeki oranları azalsa da Ruslar hala hem ekonomik etki hem sosyal realite olarak Kazakistan'ın önemli bir parçasını oluşturmaktadırlar. Sovyetler Birliği döneminde 20. Yüzyıl boyunca Ruslar uzun süre Kazakistan'da çoğunluğu oluşturmuşlardır. Rusların bugünkü Kazakistan topraklarına ilk olarak gelmeleri 16. Yüzyıla uzanır. İlk olarak kuzeybatı topraklarında sonradan Ural şehri olan kaleyi kurdular. 1710'da Kuzeydoğu Kazakistan'da Oskemen ve 1720'de Semeipalatıns kalelerini kurdular. 1824'de Kokshatav ve şimdiki Astana şehrinin olduğu yerde Akmolla kalesini kurdular. 1850lerde ise güney Kazakistan'da Kızılorda ve Verniy(Almatı) kalelerini inşa ettiler. 1890'larda birçok Rus göçmen kuzey ve doğu Kazakistan'ın verimli topraklarına yerleştirilmesiyle Kazakların geleneksel göçebe hayatı büyük sekteye uğradı (Curtis, 1996).

1906'da Orta Asya'yı Rusya'ya bağlayan Orenburg ve Taşkent arasındaki Trans-Aral Demiryolu tamamlandı ve günümüzde Kazakistan'ın güney-doğu parçası olan Yedisu'nun verimli topraklarında Rus sömürsünü kolaylaştırdı. 1906-1912 yılları arasında Stolypin tarım reform politikası sonucu yarım milyon Rus çiftliği kurulmuştur. 1917'de Kazakistan topraklarında bir milyon Slav vardı ve nüfusun yüzde 30'una tekabül ediyordu. Kolonilerin yüzde 83.1'i Ukrayna topraklarından yüzde 16.8'i ise güney Rusya'dan getirilmişlerdi.⁴⁷ 1925 yılında

45 "Central Asia: Kazakhstan", Central Intelligence Agency/The World Factbook, erişim 29 Kasım 2018, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>.

46 "Kazakistan Cumhuriyeti İç Göç 2000-2017", Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, 2018.

47 "Naselenie Kazahstana v 1917-1939 Gg.(1917-1939 Yıllarında Kazakistan Nüfusu)", erişim 28 Kasım 2018, <https://e-history.kz/ru/contents/view/1269>.

Kazakistan sınırları çizilirken yerel Ruslar, Rusların yaşadıkları kuzey bölgelerin Kazakistan'a verilmesini protesto etmişlerdir. 1953-1965 Bakır Topraklar projesinde yeni bir göç dalgası yaşandı. 1960larda ve 1970lerde bazı sanayilerin Orta Asya'daki petrol ve gaz bölgelerine taşınmasında işçilere fazladan prim verilmesi teşvikiyle tekrar bir Slav göçü yaşandı. 1979 sayımında Ruslar Kazakistan'ın 5.5 milyon ile yüzde 40'ini oluşturdular. 1989 sayımında ise Rus nüfus 6.06 milyonla en yüksek seviyeye çıkmıştır. 1999'da 4.4 milyonla yüzde 29.9, en son resmi nüfus sayımı olan 2009'da ise 3.7 milyonla yüzde 23.7'e inmiş, 2018'de ise 3.588 milyonla yüzde 19.76'ya düşmüştür.⁴⁸ 2009 nüfus sayımında kuzey Kazakistan eyaletinin yüzde 50'sini, Kostanay eyaletinin yüzde 43'ünü ve Doğu Kazakistan eyaletinin yüzde 40'ini oluşturmuştur.

Bağımsızlıktan sonra her ne kadar Nazarbayev etnik gruplar arası dengeyi muhafaza etmeye çalışsa da yüzbinlerce Rus ve Slav Kazakistan'ı terk etti. Bu göçlerin bir çok nedeni vardır. Birincisi, ekonomik olarak Rusya'ya ve diğer Sovyetler Birliği ülkelerine sıkı sıkıya bağlı olan Kazakistan ekonomisi büyük daralma yaşadı ve iş imkânları azaldı. İkincisi, Kazak hükümeti Kazakçayı devlet dili olarak canlandırma politikası güttü. 1993 ve 1995 Anayasalarında Kazakistan etnik olarak Kazakların ülkesi olduğu yazıyordu (Peyrouse, 2007: 484-85). Bağımsızlıktan sonraki 1994'deki ilk parlamento seçimlerinde Kazaklar nüfusa oranlarından daha çok temsilci çıkardılar. Bu Rusların aleyhine Kazak baskınlığı anlamına geliyordu (Chinn ve Kaiser, 1996: 202).

Rusların yabancılaşmasında ve göç etmelerinde en büyük etmen ise Kazakistan hükümetinin resmi dil politikası idi. Bağımsızlıktan sonra Kazakça resmi dil olarak belirlendi ve Rusça etnik gruplar arası iletişim dili olarak belirlendi. 1990'lar boyunca okullarda Kazakça okutulması ve devlette ise girebilmek için Kazakça bilme şartı getirildi. Buna rağmen yüzde Rus devlet görevlilerinin yüzde 55'i bir miktar Kazakça bilirken yüzde 22'si hiç Kazakça bilmediklerini itiraf etmişlerdir (Hays, 2008). Ruslar bu politikalara karşı çıktılar ve Rusçaya resmi dil statüsü verilmesini talep ettilerse de reddedildi. Bu durum Ruslar için bir şoktu çünkü bağımsızlıkta hem devlet hem iş dünyası dili Rusçaydı. Bu durum bir çok Rus'un devlette iş bulmasını engelledi. Kırgızistan'ın aksine bir kısım Ruslar devlette işe girebilmek için Kazakça öğrendiler, ama çoğu göç etmeyi tercih etti. 2003 yılında yapılan bir çalışmaya göre, Rusların sadece yüzde 3'ü Kazakçayı çok iyi, yüzde 23'ü biraz konuşurken yüzde 74'ü hiç konuşmamaktadır.

Dil ve eğitim politikaları sonucu Kazakistan'da kendileri için gelecek olmadığını hisseden Slavlar ülkeyi terk etmeye başladılar. Rusların çoğunluğunu oluş-

48 "Demografi İstatistikleri: 2018 Yılı İtibarıyla Kazakistan Cumhuriyetinin Nüfusu" (Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, 2018).

turduğu Slavların ülkeyi terk etmesi, aynı zamanda eğitimli teknik elemanların azalması anlamına geliyordu çünkü geleneksel olarak Kazaklara teknik konularda aynı eğitim verilmemişti. Ruslar büyük şehirlerde ve sanayi merkezlerinde yoğunlaşmışlardı.

1990'ların ortalarında zirveye çıkan göç hareketlerinde sadece 1994'de 344 bin Rus göç etti. Fakat Rus Hükümeti aşırı Rus akınının getireceği problemler nedeniyle Rus göçmenlere oturma izni vermekte yavaş davrandı bir çoğu ailelerin yanında ve oturma izinsiz yaşadılar (Hays, 2008). Eğer Rusya eski Sovyet bölgelerinde yaşayan Rusların göçünü teşvik etse idi Kazakistan'da Rus nüfusu daha da azalabilirdi. 2000'lerin başında Vladimir Putin iktidara geldiğinde Kazakistan'daki Rus ileri gelenleri ile görüşerek Rusların Rusya'daki nüfus azalmasını telafi etmek için toplu göç gündeme geldi; fakat Rus hükümeti bunun için kaynak ayırmadığı için toplu göç gerçekleşmedi (Peyrouse, 2007: 495-6). Rusya'ya göç edenler daha çok Rusya'da doğup Kazakistan'a sonradan gelip yerleşenlerdi ve Rusya'da hala yakın akrabası olan şehirlerde yaşayan eğitimli Ruslardı; Kazakistan'da ataları bir kaç nesildir yaşayanlar ve daha çok kırsal kesimde yaşayan Ruslar arasında göç edenlerin oranı azdı (Aleksandrov, 1999: 116). Slav göçü bölgeler arasında büyük farklılıklar göstermiştir. Mesela Karaganda Rus göçü nedeniyle 1990larda nüfusunun yüzde 35'ini kaybetmiştir (Hays, 2008).

Ruslar hala Kazakistan'ın siyasal, askeri, eğitim, kültür ve eğitim hayatında etkili kalabalık bir gruptur. Her ne kadar Kazak dili devlet dili olsa da Rus diline resmi dil statüsü verilmiştir ve Kazakçadan daha fazla kullanılmaktadır. Ruslar çifte vatandaşlık için lobi faaliyetlerinde bulunmuşlar ama çifte vatandaşlık kuzey bölgelerinde Rusların Rusya vatandaşı olurlarsa, Rusya'nın vatandaşlarını koruma bahanesiyle Kazakistan'a müdahalesi önlemek için Kazakistan çifte vatandaşlığı benimsememiştir. Rusya'nın Putin'in iktidara gelmesiyle ve Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği üyeliğiyle daha fazla korunduklarını hissetmişlerdir. Ruslar geleneksel olarak kazakları küçük kardeş olarak görmüşlerdir. Bu sevgi gibi gözükse de daha çok aşağılama anlamına gelmektedir. Kazakistan'ın kuzeyinde yaşayan Ruslar için Kazakistan Rusya'nın bir devamı niteliğindedir. Kazaklar için ise Ruslar Kazak topraklarına zorla yerleşen gaspçılardır. Buna rağmen genelde Kazakların gözünde Rus imajı diğer milletlere göre özellikle Çinlilere göre çok daha pozitifdir. Ve bu iki etnik grup arasında büyük düzeyde herhangi bir çatışma olmamıştır.

Almanlar Kazakistan'da küçük bir azınlığı oluşturmaktadır. Volga Almanlarından oluşan grup İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin tarafından sürülen etnik gruplardandır. Sovyet döneminde 1 milyon nüfusa ve 1959 nüfus sayımında nüfusun 7.1'ini oluşturan Almanlar daha çok Kuzeydoğu bölgesinde yaşamaktadırlar. 1976'da Almanlar için hatta özerk bir bölge bile düşünülmüştür. Kazakların

ve Kazak Komünist Parti genel sekreteri Kunayev'in şiddetle karşı çıkmasıyla gerçeğe dönüşmemiştir. Bağımsızlıktan sonra Almanya'nın Geri Dönme Hakkı Kanunu sonucunda bir çok Kazakistan Alman'ı Almanya'ya göç etti. Ukraynalı gibi diğer Avrupa kökenli etnik gruplar da göç etti. 1989-1999 arasında Almanların beşte üçü, Ukraynalıların beşte ikisi ve Polonyalıların yarısı göç etti. Ruslar 6 milyondan 4.5 milyona, Almanlar 946 binden 353 bine, Ukraynalılar 875 binden 547 bine, Polonyalıları ise 61 binden 47 bine düşü. Kazakistan Orta Asya Cumhuriyetleri içinde ve hatta Eski Sovyetler Birliği ülkeleri içinde en çok göç veren ülke oldu. 2018 tahminlerine göre Kazakistan'da sadece 179 bin Alman yaşamaktadır. Bağımsızlıktan sonra yasak olmasına ve Kazak devleti tarafından caydırıcı politikalar izlenmesine rağmen diğer Orta Asya ülkelerinden de Kazak olmayan etnik gruplar Kazakistan'a göç etmişlerdir. Nazarbayev 1996'da 5000'den fazla ailenin alınmayacağına dair kararname yayınlamıştır.

Kazakistan hala net dış göç veren bir ülkedir; yani ülkeyi terk edenler gelenlerden daha fazladır. Fakat son on yılda ikisinde de yavaşlama meydana gelmiştir. Kazakistan'a gelenler 2007'de 55 binden 2017'de 15, 595'e düşmüştür. Özbekistan göçmenleri 2017 yılında 4972 kişiyle ilk sıradayken 4346 kişiyle Rusya ikinci ve 3015 kişiyle Çin üçüncü sıradadır. Çin'den gelenler orada yaşayan etnik Kazaklardır. Ülkeyi terk eden nüfus ise 2007'de 42 binden 37 bine düşmüştür. 2017 yılında en büyük payı 30277 ile Rusya alırken Almanya 2679 ile ikinci sıradadır.⁴⁹ Rus ve Alman nüfus on yıldır yaklaşık aynı miktarlarda Kazakistan'dan ayrılmaktadırlar. Bu durumun hem olumlu hem olumsuz yönleri vardır. Olumlu yönü Kazak nüfusu oran olarak artmaktadır. Olumsuz yönü ise gidenlerin çoğu daha iyi yaşam şartları arayan eğitimli ve teknik elemanlar olduğundan Kazakistan ekonomisinin için bir kayıptır.

Temel Sorun ve Baş Etmeye Çalışılan Konu ve Önemli Başarı Alanları

Bağımsızlık sırasında Kazakistan tarihi nedenlerden dolayı demografik olarak Orta Asya ülkeleri içinde en zor durumda olanıydı. Çünkü adını aldığı Kazak nüfusu Rus Carlığının ve Sovyetlerin amaçlı politikaları sonucu azınlık durumuna düşürülmüştü ve Rusya dışında en fazla Rus nüfusunun olduğu ülkeydi. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle de bağımsızlık sonrası doğum oranı azalmıştı. Kazakistan doğumu teşvik eden nüfus politikaları ve ülke dışından Kazakların göçünü teşvik eden diaspora politikaları sonucunda Kazakistan'ın 2/3'ünü oluşturarak ülkenin gerçek sahibinin Kazaklar olduğunu iyice pekiştirmiştir. Bağımsızlıkta Kazakistan'ın kuzeyinde Ruslar çoğunlukta idi. Başkent Astana'ya taşınması ve

49 "Kazakistan Cumhuriyeti'nin nüfusunun ülkelere göre dış göçü 2000-2017", Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, 2018.

Ruslardan boşalan yerlere dışarıdan gelen ve güneyden Kazakların yerleştirilmesi sonucu bölgesel nüfus dengelenmeye çalışılmıştır. Azınlıklara ve özellikle Ruslara karşı yerleşim politikaları sonucunda ülkenin bölünme tehlikesi önlenmiş oldu. Buna rağmen Rusların her alanda etkinliği devam etmektedir.

Bağımsızlıktan sonra kalifiye iş gücünü oluşturan Rus, Ukraynalı, Alman nüfuslarında ve hatta daha iyi hayat arayan Kazaklarda büyük dış göç oldu. Ekonominin gelişmesiyle ve Kazakistan'ın çekim bölgesi haline gelmesiyle kalifiye nüfusun kaçması yavaşladı hatta dışarıdan kalifiye iş gücü çekmeye başladı. Ekonomik gelişmeyle doğum oranı da artarak gelecek nesiller hakkında umutlar arttı. Ancak genç nüfusun eğitim, iş, sağlık ve barınma sorunları hükümetin önünde sorunlar olarak durmaktadır. Yaşlı nüfusun artmasıyla emeklilik maaşları enflasyon oranına uyamamış ve yaşlılar özellikle aile bağlarının zayıf olduğu Ruslar arasında fakirlik tehlikesi bas göstermiştir. Ancak son tahlilde Kazakistan devleti hem siyasal hem de ekonomik olarak sosyal problemler ile baş edebilecek güçtedir.

BAĞIMSIZLIK SONRASI EKONOMİK DÖNÜŞÜM

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının en önemli nedeni şüphesiz ekonomiydi. Kazakistan bağımsızlığını kazandığından beri ekonomik gelişmeyi siyasal ve sosyal gelişmelerin önünde tutmuştur ve bir dizi reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlar ve gelişmeler doğrultusunda Kazakistan dış dünyanın ilgisini çekmiş ve odak noktası olmuştur. Örneğin, Kazakistan'daki büyük petrol, doğal gaz, uranyum, demir, altın ve kurşun rezervleri, başta ABD olmak üzere tüm Batılı ülkelerin ilgisini çekmiştir. Dünyadaki krom rezervlerinin% 26'sı, altının % 20'si, uranyumun % 17'si Kazakistan'da bulunmaktadır. Bağımsızlığını takiben siyasi ve ekonomik istikrarı yakalayan Kazakistan ekonomisine, 1992-2017 yılları arasında 300 milyar dolarlık doğrudan yabancı yatırım yapılmıştır. Bu yatırımlar, Kazakistan'ı bölgesel anlamda güçlendirmiş ve bölgede lider ülke yapmıştır.

Bu alanlarda yapılan reformlar ülkeye sosyal ve ekonomik canlılık getirdi. Kazakistan, tüm Orta Asya ülkelerinin ekonomik yapısını göz önünde bulundurarak bölgede kapsamlı pazar reformları gerçekleştiren ilk BDT ülkesidir. Gelişmekte olan kalkınma çizgisi ve istikrarı ile bu ülkenin dünya için cazip bir yatırım potansiyeline sahip olduğu açıktır. Kazakistan'ın temel hedefi, küresel ekonomiy-le bütünleşebilen, katma değeri yüksek ve yüksek teknolojiye sahip modern ve çok yönlü bir ekonomi yaratmaktır. Kazakistan'ın ekonomik olarak hedefi 2050 yılında dünyanın ilk 30 ekonomisi içine girebilmektir. Enerji sektörü bu hedefe ulaşmak için iyi bir temel olarak görülmekle birlikte Kazakistan ekonomisini çeşitlendirmek istemektedir. Kazak ekonomisinden, yöneticilerin beklentilerinin dünyadaki benzeri olmayan uluslararası ekonomik ilişkiler, enerji ve maden kay-

nakları ile birleşmesi ve ihracatta sanayi ve tarım ürünlerinin etkin kullanımınıdır. Bunun için gerekli reformlar yapılıyor. Bu bölümde, bağımsızlıktan sonra Kazakistan ekonomisinin gelişimi ve değişimi ve yapılan reformlar incelenecektir. Bu bölüm altı ana başlıktan oluşmaktadır; Ekonomik Dönüşüm Politikaları, Temel Çerçevesiyle Ekonomik Yapının Güncel Verileri, Öne Çıkan Sektörler, Enerji Politikaları, Gelir Dağılımı, Geçim Stratejileri ve Sosyal Politikalar ve Temel Sorun ve Baş etmeye Çalışılan Konu ve Önemli Başarı Alanları.

Ekonomik Dönüşüm Politikaları

Sovyetler döneminde Kazakistan tarım, hayvancılık, enerji ve doğal kaynaklar açısından çok ciddiye alınmıştır. Rus işgalinden önce göçebe ekonomisine sahip Kazakistan Sovyet döneminde tarımda kendi kendine yetme ve sanayileşme çabalarıyla şekillenmiştir. Sovyetlerin 1930’larda zorunlu kolektifleştirme politikaları sonucu göçebe Kazaklar yerleşik hayata geçmeye, Kolhozlar’da tarım yapmaya zorlanmış ve geçim kaynakları olan hayvanları ellerinden alınmıştır. Bu politikalar sonucu kıtlıklar ve açlık baş göstermiş nüfusun yarıya yakını ölmüştür. İkinci dünya savaşı sırasında saldırılardan korumak için bazı sanayi ve fabrikalar Kazakistan’a taşınmıştır. 1950’lerde Sovyet yönetimi, Rus çiftçileri *Bakir Topraklar* politikasıyla Kazakistan topraklarını kullanıma açma amacı ile gönderdi. Bu durum bölgede yaşayan Kazak halkı üzerinde kültürel ve ekonomik baskı yarattı. Bu gelişmeler demografik açıdan Kazakları kendi topraklarında azınlık durumuna düşürürken Kazakistan, Sovyetler Birliği içerisinde Rusya ve Ukrayna’dan sonra üçüncü büyük buğday üreticisi ve Ukrayna ile birlikte Sovyetler Birliği’nin net buğday ihracatçısı hâline gelmiştir (Somuncuoğlu, 2002: 30). Kazakistan sanayileşmesinin bir sonucu olarak, endüstri özellikle madencilik üzerinde gelişmiştir. Bağımsızlığın başlangıcında, hammadde üretimi toplam sanayi üretiminin % 30’unu oluşturuyordu. Bu nedenle, buğday yetiştiriciliğinin yanı sıra Kazakistan’daki başlıca uzmanlık alanlarından biri de madencilikti. Bununla birlikte, hammaddelerin işlenmesine dayanan sanayi daha az geliştirildi. Tüm imalat sektörü için aynı şey söylenebilir. Kazakistan tarafından üretilen mallar çoğunlukla Rusya gibi sanayileşmiş cumhuriyetlere gönderildi ve orada işlendi. (Somuncuoğlu, 2002: 30). Bağımsızlığın başında Kazakistan dış ticaretinin %89’unu diğer eski Sovyet ülkeleriyle yapıyordu ve hammadde üreten bir ülke olarak Sovyet sistemine sıkı sıkıya bağlıydı.

1990’ların başlarında ve SSCB’de büyük bir sosyoekonomik kriz yaşandı ve bu kriz SSCB’deki tüm ekonomik ve sosyal düzeni bozdu, enflasyona ve istikrarsızlığa yol açtı. Sovyet yönetiminden böyle bir ekonomik istikrarsızlığı miras alan ülkelerden bazıları Sovyet devlet merkezli ekonomik yapı yerine serbest piyasa ekonomisine geçişi başlattılar. Nazarbayev de, bağımsızlıktan sonra Ka-

zakistan'ın Sovyet totalitarizm geçmişinden pazar ekonomisine ve demokrasiye geçeceğini ilan etti (Nazarbayev, 1994: 4).

Kazakistan'da piyasa ekonomisine geçiş tedrici olarak değil de şok *terapi* olarak gerçekleşti. Kazakistan, Ruble Bölgesi'nde olduğu için ve ekonomisi Rusya'ya diğer ülkelerden daha çok bağımlı olduğu için, Rusya'nın şok terapi kapsamında giriştiği ekonomik reformları izlemek zorunda kalmıştı. Devletin üstlendiği ilk reform uygulaması 1992 yılında kabul edilen üç yıllık orta vadeli Kazakistan kalkınma stratejisidir. Bu reformlar, krizin üstesinden gelmenin ve yeni ekonomik durum için gerekli kurumların kurulması ve geliştirilmesinin ilk adımıydı. Özelleştirmenin önemli bir kamu gelirleri kaynağı hâline gelmesi 1994 yılında Kazakistan, IMF ile aktif işbirliğine başladıktan sonra gerçekleşmiştir. 1995'ten beri *güven yönetimi* adı altında büyük fabrika ve tesislerin yönetim ve işletme hakkı yabancı yatırımcılara verilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede, elektrik, enerji, metalürji, petrol ve gaz, iletişim gibi, Kazakistan'ın stratejik sektörlerinde 66 büyük çaplı işletme ya da tesislerin yönetimi yabancı yatırımcılara devredilmiştir (Somuncuoğlu, 2002: 39).

Tüm bu reform hareketlerinin hedefleri, devletin piyasadaki faaliyetlerini azaltmak, üretimi ve yabancı yatırımcıları ülke pazarına çekmekti. Bu reformlar başlangıçta toplum düzeyinde son derece dramatik sonuçlara yol açmış olsa da, uzun vadede faydalar göstermeye başladılar ve Kazakistan ekonomisi zamanla gelişmeye başladı. Eski ekonomik ve ticari bağlar kopunca üretimde ve ekonomide 1990-1995 yılları arasında % 39 ile büyük bir daralma yaşandı. Aynı yıllarda üretim düşüşü tarımda % 35 iken, sanayide % 56'ydı. Krizin yatırımlara yansımaları yine muazzamdı. 1995'te Kazakistan'daki sermaye yatırımları 1990 seviyesinin ancak üçte birini oluşturuyordu. 1995'den itibaren % 0.5 ile ekonomi ilk defa pozitif büyüme kat etmiş ve 1997 yılında büyüme % 2 olmuştur (Zhukov, 2000: 58-59). Kazakistan'ın pazar ekonomisine geçiş süreci tamamlanmış ve bütün bu gelişmelerden sonra, Nazarbayev'in Ekim 1997'de ilan ettiği 2030 Kalkınma Stratejisinde ülkenin izleyeceği sosyoekonomik rotayı belirlemiştir (Sultanov, 2010).

Ancak çok geçmeden 1997 Asya Krizi ve 1998 Rusya Ruble Krizi Kazakistan'ı olumsuz yönde etkilemiştir. Petrol ve hammadde fiyatlarındaki düşme Kazakistan petrol üretimini 1/3 oranında azaltmıştır. Sonuç olarak Kazak ekonomisi, 1998'de % 2.5 oranında daralmıştır. Kazakistan tekrar IMF ve Dünya Bankasının kapısını çalmış; toplam 292 milyon dolar kredi almış ve ülke Hazar petrol payının bir kısmını yabancılara satmak zorunda kalmıştır. Rusya krizinin etkisi kısa olmuş, Kazakistan 1999'da % 1.9 ve 2000'de dünya hammadde fiyatlarının artışa geçmesiyle % 9.6 ile büyümüştür. 2001 yılında ise %13.2 oranıyla dünyanın en yüksek büyüme oranlarından birine ulaşmıştır (Cummings, 2005: 4). Kazakistan

bu tarihten sonra da 2008 krizine kadar % 9 ortalamaıyla büyümeye devam etmiş, 2009’da ancak %1, 2 oranında büyüme olmuştur. Son yıllarda daha dalgalı bir seyir izleyen büyüme oranı 2014’de % 4.2 iken krizden sonra 2015’te %1.2 ve 2016’da %1.1 seviyesine gerilemiştir. Bu düşüşlerde Kazakistan’ın Rusya, Belarus, Kırgızistan ve Ermenistan ile girdiği Avrasya Ekonomik Birliği’nin ne kadar etkili olduğu tartışmalıdır. Sonuç olarak, GSYİH Yıllık Büyüme Oranı, 1995’ten 2018’e kadar ortalama yüzde 4,94 iken, 2001’in ikinci çeyreğinde yüzde 14,10’la en yüksek, 1995’in üçüncü çeyreğinde ise yüzde -9,20’la en düşük seviye olarak gerçekleşmiştir.⁵⁰

2030 stratejisi hala yürürlükte iken, Nazarbayev 2012 yılında 2050 stratejisini açıkladı. Ekonominin büyük bir kısmının enerjiye dayandığının bilincinde olan hükümet, bu durumu değiştirmeye ve ekonomiyi çeşitlendirmeye çalışmıştır. Bu çabalar yabancı yatırımcıların ülkeye gelişi ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi ile meyve vermeye başladı. Görüldüğü gibi Kazakistan’daki ekonomik reformlar, ülke ekonomisinin Rusya’ya bağımlılığını sona erdirmek, sosyalist ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçerek ekonomik çeşitliliği sağlamak amacıyla hayata geçirilmiştir. Bu reformlar sayesinde yeniden canlanan ve gelişen Kazakistan ekonomisi her geçen gün daha da iyiye gitmektedir.

Fakat Kazakistan her ne kadar piyasa ekonomisine geçmeyi başarmışsa da diğer iki konuda o kadar başarılı değildir. Birincisi, ülke ekonomisi sadece doğal kaynaklara güvenme sorunuyla karşı karşıyadır. Petrol ve doğal gaz aşırı bağımlılık, ülkede ekonomik istikrarın sağlanmasında zorluklara yol açmıştır. Dış etkenlerden dolayı petrol ve doğalgazdaki ani fiyat düşüşleri Kazakistan ekonomisini derinden etkilemekte ve ekonomideki dengesizliklere yol açmaktadır. Örneğin, 2014 yılında petrol fiyatlarındaki ani düşüş ülke ekonomisini sarstı ve ekonomik dengeleri bozdu. İkincisi ise, Rusya’ya bağımlılığını sona erdirmek konusunda tam olarak başarıya ulaşıldığı söylenemez. Özellikle 2015’te yürürlüğe giren Avrasya Ekonomi Birliği ile bu süreç tersine çevrilmiştir. Batı ile Rusya arasındaki yeni soğuk savaş ve Rusya’ya şiddeti giderek artarak uygulanan ambargolar Kazakistan’ı da olumsuz şekilde etkilemektedir.⁵¹

50 “Kazakhstan, World Bank National Accounts Data”, World Bank, erişim 31 Ekim 2018, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=KZ>.

51 “Western Sanctions Against Russia Leave Kazakhstan Exposed”, *Eurasia Daily Monitor*, 10 Ekim 2018, <https://jamestown.org/program/western-sanctions-against-russia-leave-kazakhstan-exposed/>.

Temel Çerçevesiyle Ekonomik Yapının Güncel Verileri

Yukarıda bağımsızlık sonrasında uygulanan reformların ardından, ülke ekonomisinin ne yönde nasıl geliştiği anlatıldı. Bu bölümde Kazak ekonomisinin temel göstergelerini bazı istatistiklerle aktarmaya çalışacağız. Ekonomik cephedeki reformlar yıllardır etkili olmuştur. Bu etki için en iyi gösterge ülke GSYİH'dir. 2014 yılında petrol fiyatlarındaki hızlı düşüş nedeniyle son birkaç yılda GSYİH'deki küçük bir düşüşe rağmen, ülke ekonomisi yeniden canlandı. 2017 yılında 160.839 milyar dolar olan GSYİH'nın 2018 yılı sonunda 179,25 milyar dolar olması bekleniyor.

Tablo 4: Kazakistan nominal GSYİH, 2014-2018

GSYİH, Cari Fiyatlar (Milyar ABD doları)				Tahmin
2014	2015	2016	2017	2018
221,416	184,388	133,668	160,839	179,25

Kaynak: <http://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/KAZ?year=2017>, IMF

GSYİH'deki bu artış, büyümeyi reel olarak olumlu yönde etkiledi. 2016 yılında 1,1 olan reel GSYİH büyümesi, 2017 yılında 4'e yükseldi.

Tablo 5: Kazakistan GSYİH yıllık oran, 2014-2018

Reel GSYİH Büyüme (Yıllık Yüzde Değişim)				Tahmin
2014	2015	2016	2017	2018
4,3	1,2	1,1	4	3,2

Kaynak: http://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/KAZ?year=2017, IMF

Bu büyüme oranları, kişi başına düşen milli gelir üzerinde de etkili olmuştur. 2014 yılında petrol sorununu takiben düşüş eğilimi gösteren kişi başına düşen milli gelir, kısa bir süre önce toparlandı ve 2018 yılı sonunda 9.000 \$'lık bandı geçmesi bekleniyor.

Tablo 6: Kazakistan Kişi başına düşen GSYİH, 2014-2018

Kişi başına düşen GSYİH, Cari Fiyatlar (Kişi Başına Düşen ABD doları)				Tahmin
2014	2015	2016	2017	2018
12712,1	10434,76	7456,438	8840,881	9708,82

Kaynak: <http://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/KAZ?year=2017>, IMF

• BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

2016 yılında çift hanelere ulaşan enflasyon, alınan ekonomik önlemlerle tekrar tek haneli seviyelere gerilemiştir. Nitekim 2016 yılında yüzde 14,6 olan enflasyon oranının 2018 yılı sonunda yüzde 6,4 olması beklenmektedir.

Tablo 7 : Kazakistan enflasyon oranı, 2014-2018

Enflasyon Oranı, Ortalama Tüketici Fiyatları (Yıllık Yüzde Değişim)				Tahmin
2014	2015	2016	2017	2018
6,7	6,7	14,6	7,4	6,4

Kaynak: <http://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/KAZ?year=2017>, IMF

Son yıllarda ihracatta yaşanan düşüş, yeniden toparlanma sürecine girmiş ve artış başlamıştır. Ülkenin ihracatının çoğu doğal kaynaklar ve petroldür. Bu ürünlere yapılan dış kaynaklı müdahaleler, ülkenin ihracatını doğal olarak etkilemektedir. Petrol fiyatlarının düşmesi, ekonomik durağanlığa neden olmaktadır.

Tablo 8: Kazakistan ihracatı, 2013-2017

Mal ve Hizmet İhracatları (Milyar ABD Doları)				
2013	2014	2015	2016	2017
90,98	86,93	52,99	43,57	55,73

Kaynak: http://www.imf.org/external/datamapper/A..BMGS_BP6_USD@BOP/KAZ?, IMF

Aynı şey ithalat için de geçerlidir. 2013'ten 2016'ya önemli bir düşüş yaşanan ithalat, 2017 yılında yeniden yükseldi. 2018 yılının sonunda da artması bekleniyor.

Tablo 9: Kazakistan ithalatı, 2013-2017

Mal ve Hizmet İthalatları (Milyar ABD Doları)				
2013	2014	2015	2016	2017
63,26	56,98	45,43	39,13	42,07

Kaynak: http://www.imf.org/external/datamapper/A..BMGS_BP6_USD@BOP/KAZ?, IMF

Öne çıkan Sektörler

1991'de bağımsızlıktan önce, Kazakistan'ın Sovyet sistemindeki rolü, buğday üretimi, madencilik ve metalürji alanlarındaydı. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve merkezi olarak planlanan ekonominin çöküşüyle, Kazakistan'ın üretimindeki ciddi düşüş meydana geldi. Bağımsızlığının ardından durgunluk döneminde, Ka-

zakistan'ın Rusya'ya bağımlı olması nedeniyle tüketim malları üretimi gibi bazı alt sektörler büyük zarar gördü. Sonuç olarak, sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı 1990'larda azaldı. 2000 yılından beri sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı yine %30' u ulaştı. 2017 yılında ise % 34.4'tür. Bunda yatırımlarla ivme kazanan petrol sektörü büyük rol oynamıştır. Bugün, petrol toplam sanayi üretiminin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Kazak ekonomisinin diğer önemli sektörleri metal işleme ve çelik üretimidir. Bu sektörler, Sovyet sonrası dönemde ülkeye giren yabancı yatırımlar nedeniyle en hızlı toparlanan sektörler oldu. İnşaat sektörü ise petrol sektörüne bağlı olarak ve petrol sektöründeki yatırımlarla birlikte GSYİH içindeki payı giderek arttı. Ekonominin küçük bir bölümü hızla gelişen % 60.8 ile hizmet sektörü ve % 4.8 ile verimsiz, emek yoğun tarım sektöründen oluşmaktadır.⁵² Tarım sektörü ekonomideki payına göre en fazla istihdam sağlayan sektördür. Sektörlere göre işgücü dağılımı da şöyledir: Hizmet sektörü: % 61.6, sanayi sektörü: % 20.4 ve tarım sektörü: %18.1'dir. Buna rağmen tarım sektörünün payı düşüktür ve giderek azalmaktadır. 2007 yılında sektörlerin dağılımı şöyledir: Hizmet sektörü: %54.23, sanayi sektörü: % 37.73 ve tarım sektörü: % 5.6.⁵³

Tarım ve Hayvancılık

Tarım, Kazakistan ekonomisinin en önemli sektörlerinden biridir. Kazakistan 84.6 milyon hektar tarım arazisine sahiptir. Bunun 24 milyon hektarı ekilebilir arazi ve 61,1 milyon hektarı otlaktır. Tarım sektörü 1990'ların başında makroekonomik bir durgunluk yaşadı. Sektör, diğer sektörler kadar olmasa da, 2000 yılında büyümeye başladı. 2003 yılında Toprak Reformu yapıldı. 2005 yılında Devlet Tarım ve Gıda Programı tamamlandı. Ülkenin kuzeyinde, buğday, yulaf, arpa ve diğer mahsullerin yanı sıra daha çok güneyde sebze, kavun ve ayçiçeği, tütün gibi bir dizi endüstriyel bitki yetişmektedir. Tahıl üretimi, tarım sektörünün üretiminde en büyük paya sahiptir. Pamuk, şeker pancarı, tütün ve pirinç güneyde ve nehir vadilerinde yetiştirilmektedir. Tarım arazilerinin kaliteli olmasına rağmen, ülkedeki zorlu iklim koşulları üretimi zorlaştırmaktadır. Ek olarak, çiftçiler ekipman ve tarımsal girdiler sağlama konusunda zorluk çekmektedir. Bağımsızlığın ilk yıllarında sektördeki özelleştirmenin yavaş olması, zaten kıt olan yakıt, gübre ve tarım makineleri yedek parçalarına erişimi zorlaştırmıştır. Arazi reformunun yavaş

52 “The World Factbook”, Central Intelligence Agency, erişim 31 Ekim 2018, <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/kz.html#up>.

53 “Kazakhstan - Share of Economic Sectors in the Gross Domestic Product 2017”, Statista, erişim 31 Ekim 2018, <https://www.statista.com/statistics/436156/share-of-economic-sectors-in-the-gdp-in-kazakhstan/>.

ilerlemesi, küçük özel çiftliklerin başarısını engellemiştir. Buna rağmen Kazakistan, Orta Asya ülkeleri arasında en fazla tarım reformu yapan ülkedir. Tarımsal faaliyetleri istenilen düzeyde olmasa da, diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla hala iyidir. Öyle ki Kazakistan dünya buğday üretiminde 12., ihracatında ise 9. sırada yer alıyor. Tarım sektörünün ülke ekonomisine katkısı önemlidir. Sadece 2017 yılında, tarım sektörü ekonomiye 7,064 milyar ABD Doları'yla katkı sağlamıştır.⁵⁴ Et ve yün üretimi diğer önemli üretim dallarıdır. Kazakistan'ın farklı yapısı hayvancılığın gelişimi için önemli fırsatlar sunmaktadır. Koyun, at, deve ve sığır yetiştiriciliği, Kazakistan'daki geleneksel hayvancılık türleridir.

Ticaret ve Sanayi

Kazakistan ekonomisinin başarısında ticaret önemli bir paya sahiptir. Çünkü ticaret 2016 yılı Dünya Bankası verilerine göre GSYİH'nın % 60, 2'sini oluşturmuştur.⁵⁵ Sovyet sonrası dönemde serbest piyasa reformları, Kazakistan'ın ticaret hacmini artırdı. Ülkede iç ticaret pazarı da yeniden canlandı. Ürün çeşitliliği açısından uluslararası rekabetçi bir hale geldi. Kazakistan'da, hükümetin ticaret politikasındaki gelişmeler ve ilgili yasal çerçevenin yanı sıra tüketicilerin refah ve satın alma gücünün artması ile iyi organize edilmiş bir ticaret ve hizmet sistemi kurulmuştur. Ticaretin gelişmesiyle birlikte Kazakistan'da ki borsa sistemi yürürlüğe girmiştir.

Sanayi Kazakistan için çok önemli bir sektördür. Çünkü endüstrinin gelişimi ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Bu katkıların en önemlisi, ekonominin çeşitliliğini artırmak olmuştur. Buna ek olarak, sanayi Kazakistan'da büyük bir istihdam alanı sağlıyor. Sektördeki önemli gelişmelerle sektörün GSYİH içindeki payı % 34.4 olmuştur. Bu oran yaklaşık 55 milyar dolara eşdeğerdir.

Enerji Politikaları

Kazakistan, enerji potansiyeli açısından dünyanın önde gelen ülkelerinden biridir. Çünkü ülke doğal kaynak rezervleri açısından çok zengindir. Bağımsızlığının ilk yıllarında, ülke zenginliğini verimli bir şekilde kullanamadı. Ancak, reformlar ve geliştirilen teknoloji sayesinde, doğal kaynaklarını verimli bir şekilde kullanabilen bir ülke haline gelmiştir. Bu doğal kaynakların en önemlisi petroldür.

54 "World Development Indicators", World Bank, erişim 31 Ekim 2018, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.AGR.TOTL.CD&country=KAZ#>.

55 <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NE.TRD.GNFS.ZS&country=KAZ>

Kazakistan önemli bir petrol üreticisidir. Ülkenin tahmini toplam petrol ve diğer sıvı üretimi ise 2016 yılında günde 1.698 milyon varil olarak gerçekleşmiştir.⁵⁶ Bu üretimi gerçekleştirmek için yabancı şirketlerle büyük projeler imzalanmıştır. Bu projelerin en büyük üçü, ülkenin petrol üretiminin% 50'sini kapsayan Tengiz, Karaçayka ve Kashagan projeleridir. Ülkenin petrol ve diğer sıvı kaynaklarının üretimi ve tüketimine ilişkin istatistiki bilgiler şöyledir: Ülke, 2018 yılında günde yaklaşık 2 milyon varil petrol çıkarırken, ülkede 250 bin varil petrol kullanılıyor. Kalan yaklaşık 1 milyon 750 bin varil petrol ihraç ediliyor. Bu ihracatın büyük çoğunluğu Avrupa ülkelerine yapılmaktadır.

Rus ve İngiliz imparatorlukları arasındaki 19. yüzyılda Hazar ve Orta Asya bölgelerindeki rekabet Arthur Conolly'nin terimiyle "Büyük Oyun" olarak adlandırılıyordu. Sovyetlerin dağılmasıyla küresel oyuncuların sayısı arttı ve bölgede etkili olmak için yarışmaya başladılar. Bölgenin enerji kaynaklarından yararlanmak isteyen Rusya, Çin, ABD ve AB gibi küresel güçler, 1990'lerden beri bölgesel devletlerle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik politikalar izlemeye başladılar. Bölgedeki küresel rekabeti gören Kazakistan, tarafsızlık politikası uygulamaya başladı. Çok vektörlü dış politika konseptiyle Kazakistan yöneticileri Çin, Rusya, Amerika ve Avrupa'dan oluşan büyük güçlerin hepsiyle ilişkileri geliştirmek ve istikrara kavuşturmak istedi.

Ayrıca, hükümet uzun vadeli ekonomik kalkınmanın yolunu tanımlayan 2012 yılında Kazakistan 2050 Stratejisini başlattı. Mayıs 2013'te, 2050 yılına kadar enerji ekonomisinde alternatif ve yenilenebilir enerjinin % 50'sine ulaşma iddiasını hedefleyen Yeşil Ekonomi Kavramı kabul edildi. Bu Yeşil Ekonomi Kavramı, 2050 yılına kadar ülkenin enerji tüketiminin alternatif ve yenilenebilir kaynaklardan % 50'sini sağlamayı amaçlamaktadır. Diğer hedefler şunları içermektedir: (a) 2050 yılına kadar yenilenebilir kaynaklardan % 50 elektrik üretimi; (b) 2020'ye kadar içme suyu tedariki ve 2040 yılına kadar tarımsal su tedariki kararı; (c) 2020 yılına kadar tarım arazisi verimliliğini 1,5 kat artırma kararı.

Temel Sorun ve Baş Etmeye Çalışılan Konu ve Önemli Başarı Alanları

Kazakistan, birçok sorunla yüz yüze kalan bir ülkedir. Bu sorunların başlangıcı çeşitli alanlarda Sovyetlerin enkazından geliyor. Bu alanlardan biri şüphesiz ekonomidir. Sovyet sömürgeciliği altında yıllarca ekonomik olarak ikamet eden Kazakistan, idari bağımsızlığını ilan etmesine rağmen, uzun yıllardır Rusya'ya

56 "E.I.A Country Analysis Brief: Kazakhstan, 2017", U.S. Energy Information Administration (EIA), erişim 31 Ekim 2018, <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=KAZ>. <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=KAZ>.

ekonomik açıdan bağımlıydı. Enerji kaynaklı bir ekonomik yapıya sahip olan Kazakistan, kaynaklarını kullanmak için yeterli teknolojik gelişime sahip değildi. Kazakistan Petrol ve enerji alanında uzun yıllar çalışmış Rus bilim adamları ve sanayiciler tarafından bir enerji piyasası oluşturulmuştur. Bunu çözmek için bazı reformlar yapıldı. Ancak Kazakistan, teknoloji açısından Rusların bilgi ve deneyimine hala ihtiyaç duyuyor. Nazarbayev bu bağımlılığı ortadan kaldırmak için teknolojik hareketler ve reformlar yapmaya devam ediyor.

Bir başka sorun da ekonominin petrol ve doğal kaynaklara dayanmasıdır. Ekonomik çeşitliliği artırmaya çalışırken, ülke ekonomisinin yaklaşık yarısı petrol ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirle sağlanıyor. Bu, petrol ihraç eden her ülke için bir tehlike oluşturuyor. Bunun farkında olan ülkeler, ekonomilerini çeşitlendirmek için adımlar atıyorlar. Kazakistan'da, Nazarbayev yönetimi bu sorunu görmüştür ve ekonomiyi tarım, sanayi ve ticaret alanında iyileştirmek için reform programları geliştirmiş ve uygulamıştır.

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ

Bu bölümde Kazakistan'ın dış politikası ve ülkenin küresel sistemde ve bölgesel düzeyde uluslararası ilişkileri incelenecektir. Görel olarak uluslararası politikada yeni bir devlet olmasına rağmen Kazakistan, uyguladığı politikalarla uluslararası sistemin saygı gören önemli aktörlerinden biri haline gelmiştir. Bunda Nursultan Nazarbayev'in dünya görüşü ve kişiliği de etkili olmuştur. Kazakistan 1991'deki bağımsızlığından beri çok vektörlü dış politika izlemektedir. Kazakistan'ın dış politikasını etkileyen en önemli etken jeopolitik pozisyonudur. Açık denizlere çıkışı olmayan Kazakistan'ın, Rusya ve Çin ile uzun sınırları vardır. Bu iki büyük gücün uluslararası girişimleri Kazakistan'ın dış ilişkilerini etkilemektedir. Diğer yandan Kazakistan'ın yer altı kaynakları özellikle petrol ve doğal gaz nedeniyle başta Amerika ve Avrupa Birliği olmak üzere dünyadaki diğer güçlerin ilgisini çekmektedir. Kazakistan elitinin açıkça çok vektörlü dış politika gütmemesinin arkasındaki temel nedenlerden biri de, boru hattı güzergahlarını çoğaltma ve yatırımcıları ülkeye çekme hedefi olmuştur (Cumplings 2005:3). Aynı zamanda Rusya ile olan tarihi ilişkisi, günümüzde halen Kazakistan dış ilişkilerine etkisini sürdürmektedir. Komşuları olan Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri genelde iyi olmasına rağmen Kerimov'un sağlığında ve Atambayev-Nazarbayev atışmasında olduğu gibi liderlerin kişiliklerinden etkilenmektedir. Türk Dünyası kurumlarında aktif rol alan Kazakistan Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri içinde ilişkilerinin en iyi ve istikrarlı olduğu ülkedir. Kazakistan bir çok uluslararası kurumlarda aktif olarak rol almaktadır.

Çok Vektör Kavramı ile Kazakistan Dış Politikası

Her yeni bağımsız devlet gibi Kazakistan da kuruluşundan hemen sonra uluslararası arenada iyi ilişkiler kurmak istedi. Bu nedenle Kazakistan'ın tanınması ve saygınlığı için resmi olarak çok-vektörlü dış politika yaklaşımı benimsendi ve bu politika hala yürürlüktedir. Dış Politika Konsepti'nin *Kazakistan Cumhuriyeti Dış Politikasının Temel İlkeleri ve Genel Yaklaşımları* başlıklı ikinci bölümünde şöyle denmektedir: “Kazakistan'ın dış politikası, çok-vektörlü, denge, pragmatizm, karşılıklı yarar ve ulusal çıkarlarının sınıksız savunulması ilkelerine dayanmaktadır.” (Foreign Policy Concept). Bu durumu değerlendirmek için Stephen Blank şöyle diyor: “Nazarbayev Rusya'nın, Çin'in ve ABD'nin her birinin Orta Asya'ya hakim olmak istediğini açıkça hissediyor; bu ve diğer tehditler karşısında yönetimini ve özerkliğini koruma konusunda karardır (Blank, 2005). Birçok bilim insanına göre Kazakistan'ın çok-vektörlü dış politikası tercih değil bir zorunluluktur. Çünkü Kazakistan birçok farklı coğrafya ve farklı dinamiklerin arasında bulunuyor.

Çok-vektörlü politikayı Kazakistan'ın hem Rusya önderliğindeki Bağımsız Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği, hem Amerika'nın öncülük ettiği Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve Barış İçin Ortaklık (BİO), Avrupa'nın başını çektiği Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve Rusya'yla beraber Çin'in içinde yer aldığı Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Çin'in *Bir Kuşak, Bir Yol Projesi* içinde yer alarak kanıtlandığını söyleyebiliriz. Diğer yandan belki dünyada bu kadar büyük gücün önderliğini yaptığı projelerin hepsinde bulunan başka ülke yoktur. Kazakistan'ın başlıca dış politika çabaları şu hedeflere ulaşmaya odaklanmıştır: 1-Ülkenin ulusal güvenliğini, savunma kapasitesini, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlayacak önlemler, 2-Bölgesel ve küresel güvenlik yoluyla barışın güçlendirilmesi, 3-Sürdürülebilir uluslararası konum ve Kazakistan'ın küresel imajı, 4-Birleşmiş Milletler Örgütü'nün (BM) rehberlik ve koordinasyon rolü altında adil ve demokratik dünya düzeninin kurulması, 5-Bölgesel ve uluslararası ticaret-ekonomik ilişkiler sistemine daha fazla entegrasyon, 6- 2050 Stratejisinin başarılı bir şekilde uygulanması için elverişli dış koşulların oluşturulması; nüfus için yüksek yaşam standartları sağlamak; çok uluslu toplumun birliğini güçlendirmek; hukukun üstünlüğü ve demokratik kurumlar; insan hakları ve özgürlüklerinin korunması, 7-Çeşitlendirme, endüstriyel-teknolojik gelişme ve ulusal ekonominin rekabet gücünü artırmak, 8-Ülkeyi sürdürülebilir kalkınma yoluna odaklamak ve dünyanın en gelişmiş 30 ülke listesine dahil etmek, 9-Kazak diasporasına ve Kazak diline yurt dışında destek. (Foreign Policy Concept).

Kazakistan'ın Komşularıyla İlişkileri:

Kazakistan'ın komşularıyla ilişkilerinde büyük bir sorun bulunmaması, Kazakistan'ın güvenliği için önemlidir. Nitekim Dış Politika Konseptinde Kazakistan

dış politikasının öncelikleri ve görevleri bölümünün ilk maddesi Orta Asya ile ilgilidir ve şöyle denmektedir:

Kazakistan, Orta Asya'nın politik olarak istikrarlı, ekonomik olarak sürdürülebilir ve güvenli bir şekilde gelişmesi ile ilgilenmektedir. Sorumluluğunu ve bölgedeki rolünü kabul eden Kazakistan, bölgesel istikrar ve güvenliği sağlamak için her türlü çabayı gösterecek ve komşu bölgelerden gelenler de dahil olmak üzere yeni zorluk ve tehditlere karşı harekete geçecektir. Kazakistan, çatışma potansiyelini azaltmak, sosyo-ekonomik sorunları çözmek, su ve enerji sorunlarını ve diğer hususları ele almak amacıyla Orta Asya'da bölge içi entegrasyonu geliştirmeye çalışacaktır. Nihai amaç olarak, bölgenin uluslararası politika ve ekonominin emsalsiz bir alanına dönüşmesi öngörülmektedir” (Foreign Policy Concept).

Nitekim, yakın çevresinden Kazakistan'ın ulusal güvenliğine yönelik ciddi bir tehdit olmadığını görebiliriz. Zaman zaman küçük problemler olsa da, çözümleri oldukça hızlı ve kolaydır. Kazakistan'ın komşularıyla ilişkilerinde fırsatlar ve potansiyel faydalar hakimdir. Kazakistan'ın ulusal ve uluslararası çıkarları için her bir komşu ülkenin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Çünkü Kazakistan'ın komşularıyla olan ikili ilişkilerine baktığımızda, bazı ülkelerle yakın ekonomik ilişkilere sahipken, bazı ülkelerle sosyal veya politik ilişkiler ağır basabiliyor. Kazakistan tüm bu gerçeklerin farkındadır. Bu nedenle bütün komşularıyla ilişkilerini iyi bir şekilde sürdürmeye çalışır ve farklı ilişkiler arasındaki dengeyi sağlamak ister (Sultangaliyeva. 2016, s. 67).

Dış Politika Konseptinde bölge ve ülke öncelikleri bölümünde şöyle denmektedir: “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Orta Asya ülkeleriyle (Kırgız Cumhuriyeti, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan) çok yönlü ilişkilerinin geliştirilmesi, iç ve dış zorluklara ve tehditlere karşı ortaklaşa mücadele etmek için bölgesel çabaların güçlendirilmesine odaklanacak, karşılıklı yarar ve fayda temelinde siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğini geliştirecektir.”

Fakat Kazakistan'ın diğer Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri liderlerin kişiliklerinden etkilenmiştir. 1990lar boyunca Orta Asya'da birlik kurma çalışmaları meyve vermemiştir. Nazarbayev ve Kerimov çatışması Orta Asya'da uzun yıllar zirve yapılmasını önlemiştir. Özbekistan ve Kırgızistan'da yeni cumhurbaşkanlarının iktidara gelmesiyle 1999'dan beri ilk defa 15 mart 2018'de Orta Asya liderleri ilk defa bir araya geldiler. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in evsahipliğinde düzenlenen zirvede Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooranbay Ceenbekov, Özbekistan Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoyev ve Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman bir araya geldi. Orta Asya'nın beşinci ülkesi Türkmenistani Meclis Başkanı Akca Nurberdiyeva temsil etti. Çünkü teklif bu sefer geleneksel olarak çeşitli entegrasyon projeleri sunan Kazakistan'dan değil Özbekistan'dan

geldi. ⁵⁷ Bu zirveden önce Türkistan'daki ülkelerinin tüm liderlerinin katılımı ile sadece beş zirve gerçekleşmişti. Son görüşme 2009 tarihinde Aral Denizi sorunları ile ilgili olmuştu. Ayrıca son on senede su, sınır, enerji, tarım gibi sorunlardan araları iyice bozulmuştu. Liderler bölgesel ülkeler zirvesi gelenek olarak her sene yapılacağını ifade ettiler.

Kazakistan'ın Özbekistan ile sınırı, 2.330 kilometredir ve Rusya sınırından sonra Kazakistan'ın en büyük ikinci sınırır. 30 milyonun üzerinde nüfusuyla Özbekistan, bölgenin en kalabalık ülkesidir. Bu durum Özbekistan'ı, bölge için önemli hale getiriyor. Özbekistan bölgede en güçlü orduya sahiptir. Kazakistan ve Özbekistan, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ikili ilişkilerini hızla geliştirdiler. Hatta dostluklarını 1997 ve 1998 yıllarında sonsuz bir dostluk anlaşması yaparak resmileştirdiler. Özbekistan, Kazakistan için tahıl ve un ihracatında çok karlı bir pazardır. Özbekistan tarım ürünleri de Kazakistan pazarlarında yer almaktadır. Kazakistan ve Özbekistan arasındaki ikili işbirliği, ulaşım ve iletişim sektöründe büyük bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki bu yakınlık ekonomik ilişkilere iyi yansıtılmamaktadır. Gümrük ve sınır politikalarının hala bazı reformlara ihtiyacı vardır. Bu reformlar iki ülke için karşılıklı ekonomik faydalar açısından önemli olacaktır. İki ülke arasındaki bir tür entegrasyonun Orta Asya'nın en büyük pazarı haline gelebileceği ve yabancı yatırımcıları çekeceği düşünülmektedir. Ancak maalesef, yirmi yıldan uzun süredir devam eden sonsuz dostluk ve kardeşlik retoriği, alana gerçek bir ortaklık getirmemiştir. Çünkü gerçekte, karşılıklı ticaret için etkili mekanizma eksikliğini görebiliriz (Sultangaliyeva. 2016, s. 41-51). Buna ek olarak Kazakistan, Avrasya Ekonomik Birliğinin kurucu üyesi iken Özbekistan bu birliğe girme niyetinde olmadığını ifade etmiştir. Nazarbayev ve Kerimov'un kişilik uyumsuzlukları ilişkilerin daha ileriye gitmesine müsaade etmedi. Kerimov'un vefatıyla iktidara gelen Sevket Mirzayiyov'la birlikte Kazakistan Özbekistan İlişkileri daha hızlı bir gelişme rotasına girmiştir.

Kazakistan'ın en kısa sınıra sahip olduğu ülke Türkmenistan'dır. Türkmenistan ve Kazakistan arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkiler sınırlıdır. Örneğin, Türkmenistan'ın Kazakistan ticaret cirosunda sadece % 0.4'lük bir payı vardır ve Kazakistan'ın Türkmenistan'daki payı sadece % 1,6'dır. Sınırlı işbirliğinin nedeni kısa sınırlar değildir. Bu, ticaret ürünlerinin, doğal gaz ve petrol gibi ihracat malzemelerinin benzerliğinin bir sonucudur. Ancak, Türkmenistan'ın coğrafi konumu Kazakistan için stratejik bir öneme sahiptir. İran'a karşı yaptırımların batı tarafından hafifletilmesi, Kazakistan'ın Türkmenistan üzerinden ulaşımın gelişmesine katkıda bulundu. Türkmenistan, Kazakistan ve İran arasındaki eko-

57 "Orta Asya Liderlerinin İlk Resmi Zirvesi Astana'da Yapıldı", *kazakistan.kz* (blog), 15 Mart 2018, <http://www.kazakistan.kz/orta-asya-liderlerinin-ilk-resmi-zirvesi/>.

nomik işbirliği olasılığı oldukça yüksektir. Ayrıca, Kazakistan ve Türkmenistan arasındaki ulaşım Çin ve Avrupa arasında transit ulaşımın sağlanması açısından önemlidir (Sultangaliyeva. 2016: 58-63).

Kazakistan ve Kırgızistan sınırı 1,212 km uzunluğundadır. Aralarında hiçbir bölgesel iddia sorunu yoktur. Her ikisi de benzer dış politikaları uygulamaktadırlar ve dış politikaları arasında bir çatışma yoktur. Her iki ülkenin de aynı kuruluşlara üyeliği vardır. Bunlar CSTO, SCO, CICA, EAEU ve BDT Devlet Başkanları Konseyi'dir. Kazakistan ve Kırgızistan arasındaki ilişki, Orta Asya'da, özellikle sosyo-kültürel bağlamda en yakın ilişki olarak değerlendirilmektedir. Bu dostluğun temeli Sovyet dönemine dayanmaktadır. Bir başka sebep ise, iki ülkenin en büyük şehirlerinin birbirine yakınlığıdır. Bu yakınlık, iki ülke arasındaki karşılıklı temasları kolaylaştırmaktadır. Kazakistan'ın komşuları arasında en zayıf ekonomiye sahip olan ülke Kırgızistan'dır. Sovyet sonrası dönemde, her iki ülke refahı ve istikrarı iyileştirmeyi amaçlıyordu. Bu hedefe ulaşmak için iki ülke arasındaki güçlü ekonomik işbirliği çok önemlidir. Özellikle, Kazakistan'ın Kırgızistan tarım ve turizm sektörüne yaptığı yatırımlar her geçen gün artıyor ve Kırgızistan ekonomisi adına umut vaat ediyor (Sultangaliyeva, 2016: 51-58).

Kırgızistan bir çok konuda Kazakistan'a bağlıdır ve bazı politikalarında Kazakistan'ı takip etmektedir. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliğine üye olmasında Kazakistan'ın rolü vardır. Ancak bu ilişkilerin ne kadar kişisel ilişkilere bağlı olduğu ve kırılgan olduğu 2017 yılında Kazakistan ile Kırgızistan arasında yaşanan siyasi gerilim örneğinde görülebilir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Kırgızistan'ın cumhurbaşkanlığı seçim adaylarından Omurbek Babanov ile görüşüp açıkça desteğini belirtmesi iki ülke arasında diplomatik krize neden olmuştu. Bu görüşmenin ardından Kırgızistan, Kazakistan'a protesto notası vermişti. Yeni Kırgızistan Cumhurbaşkanı Jeyınbekov'un göreve gelmesiyle gerilimlik sona erdirdi.

Kazakistan'ın Büyük Güçlerle İlişkileri:

Rusya ile İlişkiler

Rusya, ekonomik alanda Kazakistan'ın en büyük ikinci komşusudur ve aynı zamanda ortak sınırı en uzun ülkedir. Bu sınır yaklaşık 7,591 kilometredir. Nüfus olarak iki ülke arasında yaklaşık 125 milyonluk büyük bir fark vardır. Rusya'nın bu nüfus üstünlüğü, onu Orta Asya'daki diğer devletlere karşı baskın hâle getiriyor. İki ülke de Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) 'nin kurucu üyeleridirler ancak Rusya % 82,7'lik payıyla birliğe domine etmektedir. Rusya'nın ekonomik üstünlüğünün yanı sıra askeri ve politik üstünlüğü de vardır. Sadece bölgede değil, aynı zamanda uluslararası arenada da bu avantaj, Rusya'yı önemli bir güç haline

getirmektedir. Rusya'nın nükleer potansiyeli bu açıdan önemlidir. Aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinden biridir. Kazakistan ve Rusya'nın çok güçlü tarihsel bağları vardır. Bu bağlar politik, ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerinde çok etkilidir. Bu tarihsel süreç, Çarlık Rusya'sı döneminden Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar devam etti. 2010'dan bu yana atılan son adımlar iki ülkeyi daha da yakınlaştırdı. Kazakistan ve Rusya, Avrasya Entegrasyonu ve Gümrük Birliği ile 2010 yılında ve ardından 2015 yılında Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) ile entegre edildi.

Kazakistan Rus ilişkileri problemsiz değildir. Rusya Avrasya Ekonomik Birliğini daha da ileri götürerek siyasal bir birlik haline getirmek istemektedir. Birliği bahane göstererek Kazakistan'ın diğer ülkeler ile ilişkilerine müdahale etmek istemektedir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov 15 Mart'ta Moskova'da, Kazakistan'ın ABD vatandaşlarına vizesiz giriş hakkı vermesini Rusya, Kazakistan, Ermenistan, Beyaz Rusya ve Kırgızistan'dan oluşan Avrasya Ekonomik Birliği'nin (EEU) onaylanması gerektirdiğini söyledi. Lavrov'un yorumu, özellikle Kazakistan yetkililerini çok şaşırttı. Kazakistan aynı gün 1999'dan beri Orta Asya liderlerinin ilk zirvesine ev sahipliği yapıyordu. Fakat zamanlama ilginçti, Kazakistan Ocak 2017'den beri Amerika vatandaşlarına vize uygulamıyordu. Rusya Orta Asya ülkelerinin Rusyasız zirve yapmasından hoşnut olmamıştı. Bu ve benzeri olaylar nedeniyle Kazakistan Cumhurbaşkanı ve yetkilileri Avrasya Ekonomik Birliğinin sadece ekonomik bir birlik olduğu siyasal bir birlik olmadığı yönünde sık sık beyanlar vermek zorunda kalmaktadırlar.⁵⁸

Kazakistan, Çin sınırının toplam uzunluğu 1,782,75 km'dir. Eski Sovyet ülkelerinden, Çin ile sınır anlaşması yapan ilk devlettir. Bu anlaşma 1995 yılında imzalanmıştır. Resmi olarak, iki ülke IMF'ye göre gelişmekte olan ülkelerin kategorisine girmektedir. Ancak Çin ortalamasının üzerinde gelişen bir ülkedir. Buna ek olarak, Çin ABD'den sonra en büyük ekonomiye sahiptir. ve ayrıca BM'deki daimi üye pozisyonu onu bir süper güç haline getirmektedir (Sultangaliyeva, 2016: 51-58). Çin, özellikle 2000'li yıllardaki ekonomik sahnede Kazakistan'ın en önemli ortağı haline geldi. 2003 yılında Hu Jianto'nun, Kazakistan'a yaptığı ziyaretle, iki ülke arasındaki 2003-2008 dönemi için ekonomik işbirliği programını onaylandı. Nazarbayev'in 2006'daki ziyaretinde 21. yüzyıl İşbirliği Stratejisi anlaşması imzalandı. Ve 2007 yılında hammadde dışındaki ekonomik sektörler üzerinde bir anlaşma imzalandı (Peyrouse, 2008: 35). 2008 yılında, bu ortaklık yüzyılın ortalarında en güçlü ortaklıklardan biri haline gelmiştir. Bu ortaklıktaki en önemli şey karşılıklı bağımlılık ve kazan-kazan yaklaşımıydı.

58 "Analysis: Kazakhstan-Old Leader, New Foreign Policy Challenges", RadioFreeEurope/RadioLiberty, erişim 30 Kasım 2018, <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-old-leader-new-foreign-policy-challenges/29119901.html>.

Ancak iki ülke arasında eşit olmayan ve dengesiz bir güç vardır. Çünkü Çin'in gücü Kazakistan'ın gücünün çok üzerindedir. Dolayısıyla, Çin'in karı da Kazakistan'dan daha büyüktür. 2006 yılında Kazakistan, Çin'in dış ticaretinin sadece % 0,49'unu temsil ederken, Çin, Kazakistan'ın % 15,5'ini oluşturuyordu (Peyrouse, 2008: 36). 2016 yılı itibarıyla, bu oran % 11 civarındadır, ancak İtalya'dan sonra hala ikinci sıradadır. Çin'in ekonomik ve demografik üstünlüğü Kazakistan'a baskı yapıyor. Ancak, bu durum ikili ilişkileri bozacak düzeyde değildir. Çin'in yarattığı bu baskıya ek olarak, Çin'in, Kazakistan'a altyapı geliştirme alanında sağladığı fırsatlar, Kazakistan'ın egemenliğine katkıda bulunuyor.

Şekil 3: Çin'in Rusya ve Orta Asya ülkelerine yaptığı yatırımlar (2004-2015) (milyar doları).⁵⁹

Çin için, Kazakistan'ın ekonomik refahı ve politik istikrarı, batı sınırının güvenliği için kilit noktalar. Bu iki ülke arasındaki bağlar 1990'ların sonlarından bu yana iyi durumda ve Kazakistan'ın *Bir Kuşak, Bir Yol Projesinde* önemli bir rol oynadığı için güçlenmektedir. Şi Cinping ilk olarak, 2013 yılı Eylül ayında Kazakistan'ın Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada, kadim ipek yolu ülkeleri arasında İpek Yolu Ekonomik Kuşağı oluşturulmasından bahsetmiştir. Çin ve Avrupa ile Çin ve Basra Körfezi arasındaki demiryolu trafiği, Kazakistan topraklarından geçiyor. Batıya giden yollardan biri de, Kazakistan Hazar Denizi üzerinden Kafkasya'ya, Karadeniz'e ve Ukrayna'ya deniz taşımacılığını kapsamaktadır.

Kazakistan'ın Çin ile ilişkileri 2017 yılına kadar çok az problemle devam etti. Kazakistan Doğu Türkistan konusunda Çin'i ürkütmemek için dikkatli davranıyordu. Ancak, 2017'nin ikinci yarısında Pekin'in Kazakistan sınırındaki Sincan'daki Müslüman Uygurlara karşı başlattığı yıldırma kampanyası Doğu Türkistan'daki Kazakistan Özerk bölgesinde yaşayan bir kısmı da Kazakistan vatandaşı olan Kazaklara da yönelik olması Kazakistan kamuoyunda infiale neden olmuş, Kazak Hükümetini Çin'e nota vermeye mecbur etmiştir. Çinli yetkililerle sorunu tartışmak

59 The American Enterprise Institute and the Heritage Foundation <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>

üzere bir heyet Sincan'a gönderildi.⁶⁰ Çin ile ilişkiler Kazak toplumunda farklı algılanmaktadır. Kazakistan halkı genellikle Çin'e karşı olumsuz bir tutum içindedir. Çin Kazak toplumunda düşük profil göstererek tepki almamaya çalışmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri ilişkiler ABD'nin Kazakistan'ı tanıyan ilk ülkelerden biri olarak bağımsızlıktan hemen sonra başladı. Kazakistan 1993 yılında nükleer silahlarından vazgeçtiğinde ve Semipalatinsk Nükleer Test Sitesi'ni (STS) kapatma kararı aldığında Amerika Birleşik Devletleri, nükleer savaş başlıklarının, bomba yapımında kullanılabilecek malzemelerin ve bunların destekleyici altyapısının kaldırılmasında Kazakistan'a yardım etti. 1994'te Kazakistan, Amerika Birleşik Devletleri'ne yarım tondan fazla silah dereceli uranyum aktardı. 1995 yılında Kazakistan son nükleer savaş başlıklarını ülkeden çıkardı ve ABD'nin yardımı ile, Mayıs 2000'de STS'de 181 nükleer test tüneline kapattı. Takip eden on yıl içinde ABD ve Kazakistan, STS'de kırk nükleer test tüneline daha kapatmak için birlikte çalıştılar. ABD, Kazakistan'ın stratejik nükleer silah stokundan kurtulmasına ve 1991-1996 arasında Nunn-Lugar Kapsamlı Tehdit Azaltma (CTR) yardımı ile nükleer silah altyapısını ortadan kaldırmasına yardımcı oldu. 1992 ve 2008 arasındaki dönemde, Kazakistan'a kümülatif CTR yardımı 341 milyon doları buldu.⁶¹

ABD ticari olarak Kazakistan'ın büyük ortağı değildir. Kazakistan dış ticaretinde ABD'nin payı sadece % 1.5-2'dir (Sultangaliyeva, 2016, 64). Kazakistan, ABD'nin 1.3 milyar ticaret hacmi ile 86. ticaret ortağıdır. Ancak Amerika Birleşik Devletleri, Kazakistan'ın en büyük ve en hızlı büyüyen ticaret ortaklarından biridir. 2011 yılında, Kazakistan ile ABD arasındaki ticaret hacmi, bir önceki yıla göre % 26 artmıştır. 1993'ten sonra ABD'nin Kazakistan'a yaptığı doğrudan yatırım 22 milyar ABD dolarını aşmıştır. ABD'nin başlıca yatırım alanları şunlardır: madencilik, gayrimenkul operasyonları, işletmeler için kiralama ve hizmetler, ulaşım ve iletişim, ticaret, onarım hizmetleri, elektrik enerjisi, gaz ve su üretimi ve dağıtımı (Bastas, 2010: 55).

ABD'nin Orta Asya ve Kazakistan politikası jeopolitik çıkarlarıyla şekillenmektedir ve daha çok tepki niteliğindedir. Özellikle, Çin ve Rusya'nın bölgeyi ABD'nin güvenliği için fiziksel bir tehdide dönüştürmelerini engellemek ve bölgede ABD çıkarlarını korumak istiyor. ABD açıkça Avrasya Ekonomik Birliğine karşı olduğunu beyan etmiş ve eski Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, bu girişimin

60 "Analysis: Kazakhstan-Old Leader, New Foreign Policy Challenges", RadioFreeEurope/RadioLiberty, erişim 30 Kasım 2018, <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-old-leader-new-foreign-policy-challenges/29119901.html>.

61 "U.s.-Kazakhstan Relations", U.S. Department of State, erişim 30 Kasım 2018, <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5487.htm>.

Sovyetler Birliği'ni canlandırma amacı güttüğünü ve buna izin vermeyeceklerini açıklamıştır (Avcu, 2014: 271). Clinton, 2012'de Dublin'deki konuşmasında bunu açık bir şekilde dile getirdi: "Bölgeyi yeniden Sovyetize etmek için bir hamle var. Hedefin ne olduğunu biliyoruz ve yavaşlatma ya da önlemede etkili yolları bulmaya çalışıyoruz."⁶² Bu hedefe ulaşmanın yolu, bu bölgenin Rusya ve Çin'e olan bağımlılığını azaltmaktır. Bu nedenle Orta Asya ülkeleri yeni pazarların açılmasını hızlandırmak istiyor. Bu kapsamdaki projelerden bazıları: Yeni İpek Yolu (NSR), Türkmenistan - Afganistan - Pakistan - Hindistan (TAPI) doğal gaz boru hattı ve Trans-Asya Uluslararası Taşımacılık Güzergahı (TCTB) (Sultangaliyeva, 2016: 64) .

Nazarbayev, Avrasya Birliği'ne istekli olduğu kadar dünyanın diğer bölgelerine de aynı seviyeyi açmak istediğini kanıtlamak istiyor. Bu bağlamda, çok vektörlü dış politika ile bölgesel ekonomik entegrasyon sağlıyor. Bir tarafta DTÖ'nün önemli üyeleri arasında olmayı hedefliyorlar. Bu, ABD ve Avrupa ülkelerine daha da yakınlaştıracaktır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin yatırımları Kazakistan için büyük önemi taşımaktadır (Bastas, 2010: 56).

Kazakistan'ın, Amerika'nın Orta Asya'da kabul ettiği ender ülkelerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Kazakistan, hem dış politika anlayışı hem de ekonomik amaçlar açısından ABD hattına yakındır. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri, ülke içinde çoğulcu ve ileri demokrasilerin sağlanması için önemli katkılar sağlamayı da amaçlamaktadır (Sultangaliyeva, 2016: 65). Ocak 2017 tarihinden beri Kazakistan ABD vatandaşlarına kısa vize uygulamamaktadır. Bu durum Rusya dışişleri bakanı tarafından eleştirilmiştir.

Bağımsız olduktan sonra, Kazakistan hızla uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini geliştirmeye başladı. Çok üyelik anlaşması imzaladı ve bağımsızlıktan bu yana pek çok organizasyona katıldı. Kazakistan Şangay İşbirliği Teşkilatı (SCO), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), İslam İşbirliği Teşkilatı (İKT) Birleşmiş Milletler (BM), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Toplu Güvenlik Antlaşması Örgütü (CSTO) ve NATO'nun Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi üyesidir. Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) Barış Ortaklığı ve Güneydoğu Asya Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN) diyalog ortağıdır.⁶³

2018 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi geçici üyeliğine seçilen Kazakistan, 01 Ocak 2018 itibarıyla BM Güvenlik Konseyi'nin dönem başkanlığını üstlendi. Kazakistan 2010 yılında AGİT başkanlığını yaptı ve 2010 yılında Astana'da bir AGİT zirvesi düzenlendi. Bu organizasyon Kazakistan için çok

62 "Clinton Vows to Thwart New Soviet Union", Financial Times, 06 Aralık 2012, <https://www.ft.com/content/a5b15b14-3fcf-11e2-9f71-00144feabdc0>.

63 "International Organizations & Kazakhstan". Kazakhstan Embassy in USA. Erişim 04 Ara-

önemliydi ve çok başarılı bir organizasyona ev sahipliği yaptı. Haziran 2011’de Kazakistan İslam İşbirliği Teşkilatı Dışişleri Bakanları Konseyi’nin başkanı oldu ve 2012 yılında Asya’daki Etkileşim ve Güven Oluşturma Önlemleri Konferansı için bir bakanlar toplantısı düzenledi.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Birleşmiş Milletler 47. Genel Kurul toplantısı vesilesiyle, Ekim 1992’de Asya’da bir güvenlik ve işbirliği süreci başlatılması önerisini ortaya atmıştır. Bilahare “Asya’da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK)” (Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia / CICA) adı verilen bu süreç, Kazakistan’ın koordinatörlüğünde 1993 yılında başlatılmıştır. Sürecin hedefi, Asya’da AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) benzeri amaçlara ve kurumlara sahip bir işbirliği yapılanmasının temellerini atmaktır. Güvenlik anlayışına çok-taraflı yaklaşımlar getirilmesi yoluyla işbirliğinin geliştirilmesi hedeflenmektedir.⁶⁴ Kazakistan, sık sık büyük çok taraflı platformlara ev sahipliği yapmaktadır. Bunlardan bazıları:

- Astana Süreci Suriye Barış Görüşmeleri,
- P5 + 1 İran Nükleer Görüşmeleri,
- 2013 yılında Afganistan için İstanbul Süreci Üçüncü Bakanlar Konferansı,
- Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu 67. Oturumu (ESCAP),
- Dünya Sağlık Örgütü Almatı Temel Sağlık Bildirgesinin 30. Yıldönümü Konferansı,
- Mülteci Koruması ve Uluslararası Göçle İlgili İkinci Bakanlar Konferansı: Almatı Süreci.⁶⁵

Kazakistan, SSCB’den miras alınan 1300 nükleer savaş başlığının imha edilmesine izin verdi. Kazakistan’ın nükleer tesislerinin tamamı şu anda Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) tarafından korunmaktadır. Kazakistan 2004 yılında IAEA ile Korunma Anlaşmasına Ek Protokol imzaladı; Bu, 2007 yılında yürürlüğe girmiştir. Kazakistan, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 2017 yılı Temmuz ayında kabul edilen Nükleer Silahların Yasaklanması Anlaşması’nı imzaladı.⁶⁶

lık 2018. <https://www.kazakhembus.com/content/international-organizations>.

64 “Asya’da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK)”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, erişim 04 Aralık 2018, <http://www.mfa.gov.tr/asyada-isbirligi-ve-guven-arttirici-onlemler-konferansi.tr.mfa>.

65 “International Organizations & Kazakhstan”, Kazakhstan Embassy in USA, erişim 04 Aralık 2018, <https://www.kazakhembus.com/content/international-organizations>.

66 “Kazakistan Nükleer Silahların Yasaklanması Anlaşmasını İmzaladı”, erişim 04 Aralık 2018, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistan-nukleer-silahlarin-yasaklanma->

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri arasında ilişkilerin en kuvvetli ve istikrarlı olduğu ülke Kazakistan'dır. Türkiye ve Kazakistan Türk devletleri arasında ilişkilerin geliştirilmesinde iki lokomotif görevi görmeye devam etmektedirler. İlk yıllarda Türkiye çok daha aktif iken son yıllarda Kazakistan da büyük rol oynamıştır. Bunda Kazakistan'ın bağımsızlıktan beri tek lider Nursultan Nazarbayev tarafından yönetilmiş olmasının etkisi büyüktür. Nazarbayev yaşı ve oynadığı rol itibarıyla Türk dünyasının aksakalı konumuna yükselmiş ve Özal'dan başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti liderleriyle iyi ilişkiler kurmuştur. Kazakistan dışa dönük aktif dış siyaset izlemiş ve Avrasya bölgesinde etkili olmaya çalışmıştır. Diğer yandan Kazakistan doğal kaynaklarının da yardımıyla açık ekonomi politikası izlemiş, ekonomisini geliştirmiş ve kişi başına düşen milli gelirden 24594 dolar ile Türkiye'yi geçerek Türk Devletleri arasında ilk sıraya yerleşmiştir.⁶⁷

Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler bağımsızlıktan daha önce başlamıştır. Turgut Özal, 1991 yılının 15-16 Mart tarihlerinde o dönemdeki adıyla Kazak Sosyalist Cumhuriyeti'ne resmî bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaretin hemen akabinde Mirzatay Joldasbekov başkanlığındaki Kazakistan heyeti Ankara'ya bir seyahat gerçekleştirdi. Aynı yılın 25-28 Eylül günleri Türkiye'ye resmî bir ziyaret gerçekleştiren Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, iki ülke arasındaki ilişkileri kuvvetlendirecek kapsamlı bir iş birliği anlaşmasına imza attı. Türkiye, Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur. Her alanda ilişkiler gelişerek devam etti.

Türkiye ve Kazakistan birlikte Türk Devletleri arasındaki ilişkilerin kurumlaşmasında büyük rol oynadılar. Türkiye ve Kazakistan'ın çabaları ile imzalanmış Nahçıvan Antlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyine kurumsal bir kimlik verilmiştir. TÜRKPA, Aksakallar Konseyi, Türk Akademisi gibi kurumların hayata geçirilmesi Nazarbayev öncülüğünde gerçekleşmiştir. Türk Konseyi bünyesinde kurulan Uluslararası Türk Akademisi'ne de ev sahipliği yapmaktadır.

Kazakistan uluslararası arenada Türkiye'yi en çok destekleyen ülkelerin başında gelir. Nazarbayev'in Rusya ile Türkiye arasında 24 Kasım 2015 tarihinde Rus savaş uçağının Türk hava sahasını ihlal ettiği için düşürülmesi ile yaşanan gerginliğin büyümesini engellenmesi, Rusya tarafının yatıştırılması, nihayetinde sorunun çözülmesini sağlamak gibi çok önemli arabuluculuk rolü görmüştür. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Rusya ve Türkiye'nin uzlaşması konusunda Kazakistan mevkidaşı Nursultan Nazarbayev'e teşekkür etmiştir.⁶⁸

si-anlasmagini-imzaladi-353563.html.

67 Kazakistan'ın Ekonomisi, erişim 4 Ekim 2017 <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>

68 Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Nazarbayev'e Arabuluculuk Teşekkürü, erişim 4 Ekim

Ayrıca Kazakistan Suriye’de 2011 yılından beri devam eden savaşı sona erdirmek için Türkiye, Rusya, İran gözetiminde Suriye’de çatışan grupları bir araya getiren toplantılara Astana’da ev sahipliği yapmaktadır. Şimdiye kadar 11 toplantı yapılmış ve 12. toplantının Şubat 2019’da yapılması planlanmaktadır.

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ise beklenen düzeyin çok gerisindedir. 5 Ağustos 2016 tarihindeki Nazarbayev’in Türkiye ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan, iki ülke arasında ticaretin 10 milyar dolara çıkarılması hedefini gündeme getirerek, bunun gerçekleştirilmesi için İpek Yolu’nun yeniden canlandırılması gerektiğini ifade etti. Böylece, Türkiye Kazakistan üzerinden doğuya açılırken, Kazakistan da Türkiye üzerinden batıya açılacaktır. Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret ilişkisinin 2002’den bugüne gelişimine bakıldığında iki ülke ticaret hacminde AK Parti döneminde ciddi bir artış yaşandığı görülür.

Tablo 10: Türkiye Kazakistan Dış Ticareti

Türkiye-Kazakistan Dış Ticareti				
	2002	2007	2012	2016
İhracat	160 153	1 079 887	1 068 625	623 715
İthalat	203 852	1 284 049	2 056 086	1 093 897
Toplam Ticaret	364 005	2 363 936	3 124 711	1 717 612

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

Türkiye’nin Kazakistan ile ticaret hacmi 2016 yılında, 623 milyon doları ihracat ve 1,1 milyar doları ithalat olmak üzere toplam 1,723 milyar dolar olarak gerçekleşti. Bu da 2012 yılında 3,214 milyar dolara ulaşan dış ticaret hacminin çok büyük oranda düştüğünü göstermektedir. Kazakistan’da faaliyet gösteren Türk firmaları gıda, petrol, ilaç-kimya sanayi, inşaat, otelcilik, sağlık ve savunma sanayisi alanlarında yoğunlaşan yatırımlarının toplam tutarı 2 milyar dolar seviyesindedir. Yatırımlar konusunda, Kazakistan’da müteahhitlik sektöründe Türk şirketlerinin faaliyetleri de gün geçtikçe artmaktadır. Kazakistan’da, Türk müteahhitlerince 2016 Mart ayı itibarıyla toplam 21 milyar dolar değerinde 475 proje üstlendi. Toplamda Türkiye, sermaye miktarı açısından Kazakistan’daki 17. büyük yatırımcı konumunda olmakla birlikte enerji dışı sektörlerdeki yatırımlar açısından 4. sırada yer almaktadır. Türk firmaları 15 binden fazla kişiye istihdam

2017 <https://www.haberler.com/cumhurbaskani-erdogan-dan-nazarbayev-e-8574581-haberleri/Merkez%20Bankası%20Başkanı%20Murat%20Çetinkaya,%206%20başlıkta%20güven%20mesajı%20verdi.%20Çetinkaya>,

sağlamaktadır. Kazakistan'dan Türkiye'ye gelen uluslararası doğrudan yatırım tutarı ise 800 milyon dolar civarındadır (Yılmaz, 2017: 813-834). 2015 Aralık ayı itibarıyla 511 Kazak sermayeli şirket Türkiye'de faaliyette bulunmaktadır. Ayrıca çoğu TİKA aracılığı ile olmak üzere, Türkiye'nin, 2004 yılından bugüne kadar Kazakistan'a yapmış olduğu ikili resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarı ise 522 milyon doları aşmıştır.' (Sarı, 2017). Kazakistan'ın Türkiye'nin kalkınma yatırımlarına ihtiyacı kalmamış Kazakistan KazakAid adında kendi kalkınma kurumunu kurmuştur. TİKA'nın faaliyetleri altyapı yatırımlarından kültürel işbirliğine dönüşmüştür. 'Eğitim ve kültür alanında sürdürülmekte olan işbirliği iki ülke ilişkilerinin bir başka önemli boyutunu teşkil etmektedir. Merkezi Türkistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin dört ayrı şehirdeki yerleşkesinde, yaklaşık 13.043 öğrenci öğrenim görmektedir.'⁶⁹

SONUÇ

Bağımsızlığından beri Kazakistan Orta Asya'nın belki de Avrasya'nın en başarılı ülkesidir. Siyasal olarak Kırgızistan'nın aksine devrimlerden ve siyasal çalkalanmalardan uzak kalmış ve siyasal istikrarı yakalamıştır. 130 etnik grubu bünyesinde barındırmasına rağmen, birçok eski Sovyet ve Sosyalist ülkeleri etkisi altına alan etnik çatışmaya ya da ayrılıkçı hareketlere maruz kalmadan ülkenin birliğini muhafaza edebilmiştir. Devlet ve millet inşası yolunda önemli mesafeler kat etmiş sosyal patlamaları önlemiştir. Ekonomik olarak Özbekistan ve Türkmenistan'ın aksine Sovyet sistemi ekonomisinden piyasa ekonomisine geçmeyi başarmış, özel mülkiyet rejimini getirmiş ve yıllık %7'lik bir büyüme ile ekonomisini geliştirmiştir. Orta Asya'nın toplam GSMH'nin üçte ikisine tek başına sahiptir; hatta kişi başına düşen GSMH'da Rusya'yı geride bırakmıştır. Rusya ile birlikte diğer Orta Asya ülkelerinden göç almaktadır. Ekonomik gelişme ile birlikte Astana'nın başını çektiği hızlı şehirleşme gerçekleşmiştir. Dış politikada ise çok yönlülüğü benimsemiş başta Rusya olmak üzere Amerika, Çin ve Avrupa Birliği gibi büyük güçlerle iyi geçinmiştir. Uluslararası arenada birçok girişimleriyle barışçıl bir ülke imajını güçlendirmiş, Expo 2017, Astana görüşmeleri gibi girişimlerle de adını duyurmayı başarmıştır. Türkiye ile ilişkilerinde diğer Türk devletlerine kıyasla tutarlı ve gelişen bir seyir izlemiş ve Türk Dünya'sına yönelik aktivitelerde Türkiye ile beraber lider rolünü üstlenmiştir.

Fakat Kazakistan bütün bu başarı hikâyelerinin gerisinde birçok sorunla mücadele etmektedir. Siyasal olarak, önce ekonomi sonra siyaset politikası ile halkın

69 Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri, erişim 17 Ekim 2017 http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_.tr.mfa

yönetime tam olarak katılması geciktirilmektedir. Devletin kurumsallaşması tam olarak gerçekleştirilememiş ve siyasal partiler gibi diğer siyasal kurumlar başkanlık kurumunun aksine zayıflamıştır. Kişiliği etrafında kült oluşturulan Nazarbayev her açıdan ülkenin tek hakimidir. Kamuda, yargı sisteminde ve eğitim sisteminde resmi olmayan kurallar, kayırma ve yolsuzluk devam etmektedir. Kazakistan ekonomik olarak hammadde ihracına yönelik ekonomisini çeşitlendirememiş, ekonomisini hammadde fiyatlarına bağımlı olmaktan kurtaramamıştır. Artan milli gelirden toplumun her kesimi eşit bir şekilde yararlanamamış, zengin ile fakir arasında gelir seviyesi giderek artmıştır. Bu da toplumda huzursuzluklara neden olmaktadır. Özellikle kamuda maaşlar artan milli gelire paralel olarak artmamış, çok düşük düzeyde kalmış, enflasyona göre ayarlanmamıştır. Devlet, piyasa ekonomine geçişle birlikte Sovyetler Birliği döneminde ücretsiz olan sağlık, eğitim, barınma gibi hizmetleri sağlamak zorunda değildir. Her ne kadar piyasa ekonomisiyle birlikte tüketim mallarında bolluk oluştuysa da, devlet hizmetlerinde hem sayıca hem de kalite olarak azalma meydana gelmiştir. Bu durum, bu hizmetlerden yararlanmak için resmi olmayan akraba, tanıdık, yerel, klan gibi kişisel ilişkilere başvurmayı zorunlu hale getirmiştir. Devlette iyi maaşlı işe girmede, devletin sağladığı kaliteli sağlık hizmetlerinden yararlanmada, iyi okullara burslu olarak girmede, düşük faizli banka kredisi almada, devletin sağladığı ucuz evlerden yararlanmada toplumda var olan resmi olmayan ilişkiler önemini korumaktadır. Bu durum yasal olmayan ödemelerin devamında büyük rol oynamaya devam etmektedir. (Sharipova 2018: xi) Sonuç olarak Kazakistan, her alanda ilişkileri güçlendirmeye çalışan, ekonomik kalkınmayı teşvik eden, bölgesel düzeyde ve küresel alanda aktif bir aktör olmaya çalışan bir devlettir. Bu bağlamda çabaları günden güne başarıya ulaşıyor.

KAYNAKÇA

Aitymbetov, Nurken, Ermek Toktarov, ve Yenlik Ormakhanova. 2015. “Nation-Building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani Identities Controversy”. *Bilig*, sy 74: 1-20.

Akiner, Shirin. 1995. *The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State*. Former Soviet South Project. Royal Institute of International Affairs, Russian and CIS Programme.

Aktoprak, Elçin. 2010. *Devletler ve Ulusları: Batı Avrupa’da Milliyetçilik ve Ulusal Azınlık Sorunları*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Aleksandrov, Mihajl. 1999. *Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era, 1992-1997*. Westport, Conn: Greenwood Press.

Altoma, Reef. 2018. “The Influence of Islam in Post-Soviet Kazakhs-

tan”. Central Asia in Historical Perspective. 19 Şubat 2018. <https://doi.org/10.4324/9780429501784-10>.

Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.

Avcu, Seyit Ali. 2014. “Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve Dezavantajları”. *Avrasya Etüdüleri* 20 (45): 269-97.

Aydın, Mustafa. 2005. “Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya’da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenlik”. *Küresel Politikada Orta Asya*, editör Mustafa Aydın. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Aydingün, Ayşegül. 2010. “Islam as a Symbolic Element of National Identity Used by the Nationalist Ideology in the Nation and State Building Process in Post- Soviet Kazakhstan”. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 6 (17): 69-83.

Bastas, Yusuf Nebi. 2013. “The Foreign Policy of Kazakhstan: An Analysis of Kazakhstan’s Multi-Vector Policy”. M.A thesis, University of Oslo. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/36938>.

Bowyer, Anthony David. 2008. *Parliament and Political Parties in Kazakhstan*. Washington, D.C.: Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies.

“Cairo’s 13th-Century Al-Zahir Baybars Mosque Undergoes Facelift”. 2018. Al Bawaba. 06 Kasım 2018. <https://www.albawaba.com/editorchoice/cairos-13th-century-al-zahir-baybars-mosque-undergoes-facelift-1209796>.

Calhoun, Craig. 1997. *Nationalism. Concepts in the Social Sciences*. Open University Press. <https://books.google.kz/books?id=PcYjAQAAIAAJ>.

“Central Asia: Kazakhstan”. Central Intelligence Agency/The World Factbook. Erişim 29 Kasım 2018. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>.

Chinn, Jeff., ve Robert John. Kaiser. 1996. “Russians as the New Minority: Ethnicity and Nationalism in the Soviet Successor States”. 1996. <http://books.google.com/books?id=W8VoAAAAMAAJ>.

“‘Čislennost’ Naselenija Respubliki Kazahstan Po Otdel’nym Ètnosam Na Načalo 2018 Goda(2018 Yılı Başı İtibarıyla Kazakistan Cumhuriyeti Nüfusunun Etnik Gruplara Dağılımı)”. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi. Erişim 29 Kasım 2018. <http://stat.gov.kz>.

“Clinton Vows to Thwart New Soviet Union”. 2012. Financial Times. 06 Aralık 2012. <https://www.ft.com/content/a5b15b14-3fcf-11e2-9f71-00144feabdc0>.

Collins, Kathleen. 2006. *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge University Press. <https://books.google.kz/books?id=L5PYDqr-KOQOC>.

“Country Analysis Brief: Kazakhstan, 2017”. U.S. Energy Information Administration (EIA). Erişim 31 Ekim 2018. <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.php?iso=KAZ>.

“Course Towards the Future: Modernization of Kazakhstan’s Identity — Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan”. Akorda.kz. Erişim 01 Kasım 2018. http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity.

Cummings, Sally N. 2005. *Kazakhstan: Power and the Elite*. Banker: Special Supplement. I. B. Tauris. <https://books.google.kz/books?id=NryePPZrv4UC>.

Curtis, Glenn E. 1996. “Kazakistan: A Country Study”. Library of Congress. 1996. <http://purl.access.gpo.gov/GPO/LPS40505>.

“Darbe Girişimine Karşı Dünyadan Türkiye’ye Destek”. Erişim 06 Eylül 2018. <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/darbe-girisimine-karsi-dunyadan-turkiyeye-destek-269760.html>.

Dave, Bhavna. 1996. “Politics of Language Revival: National Identity and State Building in Kazakhstan.” Dissertation, Syracuse University.

———. 2007. *Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power*. Central Asian Studies Series. Routledge. <https://books.google.kz/books?id=Sw8X-OVnphIC>.

“Demografi İstatistikleri: 2018 Yılı İtibarıyla Kazakistan Cumhuriyetinin Nüfusu”. 2018. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi. <http://stat.gov.kz>.

Edelbay, Saniya. 2012. “The Islamic Situation in Kazakhstan”. *International Journal of Humanities and Social Science* 2 (21): 208-18. <http://www.ijhssnet.com/journal/index/1403>.

Eurasia Daily Monitor. 2018. “Western Sanctions Against Russia Leave Kazakhstan Exposed”, 10 Ekim 2018. <https://jamestown.org/program/western-sanctions-against-russia-leave-kazakhstan-exposed/>.

Fierman, William. 1998. “Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in Policy Documents 1987–1997”. *Communist and Post-Communist Studies* 31 (2): 171-86.

Fisher, Alan W. 1968. “Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II”. *Slavic Review* 27 (4): 542-53. <https://doi.org/10.2307/2494437>.

“Foreign Policy Concept for 2014 – 2020 Republic of Kazakhstan”. Erişim 01 Kasım 2018. <http://mfa.gov.kz/en/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>.

“Forum 18: Kazakhstan: Fined for Praying ‘Amen’ in Mosque - 28 March 2017”. Erişim 31 Ekim 2018. http://www.forum18.org/archive.php?article_id=2267.

Frank, Allen J. 2001. *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia: The Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780-1910*. Leiden: Brill.

Gorbachev, Mikhail. 1996. *Memoirs*. Armenian Research Center collection. Doubleday. <https://books.google.kz/books?id=MktpAAAAMAAJ>.

Gürbüz, Emre. 2004. “Kazakistan’da Bir Ulus-Devlet Kurmak”. *Praksis*, sy 11: 191-220.

Hays, Jeffrey. “Russians in Kazakhstan”. Facts and Details. Erişim 28 Kasım 2018. http://factsanddetails.com/central-asia/Kazakhstan/sub8_4b/entry-4644.html#chapter-0.

“Historical Abortion Statistics, Kazakhstan”. Erişim 29 Kasım 2018. <http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/ab-kazakhstan.html>.

“History of the Parlamentarism Development in Kazakhstan”. Kazakistan Cumhuriyeti Parlementosu Resmi Sayfasi. Erişim 19 Ekim 2018. <http://www.parlam.kz/en/history>.

Imanov, Roman. 2017. “‘Voprosy very: čto ždet religiju v Kazahstane?’ (İnanç Sorunu Kazakistanı ne Bekliyor?)”. 365info.kz. 29 Haziran 2017. <https://365info.kz/2017/06/voprosy-very-čto-zhdet-religiyu-v-kazahstane/>.

Kalshabayeva, Bibiziya. 2014. *Central Asian Kazakhs : (historical-ethnographic research)*. Almaty: Arys.

Kaplankıran, İbrahim. 2016. “Kazakistan Cumhuriyetinde Eğitim Sisteminin Tarihî Seyri ve Günümüzdeki Yapısı”. *Ana Dili Eğitimi Dergisi* 5 (1): 31-47.

Kavuncu, A. Çolpan., Halil. Ulusoy, ve Murat. Yılmaz. 2014. *Türk Dünyası Başkentleri: Ankara, Almatı- Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.

“Kazakhstan - Share of Economic Sectors in the Gross Domestic Product 2017”. Statista. Erişim 31 Ekim 2018. <https://www.statista.com/statistics/436156/share-of-economic-sectors-in-the-gdp-in-kazakhstan/>.

“Kazakhstan - World Happiness Index 2018”. Erişim 28 Kasım 2018. <https://countryeconomy.com/demography/world-happiness-index/kazakhstan>.

“Kazakhstan Adopts New Version of Latin-Based Kazakh Alphabet”. Erişim 29 Kasım 2018. <http://www.mfa.gov.kz/en/hongkong/content-view/kazakhstan-adopts-new-version-of-latin-based-kazakh-alphabet-4>.

“Kazakhstan Constitution: Will Changes Bring Democracy?” BBC News. Erişim 20 Ekim 2018. <https://www.bbc.com/news/world-asia-39177708>.

“Kazakhstan Demographics Profile 2018”. Erişim 29 Kasım 2018. https://www.indexmundi.com/kazakhstan/demographics_profile.html.

“Kazakhstan Issued Over 36,000 Work Permits to Foreign Nationals in 2016”. Erişim 28 Kasım 2018. https://primeminister.kz/en/news/sotsialnaya_sfera/v-2016-godu-inostrannim-grazhdanam-vidano-bolee-36-tisyach-razresheni-na-rabotu-v-kazahstane-14092.

“Kazakhstan Pays Great Attention to Urbanization Processes - Expert”. Erişim 28 Kasım 2018. <https://primeminister.kz/en/news/all/v-kazahstane-udelyaetsya-bolshoe-vnimanie-urbanizatsionnim-protssam-ekspert-14147>.

“Kazakhstan, World Bank National Accounts Data”. World Bank. Erişim 31 Ekim 2018. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=KZ>.

“Kazakhstan's Foreign Policy in a Time of Turmoil”. Eurasianet. Erişim 29 Kasım 2018. <https://eurasianet.org/kazakhstans-foreign-policy-in-a-time-of-turmoil>.

“Kazakistan Cumhuriyeti İç Göç 2000-2017”. 2018. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi. 2018.

“Kazakistan Cumhuriyetinin Nüfusunun Ortalama Yaşam Süresi 2017”. 2018. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi. www.stat.gov.kz.

“Kazakistan Cumhuriyeti'nin Nüfusunun Ülkelere Göre Dış Göçü 2000-2017”. 2018. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi. 2018.

“Kazakistan Fetö Komisyonu Kurdu”. Milliyet. Erişim 06 Eylül 2018. <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abdullah-karakus/kazakistan-feto-komisyonu-kurdu-2362588/>.

“Kazakistan'da Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı Kuruluyor”. Kazakistan Haber. Erişim 31 Ekim 2018. http://www.kaztr.com/haber/kazakistanda-din-isleri-ve-sivil-toplum-bakanligi-kuruluyor_h73476.html.

“Kazakistan'da Güney Kazakistan Eyaleti Türkistan Eyaleti Oldu”. TRT Avaz. Erişim 29 Kasım 2018. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/>

[kazakistanda-guney-kazakistan-eyaleti-turkistan-eyaleti-oldu/5b2900ff01a30a-131055c048](https://www.ntv.com.tr/dunya/kazakistanda-nazarbayev-yeniden-baskan,XBXp_UJD70STjx7Xw_IIVA).

“Kazakistan’da Nazarbayev Yeniden Başkan”. NTV. Erişim 29 Kasım 2018. https://www.ntv.com.tr/dunya/kazakistanda-nazarbayev-yeniden-baskan,XBXp_UJD70STjx7Xw_IIVA.

“Kazakistan’ın Ekonomisi”. T.C. Dışişleri Bakanlığı. Erişim 06 Eylül 2018. <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>.

Khairmukhanmedov, Nurbek. 2017. “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları”. *International Journal of Social Sciences and Education Research* 3 (5 S): 1432-51. <https://doi.org/10.24289/ijsser.312098>.

Khalid, Adeb. 2014. *Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia: With a New Afterword*. Berkeley: University of California Press.

Kınacı, Cemile. 2010. “Sovyetlerden Günümüze Kazakistan’da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları”. *Turkish Studies* 5 (5): 1304-19.

Kuşçu, Işık. 2014. “Bağımsız Kazakistan’da Eğitim Ve Sağlık: Sorunlar, Reform Süreci, Uluslararası Aktörlerin Rolü”. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi (OAKA)* 9 (18): 23-46.

Kutalmış, Mehmet. 2004. “Tarihte Ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Me-selesi”. *Bilig*, sy 31: 1-21.

Kuzio, Taras. 2002. “History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space”. *Nationalities Papers* 30 (2): 241-64. <https://doi.org/10.1080/00905990220140649>.

Lillis, Joanna. “Kazakhstan’s Political Parties Gear up for Early Elections”. Refworld. Erişim 29 Kasım 2018. <https://www.refworld.org/docid/46c58eee23.html>.

Manz, Beatrice Forbes. 1994. *Central Asia in Historical Perspective*. John M. Olin critical issues series. Boulder: Westview Press.

Martin, Virginia. 2001. *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*. Curzon. <https://books.google.kz/books?id=SPxkMtoMoK0C>.

———. 2014. *Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century*. London: Routledge.

“Ministry of Religious Affairs and Civil Society was renamed the Ministry of Social Development”. Government of the Republic of Kazakhstan. Erişim 31

Ekim 2018. <http://www.government.kz/en/novosti/1015185-ministry-of-religious-affairs-and-civil-society-was-renamed-the-ministry-of-social-development.html>.

“Naselenie Kazahstana v 1917-1939 Gg.(1917-1939 Yıllarında Kazakistan Nüfusu”. Erişim 28 Kasım 2018. <https://e-history.kz/ru/contents/view/1269>.

Nazarbaev, Nursultan. 1994. *A Strategy for the Development of Kazakhstan as a Sovereign State*. Washington, DC: The Embassy of the Republic of Kazakhstan.

Nazarbaev, Nursultan. 1998. *Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the People of Kazakhstan on the Situation in the Country and Major Directions of Domestic and Foreign Policy: Democratization, Economic and Political Reform for the New Century: September 30, 1998*.

Nazarbaev, Nursultan. 2006. *Kazakhstanskiĭ put' (Kazakistan Yolu)*. Karaganda: Arko.

Nazarbayev, Nursultan. 2017. “Course Towards the Future: Modernization of Kazakhstan’s Identity”. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. 12 Nisan 2017. http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity.

“Natsionalnyĭ Doklad O Sostoyanii I Razvitiĭ Sistemy Obrazovaniya Rk (kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Sisteminin Durumu Ve Geliştirilmesi Üzerine Ulusal Rapor).” 2017. Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı. 2017. http://edu.gov.kz/ru/statistika-i-analitika/detail.php?ELEMENT_ID=1774.

Olcott, Martha B. 1995. *The Kazakhs. Studies of Nationalities in the USSR*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press. <https://books.google.kz/books?id=0QARaz9qVY4C>.

Olcott, Martha Brill. 1997. “Kazakhstan: Pushing for Eurasia”. *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, editör Ian Bremmer ve Ray Taras. Cambridge: Cambridge University Press.

Olcott, Martha Brill, 2010. “Can Kazakhstan Regain Its Promise?” *Kazakhstan, Unfulfilled Promise?* Carnegie Endowment for International Peace. 214-44.

“Orta Asya Liderlerinin İlk Resmi Zirvesi Astana’da Yapıldı”. 2018. <http://www.kazakistan.kz/orta-asya-liderlerinin-ilk-resmi-zirvesi/>.

“OSCE: Kazakh Election Obligations Not Met Ahead Of Vote”. 2005. Radio Free Europe/Radio Liberty. 03 Aralık 2005. <https://www.rferl.org/a/1063475.html>.

Peyrouse, Sébastien. 2007. “Nationhood and the Minority Question in Central Asia. the Russians in Kazakhstan”. *Europe-Asia Studies* 59 (3): 481-501. <https://>

doi.org/10.1080/09668130701239930.

“Predvaritel’nye itogi pervoi Natsional’noi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan(Kazakistan Cumhuriyeti’nde Kazakistan Nüfusunun 1999 Ulusal Sayımının İlk Sonuçları)”. 1999. National Statistics Agency, Press Release No. 10.

Roberts, Sean R. 2012. “Doing the Democracy Dance in Kazakhstan: Democracy Development as Cultural Encounter”. *Slavic Review* 71 (2): 308-30. <https://doi.org/10.1017/S0037677900013632>.

Sarı, Yaşar. 2017. “Türkiye-Orta Asya İlişkilerinde Sınırlı İş Birliği”. *AK Parti’nin 15 Yılı: Dış Politika*, editör Kemal İnat, Ali Aslan, ve Burhanettin Duran. SETA Vakfı.

Schatz, Edward. 2009. “The Soft Authoritarian Tool Kit: Agenda-Setting Power in Kazakhstan and Kyrgyzstan”. *Comparative Politics* 41 (2): 203-22. <https://doi.org/10.5129/001041509X12911362972034>.

Shaikhutdinov, Marat. 2013. “The Transatlantic Vector of the Republic of Kazakhstan’s Foreign Policy Strategy: Its State of Affairs, Problems and Prospects”. *EP Today* (blog). 01 Kasım 2013. <https://eptoday.com/the-transatlantic-vector-of-the-republic-of-kazakhstans-foreign-policy-strategy-its-state-of-affairs-problems-and-prospects/>.

Somuncuoğlu, Anar. 2002. “Geçiş Döneminde Kazakistan Ekonomisi”. *Avrasya Dosyası Kazakistan-Kırgızistan Özel* 7 (4): 29-49.

“Sowjetunion, 17. März 1991 : Weiterbestand Der UdSSR Als Föderation Gleichberechtigter Und Souveräner Staaten (Sovyetler Birliği, 17 Mart 1991: Eşit ve Egemen Devletlerin Bir Federasyonu Olarak SSCB’nin Varlığının Devamı)”. Database and Search Engine for Direct Democracy. Erişim 07 Kasım 2018. <https://www.sudd.ch/event.php?id=su011991>.

“State Program ‘Cultural Heritage’ of Kazakhstan: Stages of Implementation and Value”. National Digital History of Kazakstan. Erişim 21 Kasım 2018. https://e-history.kz/en/contents/view/state_program_cultural_heritage_of_kazakhstan_stages_of_implementation_and_value__1568.

Sultanov, B. K. 2010. *Kazakhstan Today*. Almaty: Kazakhstan Institute for Strategic Studies. <http://kisi.kz/en/categories/books/posts/11-kazakhstan-today-monograph-edited-by-b-k-sultanov--->.

“The Assembly of People of Kazakhstan”. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. Erişim 29 Ekim 2018. http://www.akorda.kz/en/national_projects/the-assembly-of-people-of-kazakhstan.

“The Constitution of the Republic of Kazakhstan”. Erişim 29 Kasım 2018. <http://mfa.gov.kz/nd/hague/content-view/the-constitution-of-the-republic-of-kazakhstan>.

“The Evolution of National Policy in Kazakhstan · Publications · ‘Kazakhstan History’ Portal”. Erişim 01 Kasım 2018. <https://e-history.kz/en/publications/view/4419>.

Türk Cumhuriyetleri Anayasaları. 2012. Baku, Azerbaycan: TÜRKPA.

“Türk Cumhuriyetlerinin Alfabe Mücadelesi ve Kazakistan’ın Harf Devrimi Kararı”. Erişim 01 Kasım 2018. http://insamer.com/tr/turk-cumhuriyetlerinin-alfabe-mucadelesi-ve-kazakistanin-harf-devrimi-karari_652.html#_ftnref1.

“Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri”. T.C. Dışişleri Bakanlığı. Erişim 06 Eylül 2018. http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_tr.mfa.

Uraçkova, Lazzat. 2014. “Geçmişten Günümüze Kazakistan’daki Dille İlgili Yasa Koyuculuğa Genel Bir Bakış”. *Türkbilgi*, sy 28: 97-104. <https://docplayer.biz.tr/13680238-Gecmisten-gunumuze-kazakistan-daki-dille-iligili-yasa-koyuculuga-genel-bir-bakis.html>.

Ünver, Mustafa, ve Muhammet Savaş Kafkasyalı. 2012. “Orta Asya’ya ‘Diyamet’ Modeli”. *Orta Asya’da İslam Temsilden Fobiye*, 1:459-83. Ankara, Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Workman, Daniel. 2018. “Crude Oil Exports by Country”. World’s Top Exports. 06 Ekim 2018. <http://www.worldstopexports.com/worlds-top-oil-exports-country/>.

“World Development Indicators”. World Bank. Erişim 31 Ekim 2018. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&series=NV.AGR.TOTL.CD&country=KAZ#>.

Yemelianova, Galina. 2014. “Islam, National Identity and Politics in Contemporary Kazakhstan”. *Asian Ethnicity* 15 (3): 286-301. <https://doi.org/10.1080/14631369.2013.847643>.

Yılmaz, Serdar. 2017. “Kazakistan-Türkiye Ekonomik ve Kültürel İlişkileri: Vaatler ve Gerçekler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6 (2): 813-34.

Zhukov, Stanislav, ve Boris. Rumer. 2000. “The Economic Development of Central Asia in the 1990s”. *Central Asia and the New Global Economy*. New York, NY: M.E. Sharpe.

KIRGIZİSTAN

Beishenbek TOKTOGULOV*

Ozodbek KARAMATOV**

GİRİŞ

Kırgızistan kendine özgü durumlardan dolayı diğer Orta Asya ülkelerinden farklı bir ülke olarak öne çıkıyor. 1990'lardaki hızlı demokratikleşme çabalarından dolayı bölgede bir model ülke olarak görülüyordu. Bu çabaları Batı tarafından olumlu ve büyük ilgiyle karşılanmış ancak

zamanla ülke otoriterleşmeye doğru bir eğilim göstermiştir. Ülkede 2005 ve 2010 yıllarında gerçekleşen devrimlerin ardından demokratikleşme yoluna geri dönüş umutları iki kez yeşerdi. Yine Kırgızistan'ı diğer Orta Asya ülkelerinden ayıran bir özellik ise serbest piyasa ekonomisinin gelişmesini kolaylaştıracak yapısal reformları başlatan ilk ülke olmasıdır. Reformların hızı ekonomik koşullardaki ciddi kötüleşme ve değişikliklere karşı direnme gibi engeller sonucu yavaşlamasına rağmen, Kırgız hükümeti piyasa ekonomisine geçiş konusunda kararlılığını sürdürerek süreci hızlandırmak için ciddi yapısal reformları başlatmıştır. Bütün bunlar yaşanırken ülke sosyoekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Bunların başında yoksulluk, işsizlik ve dış göç gibi sorunlar gelmektedir. Tüm bu zorlu ve sıkıntılı süreçte ülke yönetiminin bir diğer görevi ülkenin dış politikasının altyapısı ve işleyişini oluşturmaktır.

Bu çalışmada bağımsızlığından bu yana Kırgızistan'a özgü durumları ön plana çıkararak ülkenin geçirdiği evreler siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan incelenmektedir. Bölümün ilk kısmı ülkenin bağımsızlık sonrası devleti inşa sürecinde

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

** Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

başından geçirdiği siyasi gelişmelere odaklanarak siyasi açıdan genel bir bakış sunar. Sonraki kısım bu süreçte ülke yönetiminin oluşturmaya çalıştığı dil, din ve eğitim ile ilgili topluma yönelik devlet politikaları incelenmektedir. Bunu takip eden kısım ülkenin demografik yapısı, sorunları ve toplumun gündelik yaşam pratiklerindeki dönüşümü ortaya koymaktadır. Bölümün bir sonraki kısmında bağımsızlık sonrası piyasa ekonomisine geçiş döneminde devletin başlattığı dönüşüm politikaları, reformlar ve bu süreçte ülkenin karşılaştığı ekonomik sorunlar ele alınmaktadır. Ayrıca güncel veriler eşliğinde ülkenin genel ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bölümün son kısmında ise küresel ve bölgesel ölçekte ülkenin önemini ortaya koymanın yanında ülkenin bağımsızlık sonrası dış politika oluşturma çabaları ve günümüze kadar izlediği dış politika incelenmektedir. Bununla beraber ülkenin karşılaştığı sınır ve su sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik çabaları da ele alınmaktadır.

KIRGIZİSTAN'DA BAĞIMSIZLIK SONRASI SİYASAL SİSTEMDE DÖNÜŞÜM*

Siyasal Yapı

Kırgızistan bağımsız olduktan kısa bir süre sonra kendi anayasası kabul edilmiş ve ülkedeki siyasi yapı bu yeni anayasa çerçevesinde oluşturulmaya başlamıştır. Anayasa Kırgızistan'da başkanlık sistemine sahip devlet yönetiminin oluşması yönünde koşullar ortaya çıkarmıştır. Aynı zamanda Jogorku Keneş'e (meclise) önemli yetkileri kazandırmış, karışık bir sistemi ortaya çıkardığı da kabul edilebilir. 1993'de anayasanın kabul edilmesinden sonra yaşanan anayasal gelişmeler, iki siyasi aktör olan cumhurbaşkanı ve parlamentonun iktidar mücadelesinde şekillenmiştir. Sonuç olarak 1993 ve 2003 arasında yapılan anayasa değişikliklerinin hepsi cumhurbaşkanının tek taraflı referanduma gitmesiyle gerçekleştirilmiş ve yasama devre dışı bırakılarak yürütmenin güçlendirilmesine yönelik olmuştur (Alkan 2010: 4). 2005 Lale Devrimi'nden sonra ülkede iktidarın değişmesine rağmen sonrasında yaşanan süreç ise neredeyse 1991-2005 yılları arasında yaşananların tekrarı gibi olmuştur. 2010'da halkın tekrardan ayaklanmasıyla ülkede ikinci Lale Devrimi gerçekleşmiş ve geçici bir yönetim kurulmuştur. Geçici yönetimin gündemindeki en temel siyasi konu; yürütme erkinin gücünü sınırlamak ve bu gücün özellikle cumhurbaşkanının elinde toplanmasını engellemek için gerekli yasal çerçeveyi oluşturmaktır (Akçalı 2012: 197). Bu yönde en temel adım ise siyaset bilimciler, sivil toplum örgütleri, akademisyen ve bilim adamları gibi farklı çevrelerin öneri ve düşünceleri dikkate alınarak yeni anayasa hazırlanmasıyla atıldı. Kabul edilen anayasa ile cumhurbaşkanının görev ve yetkil-

* Bu bölüm Beishenbek Toktogulov tarafından yazılmıştır.

eri önemli ölçüde kısıtlanırken parlamento öne çıkarılmıştır. Başbakanın yetkileri arttırılırken aynı zamanda cumhurbaşkanı ile beraber çalışmasını gerekli kılacak bazı düzenlemeler getirilmiştir. 2010 Anayasası üç başlık altında özetlenebilecek bir felsefeye dayanıyordu: cumhurbaşkanının stratejik yetkilerinin sınırlanması, rejimin işleyişinde denetim yetkilerinin parlamentoya geçmesi ve hükümetin parlamentoya karşı sorumluluğunun sağlanması (Kontacı 2017: 35). Anayasada parlamento yönetimine muhalefetin de katılımını esas alan düzenlemeler de yapıldı. Ayrıca yargının daha etkin ve bağımsız çalışması için bazı değişiklikler yapılırken temel insan hakları kanunla da olsa sınırlandırılmaması konusunda önemli güvenceler getirildi. Böylece 2010 Anayasası parlamenter bir yönetim sisteminin temelini atmış ve günümüzde mevcut siyasi yapı bu sistem çerçevesinde oluşturulmuştur.

Mevcut siyasi yapıda yasama yetkisi Jogorku Keneş tarafından kullanılmaktadır. En yüksek temsilci organ olan tek kamaralı meclisin üyeleri parti listesine göre doğrudan seçimle işbaşına gelirler. Genel seçimlerde koltukların yarısından fazlasına sahip parti başbakan adayı çıkarma yetkisine sahiptir; aksi durumda cumhurbaşkanı herhangi bir partiden meclis çoğunluğu için koalisyonu oluşturması ve başbakan adayını çıkarmasını ister. Hükümet en yüksek yürütme organdır ve başbakan ve diğer bakanlardan oluşur. Hükümet başbakan tarafından yönetilir. En son genel seçimler 2015’de gerçekleştirildi ve koalisyon hükümeti kuruldu. Mevcut yapıda cumhurbaşkanının da önemli yürütme otoritesine sahip olduğu görülmektedir.

Anayasal Sistem

Günümüzde Kırgızistan, 2010 devrimi sonrası halk tarafından %91 oyla kabul edilen yeni anayasa ile yönetilmektedir. Bu anayasa birçok kez değiştirilen ve en son olarak 2007’de değiştirilen 1993 Anayasa’sının yerini almıştır. 2010 Anayasası 9 bölüm ve 114 maddeden oluşmaktadır. Birinci bölüm anayasal yapının temelleri, ikinci bölüm insan ve vatandaş hakları ve özgürlükleri, üçüncü bölüm cumhurbaşkanının yetki ve sorumlulukları, dördüncü bölüm parlamentonun yetki ve sorumlulukları, beşinci bölüm yürütme erkinin yetki ve sorumlulukları, altıncı bölüm yargı erki, yedinci bölüm diğer devlet organları, sekizinci bölüm yerel yönetimler ve dokuzuncu ve sonuncu bölüm ise anayasanın değiştirilmesinin usul ve yöntemi üzerine hükümler ve düzenlemeler içeriyor. Anayasa devletin yönetim şeklini ortaya koymamıştır, ancak geleneksel bir sınıflama açısından değerlendirildiğinde karışık başkanlık-parlamenter ya da yarı başkanlık olduğu açıkça ortada (Newton 2017: 46). Ancak, çoğu uzmanlar cumhurbaşkanı yetkilerinin meclise kaymasından dolayı bu yönetim şeklini parlamenter sistem olarak tanımlamaktadırlar. Nitekim bundan dolayı da Kırgızistan hakkında Orta Asya’da parlamenter yönetim sistemine sahip tek ülke olarak uluslararası basında değerlendirmeler bulunmaktadır.

2010 Anayasasına baktığımızda 1993 Anayasa'sında da olduğu gibi genel ilkeler ve devletin yapısı ve faaliyetleri hakkında benzer hükümler ve düzenlemeler yer almaktadır. Cumhurbaşkanı ile ilgili hükümlere bakacak olursak; yine onun devlet başkanı olduğu ve onun halkın birliğinin ve devletin gücünün sembolü olduğu belirtilmektedir. Cumhurbaşkanı adayının yaş, dil hâkimiyeti ve ikamet şartları aynı kalmıştır, ancak dönem süresi ve dönem sayısı 6 yıllığına ve sadece bir dönem için seçilebilir olarak değiştirilmiştir. Ayrıca, cumhurbaşkanı görev süresi boyunca siyasi parti üyeliğini askıya alması ve kendisinin siyasi parti faaliyetleri ile ilgili her türlü eylemini sonlandırması gerekmektedir. Cumhurbaşkanının meclisin başbakan adayını ve başbakanın oluşturduğu diğer hükümet üyelerinin atamak, ülkesini içerde ve dışarda temsil etmek, başbakanın onayı ile müzakere yürütmek ve uluslararası antlaşmaları imzalamak, diplomatik ve uluslararası örgütlerdeki daimi temsilcileri atamak gibi yürütme ile ilgili belli yetkileri vardır (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 84, 64). Yasama ile ilgili yetkileri ise şunlardır: kanunları imzalamak veya geri göndermek, meclisi olağanüstü toplantıya çağırarak, meclise hitap etmek ve mevcut anayasa-da öngörülen hallerde Jogorku Keneş'e erken seçim çağrısı yapmak. Yeni düzenlemeler sonucunda alınan tedbirlerle daha fazla parlamenter kontrol sağlanması ve gelecekte herhangi bir liderin diğer Orta Asya ülkelerindeki uygulamalarda olduğu gibi kararnameyle ülkeyi yönetebilmesinin önlenmesi amaçlanmaktadır (Roy 2011: 201).

2010 Anayasası daha önceki anayasada olduğu gibi yürütme erkini hükümete ve ona bağlı bakanlıklara, devlet komitelerine, idari birimlere ve yerel devlet yönetimlerine vermiştir. Yine hükümet devletin en yüksek yürütme organıdır ve başbakan tarafından yönetilir. Hükümetin yapısını ise bakanlıklar ve devlet komiteleri oluşturur ve bu yapı farklı bir yöntemle belirlenmektedir. Milletvekillerinin yarısından fazlasını temsil eden meclis grubu yeni seçilen meclisin ilk oturumundan itibaren 15 iş günü içinde başbakan adayını çıkarması ve başbakan adayı da meclise hükümetin programını ve kabineyi sunması gerekmektedir. Hiçbir partinin koltukların yarısından çoğunu elde edememesi halinde, cumhurbaşkanı herhangi meclis grubuna yine 15 iş günü içinde meclis çoğunluğu için koalisyon oluşturmasını ve başbakan adayını çıkarmasını ister. Başbakan adayının da meclise hükümetin programını ve kabineyi sunması gerekmektedir. Eğer bu da başarısız olursa bu yol iki defa denir: birincisinde cumhurbaşkanı başka bir meclis grubuna çağrıda bulunacak, ikincisinde ise mecliste bulunun tüm gruplar görevi üstlenecektir. Bunlardan herhangi birisi başarılı olur, Jogorku Keneş hükümet programını onaylar ve kabineye güvenoyu verirse cumhurbaşkanı başbakan ve kabine üyelerinin atanması konusunda bir kararname çıkarır. Bunların hiçbirinin başarılı olmaması halinde ise cumhurbaşkanı erken seçim ilan etmek zorunda kalır.

Başbakanın hükümetin çalışmalarını yönetmek ve hükümetin performansından dolayı meclise karşı kişisel sorumluluk taşımasının dışında, müzakere yürütmek, uluslararası anlaşmaları imzalamak, hükümetin kararlarını ve emirlerini imzalamak, onların uygulamasını sağlamak, idari kurum ve yerel kamu idarelerinin başkanlarını atamak ve görevden almak gibi yetki görevleri vardır (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 89). Hükümetin ise devletin iç ve dış politikasını uygulamak, hukuk ve düzeni sağlamak, vatandaşların hak ve özgürlüklerini sağlamak, kamu düzeninin korunması ve suçla mücadele etmek için gerekli önlemleri almak, finansal, fiyat, tarife ve vergi politikalarının uygulanmasını sağlamak, ülkenin yıllık bütçesini yapmak ve parlamentoya sunmak, onun icrası için önlemler almak, ülke çapında programlar geliştirmek ve uygulamak, sivil toplum ile etkileşim sağlamak gibi birçok yetki ve görevleri vardır.

2010 Anayasası “Jogorku Keneş en yüksek temsilci organdır ve yasama yetkisini ve denetim işlevlerini kendi sınırları içinde kullanır” demektedir. Bu anayasa ile iki meclisli sisteme son verilmiş ve 120 üyeli geniş yetkilerle donatılmış tek meclis sistemine geçilmiştir. 21 yaşını doldurmuş bir Kırgız Cumhuriyeti vatandaşı, 5 yıllık bir dönem için meclise milletvekili seçilebilmektedir. Jogorku Keneş’in hükümetin faaliyet programını onaylamak, hükümetinin yapısı ve oluşumunu belirlemek, hükümet tarafından sunulan ülke çapında kalkınma programını onaylamak, hükümet için güven oylaması yapmak, yasaları kabul etmek, anayasada değişiklik yapmak, referandum kararı almak, cumhurbaşkanlığı seçimi çağrısı yapmak, ulusal bütçeyi ve onun icra raporunu onaylamak ve af ilan etmek gibi birçok yetkileri vardır (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 74). 2010 Anayasası “hükümet meclise karşı sorumludur ve başbakan hükümetin yaptığı çalışmalar hakkında yıllık rapor sunar” diyerek, meclise yürütmeyi denetim görevi ve yetkisi vermiştir (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 85). Bu anlamda meclis üyelerinin üçte birinin girişimiyle hükümete güven vermeyeceğini düşünebilir ve üyelerin çoğunluğu tarafından bu yönde karar alınabilir. Ayrıca meclis cumhurbaşkanına karşı suçlamalarda bulunabilir ve anayasada öngörülen usullere uygun olarak görevden alma kararı verebilmektedir. Bu anayasa meclisteki siyasi partilerin gücünü dengelemek için 120 kişilik sandalyeden partilerin seçim sonucu en fazla 65 sandalye alabilecek şekilde düzenlemeler yapmıştır. Bu, bir partinin basit çoğunluğu bulabilmesi için yeterli sayı olduğu anlamına gelmektedir, ancak aynı zamanda etkili bir şekilde yönetebilmesi için bir koalisyon kurmak zorunda kalacağı anlamına da gelmektedir (Roy 2011: 201). Anayasanın bir diğer özelliği ise muhalif siyasi partilere de manevra alanı bırakmasıdır. Jogorku Keneş’in oluşturacağı bütçe ve asayiş komitelerinin başkanları muhalefet temsilcileri arasından olmalıdır. Bundan dolayı meclis çoğunluğunu elinde bulunduran grup tarafından kurulan hükümet kesinlikle bir muhalif grupla iş birliği yapmak zorunda kalmaktadır.

2010 Anayasası yargının daha etkin ve bağımsız işleyebilmesinin önünü açmıştır. Yargı sistemi Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerden oluşmaktadır. Bu anayasada anayasa yargısına ayrı bir mahkeme olarak yer verilmeyip, Yüksek Mahkeme'nin bir birimi olarak düzenlenmiştir. Yüksek Mahkeme hâkimi olabilmek için 40-70 yaşları arasında, yüksek hukuk eğitimi almış olma ve en az 10 yıllık deneyimli olma şartları aranmaktadır. Üyeler Hâkimler Konseyi'nin önerisi üzerine cumhurbaşkanı tarafından meclise sunulan adaylar arasından meclis üye tamsayısının en az üçte iki çoğunluğu ile atanırlar. Suçüstü yakalanma durumu hariç, üyelerin dokunulmazlıkları vardır ve 70 yaşına kadar görevde kalabilirler.

2010 Anayasa'sının ardındaki temel fikir, gelecekte cumhurbaşkanlarının çok fazla güç kazanmasını ve diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi sarsılmaz otokratlara dönüşmesini engellemektir (Toktonaliev 2015). Bu anlamda anayasa cumhurbaşkanının yetkilerini sınırlarken, meclisin yetki ve görev alanlarını genişleterek bölgedeki örnek bir parlamenter sisteminin temelini atmıştır. Başbakanın yetkileri ve görevleri arttırılmış ve cumhurbaşkanı ile beraber çalışmasını gerekli kılacak düzenlemeler yapılmıştır. Anayasa kuvvetler ayrılığı ilkesini hayata geçirmiş ve bu ilkenin önemini de ülkenin siyasal rejiminin “en temel ilkelereinden biri” olduğunu vurgulayarak göstermiştir.

İdari ve Yönetmel Yapı

Kırgızistan, taşra yönetimi açısından 7 idari- *oblasta* (ile) ayrılmıştır. Bunlar Çüy, Isık-Göl, Oş, Talas, Celalabat, Narın ve Batken'dir. Bu sayı ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1991'de 6 iken, ülkenin güneybatısında yer alan ve daha önce Oş *oblastına* bağlı Batken *rayonuna* (ilçesine) 1999 yılında alınan kararla il statüsü verilerek 7'ye çıkmıştır. Başkent Bişkek ve ülkenin güneyinde bulunan diğer bir kent olan Oş ulusal öneme sahip özel statülü büyük şehirlerdir. Her *oblast rayonlardan* oluşmaktadır. Ülkede bulunan şaalar (şehirler-kentler) ise nüfusunun büyüklüğüne göre bir *oblasta* ya da *rayona* bağlanmış bulunmaktadır. *Rayonlar* ise *ayılardan* (köylerden) oluşmaktadır. *Ayılar* ile aynı düzeyde yer alan kent-tipi-köyler ise genellikle sanayi kuruluşları çerçevesinde kurulmuştur ve kimi zaman yakındaki bir kentle birleşirken, kimi zaman gelişerek kent statüsüne ulaşmaktaydı. Kırgızistan'da günümüz itibarıyla 7 *oblast*, 40 *rayon*, *oblast* önemine sahip 12 ve *rayon* önemine sahip 11 kent ve *ayıl* ya da birkaç *ayılın* tek bir idari birimle yönetildiği 459 *ayıl ökmötü* bulunmaktadır.¹

Yerel devlet yönetimi ve yerel özyönetimini örgütlemek amacıyla Kırgızistan toprakları bölgesel idari birimlere ayrılmıştır. Anayasada belirli bir idari bölge

1 <https://www.oecd.org/regional-policy/profile-Kyrgyzstan.pdf> (15.05.2018)

biriminde yürütme görevi yerel devlet yönetimi tarafından kullanılır denmektedir (2010 Anayasası, Madde 91). Yerel *oblus* devlet yönetimlerinin ökmöt öküldörü (belediye başkanları) devletin yetkili temsilcileridir. Başbakan tarafından atanır ve görevden alınırlar. Daha önce *oblus* devlet yönetim başkanları *gubernator* adını taşıyorlardı ve başbakanın teklifi üzerine cumhurbaşkanı tarafından atanıyordu. Ökmöt öküldörü, ilgili *obluslarda* hükümeti temsil ederler ve hükümetin yetkilerinin uygulanması ve etkinliğinin artırılmasını sağlarlar. Başbakan'a bağlı ve ona karşı sorumlulukları vardır. Ökmöt öküldörünün kamu politikalarını uygulamak; devlet organları, kolluk kuvvetleri ve ilgili *oblustaki* yerel devlet yönetimleri faaliyetlerinin koordinasyon ve denetimini sağlamak; yerel devlet yönetimleri ve yerel özyönetim organlarıyla işbirliği içinde *oblusun* gelişimine yönelik programlar geliştirmek ve bölgesel ekonomiye yatırım çekmeye yönelik çalışmalar yapmak ve kendilerinin yetki alanına giren konularda başbakan adına devlet kurumları ve yerel devlet yönetimler, yerel özyönetimler, siyasi partiler, diğer kamusal ve dini kuruluşlar arasındaki etkileşimi sağlamak gibi yetki ve sorumlulukları vardır.² *Akim* (kaymakam), başbakanın aday gösterdiği en az üç adaydan birisinin *cergiliktüü keneşler* (yerel meclisler) tarafından başbakana önerilmesi ile başbakan tarafından atanmaktadır. *Akimler* kendilerinin isteği ile veya görevlerini uygunsuz bir şekilde yerine getirmesi gibi birçok durumda yine başbakan tarafından görevden alınmaktadır. Eski uygulamaya göre *akimler gubernatorun* önerisi ile cumhurbaşkanı tarafından atanır ve görevden alınıyordu. Yetki ve görevler açısından *akimlerin* devlet yönetim faaliyetlerini *rayonlarda* organize etmek ve onların sonuçlarından sorumlu olmak; *rayondaki* bakanlık, devlet komite ve idari birimlerin faaliyetlerini koordine etmek, bu birimlerin başkanlarının atanması ve görevden alınmasına onay vermek, ayrıca onların uygunsuz bir şekilde görevlerini yerine getirdiği durumlarda görevden alınmasına ilişkin beyanda bulunmak; yerel devlet idaresi personellerini-çalışanlarını işe almak ve görevden almak; yılda en az bir kez ortak *cergiliktüü keneşlerin* toplantısında ilgili bölge sınırlarındaki faaliyet ve durum hakkında rapor vermek gibi birçok yetkisi ve görevi vardır.³

Merler (vali) *gubernatorun* önerisi ile cumhurbaşkanı tarafından atanırken yeni uygulamaya göre şaardık keneş (şehir meclis) grupları ve başbakanın önerisi ile şaardık keneş tarafından seçilmektedir. Eskiden başkent Bişkek'in *meri* mahalli halk tarafından seçilirken, günümüzde Oş'la beraber bu iki büyük kentin de *merleri* seçilirken, diğer kentlerde uygulanan seçim usulü takip edilmektedir. *Merler* Yerel Özyönetimleri Kanun'unda belirtilen durumlarda başbakan tarafından görevden alınabilir. *Merler'in* anayasa, yasalar, cumhurbaşkanı ve baş-

2 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93691> (15.05.2018)

3 https://shailoo.gov.kg/ru/ZakonodatelstvoMyyzambar/ZakonyMyyzambar/O_mestnoi_gosudarstvennoi_admin/ (10.04.2018)

bakanın kararları, şaar tüzüğü ve kendi yetkileri dâhilinde alınan şaardık kenеш kararlarına uyulması, bunların uygulanmasını organize etmek; şehrin geçimini sağlamak için valilik, valiliğe ait kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerini yönetmek, bu faaliyetlerin sonuçlarından sorumlu olmak ve mevzuata uygun olarak *mer* yardımcıları, alt bölümlerin başkanları ve *meriya* (valilik) çalışanları-personellerini atamak ve görevden almak gibi birçok görevi vardır.⁴ *Ayıl ökmötü başçıları* (muhtarlar) *ayıldık kenеш* üyeleri ve *akim* tarafından önerilen adayların arasından *ayıldık kenеш* tarafından seçilmektedir. Yerel Özyönetimleri Kanun'unda belirtilen durumlarda *akim* tarafından görevden alınmaktadır. *Ayıl ökmötü başçılarının*, *ayıl ökmötü* faaliyetlerini yönetmek ve bunların sonuçlarından sorumlu olmak, yerel bütçeyi *ayıldık kenеше* sunmak, en az altı ayda bir köy sınırlarındaki genel durum hakkında *ayıldık kenеше* rapor vermek, yerel bütçe ve belediyeye ait mülkü kullanmak, sosyo-ekonomik kalkınma ve nüfusun sosyal korunma programlarını uygulamak gibi birçok yetki ve görevleri vardır.⁵

Ülkenin yerel özyönetim idareleriyle ilgili düzenlemeler ve hükümler anayasanın 8.bölümünün 110-113. maddelerinde yer almaktadır. Ayrıca Yerel Özyönetimleri Kanun'unda yer almaktadır. Bu kanuna göre yerel özyönetim yerel halkın kendi çıkarları ve kendi sorumlulukları doğrultusunda yerel öneme sahip konularda çözüm arama faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Yerel özyönetim, yerel halk tarafından *ayıldık ve şaardık kenешleri*, yürütme organları (*ayıl ökmötü ve meriya*) aracılığıyla ve aynı zamanda vatandaşların doğrudan katılımıyla yürütülmektedir. Böyle bir düzenleme vatandaşlara yerel özyönetim organlarını seçme ve bu organlara seçilme hakkı tanımaktadır. Yerel özyönetiminin finansmanı ilgili yerel ve merkezi bütçeden sağlanmaktadır. Bu bütçelerin oluşturulması ve icrası şeffaflık, halkın katılımı ve yerel özyönetim organlarının mahalli halka karşı hesap verebilirlik prensiplerine uygun olarak gerçekleştirilmektedir (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 110). Yukarıdaki düzenlemeden anlaşıldığı gibi yerel özyönetim temsilci organlarından (*ayıldık ve şaardık kenешleri*) ve yürütme organlarından (*ayıl ökmötü ve meriya*) oluşmaktadır. Yürütme organları ve bu organların yetkilileri *cergiliktüü kenешlere* (*ayıldık ve şaardık kenешlere*) karşı sorumludurlar. *Cergiliktüü kenешlerin* milletvekilleri ilgili idari ve bölge topraklarında ikamet eden vatandaşlar tarafından seçilirken, yürütme organlarının başkanları (*ayıl ökmötü başçıları ve merler*) yukarıda değinildiği gibi göreve gelmektedirler. *Cergiliktüü meclisler* yerel bütçeyi onaylar, icralarını denetler, yerel toplumun sosyal, ekonomik kalkınma ve nüfusun sosyal korunma pro-

4 https://shailoo.gov.kg/ru/ZakonodatelstvoMyyzambar/ZakonyMyyzambar/O_mestnoi_gosudarstvennoi_admin/ (10.04.2018)

5 https://shailoo.gov.kg/ru/ZakonodatelstvoMyyzambar/ZakonyMyyzambar/O_mestnoi_gosudarstvennoi_admin/ (10.04.2018)

gramını onaylar, yerel vergileri koymak ve yerel öneme sahip diğer konular hakkında karar vermektedir (Constitution of the Kyrgyz Republic 2010: Article 112).

Siyasal Kurumlar

Bu bölümün diğer alt başlıklarında belli siyasi kurumlar konularla ilişkilendirilerek değinilmiş ve incelenmiştir. Ancak bir diğer siyasi kurum olan siyasi partilerin Kırgızistan'da siyasi rejim açısından önemli role sahip olduklarından bu alt başlıkta incelenmesi gerekmektedir. Bu anlamda ülkedeki siyasi partiler 2010 öncesi ve 2010 sonrası olarak iki ayrı dönemde incelenmesi gerekir.

1991 yılında ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Askar Akaev dernek, siyasi hareket veya partilerin faaliyet çerçevesini oluşturan 'toplumsal örgütler' yasasını imzalamıştır. Ülkede siyaset yapma kültürü geliştikçe ve partiler daha iyi bilinen siyasi aktörlere dönüştükçe 1999'da 'Siyasi Partiler' kanunu kabul edilmiştir. Bu iki belge de siyasi partilerin oluşturulması ve faaliyet göstermeleri için özgür bir ortam oluştuyordu. Kırgızistan'da faaliyet gösteren siyasi partilerin sayısı 1995'de 13 iken 1999'da 25 ve 2003'de ise 40'ı geçmiştir (Joldoshev 2010: 192). Bu artış aynı zamanda parti kayıt işlemlerinin kolaylığına ve ülkedeki siyasi çoğulculuğun derecesine bağlanabilir. Ancak 1990'lara baktığımızda politik alanda mevcut partilerin sadece birkaçı gerçek bir aktör gibi hareket ediyordu. Bunun nedeni meclisteki milletvekillerinin büyük çoğunluğu belirli değerler ve vizyonlardan ziyade kendilerinin seçtiği bölgeleri temsil ediyordu. Partiler seçimlerde aday gösterebiliyordu ancak bunun partilerin gelişmesi açısından pek katkısı olduğu söylenemez. 1995 genel seçimlerine tüm kayıtlı partiler seçime katılmış ancak bunlar genellikle küçük, belirsiz ideolojilere sahip ve maddi desteğe ihtiyacı olan partiler idi. Bu seçimlerde toplamda 900 adaydan partileri temsilen sadece 161 aday gösterilmiştir (Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan 1995: 8). Sonuç olarak 105 milletvekilli iki kamaralı meclise parti listelerinden sadece 19 milletvekili girebilmiştir.

1990'larda siyasi partilerin çoğunun örgütlenme ve toplumu doğrudan etki edebilecek niteliğe sahip değillerdi. Bunun nedenleri de bu dönemde ülkeye egemen olan ekonomik kriz sonucu halkın siyasetten uzaklaşması; piyasa ekonomisinin yarattığı bölgesel eşitsizlikler sonucu toplumsal siyasi mücadelenin ideolojik temelden çoğunlukla bölgesel ve hemşerilik bağları temeline kayması; ve 1995 tarihli kararıyla parlamento seçimlerinde siyasi partiler gibi tüm siyasi örgütler de kendi adaylarını önerebilme haline gelmesiydi (Joldoshev 2010: 192). 1999'da Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle siyasi partilerin siyasete katılma konusunda önemli adımlar atılarak siyasette canlılık teşvik edilmeye çalışılmıştır. Düzenlemeye göre artık 60 üyeli Yasama Meclisi'nin 15 üyesi parti

listelerinden seçilecekti. Bu çerçevede 2000’de yapılan genel seçimin sonuçlarına göre partilerden gelen milletvekillerin sayısı 32’ye yükselmiştir; 15’i parti listelerine ayrıldığı için bölgelerden gelen partili milletvekili sayısı 17 idi. Partilerin aldığı oyların dağılımına göre muhalefet partileri olan Kırgızistan Komünistler Partisi (KKP) 5 ve Ata Meken 1 milletvekili çıkarmışken, cumhurbaşkanı yanlısı Birleşik Demokratik Güçler (BDG) 4, Kadınların Demokratik Partisi 2, Afgan Savaşı Gazileri Partisi 2 ve hükümet yanlısı Moya Strana 1 milletvekili çıkarmıştır (Report on the Parliamentary Elections in Kyrgyzstan 2000: 20). Bu seçimde Ar Namıs ve Kayran El gibi bazı büyük muhalefet partileri belli şartları yerine getiremediği gerekçesiyle seçime katılmaları yasaklanmıştır. Sonuç olarak bu seçimler partilere ayrılan sandalye sayısının az olması ve iktidar rejimiyle bağlantılı partileri avantajlı hale getiren dengesiz seçim ortamının olması sebebiyle partiler üzerinde küçük bir etki yaratmıştır (Juraev 2015: 24). 2003 anayasa referandumuyla parlamento tek meclise ve milletvekili sayısının 75’e indirilerek tüm milletvekillerinin çoğunluk sistemi ilkeleri temelinde seçilecek olması parti sistemini daha da zayıflatacak ve partilerin seçimlerde daha etkin hale gelmesini engelleyecekti. Buna paralel olarak Akayev’in kızı Bermet Akayeva’nın danışmanlık yaptığı Alga Kırgızistan partisi kuruldu ve partinin cumhurbaşkanına 2005 genel seçimlerinde parlamento kontrolünü eline geçirmesine yardımcı olacak şekilde tasarlanmış olması onun siyasi manevra alanını genişletecekti. Ancak bu proje siyasi elitler tarafından kabul edilmediği gibi yeni seçim sisteminin de Alga Kırgızistan gibi partilerin amacına hizmet etmemiş aksine iktidara karşı protestolar için uygun bir senaryo sağlamıştır.

2007 anayasa değişikliği ile siyasi partilerin artık siyasette aktif rol alabileceği bir ortam hazırlandığı düşünülebilir. Bu değişikliğe göre meclisin tüm üyeleri parti listelerine göre seçiliyor, parlamentoda çoğunluğu elde eden parti başbakan adayını çıkarıyor ve atanan başbakan da kabine üyelerini cumhurbaşkanına öneriyordu (2007 Kırgız Cumhuriyeti Anayasası: Madde 54, 69). Çoğunluk elde edilemediği takdirde cumhurbaşkanı herhangi bir partiye koalisyon kurma ve başbakan adayını çıkarma görevi veriyordu. Böylece, bu anayasa cumhurbaşkanının önemli yetkilerini korumasına rağmen siyasal partilere seçimlere katılma ve parlamentoya bir takım olarak girme fırsatı sağlamıştır. Ancak bu düzenlemeler ne siyasi partiler arasında gerçek rekabete yol açmıştır ne de parlamentoda onların rolünü güçlendirmiştir. Çünkü seçimlerin referandumdan sadece 2 ay sonra yapılacak olmasından dolayı mevcut partilerin arasından cumhurbaşkanı Bakiyev’in öncülüğünde yeni kurulan Ak Jol partisiyle rekabet edebilecek partilerin çıkması mümkün değildi. Rejimin kendi partisine destek vermesi ve gerçek rekabeti önlemeye yönelik çabaları diğer siyasi partiler için eşit olmayan bir ortam ortaya çıkarmıştır. Beklenildiği gibi Ak Jol’un zaferle ayrılarak çoğunluğu kazanması, partilerin parlamentodaki etkinliğini neredeyse sıfırlamıştır. Ak Jol

yaklaşık oyların %78'ini alarak meclise 71 milletvekili gönderirken kalan 19 sandalye için ılımlı muhalif parti olan KKP ve sözde muhalif parti olan Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi (KSDP) milletvekili gönderebilmiştir (Juraev 2015: 25). Muhalif partilerden Ata Meken ise %9'luk oyla ülke çapında ikinci sırada yer almasına rağmen ülkenin iki büyük kentinden biri olan Oş'tan %0.5'lik oy oranını tutturamadığı için meclise hiç milletvekili yollayamamıştır. Yeni seçilen meclis başkanı Adahan Madumarov Kırgızistan'da tek partinin iktidarda olmasından dolayı endişelenmek için hiçbir neden olmadığını dile getirerek komşu Kazakistan'da da tek partinin iktidarda olduğunu ve bu durumun herhangi bir trajedi ya da deprem yaşanmasına neden olmadığını belirterek böyle bir yönetimin kötü yönetim olmadığını savunmaya çalışmıştır.

2010 Anayasasına göre parlamento yine orantılı temsil sistemi temelinde seçilmiş siyasi partilerin temsilcilerinden oluşacaktı. Cumhurbaşkanı'nın yetkileri yasama ve yürütmeye karşı zayıflatılmıştı. Daha da önemlisi ise ileride başka bir iktidar partisinin ortaya çıkmasını önlemek ve aynı zamanda çok partili meclisi teşvik etmek için bir partinin en fazla sahip olabileceği meclis sandalye sayısının 65'e sınırlanmasıdır. Böylece siyasi partilerin iktidar için rekabet etmesini engelleyen kurumsal engellerin çoğu bu düzenlemelerle ortadan kaldırıldı. Zaten referandum sonrası Ekim 2010'da yapılan genel seçimlere farklı profillerde 29 partinin katılması partilerin ve parti liderlerinin bu seçimi çok ciddiye aldıklarını göstermiştir (Temirkulov 2012: 98). Bu seçime geçici yönetimi destekleyen KSDP, Ata Meken ve Ak Şumkar gibi partiler katılırken aynı zamanda kendilerini geçici yönetime karşı muhalif parti olarak gören Bütün Kırgızistan, Ar Namıs ve yeni kurulan Ata Jurt ve Respublika seçime katıldı. Siyasi partilerin büyük engel ya da olaylarla karşılaşmaksızın özgürce kampanyalarını yürütmesinden sonra yapılan seçimlerde meclisten Ata Jurt'un 28, KSDP 26, Ar Namıs 25, Respublika 23 ve Ata Meken'in 18 milletvekili çıkarmasıyla meclisteki 120 sandalye 5 parti arasında paylaşılmıştır (Report on the Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 2010: 23). Bu rakamların gösterdiği gibi seçimler sürpriz sonuçlar doğurarak sadece geçici hükümeti destekleyen KSDP ve Ata Meken seçim barajını geçerek meclise milletvekili gönderirken, liderleri mevcut hükümetin üyeleri olan diğer partiler barajı geçemediler. Bunların yerine Nisan halk ayaklanmasıyla bağlantısı olmayan partiler sandalye kazandılar. Böylece, 2010 Nisan halk ayaklanması ve arkasından yeni anayasanın kabulü sonrası oluşan siyasi ortamdan dolayı Kırgızistan ilk defa siyasi partilerin özgür ortamda rekabet ettiği ve bunun sonucunda da mecliste temsilde orantılı dağılımın gerçekleştiği bir durumu yaşıyordu.

Seçimlerden sonra ancak iki ay sonra Ata Jurt, KSDP ve Respublika'nın oluşturduğu koalisyon hükümeti kurulabilmiştir. Hükümet Ekim 2011 cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar istikrarlı ve etkili bir şekilde ülkeyi yönetti. Ancak cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası yeni koalisyon hükümetini oluşturan KSDP,

Respublika, Ata-Meken ve Ar-Namıs sonraki dört yıl boyunca farklı nedenlerden dolayı hükümetlerin düşmesi sonucu kendi aralarında çeşitli ittifaklar kurarak tekrardan koalisyon hükümetleri oluşturmak zorunda kaldılar. Partiler açısından 2010 seçimi sonrası geçen beş yılın bir diğer özelliği ise parti oluşum sürecinin seçimden sonra ve parlamento içinde gerçekleşmesi idi. Çünkü seçimi ortak siyasi platformlara dayanan siyasi partilerin yerine benzer ticari çıkarları olan bireylerden oluşan partilerin kazanmasından dolayı gerçek anlamda parti oluşturma süreci seçimlerden sonra gerçekleşti. Bu süreçte tüm parti üyelerinden bazıları başka partilere geçiş yaparken bazı partiler de liderleri arasındaki bölünmelerden dolayı neredeyse bütünüyle çökmüştür.

2015 genel seçimlerine 14 siyasi parti katıldı ve bunlardan altısı ulusal (%7) ve bölgesel (%0.7) barajları geçerek meclise üyelerini gönderdiler. En çok oy alarak seçimin galibi sayılan KSDP 38 sandalye kazanırken, Respublika-Ata Jurt ittifakı 28, Kırgızistan 18, Onuguu-Progress 13, Bir Bol 12 ve Ata Meken 11 sandalye kazandı (Putz 2015). Aslında altı partinin barajı geçmesini herkes beklemiyordu. Ancak Ata Meken'in önceki seçimlere göre düşük oy alması ve Ar Namıs'ın barajı geçemeyerek meclisin dışında kalması gerçek anlamda bir sürpriz olarak nitelendirildi. Seçimde daha önce mecliste üyesi bulunmayan yeni partilerin sandalye kazanması mecliste çeşitli partilerin yer alacağı anlamına geliyordu. Bu dağılım aynı zamanda hiçbir partinin çoğunluğa ulaşamadığı için hükümet kurmak için partilerin bir koalisyonu oluşturmasını gerektiren bir durumu ortaya çıkardı. Seçimin bir diğer özelliği ise siyasi partilerin ülke çapında her bir oy için kıyasıya mücadele etmesi idi. Siyasi parti temsilcileri seçim gününe kadar televizyonda canlı yayınlanan tartışmalara katıldılar ve ülke çapında aktif kampanya yürüttüler. Bundan dolayı bu seçimler Orta Asya ülkelerinin otokrat hanedanlıklar tarafından yönetilmeye mahkûm bırakılmış anlayışına bir meydan okuma olarak değerlendirilmiştir (Marat 2015).

Politik Hayatta Dönüşüm

Kırgızistan bağımsızlığının ilk yıllarında çoğulcu bir siyasi düzen oluşturma mücadelesi ile dikkat çekiyordu. Bundan dolayı da Kırgızistan demokrasinin gelişimi açısından Orta Asya'nın en önde giden ülkesi olduğu sık sık vurgulanmış ve bölgedeki diğer ülkelerden ayrı tutularak 'demokrasi adası' olma yolunda ilerleyen ülke olarak görülüyordu (Engvall 2015: 5). Kırgızistan bu tür düşünce ve fikirlerin zor öngörülebileceği bir bölgede başarılı demokratik değişimlerin yaşandığı nadir örneğini temsil ediyordu. Bahsedilen 1990'ların ilk başlarında ki uygun koşullar altında, Kırgızistan'ın ilk anayasası 1993'de kabul edilmiştir. 1993 Anayasası ile ülkede demokratik bir rejim oluşturulmak istenmiş ve bu da kuvvetlerin ayrılığına dayanan ve insan haklarına saygılı bir başkanlık sistemi ku-

olarak yapılmıştır. Anayasanın kabul edilmesinden sonraki bir röportajda Akayev bunu Kırgızistan'ın demokratik gelişimi açısından ileriye doğru büyük bir adım olarak değerlendirmiş ve ülkesinin demokrasi için hazır olmadığı görüşünü reddetmiştir. Ancak 1990'ların ikinci yarısı itibariyle, özellikle 1994 ortasından itibaren siyasi alanı kademeli olarak kısıtlama girişimleri medyaya yönelik saldırılar, seçim sonuçlarının manipüle edilmesi ve 1996 başlarından itibaren başkanın yetkilerinin arttırılma yoluna gidilmesi ile gerçekleşmeye başlamıştır (Anderson 1999: 23). 1994'te parlamentodaki hükümet ile muhalif gruplar altının üretilmesi ve satılması, yolsuzluk ve devlet varlıklarının bazı devlet görevlileri tarafından gizli ve kötü yönetilmesi, yönetim şeklinin başkanlık mı veya parlamenter mi olması gerek gibi konularda karşı karşıya gelmişlerdir. Sonbaharda muhalif gruplar ve cumhurbaşkanı arasındaki anlaşmazlıklar zirveye ulaşmış ve Akayev'in destekçileri meclisin genel seçim öncesi yapılacak son oturumunu boykot etmişlerdir. Bunun sonucunda kabine istifa etmiş ve Akayev meclisi dağıtarak yeni seçimleri bekleyen yasama erkini devralmıştır. Kendisi Jogorku Keneş'in asıl işlevini yani yasama faaliyetini yerine getirememesini gerekçe göstererek referandum çağrısı yapmış ve 1994 Ekim ayında referandum gerçekleştirilmiştir. Referandum iki meclisli parlamentonun kurulmasını öngören ve parlamentonun yasama erkini zayıflatan hükümleri içeriyordu. Akayev daha önceki görüşlerinin aksine bu sefer "halkın demokrasi için hazır olmadığı" ve "geçiş döneminin" gerekli olduğunu düşünerek 1993 Anayasa'sının yasama ile ilgili ve diğer hükümlerinin çok 'idealist' olduğunu savunmuştur (Nichol 1999: 105). Sonuç olarak referandum %96'dan fazla oyla kabul edilmiştir.

Şubat 1995'de Kırgızistan ilk defa çok partili genel seçimini gerçekleştirmiştir. Bu seçimin bir diğer özelliği ise daha önce referandumla kurulması öngörülen 35 üyeli daimi yasama organı olan alt kanat ve bütçe onaylama, cumhurbaşkanının atamalarını teyit etme ve önemli yasaları oylama yetkisi olan 70 üyeli üst kanada milletvekilleri seçiliyordu. Adaylar ve partiler seçim kampanyalarını büyük ölçüde özgür ortamda gerçekleştirmişlerdir ve kayıtlı olan bütün siyasi partiler kendi adaylarını çıkarmışlardır (Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan, 1995: 8). Aynı yılın sonunda yapılan ilk cumhurbaşkanlığı seçimine kayıtlı 13 adaydan sadece 3'üne seçime katılmalarına izin verilmiş ve seçimi %73 oyla Akayev kazanmıştır. Diskalifiyelere rağmen seçim uluslararası gözlemciler tarafından genel olarak 'özgür ve adil' olarak rapor edilmiştir (Nichol, 1999: 106).

Seçimi kazandıktan sonra Akayev kendi yetkilerinin arttırılması konusunda referandum çağrısı yapmaya başlamıştır. Bununla beraber iki meclis kendi sorumlulukları konusunda ihtilafa düşmesi yasamanın tıkanmasına yol açarak ülkede krize neden olmuş ve bunun sonucunda cumhurbaşkanı konunun çözülmesi için referandum çağrısı yapmıştır. Şubat 1996'da çok yüksek bir yüzdeyle kabul edilen anayasa referandumu cumhurbaşkanının elini parlamento ve başbakanı karşı

güçlendirmiştir. Cumhurbaşkanına meclisin onayı olmaksızın başbakan hariç tüm bakan, yargıç, elçi ve yerel idarelerin başkanlarını göreve atama veya görevden alma yetkisi verilmiştir. Meclis cumhurbaşkanının seçtiği başbakan, yüksek yargıçları, başsavcı ve Ulusal Banka başkanını onaylama hakkını elinde tutmuştur. Bu referandum ile cumhurbaşkanına yasayı veto etme, meclisi feshetmek, sadece kendi inisiyatifi ile referandum kararı alma ve iç ve dış politikayı belirleme gibi geniş yetkiler verilirken, aynı zamanda cumhurbaşkanının meclis tarafından görevden alınması zorlaştırılmıştır. Bir diğer değişiklik ise Yasama Meclisi ve Halk Temsilciler Meclisi arasındaki ihtilafların tekrar yaşanmaması için onların yetki ve görevleri tekrardan düzenlenmiştir. Yasama Meclisi'ne yasaları kabul etme, yasaları yorumlama, uluslararası antlaşmaların onaylanması ve cumhurbaşkanı görevden alma gibi yetkiler verilmişken, Halk Temsilcileri Meclisi ise yıl boyunca bütçe, vergi, idari ve atama konularını ele almak için toplanmaları gerekiyordu (Murzaeva 2011: 75-76). Ancak, parlamentonun yürütme organları ve görevlileri hakkında soruşturma talep hakkı olsa bile bir bakanı veya görevliyi görevden alma yetkisi cumhurbaşkanına verilmiştir (Constitution of the Kyrgyz Republic 1996: Article 57).

1996 sonrası siyasi gelişmeler açısından, 1998'deki Anayasa Mahkemesi'nin Akayev'in ikinci dönem başkanlığı üzerine karar alması ve 3. kez yapılan anayasa referandumu ön plana çıkmaktadır. Akayev'in destekçileri kendisinin 1993 Anayasa'sının izin verdiği 'ikinci' dönem için aday olup olamayacağına karar vermek için Anayasa Mahkeme'sine başvuruda bulunmuşlardır. Mahkeme inceleme sonucu 1991'de yapılan seçimin 1990 yılında kurulan cumhurbaşkanlığı görevinin meşruiyetinin bir doğrulaması olduğu ve 1993 Anayasasına göre ilk cumhurbaşkanlığı seçiminin 1995'te yapıldığı kanısına vararak Akayev'in tekrardan aday olabileceği kararını almıştır. Bazı muhalifler bu süreci yürütme organının isteklerini hızlıca onaylama olarak değerlendirirken, bazıları ise ironi yaparak Akayev'in zaten ülkeden çok para çaldığını ve başka birisi seçilirse onun da baştan bu işe girişeceğini savunarak tekrardan Akayev'in seçilmesinin iyi olacağını dile getirmiştir (Connery, 2000: 7). Anayasa referandumu konusuna gelince, yasamayı daha da zayıflatmak için Ekim 1998'de bütçe veya diğer harcamaları içeren yasalar üzerindeki etkisini kısıtlamayı, milletvekillerin görevden alınması ve kovuşturmasıyla ilgili dokunulmazlığı sınırlamayı, Yasama Meclisi üye sayısını 60'a çıkarmayı ve Halk Temsilciler Meclisi üyelerini 45'e indirmeyi öngören anayasa referandumu gerçekleştirilmiştir. Ayrıca özel toprak mülkiyetinin sağlanması ve basın özgürlüğünün artırılması konusunda düzenlemeler içeren referandum yüksek bir oyla kabul edilmiştir.

Baktığımızda arka arkaya yapılan anayasal referandumlar Akayev yönetiminin 1990'ların ikinci yarısı itibariyle giderek otoriter hal almaya başladığını göstermektedir. Ancak bu referandumlar yasamanın yetkilerini kısıtlayan düzen-

lemeler içermesine rağmen meclis cumhurbaşkanının vetolarını geçersiz kılarak, hükümet politikalarını eleştirerek ve başbakan ve kabine için güvenoyu vererek belli bir dereceye kadar bağımsız hareket etmeye devam etmiştir (Nichol, 2005: 5). Bunların yanında Kırgızistan Orta Asya'daki komşularına göre önemli ölçüde sosyal çoğulluğu ve serbest siyasi ortamı barındırıyordu. Bu anlamda Kırgızistan 1990'larda bölgede bir demokratik model olarak görülmüşse de ülkeyi bir liberal demokrasi olarak tanımlamak zordu.

Kırgızistan'da 2000'li yılların ilk yarısında sonuçları sonraki senelerde hissedilecek bir dizi siyasi olay gerçekleşmiştir. Bu anlamda 2000 yılında tartışmalara neden olan hem genel seçim hem de cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır. İlk turu Şubat ve ikinci turu da Mart'ta yapılan genel seçimler ülkenin demokratik gelişimi açısından kritik bir olaydı. Aslında seçim öncesinde yapılan seçim kanunundaki değişiklikler rekabet, partilerin temsil potansiyeli ve siyasi süreçte sivil toplumun rolünün artmasını sağlıyordu. Ancak partilerin ve adayların seçimde adil ve eşit bir şekilde rekabet etmesini engelleyen bir dizi kararın alınması ve cumhuriyet savcılar ve bazı devlet memurlarının seçim sürecine yüksek derecede müdahalede bulunması seçimin ilk tur öncesi dönemini gölgelemiştir (Press Release on the Kyrgyzstan Parliamentary Elections, 2000). İlk tur öncesi muhalefet partileri ve adayları kampanya sırasında bir dizi engelle ve kayıt sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Tartışmalı seçim yasasına göre tarafların seçimlerden bir yıl öncesinden kayıtlarını yaptırması gerektiriyordu ve bu şartı yerine getiremediği için eski Cumhurbaşkanı Yardımcısı Feliks Kulov'un başkanlığını yaptığı Ar Namıs Partisi'nin seçime katılması yasaklanmıştır. (Report on the Parliamentary Elections in Kyrgyzstan, 2000: 1). El Bey-Beçara Parti'si de seçimlere katılmayı amaçlaması özel olarak kendi tüzüğünde belirtilmemesinden dolayı seçime katılmasına izin verilmemesi başka bir örnek olarak verilebilir. İkinci turda da politik kararlar sonucu önde gelen muhalefet adayların diskalifiye edilmesi ve oy pusulalarına müdahale iddiaları gibi bazı usulsüzlüklerin yapılması sonucu gözlemciler nihai olarak bu seçimlerin AGİT taahhütnamelerine uymadığı sonucuna varılmıştır. Bundan dolayı bu seçim çeşitli çevreler tarafından Kırgızistan'daki demokratikleşme konusundaki erozyonu yansıttığını savunuyorlardı. Buna benzer engellemeler aynı yıl Ekim'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de yaşanmıştır. Örneğin, Halkın Partisi'nin eski lideri Daniyar Usenov seçim öncesi tartışmalı mahkeme kararıyla ceza alması sonucu seçime katılamamıştır. Böylece demokrasi adına en büyük umut olarak kabul edilen Kırgızistan bu seçimler sonrası itibarını ciddi bir şekilde zedelemeye başlamıştır. Zaten Freedom House 2001 itibarı ile Kırgızistan'ın siyasi haklar dizisinde notunu düşürmüştü ve statüsünü de 'kısmen serbest' den 'özgür değil' olarak değiştirmiştir.⁶

6 <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2001/kyrgyzstan> (10.04.2018)

Mart 2002’de Aksı *rayonunun* en etkili muhalif isimlerinden biri olan Azimbek Beknazarov’un destekçileri, bu bölgede bulunun bazı köyleri birbirine bağlayan yolları hükümeti protesto etmek için kapattılar. Durumun kötüye gitmesi sonucu polis protestoculara ateş açmış ve resmi bilgilere göre 5 kişi ölmüş ve 80 kişi de yaralanmıştır (Murzaeva, 2011: 82). Olayların büyümesinden sonra Kurmanbek Bakiyev başbakanlığındaki hükümet istifa etmiştir. *Aksı* olayları ile birlikte yükselen muhalefet dalgası, 2003 Şubat ayında anayasada kapsamlı değişikliklere gidilerek bu olaylar azaltılmaya çalışılmıştır. Bu yönde yapılan değişikliklerle, 1996 ve 1998’de yapılan referandumlarla yasamadan alınan yetkilerin tekrar iade edilerek, cumhurbaşkanının yürütme üzerindeki otoritesi sınırlandırılmıştır. Artık kabine üyeleri başbakanın önerisi üzerine oluşturulacak ve meclisin onayı ile atanacaktı. Ayrıca meclise, başbakanın yıllık raporu sonucu hükümete güvenoyu vermeme yetkisi de verilmişti. Bunlarla birlikte cumhurbaşkanının yargı üzerindeki otoritesini sınırlandırılmış, bireysel hak ve özgürlükler daha kapsamlı ve koruyucu bir anlayışla düzenlenmiştir. Ancak hem uluslararası hem de yerel uzmanlar bu değişiklikler ile cumhurbaşkanına parlamento ile ilgili daha önemli yetkilerin sağlandığı, seçim sistemindeki değişikliklerin parti gelişimi ve katılımı üzerinde (olumsuz) etkisinin olacağı ve insan hakları ve özgürlüklerinin tanımının genişletilmesi ülkede insan haklarını genişletmekten ziyade sınırlandırmak için kullanılabilir bir dizi hüküm içermesi gibi endişelerini dile getirmişlerdir (Kyrgyz Republic Constitutional Referendum, 2003: 1). Bu değişikliklerle cumhurbaşkanı için yasayı veto etmek ve meclis tarafından onaylanan yasa tasarılarında değişiklik yapmak artık daha kolaydı ve isterse bu değişiklikleri meclise danışmadan imzalama yetkisi verilmişti. Ayrıca cumhurbaşkanı kararname çıkarabilir ve parlamentonun feshedilmesinin ardından yasama yetkilerini cumhurbaşkanına devredebiliyordu. Referandumla seçim sistemi değiştirilmiş, parlamento tek meclise ve milletvekili sayısı 75’e indirilmiş ve genel seçimlerin çoğunluk sisteminin ilkeleri temelinde yapılması onaylanmıştı. Daha önceki sistem siyasi partilerin gelişimini teşvik ederken ve desteklerken, yeni sistem parti sistemini daha da zayıflatacak ve partilerin seçimlerde daha etkin hale gelmesini engelleyecekti. Bu düzenleme “geri adım olmanın yanında, cumhurbaşkanının yetkisini güçlendirmeye, onun yetkisine doğrudan bağımlı, hiç muhalefet etmeyen parlamento üyelerinin seçilmesine yol açmakta olarak değerlendirilerek kamuoyu arasında tepki ve rahatsızlığın doğmasına neden olmuştur” (Baekova, 2006: 32).

2003 itibarı ile 10 sene içinde dört kez anayasa değişikliği yapılmıştır. Ancak görüldüğü gibi bu yapılan değişiklikler denge mekanizmasını bozarak cumhurbaşkanının tekil egemenliğinin güçlenmesine yol açarak demokrasinin gelişmesine engel oluşturmuş ve ilk aşamada sağlanan demokrasi başarılarını sıfırlamıştır. Bununla beraber 2000’lerin ilk yarısına baktığımızda demokratik olmayan birçok adımların atıldığı görülebiliyor. Muhalefetle diyaloga girmekten ziyade, kolluk

kuvvetleri önde gelen muhalif figürlere karşı adli takibat başlatmak için seçici bir şekilde görevlendirilmiştir. Bir dizi bağımsız gazetenin Akayev'in ailesi ve yakınlarını eleştiren haber ve yorumların yayınlanması sonucu kapatılması veya mahkeme sürecinin başlatılması basın özgürlüğüne zarar vermiştir (Engvall, 2015: 7). Aynı zamanda ülkenin liderlerine yakın insanlar yasal ya da yarı yasal yollarla büyük muhalif medya kuruluşlarını satın alarak medyanın kontrolünü ele geçirmişlerdir (Juraev, 2015: 256). Ekonomik reformlar da aynı şekilde durmuştur. Özelleştirme yapılmasına rağmen sistemi yolsuzluk ve bürokrasinin belirlemesi yabancı yatırımcıların ülkeye gelmesini engelliyordu. Özetle, Kırgızistan'ın demokratik gelişimi açısından atılan geri adımlar ve aynı zamanda ülkenin zor ekonomik durumlarla karşı karşıya kalması, halkın iktidara karşı tepkisinin büyümesine neden olmuş ve 24 Mart 2005 tarihinde yaşanan olaylar sonucu Akayev'in iktidardan çekilmesine yol açmıştır.

2000'li yılların ilk yarısında yaşanan gelişmeler Mart 2005'de halk ayaklanmasının başlamasına temel oluştursa da Şubat ve Mart 2005'te yapılan tartışmalı genel seçimler olayların seyrini değiştirerek Lale Devrimi'nin gerçekleşmesine neden olmuştur. Protesto ve gösteriler Akayev'in en büyük kızı ve oğlu, iki baldızı ve başbakanın çocuklarının genel seçimlerde aday olması ile daha da alev almıştır. Rakip elitler ve genel olarak halk tarafından bu gelişmeler Akayev ailesi ve yakın müttefiklerinin siyasi ve ekonomik gücü ellerinde tutmasını sağlayacak adım olarak görülerek şüpheyle karşılanmıştır. Eski büyükelçilerin adaylıklarına ikamet koşulunu yerine getirmedikleri gerekçesiyle Merkezi Seçim Kurulu (MSK) tarafından onay verilmemiştir. Ocak ayı boyunca muhalefet grupları Bişkek'in merkezinde adaylıkları reddedilen beş eski diplomatın desteğiyle bir dizi protesto gerçekleştirmiştir. (Report on the Kyrgyz Republic Parliamentary Elections, 2005: 11). Tüm bu gelişmelerin ışığında Şubat'ta seçimin ilk turu yapılmış ancak 75 seçim bölgesinden sadece 32'inden sonuç alınması, meclisteki çoğunluğun ancak ikinci turda kesinleşeceği anlaşılmıştır. İlk turda muhalif gruplar büyük başarı elde etmelerine rağmen ikinci turda en kötü sonuçları elde ederek sandalyelerin sadece altısını kazanabilmişlerdir. Protestolar ikinci turdan sonra da seçimde yapılan ihlaller ve usulsüzlükler iddia edilerek yoğunlaşmaya başlamış ve ülkenin güneyindeki bazı yerel yönetim binaları protestocular tarafından ele geçirilmiştir (Report on the Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 2005: 24). Böylece ilk tur sonrası kaybeden adaylara destek amaçlı ülkenin kuzeyinde bulunan farklı seçim bölgelerinde başlayan protestolar zamanla güney bölgelerine yayılarak en son olarak Bişkek'e ulaşmıştır. 24 Mart'ta genel olarak barışçıl bir şekilde Bişkek'te toplanan muhalefet grupları seçimlerin geçersiz sayılması ve cumhurbaşkanının istifasını talep ederek hükümet binasına doğru yürümüşlerdir. Aynı gün içinde 15 bin kadar muhalif göstericiler tarafından cumhurbaşkanlığı ve

devlet radyo ve televizyon binaları işgal edilmiştir.⁷ Nihayetinde Akayev ve ailesinin ülkeyi terk etmesiyle ülkede Lale Devrimi gerçekleşmiş oldu. Başbakanın istifası sonrası parlamento, muhalif lider olan Kurmanbek Bakiev'i hem geçici başbakan hem de geçici cumhurbaşkanı olarak atadı. 26 Mart'ta MSK itirazları sonuçlandırarak yeni meclise tekrar onay verdi ve bu meclisin ilk toplantısında Bakiev'in kabinesini onaylaması sonucu ülkede yeni dönem başlamış oldu.

Lale Devrimi Kırgızistan'ın demokratikleşmesi konusunda beklentileri arttırmıştır. Aslında bu beklentiler çerçevesinde Bakiev daha cumhurbaşkanı seçilmeden ülkede otoriter rejimi önleyecek yeni bir yapı oluşturmak, yolsuzluğu ortadan kaldırmak, ekonomik büyüme için uygun bir ortamı garanti eden yeni bir ekonomi politikası oluşturmak ve yeni, genç yönetici ve politikacıları ülkede daha etkili olmalarına izin vermek gibi reformlardan bahsediyordu. Ancak, Temmuz 2005'te cumhurbaşkanı seçilerek iktidara geldikten kısa bir süre sonra bazı eylemlerinin konuşmalarında vurguladığı fikir ve ilkelerle çeliştiği belli oldu. Bu anlamda onun cumhurbaşkanlığı görevini üstlendiği 2005-2010 yılları arasında ülkede demokratikleşme konusunda gerileme daha da hızlanmıştı.

Devrimden sonraki iki yıl içinde rakip elit grupların göreceli avantajları değiştikçe aralarındaki rekabet daha da şiddetlenerek finansal ve kriminal çıkarlar ve güç kullanma temelinde ittifaklar oluşturulmuştur. Bu parçalı yapıyı kontrol etmek için Bakiev'in başını çektiği yeni bir denetim ağının oluşturulma çabasının başlatılması sonucu 2005 ve 2006 yıllarında siyasi şiddet daha da artarak bir düzineden fazla siyasi cinayet işlenmiştir. Zor ve şiddet kullanmanın yanı sıra Bakiev bir dizi adımlar atarak kendi elini güçlendirmeyi başarmıştır. Öncelikle, Bakiev'in çevresindekiler Akayev'e bağlı olan ekonomik varlıkların ve finansal akışların birçoğunun kontrolünü ele geçirdi ve bu uygulamayı diğer sektörlerle de genişletti. Buna benzer olarak Bakiev siyaseti ve iş çevresini kapsayan aile ağıyla, istenmeyen figürleri dolaylı yollardan manipüle edebiliyordu (Marat, 2007).

Bu adımlardan bir diğeri ise daha güçlü başkanlık yanlısı anayasa taslağı hazırlanmasıydı ve bu taslak Ekim 2007'de referandumla kabul edildi. Yüksek bir yüzdeyle kabul edilen yeni anayasa Kırgızistan'da siyasal hayatın işleyişinde değişiklikler yapmak için önemli girişimdi ve bunları gerçekleştirmek için anayasada önemli düzenlemeler yapılmıştır (Alkan, 2009: 369-370). Ancak yapılan değişikliklerle 2003 Anayasası'ndaki cumhurbaşkanının yetkilerine neredeyse el değmemiş aksine buna ek olarak kendisine bağlı olan hükümet kurumlarını düzenlemek ve kaldırmak, savunma bakanlığı, ulusal savunma, güvenlik ve dışişleri bakanlıklarının başkan ve yardımcılarını atama ve dahası ulusal ve yerel

7 <https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kyrgyz-politics-2.htm> (19.05.2018)

düzeydeki hükümet yetkililerini atama yetkisi verilmiştir. Cumhurbaşkanı'nın dış ve iç politikanın ana yönlerini belirleme, meclisteki çoğunluğu elinde bulunduran partinin önerisi ile başbakanı atama ve başbakanı ve hükümeti görevden alma gibi yetkilere sahip olması, kendisinin yürütmeye hâkim olduğunu göstermektedir (Constitution of the Kyrgyz Republic, 2007: Article 42,46). Bu anlamda Venedik Komisyonu gücün cumhurbaşkanının elinde toplanması ve kontrol ve denge mekanizmalarının olmayışı ciddi kaygılara yol açtığını rapor etmiştir (Opinion on the Constitutional Situation in the Kyrgyz Republic, 2007: 4). Üstelik cumhurbaşkanının yetkileri üzerinde herhangi bir yasal kısıtlama düzenlenmediği ve muhalefet kendi görüşlerini etkili bir şekilde dile getirecek imkân bulamadığı takdirde, gelecekte de iktidar değişiminin devrimler sonucu olacağını belirtmiştir.

Anayasa referandumu yapıldıktan hemen bir gün sonra Cumhurbaşkanı meclisi feshederek genel seçimlerin Aralık 2007'de yapılacağını açıklamıştır. Bu karar hızlı değişimlere ayak uydurmakta zorluk yaşayan muhalefet grupları için beklenmedik karar olmanın yanında aynı zamanda onlar açısından 2 aylık kısa bir sürede referandumdan hemen önce kurulan Bakiyev yanlısı Ak Jol partisine rakip grup kurmak mümkün değildi. Bakiyev'in Cumhurbaşkanı seçilmeden önce başkanlığını yaptığı bu partinin kurulması, ülkede ulusal düzeyde hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir siyasi parti kurma girişimiydi ve bu girişim ülkedeki sistemi, bölgedeki diğer ülkelerde olduğu gibi, iktidara sahip olacak bir egemen partiye dayanan sisteme dönüştürmeyi amaçlamıştı (Alkan, 2007: 371). Bu genel seçimin bir diğer özelliği ise yeni kabul edilen seçim yasasına göre meclise girebilmek için partiler ülke çapında %5 oy almaları ve buna ek olarak ülkede bulunan yedi *oblusun* her birinden ve iki büyük şehir olan Bişkek ve Oş'tan %0.5'lik oy almaları gerekiyordu. Seçim yasasındaki yapılan değişiklikler seçimler öncesi kurulan iktidar yanlısı partisini açıkça güçlendirmiştir. Seçime katılan 12 partiden 3'ü gereken oyları alarak meclise girmiştir. Sonuç olarak, 90 sandalyeli yeni meclise KSDP 11 ve Komünistler 8 üye gönderirken Ak Jol 71 üye göndererek seçimin galibi olmuştur (Kyrgyz Republic Pre-Term Parliamentary Elections, 2007: 26). Ata Meken %9 oy aldığı halde %0.5'lik oy alma zorunluluğunu yerine getiremediği için meclise üye yollayamamıştır. Seçim sonucunda Ak Jol'un mutlak çoğunluğa ulaşması Bakiyev'in yürütmenin üzerindeki etkisini arttırdığı gibi aynı zamanda kendi partisi tarafından kontrol edilebilen meclisin ortaya çıkmasını da sağlıyordu.

Bakiyev'in görev süresi boyunca medyaya karşı baskılar artmış, bir dizi gazete, televizyon ve radyo kapatılmış, ele geçirilmiş veya engellenmiş ve birkaç gazeteci dövülmüştür. Devletin başlıca siyasi, ekonomik ve bölgesel varlıkları kendisinin aile ağı, özellikle kardeşleri ve oğulları, tarafından paylaşılarak kontrol ediliyordu. Bunların yanında yolsuzluklara karışmıştır ve etnik çıkarları ve dengeleri dengelemede başarılı olamaması sonucu Kırgızlar ve Özbekler arasında gerginliği arttırmıştır (Akçalı, 2013). Sonuç olarak, halk arasındaki yükselen

memnuniyetsizlik insanları bir kez daha adaletsiz yönetime karşı gelmeye itmiş ve Kırgızistan'da Nisan 2010'da ikinci kez devrim gerçekleşmiştir. Akayev'den farklı olarak Bakiyev isyanları güç kullanarak bastırmaya çalışınca 89 kişi ölmüş ve çok sayıda insan yaralanmıştı. Bakiyev kendisine sığınma hakkı tanıyan Beyaz Rusya'ya kaçmıştır.

Bakiyev iktidardan indirildikten sonra 6 aylık süre için 4 bakanlı geçici hükümet kurulmuş ve hükümetin başına da eski Dışişleri Bakanı Roza Otunbayeva getirilmiştir. Aynı zamanda Otunbayeva geçici Cumhurbaşkanı seçilerek 27 Haziran anayasa referandumunu ile Ekim'de yapılacak parlamento ve cumhurbaşkanlığı seçimlerini denetleme amaçlı vekâleten bu görevi üstlendi. Ancak, daha sonra geçici hükümet cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bir yıldan fazla süre ertelenerek Aralık 2011'de yapılması kararını vermiş ve bundan dolayı da Otunbayeva görevini bu tarihe kadar devam ettireceği ancak seçimlerde cumhurbaşkanı adayı olmayacağı kararını almıştır. Bu takvime göre Otunbayeva yönetimi altında gerçekleşecek ilk iş cumhurbaşkanının yetkilerini önemli ölçüde sınırlandıran ve parlamenter sistemini benimseyen anayasa taslağının hazırlanmasıydı. Ancak ülke anayasa referandumuna doğru giderken 10 Haziran'da Kırgızistan'ın güneyindeki Oş kentinde etnik temelli yani Kırgız ve Özbeklerin arasında şiddet olayları patlak vererek bir gün sonra Celalabat'a sıçrayan şiddet olayları birkaç gün içinde diğer küçük kasaba ve köylere de yayılmıştır (Nichol, 2010: 1). Şiddet olayları yüzlerce insanın ölmesine ve binlerce insanın sınırın öbür ucundaki komşu Özbekistan'a sığınmak istemelerine sebep olmuştur. Bu şiddet olaylarına rağmen anayasa referandumu planlandığı tarihte yapılarak yüksek yüzdeyle kabul edilmiştir. Yeni anayasanın kabul edilmesi aynı zamanda geçici hükümetin meşruluğunun önemli ölçüde onaylanması olarak da görülüyordu.

Ekim 2010'da Kırgızistan gerçek anlamda rekabetçi ve özgür parlamento seçimlerini yapmıştır. AGİT gözlemci ekibi başkanı bu seçimin kendisinin uzun soluklu deneyimlerindeki bölgedeki ilk defa sonucu tahmin edilemeyen seçim olarak değerlendirmiştir (Huskey vd., 2013: 238). Seçimlerde 120 sandalye için 29 siyasi parti yarışmış ve %5'lik barajı geçerek 5 parti meclise girmiştir. Bunlardan Ata Meken ve KSDP hükümet yanlısı olarak görülüyordu ve daha önce Nisan olaylarında yer alan figürler tarafından yönetiliyordu. Eski iş adamı ve eski Başbakan Yardımcısı Ömürbek Babanov'un liderliğindeki Respublika açıktan hükümet yanlısı ya da hükümete karşı olduğu bilinmezken, Ar Namys ve Ata Jurt muhalefet partileri olarak görülüyordu. Seçimlerin böyle bir olumlu atmosferde geçmesine rağmen, seçimden iki ay sonra koalisyon hükümeti kurulabilmiştir. Gecikme parlamentonun parçalanması, taraflar arasındaki ciddi bölünmeler ve ülkedeki siyasi liderlerin arasındaki uzun süredir devam eden güven sorunlarından kaynaklanmıştı (Huskey vd., 2011: 879). Sonunda 3 partinin bir araya gelmesiyle hükümet kuruldu ve KSDP'den Almazbek Atambayev'e başbakanlık

görevi verilirken, Respublika'dan Babanov'a başbakan yardımcısı ve Ata Jurt'tan Akmatbek Keldibekov'a meclis başkanlığı görevi verilmiştir. Parlamento seçimleri sonrası yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Atambayev, hükümeti yenilemek için Başbakan Babanov liderliğindeki KSDP ve Respublika'dan oluşan yeni koalisyon hükümetini gündeme getirdi. Göreve başladığından beri kendisinin girişimleri meclis üyeleri tarafından destekleniyordu ve bu teklifi de desteklenerek dört partinin içerdiği ancak kendisinin isteği doğrultusunda yeni koalisyon hükümeti kurulmuştur (Marat, 2012: 339).

2011 Cumhurbaşkanlığı seçiminden günümüze kadar olan siyasi olaylara bakmak gerekirse sık sık hükümetin değişmesi, Ekim 2015 genel seçimleri, Aralık 2016 anayasa değişikliği ve Ekim 2017'deki cumhurbaşkanlığı seçimleri ön plana çıkmaktadır. İktidardaki koalisyon üye partileri Ata Meken ve Ar Namıs'ın hükümeti görevi kötüye kullanma ve yolsuzlukla suçlamasıyla, Başbakan Babanov ve bu iki parti arasındaki anlaşmazlık artmış ve sonuç olarak Ağustos 2012'de bu partilerin koalisyondan çekilmesiyle Babanov hükümetinin düşmesi hızlanmıştır. Cumhurbaşkanı Atambayev'in KSDP'ye koalisyon hükümeti kurma çağrısı yapmasıyla KSDP, Ar Namys, Ata Meken ve diğer partilerden birkaç milletvekiliyle Jantörö Satıbaldiyev'in başbakan olduğu yeni koalisyon hükümeti kurdular ve meclisten onay alarak göreve başladılar. Mart 2014'de Ata Meken bir sene önce bir mafya patronunun erken tahliye edilerek ülkeden kaçması sonrasında Satıbaldiyev'in göreve devam etmesi ahlaki açıdan doğru olmadığı ve ayrıca onun Kırgızistan'ın Kumtor altın madenciliğindeki payını artırma sorununu çözemediğini de gerekçe göstererek koalisyondan çekilmesiyle tekrar hükümet düşmüştür. Nisan 2010 halk ayaklanmasından bu yana en uzun süre iktidarda kalan hükümetin düşmesiyle Joomart Otorbayev'in başbakanlık görevini üstlendiği KSDP, Ata Meken ve Ar Namys'ın oluşturduğu yeni koalisyon hükümeti göreve başladı. Ancak Nisan 2015'te meclisin hükümetin bir sene içinde yaptığı çalışmalarını tatmin edici bulmasına rağmen Otorbayev istifa etme kararı aldı. Böylece o son beş yılda istifa eden dördüncü başbakan olarak tarihe geçti.

Otorbayev bu kararı için herhangi bir sebep vermektense kaçınsa da bazı uzmanlar onun istifasını ülkenin GSYİH'sinin %12'sini oluşturan ve sanayi üretiminin yaklaşık yarısını üreten Kumtor Altın Şirketi'yle ilgili çözülmemiş sorunlara bağlarken, bazıları da bu beklenmedik kararın arkasında saf politik nedenler olduğunu düşünüyordu (Sadyrbekov, 2015). Kısa bir süre sonra eski ekonomi bakanı Temir Sarıyev'in Başbakan olduğu yeni hükümet göreve başladı. Tekrardan yeni koalisyon hükümetinin kurulması doğal olarak 2015 genel seçimler sonrası gerçekleşmiştir. Bu seçime 14 siyasi partisinin katılmasının ve 6 partinin yeterli oyları alarak meclise üye göndermesinin Kırgızistan'ın yasamaya daha fazla yetki veren ve otokrat siyasi merkezin ortaya çıkmasını engellemeyi amaçlayan 2010 Anayasa'sının yansımaları olduğunu söylemek mümkün. Cumhurbaşkanı Atam-

bayev koalisyon hükümeti kurma görevini KSDP'ye verdi ve sonuç olarak yine Sarıyev'in Başbakan olduğu yeni hükümet göreve başlamıştır. Ancak Sarıyev de bir yıldan kısa bir süre bu görevde kaldıktan sonra Çinli bir şirket tarafından kazanılan bir yol yapımı ihalesinde yolsuzluk yapıldığı iddialarına ismi karıştığı için istifa etmek zorunda kalmıştır (Sadyrbekov, 2016). Sarıyev'in istifası sonrası KSDP'den Sooronbay Ceenbekov mecliste üyesi bulunan 6 partinin de desteğini alarak Nisan 2016'da başbakanlık görevini üstlendi.

Aralık 2016'da yukarıda da belirtildiği gibi anayasa referandumu gerçekleştirildi. Aslında 2010'da kurulan geçici hükümet yeni parlamenter sisteminin güçlenmesi açısından 2020 yılına kadar anayasada değişiklik yapılmaması konusunda mutabakata varmıştı. Ancak geçici hükümetin bir üyesi olarak daha önceki vaatlerine aykırı olarak Cumhurbaşkanı Atambayev Haziran 2016'da aralarında başbakanın yetkilerini genişletmek ve yargının bağımsızlığını azaltmak gibi değişiklikleri içeren anayasa değişikliği paketini önerdi. O güçler ayrılığı konusundaki kaygıları gidermek ve otoriter bir rejimin kurulmasını zorlaştırmak için devlet yapısını karışık başkanlık-parlamenter sisteminden tamamen parlamenter sisteme dönüştürülmesi için değişiklik yapılmasını savundu. Sonuç olarak yaklaşık %80'lik oyla kabul edilen anayasa değişikliği başbakana parlamento onayı olarak ama cumhurbaşkanına danışmaksızın hükümeti ve bölge valilerini atama ve görevden alma yetkisi verdi. Ancak gerçekte yapılan değişiklikler cumhurbaşkanı mecliste bulunan cumhurbaşkanı yanlısı parti aracılığıyla ve kolluk kuvvet ve ulusal güvenlik yapıları üzerindeki etkisiyle kendi etki mekanizmalarını koruduğu iddia edilmektedir (Esengeldiyev, 2017). Değişiklikler cumhurbaşkanı ve parlamentonun Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Mahkemesi dâhil tüm mahkemelerin üzerindeki etkisini arttırarak yargıyı zayıflatmıştır. Bir diğer önemli değişiklik ise uluslararası insan hakları sözleşmelerinin uygulanabilir olup olmadığına ve ulusal yasalara uygun olup olmadığına artık meclis karar verecek olması. Bu da ülke sınırları içinde bireysel hak ihlalleri iddialarıyla ilgili uluslararası bir kararı takip etmek zorunda kalmayacağı anlamına geliyordu. Referandum sonrası Freedom House ülkenin demokrasi notunu düşürerek ülkeyi artık 'Konsolide Otoriter Rejimi' sınıflandırmasına eklemiştir (Marat, 2017: 3).

2017 Cumhurbaşkanlığı seçimleri için yarış Ceenbekov ve eski Başbakan ve aynı zamanda başarılı bir iş adamı olan Babanov arasında geçti. Seçimlere katılmayı hedefleyen muhalif siyasetçi Ömürbek Tekebayev'in seçimlere 2 ay kala yolsuzluk ve dolandırıcılık suçundan 8 yıl hapis cezasına çarptırılmasının seçime gölge düşürdüğünü söylemek mümkün. Aynı zamanda seçimler Atambayev'in komşu Kazakistan'ı, Babanov'u açıktan destekleyerek yaklaşan seçimlere karışmakla suçlamasına cevaben Kazak tarafının sınırda gümrük kontrollerini sıkılaştırmasıyla yaşanan krizin gölgesinde geçti. Sonuç olarak, 15 Ekim'de yapılan seçimlerde Ceenbekov oyların %55'ini alarak Kırgızistan'ın

yeni cumhurbaşkanı seçildi. Seçildiği günden beri ülkenin iç ve dış politikası konusunda birçok adım atmasının yanında yolsuzluk ile mücadele etmeye devam etmektedir.

Temel Sorun ve Baş Etmeye Çalıştığı Konu ve Önemli Başarı Alanları

Kırgızistan'ın siyasi tarihine baktığımızda demokratikleşme sürecinde istenilen başarının sağlanamaması ülkenin temel sorunu olduğu ortadadır. Aslında bu bölümün diğer kısımlarında ortaya koyulduğu gibi bağımsızlığının ilk yıllarında Kırgızistan demokratik devlet inşa etme yolunda ilerleme göstermiş ve bunun sonucu demokrasinin gelişimi açısından Orta Asya'nın en önde giden ülkesi olduğu sık sık vurgulanmıştır. Bu değişimlerin yaşandığı bu döneme kısaca değinecek olursak çeşitli gözlemcilerin bildirdikleri raporlara göre, çekinceleri olsa da, Kırgızistan ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, aktif sivil toplumun varlığı ve ekonomik liberalleşmeye yönelik kararlı adımların atılması konusunda büyük başarılar elde etmiştir. Nitekim o zamanki ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı bütün iyimserliğiyle Kırgızistan'ı "yeni bağımsız devletlerin en demokratik fikirli olanlarından biri" olarak değerlendirmiştir (Juraev, 2015: 33).

1990'ların ikinci yarısı itibarı ile cereyan eden bazı siyasi gelişmeler ve ekonomik kriz ülkenin daha fazla demokratikleşmesini engellemiştir. Böylece, demokratikleşme süreci sona ermiş ve ülkedeki yönetim zamanla otoriterliğe doğru eğilim göstermeye başlamıştır. Öncelikle, Akayev yönetiminin otoriter tutumu ülkenin politik istikrarı için tehdit olarak algılanan uluslararası ortam, ekonomik sorunlar ve sosyo-kültürel kaygılarla ilgili belirli koşullar ve faktörlerle ilgilidir (Akçalı, 2005: 41-58). Bir diğer ifade ile Akayev rejimi ülkeyi bir arada tutmak için politik istikrarın önemli olduğu ve bundan dolayı da demokratikleşmenin yavaş yavaş gerçekleşmesi gerektiği tavrını benimsiyordu. Ülkedeki başarısız demokratikleşmenin bir diğer başka nedeni ise aynı zamanda kendi yönetiminin meşruiyetini de zayıflatan Akayev'in kişileştirilmiş ve tekelci yönetimidir. Akayev yönetimi zamanında siyasi ve ekonomik gücün kademeli olarak tekelleşerek kendi ve onun yakın mütteliklerinin eline geçmiş ve yolsuzluk yönetim kadrosu, hükümet üyeleri ve kamu görevlileri arasında yaygınlaşmıştır (Peimani 2002: 48-49). Otoriterliğin artmasının yanında, siyasi partilerin faaliyetleri, bireysel özgürlük ve haklara yönelik artan kısıtlamalar halk arasındaki memnuniyetsizliğin artmasına yol açmıştır. Bu nedenlerin yanında belki de Kırgızistan'ın demokratikleşmesindeki başarısızlığının en önemli nedeni olarak arka arkaya yapılan anayasada değişiklikleri ile cumhurbaşkanının yetkilerinin artırılmaya çalışılması olduğu sonucuna varmak mümkün.

2005'de gerçekleşen Lale Devrimi ülkede demokrasi beklentileriyle zamanla

hayal kırıklığına uğramış insanların tekrardan beklentilerinin artmasına neden olmuştur. Hem siyasi hem de akademik çevreler halk ayaklanmasını genellikle ‘demokratik devrimlerin’ bir parçası olarak görüyorlardı. Ancak 2005 sonrası yaşanan siyasi gelişmeler ülkede demokratikleşme konusunda umutların azalmasına neden oldu. Buna 2007’de kabul edilen anayasa ile cumhurbaşkanının yetkilerinin daha da genişletilmesi ve akabinde yapılan, gözlemciler tarafından ne ‘özgür’ ne de ‘adil’ olarak değerlendirilen genel seçim sonrası cumhurbaşkanı tarafından kontrol edilebilen bir meclisin kurulmasını örnek olarak verebiliriz. Sonraki 2 senede yaygın yolsuzluk ve nepotizm sonucu cumhurbaşkanına karşı muhalefetin yeniden canlanmasına baskı yapılarak ülkede görece bir sakinliğin sağlanılmaya çalışılması bir diğer örnek olarak verilebilir (Fumagalli, 2016: 184).

2010 devriminden sonra ülkenin demokratikleşmesi açısından bazı olumlu değişimler yaşanmaya başladı. Bu anlamda ülkenin baş etmeye çalıştığı konu yürütme erkinin gücünü sınırlamak ve bu gücün özellikle cumhurbaşkanının elinde toplanmasını engellemektir. Bu da 2010 yılında yeni anayasa kabul edilerek gerçekleştirilmeye çalışıldı. Yeni anayasa cumhurbaşkanının yetkilerini önemli ölçüde kısıtlamasının yanında, meclisin yetki ve görev alanlarını genişletmiştir. Anayasa parlamentonun merkezi role sahip olduğu yeni bir yönetim sistemini kabul ederek Kırgız siyasi sisteminde önemli değişiklikler getirmiştir. Yapılan düzenlemeler sonucu ortaya çıkan parlamenter yönetim sistemi ile uzun dönemde ülkenin demokratik bir siyasi yapıya kavuşması bekleniyordu. Nitekim bu sistemin getirdiği yeni güvencelerin işe yaradığına dair kanıtlar var. Demokratikleşme süreci açısından en önemli başarılı alanlardan birisi geçmişten farklı olarak politikacılar arasında gerçek rekabete izin veriliyor olmasıdır. 2016 anayasa değişikliği sonucu aksi değerlendirmeler yapılsa da, “mevcut siyasi sistem şu ana kadar otoriterliğe geri dönüşü önleyebildiğini, Atambayev ve onun çevresi önceki cumhurbaşkanları gibi ekonomiyi kontrol etmediğini” gözlemlendi. (Standish, 2015). Aslında cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, Atambayev KSDP aracılığıyla etkisini artırarak ve önemli hükümet pozisyonlarına uygun adayları atayarak güç topladı. Ancak bunların yanında onun devlet medyası ve kamu sektörünün üzerindeki etkisine rağmen 2015 genel seçimlerinde KSDP’nin sadece %28’e yakın oy alması, parlamentonun güçlendirilmesi ve cumhurbaşkanlığı makamında güçlü bir kişinin ortaya çıkmasını önlenmesi amacıyla yeni anayasayla kabul edilen sistemin geçerli bir sistem olduğunu göstermektedir. Bunların yanında geçmişte demokratikleşmeyi sekteye uğratan unsurlar olarak bilinen yolsuzluk ve nepotizmle savaşıldığı da gözüküyor. Hükümet adı yolsuzluğa karışan devlet adamlarını yargılamak için geçici önlemler almaya devam ediyor. Atambayev görevdeyken kendi partisini bu uygulamanın dışında tuttuysa da onun yolsuzlukla mücadele çabaları neredeyse her siyasi parti üyelerine kadar ulaşmıştır (Marat,

2016: 4). Örneğin 2015’de kendisine karşı yolsuzluk ve zimmete para geçirme suçundan soruşturma başlatılmasıyla Savunma Bakanı cumhurbaşkanı tarafından görevden alındı.

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL, TARİH, EĞİTİM, DİN VE KENT POLİTİKALARI*

Ortak tarih, milli dil ve eğitim gibi alanlar bir millete mensubiyetin ve ait olma hissini eb önemli unsurlarıdır. Bundan dolayı, bu gibi alanlar ulusal bilincin güçlenmesinde ve devamlılığında gerekli koşullardır. İşte bu bölümde, ulusal bilincin güçlendirilmesi için Kırgızistan Devleti’nin milli, dil, eğitim, ortak tarih yazımı, din ve kent politikaları ele alınacaktır.

Dil Politikaları

Dil, insanın belirli bir etnik gruba aidiyetinin belirleyicisi ve etnik özdeşlik faktörlerinden en önemlisidir, dolayısıyla, ulusal bilincin ortaya çıkışı, gelişimi ve korunması için gerekli bir koşuldur. Dil politikası ise, devletin ülkedeki dil gelişimi sürecine bilinçli etki etme bağlamındaki ulusal politikasının ayrılmaz bir bileşenidir (Toktogonova, 2016: 58).

Bağımsızlık sonrası Kırgız dilinin statüsünün yasal düzenlenmesi çerçevesinde devlet politikasını uygulayabilme, Kırgızca’yı aşamalı olarak kamu yönetimi alanına kazandırma, evrak kayıt yönetimini Kırgızca gerçekleştirebilme amaçlı 20 Ocak, 2001 tarihinde Cumhurbaşkanı kararı ile “2000-2010 Dönemi İçin Kırgız Cumhuriyeti Devlet Dilinin Geliştirilmesi Programı” onaylanmıştır.⁸ Kırgız dilini devlet dili olarak kabul etmenin yanı sıra Mayıs 2000 tarihinde Rusça’ya da resmi dil statüsü verilmiştir. Rus dilinin resmi statüsü 29 Mayıs, 2000 tarihli “Kırgız Cumhuriyeti’nin Resmi Dili Hakkında”ki yasada kesinleştirilmiştir.⁹

Kırgız dili, ülkenin uzak bölge ve illerinde hüküm sürmektedir. Kuzeyde, başkentte ve iş dünyasında Rus dili ya da Kırgız-Rus iki dilliliği baskındır. Başkent ve çevresinde ağırlıklı olarak Rusça konuşuluyorsa, Narın ve Talas’ta Kırgızca egemendir. Isık-Göl bölgesinin tatil beldelerinde Kırgız-Rus iki dilliliği, güney bölgelerde Kırgız-Özbek iki dilliliği yaşanmaktadır (Derbisheva, 2009: 51).

“Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneşi Milletvekilleri ve Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seçimleri Hakkında”ki Anayasa Kanunu ülkenin dil ve seçim-

* Bu bölüm Ozodbek Karamatov tarafından yazılmıştır.

8 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2430?cl=ru-ru> (28.06.2018)

9 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/443> (29.06.2018)

lerle ilgili iç mevzuatının mükemmelleştirilmesi açısından büyük anlam taşımaktadır.¹⁰ Örneğin, Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı adayları için belirlenen talepler arasında devlet diline hâkim olma zorunluluğu mevcuttur (Madde 50). Dil yeterliliği kararının verilmesinde Dil Komisyonu Başkanı'nın oyu belirleyicidir (Madde 51, Fıkra 4). Devlet başkanı olarak Cumhurbaşkanı'nın yeminini devlet dilinde telaffuz etmesi anayasal statüsünün güçlendirilmesine neden olmaktadır (Madde 58, Fıkra 1).

Devlet dilinin etkin kullanımını sağlama bağlamında anayasal hükümlere uygun olarak geliştirilen “2014-2020 Dönemi İçin Kırgız Cumhuriyeti’nde Devlet Dilinin Gelişimi ve Dil Politikasının İyileştirilmesi Ulusal Programı” özel bir yere sahiptir. Program çerçevesinde aşağıdaki amaçların gerçekleştirilmesi beklenmektedir.¹¹

ypp900hh;x09;phph0Program kapsamında “Kırgıztest” uygulamasının başlatılması söz konusudur. Kırgıztest, uluslararası dil yeterlilik değerlendirme skalasına dayanan ve Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti tarafından onaylanmış olan devlet dili yeterlilik seviyesini tespit etme sistemidir.

Programın hazırlık, temel ve düzeltme aşamaları olmak üzere birkaç aşamada gerçekleşmesi öngörülmektedir. İlk aşama, hazırlık aşaması olup, 2014-2016 yıllarını kapsamaktadır. Dil öğretimi yöntemlerinin iyileştirilmesi, “Kırgıztest” sisteminin geliştirilmesi ve uygulamaya konması, devlet dili öğretimi üzerine akredite olmuş dil merkezleri ağının oluşturulması, devlet dilinde verilen eğitimin teşvik edilmesi, pilot çalışma sürecini izleme ve çok dilli eğitim modellerini kullanan eğitim kurumlarının sayısını artırma bu aşamanın öncelikleri arasında yer alır. Kırgızistan’daki etnik toplulukların dillerinde eğitim veren okulların istikrarlı bir biçimde korunması ve finanse edilmesinin yanı sıra devlet dilinde eğitim veren derslerin sayısının kademeli olarak artırılması da hazırlık aşamasının yükümlülüklerindedir.

İkinci aşama, temel (2017-2018) aşamadır. Devlet memurları, belediye çalışanları, kamu personelinin devlet dili bilgisini sertifikalaştırma, çok dilli eğitim sistemini geliştirme bu aşamada gerçekleştirilecek olan faaliyetlerin başındadır.

2019-2020 yıllarını kapsayan üçüncü aşama, düzeltme aşamasıdır. Bu aşamada devlet dilinin milletlerarası iletişim dili olarak işlev görmesi, kamusal yaşamın sosyal açıdan önemli alanlarında kullanılması, çok dilli eğitimin sürekliliğini sağlam aile ilgili konular gündeme getirilecektir. Söz konusu program devlet organlarının ve yerel özerk yönetimlerin devlet dilini desteklemeye, korumaya ve geliştirmeye yönelik ana faaliyetlerini içermektedir.

10 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203244?cl=ru-ru> (29.06.2018)

11 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/63683> (28.06.2018)

Yapılan düzenlemeler sonucunda Devlet Dili Ulusal Komisyon'unun hazırladığı Kırgızca evrak kayıt yönetimi el kitabının resmi makamlara dağıtılması, küresel ağıın Kırgız kesiminin KG bölgesinin yaygınlaştırılması, Kırgızca Wikipedia'nın oluşturulması, 2010 yılından bu yana Başkanlık Ofisi'ne Kırgız dili eğitiminin verilmesi vb. sonuçları gözlemlenebilmektedir (Moldaliyeva, 2013).

Milli Eğitim Politikaları

Uluslararası Standart Eğitim Sınıflandırmasına (ISCED, 2011) göre, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin eğitim sistemi okul öncesi eğitim, okul eğitimi, yüksek eğitim (lisans) seviyelerini içermektedir.¹²

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin 30.04.2003 tarihli Eğitim Kanunu ve 29.06.2009 tarihli Okul Öncesi Eğitim Kanunu çerçevesinde sürekli eğitimin ilk basamağı, bireyin fiziksel, entelektüel ve ahlaki gelişiminin temellerini atmayı amaçlayan okul öncesi eğitimidir.

Okul öncesi eğitim alma imkânına sahip olmayan çocuklar için eşit başlangıç imkânlarını sağlama adına 5-7 yaş arası çocuklar için okul öncesi hazırlık programları uygulanmaktadır. 2015-2016 eğitim ve öğretim yılından itibaren 480 saatlik (yıllık) okul öncesi hazırlık gerçekleştirilmektedir.

Okul eğitimi eğitim sisteminin temeli olup, aşağıdaki üç basamaktan oluşmaktadır:

- İlk genel eğitim – 1.-4. sınıflar;
- Temel genel eğitim – 5.-9. sınıflar;
- İkinci (orta) genel eğitim – 10.-11. sınıflar.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nde devlet, belediye ve özel genel eğitim kurumları faaliyet göstermektedir. Eğitim Kırgızca, Rusça, Özbekçe ve Tacikçe olmak üzere dört dilde yürütülmektedir. 6-7 yaşlarındaki çocuklar ilkokula kabul edilir. Ülkedeki zorunlu olan temel genel eğitim dokuz senelik süreci kapsar. Orta genel eğitimin son basamağı (10.-11. sınıflar) belirli disiplinlerin derinlemesine araştırılmasını (profil eğitimi) öngörür. 9. sınıfla başarıyla tamamlayan öğrenciler, devlet standardı belgesi niteliğindeki temel genel eğitim sertifikasını, 11. sınıf mezunları, ikinci genel eğitim sertifikasını almaya hak kazanırlar.

Kırgızistan'da çocukların bireysel ilgi alanlarına uygun ve yeteneklerini geliştirmeye yönelik okul dışı kuruluşlar faaliyet göstermektedir. Halihazırda

12 <http://edu.gov.kg/ru/about/sistema-obrazovaniya/> (5.06.2018)

1066 okul dışı eğitim organizasyonu mevcut olup, bunlardan 180'i ekolojik, 98'i teknik, 237'si eğitsel yönelimlidirler.

Orta genel eğitim sertifikası, yüksek öğrenim kurumlarına kabul edilmenin ön koşuludur. Yüksek öğretimin bütçeli ve sözleşmeli biçimlerine kabul edilme sadece cumhuriyet çapında yapılan genel test sonucunda gerçekleştirilir. Test öğrencinin üniversitede okuma potansiyelini tanımlayan temel test ve okul müfredatına dayandırılan ve öğrencilerin bilgi düzeyini belirleyen alan testi olmak üzere iki bölümden oluşur. An itibarı ile öğrenciler kimya, biyoloji, yabancı dil, matematik, tarih ve fizik olmak üzere 6 alandan birini seçme hakkına sahiptirler. Genel test Mayıs ve mazeretliler için Haziran olmak üzere yılda bir kez yapılır. Üniversitede öğrenim hakkını elde etmek için temel testten 110 puan ve alan testinden 60 puan alma zorunluluğu bulunur.

Bağımsızlık sonrası yükseköğretim kurumlarının sayısı 12'den (1991) 50'ye (2015) çıkmış; öğrenci sayısı 4 kat artmış ve 2014/2015 eğitim-öğretim yılında 223,2 bin kişiye ulaşmıştır. 2015 yılı itibarı ile 31 devlet ve 19 özel üniversite olmak üzere 50 üniversite etkin olarak faaliyet göstermektedir. Kırgızistan'da faaliyet gösteren üniversiteler arasında uluslararası anlaşmalar çerçevesinde kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgız-Rus Slav Üniversitesi, Orta Asya Amerikan Üniversitesi, akademi ve enstitüler de yer alır. Ayrıca ülkede Rus üniversitelerinin 7 şubesi bulunur.

2012 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti lisans derecesi (240 kredi), master (120 kredi) ve uzman (5 yıllık eğitim, bir dizi tıp, mühendislik alanları ve sanatla ilgili uzmanlık) olmak üzere iki kademeli bir yüksek öğrenim sistemine geçiş yapmıştır. Lisansüstü eğitim yüksek lisans ve doktora programlarını içerir. Başarılı bir tez savunması kandidat derecesini alma hakkını vermektedir. 2013 yılından itibaren 6 üniversitede bilim doktoru (PhD) programı uygulanmaya başlanmıştır.

11 Eylül, 1995 tarihinde yürürlüğe giren cumhurbaşkanı onaylı eğitim programlarından biri olan "XXI. Yüzyılın Kadroları" programı aşağıdaki temel hususların yerine getirilmesini öngörmektedir.¹³

- Kırgızistan'daki çocuk ve gençlerin başta çevresel, estetik ve sanatsal eğitim olmak üzere eğitim ve bilim alanındaki uluslararası programlara dâhil edilmesi;
- Üstün yetenekli çocuk ve gençler için yurt dışında eğitim alma imkânını yaratma; genç profesyonellerin mesleki gelişimlerini teşvik etme;

13 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/46921> (20.06.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Uzmanların teknoloji alanında dünyanın önde giden eğitim ve bilim merkezlerinde eğitilmesi;
- Eğitim kurumlarını yeni öğrenme teknolojilerini dikkate alarak oluşturulan güncel eğitim ve öğretim kaynaklarıyla destekleme;
- Uluslararası eğitim kurum ve merkezlerinin geliştirilmesi;
- Eğitim alanında telekomünikasyon ve multimedya kullanımı, uzaktan eğitim konusunda işbirliği olmak üzere yabancı ülkelerle bilgi ve teknik etkileşimi arttırma;
- Yurtdışında uzman yetiştirme hususunda çeşitli kuruluş, bakanlık ve işletmelerin koordinasyonunu iyileştirme;
- Eğitim ve bilim alanlarında uluslararası projelerin geliştirilmesi ve uygulanması için maddi kaynak ve teknik destek sağlama.

Eşzamanlı olarak yetişkinlere yönelik profesyonel beceri kazandırma ve geliştirme programları uygulanmaktadır. 1000'den fazla kuruluş tarafından sağlanan programlar işgücü piyasasında daha etkin olabilme adına bireylerin mesleki yeterliliklerini arttırma, ilgi ve yeteneklerini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.

Din Politikaları

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da dine olan ilgide artış gözlemlenmiştir. SS-CB'nin dağılımından önceki dönemde ülkede 39 cami ve birkaç Hristiyan dini yapılanması mevcutken, 2016 senesinde Kırgız Cumhuriyeti Devlet Diyanet İşleri Komisyonu tarafından resmi olarak kaydedilen 2595 İslam, 380 Hristiyan, 1 Budist, 1 Yahudi, 12 Bahai topluluğu olmak üzere toplam 2989 dini kuruluşun olduğu bilinmektedir (Elebayeva, 2017: 206).

Kırgızistan'ın yeni din politikası Kırgız toplumunun yaşamsal, kültürel ve sosyal alanlarında aşağıdaki stratejik görevler belirlemiştir (Myrzabaeva, 2017):

- Vicdan ve din özgürlüğünü sağlama;
- Laik devletin Kırgız modelinin oluşturulması;
- Dini kuruluşların faaliyet sınırlarının belirlenmesi ve dini alanın düzenlenmesi amaçlı devlet müdahalesi;
- Dinin radikalleşmesini önleme amaçlı ılımlı İslam politikasını sürdürme;
- Dini okuryazarlığı ve dini eğitim düzeyini yükseltme;
- Dini durumun izlenmesi ve güncel sorunlarını çözme amaçlı uzmanlık ve analitik kapasitesini arttırma vb.

2002 yılında Amir Hamza (Taş Kömür şehri, Celalabat bölgesi), Lokman al-Hâkim (Tokmok şehri), Rasul Akram (Bişkek'in Ulan ilçesi) olmak üzere üç İslam üniversitesi açılmıştır. 2008 yılında 744 öğrencinin eğitim aldığı 7 üniversite (5'i Çüy bölgesi, 1'i Oş, 1'i Celalabat bölgesi) faaliyet göstermiştir. Bunların dışında 14'ü Oş bölgesi, 12'si Çüy bölgesi, 10'u Batken bölgesi, 5'i Celalabat bölgesi, 2'si Narın bölgesi, 2'si Talas bölgesi, 3'ü Bişkek bölgesi olmak üzere 47 medrese açılmıştır. 2014 yılında Kırgızistan'da 438 öğretmenin 4565 öğrenciye eğitim verdiği 77 İslami eğitim kurumu mevcut bulunmuştur (Kurbanova, 2014: 105).

2014 yılından bu yana ülkede devlet organları tarafından dini meselelerin etkin bir biçimde incelenmesi, düzenlenmesi ve yönetilmesi, mevcut dini durumun iyileştirilmesi konusunda etkinlik ve faaliyetler yürütülmektedir. Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 14 Kasım, 2014 tarihli kararıyla "Kırgız Cumhuriyeti'nin 2014-2020 Dönemi İçin Dini Alandaki Devlet Politikası Konsepti" yürürlüğe girmiştir.¹⁴ Bu belgede din alanının gelişiminin metodolojik ve kavramsal temelleri, devletin din meselelerine olan yaklaşımı, din politikası reformunun ana yönleri yer almaktadır. Güncel devlet politikasının önemli yönlerinden biri, mevcut dini durumu incelemekle yükümlü olan devlet organlarının yeterlilik potansiyelini arttırmadır.

2014 yılında devlet tarafından manevi ve dini kültürün gelişimini, vatandaşların ruhsal ve entelektüel potansiyelini arttıracak girişimleri, inançlar arası uyumu güçlendirme, tolerans gösterme, dini aşırılığını önleme bağlamında devlete ve sivil topluma destek vermeyi amaçlayan İyman Manevi Kültür Gelişim Vakfı kurulmuştur. İyman'ın diğer görevlerinden biri de, İslam kültürü ve eğitimi yükseltmek, dini eğitim kurumlarının faaliyetlerini koordine etmek, yeterli dini eğitimin devlet standartlarını, müfredatı, metodolojik önerileri geliştirmek için yurtdışından gelen hayırsever yardımların finansal akışının birikimini gerçekleştirmektir.

Vakıf okurların manevi kültürünü geliştirecek eserlerin yayınlanmasını, kalitesini iyileştirmeyi amaçlayan 'Kalem cana ıyman' projesini başlatmıştır. Nisan, 2015'te din adamlarının verimliliğini arttırmaya yönelik üç günlük bir seminer ve cumhuriyetin diğer bölgelerinde de 2 haftalık eğitim düzenlenmiştir. Yakın zamanda vakfın ulusal tarzda yapılmış en iyi cami mimari tasarımı yarışması, İslam'ın tarihsel mirası hakkındaki video filmlerin oluşturulması, bilimsel derginin yayınlanması, İslami Araştırma Merkezi'nin ve Bilgi Merkezi'nin açılması, din eğitimi içeren modern lise inşaatı vb. projelerin uygulanması öngörülmektedir (Myrzabaeva, 2017).

14 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (23.06.2018)

Anayasaya göre, Kırgız Cumhuriyeti, dinin devlet yönetiminden ayrı tutulduğu laik bir devlettir. Dolayısıyla, dini kuruluşlar ve din çalışanları devlet yönetimi sürecine müdahale edemez ve siyasi faaliyetlerde bulunamaz. Örneğin, her vatandaş siyasi süreçte (seçim vb.) yer alabilir, ancak üyesi olduğu dini kuruluşun kaynaklarını kullanamaz ve siyasi destek elde etmek için dini siyasetleştirmez. Devlet din özgürlüğünü korur ve ülkedeki tüm dini kuruluşlara karşı eşit tutum sergiler (Chotayev vd., 2015: 14).

Kırgızistan’da müftülük “Kırgızistan Müslümanlarının Dinî İdaresi” olarak isimlendirilmektedir. İllerde ise müftülüğe bağlı kadılıklar bulunmaktadır. Merkezde Müftülüğe bağlı olmayan ve kurum olarak gözüken Aalımdar Keneşi (Âlimler Konseyi) vardır. Bu konsey Türkiye’deki Din İşleri Yüksek Kuruluna tekabül etmektedir. Bunlar 21 üyeden oluşmaktadır. Bu üyeleri ve Baş Müftüyü 4 yılda bir Kırgızistan genelindeki din görevlilerinden oluşan 250 kişilik delegasyon Kurultayı Bişkek’te toplanarak oylamayla seçmektedir. Baş Müftü Aalımdar Keneşi’ne üye olamamaktadır. Kadıları ise il valilerinin onayı ile müftü tayin etmektedir. Kadı olabilmek için muhakkak valinin onayı gerekmektedir. Kadılar, ilin içerisinde bulunan Kırgızistan Müslümanlarının Dinî İdaresine bağlı bütün cami, medrese ve mescitlerden sorumludur. Bu kurumlarda çalışan din görevlileri Kadı’ya bağlıdır. Kırgızistan’da yeni bir cami veya medrese kurulduğunda faaliyete geçmesi ile birlikte doğrudan Kırgızistan Müslümanlar Dinî İdaresi’nin emrine girmektedir (Kozukulov, 2017: 91).

Bağımsızlık sonrası Hristiyan nüfus giderek azalsa da, Hristiyanlaştırma amacına yönelik yürütülen misyonerlik faaliyetleri yoğunlaşmaya devam etmiştir. Günümüzde Kırgızistan genelinde %7 oranına kadar düşmüş olan Ortodoks nüfustan çok misyonerlik faaliyeti yürüten dış kaynaklı gruplar dikkat çekmektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti Din Komisyonu’nun kayıtlarına göre, ülkede faaliyet izni almış olan kayıtlı misyoner grupları ve bunların her birine ait kurum sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Cebeci, 2016):

Tablo 1: Kayıtlı Misyoner Gruplar ve Onlara Ait Kurum Sayıları

Dini Grup	Kurumları	Dini Grup	Kurumları
Katolikler	4	Karizmatlar	43
Baptistler	49	Yahova Şahitler	41
Adventistler	31	Yahudiler	1
Ellinci güncüler	54	Budistler	1
Lüteranlar	21	Bahailer	12
Presbiteryenler	36	Diğer Protestan grupları	41
Toplam Kurum Sayısı	334		

1 Eylül 2016 tarihinden itibaren “Din kültürü tarihi” dersi, pilot ders uygulaması olarak ülkenin 10 okulunda verilmeye başlamıştır. Onaylandıktan sonra Kırgızistan’ın tüm okullarında ders olarak verilmesi beklenmektedir. Laik eğitim kurumlarında din eğitiminin temel amacı ve içeriği, din tarihi, dinlerin tarihi ve teorisini, laik devlet olma ilkeleri, vicdan ve din özgürlüğü hakkında bilimsel temellerin kazandırılmasıdır. Bu bağlamda öğrencilere analitik ve eleştirel düşünme, dini ve sosyal sorunları yeniden kavrama, çok dinli laik bir toplumda çatışmasız var olabilme yetisini kazandırma, sivil kimlik ve yasal kültürü oluşturma önem kazanmaktadır (Isaeva, 2017).

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan’ın din politikasının önceliği, laik devlet anlayışı ile Anayasa ve ilgili kanunlar çerçevesinde dinin siyasi ve ekonomik çıkarlara yönelik kullanılmasını engelleme temelinde gerçekleştirmektir.

Milli Tarih Yazımı

Bağımsızlığın ilk yılları millî tarih yazımının hızla yaygınlaştığı, yıllardır resmî ideolojik istibdatla arşivlerde kalan, basılmasına izin verilmeyen çalışmaların gün ışığına kavuştuğu bir süreç olmuştur. Kırgız tarihi ile alakalı bu çalışmalar hızlı bir şekilde basılmaya başlanmıştır. Bu eserlerin başında Belek Soltonoyev’in iki ciltlik ‘Kızıl Kırgız Tarihi’ adı ile yayınlanan eseri, “Kırgızdar (Kırgızlar)” adlı ansiklopedik çalışma gelir. Bu eser önce 5 cilt, 2011 yılında ise 14 cilt olarak yayınlanmıştır (Buyar, 2014: 4).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde şecere (sancıra) kitaplarının yayınlanmasına yasak konulmuştu. Şecere bir madde başı olarak ancak 1980’de Kırgız Sovyet ansiklopedisinde yer alabilmiştir. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan’da birçok sancıra kitabının yayınlandığı görülmüştür (Buyar, 2014: 5). “Sancıra” kavramı, Arapça’da ‘soy kütüğü’ anlamına gelen *şecere* sözcüğüne dayanmaktadır. *Şecereye* çok önem veren Kırgızlarda, bu geleneği devam ettirmekte ve yedi atasının adını bilmeyenler hor görülebilmektedir. Aynı zamanda yedi kuşağa kadar aralarında akrabalık bağı bulunan gençler, *şecere* bilgilerine dayanarak birbiriyle evlilik yapmamaktadır (Arvas, 2016: 104). “Kırgızdar” adlı eserin ilk cildinde Ebulgazi Bahadır Han’ın “Türk Şeceresi” ile Osmonalı Sıdık Uulu’nun şeceresine değinilirken, ikinci cildinde Togolok Moldo, Belek Soltonoyev, Üsöyün Acı ve Talıp Moldo’nun *şecere*leri ile Bartold, Gumilev, Abramzon vb. Rus âlimlerin Türk halkları ve Kırgız tarihi hakkındaki görüşlerini belirten yazılara değinilmiştir (Cusupov, 1993). Musalı İmanaliyev ise Kırgız şeceresini manzum olarak yazmıştır. “Kırgız Sancırası” adlı bu eserde de Kırgızların Türk atadan geldiği belirtilip, daha sonra Sarıbağış’tan Töböy’e kadar olan 35 Kırgız boyu şiir şeklinde anlatılmıştır (İmanaliyev, 1995; Arvas, 2016: 107).

Kırgızistan Cumhuriyeti devlet başkanı Askar Akayev, yayınladığı tarih kitabında Kırgız millî kimliğini oluşturacak millî tarih anlayışını ortaya koymaya, Kırgız tarihinin olaylarını başta Manas'ta cereyan eden olayları, Manas'ı ve ileri gelen şahsiyetleri millî birer şahsiyet, "baatır" (kahraman) olarak ön plana çıkarılmaya çalışmıştır (Akayev, 2003). 2003 yılında Akayev'in himayesinde Kırgız devletçiliğinin 2200. yılı çalışmaları yapılmış, milli kahramanların hayatlarını ele alan konferanslar düzenlenmiş, bu vesile ile Kırgız tarihi ile ilgili araştırmalara büyük destek verilmiştir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında baskı sayısı hayli yüksek olan Kırgız tarihi kitaplarıyla millî bir birlik ve kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda bağımsızlıkla birlikte tarih ilminin önemi devlet yetkilileri tarafından anlaşılacak millî tarih anlayışını içeren projeler hazırlanmaya başlanmıştır. Tarihin popüler bir alan haline gelmesi ile birlikte çok farklı meslek dallarına mensup insanlar Kırgız tarihini yazmaya başlamıştır (Buyar, 2014: 5).

Buyar (2014) bağımsızlık sonrası Kırgız tarihçiliğinin başlıca sorunlarını aşağıdaki gibi göstermiştir:

- Bağımsızlık sonrası süreçte bilhassa ekonomik sebeplere bağlı olarak tarih eğitiminin kalitesi düşmüştür;
- Yapılan araştırmalar daha önce yapılmış incelemelerin tekrarı durumundadır;
- Çalışmalarda hemen hemen ana kaynakların yok denecek kadar az kullanıldığı görülür. Bölge tarihiyle ilgili birçok Arapça, Farsça, Çağatayca kaynağa ulaşmanın artık çok kolay olmasına rağmen, bu kaynakların çok yüzeysel olarak kullanıldığı dikkat çekmekte, bu durum da kaynak dillere hâkim tarihçilerin yetişmediğini göstermektedir;
- Eski bilgilerin üzerine eklenen bilgiler hayli azdır;
- Boy ve alt boy birlikleri (uruu ve uruk), "baatır" (bahadır, kahraman) çalışmaları ön plana çıkmıştır. Bu da ülkenin bütünlüğüne zarar verecek düzeye gelmiştir;
- Kırgız tarihi haricinde, Kırgızistan'a sınır ülkelerin tarihine çalışan tarihçi yok denecek kadar azdır;
- Çalışmalarda kullanılan kaynakların hemen hemen % 95'i Rusça kaynaklardır;
- Çalışmaların bir kısmı Rusça kaynakların Kırgızca'ya çevrilerek yeni bir kompozisyon oluşturulmasından ibarettir;
- Çok farklı mesleklerden insanların tarih kitapları yazmaları tarih usullerinin

neredeyse ortadan kalktığı izlenimini vermektedir. Sayfalarca alıntılar yapılmasına rağmen bir dipnot bile gösterilmemektedir. İntihal vakaları adeta kanıksanmış bir görünüm arz etmektedir;

- Tarih çalışmalarının içerisi tamamen efsanelerle doldurulup, bunlar bilim olarak sunulmaya başlanmıştır.

Kent Planlaması, Politikaları ve Mekânsal Tasarımlar

2012 yılında Kırgızistan'da 2'si cumhuriyet düzeyinde, 13'ü bölgesel düzeyde ve 10'u il düzeyinde öneme sahip toplam 25 şehir olmuştur. Bölgesel düzeyde öneme sahip şehirlerin büyük çoğunluğu, Celalabat (5 şehir) ve Batken (3 şehir) olmak üzere ülkenin güney bölgesindedir. Kırgızistan'ın 25 şehrinde, ülkenin kentsel nüfusunun %90'ından fazlası yaşamaktadır (nüfusun %10'undan daha azı, kasaba ve köy tarzı yerleşim alanlarındadırlar). Kent nüfusunun yaklaşık % 60'ı, ülkenin başkenti olan Bişkek ve güney başkenti olan Oş'ta yaşamaktadır. 2012 yılından itibaren Kırgızistan'da 50 bin kişiye kadar nüfusu olan şehirler hâkimdir (19 şehir veya tüm şehirlerin %76'sı), ancak bu şehirlerde şehir halkının sadece %25.4'ü yaşamaktadır (Eshonov ve Kamilov, 2013: 33).

Bağımsızlık sonrası Bişkek'in etrafında çok sayıda (52) plansız ve kaotik olarak inşa edilmiş konut birimlerinin halkası oluşmuştur. Şehir tarımsal arazinin dönüştürülmesi, park ve yeşil alanların azaltılması ile daha fazla alana yayılmaktadır. Şehrin etrafındaki binaların çoğu, tek katlı kerpiç evler şeklinde inşa edilmiş olup, şehre uygun altyapıdan, sosyal ve kültürel tesislerden yoksundurlar. Büyük çoğunluğunda su temini ve kanalizasyon gibi en temel imkânlar bile bulunmamaktadır. Bu tür bir şehirleşme eğilimi “yanlış kentleşme” şeklinde ifade edilebilir, zira bu bağlamda sadece nicel göstergeler değişmektedir. Oysa başlangıçta kentleşme süreci, daha iyi yaşam olanakları arayışı içerisinde kırsal kesimden şehre göç eden nüfus için yaşam koşullarının iyileştirilmesini, sosyokültürel imkânların sağlanmasını öngörmekteydi (Kasmaliev, 2015: 53).

Kırgızistan'da konutun değişen mülkiyet biçimi, 1994 yılından bu yana ülke bütçesinden konut ve ortak altyapı restorasyonu, tamirat için ödemelerin gerçekleştirilmemesi onun eskimesine neden olmuştur. Ekipmanların, mühendislik ağlarının fiziksel ve manevi aşınması, objeler arasındaki iletişimin kopması %70'e ulaşmıştır. Oş, Celalabat ve Karakol şehirlerinde yüksek oranda su kayıpları (%70) ve su şebekelerinde arızalanma (her yıl şebekelerde km başına 1,5-2 arıza) yaşanmaktadır. Kırgızistan'da kanalizasyon şebekelerinde tıkanmalar ve her yıl km başına 2,5 arıza görülmektedir. 2010 yılında doğal gaz kayıpları 57,6 milyon metreküpe (toplam gelirin % 20.1'i) ulaşmıştır. Yerel yönetim idareleri bütçeden sağlanan sınırlı para fonlarıyla yerel altyapıyı yeterli düzeyde destekleyememekte, bunun sonucunda maliyetlerde artış, nüfusa sunulan hizmetlerin kalitesinde düşüş yaşanmaktadır (Eshonov ve Kamilov, 2013: 43).

Küçük ve orta ölçekli şehirler Kırgızistan'ın bölgesel kalkınma stratejisinde önemli bir yere sahiptir. Küçük ve orta ölçekli şehirler özellikle ek mali kaynaklarla sağlanan devlet desteği sonucunda sosyoekonomik gerginliğin ortadan kaldırılmasını mümkün kılmaktadır (Lappo, 1997: 79). Dolayısıyla, Kırgızistan'da kentsel gelişim süreçleri aşamalı olarak teşvik edilmeli ve aşağıdaki şehirleşme aşamalarından geçmelidir (Dylidaev vd., 2017: 2):

- Şehirlerin hedef odaklı olarak gelişimi; kırsal ekonominin kentsele, tarımsal ekonominin sanayi ekonomisine dönüşümü, bu da ekonominin coğrafi olarak dengeli gelişimini gerektirir;
- Aglomerasyonların oluşumu; coğrafi açıdan bağlantılı ulaşım ve iletişim sistemleri ve ilgili altyapıyı geliştirme üzerine odaklanılmalıdır;
- Yerleşimin destekleyici çerçevesinin oluşumu; ekonomik yoğunluğu artırma, bölgeleri "sıkılaştırma", şehirlerin gelişimi vb.

DEMOGRAFİK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM*

Diaspora ve Göç

Kırgızistan, 100'den fazla farklı etnik grubun yaşadığı çok milletli bir ülkedir. Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Kurulu'nun verilerine göre, 2018 yılında Kırgızistan'ın nüfusu 6 milyondan fazla (6256730) olup, nüfusun %73'ünü Kırgızlar, %15.6'sını Özbekler, %5.6'sını Ruslar ve %5.5'ini diğer etnik gruplar oluşturmaktadır.¹⁵

Kırgızistan'da yaşamakta olan etnik grupların kültürel miraslarının korunması, dostluklarının güçlendirmesini, menfaatlerinin korunması ve siyasi entegrasyonlarını tek bir sivil toplumda destekleme amaçlı 1994 yılında Kırgızistan Halklarının İlk Kurultayı toplanmış ve Kırgızistan Halklarının Kurulu oluşturulmuştur. İlk Kurultay'da Kırgızistan Halklarının Kurulu'nun ilk başkanı olarak tanınmış devlet adamı ve kamu figürü Sopubek Begalievich Begaliev seçilmiştir. Onun adı Kırgızistan Halklarının Kurulu'nun oluşumu ve gelişmesi, kültürel uyum ve barışçılık ile ilişkilidir. Ülkede etnik uyumun korunması için 24 Eylül, 1996 tarihinde Kırgızistan başkenti Bişkek'te Dostluk Evi açılmıştır. Aynı zamanda Orta Asya'da kardeşlik kültürlerinin işbirliğinin gelişmesini ilerletmeyi hedefleyen Orta Asya Halklarının Uluslararası Kültürleri Kurulu'nun Kırgız Vakfı'nın kurulmasına karar verilmiştir.¹⁶

* Bu bölüm Ozodbek Karamatov tarafından yazılmıştır.

15 <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/> (07.06.2018)

16 <http://www.foto.kg/galereya/2356-prezidiumpervogo-kurultaya-narodov-kyrgyzstana.html> (07.06.2018)

1994 yılında Kırgızistan’da kurulmuş olan Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasındaki Ebedi Dostluk Antlaşması çerçevesinde kurulmuş olan Kırgız-Özbek Üniversitesi ve 1997-1998 yıllarında faaliyete başlamış olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, diasporaların anavatanı olan ülkelerle eğitim, kültürel ve insani yardım alanlarındaki işbirliğine örnek gösterilebilir.

Kırgızistan’da nüfus göçü, çözülmeyi bekleyen sosyoekonomik problemler arasındadır. 1991-1994 yıllarında dış göç sürecinin sonucunda yaşanan göç kaybı 282907 kişidir; ülkeye dışarıdan gelenlerin sayısı 147891 kişi iken, ülke dışına gidenlerin sayısı 389859 kişi olmuştur.¹⁷ Göç genellikle Rusya’ya gerçekleşmiş, Kırım Tatarları etnik grubundan yaklaşık 15 bin kişi Kırgızistan’ı bırakmıştır.¹⁸ Kırgızistan’daki siyasi istikrarsızlıklar, 2005 ve 2010 yıllarında ülkedeki rejimin değişmesi ve 2010 yılı Haziran ayında ülkenin güneyinde etnik çatışmaların ortaya çıkması göç süreçlerinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Son yıllarda ülkeden gidenler sayısı azalsa bile, hala yoğun bir dış göç süreci söz konusudur (Tablo 2).

Tablo 2: 2011-2016 Yıllarında Kırgızistan’da Dış Göç (bin kişi)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Kırgızistan Cumhuriyeti	-39.403	-7.487	-7.203	-7.757	-4.229	-3.965
Batken <i>oblastu</i>	-2.261	-77	-200	-350	-114	-69
Celalabat <i>oblastu</i>	-4.981	-285	-556	-694	-249	-232
Isık-Göl <i>oblastu</i>	-2.477	-603	-559	-571	-333	-259
Narın <i>oblastu</i>	-443	-76	-64	-46	-28	-30
Oş <i>oblastu</i>	-7.975	-665	-694	-601	-373	-309
Talas <i>oblastu</i>	-1.105					
	-303					
	-339			-289	-215	-162
Çuy <i>oblastu</i>	-9.171	-2.982	-2.574	-2.559	-1.389	-1.194
Bişkek ş.	-7.439	-2.528	-2.108	-2.273	-1.365	-1.487
Oş ş.	-3.551	32	-109	-374	-163	-223

***Kaynak:** <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/41/> (06.06.2018)

17 <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/> (07.06.2018)

18 http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1762 (06.06.2018)

Ülkeden göç edenlerin %23'ü üniversite mezunu uzmanlar, %66'sı orta ve ikincil özel eğitime sahip göçmenlerdir. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre, yaklaşık 500 bin Kırgız vatandaşı ülke dışında çalışmaktadır. Yerel uzmanlar 1,2 milyondan fazla insanın ülke dışına göç ettiğini, onların da %80'inden fazlasının 35 yaş altı etnik Kırgız olduğunu varsaymaktadırlar.¹⁹ İşgücü göçünün olumlu ekonomik etkileri arasında işsizlik oranının düşmesi ve yurt dışında çalışanların ülkeye yönelik gerçekleştirdikleri iki milyar ABD doları civarındaki para transferleri sayesinde ülkenin ödeme açığının azalması gösterilebilir.

Kırgızistan'ın AEB'ye üye olmasıyla göçmenler için belirli kolaylıklar sağlanmıştır. Kırgızistan vatandaşları, Özbekistan, Tacikistan, Moldova, Ukrayna ve diğer ülkelerden gelen göçmenlerin aksine Rusya'da önemli avantajlardan yararlanmaktadırlar. Örneğin, Kırgızistan vatandaşları Rusya'da yasal olarak ikamet ettikleri sürece Rus vatandaşlarının tüm haklarına sahiptirler.

Ülke dışında çalışan vatandaşların nüfusun maddi refahı üzerindeki etkisi Tablo 3'de ifade edilmiştir. Buna göre, güney bölgelerinde işgücü göçmenlerinin geliri haricindeki yoksulluk oranı Batken *oblusunda* %16.6'ya, Oş *oblusunda* %14.3'e yükselmiştir. İşgücü göçmenlerinin gelirinin etkisiyle ülkedeki yoksulluk derecesi %6.1 (373925 kişi) oranında azalmıştır.

Tablo 3: İşgücü Göçmenleri Gelirinin Yoksulluk Oranına Etkisi

	2012 yıl (%)			2016 yıl (%)		
	Nüfusun yoksulluk oranı	Göçmenlerin yoksulluk oranı	Fark	Nüfusun yoksulluk oranı	Göçmenlerinin yoksulluk oranı	Fark
Kırgızistan	38,0	44,6	6,6	25,4	31,5	6,1
Batken O.	34,2	48,5	14,3	37,0	53,6	16,6
Celalabat O.	55,7	61,8	6,1	32,2	39,9	7,7
Isık-Göl O.	28,1	29,9	1,7	24,7	25,2	0,5
Narın O.	39,9	39,9	-	37,8	37,8	-
Oş O.	51,4	66,7	15,3	22,0	36,3	14,3
Talas O.	39,6	39,6	-	18,1	18,1	-
Çüy O.	16,6	17,5	0,9	30,3	31,0	0,7
Bişkek Ş.	21,4	21,7	0,3	9,8	9,8	-
Oş Ş.	-	-	-	24,6	28,9	4,3

***Kaynak:** <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/01b28ef9-9e8c-4d84-9fae-4b1b58b1aa5a.pdf> (02.06.2018)).

19 <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0355/analit06.php> (06.06.2018)

Kırgız Cumhuriyeti'nin “Kırgız Cumhuriyeti'ne Taşınan Etnik Kırgızlara Sağlanan Devlet Garantileri” kanununa göre, 2010'dan bu yana devletin göç alanında görevli organı aracılığıyla ülkeye dönen etnik Kırgızlara “kayrılman” statüsü verilmektedir. Kayrılman statüsünün ana içeriği, etnik Kırgızlara Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlığına geçene kadar belirli yasal hakları tanımadır. Kayrılman statüsü, etnik Kırgızlara ülkede ikamet etme, çalışma, eğitim ve serbest dolaşım hakkını, emeklilik ödeneklerinin, gerekli tıbbi yardımın sağlanmasını garanti eder. Kayrılman programı kapsamında 2010-2016 yılları aralığında Kırgızistan'a dönen 11 bin etnik Kırgız kayrılman statüsüne sahip olmuş; 24362 etnik Kırgız, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edilmiştir.²⁰

Bağımsızlığın ilk yıllarındaki ekonomideki kötüleşme halkı yurtdışında iş bulmaya mecbur etmiş ve bunun sonucu olarak iş aramak amacıyla yurtdışına göç edenlerin oranı bir hayli yükselmiştir. Öte yandan, bu durum işsizlik probleminin belli ölçüde çözülmesine ve yurtdışından ülkeye döviz para girişinin artmasına sebep olmuştur. Ancak günümüzdeki ülke istatistik kurumu yurtdışına göç edenlerin sayısını tam olarak yansıttığı söylenemez. Bunların beraber işçi göçü sayısının ana bilgi kaynağı olarak sosyolojik araştırmaları ve uzman değerlendirmeleri baz alınmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nin Ulusal İstatistik Komitesi'ne göre, 1991-2005 döneminde yurtdışına 475621 kişiye göç etmiştir. Şu anda ise uzmanların tahminlerine göre, yurtdışında yaklaşık 800000 Kırgız vatandaşı çalışıyor. Kırgız Cumhuriyeti'nin göçmenlik hizmetine göre, her yıl 50000'den fazla kişi ülkeyi uzun bir süreliğine terk ediyor. Vatandaşların göç hareketliliği ülkedeki sosyo-ekonomik ve politik istikrarsızlıkla ilgilidir. Kırgızistan vatandaşlarının 2015'de Rusya'da çalışanlarının sayısı yaklaşık 500000 kişi iken günümüzde 640000 kişiye ulaştığı bilinmektedir. Kazakistan'da yaklaşık 80000, Güney Kore'de yaklaşık 10000-15000 çalışan, Türkiye Cumhuriyeti'nde 10000 kişi çalışmaktadır. 2016 yılında işçi göçmenlerin yurtdışından yaptığı döviz transferlerinin miktarı 1,99 milyar dolardır ve bu rakam ülke GSYİH'inin yaklaşık %35'ine denk gelmektedir. 2017 yılında transfer miktarı 2 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak göçmenlerin yaptığı döviz transferleri sadece yoksulluğun ve toplumsal tabakalaşmanın sonuçlarının ciddiye alınmasını azaltmaktadır.²¹

Kültür-Sanat

Kırgızlar örf, adet, gelenek, görenek gibi kültür unsurlarına sahip çıkmışlardır. Günümüzde bile günlük giyimlerinde milli giysilerini gerek tamamıyla, gerekse

20 <http://www.dw.com/ru/> (24.07.2018)

21 http://vestnik.tj/soc_doc/2016/n1/RU/Ergheshbayev_uj_Yeshenova_s.ye.pdf (30.06.2018)

kısmen giymeye devam etmektedirler. Giyimleri genelde el işi olup, sanayide sadece büyük parçaların birleştirilmesi yapılmaktadır. Model ve çizim olarak ise çağdaş modeller ve çizimler kullanılırken, motif ve işlemler tamamen otantik formunu korumaktadır. Giyimlerinde gösterdikleri bu hassasiyet gerek günlük yaşamlarında, gerek milli oyunlarında, gerekse de milli müzikleri ve milli çalgılarında görüldüğü gibi tüm etkisiyle devam etmektedir (Gülbeyaz, 2013:3; Tanrısever ve Amanbek Kyzy, 2015: 860).

Kırgızistan’da kültür alanındaki politikaların yürütülmesi Kültür, Bilgi ve Turizm Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir. Kırgızistan’da Sanat Enstitüsü ve Konservatuar bulunmaktadır. Devletin kültür alanında uyguladığı temel girişimler aşağıdaki gibidir: “Madaniyat” programı (1997-2000), “Bilim” eğitim programı vb. Bunların dışında Ulusal Yazarlar Birliği, Bişkek Pen (Kalem) Merkezi, Görüntü Yönetmenleri Birliği, Sanatçılar Birliği vb. sendikalar da faaliyet göstermektedir. Ayrıca ülkede 577 kulüp, 1010 devlet kütüphanesi, 8 sanat galerisi mevcuttur. Kırgızistan’ın film stüdyosu Kırgızfilm, gelecek vadeden oluşumlardandır. “Literaturnyy Kyrgyzstan”, “Literaturnaya Aziya”, “Kurak” gibi edebi dergiler yayınlanmaktadır. 2001’den bu yana bölgedeki yazarları birleştirmek için bir dizi ortak proje başlatan Orta Asya Edebiyat Akademisi çalışmalarını sürdürmektedir. 2003 yılında Orta Asya Sanat Akademisi kurulmuştur (Abashin, 2009: 7-8).

2000’li yılların başında Bişkek’te yeni nesil genç şehir ressamlarının yarattığı “Zırlı tren” (Aleksandr U, Ira Dekker, Roman Maskelev) akımı güncellik kazanmıştır. Bu akım çok katmanlılık, her eserin çok yönlü yorumlanması, deney ve arama, ironi ve provokasyon gibi özellikleri (“Çay Töreni” (2001), “Uzay Belirsizliği” (2002)) barındırmaktadır.

2001 yılında dünyanın dört bir yanındaki sanatçıların iletişim merkezi olan uluslararası kuruluş “Art Connection”’un düzenlediği projenin ilk aşaması (“Sonsuzluk İmzaları”) Isık-Göl’ün Bokonbaevo köyünde gerçekleşmiştir. Ağustos, 2003’te Tamga köyünde farklı ülkelerin ressamları 20 günlük yaratıcı işbirlikleri sonucunda kendi eserlerini sundukları “Arayış İçerisinde” adlı sergi açılmıştır. Serginin temel amacı, Orta Asya ve Avrupa kültürlerinin karşılıklı etkileşimi ve zenginleştirilmesi yollarını araştırma, ortak çalışmalar esnasında ortaya çıkan görüş, tecrübe, teknoloji alışverişi olmuştur. 2002 yılında akademik eğitime sahip sanatçı profesyoneller olan Gulnara Kasmaliova ve Muratbek Dzhumaliev tarafından “ArtFast” derneği kurulmuştur (Staruseva, 2011).

Ülkede göçebeliliğin orijinal, zengin kültürünü koruma ve geliştirme, Kırgız halkının vatansever ruhunu yükseltme amaçlı Dünya Göçebe Oyunları geleneği başlatılmıştır. Her iki senede bir düzenli olarak gerçekleştirilen bu etkinlik ilk kez Kırgızistan’ın Çolpon Ata şehrinde 9-14 Eylül 2014 tarihlerinde yapılmıştır.

2016 yılında 8'i Bişkek'te, 3'ü Celalabat bölgesinde, 3'ü Oş'ta, 2'si Narın bölgesinde, 1'i Batken bölgesinde, 1'i Isık-Göl bölgesinde, 1'i Oş bölgesinde, 1'i Talas bölgesinde olmak üzere 20 profesyonel tiyatro görev yapmıştır. Bu dönemde tiyatrolarda 200 bin seyircinin izlediği 1470 oyun sahnelenmiştir. Devlet Akademik Rus Drama Tiyatrosu, Bişkek ve Oş'taki kukla tiyatroları, Kırgız Ulusal Drama Tiyatrosu en popüler tiyatrolar arasındadır. 2016 yılında ülkede ziyaretçi sayısının 667 bin kişi olduğu 64 müze bulunmuştur. Müze çalışanları Kırgızistan'ın tarihi ve kültürel mirası ile ilgili 1,5 bin sunum ve 12 binden fazla gezi gerçekleştirmişlerdir (Mezhdunarodnyy Den', 2017).

Kültür alanındaki eğitim sistemi, 59 çocuk müzik okulu, 5 çocuk resim okulu, 11 çocuk sanat okulu, 8 uzmanlaşmış meslek kuruluşu ve 2 yüksek öğrenim kurumunun etkinliklerini içermektedir. Bu alanda 2 binden fazla öğretmen tarafından 15 binden fazla öğrenciye eğitim verilmektedir (O Gosudarstvennoy Politike, 2017).

2009 yılında "Sulayman-Too" Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi Kompleksi, 2014 yılında "Krasnorechinskoye (Nevaket)", "Ak-Beşim (Suyab)" antik kentleri, Burana Kulesi (Balasagin) UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dâhil edilmiştir. Tarihi ve kültürel miras objelerinin doğal ortamlarında korunmalarını sağlamak için tarihi ve kültürel miras objelerini koruma alanları oluşturulmuştur. Bunlar, koruma alanı, düzenleme alanı ve korunan doğa objeleri veya tarihi manzara alanlarıdır. Kırgız Cumhuriyeti'nin ulusal öneme sahip 23 tarihi ve kültürel eserini koruma alanlarının projeleri tasarlanmıştır (Ob Utverzhdenii Kontseptsii, 2015).

2016 yılı Kırgızistan'da "Tarih ve Kültür Yılı", 2017 yılı, "Ahlak, Eğitim ve Kültür Yılı" ilan edilmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin kültür alanındaki politikasının temel ilkeleri 7 Nisan, 2009 tarihli "Kültür Hakkında"ki kanunda aşağıdaki gibi ifade edilmiştir.²²

- Kültürün, Kırgızistan halkının manevi gelişiminin, ahlaki eğitiminin temel faktörlerinden biri olarak tanınması;
- Kırgızistan halkının tarihi ve kültürel mirasının korunması, güçlendirilmesi ve gelişiminin sürekliliğinin sağlanması;
- Dünya kültüründeki ulusal kültürün bütünlüğünü korumak ve onu çeşitli kültürlerin başarıları ile zenginleştirmek;
- Sanatsal etkinlik özgürlüğü;
- Kültürel varlıkların yaratılması, kullanılması ve yayılması konusunda vatandaşlara hak ve fırsat eşitliğini sağlama;

22 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202499> (15.03.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Diğer ülke ve halklarla kültürel işbirliği için yasal dayanakların oluşturulması;
- Kültürün gelişiminde devlet ve toplumun ilgi ve çıkarlarının birleşimi;
- Kültür ve sanat alanlarında devlet desteği;
- Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarının kültür alanında faaliyet gösterme ve kültürel yaşama katılım sağlama haklarının korunması vb.

Gençlik

Kırgızistan'da gençler nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturur, ancak onların birer birey olarak sosyal ilerlemeyi başarmaları epey sıkıntılıdır. Bu durum ülkede değişik düzeylerde sosyal gerginliğe neden olmaktadır. Demografik açıdan 14-28 yaş aralığındaki gençler nüfusun üçte birini oluştururken, 29 yaşa kadarki çocuk ve yetişkinler %60'lık bir orana tekabül etmektedir. Gençlerin yaklaşık üçte ikisi ülkenin kırsal alanlarında yaşamaktadır. Gençlerin gerekli altyapı, hizmet ve fırsatlardan yoksun kalmaları, Bişkek ve çevresine yoğunlaşan iç göçe neden olmaktadır. Göçmenler çoğunlukla tecrit edilmekte, sosyal hizmetlere erişim problemleri yaşamaktadırlar. Aynı zamanda yüz binlerce Kırgızistanlı genç iş arama amaçlı yurtdışına gitmekte. Onların gerçekleştirdiği para transferleri ülke ekonomisini desteklemekte, ancak ailesel ve toplumsal bölünmeye neden olmakta, ayrıca göçmenlerin çoğu düşük ücretli ve tehlikeli işlerde istihdam edilmektedir. Yüksek göç düzeyine rağmen, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) verilerine göre, ülkedeki işsizlerin %50'si, gençlerdir. Dolayısıyla, gençler uzun bir süre ekonomik olarak anne baba ve akrabalarına bağımlı olmaya devam etmekte. Gençler evlenip erken yaşta çocuk sahibi olmakta, ancak bağımsız, istikrarlı ailenin yaratılması, geçimi sağlamanın maddi yetersizliğiyle sınırlandırılmaktadır. Aynı zamanda ülkenin güney ve kuzeye bölünmesi, çatışmalara neden olan etnik grup gerginlikleri, ülke içinde sosyoekonomik baskıları arttırmaktadır (Esengul vd., 2012).

Elde edilen veriler ve yapılan araştırmalar Kırgızistan'da gençlerin net bir değer hiyerarşisinin, belirli siyasi tutumunun olmadığı, güncel sosyal ve ekonomik durum konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları yönündedir (Molodezh Kyrgyzstana, 2014). Birçok genç insan gelecekleri konusunda aşırı yüksek beklentilere sahiptir, bunun nedeni, planlarını gerçekleştirirken karşılaşılabilecekleri engellerin farkına varamamalarıdır.

Modern şartlara uyarlanmamış gelenek ve değerler, toplumsal gelişimi engeller niteliktedirler. Medya ve kitle iletişim araçları etkisiyle gençlerde milli gelenek ve değerlerin çarpıtılmış bir biçimde algılanması söz konusudur. Örneğin,

kız kaçırma geleneğinin genç bayanların sağlığı üzerine olan etkisi; tespit edilen verilere göre, her sene 10 bine yakın genç bayan yasal olmayan bir biçimde kaçırılmaktadır. Bu durumda ulusal kitle iletişim araçları, gençliğin ahlaki ve zihinsel sağlığının oluşum sürecine olumsuz etki etmektedirler.

Boş zaman, gençlerin hayatlarının görüşlerini şekillendirdikleri, kendilerini geliştirdikleri ve gerçekleştirdikleri önemli bir parçasıdır. Kırgızistanlı gençlerin yarısından fazlası, eğitim, çalışma ve ev işleri haricinde dinlenme, eğlence, ilgi çekici aktiviteler için serbest zamana sahiptir. Şehirli gençlerin köylü gençlere nazaran daha fazla boş zamana sahip olmaları ise kırsal yaşama özgü özelliklerle koşullandırılmaktadır. Kırsal gençlik televizyon seyretmeye kentsel gençliğe göre %10 oranında daha fazla zaman harcamaktadır. Ek eğitim, fiziksel kültür ve spor altyapısı köylerde daha az gelişmiştir. Son zamanlarda insanların beden eğitimine olan ilgisi ve düzenli olarak spor yapan vatandaşların sayısı azalmıştır.

Gençlik ve çocuk turizmi, ülkede gençlerin serbest zamanlarını değerlendirmeleri açısından gelecek vaat eden alanlardan biridir; kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasının, değer yönelimlerinin oluşumunun önemli bir yolu, bireyleri sosyalleştirmenin yöntemlerinden biridir (Strategiya Molodezhnoy Politikası, 2016).

Gençlere yönelik gerçekleştirilen devlet politikasını temsil eden kanunlardan biri, 31 Temmuz, 2009 tarihli “Devlet Gençlik Politikasının Temelleri Hakkında”ki kanundur.²³ Kanun, genç vatandaşların ve gençlik örgütlerinin hak ve çıkarlarını gerçekleştirmeyi ve potansiyellerini devlet ve toplumun çıkarları doğrultusunda kullanmayı destekleyen yasal, ekonomik, sosyal ve diğer koşulları sağlamayı öngörmektedir. Devlet gençlik politikasının amacı, gençlerde Kırgızistan’ın toprak bütünlüğünü ve halkının kültürel kimliğini korumaya, ülkenin istikrarlı bir biçimde yenilikçi gelişimini sağlamaya yönelik aktif bir sivil konum ve değer yönelimini oluşturmaktır. Bu amaca ulaşmak için aşağıdaki görevlerin yerine getirilmesi gerekir:

- Sosyalleşme için gerekli koşulları yaratma;
- Manevi ve ahlaki değerler ve kültürün oluşumu;
- Sağlıklı olmayı destekleme, sağlık hizmetlerine erişim;
- Profesyonel hazırlık ve eğitim için gerekli şartları oluşturma;
- İstihdamı teşvik etme ve sosyal korunmayı sağlama;
- Sosyal açıdan faydalı inisiyatifleri uygulama;
- Boş zamanı etkin kullanma ve sanat potansiyelini geliştirme;

23 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202686> (13.05.2018)

- Gençlerin toplum ve devletin yaşam süreçlerine katılımı, sivil sorumluluk eğitimi vb.

Günümüzde Kırgız aydınlarının en çok kaygılandıkları durum, Kırgız gençlerinin, kendi aralarında bile Kırgızca konuşmamasıdır. Sovyet döneminden gelen bir alışkanlık ile Rusça konuşmak, özellikle gençler arasında, medeniyet göstergesi olarak kabul görmektedir. Gençlerin Kırgızca'ya yönelik bu vurdumduymaz tavırları, Şayloobek Düyşeyev'i de oldukça rahatsız etmektedir. Şayloobek Düyşeyev "Ene Tilin Unutkandar" (Ana Dilini Unutanlar) (1991: 17) adlı şiirinde, Kırgız gençlerinin nasıl olması ve nasıl olmaması gerektiğini basit ifadelerle anlatmaktadır:

<i>Kırgızın deysiñ maga</i>	<i>Kırgız'ım dersin bana</i>
<i>kıyşaktap biylep turup,</i>	<i>sırıtp dans ederken,</i>
<i>kırgızın deysiñ maga</i>	<i>Kırgız'ım dersin bana</i>
<i>tamekiñdin tütünüñ üylöpturup,</i>	<i>sigaranın dumanını üflerken,</i>
<i>Kırgızın deysiñ maga</i>	<i>Kırgız'ım dersin bana</i>
<i>kırgızça arañ süylöpturup.</i>	<i>Zar zor Kırgızca konuşurken.</i>

Şair yukarıdaki mısralarda, günümüz Kırgız gençlerinin geleneklerinden uzaklaşmalarını ve Kırgız gencine yakışmayacak tavırlarını, ciddi bir meselelerde bile gayri ciddi tutum sergileyerek davranmalarını ("sırıtarak dans etmeleri", "sigaranın dumanını üflemleri") eleştirmektedir. Kırgız olmanın, Kırgızca bilmek ve konuşmakla mümkün olacağını belirtmektedir. Şair şiirinde, Murat adındaki bir Kırgız gencinin şahsında, Kırgız gençlerinin millî dil hususunda yaşadıkları buhrana ve ikileme dikkat çeker:

<i>...tuugan el keçir, keçir,</i>	<i>...halkım beni affet, affet,</i>
<i>tuz-nanına tükürböymün,</i>	<i>tuzuna ekmeğine tükürmem,</i>
<i>a birokem ne kılam,</i>	<i>fakat ne yapabilirim,</i>
<i>enemdi tüşüñsöm da,</i>	<i>annemi anlasam da,</i>
<i>ene tildegenge men tüşünböymün.</i>	<i>ana dil denileni ben anlamıyorum.</i>

Murat'ın, dil konusunda yaşadığı ikilem ve iç dünyasında ortaya çıkan sıkıntı, aslında Kırgız gençlerinin, şairin penceresinden olması gerekenin verilmesinden başkası değildir. Mısraları okuyan ana dil hususunda gerekli itinayı göstermeyen bir gencin suçluluk hissetmemesi imkânsızdır. Bir gencin, annesinin dediklerini anlamamasıyla, yabancılaşmanın en acı örneğini mısralarına yansıtan şair, Kırgız gençlerinin sadece Kırgız Türkçesini bilmelerinin yeterli olmayacağını, "ana dil" kavramının anlaşılmasının daha önemli olduğunu ifade etmektedir. Şair, Murat'ın ana dili kavrayamamış olmasından kaynaklanan durumu:

*Tüşünböymün
ırıñdı,
makalıñdı,
Koşoyuñ, Bakayıñdı?*

*Anlamıyorum
şiiirini,
atasözünü,
Koşoy'unu, Bakay'ını?*

mısralarıyla açıklamaktadır. Düşseyev'in anlatmaya çalıştığı “ana dil” meselesi sadece, Kırgız Türkçesinin, Kırgız insanları tarafından konuşulması, anlaşılması değildir. Kırgız Türkçesinin bilinmesi, şiirlerin ve atasözlerinin anlaşılması, Manas destanının kahramanları olan Koşoy ve Bakay'ın bilinmesi demektir. Bunların anlaşılması, Kırgız millî kimliğinin anlaşılması ve bilinmesi yönünde anlamlandırılmaktadır. Şair, şiirin devamında Murat'ın şahsından Kırgız gençliğinin durumunu tasvir eder:

*...tili bar bolgonmenen
kançalar sen sıyaktuu duduk boldu
ene tilin
tilmeçsiz süylöy albay?*

*...dili olmasına rağmen,
niceler senin gibi dilsiz kaldı
ana dilini
tercümansız konuşamadan?*

Şair, Kırgız gençliğinin vurdumduymaz tavrına, millî konularda hassasiyet kazanamamış olmalarına çok üzülmemektedir. Kırgız gençliğinin durumunun acınacak derecede olduğunu göstererek onları hırslandırma çabası mısralarda kendini hissettirmektedir. Dili olmasına rağmen, konuşamayan, kendini ifade edemeyen, “ana dili”ni bir tercüman olmadan anlayamayan ve anlatamayan bir insan tasvirinin, az da olsa millî hassasiyeti olan Kırgız gencini etkilememesi, ona durumun vahametini hissettirmemesi düşünülemez. Aydın, şair, bilim adamı, işçi, memur gibi toplumun her kesiminden insanların vurdumduymaz tavırlarıyla, Kırgız Türkçesi ve Kırgız gençliği bu hale gelmiştir. Şair şiirine aşağıdaki gibi devam eder:

*ene tilin unutup mansap üçünana
eh kançalarmañ kurtka aylanışkan.*

*dilini unutup makam için
Ah niceleri var mankurt olan.*

Görüldüğü gibi, şair, şiirindeki eleştirel üslubunu daha da keskinleştirmektedir. Cengiz Aytmatov'un “Gün Olur Asra Bedel” adlı millî kimlik üzerine yazılmış en anlamlı romanına atıfta bulunarak, mevki makam sahibi olabilmek amacıyla “ana dil”ini, kimliğini unutan “mankurt” tabir edilen kişilerin günümüzde sayılarının çok olduğunu söyler (Kallımcı, 2015: 155-157).

BAĞIMSIZLIK SONRASI EKONOMİK DÖNÜŞÜM*

SSCB sınırları içinde bulunan 15 ülkenin hangi alanlarda ihtisaslaşması ve bu ülkelerin coğrafi, kültürel ve ekonomik yapılarına bakılarak ne tür üretime

* Bu bölüm Ozodbek Karamatov tarafından yazılmıştır.

yöneleceği merkezden belirlenmiştir. Bu ülkeler, ürettikleri ürünleri Birlik içinde satarak karşılığında ihtiyaç duydukları ürünleri almışlardır. Böyle bir ekonomik yapı ülkeleri birbirine bağımlı hale getirmiştir. Bu işbölümü ve uzmanlaşma Kırgızistan'ın hayvancılık ve kısmen de olsa tarıma yönelmesine yol açmıştır. Sonuçta Kırgızistan 3 milyonu büyükbaş olmak üzere yaklaşık 15 milyon hayvanın yetiştirildiği bir ülke olmuştur.²⁴

Bağımsızlığın İlk Yılları Geçiş Ekonomisi ve Programlar

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan, merkezi planlamaya dayanan ekonomik sistemden piyasa mekanizmasına geçme hususunda diğer bağımsız cumhuriyetler gibi ekonomik reformlar başlatmıştır. Bu süreçte Sovyet ülkelerinin Kırgızistan ürünlerine olan talebinin düşmesi ve ülke içindeki talep yapısının değişmesi, ülke ekonomisinin büyük oranda kötüye gitmesine sebep olmuştur. Örneğin, bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılında 2,57 milyar dolar olan GSYİH, 1993 yılında 25%'den daha fazla oranda düşmüştür.²⁵

Bununla beraber, uluslararası ve bölgesel ekonomik işbirliklerine entegre olmaya çalışan ülke, küreselleşmenin etkisiyle devletin ekonomideki payını azaltmak ve hızlı bir özelleştirme sürecine girmek zorunda kalmıştı. Bu anlamda Kırgızistan serbest piyasa ekonomisine geçmeyi hedefleyen yeni dönüşüm programlarını başlatmıştır. Hem Kırgızistan'ın hem de diğer yeni bağımsız cumhuriyetlerin bu reformların gerçekleştirilmesi için iki yöntemden birini takip etmesi gerekiyordu. Birincisi, “şok terapi” ya da “büyük patlama” diye adlandırılan ve radikal bir biçimde kurumsal sistemin değişimini öngören yöntem iken, ikincisi ise kademeli bir biçimde reform yapılmasını öngören yöntemdir. Liberal ekonomiye geçiş programları, Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in kurduğu hükümet tarafından kabul edilmiştir. Ekonomik dönüşümün gerçekleştirilmesi için yapılan reformların başlıcaları şunlardır:

- Özelleştirmelerin gerçekleştirilmesi;
- Küçük ve orta ölçekli işletmeler temelinde girişimciliğin geliştirilmesi;
- Piyasa altyapısının oluşumu ve çeşitli kurumların organizasyonu;
- Ekonominin demonopolizasyonu ve rekabetin gelişimi;

24 <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-316-2014081458sosbilkongre66.pdf>. 30.06.2018)

25 <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/kyrgyz-economy/241-ekonomika-kyrgyzstana-v-1991-2005-godah.html> (16.03.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Devlet kontrolünün kaldırılması yoluyla fiyatların serbestleştirilmesi ve arz ve talep doğrultusunda fiyat oluşumuna geçiş;
- Nüfusun piyasa ekonomisinin koşullarına uyum sağlamasını sağlayacak güçlü bir sosyal destek sistemi;

Buna göre hükümetin dönüşüm politikaları genel olarak 3 aşamada gerçekleştirilecekti; özelleştirme politikası; piyasayı serbestleştirme politikası; para ve vergi politikaları. 1992 yılında *Jogorku* Keneş tarafından 1992-1995 yılları arasındaki geçiş ekonomisinin birinci aşamasında gerçekleştirilecek ekonomik reform programı kabul edilmiştir. Bu programda piyasa sisteminin temelini oluşturan özelleştirmeye vurgu yapılmış ve fiyatların liberalizasyonu, özel mülkiyet, serbest ticaret, ithalat ve ihracat ile ilgili sınırlamalar iptal edilmiş ve toprak reformları, tek kredi, maliye, para ve vergi politikalarını oluşturmayı hedefleyen birkaç karar kabul edilmiştir. Örneğin, 19 Nisan 1991 yılındaki “Toprak reformu”, 20 Aralık 1991 yılında “Özelleştirme” gibi kanunlarının kabul edilmesiyle 1995 yılına kadar süren özelleştirme sürecinin sonucunda ülkede üretim yapan 53000 tane kurumun %60’ı özelleştirilmiştir (M. Turaeva, 2016). Ülkenin GSYİH’si büyük ölçüde tarım sektörüne bağımlı olmasından dolayı sayısı 300 olan *kolhoz* ve *sovhoz* sisteminin yerine çiftçilere 49 yıl süreyle toprak kiralama hakkı tanıyan arazi kiralama sistemi oluşturulmuştur (O. Karamatov, 2004).

Bu reformların temel amacı, ekonomideki devlet müdahalesini en aza indirmek ve özel işletmelere, şirketlere vb. tam ekonomik özgürlüğü sağlamaktır. İlk aşamada (1991-1993), özelleştirmenin yasal temelleri düzenlenmiş ve halka ödenmiş olan özel ödeme kaynaklarının (ÖÖK) kullanımıyla kitlesel özelleştirme programı oluşturulmuştur. 1993 yılın başlarında ÖÖK’nin sadece %3’ü kullanılmıştır. Bu aşamada devlet işletmelerinin yaklaşık %50’i özelleştirilmesi neticesinde %7.7’i – kooperatif mülkiyetinin, %9.2’si – *kolhoz* mülkiyetinin, %9.3’ü – işletme işçilerin mülkiyetinin, %14.3’ü – devlet ve işletme işçilerinin mülkiyetinin, %0.5’i – özel mülkiyetin olmuştur.²⁶

1994 ve 1995 yıllarını kapsayan ikinci aşamada ÖÖK, “Upay” olarak tanımlanan likiditeli menkul kıymetlere eşit olan özelleştirme “kupon”larına değiştirilmiş ve özelleştirme ‘kuponlu’ özelleştirme adını almıştır. Yeni özelleştirme sistemi oluştururken birinci aşamadaki eksiklikler ve IMF ve DB gibi uluslararası finansal kurumların tavsiyeleri dikkate alınmıştır. Özel yatırımcıların özelleştirmeye aktif katılmaları için devlet mülkiyetinin satışını rekabetçi yarışma ve açık artırma yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Mayıs 1995’te Bışkek’te Kırgız Fon Borsası

26 <https://elibrary.ru/item.asp?id=24080637>. 30.06.2018)

(KFB) açılmıştır ve Ocak 1996 itibariyle KFB’ da 114892,5 milyon som kupon değerinde özelleştirme işlemleri kaydedilmiştir.

Ülkede özelleştirme yapılırken şirketleşme, rekabetçilerin yarışması şeklinde satış, açık artırmayla satış vb. yöntemler kullanılmıştır²⁷. Birinci ve ikinci aşamalar sürecinde özelleştirilmesi hedeflenen devlet sanayi işletmelerinin %59’u veya 5,896 işletme özelleştirilmiştir. Sektörler bağlamında özelleştirilen sektörün payı sanayide - %76.7, tarımda - %40.2, inşaatta – %53.3, ulaşımda - %46.4, ticarete (lokanta, kafeterya, restoran vb. dâhil) – %95.5, hizmet sektöründe - %100 olmuştur. Tabloda görüldüğü gibi özelleştirme neticesinde ülke ekonomisinde çeşitli mülkiyet biçimlerini kurulmuştur. Bu süreçte özelleştirme aşamasının temeli tamamlanmış olsa da dönüşüm politikalarının ana amacı – ekonomide reel bir rekabet alanının yaratılması gerçekleşmemiştir.

1996-1998 döneminde gerçekleştirilen üçüncü aşamada ekonominin temel sektörlerinin tekelleri olan enerji, telekomünikasyon, havacılık, madencilik ve dinlenme tesisleri gibi orta ve büyük işletmelerinin mülkiyetleri değiştirilmiştir. Bu yıllarda yapılan reformlar sonucunda, devlet mülkiyetinin aktif dönüşümü neticesinde mülkiyet yapısında ve mülkiyet ilişkilerinde önemli değişiklikler olmuştur:

- 1998 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası, mülk sahiplerine arazi başta olmak üzere mal varlıklarını istedikleri gibi kullanma olanağını sunan toprak özel mülkiyet hakkını tanıyarak, ülkede arazi piyasasının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Kasım 1998’de Kırgızistan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı tarafından onaylanarak “Arazinin özel mülkiyeti kavramı” kabul edilmesiyle arazinin özel mülkiyete geçmesi ve arazi piyasasının işleyişinin prosedürleri belirlenmiştir.
- 1998’de Kırgızistan açısından bir diğer önemli olay ise bir Orta Asya ülkesi olarak DTÖ’ye üye ilk ülke olması idi.
- Bu aşamanın bir diğer önemi dönüşüm döneminde para politikalarını gerçekleştirmek ve sermaye piyasasının aksaksız işlemesi için bankacılık sektöründe reformların başlanmasıdır. Ülke Merkez Bankasının ticari bankaların finansal göstergelerine talebi daha sıkı oldu.

2000-2005 dönemini kapsayan dördüncü aşamada önceki aşamalardaki bazı eksikliklerden dolayı ülkedeki ekonomik durum yeterli derecede sürdürülebilir değildi. Ülkedeki makroekonomik istikrarsızlık ve dışa bağımlılık şunlara neden olmuştur:

27 “Osnovnyye Napravleniya Sotsial’no-Ekonomicheskogo Razvitiya Kyrgyzstana v Sovremennyykh Usloviyakh”. <http://works.tarefer.ru/99/101294/index.html> (27.06.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Geleneksel olarak ülkenin başlıca ekonomik sorunlarından biri olan yüksek bütçe açığı;
- Yıllık GSYİH'ı aşan kamu borcunun büyüklüğü ve kamu borcunun ödeme maliyetleri, bütçe üzerinde ağır bir yük haline geldi;
- Gölge ekonomisinin payı 2000 yılında GSYİH'nin %25'ne kadar yükseldi.²⁸

Bu aşamada ülkenin makroekonomik politikası dış borç düzeyini azaltmaya ve ülkenin borç ödeme gücünü korumaya odaklanmıştır. Dönüşüm hedeflerini gerçekleştirmek ve sürdürülebilir kalkınma için hükümet tarafından uzun vadeli “2001-2010 için Kapsamlı Kalkınma Programı” ve orta vadeli “2003-2005 Ulusal Yoksulluğun Azaltılması Stratejisi” kabul edilmiştir. Bu program ve stratejinin uygulamasıyla ortaya çıkan bazı problemleri sistemli bir şekilde çözülmesini, devletin ve toplumun ekonomik ve sosyal alanlarda dinamik gelişimini sağlamak da temel amaçtı. Dönüşüm politikalarının özelleştirme reformları neticesinde 1991 ve 2009 yılları içerisinde 7284 işletmenin mülkiyet sekli değiştirilmiştir; sanayide - 546 işletme, tarımda - 389, inşaat - 435, ulaşımda 184, hizmet sektöründe - 1936, ticaret sektörü ve lokantalar - 1916, üretimden dışı sektörde - 618, diğer sektörlerde 1260 işletme özelleştirilmiştir. Devlet mülkiyetindeki işletmeler yerine 1684 anonim şirketi ve 225 limited şirketi kurulmuştur.²⁹

Ekonomik reformların ilk aşamalarındaki eksikliklerinin zaman içinde giderilmesi, sosyo-ekonomik kalkınma programlarının kabul alınması, rublenin yerine Kırgız somuna geçilmesi, Orta Asya ve BDT ülkelerinin içinde olduğu entegrasyon süreçlerine aktif bir şekilde katılması ve başka uluslararası kuruluşlara üyeliğinin sağlanması gibi faktörlerin etkisiyle ülkenin milli ekonomisi yavaş yavaş canlanmaya başlamıştır. 1992 yılından itibaren BDT üyesi olan Kırgızistan, 1994 yılında Özbekistan ve Kazakistan'la Gümrük Anlaşmasını imzalamışlar.

Sonuç olarak, Kırgızistan 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra gerçekleştirilen dönüşüm politikaları neticesinde ülke ekonomisinde, önemli kurumsal değişikliklere gitmiş bulunmaktadır. İktisadi işletmelerin büyük bölümünün özelleştirilmesiyle işletmelerin mülkiyetleri değişmiştir. Organizasyon ve üretim yapıları da değişikliğe uğramış olup, piyasa kanunlarına dayanan yeni iktisadi ilişkiler ortaya çıkmıştır. Böylece ekonomide küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşan bir yapı ortaya çıkmıştır. Tarım sektörü, tamamen yeniden yapılandırılmıştır. Makroekonomik dengeyi sağlamak için maliye-bütçe, para-kredi ve fiyatların liberalizasyonu gibi politikaları gerçekleştirilmiştir.

28 <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/kyrgyz-economy/page.2.241-ekonomika-kyrgyzstana-v-1991-2005-godah.html> (07.04.2018)

29 <https://elibrary.ru/item.asp?id=24080637> (30.06.2018)

Temel Çerçevesiyle Ekonomik Yapının Güncel Verileri

Orta Asya cumhuriyetleri arasında Kırgızistan dağlık bir bölgede bulunmaktadır ve topraklarının büyük bölümü 1500 metrenin üzerindedir. Ülke ekonomisi hayvancılık ve madencilığe dayanır. Hayvancılık ürünlerinden dışarıya et, deri, yün ve halı ihraç edilmektedir. Sulanabilen vadilerdeki verimli alanlarda buğday, pamuk, kenevir, tütün, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, mısır, meyve ve sebze yetiştirilmesi ülkede hayvancılıktan sonra tarımı ikinci önemli sektör haline getirmiştir. Ülkedeki tarım sektörünün GSYİH'deki payı hava koşullarına bağlı olarak her sene değişiklik göstermesine sebep olmaktadır. Diğer taraftan, bağımsızlık sonrası meydana gelen ekonomik kriz neticesinde sanayi çökmüşken, tarım ve hayvancılık sektöründe üretim artmıştır. Kırgız ekonomisine yön veren enerji, et ve süt ürünlerinin üretimi sanayisi, maden işletme sanayisi, dikiş, deri işleme ve un üretimi sanayisi gelişmiştir. Altın üretimi ekonomiyi olumlu yönde etkilemiştir. 1999 yılı itibarı ile tarım ağırlıklı olmak üzere altının da etkisiyle Kırgız ekonomisi 1999-2001 yılları arasında %4.6 oranında büyüme gerçekleştirmiştir. 2002 yılında Kumtor altın madeninde bir kaza meydana gelmiş ve üretim durmuştur. Üretimde bir önceki yıla göre % 30 oranında düşüş gerçekleşmesiyle ülke ekonomisine büyük darbe vurulmuştur. 2003 yılında Altın madeninin tekrar eski seviyesine ulaşması ve dünya altın fiyatlarındaki artış sayesinde Kırgızistan ekonomisi %6.7 oranında büyümüştür.³⁰ Bu büyüme ertesi yıllarda da sürmüş ve son yıllarda ülke ekonomisi genel olarak dinamik bir yükseliş göstermiştir (Tablo 4).

Tablo4: Kırgızistan Cumhuriyeti'nin temel makroekonomik göstergeleri (önceki yıla göre %)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
GSYİH	99,9	110,9	104	103,9	103,8	104,5
Sanayi GSÜ	84	129	98	95,6	104,9	111,5
Tarım GSÜ	101	103	99,5	106,2	103,1	102,2
Duran Varlıklara Yatırım	142	108	125	114	105,8	106,2
Taşımacılık	107	104	104	103	105	106,2
Perakende Satış Cirosu	111	109	109	106	105	106
BDT ülkeleriyle İhracat	107	91	88	86,3	101,7	124
BDT dışındaki ülkelerle İhracat	66	124	99	91,4	107,1	107,5
BDT ülkeleriyle İthalat	123	104	94	78,4	76,6	118,1
BDT dışındaki ülkelerle İthalat	129	114	97	64	119	107,3

*Kaynak: "Osnovnyye Makroekonomicheskiye pokazateli Kyrgyzskoy Respubliki".

30 <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-316-2014081458sosbilkongre66.pdf>
(04.06.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

(<http://www.cisstat.com/rus/macro/kir.htm>. (04.06.2018)).

Kırgızistan'ın dışa bağlı ekonomisinin 2014-2015 yıllarında hem üretimde, hem dış ticarete büyüme eğilimi yavaşlamıştır. Bununla beraber Kırgızistan'ın GSYİH'si 2017 yılında 520,958 milyar som'a, ulaşmıştır (Tablo 5).

Tablo5: *Kırgızistan Cumhuriyeti'nin GSYİH'nin 2013-2017 yıllardaki dinamiği (milyon som, cari fiyatlarla)*

	2013	2014	2015	2016	2017
GSYİH (mln. som)	355294,8	400694,0	430489,4	476 331,2	520 958,6
Sanayi GSÜ	65801,52	65938,4	71916,1	86575,6	94901,5
Tarım GSÜ	52 007,6	58 976,8	60 530,1	61 134,6	64 225,1
İnşaat GSÜ	22 466,5	29 780,3	36 042	39 873,3	42 933,9
Dolayı vergiler	49 415,5	55 931,1	50 727,2	62 532	69 092

Kaynak: "VVP po Vidam Ekonomicheskoy Deyatel'nosti v Tekushchikh Tsenakh". (<http://www.stat.kg/ru/opendata/category/164/> (04.06.2018)).

Kırgızistan'da hem mali istikrarı sağlamak için bütçe alanında yürütülen politikalar hem de yüksek enflasyonu azaltabilmek için bütçe sıkı biçimde uygulanmıştır. Bunun neticesinde 2011 yılında %16.6'e yükselen enflasyon oranı 2015 yılında %6.5'e ve 2016 yılında %2.9'e azalmıştır.³¹ Bağımsızlığın ilk yıllarında bütçe alanındaki reformlar istenen sonucu vermemiştir ve ülke günümüze kadar bütçe açığı sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. 2012 yılında bütçe açığı 20,232 milyar som iken, 2016 yılında 22, 888 milyar som'a ulaşmıştır. Bunların yanı sıra, ülkenin dış borcu son on yıl içinde sürekli artarak 2017 yılında yaklaşık 4,5 milyar dolara ulaşmıştır.³²

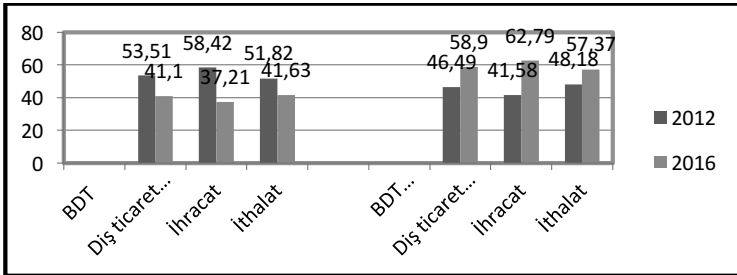
Kırgızistan'ın ekonomik sorunlarından en önemlisi işsizliktir. İşsizlik oranı son beş yılda %8 ve %7.6 arasında değişirken 2015 yıl verilerine göre işsizlerin sayısı 560100 kişidir. Ülkenin istihdamına ve halkın piyasadaki harcamalarına baktığımızda yurtdışında çalışanların önemli etkisi vardır. Kırgızistan Ağustos 2015'te Rusya, Belarus, Kazakistan ve Ermenistan'ın üyesi olduğu AEB'nin beşinci üyesi olmuştur. AEB'ye üyelik Rusya ve Kazakistan'da çalışan Kırgız vatandaşlarına belli kolaylıklar sağlamaktadır. Yurtdışında çalışanların ülke ekonomisine önemli etkisi vardır.

31 <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=kyrgyzstan&table=inecia&time=1> (04.06.2018)

32 <http://24.kz/ru/news/in-the-world/item/207325-vneshnij-dolg-kyrgyzstana-prevysil-60-v-yp> (04.06.2018)

Kırgızistan'ın ekonomisi yabancı yatırımlara ve ithalata bağlı bir ekonomidir. Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra ihracat sıkıntısı yaşayan ülke 1995 ortalarında üretim artışı sağlamış ve ihracatında artış gerçekleştirmiştir. İhraç ürünlerinin içinde ise en ağırlıklı olarak altın madeni yer almaktadır.

Kırgızistan toplamda ağırlıklı olarak Avrupa (35) ve Asya (32) ülkelerinin oluşturduğu 75 ülkeye mal ihraç etmektedir. İhracat payının %47.9'u Kazakistan, %24.2'si Rusya ve %21.8'si Özbekistan'ındır. BDT dışındaki Avrupa ülkelerine ihracat %58 iken, Asya ülkelerinin payı %41.7 oranındadır. BDT cumhuriyetlerinden ithalatın %54.5'i Rusya'dan, %35.75'i Kazakistan'dan ve %4'ü Özbekistan'dan yapılmaktadır. BDT cumhuriyetlerinden ithalatın %65.2'ni Rusya oluştururken, BDT dışındaki ülkelerin yapılan ithalatın %65.3'ü Çin'den yapılmaktadır. Ülke başlıca endüstriyel ürünler; küçük makineler, tekstil, ayakkabı, buzdolabı, mobilya, elektrikli motor, altın, nadiren de olsa diğer doğal madenleri ihraç ederken, mineral yakıt, yağlama yağları, transport ekipmanları ve benzer malzemeler ithal etmektedir.³³ 2012 yılında ülke dış ticaret hacminin %53.51'ini BDT ülkeleri oluştururken, 2016 yılında hem ihracatın hem de ithalatın azalması nedeniyle bu gösterge %41.1'e düşmüştür. Bunun karşılığında BDT dışındaki ülkelerle dış ticaret hacminin %12.41'e, ihracatın %21.21'e ve ithalatın %13.21'e yükselmiştir. **Ülkenin dış ticaretindeki BDT ülkelerinin payı son yıllarda azalmıştır (Şekil 1).**

Şekil 1: Kırgızistan BDT ve diğer ülkelerle dış ticaretinin 2012-2016 yıllara göre dinamiği (%)

*Kaynak: "Kyrgyzstan v Tsifrah. Statisticheskiy Sbornik".

(<http://stat.kg/media/publicationarchive/469a3c9e-4229-4e67-9d4a-a88947a21e93.pdf>. (04.05.2018)).

Kırgızistan bütçe ve cari açığını kapatabilmek amacıyla, IMF ve DB gibi uluslararası finansal kuruluşlarına bağımlı kalmıştır. Bunun yanında mali destek,

33 <http://www.stat.kg/media/publicationarcve/3223fd72-1fda-4d57-bad44f1a5c4a41e8.pdf>. (28.05.2018)

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

Rusya ve Çin'den doğrudan yatırım yoluyla da gelebilmektedir. 2,6 milyar dolardan fazla ya da aldığı toplam yardım miktarının %28' i bu amaçlara yöneliktir. Kırgızistan, Orta Asya bölgesindeki diğer ülkeler gibi geçiş döneminin izlerini üzerinden atmaya çalışan ülke olarak, yabancı yatırımları teşvik etmek üzere ciddi yasal ve yapısal düzenleme ve uygulamalara gitmiştir. Kırgızistan hükümeti ve uluslararası mali kurumlar arasında 2005 yılında orta dönemli yoksulluğu azaltıcı ve ekonomik büyüme stratejisi anlaşması Bişkek'te imzalanmıştır. Bu sayede ülke gelecek dönemler için yabancı yatırımları artırma ve yerel sanayinin üretim gücünün artırılmasını sağlamaya çalışmıştır ve devlet tarafından yabancı yatırımcılar için ülke ekonomisindeki her sektöre giriş serbestliği sunulmuştur. Kırgız Cumhuriyeti uluslararası kuruluşların yardımıyla sosyal kalkınma, piyasa altyapısının oluşturulması, kamu yönetiminin iyileştirilmesi ve otoyolların yeniden inşası konularında bazı gelişimlerde bulunmuştur.³⁴ 2005-2016 yılları aralığında yabancı yatırımlar 2,17 milyar dolardan 5,33 milyar dolara yükselmiştir. Yabancı yatırımların yüksek payı doğrudan yabancı yatırımlardır. Aşağıda 2005-2016 yılları arasındaki ülkedeki yabancı yatırımların dinamiği verilmiştir (Şekil 2).

2005-2016 yıllar itibarıyla ülkeye yabancı yatırımlar dinamiği
(milyon ABD doları)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Doğrudan Yabancı Yatırımlar	2 10,31	3 35,59	4 37	8 66	6 60,95	6 66,09	8 49,20	5 90,73	9 64,51	7 27,09	1 573,24	8 13,96
Portföy Yatırımlar	2,63	0,46	10	8	1 518,40	0,10	5,48	0,01	2,46	0,07	437,80	367,51
Diğer Yatırımlar	1 952,30	2 127	2 656	3 465	3 640,15	2 688,23	4 001,15	3 665,48	4 474,89	4 612,19	3 557,88	3 954,84
Hibeler, Teknik Yardımlar	5,61	50,92	55,48	58,90	262,16	218,04	92,16	79,63	45,2	76,32	46,42	198,74

*Kaynak: "Investitsii". (<http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/> (06.05.2018)).

Diğer taraftan, son beş yılda profesyonel, bilimsel ve teknik faaliyetler için doğrudan yabancı yatırımların %31.6'dan %20.3'e düşüşü, mali arabuluculuk ve sigorta faaliyetlerinin payının %7.1'den %22'ye kadar yükselmesi mali sektörünün güçlenmesinde dış ülke yatırımcılarının önemli bir rolü olduğu söylenebilir.³⁵

34 <http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/> (06.05.2018)

35 <http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/> (06.05.2018)

Öne Çıkan Sektörler

Tarım ve Hayvancılık

Kırgızistan'ın tarım sektörü, iklim şartları, tarıma elverişli geniş topraklarıyla ülke ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Kırgızistan'ın tarım arazileri Fergana (Celalabat, Batken, Oş) vadisinde bulunmakta ve ülkenin tarım ürünleri ihtiyacının %70'i bu topraklardan karşılanmaktadır. Sektörün ülke ekonomisine katma değeri, %22.1 oranındadır. Bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren tarım sektöründe reform ve özelleştirme faaliyetleri başlamış, 300 bin civarında çiftçilik ve köy işletmeleriyle birlikte 1300'e yakın kooperatif işletmesi kurulmuştur.

1991-2004 yılları aralığında tarım sektörünün GSYİH'ye yaptığı katkı %37'ken, günümüzde bu oran %12.8'e düşmüştür. Özel çiftlikler tarımsal üretimin %95'ini oluşturmakta ve kamu sektörünün tarımsal üretime katkısı %5 civarındadır.

Tahıl üretiminde buğday oldukça önemli ve tarımsal üretimin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. Pamuk, tütün, şeker pancarı, meyve ve sebze, ülkedeki temel tarım ürünleri arasındadır. 1999-2000 yıllarında ülkede 1,6 milyon ton tahıl hasadı yapılmıştır. Bu miktar 2001 yılında 1,8 milyon tona yükselmiş, ancak 2012 yılına gelindiğinde, 1,33 milyon tona gerilemiş ve 2016 yılında ise yine 1,7 milyon tona yükselmiştir. Pamuk üretimi son 10 yılda 117,5 bin tondan 52,1 bin tona düşmüştür. Buna karşın şeker pancarı üretimi son beş yılda yaklaşık 5 kat artmış ve 2016 yılı itibarıyla 705,2 bin ton olmuştur.³⁶ Ülkenin yüksek ve kırsal kesimlerinde hayvancılık yapılmaktadır. Son beş yılda büyük baş hayvan sayısında 1367,5 binden 1527,8 bine, küçük baş hayvanda 5423,9 binden 6022,6 bine, hindi, tavuk vb. ev kuşları sayısında 5076,6 binden 5673,6 bine yükselme yaşanmıştır.

2006 yılında tarımda çalışanların sayısı 760 bin kişiye (istihdamın %36.3'ü), 2016 yılında bu sayı 633,3 bine (istihdamın %26.8'i) düşmüştür. Tarım sektöründeki verimliliğin azalmasının en önemli nedenlerinden biri de, ülkedeki teçhizatın yeterli seviyede olmamasıdır. Günümüzde Kırgızistan'ın tarım üretimi ülkedeki ihtiyacı karşılayacak düzeyde değildir. Ülkede üretilen temel gıda ürünleri, ülkenin yıllık buğday ihtiyacının %63'ünü, sıvı yağın %56.3'ünü ve şeker gereksiniminin %43.9'unu karşılamaktadır.³⁷ **Kırgızistan'ın 2006-2016 yılları tarım sektörü üretiminin dinamiği Tablo 6'da verilmiştir.**

36 <http://stat.kg/media/publicationarchive/469a3c9e-4229-4e67-9d4a-a88947a21e93.pdf> (4.05.2018)

37 <http://stat.kg/media/publicationarchive/469a3c9e-4229-4e67-9d4a-a88947a21e93.pdf> (4.05.2018)

Tablo 6: 2006-2016 Yılları Kapsamında Tarım Sektörü Üretimi (mln. som)

	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Kırgızistan	72.277,4	112.099,6	115.068,3	167.393,4	195.650,9	197.413,9
Batken <i>oblastu</i>	4.666,6	7.495,8	8.957,0	15.051,8	16.797,2	14.443,8
Celalabat <i>oblastu</i>	11.285,9	18.550,3	21.451,7	31.706,8	39.216,0	38.215
Isık-Göl <i>oblastu</i>	10.772,8	15.151,8	16.138,2	20.816,2	24.337,8	21.943,3
Narın <i>oblastu</i>	5.471,7	7.968,1	8.379,8	12.232,7	13.287,3	14.190,3
Oş <i>oblastu</i>	13.121,2	21.399,2	20.655,4	33.321,6	35.316,5	37.473,6
Talas <i>oblastu</i>	6.994,5	11.636,3	11.024,4	14.546,4	21.084,7	17.812,7
Çüy <i>oblastu</i>	19.300,2	28.852,4	27.698,6	38.731,8	44.428,3	51.940,9
Bişkek ş.	280,3	532,1	299,8	278,2	415,8	445,5
Oş ş.	384,2	513,6	463,4	707,5	767,4	948,8

***Kaynak:** Kırgızistan İstatistik Kurumu. Tarım. (<http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/> (2.05.2018)).

Tarım sektörünün önemli payları güneyde Celalabad ve Oş illerindeyken, kuzeyde Isık-Göl ve Çüy illerindedir. 2006 yılında üretilen tarım ürünlerinin Çüy *oblastundaki* payı %26.7 iken, 2016 yılında %19.6'dır. Celalabat *oblastunun* tarımdaki payı 2006 yılında %15.6 iken, 2016 yılında %19,4'e çıkmıştır. Son beş yıl içerisinde tarım sektöründeki işletmelerin sayısı 357227'den 415433'e yükselmiştir. Bunların 414919'u özel çiftçi, 94'ü kolektif çiftçi, 348'i kooperatif, 39'u anonim şirket ve 33'ü devlet işletmesidir.³⁸

Sanayi

Kırgızistan'ın sanayisi, madencilik, imalat sanayisi, elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme, su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve ikincil hammaddelerin alımı gibi sektörlerden oluşmaktadır. Kırgızistan'ın sanayi sektörü üretimi dinamiği Tablo 7'de verilmiştir.

38 <http://stat.kg/media/publicationarchive/469a3c9e-4229-4e67-9d4a-a88947a21e93.pdf> (4.05.2018)

Tablo 7: Kırgızistan'ın Sanayi Sektörü Üretimi Dinamiği (mln. som)

	2011	2016
Sanayi üretimi (toplam)	164361,1	205265,6
Madencilik (Kumtor'suz)	3682,3	11434,4
İmalat sanayi	135589,2	160484,3
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme	24219,7	31615,9
Su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve ikincil hammaddelerin alımı	869,9	1730,9
Kumtor	76367,7	112578,4

***Kaynak:** Kırgızistan İstatistik Kurumu. Sanayi. (<http://www.stat.kg/ru/statistics/promyshlennost/> (2.05.2018)).

İmalat ülke sanayisindeki en önemli sektör olup, toplam üretimin %78.2'ini oluşturmaktadır. Metal (%62.2), gıda ürünleri ve tütün (%16.1), kauçuk ve plastikler (%9.8), kok ve rafine edilmiş petrol ürünleri (%4.1) imalat sektörünün temelini meydana getirmektedir. Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme toplam üretiminin %15.4'ünü, madencilik ve taş ocakçılığı %5.57'sini, su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve ikincil hammadde alımı %0.84'ünü oluşturmaktadır. Sanayi üretiminde küçük makineler (%64.1), tekstil ve ayakkabı (%3.2), gıda işletme (%15.3), kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı (%0.7), elektrik motorları (%1) önemli yer tutmaktadır.³⁹

Madencilik Kırgızistan'ın sanayi sektörünün yarısından fazlasını (%60.4) oluşturmaktadır. Ülke ekonomisinde altın sanayisinin önemli bir payı vardır. Kırgızistan, dünyanın onuncu büyük altın üreticisi ve ihracatçısıdır. Kırgızistan'ın metalürji sektöründe üretilen ürünlerin tamamı ihraç edilmektedir. Ülkedeki en büyük altın madeni olan Kumtor'da 1997'den beri yıllık ortalama 18 ton altın üretilmektedir. Bu da, ülkedeki tüm altın üretiminin %90'ına karşılık gelmektedir. 2007 yılında ortaklık anlaşmasının yeniden yapılandırılmasıyla devlet payının %16'dan %29'a çıkarılması için anlaşma imzalanmıştır.⁴⁰

Sanayi bağlamında birçok ürün çeşidinin Rusya'dan ithal edilmesi, bu sektörün ülkedeki gelişimine engel oluşturmaktadır. Sanayinin bağımsızlıktan hemen sonraki GSYİH içerisindeki payı %46.2 iken, 2016 yılında bu rakam %23.1'e inmiştir. Özelleştirilen tarım işletmeleri ile birlikte sanayi sektöründe istihdam

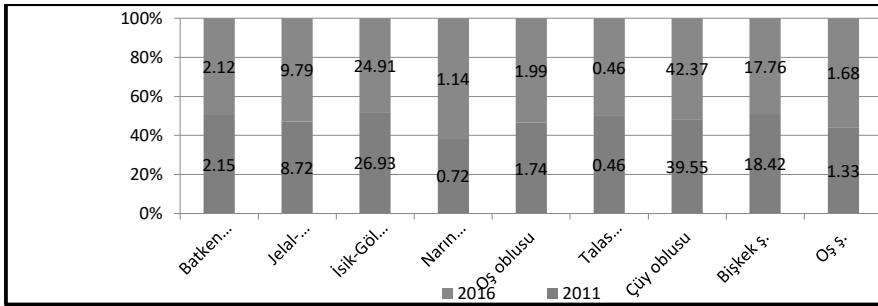
39 <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf> (30.04.2018)

40 <https://www.akchabar.kg/news/v-2016-godu-proizvodstvo-zolota-na-kumtore-vyroslo-na-6/> (02.05.2018)

edilen işgücünün bir bölümü tarım sektörüne kaymıştır. 2016'da Kırgızistan'ın sanayi üretim hacmi %4.9'luk artış göstererek, 205265,6 milyon som rakamına ulaşmıştır⁴¹.

Ülkenin sanayi sektörü güneyde Celalabat *oblastu*, kuzeyde Çüy, Isık-Göl *oblastları* ve Bişkek şehrinde gelişim göstermiştir. 2011-2016 yılları çerçevesinde sanayi sektörünün üretim paylarının illere göre dağılımı Şekil 8'de verilmiştir. 2006 yılında üretilen sanayi ürünlerinin %39.77'si Çüy *oblastundayken*, 2016 yılında bu ilin payı %42.37'ye yükselmiş; 2006 yılında Celalabat *oblastunun* payı %26.93 iken, 2016 yılında %24.91'e düşmüştür.

Şekil 3: 2001-2016 Yılları Aralığında Kırgızistan Oblustarının Sanayi Sektöründeki Payları

***Kaynak:** Kırgızistan İstatistik Kurumu. Sanayi. <http://www.stat.kg/ru/statistics/promyshlennost/> (2.05.2018).

Ülkedeki pamuk işletme fabrikalarının tamamı, yabancı iştiraklidir. Yıllık pamuk yetiştirme oranı 100 bin tondan fazla olup, söz konusu fabrikaların elyaf işleme kapasitesi 337 bin tondur. Deri mamulleri hafif sanayinin %3.4'ünü oluşturmaktadır. Dericilikte 5 işletme faaliyet göstermektedir. Son beş yıl içerisinde sanayi sektöründeki işletmelerin sayısı 1885'den 1620'ye inmiştir. İşletmelerin 162'si madencilik, 1152'si imalat sanayi, 278'i gıda sanayi, 127'si tekstil, deri, ayakkabı sektörü işletmeleridir.

Kırgızistan'ın önemli zenginliklerinden biri, su rezervleridir. Kırgızistan diğer Orta Asya ülkeleri arasında hidroelektrik potansiyeli ile ön plana çıkmaktadır. Nehirlerin yüzey akışı, 51,2 km³, potansiyel yeraltı su kaynakları, 13 km³, göl suyu, 1745 km³, buzlukların yer ölçümü, 650 km³tür. Ülkenin dağlık doğası büyük ölçekli hidroelektrik santrali inşaatı için elverişli koşullar yaratmaktadır. Kırgızistan'ın toplam hidroelektrik potansiyeli 18,5 milyon kW, enerjide ise

41 <http://www.mining.kz/ru/arkhiv-novostej/vse-novosti-rk/item/23465-promyshlennost-kyrgyzstana-v-2016-godu> (02.05.2018)

142,5 milyar kW/saat'tir. Kırgızistan elektrik üretiminde ise Rusya ve Tacikistan'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. 3,071 mW kapasiteli 21 hidroelektrik santralinden oluşan Kırgızistan'ın elektrik enerjisi sektörünün üretim üssü, Toktogul (1200 mW), Kurpsay (800 mW), Taşkomür (450 mW), Şamaldısay (240 mW) ve Uçkorgan (180 mW) hidroelektrik santrallerinden oluşmaktadır. Başta Toktogul olmak üzere bu santraller ulusal enerji kapasitesini sağlamanın yanı sıra Orta Asya bölgesinde su ve enerji ilişkilerini düzenleme görevine de sahiptirler⁴².

Turizm

Kırgızistan, görkemli Tyan-Şan ve Pamir dağları arasında yer almaktadır. Ülkenin yüksek dağları, gölleri, çiçekli vadi ve akarsuları pek çok turistin dikkatini çekmektedir. Kırgızistan İpek Yolu dâhil olmak üzere Orta Asya göçebelik toplumunun geleneklerini ve eski uygarlıkları kapsayan zengin tarihi ve kültürel mirasa sahiptir. Ayrıca Taş-Rabat kompleksi, Buran Kulesi, Böbür evi, Kırgızistan'ın ulusal mirasının en değerli objeleri arasındadır. Doğal, tarihi ve kültürel potansiyeline rağmen, turizm Kırgızistan ekonomisinin zayıf bir sektörü olmaya devam etmektedir. 2016 yılında sektörün ülkenin GSYİH'sindeki payı %3.9, toplam istihdamdaki oranı %3.7 olmuştur. Kırgızistan hızla büyüyen turizm hizmetleri pazarından yararlanma fırsatına sahiptir. Turizmin Kırgızistan ekonomisine katkısı ve ilgili sektörlerle dolaylı etkisi Tablo 9'da yansıtılmıştır.

Tablo 9: Kırgızistan'da Turizm Sektörünün Makroekonomik Göstergeleri

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Sektör (mln. dolar)	342,4	234,4	322,1	248,7	277,4	271,2
Sektörün GSYİH'deki payı (%)	6,0	4,1	5,1	3,8	4,2	3,9
Sektörde istihdam(bin kişi)	123,1	90,7	112,0	83,3	95,1	89,7
Ülke istihdamındaki payı (%)	5,4	4,0	4,9	3,6	4,0	3,7
Sektörün ihracatı (mln. dolar)	283,2	339,5	460,0	366,5	425,4	426,4
Sektörün ihracatının ülke ihracatındaki payı (%)	9,1	13,3	17,1	15,0	17,6	16,5
Sektör için yatırımlar (mln. dolar)	60	60	60	60	70	70
Sektör için yatırımların payı (%)	4,7	3,4	3,4	3,0	3,7	3,8

*Kaynak: Kırgız Cumhuriyeti'nin Milli İstatistik Kurulu. (<http://www.stat.kg/ru/statistics/turizm/> (04.05.2018)).

42 <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/ekonomika/gidroenergetika-kirgizii-v-kontekste-resheniya-vodno-energeticheskikh-problem> (05.05.2018)

2011 yılında turizm ihracatı 2008 küresel mali krizi ve 2010 yılının iç siyasi istikrarsızlığının neden olduğu bir düşüş yaşadı. 2013 yılında ise 460 milyon dolara yükseldi. 2011-2016 yıllarında turizm ihracatının volatilitesi, sürdürülebilir bir imaj yoksunluğu ve Kırgızistan'ın uluslararası turizm pazarlarında etkin maralaşmaması ile açıklanmaktadır. Ayrıca 2015-2016 yılları döviz krizi esnasında Rus ve Kazak ulusal para birimlerinin devalüasyonu ilgili ülkelerdeki nüfusun satın alma gücünü zayıflatmış, aynı zamanda BDT ülkelerinden Isık-Göl gölüne gelen turist sayısında önemli bir azalmaya neden olmuştur. Günümüzde Kırgızistan turizm potansiyelinin %15-20'sini gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla, Kırgızistan'ın turizm sektöründe aktif büyümesi için aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Tarihi altyapıya önem verenler için antik İpek Yolu güzergâhı eşsiz bir fırsattır;
- Kışın bile donmayan Isık-Göl kum turizmini sevenlerin tercihi olabilir;
- Doğa sporu sevenleri için dağcılık, rafting, kaya tırmanışı (Zafer Zirvesi (7439 m), Lenin Zirvesi (74134 m), Han-Tengri Zirvesi (7010 m));
- Bozkır çimlerinin kokusunu solumak, göçebelik ruhunu hissetmek isteyenler için at biniciliği vb.

Gelir Dağılımı, Geçim Stratejileri ve Sosyal Politikalar

Bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren başlanan özelleştirme, ekonomik reformların eksiklikleri ve piyasa konjonktüründeki aksaklıklar, Kırgızistan'daki gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Doğal kaynakların eşitsiz dağılımı bölgelerde istihdam oranlarının farklılaşmasına neden olmakta ve Kırgızistan'daki bölgesel gelir dağılımına olumsuz yönde etki etmektedir. Nüfusun istihdam imkânları dolayısıyla sanayileşmiş bölgelere yoğunlaşması, bölgeler arasında gelir eşitsizliklerine neden olmuştur.

Kırgızistan *obluslarının* temel sosyoekonomik göstergeleri Tablo 10'da belirtilmiştir.

Tablo 10: 2016 Yılı İçin Kırgızistan Obluslarının Sosyoekonomik Göstergeleri

	Nüfus (bin kişi)	Bölgesel Gayri Safi Ürün (BHSÜ) (mln. som)	Kişi başına BGSÜ		Konut binalarının işletmeye alınması (bin m2)	10000 nüfus başına doktor sayısı
			Som	ABD doları		
Batken <i>oblastu</i>	503,5	17126	34013,9	497,21	51,9	16,7
Celalabat <i>oblastu</i>	1168,7	49228,3	42122,3	615,73	137,5	13,7
Isık-Göl <i>oblastu</i>	476,8	50340,3	105579,5	1543,33	53,8	15,1
Narın <i>oblastu</i>	281	12966,7	46144,8	674,53	28,6	13,9
Oş <i>oblastu</i>	1287,5	31706,7	24626,6	359,98	177,5	17,2
Talas <i>oblastu</i>	255,2	14503,4	56831,5	830,75	44,8	12,9
Çüy <i>oblastu</i>	905,2	73501,6	81199,3	1186,95	141,5	15
Bişkek ş.	980,4	158634,5	161805,9	2365,24	387,6	27,2
Oş ş.	281,9	22481,9	79751,3	1165,78	60,8	29,3

***Kaynak:** “Sotsialno-Ekonomicheskoe Polozheniye Regionov”. (<http://www.stat.kg/ru/socialno-ekonomicheskoe-polozhenie-regionov/> (1.06.2018)).

Ülkede gelir dağılımının sektörler ve bölgeler arasında adil bir şekilde paylaşılmasından ötürü sosyoekonomik eşitsizlik söz konusudur. Bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana çözüm bekleyen sorunlar arasında işsizlik ve yoksulluk ön plandadır. 1996 yılında asgari gelir seviyesi kişi başına 716 som olup, nüfusun %60’lık kısmı, bu gelir seviyesinin altındadır. Yoksulluk sınırı 221 somken, ülke nüfusunun %20’si bu sınırın altındadır. Kırgızistan’da yoksulluk kırsal alanlarda daha yaygındır; 1996 yılında şehirdeki yoksulluk oranı %38.9’ken, kırsal kesim nüfusunun yoksulluk oranı, %57.8 olmuştur.⁴³ 2000 yılının verilerine göre, nüfusun %55’i yoksulluk sınırı altında olup, kişi başına düşen ortalama gelir 12700 soma (12,400 / 47,72=259,8 dolar) gerilemiştir. Ülkede aylık asgari ücret miktarı 100-150 som (1\$ = 46 som) aralığındayken, ortalama aylık ücret 29,6 dolar olmuştur⁴⁴.

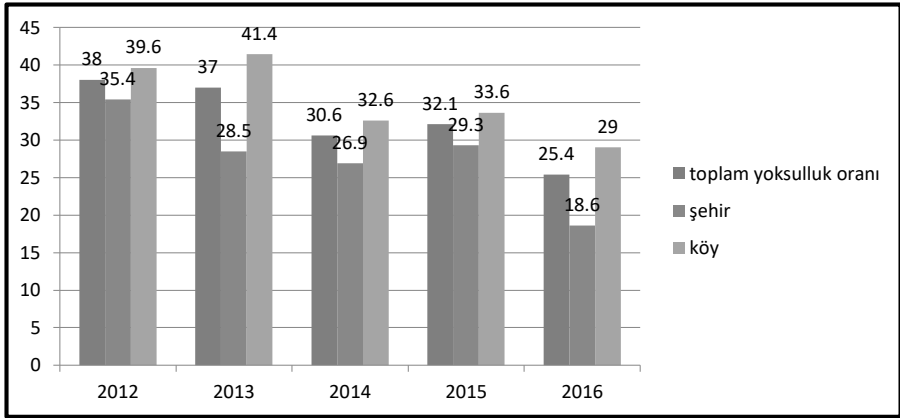
Kırgızistan hükümeti ülke nüfusunun yaşam standartlarını yükseltmek ve yoksulluğu kaldırmak adına belirli programlar geliştirmiştir. 11 Şubat, 1998 tarihli Kırgızistan Cumhurbaşkanı kararıyla kabul edilen ulusal “Araket” programı (1998-2005) çerçevesinde nüfusun tüm kategorilerine sosyal koruma sağlama

43 <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2580?cl=ru-ru> (02.06.2018)

44 <https://www.isguc.org/?p=article&id=40&cilt=5&sayi=1&yil=2003> (28.05.2018)

işlevleri belirlenmiştir. Ülkenin dağlı bölgelerinde yaşam standartlarını geliştirme ve yoksulluğu en aza indirme amaçlı 21 Ocak, 2002 tarihinde “Kırgızistan Cumhuriyeti’nin Dağlık Bölgelerinin Sürdürülebilir Gelişiminin Ulusal Stratejisi” kabul edilmiştir. Günümüzde ülkede nüfusun sosyal koruması altı enstrüman yardımıyla gerçekleştirilmektedir. Bunlar, çocuklu düşük gelirli aileler için aylık ödenek; engelli vatandaşlar için aylık sosyal yardım; engelliler için emekli maaşı; belirli faydalar karşılığında nakit tazminat; nüfusun hassas gruplarına sunulan sosyal hizmetler; çalışan vatandaşlara sosyal sigorta ödemeleridir.

İlgili sosyal politikaların gerçekleşmesi sonucunda 2012-2016 yıllarında yoksulluk seviyesi %12.6 oranında azalmıştır. Kırsal yerleşmelerde yoksulluk oranının şehre kıyasla yükseldiği görülmektedir. 2012 yılında şehir ve köy nüfusunun yoksulluk oranlarının farkı %4.2 iken, 2016 yılında bu fark %10.45’e çıkmıştır (Şekil 4). 2016 yılında yoksulluk oranı 2012 yılına nazaran %3.6 oranında azalmış ve % 0.8’e ulaşmıştır.

***Kaynak:** “Uroven’Bednosti Naseleniya Kyrgyzskoy Respubliki v 2016 Godu”. (<http://www.stat.kg/media/publicationarchive/01b28ef9-9e8c-4d84-9fae-4b1b-58b1aa5a.pdf> (02.06.2018)).

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ*

Küresel Sistemde Ülkenin Önemi

Kırgızistan’ın küresel sistemdeki gerçek önemi ve yerini anlamak için ülkeyi jeopolitik ve jeo-ekonomik açıdan değerlendirmek gerekir. Bir Orta Asya ülkesi olan Kırgızistan kuzey ve güney aynı zamanda doğu ve batı bölgeleri arasında bir

* Bu bölüm Beishenbek Toktogulov tarafından yazılmıştır.

bağlantı köprüsü niteliğini taşımaktadır. Bir diğer ifade ile Avrupa, Arap-Müslüman, Fars ve Çin gibi dört farklı uygarlıkların birleşme noktasında bulunur. Bu ifade tek başına ülkenin uluslararası sistemdeki önemini ortaya koymaya yetse de bölgesel açıdan daha geniş perspektifle değerlendirilmesi bu durumu daha net ortaya koyar. Orta Asya tarihi boyunca büyük imparatorlukların kurulup geliştiği, en önemli medeniyetlerin karşı karşıya gelerek çarpıştığı veya kaynaştığı, sosyo-politik ve sosyo-ekonomik açıdan uluslararası sistemin değişimlerini ve dönüşümlerini doğrudan tecrübe etmiş bir bölgedir (Kafkasyalı, 2012: 16). Günümüzde de Orta Asya ülkeleri jeopolitik önemi, politik durumları, gelecekteki ekonomik önemi, doğal kaynakları ve kıtalararası ticaret ve ulaştırma olanakları nedeniyle yoğun uluslararası ilgi odağıdır. Kırgızistan'ın yer aldığı Orta Asya bölgesini hem küresel hem de bölgesel güçler siyasi ve ekonomik açıdan kendi etkinlik alanları altına almak istemektedir. Bu anlamda Kırgızistan'ın küresel sistemdeki önemini bu bölgenin eşanlamıyla algılamak ve değerlendirmek gerekir.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kırgızistan kendisini hem politik hem ekonomik açıdan ABD, Rusya ve Çin gibi küresel güçler arasındaki rekabet alanında buldu. Nispeten küçük bir devlet olmasına rağmen Kırgızistan bu ülkelerin Avrasya gündeminde önemli rol oynamaya devam etmektedir. ABD bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana Kırgızistan'a olan ilgisi egemenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlama, ekonomik reform ve kalkınmayı gerçekleştirme, silahların yayılmasını önleme ve uluslararası terör ile insan ve uyuşturucu ticaretiyle daha etkin mücadele etme konularını desteklemesiyle ilgilidir. Daha da önemlisi bu ülkede kendi yumuşak gücünün varlığını sağlamlaştırmak için insan hakları, sivil toplum ve demokratikleşmenin desteklenmesi konularına uzun zamandan beri özel ilgi göstermektedir. ABD Kırgızistan'ı değişik alanlarda desteklemeye devam ederken ülkenin liberal ve demokratik yolundan sapmaması konusunda sürekli olarak gözetlemeye çalışmaktadır (Bozkurt, 2013).

Kırgızistan'ın ABD için önemi 11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin Afganistan'daki terörle mücadele kampanyasını başlatmasıyla artmıştır. Bu harekâtın başlamasıyla ABD ve diğer Batı güçlerinin savaş uçaklarının konuşlandırılması ve Afganistan'a insani yardımların ulaştırılması amacıyla ülkede bulunan havaalanlarının kullanılması ile ilgili talepler iletilmiştir. Böylece, Kırgızistan kendi stratejik önemini anlayarak Batı'dan yeni kaynak ve yardımlar çekme fırsatı bulmuştur. Ülke yönetiminin bu talebe ilişkin tasarısı parlamento tarafından onaylanması sonucu ABD ülkedeki Manas uluslararası havalimanına bir hava üssü açarak ABD ve diğer koalisyon güçleri tarafından Afganistan'daki operasyonları için kullanmaya başladı. Hava üssü, NATO'nun 2003'de Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (UGDG)'nü devralmasından sonra da NATO müttefikleri tarafından aynı şekilde kullanılmaya devam edildi (Toktogulov, 2007). Amerikan hava üssünün Kırgızistan'da bulunması zamanla büyük güçlerin çıkar çatışmasına dönüşmüştür. ABD'nin bölgedeki varlığının rejim değişikliği çabalarına

dönüşmesi ve bölgede daha etkin olmaya başlaması bölgenin diğer iki büyük gücü Rusya ve Çin'i ABD'ye karşı getirmiştir. ABD'nin eski Sovyet cumhuriyetlerinde gerçekleşen 'renkli devrimlerin' arkasında olduğu biliniyordu ve bunun sonuncu olarak Kırgızistan'da 2005'de yönetim değişmiş ve Özbekistan'da Andican olayları gerçekleşmiştir (Bozkurt, 2013). Bu olaylardan kısa bir süre sonra, Astana'da toplanan Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) liderleri açıkladıkları ortak bildiri ile ABD'ye bölgedeki askeri üslerini çekmesi konusunda bir takvim belirlemesi için çağrıda bulunmuşlardır. Buna benzer olarak, 2009'da Bakiyev Rusya'nın kendisine kredi ve mali yardım sözü vermesi sonrası ABD'yi bu üssü kapatmakla tehdit etti. Ancak ABD'nin üssün yıllık kirasını üç kattan fazla arttırmayı kabul etmesiyle bu kararından vazgeçerek anlaşma 2014'e kadar uzatılmıştır (Zabortseva, 2012: 172).

Rusya Orta Asya'dan belli bir süre çekildikten sonra stratejik açıdan büyük önem taşıyan bu bölgeyi yeniden kazanma niyetiyle geri dönmüştür. 2000'de Putin'in iktidara gelmesinden bu yana Rusya bölgedeki etkisini arttırabilmek için birçok politikayı uygulamaya devam etmektedir. Bu anlamda Kırgızistan Rusya için stratejik coğrafi konumu ve Avrasya projeksiyonunu güçlendirmesine olan katkısı nedeniyle önemli bir ülkedir. Güvenlik açısından Kırgızistan güneyden gelen tehditlere karşı tampon bölge rolünü oynar. Ülkede Kant'ta bulunan Rus hava üssü Rusya'yı güneyden gelen tehditlere karşı korumaktadır. Ama Kırgızistan'ın Rusya için önemi ABD ile olan stratejik rekabetinde üstünlük kazanmak istemesinden de gelmektedir. Bu anlamda Rus hava üssü birkaç kilometre uzağındaki Manas uluslararası havaalanındaki ABD hava üssüne karşı bir dengeleme unsuru olarak görülüyordu. Kırgızistan Rusya'nın hem Orta Asya'da jeopolitik açıdan varlığını sürdürmesi açısından hem de Avrasya topraklarını kontrol altına almanın bir aracı olan Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) için de önemli bir ülkedir. Rusya'nın AEB'nin dışında kalan ülkelerden çalışmaya gelen göçmenlere yönelik kısıtlamaları arttırarak, bloğa katılmaları için ülkeye baskı yapması sonucu Kırgızistan kendi ekonomisinin de bundan zarar göreceğini düşünerek bir anlamda Rusya'nın baskısıyla 2015'de birliğe üye oldu (Stronski, 2017). Bu baskı aynı zamanda Rusya'nın bu ülke üzerindeki gücünü koruma ve Çin'in artan etkisini kontrol etme isteğinden de kaynaklanmaktadır.

Bölgesel Ölçekte Ülkenin Önemi

Kırgızistan sosyo-ekonomik ve maddi kaynaklar açısından Orta Asya'daki küçük ve zayıf devletten biridir. Toprak açısından diğer bölge ülkelerinden küçük olduğu gibi Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın sahip olduğu petrol ve doğal gaz zenginliklerinden de yoksundur. Bu açıdan baktığımızda Kırgızistan bölgesel konular söz konusu olduğunda çoğu zaman bağımsız bir aktör olarak

hareket edememektedir. Ancak kuzey ve kuzeybatısında Kazakistan, batısında Özbekistan, güney ve güneybatısında Tacikistan, doğu ve güneydoğusunda Çin'in bulunduğu coğrafyada bulunması ülkenin siyasi ve ekonomik açıdan bölgedeki önemini ortaya koymaktadır.

Kırgızistan komşu Orta Asya ülkeleri için sahip olduğu su kaynakları açısından önemlidir. Bölge ülkeleri arasında karşılaştırmalı üstünlükler açısından en avantajlı olduğu konum sahip olduğu su kaynaklarıdır. Bu sadece Kırgızistan'ın hem yüzey suları hem de yeraltı suları açısından zengin bir ülke olmasından değil aynı zamanda bölgenin yukarı havzasında yer almasından kaynaklanmaktadır. Ülkenin su kaynakları Özbekistan ve Kazakistan'daki pamuk ve tahıl üretimi için hayati öneme sahiptir. Orta Asya'nın bu şartları altında ve insanların petrol, kömür ve gaz gibi kaynaklarla karşılaştırarak suyun ekonomik değerine atıfta bulunduğu bu dönemde, Kırgızistan'ın bölgesel ölçekte önemli bir ülke olduğu sonucuna varsak da bu avantajını şimdilik tam olarak kullanamamaktadır.

Kırgızistan Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısı konumunda olduğundan bu ülke Çin için bölgesel ölçekte önemli ülkedir. Çünkü Kırgızistan Çin ürünlerinin diğer Orta Asya ülkelerine yeniden ihracat için ana ülkelere biri haline gelmiştir. Bazı ekonomistlerin 2007 verileriyle yaptığı hesaplamalar göre, Çin'den Kırgızistan'a ithal edilen malların %75'i yeniden bölge ülkelerine ihraç ediliyordu (Kaminski vd., 2012: 186). Hatta şunu diyebiliriz ki Çin mallarının yeniden ihraç edilmesi Kırgızistan'ın altın çıkarma faaliyetinden sonra ikinci en büyük ekonomik faaliyeti haline gelmiştir. 2006'da yeniden ihracat ülke GSYİH'nin %10'unu geçtiği tahmin ediliyordu. Çin malları ülkede faaliyet gösteren ve yaklaşık 70000 kişinin çalıştığı Dordoy ve Karasuu pazarlarından Orta Asya ülkeleri ve Rusya'ya yeniden satış için tacirler tarafından alınıyor (Mitra vd., 2009). Dordoy'dan Kazakistan, Tacikistan ve daha sonra Rusya'ya mal ihraç edilirken Karasu'dan yapılan yeniden ihracatın %65-75'i Özbekistan'a ve %10-15'i Tacikistan'a gidiyor. Kırgızistan AEB'ye 2015'te girmesiyle yeniden ihracat açısından eskisi kadar avantajlı olmadığı kanısına varabiliriz. Ülkenin birliğe üye olmasıyla ortak ithal tarife uygulamasına geçilmiş ve bu tarifenin daha önceki Kırgızistan'ın uyguladığı tarifeye göre yüksek olması ülkeye daha az Çin malının ithal edilmesine sebep olup ülkenin yeniden ihracat payını düşürmektedir.

Ülkenin Dış Politikası

Bağımsızlığından günümüze Kırgızistan'ın dış politika serüvenini Akayev dönemi dış politikası (1991-2005), Bakiyev dönemi dış politikası (2005-2010) ve 2010 sonrası dış politika olarak üç dönemde incelemek gerekir. Akayev dönemindeki dış politikayı 1999 öncesi ve sonrası olarak iki aşamada incelemek

mümkün. 1999 öncesi aşaması, yeni bağımsız olan devletin dış politikasının yasal temeli, altyapısı ve işleyişini oluşturma süreci olarak nitelendirilebilir. Bu çerçevede belli aralıklarla Bağımsızlık Bildirisi (1991), 1993 Anayasası, Cumhurbaşkanı Kararnamesi (1997) ve İpek Yolu Diploması Doktrini (1998) kabul edilmiştir. Bağımsızlık Bildirisi Kırgız diploması ve dış ilişkilerinin temellerini belirleyen ilk yasal belgesidir. 1993 Anayasası Kırgızistan'ın uluslararası hukukun normlarına ve evrensel, adil barış ve uluslararası iş birliği çabalarına bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Anayasa 'meclis dış politikanın ana yönlerini belirler, cumhurbaşkanı uluslararası ilişkilerde ülkeyi temsil eder, dış politikayı yönetir, müzakereleri yürütür ve uluslararası anlaşmaları imzalar' şeklindeki hükümlerle Jogorku Keneş'in ve cumhurbaşkanının dış politika ile ilgili görev ve yetkilerini açıkça ortaya koymuştur (1993 Kırgız Cumhuriyeti Anayasası: Madde 58, 42, 46). Dış politikanın uygulanması cumhurbaşkanı yönetimi altında Jogorku Keneş, hükümet, ilgili bakanlıklar ve diğer devlet kurumlarının önerileri göz önünde bulunularak Dışişleri Bakanlığı tarafından yerine getiriliyordu. 1997'deki Cumhurbaşkanı Kararnamesi'yle bakanlık devlet dış politikasının bir bütün olarak izlenmesi ve dış politika stratejilerinin hazırlanması ve uygulanması bakımından koordinasyonu sağlamakta görevli kurum olarak belirlenmişti.

Bu aşamanın bir diğer ayağı ise ülkeyi uluslararası topluma tanıtma süreci olarak nitelendirilebilir. 31 Ağustos 1991'de meclisin Sovyet cumhuriyetleri parlamentoları ve uluslararası topluma Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıması üzerine çağrıda bulunmasıyla, 1991 Aralık'ta ülkeyi ilk tanıyan ve aynı zamanda diplomatik ilişkiler kuran ilk 3 ülke Türkiye, Avustralya ve ABD olurken, 1992'de bunu gerçekleştiren ülke sayısı 59 olmuştur (Omorov 2006). Bu sayı daha sonraki yıllarda 100'ü geçmiştir. Kırgızistan 90'a yakın yabancı diplomatik temsilcilik ve uluslararası örgütlere akredite verirken yurt dışında 19 diplomatik ve 3 konsolosluk temsilciliğini açmıştır. 1992'de BM'ye üyeliği kabul edilen Kırgızistan zamanla 60'ın üzerinde uluslararası kuruluşun üyesi olmayı başarmıştır. BM, AGİT ve NACC'a üye olarak uluslararası toplumda kendi yerini pekiştirmekle beraber belirli bir güvenceyi de elde etmiştir. İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Şangay Beşlisi gibi bölgesel örgütlere üye olması ülkenin Müslüman dünyası, komşu ve bölge ülkeleriyle değişik alanlarda ilişkilerini geliştirmesine olanak tanımıştır. DB, IMF, İslam Kalkınma Fonu ve Asya Kalkınma Bankası gibi uluslararası kurumlarla ilişkilerin geliştirilmesi ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine dış destek sağlanması konusunda önemli rol oynuyordu.

Akayev dönemindeki dış politikanın ikinci safhası Kırgız Cumhuriyeti Dış Politika Konsept'inin 1999'da kabul edilmesinden sonraki dönem olarak düşünülebilir. Bu safhada ülkeyi uluslararası topluma tanıtma sürecinden, artık ülke dış politikasının güçlendirilmesi sürecine geçilmiştir. Belge ülkenin temel

menfaatlerini yansıtan milli hedeflerin gerçekleştirilmesine yardımcı olacak, uluslararası alanda uygun ve elverişli ortamın yaratılmasına yöneliktir (Chotoev, 2018). Belgede belirtilen ülkenin dış politikasına dayanak oluşturan milli menfaatleri ve ana hedefleri doğrultusunda, Dışişleri Bakanlığı aşağıdaki direktifleri yerine getirmesi gerekiyordu; Orta Asya bölgesinde güvenlik ve istikrarın güçlendirilmesi, komşu ülkelerle işbirlikçi ve dostane ilişkilerin geliştirilmesi ve entegrasyon süreçlerinin daha da derinleştirilmesi, BDT devletlerinin güçlendirilmesine ve birliğin siyasi ve ekonomik potansiyelinin gerçekleşmesine katkıda bulunmak, gelişmiş Batı ve Doğu devletleri ile işbirlikçi ve dostluk ilişkilerini güçlendirmek, BM organları, bölgesel uluslararası örgütler ve finansal ve ekonomik kuruluşlarla işbirliği geliştirmek ve dönüşüm sürecinde olan ülkelerle işbirliğini güçlendirmek (Toktomushev, 2017).

Askayev döneminde Kırgızistan çok yönlü dış politika izlemiştir. Ancak Bişkek çok yönlü dış politikayı sadece kendisi istediği için değil aynı zamanda mevcut gerçeklerin böyle olması gerektiğini dikte ettiği için izlediğini belirtmemiz gerekir. Bu dış politika anlayış çerçevesinde, 1990'larda Kırgız yönetimi ülkenin iç ve dış güvenliği, sosyo-ekonomik alanda reformların uygulanması ve liberal, demokratik ve hukuki bir düzenin kurulması ile ilgili ihtiyaçlar ve mali yardımların sağlanması için bazı önemli uluslararası kuruluşlarla daha yoğun ilişkiler sürdürmeye başlamıştır. (Chotoev, 2018). Yine bu anlayışla dünyanın önde gelen devletleriyle ikili ilişkilerin geliştirilmesine özel önem vermiştir. ABD ile iki taraflı münasebetlerin hukuki temelini oluşturan 20'den fazla belge imzalanmıştır. Kırgızistan'ın ABD'ye yönelik dış politikasının amacı ülkede uygulanan sosyo-ekonomik ve siyasi reformların gerçekleştirilmesi için bu ülkeden uzmanlık bilgileri almanın yanında teknik ve mali yardımlar elde etmektir. Aynı zamanda Kırgız yönetimi ülkenin bazı güvenlik endişeleri nedeniyle NACC'a üye olmuş ve NATO'nun Barış için Ortaklık (BİO) Programı çerçevesinde ABD ve diğer devletlerin katılımıyla CENTRASBAT tatbikatlarına katılmıştır (Toktogulov, 2007). 11 Eylül olayları Kırgız dış politikasında yeni fırsatlar yaratarak ülkenin yönetimine Batı devletleriyle özellikle de ABD ile ilişkilerini geliştirmesine dayanak oluşturmuştur.

Bağımsızlık sonrası sosyo-ekonomik bağların devam etmesinden dolayı Kırgızistan'ın dış politikasında Rusya da önemli yer tutuyordu. İkili ilişkilerin önemli boyutunu güvenlik ve askeri-siyasi konusu oluşturuyordu. İktisadi ve askeri açıdan zayıf olmasından dolayı Kırgızistan, kendi güvenliği ve toprak bütünlüğü konusundaki sorunların çözümünde Rusya ile iş birliği yapmıştır. Buna örnek olarak 1996-97 yıllarında ülkenin Çin ile sınır sorunlarının çözülmesinde Rusya'nın önemli rol oynaması verilebilir (Bozkurt, 2013). Rusya ile güvenlik alanındaki iş birliği çalışmalarını ikili ilişkilerin yanında Ortak Güvenlik Sözleşmesi (OGS) ve Şanghay Beşlisi (2001 sonrası Şanghay İşbirliği Örgütü)

bünyesinde gerçekleştiriyordu. 2000 yılında Bişkek ve Moskova ikili ilişkilerin resmi statüsünü ‘stratejik müttefikler ve ortaklar’ olarak belirleyen ve karşılıklı önemlerini ifade eden bir Deklarasyon imzalamışlardır.

Kırgızistan, ABD ve Rusya’nın yanında hem komşu hem de bölgede yükselen güç olmaya başlayan Çin’le de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Kırgızistan’ın Çin’le ilişkisi dostluk ve iyi komşuluk esaslarına dayanarak iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi ve değişik alanlarda iş birliğinin geliştirilmesini amaçlıyordu. Kırgızistan ile Çin arasında SSCB döneminden kalan sınır sorunları 1996’da “Kırgız-Çin Devlet Sınır Anlaşması” ve 1997’de “Sınır Bölgelerinde Silahlı Kuvvetlerin Karşılıklı Olarak Azaltılması Antlaşması” imzalanarak çözümlenmiştir. Zamanla Çin Kırgızistan’ın BDT dışındaki en büyük dış ticaret ortağı haline gelmiştir. İktisadi ve ticari işbirliğinin gelişmesiyle 1998’deki ülke liderlerinin görüşmesinde ikili münasebetlerin en yüksek dostluk ve komşuluk düzeyine çıktığı belirtilmiştir. Çin’in Kırgızistan’a askeri yardımlar yapmasının yanında iki ülke önce Şanghay Beşlisi daha sonra ŞİO bünyesinde güvenlik alanında iş birliği çalışmaları sürdürmüşlerdir.

Akayev 2005’de muhalefet tarafından devrilmeden birkaç ay önce Rusya ve Çin ile daha fazla işbirliği için kolları sıvarken Kırgız-Amerikan ilişkilerinde belli ölçüde kırılma belirtileri gösteriyordu. Şubat 2005’te yapılan parlamento seçimlerinin ilk turundan sonra ABD Büyükelçisi Akayev’i eleştirmiş ve bundan dolayı uzmanların çoğu onun devrildiği Mart 2005 devriminin ABD’nin yardımı ile yapıldığına inanıyordu (Sarı, 2012: 141). Bu noktadan sonra pek çok uzman Kırgız dış politikasının önceliği ABD ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olduğunu düşünüyordu.

Kırgızistan’ın komşu ve bölge ülkelerine yönelik dış politikası dostluk, kardeşlik ve iyi komşuluk ilişkilerine dayanıyordu ve Kırgızistan, siyasi ve ekonomik iş birliğinin gelişmesini amaçlamıştır. Bu ülkelerle iş birliği, ikili ilişkilerin yanında BDT yapısı altında ve 1998’de oluşturulan Orta Asya Ekonomik Topluluğu bünyesinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Fakat bu ülkelerle, özellikle Özbekistan’la, değişik alanlarda sorunlar yaşadığı görülmüştür. Örneğin Kırgızistan’ın komşu bölge ülkeleriyle sınır belirleme gayretlerine Özbekistan yanaşmamıştır. Bunun sonucu olarak toplamda 1,378 kilometre uzunluğunda olan Kırgız-Özbek sınırının önemli kısmında uzlaşmaya varılamıyordu (Uzbekistan, Kyrgyzstan Reach Provisional Border Agreements 2016). Aynı zamanda Kırgızistan bu ülkeyle su paylaşımı ve gaz konusunda sorunlar yaşıyordu. 1990’ların sonu ve 2000’lerin başlarında Kırgızistan’ın gaz ücretleri ödeyememesi nedeniyle Özbek tarafı kış aylarında düzenli olarak gaz tedarikini durduruyordu. Özbekistan’ın bu hareketi Kırgız tarafındaki pek çok kişi tarafından haksızlık olarak görülüyordu çünkü Özbek tarafı başta Özbekistan’ın tarımını sulayan Kırgızistan’da bulunan

barajların bakımını üstlenmiyordu (Megoran, 2010: 42-43). Bu sorunlar nedeniyle Kırgız-Özbek ilişkileri 1997’de ‘Ebedi Dostluk Antlaşması’ imzalanmasına rağmen 2016’ya kadar üst seviyelere taşınmamıştır.

2005 Mart devrimi Kırgızistan’ın dış politikasında önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Bakiyev yönetimi dış politikada değişim olmayacağını belirterek ülkenin hem ikili hem çok taraflı uluslararası antlaşmalara bağlı kalacağını teyit etmiştir (Omorov, 2006). Geçici Dışişleri Bakanı Roza Otunbayeva “Dış politikada köklü bir değişiklik olmayacak...” diyerek devrim sonrası dış politikada değişim yaşanmayacağını açık bir dille ifade etmiştir. Ancak dış politikada değişim yaşanmamasına rağmen Bakiyev’in ilk yıllarında Kırgızistan’ın Rusya’ya öncelik verdiği gözlenmiştir.

2007’de, önceliklerinden birinin ülkenin imajının düzeltilmesinin de olduğu yeni dış politika belgesi kabul edilmiştir. Bu öncelikler dört ana başlıkta toplanmıştır: dış politika yöntemleri ile ulusal güvenliğin güçlendirilmesi, ulusal kalkınma öncelikleri gerçekleştirmek için elverişli dış koşulların oluşturulması, ülkenin uluslararası imajını güçlendirmek ve Dışişleri Bakanlığı tarafından yönetilen ve sivil toplum kurumları ve diğer ilgili birimleri ile ortaklaşa yürütülen etkili bir dış politika faaliyet sisteminin oluşturulmasıdır (Kontseptsiya Vneshney Politiki Kırgızskoy Respubliki, 2007). Belge aynı zamanda Kırgız dış politikasının odaklanması gereken üç etkileşim alanını tanımlamıştır.

Bakiyev döneminde Kırgız dış politikasında Rusya’ya doğru bir yönelme olmanın yanında çok yönlülükten de uzaktı. Kırgızistan’ın Amerika ile ilişkileri, Bakiyev’in 2006’daki Amerikan hava üssü için kira ödemesine artış talep ederek “Bişkek’in şartları çerçevesinde yeni bir anlaşma imzalanmaması halinde Kırgız tarafı ABD ile hava üssü konuşlandırılması antlaşmasını sona erdirecektir” diyerek tehditte bulunması sonucu önemli derecede olumsuz etkilenmiştir. Bakiyev aynı zamanda 2006-2009 yılları arasında hiçbir Avrupa ülkesine resmi ziyarette bulunmamıştır. Ancak Bakiyev’in Şubat 2009 Moskova ziyareti sırasında Rusya’nın sağlayacağı mali yardım paketinin imzalanmasıyla Kırgız-Rus ilişkileri doruk noktaya ulaşıldığı değerlendirilirken, birkaç ay sonra Kırgızistan ABD ile Rusya’nın karşı çıktığı hava üssü antlaşmasını farklı bir statüde ve daha fazla kira ödenmesi şartıyla uzatarak ABD ile ilişkilerini tekrar geliştirmeye koyulmuştur (Sarı, 2012: 143).

2010’da kabul edilen yeni anayasa ile dış politika karar alma mekanizmasında bazı yapısal değişiklikler yapılmasına rağmen ülkenin dış politikasını hangi siyasi figürün belirlemesi gerektiği sorusu üzerine açık bir hüküm yoktu. Bunun üzerine 2012’de kabul edilen “Kırgız Cumhuriyeti’nin Dış Politika Alanında Devlet Organlarının Etkileşimi” kanunu ile dış politikayı belirleme ve yönetme yetkisi cumhurbaşkanına verilmiştir (Musabayeva 2016). Böylece, Atambayev dış politi-

ka alanında tam yetki almıştır. Bu kanun bir yandan diğer ülke liderlerinin kiminle muhatap olacaklarını bildikleri için Kırgız dış politikasını daha öngörülebilir hale getirmişken diğer yandan da Atambayev eleştirilenler tarafından anayasada belirtilmeyen yetkilere sahip olmakla suçlanmasına sebep olmuştur.

Kırgızistan Atambayev döneminde de çok yönlü dış politika izlemiştir. Zaten 2011'den 2017'in ilk yarısına kadar yabancı ortaklarla iş birliğini geliştirmeyi ve güçlendirmeyi hedefleyen 514 ikili ve 1334 çok taraflı uluslararası antlaşma imzalanmıştır (Kadyrbekov, 2017). Dış politikada önemli gelişmelerden biri de ülkenin 2015'de Rusya önderliğindeki AEB'ye üye olması idi.

Atambayev döneminde ülkenin dış politikası ekonomik iş birliği meselelerine ve ulusal güvenlik alanındaki durumu iyileştirmeye odaklanmıştır. Bu dış politika anlayışı çerçevesinde 2011-2013 yıllarında Kırgızistan'ın dış politikası Rusya ile stratejik ortaklığı güçlendirmeye yönelik olmuştur. Putin'in Bışkek ziyareti sırasında, iki ülke arasında aralarında Kırgızistan'ın Rusya'ya olan borcunun silinmesi, Kırgızistan'daki Rus askeri üssünün statüsü ve koşulları, askeri alanda işbirliği ve Yukarı Narın ve Kambarata-1 HES'lerinin inşaatı ve işletilmesi ile ilgili anlaşmalar imzalanmıştır.⁴⁵ Ancak Atambayev'in daha görevinin başlarında Rusya'yı stratejik ortak olarak nitelendirmesi ve 2013'de ABD üssü-Transit Merkezi'nin 2014'de terk edeceğini belirtmesi ülkenin ABD ile ilişkilerinin soğumasına neden olmuştur. Kasım 2014'de ABD Bışkek Büyükelçisinin yazdığı makalede Kırgızistan'ın Rusya'yla artan ilişkileri ülkedeki demokrasiyi tehdit ediyor demesi ülkedeki Rus yanlısı medyasının eleştiri odağı haline gelmişti. Büyükelçi ülkedeki demokrasi sorunu, yeni hükümetin düşük yönetim kapasitesi, hukukun üstünlüğünün olmayışı, yaygın yolsuzluk, insan hakları sorunları ve dış baskılar gibi büyük zorluklarla karşı karşıya kaldığını belirtmesinin yanında Kırgızistan'ın "Rusya ile büyüyen ortaklığı bizim Kırgızistan'ın demokrasisini destekleme çabalarımıza bir meydan okumadır.... Bu ortaklığı sürdürürken Kırgızistan'ın demokratik yörüngesini nasıl koruyabileceği konusu cevapsız bir soru olarak kalmaktadır" demiştir (Spratlen, 2014: 10-11). Temmuz 2015'de 2010'da ülkenin güneyindeki etnik çatışmayı kışkırtmak ve bir polis memuru öldürmek suçundan ömür boyu hapis cezasına çarptırılan bir Özbek kökenli insan hakları savunucusu Azimcan Askarov'a Vaşington tarafından 'insan hakları savunucusu' ödülü verilmesi Kırgız-Amerikan ilişkilerinde gerginliğin artmasına sebep olmuştur. Buna Kırgız yönetimi ABD'nin yardım programları ile ilişkili malların vergiden muaf tutulması ve aynı şekilde bu bağlamda sivil ve askeri personellerin ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları gibi konuların düzenlendiği 1993 tarihli ikili antlaşmayı feshederek

45 <http://kremlin.ru/events/president/news/16509> (22/06/2018)

karşılık vermiştir (Agreement between the Government of the United States and the Government of the Kyrgyz Republic Regarding the Cooperation to Facilitate the Provision of Assistance, 1993).

Atambayev döneminde ülkenin Çin ile ilişkilerine baktığımızda daha önceki dönemlerde olduğu gibi ikili ilişkiler sorunsuz devam etmiştir. Ancak bu dönemde Kırgız tarafı ‘Tek Kuşak-Tek Yol’ Projesi, Çin yatırımlarının Rus yatırımlarına bir alternatif olarak görülmesi ve genel olarak ekonomik açıdan Çin’in Kırgızistan için büyük önem taşımasından dolayı Bişkek Pekin’le ekonomik ilişkilerini arttırmakla ilgilenmiştir.

Atambayev ülkenin dış politika önceliklerinden birinin komşu Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirilmesi olarak belirlemiştir. Onun döneminde Bakıyev döneminde Kazakistan ile bozulan ilişkiler tekrardan onarılmış ve aynı zamanda AEB bünyesinde de geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak 2017’deki iki ülke arasındaki seçim öncesi yaşanan sorunlar ikili ilişkilerin kırılğan yapıda olduğunu da göstermiştir. Seçimler öncesi Atambayev komşu ülkenin cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’i Kırgızistan’ın içişlerine karışmakla eleştirmesi Kazak tarafının sınırdaki denetimi arttırmasına sebep olmuştur. Atambayev döneminde Kırgızistan’ın Özbekistan ile ilişkilerinde uzun zamandır süregelen sınır ve su sorunları nedeniyle ciddi değişim beklemek zordu. Bişkek’in 2012’de HES kurmak istemesi ve 2014’de Özbekistan’ın Kırgızistan’ın güneyine gaz tedarikini durdurması ile ikili ilişkileri daha karmaşık hale getirmiştir. Bu dönemde ikili diplomatik temaslar da en aza indirilmiştir. Kırgız tarafından hiçbir üst düzey lider Özbekistan’la ilişkileri onarmak amaçlı Taşkent’e ziyarette bulunmadığı gibi Özbek tarafının da bu anlamda hiçbir adım atılmamıştır. Ancak Özbekistan’daki 2016 Eylül iktidar değişiminden sonra ilişkilerin onarılması için iki ülke tarafından atılan adımlar kısa zamanda Kırgız-Özbek ilişkilerinin gelişmesine ve iki ülke arasındaki ekonomik, diplomatik ve kültürel iş birliğinin çeşitlenmesine sebep olmuştur. Atambayev döneminde Kırgızistan’ın Tacikistan’la ilişkileri yine sınır sorunları ve karşılıklı toprak talepleri nedeniyle zorluklarla karşılaşmıştır. Son yıllarda iki ülkenin sınır görevlileri arasında ve sınırın tartışmalı bölgelerinde yaşayan yerel halklar arasında olaylar yaşanmaktadır. Buna rağmen iki ülkenin de belli düzeyde diplomatik ilişkilerini sürdürmeye çalıştığı gözlenmiştir.

Su Sorunu

Kırgızistan’ın günümüzdeki su sorunu Sovyet döneminde Aral gölü havzası devletleri arasındaki su paylaşımı Moskova tarafından mevcut sulanması gereken alanlar için suyun eşit paylaşım ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi gerçeğinden kaynaklanmaktadır (Mamatkanov, 2005: 37). Sovyet döneminde

tarımsal üretim bölgenin düz bölgelerinde Kazakistan ve Özbekistan topraklarında yoğunlaştırılmış iken bu orana göre, su barajlara sahip yukarı havza ülkeleri Kırgızistan ve Tacikistan tarafından sağlanıyordu. Aşağı havza ülkeleri ise yukarı havza ülkelerinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak için kömür ve doğal gaz gibi kaynakları sağlıyordu. Sovyetlerin dağılmasıyla bölgedeki yeni bağımsız olan cumhuriyetler bu oluşturulmuş sistemi ya kendi başlarına yönetecek ve geliştireceklerdi ya da bu sistemden vazgeçeceklerdi. Aslında bölgede yeni ulusal sınırların ve yeni bölgesel gerçeklerin ortaya çıkmış olmasına rağmen, 1992’de tüm Orta Asya ülkelerinin Almatı’da imzaladığı antlaşma ile Sovyetler Birliği dönemi su paylaşımı planının devam ettirilmesi üzerine anlaşmaya varılmıştır (Almaty Agreement, 1992). Ancak daha sonraki geçen süreye baktığımızda her birinin su ve enerji kaynaklarını kendi faydalarına göre kontrol etme eğiliminde olduğu da gözlenmiştir. Bundan dolayı Kırgızistan, Kazakistan ve özellikle Özbekistan ile zaman zaman su yönetimi ve paylaşımı konusunda sorunlar yaşamaktadır.

Kırgızistan bölgesel su yönetimi ve paylaşımı ile ilgili iki önemli konuda sorun yaşamaktadır. Bu iki konu ülke sınırları içinde başlayan sınır ötesi suları ve devletlerarası öneme sahip su tesisler ile ilişkilidir. Isık Göl havzası nehirleri hariç ülkenin tüm nehirleri sınır ötesi bir doğaya sahiptir. Ülkede üzerinde bulunan nehirler ve dereler vasıtasıyla yıllık yaklaşık 50 km^3 su akışı gerçekleşmektedir ve bunun ülkeye düşen payı yaklaşık 11 km^3 ’dür (Mamatkanov, 2005: 37). Ancak bu miktarın mevcut sulanması gereken alanları sulamak için yetersiz olduğu gibi kurak bölge koşullarında güvenli gıda bağımsızlığını sağlayabilecek tarımsal kalkınma fırsatlarını da kısıtlamaktadır. Bu durumda ileriki zamanlarda Kırgız tarafının su kullanımını arttırmak istemesi, yeni düzenlemelerle çözülmemesi halinde aşağı havza ülkeleri ile ilişkilerin etkilenmesi kaçınılmazdır.

Kırgızistan’ın aşağı havza komşu ülkeleri ile asıl sorun su tesislerinin çalıştırılması ve sahiplenilmesi konusunda yaşanmaktadır. Hem sulama hem de elektrik üretim işlevi gören Toktogul barajının çalışma takviminden kaynaklı sorunlar yaşanmaktadır. Sorun Kırgızistan’ın kış aylarında elektrik kullanımının artmasından dolayı elektrik üretimi için suyun yazın depolanarak kışın boşaltılmasını istemesine karşın aşağı havza ülkeleri tarım arazilerini sulamak için suyun yaz aylarında serbest bırakılmasını talep etmelerinden kaynaklanmaktadır. Buna çözüm olarak görülen Kırgızistan’ın yazın suyu serbest bırakması ve Özbekistan ve Kazakistan’ın kömür ve doğal gaz tedarikini gerçekleştirmesini gerektiren takas anlaşmaları taraflar tarafından ihlal edilmiştir (Moller vd., 2010: 284). Yukarı Narın’da Kambarata-1 ve Kambarata-2 HES’lerin inşa edilmesi bu soruna çözüm olarak görülmektedir. Ancak Özbek tarafı bu projelere katkıda bulunmak konusunda isteksiz davranmıştır. Benzer şekilde Özbek tarafı Bişkek’in komşu ülkelere ihracat yapmak için elektrik üretmek amacıyla Kambarata-3 HES’inin inşaat planına da karşı çıkmaktadır. Taşkent HES’in pamuk tarlaları ve çiftçiler

için gerekli olan sulama suyu akışını sınırlayacağından ve bozacağından endişe ederek bu projeye şiddetle karşı çıkmaktadır. Kırgızistan ve Özbekistan arasında Orto Tokoy barajı üzerine hak iddia etmelerinden dolayı da uzun zamandır anlaşmazlık yaşanıyordu. Özbekistan Sovyet zamanında Orto Tokoy Özbekistan'ın kaynakları kullanılarak inşa edildiği için bu baraja sahip olması gerektiğine inanırken Kırgızistan barajın kendi topraklarının birkaç kilometre içerisinde yer almasından dolayı mülkiyet hakkının kendisine ait olduğu konusunda ısrar etmiştir.

Temel Sorun ve Baş etmeye Çalıştığı Konu ve Önemli Başarı Alanları

Kırgızistan'ın dış politikasındaki temel sorun ülkenin dengeli dış politika izlememesinden dolayı zaman zaman bölgesel büyük güçlerle ilişkilerinde sorunlar yaşamasıdır. Buna Bakiyev döneminin ilk yıllarında ülkenin dış politikasında Rusya'ya öncelik vermesinin yanında ABD ile ilişkilerini olumsuz etkileyecek adımların atılmasını örnek olarak verebiliriz. 2009'da Amerikan üssünü ülkeden çıkarmayı söz vermiş ve buna bağlı olarak Rusya ile HES inşası için elverişli kredi anlaşması yapmasına rağmen ABD ile üs anlaşmasını yenileyerek Moskova'yı kızdırmayı yine bir diğer örnek olarak verilebilir. Yapılan anlaşma ve Rus kredilerinin Bakiyev'in oğlu Maksim Bakiyev'in bankasına transfer edilmesi Rusya'yı çok kızdırmış ve Putin Bakiyev ve onun hükümetini sözlerini tutmamakla suçlamıştı (Sarı, 2012: 138). Bakiyev'in Rusya ve ABD'nin çıkarları arasındaki farklılıklar üzerine oynayarak kendisinin ticari faydalar elde etme girişimleri, ülkenin imajını olumsuz yönde etkilemiştir. Kendisinin ilkesiz ve profesyonel olmayan dış politika yaklaşımı uluslararası aktörlerin ülkeyi dışlamasına sebep olmaya başlamıştır. Ülkenin dış politikası ile bir diğer diğer sorun ise komşu Orta Asya ülkeleri özellikle Özbekistan ve Tacikistan ile ilişkilerin malum nedenlerden dolayı belli seviyenin üstünü çıkarılamaması veya zaman zaman gerginliğe neden olmasıdır. Bu da ülkenin bağımsızlığından bu ülkenin dış politika önceliklerinden birinin bu ülkelerle ilişkilerinde ve iş birliğinde gelişmeler olmasına rağmen bu nedenlerden dolayı ilişkilerin kırılma yapıya sahip olduğunu göstermiştir.

Yukarıda ortaya koyulduğu gibi Kırgızistan'ın dış politikada baş etmeye çalıştığı konu komşu Orta Asya ülkeleriyle uzun zamandır devam eden sınır belirleme ve su paylaşımı sorunlarıdır. Ancak Eylül 2016'daki Özbekistan Eski Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ölümünden sonra Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle Kırgız-Özbek ilişkileri hızla iyiye gitmiş ve buna bağlı olarak bu sorunların çözüme kavuşması konusunda birçok adım atılmıştır. Aynı ay içinde iki ülke sınır meseleleri ile ilgili müzakereleri yeniden başlattılar ve iki aydan kısa bir süre içinde sınırın yaklaşık 50 çözüme kavuşmamış kesim hakkında geçici bir anlaşmaya vardılar. Bazı uluslararası gözlemciler bu gelişmeleri 'dikkate

şayan' olarak nitelendirirken aynı zamanda 'gerçek olamayacak kadar iyi' olarak da değerlendiriyordu (Uzbekistan: Reform or Repeat, 2016). Kırgız yetkililer son derece kuşkuyla karşılayarak anlaşmanın geçici olduğunu ve Özbekistan'ın cayabileceğini belirtiyorlardı. Ancak 2016 senesi sonunda iki ülkenin cumhurbaşkanlarının görüşmesi sınır konularıyla ilgilenen hükümetler arası komisyonun tekrardan canlanmasına uygun ortam oluşturdu. Komisyon bir sene içinde 15 toplantı gerçekleştirdi ve Eylül 2017'de iki cumhurbaşkanı 1170 kilometre yani ortak sınırın yaklaşık %85'ini belirleyen bir anlaşma imzaladılar (Arykbaev, 2017). Bir ay sonra Taşkent'te Orto Tokoy barajının korunması, işletilmesi ve yönetiminin tamamen Bişkek'e devredilmesini öngören bir belge cumhurbaşkanları tarafından imzalandı. Aynı zamanda belgeye göre, taraflar barajın ortak kullanımı konusunda anlaşırken Özbekistan tarafı barajın işletme maliyetinin %92'sini finanse etme yükümlülüğünü üstlenmiştir⁴⁶.

SONUÇ

Bu çalışma Kırgızistan'ın 1991'de bağımsız olmasından bu yana sıkıntılı ve zorlu sürece maruz kaldığını ortaya koymuştur. Ülkeyi diğer bölge ülkelerinden ayıran 1990'ların ilk başlarındaki demokrasi başarıları zamanla anayasada yapılan değişikliklerle ortadan kaldırılmıştır. Bu anlamda Akayev'in ilk başlardaki demokrasi yanlı çabalarını onun zayıf rejimine bağlayanlar ve ülkenin zayıf ekonomisiyle ilişkilendirenlerin büyük ölçüde haklı oldukları ortaya çıkmıştır. Anayasada yapılan değişikliklerin yanında 2000'lerin ilk yarısında yapılan bir dizi demokratik olmayan adımlar sonucu 2005 devrimi kaçınılmaz hale gelmiştir. Devrim, demokratikleşme konusunda beklentileri arttırmıştır ancak Bakiyev yönetimi bu yöndeki beklentileri boşa çıkararak 2010'da ülkede ikinci devrimin gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu anlamda çalışma, devlet inşa sürecinde ülkenin demokratikleşme sorunuyla baş başa kaldığını ve 2010 devriminden sonra yeni anayasanın kabul edilmesiyle bu konuda büyük bir gelişmenin yaşandığını göstermiştir.

Ülke bağımsızlık sonrası ekonomik durumun kötüye gitmesi sonucu bazı sosyoekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların en önemlilerinden birisi olan yoksulluk bağımsızlığın ilk yıllarında hızla artmış ve 1990'ların ortalarında nüfusun neredeyse yarısından fazlasını etkilemiştir. Bir diğer demografik sorun ise ülkenin karşılaştığı kitlesel dış göçtür ve özellikle geçiş döneminin ilk safhasında ülkedeki sosyoekonomik koşulların kötüye gitmesiyle doruğa çıkmıştır. Çalışma ülkedeki yoksulluğun ve dış göçün ciddi derecede artışı serbest ekonomiye geçiş döneminin ilk evresinde uygulanan radikal reformların

46 [http://www.gezitter.org/economics/66328_soglashenie_po_orto-tokoyskomu_vodohranilischu_zaklyucheno_na_neopredelennyiy_period_/](http://www.gezitter.org/economics/66328_soglashenie_po_orto-tokoyskomu_vodohranilischu_zaklyucheno_na_neopredelennyiy_period/) (25.12.2017)

ekonomiye olumsuz etkisinin sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Ülke yönetimi bir yandan piyasa ekonomisine geçmek için reformları gerçekleştirirken diğer yandan dışa bağlı ekonomisini geliştirmek ve işsizlik oranını düşürmek için çaba göstermesi gerekiyordu. Sanayi ve tarımda verimliliğin azalması nedeniyle ülkedeki ekonomik birimler ticarete yönelmiştir. Doğal kaynak zenginliklerinden yoksun olan Kırgızistan'ın ekonomisi hala yabancı yatırımcılara, altın üretiminden düşen payına ve yurtdışında çalışan vatandaşların para transferine büyük ölçüde bağlıdır. Çözüm olarak ülke en kısa zamanda mevcut ekonomik durumu iyileştirmeyi ve istihdam oranını yükseltmeyi amaçlayan ekonomik politikaları gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bununla beraber yabancı sermayeyi teşvik ederek üretim teknolojilerini dünya piyasalarıyla rekabet edebilir hale getirilmesi gerekmektedir. Nihayetinde istihdamın artması ve devlet bütçesindeki artış ülkedeki yaşam standartların yükselmesine ve yoksulluktan dolayı ortaya çıkan toplumsal sorunların ortadan kalkmasına yol açacaktır.

Çalışmada ülkenin tüm bu zorluk ve sıkıntılara maruz kalmasına rağmen kendi dış politikasını oluşturma konusunda önemli adımlar attığı ortaya konulmuştur. Akayev döneminde mevcut durumlar dikte ettiği için çok yönlü dış politika izlenmiştir. Bakiyev döneminde bu dış politika anlayışından vazgeçilmemişse de Rusya'ya öncelik verildiği gözlenmiştir. Atambayev döneminde ülkenin ABD ile ilişkililerinde belli ölçüde soğuma yaşanmıştır. Bunlar iki liderin dengeli dış politika izlememesinin sonucudur. Atambayev'in dış politikada en önemli başarılarından birisi görevinin son döneminde komşu Özbekistan'la ilişkileri kısa bir sürede onarmasıdır.

KAYNAKÇA

Abashin, Sergey (2009). "Kul'turnyye Protsessy i Transkul'turnyye Vliyaniya v Sovremennoy Tsentral'noy Azii" https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/russian_20090515_0.pdf, (28.05.2018)

"Agreement between the Government of the United States and the Government of the Kyrgyz Republic Regarding the Cooperation to Facilitate the Provision of Assistance 1993", https://photos.state.gov/libraries/kyrgyzrepublic/231771/PDFs_001/AGREEMENT.pdf (25.06.2018)

"Agreement on Cooperation in Joint Management, Use and Protection of Water Resources of Inter-State Sources (Almaty Agreement 1992)", *Water and Security in Central Asia: Solving a Rubic;s Cube*, Der. Virpi Stucki, Kai Wegerich Mizanur Rahaman and Olli Varis, London: Routledge: 89-90

Akayev, Askar (2003). *Istoriya, Proshedshaya Cherez Moye Serdtse*. Moskova, Bishkek: Ilim.

Akçalı, Pınar (2005). “Democracy and Political Stability in Kyrgyzstan”. *Prospects for Democracy in Central Asia*, Der. Birgit N. Schlyter, Sweden: Alfa print AB: 41-58.

Akçalı, Pınar (2012). “Kırgızistan’da Parlamenter Sisteme Geçiş: Genel Bir Değerlendirme”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII (1): 193-209.

Akçalı, Pınar (2013). “Kyrgyzstan: Back to Being ‘the Island of Democracy’”. *The State in Eurasian: Performance in Local and Global Arenas*, Der. Anita Sengupta and Suchandana Chatterjee, Ne Delhi: KW Publishers Pvt Ltd

Alkan, Haluk (2009). “Post-Soviet Politics in Kyrgyzstan: Between Centralism and Localism”. *Contemporary Politics* XVI (3): 369-370.

Alkan, Haluk (2010). “Kırgızistan’da 2010 Anayasası ve Yeni Siyasal Rejim”. *Avrasya Analiz*, (1): 4-16.

Anderson, John (1999). *Kyrgyzstan: Central Asia’s Island of Democracy?*. Singapore: Harwood Academic Publishers.

Arvas, Abduselam (2016). “Kırgız Şecereleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 4(2): 103-115.

Arykbaev, Eldiyar (2017). “Atambayev i Mirziyoev Podpisali Dokument o Soglasovanii 85 Protsentov Granits”, *Kloop.kg*, <https://kloop.kg/blog/2017/09/05/live-mirziyoev-vpervye-pribyl-v-kyrgyzstan/> (18.12.2017)

Atanayeva, S. “Migratsionnyye protsessy v Kyrgyzstane v Period Suverenite-ta”. http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1762. (06.06.2018)

Baekova, Cholpon (2006). “Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Başkanı Cholpon Baekova’nın Tebliği”. *Anayasa Yargısı* (23): 29-33.

Bozkurt, Giray Saynur (2013). “Kırgızistan’ın Küresel ve Bölgesel Güçler İlişkilerine Genel Bakış”, *TASAM*. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/26751/kir-gizistanin_kuresel_ve_bolgesel_gucler_ile_iliskilerine_genel_bakis(15.06.2018)

Brusina, O. “Migranty iz Sredney Azii v Rossii: etapy i prichiny priyezda, sotsial’nyye tipy, organizatsii diaspor”. <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0355/analit06.php> (06.06. 2018)

Buyar, Cengiz (2014). “Kırgızlarda Tarih Yazımı”. *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu*, Zonguldak, Türkiye: 1-6.

Cebeci, Suat (2016). “Kırgızistan’da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5(3): 103-117.

Chotayev, Zakir D., Galina K. Isayeva ve Zamirbek A. Tursunbekov (2015). *Gosudarstvennaya Politika v Religioznoy Sfere: Zakonodatel’nyye Osnovy, Kont-*

septsiya i “Traditsionnyy Islam” v Kyrgyzstane: Metodicheskiye Materialy. Bishkek

Chotoev, Zakir. “Kırgızistan Cumhuriyeti’nin Dış Politikasına Genel Bakış”. <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357742&/K%C4%B1rg%C4%B1zistan-Cumhuriyetinin-D%C4%B1%C5%9F-Politikas%C4%B1na-Genel-Bak%C4%B1%C5%9F-/-Zakir-Chotoev-> (22.06.2018)

Connery, Joyce (2000). “Caught between a Dictatorship and a Democracy: Civil Society, Religion and Development in Kyrgyzstan”. *The Fletcher Journal of Development Studies*, XVI: 1-18.

“Constitution of the Kyrgyz Republic (2010)”. www.legislationline.org/documents/id/5045 (15.05.2018)

“Defitsit (-), Profitsit Gosudarstvennogo Byudzheta”. <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/36/> (04.06.2018)

Derbisheva, Zamira (2009). “Yazykovaya Politika i Yazykovaya Situatsiya v Kyrgyzstane”. *Russian Language Journal* 59: 49-58.

Düyşeyev, Şayloobek (1991). *Kaydıgerlik*. Bişkek: Adabiyat.

Dyldaev, Mirlan M., Sultan I. Sadykov ve Dogdurbek T. Chontoev (2017). “Ekologo-Geograficheskiy Aspekt: Razvitiye Malyh Gorodov v Kyrgyzskoy Respublike”. *Yevraziyskoye Nauchnoye Ob’yedineniye* 2(24): 170-172.

“Ekonomicheskiy Rost Kyrgyzstana: Rol’ Sektorov Ekonomiki”. http://elibrary.auca.kg/bitstream/123456789/480/3/Kudabayev_Economic%20growth%20of%20Kyrgyzstan.pdf (13.04.2018)

“Ekonomika Kyrgyzstana v 1991 - 2005 Godakh”. <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/kyrgyz-economy/241-ekonomika-kyrgyzstana-v-1991-2005-godah.html> (16.03.2018)

Elebayeva, Aynura B. (2017). “Vzaimootnosheniya Religii i Gosudarstva v Kyrgyzskoy Respublike”. *Vestnik KRSU*17(2): 206-209.

Engvall, Jogan (2015). ‘Kyrgyzstan and the Trials of Independence’. *Kyrgyzstan beyond “Democracy Island” and “Failing State”: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society*, Der. Marlene Laruelle and Johan Engvall, Maryland: Lexington Books: 1-20.

Esengeldiyev, Almaz (2017). “Strengthening the Vertical: Kyrgyzstan’s 2016 Constitutional Referendum”. *Nations in Transit*

Esengul, Chinara, Mamaev, Baglan, Yefimova-Trilling, Natal’ya (2012).

Molodezh' i Gosudarstvennaya Politika v Kyrgyzstane. Bishkek: Publikatsiya Assotsiatsii "Demokratiya i Dialog".

Eshonov, Bahodur ve İldus Kamilov (2013). *Urbanizatsiya v Tsentral'noy Azii: Vyzovy, Problemy i Perspektivy*. Tashkent: Tsentr Ekonomicheskikh Issledovaniy.

Fumagalli, Matteo (2016). "Semi-Presidentialism in Kyrgyzstan". *Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia*, Der. Robert Elgie and Sophia Moesrup, London: Macmillan Publishers: 173-206.

"Gidroenergetika Kirgizii v Kontekste Resheniya Vodno-Energeticheskikh Problem Tsentral'noy Azii". <http://www.vestnik.mgimo.ru/razdely/ekonomika/gidroenergetika-kirgizii-v-kontekste-resheniya-vodno-energeticheskikh-problem>. (05.05.2018)

Gülbeyaz, Kürşad (2013). "Kırgız Halk Oyunları ve Giysileri". *Akademik Bakış Dergisi* 38: 1-13.

<http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2016-4-72/Sakmurzaeva.pdf>. (30.06.2018)

<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2001/kyrgyzstan> (10.04.2018)

<https://www.globalsecurity.org/military/world/centralasia/kyrgyz-politics-2.htm> (19.05.2018)

Huskey, Eugene ve David Hill (2011). "The 2010 Referandum and Parliamentary Elections in kyrgyzstan". *Electoral Studies*, XXX (4): 876-879.

Huskey, Eugene ve David Hill (2013). "Regionalism, Personalism, Ethnicity, and Violence: Parties and Voter Preference in th 2010 Parliamentary Election in Kyrgyzstan". *Post-Soviet Affairs*, XXIX (3): 237-267

İmanaliyev, Musalı (1995). *Kırgız Sancırası*. Bişkek: Şam Basması.

"İnflyatsiya Kyrgyzstana". <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=kyrgyzstan&table=inecia&time=1> (04.06.2018)

"İnvestitsii". <http://www.stat.kg/ru/statistics/investicii/>. (06.05.2018)

Isaeva, Gulnaz (2017). "O Voprosah Reformirovaniya Religiovedcheskogo i Religioznogo Obrazovaniya v Kyrgyzskoy Respublike", <http://bulaninstitute.org/ru/gulnaz-isaeva/> (15.06.2018)

"İtogi Sotsial'no-Ekonomicheskogo Razvitiya Kyrgyzskoy Respubliki Za 2014 God". <http://www.gov.kg/?p=50353&lang=ru> (23.04.2018)

Jeniş, Nazgul (2017) "Turisticheskaya Otrasl' v Kyrgyzstane: Tendentsii i

Vyzovy”. http://www.ucecentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP42_RUS.pdf. (29.04.2018)

Joldoshev, Altynbek (2010). “Kırgızistan’da Demokrasi Sorunu”, *Praksis*, (23): 173-204.

Juraev, Shairbek (2015). “Kyrgyz Democracy? The Tulip Revolution and Beyond”. *Domestic and International Perspectives on Kyrgyzstan’s Tulip Revolution*. Der. Sally N. Cummings, New York: Routledge: 31-42.

Juraev, Shairbek (2015). “The Evolving Role of Political Parties in Kyrgyz Politics”. *Kyrgyzstan beyond “Democracy Island” and “Failing State”: Social and Political Changes in a Post-Soviet Society*, Der. Marlene Laruelle and Johan Engvall, Maryland: Lexington Books: 21-38.

Kadyrbekov, Tabyldy (2017). “Itogi Prezidentstva Almazbeka Atambaeva — Chto Izmenilos’ v Kyrgyzstane”. *Sputnik*, <https://ru.sputnik.kg/Kyrgyzstan/20171124/1036485063/itogi-prezidentstva-almazbeka-atambaeva.html> (21.06.2018)

Kafkasyalı, Savaş (2012). “Orta Asya’da Güç ve Zihniyet”, *Küresel ve Bölgesel Politikalarda Orta Asya*, Der. Savaş Kafkasyalı, Ankara-Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi: 15-52.

Kallimci, İsmail Turan (2015). “Bağımsızlık Sonrası Kırgız Şiirinde Dil Teması”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* 35: 150-172.

Kaminski, Bartłomiej ve Saumya Mitra (2012). *Borderless Bazaars and Regional Integration in Central Asia: Emerging Patterns of Trade and Cross-Border Cooperation*, The World Bank: Washington D.C.

Karamatov, Ozodbek (2004). *Rinok Zemli: Realii i Perspektivi*. Jalalabad, İlim,2004.

Kasmalieva, Dzhusumkan S. (2015). “Osobennosti Protsessa Urbanizatsii Goroda Bishkek”. *IzvestiyaVuzovKyrgyzstana* 8: 52-54.

Kırgızistan İstatistik Kurumu: Sanayi. <http://www.stat.kg/ru/statistics/pro-myshlennost/> (2.05.2018)

Kırgızistan İstatistik Kurumu: Tarım. <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/> (2.05.2018)

“Kırgızistan Ülke Bülteni”. *DEİK*, 2012. <https://www.deik.org.tr/uploads/kir-gizistan-ulke-bulteni.pdf>. (30.04.2018)

Konstitutsionnyy Zakon KR “O Vyborah Prezidenta Kyrgyzskoy Respubliki i Deputatov Zhogorku Kenesha Kyrgyzskoy Respubliki” ot 2 Iyulya 2011 Goda №

68 (V Redaksii Zakona ot 23 Aprelya 2015 Goda № 88)”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203244?cl=ru-ru> (29.06.2018)

Kontacı, A. Ersoy (2017). “Parlamerter Sistemden Kopuş ve Sonrası: Karşılaştırılmalı Gözlemler ve Bazı Değerlendirmeler”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* (133): 11-60.

Kontseptsiya Gosudarstvennoy Politiki Kyrgyzskoy Respubliki v Religioznoy Sfere na 2014-2020 Gody ot 14 Noyabrya 2014 Goda № 203, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294> (23.06.2018)

“Kontseptsiya Vneshney Politiki Kırgızskoy Respubliki 2007”. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4569?cl=ru-ru> (15.06.2018)

Kozukulov, Timur (2017). “Kırgızistan’da Devletin Din Siyaseti”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/307198> (20.06.2018)

Kurbanova, Nazira (2014). “İslamskoye Obrazovaniye v Kyrgyzstane”. *Tsentral’naya Aziya i Kavkaz* 17(1): 102-117.

“Kyrgyz Republic Constitutional Referendum 2003”. *OSCE*: 1-11. <https://www.osce.org/odihr/elections/15800?download=true> (10.04.2018)

“Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 2010”. *OSCE*: 1-29. <https://www.osce.org/odihr/74649?download=true> (17.04.2018)

“Kyrgyzskiy Diaspory v Zarubezhnykh Stranakh”. <http://www.welcome.kg/ru/history/nz/xcl/> (21.06.2018)

“Kyrgyzstan v Tsifrakh. Statisticheskiy Sbornik”. Bişkek 2011. <http://stat.kg/media/publicationarchive/0f99e52f-f88f-49e3-8b43-f5821e942ba1.pdf>. (23.04.2018)

“Kyrgyzstan v Tsifrakh. Statisticheskiy Sbornik”. Bişkek 2012. <http://stat.kg/media/publicationarchive/923d0e3f-a24b-4f01-b2f6-4d248ce3d64a.pdf>. (23.04.2018)

Kyrgyzstan: Sotsial’no-Ekonomicheskoye Problemy Perekhoda k Rynku. <http://cc-sauran.kz/rubriki/economika/52-kyrgyzstan-socialno-ekonomicheskoye-problemy-perekhoda-k-rynku.html> (20.03.2018)

Lappo Georgiy M. (1997). *Geografiya Gorodov*. Moskva: Gumanit. Izd. Tsentr VLADOS.

Mamatkanov D. (2013), “Regional Experiences in Water Resources Problem in Kyrgyzstan”. *Transboundary Water Resources: Strategies for Regional Security and Ecological Stability*, Der. Harmut Vogtmann and Nikolai Dobretsov, Dordrecht: Springer: 37-42.

Marat, Erica (2007). “Bakiyev Maneuvers to Stay on Top in Kyrgyzstan”. *Eurasian Daily Monitor*, IV (13), <https://jamestown.org/program/bakiyev-maneuvers-to-stay-on-top-in-kyrgyzstan/> (15.04.2018)

Marat, Erica (2012). “Kyrgyzstan: A Parliamentary System Based on Inter-Elite Consensus”, *Demokratizatsiya*. XX (4): 325-345.

Marat, Erica (2015). “Kyrgyzstan: Beyond Democratic Elections”, *CACI Analyst*. <https://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13289-kyrgyzstan-beyond-democratic-elections.html> 20.05.2018

Marat, Erica (2017). “Kyrgyzstan”. *Freedom House*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2017_Kyrgyzstan_0.pdf (20.04.2018)

Megoran, Nick (2010). “The Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary: Stalin’s Cartography, Post-Soviet Geography”, *Borderlines and Borderlands: Political Oddities and the Edge of the Nation-state*. Der. Alexander C. Diener ve Joshua Hagen, Plymouth: Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc: 33-52.

“Mezhdunarodnyy Den’ Kul’tury: Statisticheskij Obzor”, <http://www.stat.kg/ru/news/mezhdunarodnyj-den-kultury-statisticheskij-obzor/> (29.04.2018)

“Mezhetnicheskiye otnosheniya v Kyrgyzskoy Respublike”. <http://www.ca-portal.ru/article:11028>. (07.06.2018)

“Migratsionnyy Prirost, Ottok po Vneshney Migratsii”. <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/41/> (06.06.2018).

Mitra, Saumya, Bartlomiej Kaminski ve Matin Kholmatov (2009). “Bazaars and Trade Integration in CAREC Countries”, *World Bank Report*

Moldaliyeva, Aliya (2013). *Slovo Kyrgyzstana* ot 29 Marta 2013 goda, № 34.

Moller, Lars Christian ve Sarah O’Hara (2010). “Sources of Mistrust: An Experimental Case Study of a Central Asian Water Conflict”, *Environ Resources Economics*, XXXV (2): 283-318

Molodezh Kyrgyzstana: Tsennostnyye Orientatsii, Sotsial’nyye Nastroyeniya i Konfliktnoye Povedeniye. USAID. 2014.

Murzaeva, Dinara (2011). *Transition to Democracy in Post-Soviet Kyrgyzstan: Leaders, Citizens and Perceptions of Political Legitimacy*, Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Musabayeva, Anar (2016). “Vneshnepoliticheskij Kurs Prezidenta Atambayeva: Khronika i Analiz”. *Central Asian Analytical Network*, <http://caa-network.org/archives/8139> (21.06.2018)

Myrzabaeva, Nurzhama S. (2017). “Religioznaya Situatsiya v Sovremennom

Kyrgyzstane”. <https://3minut.ru/images/PDF/2017/35/religioznaya-situatsiya.pdf> (27.06.2018)

“Naseleniye”. <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/> (07.06.2018)

“Natsional’naya Programma Preodoleniya Bednosti “Araket” (1998-2005 Gody)”. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2580?cl=ru-ru>. (02.06.2018)

Natsional’naya Programma Razvitiya Gosudarstvennogo Yazyka i Sovershenstvovaniya Yazykovoy Politiki v Kyrgyzskoy Respublike na 2014-2020 Gody, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/63683>, (28.06.2018)

Newton, Scott (2007). *The Constitutional Systems of the Independent Central Asian States: A Contextual Analysis*. UK: Hart Publishing Ltd.

Nichol, Jim (1999). “Democracy-Building in the New Independent States of the Former Soviet Union”. *Central and Eastern Europe in Transition*, Der. Frank Columbus, New York: Nova Science Publishers: 73-116.

Nichol, Jim (2005). “Kyrgyzstan: Recent Developments and U.S Interests”, *CRS Report for Congress*: 1-19.

Nichol, Jim (2010). “The April 2010 Coup in Kyrgyzstan and its Aftermath: Context and Implication for U.S. Interests”. *CRS Report for Congress*: 1-16.

Omorov, Nur (2010). “Vneshnyaya Politika Kyrgyzstana Cherez Prizmu Mnogovektornosti”. *APN Kazakhstan*, <http://www.apn.kz/publications/print6351.htm> (21.06.2018)

“Opinion on the Constitutional Situation in the Kyrgyz Republic”. *Adopted by the Venice Commission at its 73rd Plenary Session*: 1-11. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)045-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)045-e) (22.05.2018)

“Osnovnyye Napravleniya Sotsial’no-Ekonomicheskogo Razvitiya Kyrgyzstana v Sovremennykh Usloviyakh”. <http://works.tarefer.ru/99/101294/index.html> (27.06.2018)

Pehlivanoğlu, Ferhat ve İsa Güneş. “Kırgızistan Ekonomisinin Yapısal Analizi”. *II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*. <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-316-2014081458sosbilkongre66.pdf>. (30.06.2018)

Peimani, Hooman (2002) *Failed Transition, Bleak Future? War and Instability in Central Asia and the Caucasus*. Praeger: London.

“Polozheniye o Polnomochnom Predstavitele Pravitel’stva Kyrgyzskoy Respubliki v Oblasti ”. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/93691> (15.05.2018)

Postanovleniye ot 26 yanvarya 2015 Goda № 23 “Ob Utverzhdenii Kontsept-sii po Okhrane i Ispol’zovaniyu Istoriko-Kul’turnogo Naslediya Kyrgyzskoy Respubliki na 2015-2020 Gody”, <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/kyr161432.pdf> (12.06.2018)

“Press Release on the Kyrgyz Parliamentary Elections 2000”. OSCE, <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/election-observation/election-observation-statements/kyrgyzstan/press-releases-14/2084-2000-parliamentary-5/file>, (01.04.2018)

“Prezidium Pervogo Kurultaya Naroda Kyrgyzstana”. <http://www.foto.kg/galereya/2356-prezidium-pervogo-kurultaya-narodov-kyrgyzstana.html>. (07.06.2018)

“Programma ‘Kayrylman’ Agitiruyet Vyyekhavshikh Kirgizov za Vozvrashcheniye na Rodinu”. <http://www.dw.com/ru/> (24.07.2018)

“Programma Pravitel’stva Kyrgyzskoy Respubliki “Kayrylman” po Okazaniyu Sodeystviya Etnicheskim Kyrgyzam, Pereselyayushchimsya v Kyrgyzskuyu Respubliku, i Kayrylmanam na 2017-2022 Gody”. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/98654> (24.07.2018).

“Promyshlennost’ Kyrgyzstana v 2016 godu”. <http://www.mining.kz/ru/arkhiv-novostej/vse-novosti-rk/item/23465-promyshlennost-kyrgyzstana-v-2016-godu>. (02.05.2018)

“Proyekt Strategii Molodezhnoy Politiki Kyrgyzskoy Respubliki na 2016-2020 Gody”. <http://www.gov.kg/?p=72081&lang=ru> (19.05.2018)

Putz, Catherina (2015). “Kyrgyzstan Elects a New Parliament”, *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2015/10/kyrgyzstan-elects-a-new-parliament/> 20.05.2018

Putz, Catherine (2015) “Final Results Confirmed in Kyrgyz Parliamentary Race”. *the Diplomat*. <https://thediplomat.com/2015/10/final-results-confirmed-in-kyrgyz-parliamentary-race/> (15.04.2018)

“Report on the Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 2005”. OSCE: 1-34. <https://www.osce.org/odihr/elections/kyrgyzstan/14835?download=true> (12.04.2008)

“Report on the Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 2010”. OSCE: 1-29. <https://www.osce.org/odihr/elections/kyrgyzstan/74649?download=true> (30.05.2018)

“Report on the Kyrgyz Republic Pre-Term Parliamentary Elections 2007”. OSCE: 1-10. <https://www.osce.org/odihr/elections/kyrgyzstan/28778?download=true> (20.05.2018)

“Report on the Parliamentary Election in Kyrgyzstan 1995”. *CSCE*: 1-19. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210013727845> (25.05.2018)

“Report on the Parliamentary Elections in Kyrgyzstan 2000”. *CSCE*: 1-13. <https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/2000%20Kyrgyzstan%20Parliamentary%20Elections.pdf> (26.05.2018)

Roy, Meena Singh (2011). “Future of Parliamentary Democracy in Kyrgyzstan”. *Strategic Analysis*, XXXII (2): 199-206.

Sabyrbekov, Arslan (2015) “Kyrgyzstan’s Prime Minister Resigns”, *CASI Analyst*. <https://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/13186-kyrgyzstan%E2%80%99s-prime-minister-resigns.html> (15.04.2018)

Sakmurzaeva, Nargıza. *Bağımsızlık Döneminde Kırgızistanın Ekonomi Politikası*.

Sarı, Yaşar (2012). “Foreign Policy of Kyrgyzstan under Askar Akayev and Kurmanbek Bakiyev”, *Perceptions* XVII (3): 131-150.

Smankulova, Jeniş (2013). “Turizm Kak Element Rynochnoy Ekonomiki Kyrgyzstana”, *Ekonomika i Sovremennyy Menedzhment: Teoriya i Praktika*, Novosibirsk: Sib.AK, <https://sibac.info/conf/econom/xxi/31385> (15.04.2018)

“Soglasheniye po Orto-Tokoykomu Vodokhranilishu Zaklyucheno na Neopredelenny Period”, *Gezitter.org*, http://www.gezitter.org/economics/66328_soglashenie_po_orto-tokoyskomu_vodokhranilishu_zaklyucheno_na_neopredelennyiy_period/ (25.12.2017)

“Sovremennaya Vneshnyaya Trudovaya Migratsiya Naseleniya Kyrgyzstana”. http://vestnik.tj/soc_doc/2016/n1/RU/Ergheshbayev_uj_Yeshenova_s.ye.pdf (30.06.2018)

Spratlen, Pamela (2014). “Democracy in Central Asia: Supporting Kyrgyzstan’s ‘Island of Democracy’”, *The Ambassadors Review*: 10-13.

Standish, Reid (2015). “Five Years on, Has Kyrgyzstan’s Democratic Revolution Put Down Roots”, *Foreign Policy*, <http://foreignpolicy.com/2015/04/07/five-years-revolution-tulip-democracy-central-asia-kyrgyzstan/> (01.06.2018)

Staruseva, Tamara I. (2011). “Izobrazitel’noye Iskusstvo v 1991-2005 Gody. (Problemy, Perspektivy)”. *Voprosy Istorii Kyrgyzstana* 3: 178-194.

“Strategiya Razvitiya Sotsial’noy Zashchity Naseleniya Kyrgyzskoy Respubliki na 2012-2014 Gody”. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/92880?cl=ru-ru#%D1%801> (02.06.2018)

Stronski, Paul (2017). “The Return of Global Russia: An Analytical Framework”, *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendow->

ment.org/2017/12/14/return-of-global-russia-analytical-framework-pub-75003
(16.06.2018)

Tabaldiyeva, Aynura (2015). *Otsenka Sotsial'no-Ekonomicheskoy Reformy v Kyrgyzskoy Respublike*, <https://elibrary.ru/item.asp?id=24080637> (30.06.2018)

Tanrısever, Serap, Amanbek Kyzy, Zhyldyz (2015). “Kırgızistan Geleneksel Erkek Başlıkları”. *International Journal of Science Culture and Sport* 3: 858-865.

Temirkulov, Azamat (2012). “Domestic Developments in Kyrgyzstan”. *OSCE Yearbook 2012*, Baden-Baden 2013, 95-107.

“Territorial Organization and Subnational Government Responsibilities”. <https://www.oecd.org/regional/regional-policy/profile-Kyrgyzstan.pdf> (15.05. 2018)

“The Constitution of the Kyrgyz Republic 2007”. http://www.fao.org/tempref/upload/eims_object/Photo_library/Kyrgyzconstitution_eng.pdf (22.05.2018)

Toktogonova, Gulay K. (2016). “Realizatsiya Yazykovoy Politiki v Kyrgyzskoy Respublike”. *Mezhdunarodnyy Nauchnyy Zhurnal “Simvol Nauki”* 4: 58-62.

Toktogonova, Gulay K. (2017). *Gosudarstvennyy Yazyk Kyrgyzskoy Respubliki: Konstitutsionno-Pravovoy Analiz*. Dissertatsiya na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata Yuridicheskikh Nauk. Kyrgyzsko-Rossiyskiy (Slavyanskiy) Universitet, Bishkek.

Toktogulov, Beishenbek (2007). *NATO's Partnership for Peace (PfP) Program and Regional Security in Central Asia*, Yüksek Lisans Tezi: ODTÜ

Toktomushev, Kemel (2010). *Kyrgyzstan-Regime Security and Foreign Policy*, New York: Routledge.

Toktonaliev, Timur (2015). “Constitutional Thinkering in Kyrgyzstan”. *Institute for War and Peace Reporting*, <https://iwpr.net/global-voices/constitutional-tinkering-kyrgyzstan> (10.04.2018)

Turaeva, Madina (2016). *Ekonomika Kirgizii: Instituty i Resursy Razvitiya* M.: Institut Ekonomiki RAN. https://inecon.org/docs/2016/Turaeva_paper_2016.pdf (16.03.2018)

Ukaz ot 11 sentyabrya 1995 goda № UP-218 “O Prezidentskoy Obrazovatel'noy Programme “Kadry XXI Veka”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/46921> (20.06.2018)

Ukaz Prezidenta Kyrgyzskoy Respubliki ot 20 Sentyabrya 2000 Goda № UP-268 “O Programme Razvitiy Gosudarstvennogo Yazyka Kyrgyzskoy Respubliki na 2000-2010 Gody”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/2430?cl=ru-ru>

(28.06.2018).

“Uroven’ bednosti naseleniya Kyrgyzskoy Respublike v 2016g.”. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/01b28ef9-9e8c-4d84-9fae-4b1b58b1aa5a.pdf> (02.06.2018)

“Uzbekistan, Kyrgyzstan Reach Provisional Border Agreements”. <http://www.eurasianet.org/node/81116> (15.05.2017)

“Uzbekistan: Reform or Repeat?” (2016)., *International Crisis Group (ICG): Crisis Group Europe and Central Asia Briefing* (84): 1-7.

“V 2016 godu proizvodstvo Zolota na Kumtore Vyroslo na 6%”. <https://www.akhabar.kg/news/v-2016-godu-proizvodstvo-zolota-na-kumtore-vyroslo-na-6/> (02.05.2018)

“V Bishkeke Sostoyalis’ Peregovory Vladimira Putina s Prezidentom Kirgizii Almazbekom Atambayevym”, <http://kremlin.ru/events/president/news/16509> (22.06.2018)

“Vneshniy Dolg Kyrgyzstana Prevysil 60% VVP”. <http://24.kz/ru/news/in-the-world/item/207325-vneshnij-dolg-kyrgyzstana-prevysil-60-vvp>. (04.06.2018)

“VVP po Vidam Ekonomicheskoy Deyatel’nosti v Tekushchikh Tsenakh”. <http://stat.kg/ru/opendata/category/164> (30.04.2018)

Yıldırım, Oğuz ve Malika Stamalieva. *Kyrgyzstan Economy in Terms of Economic Developments*. http://lisbon2018.econworld.org/papers/Yildirim_Stamalieva_Kyrgyzstan.pdf. (18.04.2018)

Yüce, Mehmet (2013). “Kırgızistan’ın Gelir Dağılımına Genel Bir Bakış”. <https://www.isguc.org/?p=article&id=40&cilt=5&sayi=1&yil=2003>. (28.05.2018)

Zabortseva, Yelena Nikolayevna (2012). “From the ‘Forgotten Region’ to the ‘Great Game’ Region: On the Development of Geopolitics in Central Asia”. *Journal of Eurasian Studies*, IIIV (2): 168-176.

Zakon KR “O Kul’ture” ot 7 Aprelya 2009 Goda № 119, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202499> (15.03.2018)

Zakon KR “O Reglamente Zhogorku Kenesha KR” ot 25 noyabrya 2011 goda № 223, http://platforma.kg/new/wp-content/uploads/2016/10/Закон_КР_О_Регламенте_Жогорку_Кенеша_КР.pdf (25.06.2018)

“Zakon Kyrgyzskoy Respubliki o Mestnoy Gosudarstvennoy Administratsii”. https://shailoo.gov.kg/ru/ZakonodatelstvoMyyzamdar/ZakonyMyyzamdar/O_

• BAĞIMSIZLIKLARININ YİRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

mestnoi_gosudarstvennoi_admin/ (10.04.2018)

Zakon KR “Ob Obrazovaniı”, <http://edu.gov.kg/ru/about/sistema-obrazovaniya/> (5.06.2018)

Zakon KR “Ob Osnovakh Gosudarstvennoy Molodezhnoy Politiki” ot 31 Iyulya 2009 Goda № 256, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202686> (13.05.2018)

ÖZBEKİSTAN

Ayşe ÇOLPAN YALDIZ*

GİRİŞ

Bugün 28,5 milyon nüfusu ve 447 400 km kare yüz ölçümü ile Türkistan'ın en yoğun nüfusuna sahip olan Özbekistan, bölgenin en stratejik ülkesidir. Başkenti Taşkent olan Özbekistan, Türkistan'ın ya da Orta Asya'nın tam merkezinde yer alıp; tüm diğer

Orta Asya ülkeleri ile komşudur. Ayrıca Afganistan ile de sınır olan Özbekistan, hem ağırlıklı Özbek nüfusundan oluşmakta, hem de komşu ülkelerde yoğun bir Özbek nüfus yaşamaktadır. Bu durum, ülkeyi daha da kritik bir hale getirmektedir bölgesel istikrar açısından. Diğer yandan söz konusu coğrafyanın tam kalbinde yer alan Özbekistan, tarihten gelen siyasi tecrübenin, dini, tarihi ve kültürel mirasın merkezi konumundadır. Bu noktada bölgenin en önemli güçlerinden biri olan Özbekistan, aynı zamanda kendisini Türkistan coğrafyasının tarihsel anlamda siyasal ve kültürel mirasının da sahibi olarak görmektedir.

Böylesi güçlü bir potansiyele sahip Özbekistan'da, post-Sovyet dönüşümde rejim, ulus-devlet inşası süreci ve yeni liberal ekonomiye geçiş aşamasında, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile beraber çöken ekonomisini ve sosyal düzenini onarma, ulus kimlik inşası çabalarının yanında toplumsal kontrol ve stabiliteyi sağlama, kendi rejiminin meşruiyetini çeşitli araçlarla güçlendirme, yükselen politik İslam hareketleri ile beraber gelişen toplumsal ve politik muhalefetle baş etme ve yeni açıldığı dünya sistemi ile entegrasyon gibi birçok sorunu da çözmek zorunda kalmıştır.

* Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, akavuncu@gmail.com

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bağımsızlığına kavuşan 5 Türk Cumhuriyetinden biri olan Özbekistan'ın 25 yıl boyunca yaşadığı deneyimin ele alınacağı bu bölümde, öncelikle ülkenin siyasal sistemi ve politik hayatı üzerinde durulacak; özellikle son yıllarda Özbekistan iç siyasetinde öne çıkan meseleler üzerinde durulacaktır. Bunun arkasından, yine son yıllarda gerçekleştirilen düzenlemeler ağırlıklı olmak üzere bağımsızlıktan sonra devletin ulusal kimliği güçlendirme amacıyla gerçekleştirdiği dil, eğitim, kültür, din ve tarih yazımı politikaları incelenecektir.

Son 27 yılda, bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da demografik hareketler iç göç, demografik dağılım, dispora ve dış göç gibi başlıklar altında incelenecektir. Bölümün son iki başlığı ise Türkmenistan'da ekonomik yapı ve dış politikada yaşanan değişimlerdir. Tüm bu konular ele alınırken, Türkmenistan'ın her alanda yüzyüze kaldığı temel sorunlar ve önemli başarıları ele alınacaktır.

ÖZBEKİSTAN'DA SİYASAL SİSTEM VE HAYAT

Bu bölümde, Özbekistan Devleti'nin 1991'den günümüze kadar siyasal hayatında yaşadığı dönüşüm üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda öncelikle, merkezi idare çerçevesinde siyasal rejim; yasama, yürütme ve yargı sistemleri çerçevesinde ele alınacak; ardından siyasi partiler ve seçimler hakkında bilgi verildikten sonra güçler ayrılığı ilkesi tartışılacaktır. Bundan sonra Özbekistan idari yapısı ele alınarak, özellikle merkezin taşra teşkilatı ve yerel yönetimler özetlenecektir. Böylece Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası siyasal ve yönetsel yapısı ortaya konmuş olacaktır.

Anayasa, Siyasal Rejim ve Hükümet Modeli

23 Ağustos'taki komünizm yanlısı darbenin Moskova'da başarısızlığa uğramasının ardından 1 Eylül 1991'de Özbekistan Parlamentosu Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 5 Orta Asya cumhuriyetinden biri olarak kurulmuştur. Özbekistan Komünist Partisi kendisini lağvederek *Demokratik Parti* adını almıştır. 29 Aralık 1991'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini de İslam Kerimov kazanmıştır (Saray, 1993: 72-78). 1992'de kabul edilen Özbekistan Anayasası'na göre, Özbekistan Cumhuriyeti laik, demokratik bir yönetim sistemine sahip olup, anayasal düzeni hukukun üstünlüğü ile din, vicdan ve ifade özgürlüğüne dayanmaktadır. Cumhuriyet rejimi ile yönetilen Özbekistan'da hükümet modeli olarak başkanlık sistemi benimsenmiştir. Anayasaya göre meclis iki kanattan oluşmakta-

dır: Senato ve Aliy Majlis. 2016 yılında Kerimov'un vefatı üzerine ardından yeni cumhurbaşkanı Şafkat Mirzayev olmuştur.

Özbekistan Anayasası 8 Aralık 1992 yılında kabul edilmiş, 28 Aralık 1993, 24 Nisan 2003, 11 Nisan 2007, 25 Aralık 2008 ve 18 Nisan 2011 yıllarında değişiklik ve ilaveler yapılmıştır. Anayasa 6 kısımdan oluşmakta ve birinci kısım temel ilkeler altında dört bölümden oluşmaktadır: devlet egemenliği, halk hakimiyeti, anayasa ve kanunların üstünlüğü, dış politika. İkinci kısım insan ve vatandaş, temel hak, özgürlük ve ödevler altında genel hükümler, vatandaşlık, kişisel hak ve özgürlükler, siyasi haklar, ekonomik ve sosyal haklar, insan hak ve özgürlüklerinin güvencesi, vatandaşların ödevleri olarak düzenlenmiştir. Üçüncü kısım toplum ve birey başlığını taşımakta ve birey ile toplum etkileşiminin temel unsurları ile toplumsal kurumları ele almaktadır. Bu doğrultuda, toplumun ekonomik temelleri, toplumsal birlikler, aile, kitle iletişim araçları gibi konuları ele almaktadır. Dördüncü kısım devlet örgütlenmesini kendine konu edinmiş olup başlığı idari-mülki ve devlet yapısı olup; bunun altında Özbekistan Cumhuriyetinin idari yapısı, Karakalpakistan Cumhuriyeti düzenlenmiştir. Beşinci kısım devlet hakimiyetinin oluşumu ile ilgilidir ve Özbekistan Cumhuriyeti Ali Meclisi, cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu, yerel devlet hakimiyetinin esasları, yargı erki, seçim sistemi, savcılık, maliye ve kredi, savunma ve güvenlik konularını ele almıştır. Son olarak da 6. kısım, anayasanın değiştirilme usulünü düzenlemektedir. ¹

Özbekistan Cumhuriyeti, başkanlık sistemine sahip olup, bağımsızlıktan sonra, eski Komünist Parti birinci sekreteri İslam Abduganiyevič Karimov, Aralık 1991'de ülkenin cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Yürütme yetkisinin başı olan cumhurbaşkanı ile birlikte yasama organı 2004 yılına kadar tek kanatlı bir meclisten oluşan Oliy Majlis iken; bu tarihten sonra iki kanatlı bir sisteme kavuşmuştur. Oliy Majlis'in ilk kanadı olan *Qonunchilik Palatasi'nın* üyeleri Özbekistan'ın 12 vilayeti, Taşkent şehri ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'ni temsil etmek üzere seçimle gelen 150 milletvekilinden oluşmaktadır. 2004 yılındaki Anayasa değişikliği ile oluşturulan Oliy Majlis'in ikinci kanadı Senato ise arazi temsiline göre oluşturulur ve senato üyelerini kapsar. Üyelerin 16'sı doğrudan devlet başkanı tarafından atanır. Bunlar bilim, sanat, edebiyat, sanayi ve diğer devlet ve toplumsal alanda özel başarıları ve geniş tecrübesi bulunan çok saygın vatandaşlar arasından seçilir. 6'şar üye ikincil derecedeki yargı organlarınca (12 vilayet, Taşkent ve Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti) seçilmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin Senato üyeleri, Karakalpakistan Cumhuriyetinden, illerden ve Taşkent şehrinde, Karakalpakistan Jogorgu Keneşinin, il, ilçe ve şehirlerin hakimiyet

1 https://www.turk-pa.org/file/330_1500543034_8416.pdf

temsili organlarının ilgili ortak toplantısında kendi vekilleri arasından gizli oylamayla altışar kişi olarak eşit sayıda seçilir. 5 yıllığına seçilen temsilcilerden oluşan Oliy majlis'in başkanı ise Majlis içerisinde gizli oyla belirlenmektedir. Olağanüstü haller dışında her üç ayda bir toplanan Oliy Majlis yasa tasarılarını görüşür ve karara bağlar².

Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama kamarası ve Senatosunun ortak yetkilerinden bazıları ise³:

- 1) Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasını kabul etmek, ilave ve değişiklikler yapmak;
- 2) Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarını kabul etmek, ilave ve değişiklikler yapmak;
- 3) Özbekistan Cumhuriyetinde referandum yapılmasına ilişkin karar almak, yapılacağı tarihi belirlemek;
- 4) Özbekistan Cumhuriyeti iç ve dış politikasının temel yönlerini belirlemek ve stratejik devlet programlarını kabul etmek;
- 5) Özbekistan Cumhuriyeti yasama, yürütme ve yargı organlarının yapısı ve yetkilerini belirlemek;
- 6) Özbekistan Cumhuriyetine yeni devlet oluşumlarının katılmasını kabul etmek ve Özbekistan Cumhuriyetinden bu oluşumların ayrılmasına ilişkin kararı onaylamak;
- 7) Gümrük, döviz ve kredi konularını mevzuatla düzenlemek;
- 8) Bakanlar Kurulunun önerisi üzerine, Özbekistan Cumhuriyeti bütçesini kabul etmek ve uygulanmasını denetlemek;
- 9) Vergi ve diğer zorunlu ödemeleri belirlemek;
- 10) İdari-mülki yapısı ve Özbekistan Cumhuriyetinin sınır değişiklikleri konusunda kanuni düzenlemeler yapmak;
- 11) Devlet ödülleri ve rütbelerini belirlemek;
- 12) İl, İlçe ve şehirleri oluşturma, ortadan kaldırma, yeniden adlandırma ve sınırlarını değiştirmek;
- 13) Özbekistan Cumhuriyetine saldırı veya saldırıya karşı ortak savunma ant-

2 <https://www.gov.uz/en>

3 https://www.turk-pa.org/file/330_1500543034_8416.pdf

laşmalarının uygulanması gereksinimi durumunda Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı kararnamelelerini onaylamak.

Özbekistan devlet yapısında anayasal güvence ile güçler ayrılığı ilkesi benimsense de pratikte yönetim şekli olan başkanlık sisteminin de etkisi ile yürütme organının güçlü olduğu bir yapı söz konusudur. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve devlet hakimiyet kurumları arasında uyumlu çalışmayı ve eşgüdümü sağlar. Yaşı 35'ten daha az olmayan, devlet dilini iyi bilen, Özbekistan sınırları içinde seçimden önce en az 10 yıl süresince sürekli ikamet etmiş Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşı Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilebilir. Aynı kişi arka arkaya iki defadan fazla Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilemez. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan seçim yoluyla ve gizli oyla yedi yıllık süre için seçilir. Cumhurbaşkanının seçim usulü Özbekistan Cumhuriyeti kanunuyla belirlenir⁴. Yasal olarak birçok yetkiyi bünyesinde barındıran devlet başkanı, Bakanlar Kurulu'nun da başkanıdır. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının öne çıkan görev ve yetkileri şu şekilde özetlenebilir⁵:

- 1) Vatandaşların hak ve özgürlüklerine, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunlarına uyulmasını, temin eder;
- 2) Özbekistan Cumhuriyetinin egemenliği, güvenliği ve toprak bütünlüğünün korunmasına, milli-devlet yapısıyla ilgili kararların uygulanmasına ilişkin gerekli önlemleri alır;
- 3) Ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde Özbekistan Cumhuriyetini temsil eder;
- 4) Özbekistan Cumhuriyeti antlaşma ve sözleşmelerine ilişkin müzakereleri yürütür, onları imzalar, Cumhuriyetin taraf olduğu antlaşma, sözleşme ve kabul ettiği yükümlülükler uylmasını sağlar;
- 5) Yabancı devletlere Özbekistan Cumhuriyeti diplomatik ve diğer temsilciler olarak atanacak adayları, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Senatosuna sunar;
- 6) Ülkenin sosyal ve ekonomik yaşamı, iç ve dış politikasına yönelik önemli konularda, Özbekistan Âli Meclisine yıllık rapor sunar;
- 7) Cumhuriyetin yüksek hakimiyet ve yönetim organlarının karşılıklı

4 https://www.turk-pa.org/file/330_1500543034_8416.pdf

5 https://www.turk-pa.org/file/330_1500543034_8416.pdf

eşgüdümünü sağlar; İlgili kararnameyi, takiben, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisinin onayına sunmak koşuluyla bakanlıkları, devlet komitelerini ve diğer yönetim organlarını, kurar ve kaldırır;

- 8) Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanlığına bir adayı, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi kamaralarında görüşölmek ve onaylanmak üzere sunar ve onun görevinden alınmasını ister;

Ayrıca Bakanlar Kurulu'nun üyeleri ve başbakan meclis dışından devlet başkanı tarafından atanır. Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu üyelerini belirlemek dışında, Senato'nun 16 üyesini ve bölge yönetimlerinin başını (*Viloyat Hokimlari*) atamaktadır. Ayrıca tüm yargı organlarında görev alacakları da devlet başkanı belirlemektedir. Cumhurbaşkanı, aynı zamanda ulusal güvenlik hizmetinin de başıdır. Ayrıca cumhurbaşkanının 5 yıllık görev süresi 2002 yılında referandum ile 7 yıla çıkartılmıştır. Özbekistan'da yasama organı her ne kadar Oliy Majlis olsa da, devlet başkanının karar ve fermanları en az meclisin yasama yetkisi kadar önemlidir (Pashkun, 2003: 5). Dolayısıyla Özbekistan'da tartışmasız devlet başkanının devlet içerisinde baskın bir gücü vardır.

Yürütme yetkisi, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir. Bakanlar Kurulu'nda Başbakan, 7 Başbakan yardımcısı, 10 Bakan ve 6 Devlet Komitesi Başkanı olmak üzere 24 kişi vardır. Ayrıca Karakalpakistan Cumhurbaşkanı da Özbekistan Bakanlar Kurulu'nun üyesidir. Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının, Âli Meclisin kararlarının, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın kararname, karar ve emirlerinin uygulanmasını sağlar. Bakanlar Kurulu yürürlükteki mevzuata uygun olarak Özbekistan Cumhuriyeti genelinde tüm organlar, kurumlar, kuruluşlar, örgütler, yetkili kişiler ve vatandaşlar için bağlayıcı kararlar ve emirler çıkarır. Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanı, çalışmalarının verimliliğinden sorumlu olduğu Bakanlar Kurulunun faaliyetlerini organize eder ve yönetir, Bakanlar Kurulu toplantılarını yönetir, kararlarını imzalar, Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın görevlendirmesiyle, uluslararası ilişkilerde Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunu temsil eder, Özbekistan kanunları, Özbekistan Cumhuriyeti kararname, karar ve emirleri ile öngörölen diğer görevleri yerine getirir⁶.

Anayasal güvence ile teoride güçler ayrılığı benimsenmesine karşın, diğer Orta Asya ölkelerinde olduğu gibi pratikte, devlet başkanı, yasama, yürütme ve yargı organlarının tamamının gücünü elinde tutmaktadır (Kaushik, 2006: 43). Diğer bir deyişle parlamento, başbakan, bakanlar kurulu ve hatta yargı organlarının tamamı

6 <https://www.gov.uz/en>

bu anlamda yürütme organının gölgesi altında kalmaktaydı. Özbek siyasi analisti Kamoliddin Rabbimov'un dediği gibi, Özbek halkının bilincinde devlet, her şeyi gören ve duyuran dev bir ejderhayı andırıyor. Mirziyoyev bu “dev ejderha” yaratmada Kerimov gibi etkili olmaya devam etmektedir. Fakat Kerimov bu ejderhayı yaratırken onun fobileri, önyargıları, korkuları ve komplekslerinin etkisinde kalmıştı; aksine Mirziyoyev ise ileriye yönelik öngörü sahibi olarak sistematik ve kurumsal bir şekilde adım atmaya devam etmektedir.⁷

2013 yılında Özbekistan'ın iç politikasında güç dengelerini değiştirmesi muhtemel olan bir başka önemli gelişme ise, bir dönem Başbakan yardımcılığı için de adı geçen ve ekonomik olarak bugün Özbekistan'da güçlü bir konumda olan Cumhurbaşkanı Kerimov'un kızı Gülnara Kerimova ile uzun senelerdir bürokraside yer alan ve Taşkent klanından olan Özbekistan İstihbarat Servisi Başkanı Rüstem İnatov arasında yaşanan şiddetli gerilimdir. Cumhurbaşkanı İslam Karimov'dan sonra yerine kimin geleceği tartışmalarında her ikisinin de adı geçmekteydi. Fakat her ikisinin yerine Kerimov'un vefatı üzerine Şevket Mirziyoyev cumhurbaşkanı olmuştur.

Son olarak Özbekistan'ın yargı sistemi ile ilgili olarak En üst yargı organı olan Anayasa Mahkemesi'nin üyelerinin 5 yıllığına atandığı bilinmektedir. Ülkedeki yargı kuruluşları, “Yargı Kuruluşları Hakkında Kanun” uyarınca örgütlenmiştir. Yargı organlarının isimleri şunlardır: Anayasa Mahkemesi, *Oli* Mahkeme, *Oli* Ekonomik Mahkeme, Karakalpakistan Cumhuriyeti Medenî ve Ceza Mahkemeleri, Vilayetler ve Taşkent Şehir Medenî ve Ceza Mahkemeleri, İlçe ve Şehir Medeni Mahkemeleri, İlçe Ceza Mahkemeleri, Karakalpakistan Ekonomik Mahkemesi, Vilayet ve Taşkent Şehir Ekonomik Mahkemeleri, Askeri Mahkemeler.

Özbekistan: Siyasi Merkez

Orta Asya'nın merkezinde yer alan Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'dan farklı olarak bağımsızlık öncesi siyasal olaylara tanık olan bir ülkedir. Özbekistan, tarihsel olarak bölgenin siyasi merkezi olduğu için Sovyetler Birliği dönemi boyunca da sürekli siyasal mücadelelerin yaşandığı bir özerk cumhuriyetti. Daha Çarlık dönemi, Cedît ve Basmacı hareketlerinin merkezi olan Özbekistan, 1970 ve 1980'lerde de kültürel ve ekonomik hakların Moskova'dan sıklıkla talep edildiği coğrafyaydı. 1980'lerin sonlarında Fergana Bölgesi'nde Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında kanlı çatışmalar ortaya çıkmış; birçok Ahıska Türkü öldürülmüştü. Ahıska Türklerine yapılan bu saldırıların ardından yine Kırgızistan'ın Oşşehrinde Özbek-Kırgız çatışmaları ortaya çıkmıştır.

7 <https://carnegie.ru/commentary/66493>

Yine Özbekistan’da siyasal hayatın gündelik pratiklerinde en çok karşılaşılabilecek durum, önemli siyasal aktörlerin sık sık değiştirilmesidir. Bunu bakanlardan, üst düzey yöneticilere, hatta alt yönetici sınıf ile *hokimlere* kadar görmek mümkündür. 2013 yılı da farklı olmamıştır. 13 Aralık’ta İçişleri Bakanı Bahodir Matlubov’un emekliye ayrılması sonucu, Suç ve Terörizmle Mücadele Bölümü eski Başkanı ve İçişleri Bakanı’nın birinci yardımcısı olan Adham Ahmedboyev, Cumhurbaşkanı fermanı ile yeni İçişleri Bakanı olarak atanmıştır (Gazeta.uz, 16 Aralık 2013). Ayrıca, 12 Kasım’da Cumhurbaşkanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü eski Müdürü olan Javlon Vaxobov Dışişleri Bakan yardımcısı olarak atanmıştır (Uzreport, 13 Kasım 2013). Dahası yılda en az birkaç kez çeşitli vilayet ve şehirlerin *hokimlerinin*, Cumhurbaşkanı tarafından görevden alındığı ve yeni birinin atandığı haberlerini Özbekistan’da sık sık duymak mümkündür. Örneğin Nisan ayında Taşkent vilayet *hokimi* R. Halmatov görevinden alınmış yerine eski Andijan vilayet *hokimi* olan Ahmad Tugilovich Usmanov atanmıştır. Yine 27 Eylül’de Cumhurbaşkanı fermanı ile Kaşkadya vilayet *hokimi* T. I. Jo‘rayevni görevden alınmış ve yerine Turobjon Ikromovich Jo‘rayev getirilmiştir. Son olarak 19 Aralık’ta Cumhurbaşkanı fermanı ile Surhandarya vilayet *hokimi* N. A. Choriyevni görevden alınmış yerine E. T. Jo‘rayevni atanmıştır (Jahon News, 20 Aralık 2013).

Siyasi Partiler ve Seçimler

Özbekistan’da son genel seçim 2015 yılında gerçekleşmiştir. Senato ile Yasama Meclisi’nden oluşan **Özbekistan parlamentosunun** alt kanadı Yasama Meclisi’ndeki 150 sandalye için yapılan genel seçimde, dört siyasi partiden 535 aday yarışmış olup seçim yasasında yapılan son değişiklikle ilk kez en çok oy alan parti, başbakan adayını belirleyerek devlet başkanına takdim etme hakkını elde etmiştir. Seçim sonucunda Liberal Demokrat Parti 47, Milli Diriliş Partisi 28, Halk Demokrat Partisi 21, Adalet Sosyal Demokrat Partisi ise 17 milletvekilliği kazanmıştır. Ayrıca **15 milletvekili de Özbekistan Ekoloji Hareketi’ne ayrılan kontenjandan seçilmiştir**. Buradan da anlaşıldığı üzere Özbekistan’da çok partili bir siyasal yaşam vardır⁸.

Bir önceki genel seçim⁹, 2009 yılında gerçekleştirilmiştir. Ülkede kayıtlı seçmenin %90’a yakınının oy kullandığı belirtilmiştir. 120 milletvekiline sahip Mec-

8 <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ozbekistanda-genel-secim-sonuclari-aciklandi-59163.html>

9 Özbekistan’da partilere kayıt olmaktan bağımsız aday olmaya kadar seçimlerle ilgili her tür düzenleme, Özbekistan Anayasası’nın 117. maddesi uyarınca, hükümete bağlı “Merkezi Seçim Komisyonu” tarafından belirlenmekte ve denetlenmektedir. Eğer %50’den fazla seçmen seçime katılırsa ve adaylar %50’den fazla oy alabilirlerse seçimler yasal olarak gerçekleşmiş kabul edilmektedir. Parlamento seçimleri beş yılda bir yapılmakta ve seçimlerde ilk aşamada %50 katılım sağlanmazsa ikinci bir seçim yapılmaktadır.

lise ilk kez 150 milletvekilinin seçilmesi öngörülmüş ve 15 üyenin Özbekistan Ekoloji Hareketi'nden olması kabul edilmiştir (Yılmaz, 4 Ocak 2010). Bugün Özbekistan'da *Oli Majlis'te* milletvekili olan siyasal partiler, Özbekistan Halk Demokratik Partisi, Özbekistan Liberal Demokratik Partisi, Özbekistan Milli Kalkınma Partisi, Adalet Sosyal Demokratik Partisi ile Özbekistan Ekoloji Hareketi'dir. Özbekistan Cumhuriyeti Halk Demokratik Partisi (*O'zbekiston Respublikasi Xalq Demokratik Partiyasi*) en büyük parti olup 1 Kasım 1991'de Taşkent'te kurulmuş ve ilk lideri İslam.Kerimov olmuştur. Özbekistan'da bugün Halk Demokratik Partisi'nin üyeleri 450.000 civarındadır. Yine önemli bir diğer parti, Adalet Sosyal Demokratik Partisi (*O'zbekiston Respublikasi Adolat Sotsial-Demokratik Partiyasi*), 1995 Şubat ayında kurulmuş ve bugün toplam 147 şehir ve ilçede teşkilatı olup, üyelerinin sayısı 35.000'den fazladır. 1992 yılının Mart ayında kurulan Milli Kalkınma Partisi de (*Vatan Taraqqiyoti Partiyasi*) önemli siyasal partilerdendir. Bunlar dışında ayrıca, *O'zbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyasi*, *O'zbekiston Respublikasi Fidokorlar Milliy Demokratik Partiyasi* gibi partiler de vardır (Uzprogress, 2013). *Milli Tiklanish Partisi'nin* üyelerinin %48'i kadınlardan oluşmaktadır, bu oran Özbekistan için dikkat çekicidir (Uzreport, 14 Ekim 2013).

Özbekistan'da 1994, 1999, 2004, 2009 ve 2015'de gerçekleştirilen *Oli Majlis* seçimlerinde birbirlerinden farklı birçok siyasal parti aday göstermiştir. Bu partilerin bir kısmı günümüze kadar aktif olarak Özbekistan siyasal hayatında var olmaya devam ederken bir kısmı da kapanmıştır. Kapanan partilere örnek olarak Sovyetler yıkılırken varolan iki büyük parti, "Erk" ve "Birlik" partileri (başkanları Muhammed Salih ve Abdurrahim Polat), verilebilir. Özbekistan için İslami bir devlet tarzı öneren İslami Rönesans Partisi bağımsızlığın hemen ardından kapatılmıştır ve liderleri hakkında kısa sürede Özbek hükümeti tarafından tutuklama kararı alınmıştır (Hanks, 2007: 212).

2013 yılı, Özbekistan'daki siyasal partiler açısından önemli bir yıl olmuştur. Nisan ayında Özbekistan Halk Demokratik Partisi'nin eski lideri Latif G'ulomov'un yerine Xotamjon Ketmonov gelmiştir. Mayıs ayında Milli Tiklanish Partisi'nin başına Sarvar Otamuradov seçilmiştir. Son olarak da Haziran ayında Adalet Partisi'nin lideri Nariman Umarov olmuştur. 2 Aralık'ta Özbekistan Liberal Demokratik Partisi'nin 2005'ten beri lideri olan Teshabayev Muhammadyusuf toplanan kurultay sonucu görevinden ayrılmış ve yerine Turdiyev Sodiqjon gelmiştir¹⁰. Böylece 2013 yılında kayıtlı siyasi partilerin çoğunun liderleri değişmiş oldu.

Özbekistan'ın seçim sistemini ve siyasi partilere ilişkin durumu değiştirmek için adımlar atıldı. 2014 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri, parlamento ve

10 Gazeta.uz, erişim tarihi: 4 Aralık 2013

yürütme organı arasındaki iktidarı yeniden dağıtmaya, daha fazla karar verme yetkisi vermeye ve yürütmeyi Parlamento'ya kontrol etmeye çalıştı. Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, Cumhurbaşkanı tarafından atananın aksine, halk tarafından doğrudan seçilen vali ve belediye başkanlarını seçmeyi önerdi. Ayrıca Ağustos 2017'de, Viloyetler ve Taşkent şehrine bağlı Hakimlerin doğrudan seçilmesine izin vermek için kanun hükmünde kararname değiştirildi ve 24 Aralık 2017'de gerçekleşen Taşkent şehir seçimleri için bir tarih belirlendi.¹¹

Özbekistan'da İdari Teşkilat Yapısı

Orta Asya'nın en büyük nüfus yoğunluğuna sahip ülkesi bağımsızlığa kavuştuğunda yaklaşık 22 milyon nüfusa ve 447.400 kilometrekare yüzölçümüne sahip Özbekistan'dır. 12 vilayetten oluşan ülkede öne çıkan merkezler, başkent Taşkent, Semerkant, Buhara, Andijan, Fergana, Ürgenç, Karşı, Nukus'tur. Ayrıca, Karakalpak Özerk Cumhuriyeti de Özbekistan'a bağlıdır (Gömeç, 2001: 828). Eyaletler şehirlere, şehirler ilçelere ve köylere, ilçeler ve köyler de mahallelere bölünmektedir. Orta Asya'nın merkezinin yer alan Özbekistan'ın kuzeyinde Kazakistan, güneyinde Tacikistan ve Afganistan, doğusunda Kazakistan ve Kırgızistan, batısında da Türkmenistan yer almaktadır. Dünyada sıcak denizlere ulaşabilmek için en az iki ülke geçmek zorunda kalan tek ülke Özbekistan'dır.

Özbekistan, idari olarak 1 özerk cumhuriyet (Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti), 12 vilayet (province), 123 şehir ve 156 ilçe (tümen) yönetiminden oluşmaktadır (Pashkun, 2003, 13). İlçelerin şehirleri, şehirlerin de vilayetleri oluşturduğu Özbekistan idari yapısında, her üç ölçeğin de başında bulunan idari birime hokimiyat adı verilmektedir. Hokimiyatlar, hokim denen yürütmenin başı ile halk meclislerinden oluşmaktadır. Hokimler bir üst ölçeğin hokimleri tarafından atanarak iş başına gelirler. Yani ilçelerin hokimlerini şehir hokimleri, şehir hokimlerini ise vilayet hokimleri atamaktadır. Vilayet hokimleri ve Taşkent hokimi ise doğrudan devlet başkanı tarafından atanmakta ve görevden alınmaktadırlar. Diğer taraftan halk meclislerinin üyeleri ise yetkili oldukları yerel bölgenin halkı tarafından 5 yıllığına seçilirler (Epstein, 2004, 34; Bektemirov, 2003). Yılda en az iki kere hokimin çağrısıyla toplanan yerel meclislerin sürekli olan alt komiteleri söz konusudur (Хусанов, 1996, 44). Bu meclislerin en önemli görevleri, atanmış *hokimleri* onaylamak, yerel bütçeyi hazırlamak ve onaylamak, önemli yerel kararları almaktır (Husanov, 1996, 44; Bektemirov & Rahimov, 2001: 38).

11 <http://isdpu.eu/publication/political-reform-mirziyoyevs-uzbekistan/>

Merkezi bakanlıkların taşra teşkilatları bu yapı içerisinde hem bağlı buldukları bakanlıklar doğrultusunda Bakanlar Kurulu'na sorumlu olurken hem de şehirlerindeki *hokimiyatlere* karşı da sorumludurlar (Earle, 2003: 54). Yerel Yönetim Kanunu'na göre, *hokimiyat* ölçüğünde yetki ve görevler açısından düzeyler arası herhangi bir fark yoktur. Yine aynı kanun, yerel yönetimler ile merkezi yönetim arasında sağlık, eğitim, kent planlaması, topluluk hizmetleri gibi fonksiyonlar arasında da bir işbölümünden bahsetmemektedir (Epstein, 2004: 42; Robertson & Kangas, 2003). Fonksiyonların yerel yönetimlerle merkez arasındaki bölünmesi incelendiğinde ilk göze çarpan özelliğin, sosyal politikaların, ekonomik politikalara ve politik fonksiyonlara göre daha fazla yerele aktarılması olduğu görülmektedir (Pomfret, 1997: 17). Bundan dolayı, yerel düzeyde yer alan finansla ya da vergiyle ilgili kurumların *hokimlerle* olduğu kadar bakanlıkların taşra örgütleri ile de eşit derecede ilişkili olduğu görülürken, yerel sağlık ya da eğitim kurumları daha fazla *hokimin* yetki alanına girmektedir. Bakanlıklar, tüm alt birimler tarafından uyulması gereken siyasaları ve teknik kriterleri ulusal çapta koymaktadır.

İdari Reform Kavramı, vatandaşların haklarını koruyabilen ve Özbekistan'ın küresel ölçekte ekonomik rekabet gücünü artırabilen etkili ve şeffaf bir kamu yönetimi sistemi oluşturmayı amaçlamaktadır. Bunlar arasında altı öncelikli alan tanımlanmıştır; “İcracı otoritelerin faaliyetlerinin kurumsal, örgütsel ve yasal çerçevesinin iyileştirilmesi” ve “etkili bir profesyonel kamu hizmeti sisteminin oluşturulması” ve yürütme organları sisteminde yolsuzlukla mücadelede etkili mekanizmaların uygulamaya konması.”¹²

Yerel Yönetim Yapısı

Özbekistan Devleti 1991'de bağımsızlığına kavuştuktan kısa bir süre sonra kurumsal yapılanmasını inşa etmeye başlamıştır. Bu kurumsal yapılanma, benimsenen piyasa mekanizması doğrultusunda, küresel dönemin yeni devlet modeline göre olmalıydı ve yerel yönetimler de bu doğrultuda geliştirilmeliydi. Bu anlamda, açık piyasa ekonomisine geçtiğini ilan eden Özbekistan rejimi, kurumsal yapılanmasında hızlı bir şekilde adem-i merkeziyetçi politikalar oluşturmaya başlamış ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi hedefine öncelik vermiştir. Bu anlamda Özbekistan'da idari yapıda, anayasal güvenceye sahip mahalle yönetimleri temel yerel yönetimlerdir. Özbekistan Devleti'nin gerek yasal düzenlemeleri gerekse pratikte yürürlüğe soktuğu birçok uyguladığı birçok uygulama özerk bir yerel yönetimden çok mahalle üzerinde sıkı vesayet denetimi gerçekleştirdiğini

12 <http://isdpu.eu/publication/political-reform-mirziyoyevs-uzbekistan/>

ve bu birimleri hegemonik araç olarak kullandığını göstermektedir.

Bugün Özbekistan’da hem kırsal hem de kentsel alanlarda en küçük yerleşim yerleri olan mahallelerin yönetim birimleri, anayasal güvence ile ülkenin tek özerk yerel yönetimleri olarak kabul edilmiştir. Özbekistan Anayasası’na ve “Topluluk Özerk Yönetimleri” Yasası’nın 20. maddesine göre (Pomfret, 1997: 37; Pashkun, 2003: 57), 2,5 yıllığına seçilen mahalle lideri ve onun yardımcılarında oluşan mahalle komiteleri (Mahalle Kengaş), gönüllülük esasına göre çalışmakta ancak aksakal ve bazı yardımcıları doğrudan devletten maaş almaktadırlar (Bektemirov & Rahimov, 2001: 482). “*Bu yardımcılar, sağlık, kadın sorunları, eğitim gibi kamusal hizmetlerin yürütülmesinden sorumlu oldukları kadar, geleneksel seremonileri de gerçekleştirmektedirler*” (Bektemirov, 2005, 482). Bununla beraber mahalle komitelerine yardımcı olan güvenlik görevlileri doğrudan Emniyet tarafından görevlendirilmektedir. Ayrıca 2004 yılından itibaren mahalle komitelerinde, İç İşleri Bakanlığı tarafından atamayla getirilen “maslahatçılar” da yer almaktadır. 1992’den beri Özbekistan Devleti, mahalleleri, yönetim yapısının içine almak için birçok düzenleme yapmıştır. 1993’te kabul edilen ve 1999’da yeniden gözden geçirilen “Topluluk Özerk Yönetimleri Kanunu”, topluluk özyönetimlerini şu şekilde tanımlamıştır; “Özbekistan Anayasası tarafından yapısı garanti edilen, ulusal gelenekler ve yerel alışkanlıklar kadar, yerel önemdeki meselelerin çözümü için yurttaşların bağımsız aktivitelerini temsil eden yönetimler”dir. (Pashkun, 2003: 52; Husanov, 1996: 47). Topluluk Özerk Yönetimleri” Kanunu’nun 5. maddesine göre, *Hokimiyetler* mahalleleri kurmaya, kaldırmaya, birleştirmeye, bölmeye yetkili kurumlardır (Хусанов, 1996; 47). Resmî açıklamalara göre, şu anda Özbekistan’da 10.000’den fazla mahalle vardır. Özbekistan’da tüm yerleşim birimlerinin temelinde tek bir tane mahalle bulunmaktadır. Mahalle, temel yönetsel birimdir ve onun üstünde, ilçeler (*tumanlar*), ya da şehirler ve bunların üzerinde vilayetler ve son olarak da ulus devlet yer almaktadır. Herkes teknik olarak bir mahallenin üyesidir, en azından her yurttaş bir mahalleye bağlıdır.

Mahalle komitesi, mahalle halkının, 2,5 yılda bir mahalle halkı içerisinde seçtiği aksakalın başkanlığında, sekreter, *hatun kızlar raisi*, *dini ve maarifiy ishlar boyucha maslahatçi*, *posbon* ve diğer üyeleri ile ortalama 15 kişilik bir komitedir. Aksakal, sekreter, *maslahatçi* ve *posbonun* maaşlı devlet görevlisi olarak çalıştığı mahalle komitesinin diğer üyeleri gönüllü olarak çalışmaktadır (Winter & Epstein, 2004: 52; Bektemirov, 2004: 477; Masaru, 2006: 351; Umarova, 2007: 78; Pashkun, 2003, 57; Sievers, 2002, 132; Noori, 2006: 75). Ayrıca, her mahallede, mahallenin güvenliğinden sorumlu polis memuru ve yardımcısı vardır. Mahalle komitesi, mahalle ölçeğinde bugün birçok sosyal politikayı yürüttüğü gibi düğün ve cenaze merasimleri düzenleme, karı-koca arasındaki problemleri ve mahal-

le halkı arasındaki uyuşmazlıkları çözme gibi birçok geleneksel faaliyetleri de sürdürmeye devam etmektedir (Sievers, 2002, 132; Pashkun, 2003, 57; Kirgizboev, 2007: 49; Matkarimov, 2005: 26; Hokimov, 2007: 49). Yine mahalle, zayıf ve güçsüz toplumsal kesimleri, sosyal yardımlar ile güçlendirmeye çalışmaktadır. Merkezi hükümetin yoksul kesimlere dağıttığı sosyal yardım paraları mahalle komiteleri sorumluluğunda dağıtılmaktadır (Marnie & Micklewright, 1998: 21). Mahalle gençlerinin eğitim sorunlarına yardımcı olan mahalle komiteleri, yalnız yaşayan ve yardıma muhtaç yaşlılara destek olmaya çalışmaktadır.

Merkezi düzeyde Bakanlıkların taşra teşkilatları ve hokimiyatlar ile yerel düzeyde özerk yerel yönetim olan mahallelerden oluşan Özbek idari yapısında hokimiyatların yerel yönetim birimleri mi yoksa merkezin taşra uzantıları mı olduğu net değildir. Bir taraftan yerel halk tarafından seçilen üyelerden oluşan halk meclisleri diğer taraftan bir nevi merkez tarafından atanan hokimlerden oluşan hokimiyetler, esasında halk meclisleri ile hokimler arasındaki güç dengesine göre yerel birimler mi yoksa merkezin taşra uzantısı birimler mi oldukları anlaşılabilir. Yereldeki birçok hizmetin sunulduğu hokimiyatlarde hiç tartışmasız temel güç odağı merkez tarafından atamayla işbaşına gelen hokimlerdir. Bu anlamda hokimiyetleri yerel yönetim birimleri olarak görmek pek mümkün değildir. Yürütme organı olan hokimler, yerel halk meclislerini tamamen denetimleri altında tutmaktadırlar. Meclislerin aldıkları tüm kararlar, bir üst organ tarafından iptal edilebilir ve bir üst organdaki meclislerde ise bir alt düzeydeki hokimler de yer almaktadır (Хусанов, 1996; 35). Yani kısaca nasıl ki merkezi düzeyde yürütmenin başı olan devlet başkanı, Oliy Majlis üzerinde bir üstünlüğe sahipse, yerel düzeyde de aynı şekilde hokimler, yerel halk meclisleri üzerinde güçlü bir yetkiye sahiptir (Pomfret, 1999, 14; Pashkun, 2003, 37).

Son Dönem Siyasal Gelişmeler

2 Eylül 2016'da, Özbekistan İslam Karimov'un ani ölümü sonucu seçimler 4 Aralık'ta gerçekleşti. Kazanan, oyların yüzde 88,6'sını alan geçici Başkan Shavkat Mirziyoyev oldu (Gray, 2017). 2016'dan beri Özbekistan'ın politik ve ekonomik sisteminin serbestleştirilmesi olmuştur. Bu liberalleşme, toplumun yaşam kalitesini önemli ölçüde artırdı. 2017 yılının Şubat ayında, Cumhurbaşkanı Mirziyoyev, bir kararnamede, 2017–2021 yılları için siyasi ve ekonomik reform için geniş çaplı bir program onayladı ve uygulamaya başladı. Ülkenin kalkınması için beş öncelik alanı belirlendi - devletin ve toplumun inşasının iyileştirilmesi (demokratik reform ve modernleşme ruhuyla, e-devletin getirileceği açıklandı); hukukun üstünlüğünün ve adli ve yasal reformun sağlanması; ekonominin gelişimi ve liberalizasyonu; sosyal alanın gelişimi; Çeşitli ulusal gruplar ile dini

hoşgörü arasında güvenlik ve uyum sağlanması ve ilgili herkes için faydalı olan sürdürülebilir ve yapıcı bir dış politikanın uygulanması.¹³

Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ölümünden sonra Eylül ayı başlarında ülkenin geçici lideri olarak görev yapmasından bu yana zaferi bekleniyordu. Özbekistan'daki ilk liderlik değişimi (bağımsızlığından bu yana) beklenildiği gibi kaotik olmadı; aksine yumuşak ve hızlı bir geçiş sağlandı. Yeni Özbek Anayasası'nın 96. Maddesi uyarınca, Cumhurbaşkanlığı seçimi üç ay içinde yapılmalı ve Cumhurbaşkanı Kerimov'un cenaze töreninde resmi başkan yardımcısı olan Başbakan Mirziyoyev açık seçik olarak kabul edildi. Mirziyoyev'in gücünü sadece cenaze törenini düzenleyen komite başkanı olarak atanması göstermiyordu, aynı zamanda daha sonra Rusya Devlet Başkanı Putin'e de Semerkant'ta Kerimov'un mezarını ziyaret etmesi sırasında ev sahipliği yapması da önemli bir gösterge idi.¹⁴

Hukukun üstünlüğünü sağlamaya, yargı sistemini yeniden şekillendirmeye, ekonomik liberalleşmeyi teşvik etmeye ve sosyal alanın gelişmesine odaklanan Program ve Eylem Stratejisi, tam olarak uygulandığı takdirde, Özbekistan'ın ilişkilerini temelden dönüştürecek olan çok sayıda alt amacı içermektedir. hükümet ve halkı, ve Mahallas gibi bağımsız sivil savunma örgütlerini ve resmi olmayan kurumları hükümetin ortaklarının statüsüne yükseltmek.¹⁵

Mirziyoyev, 2 Mart 2018'de hem insan hem de anayasal haklar konusunda ciddi olduğunu gösterdi: Özbek gazeteci Yusuf Ruzimuradov, 19 yıl hapis cezasına çarptırıldıktan sonra serbest bırakıldı. Ruzimuradov, Karimov'un hükümetini eleştirmesi için doğru bir şekilde algılanan bağımsız bir gazetesi olan Erk 'Özgürlük' için çalışmıştı. Ruzimuradov ve Erk'in editörü Muhammed Bekjanov, "hükümeti devirmeye teşebbüs etmek" ve 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Bu cümleler hapis hanesindeki ihlal iddiaları için rasgele artırıldı. Bekjanov, bir yıl önce siyasi tutsakların ilk genel afında serbest bırakılmıştı.¹⁶

Sonuçta bağımsız Özbekistan'ın ilk ve tek Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ölümünün ardından, Şevkat Mirziyoyev'in izlediği Cumhurbaşkanlığı'nın, Karimov'un devamı olacağını düşünüldü. Karimov döneminde ulus, izole edilmiş, bölgesel örgütlere katılmayı reddetmiş, dünyadaki insan haklarına karşı bir model olarak hizmet etmiştir. Ancak 6 ay içerisinde Mirziyoyev uygulamaları ile bu

13 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

14 http://capsindia.org/files/documents/CAPS_Infocus_PM_03.pdf

15 <http://isdpeu/publication/political-reform-mirziyoyevs-uzbekistan/>

16 http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SIA_Uzbekistan's%20Second%20Chance.pdf

düşünceleri boşa çıkardı.¹⁷ Kısa sürede dış ve iç politikada keskin iyileşmeler görüldü.

Özbekistan Devleti'nin Başetmeye Çalıştığı Temel Sorun

Özbekistan, kurulduğu tarihten itibaren dış politikadaki istikrarsız yapısının da etkisiyle özellikle 2000'lerde daha da şiddetlenen toplumsal eylemlerle başetmekte zorlanmıştır. Bu anlamda Özbekistan'da 2000'li yıllara damgasını vuran olay, tam da Kırgızistan'da 2005'te Akayev'in devrilmesine sebep olan Lale Devrimi sırasında patlak veren Andican olaylarıdır. Kırgızistan'daki halk ayaklanmasına çok benzeyen bu olay kısa sürede Kerimov rejimi tarafından bastırılmış ve ABD açık bir şekilde Kerimov tarafından suçlanmıştır. Bunun ardından Kasım 2005'te, ABD, Özbekistan'daki sahip olduğu askeri üsleri terk edecektir.

Andican olayları, Andican'da 23 işadammının “akramiler” olarak adlandırılan bir İslami terör örgütüne üyelikten dolayı yargılandığı sırada, yargılamayı protesto eden sivil halk ile Özbekistan rejiminin kolluk kuvvetleri arasında yaşanan olaylardan ibarettir. Kolluk kuvvetlerinin sivil halkın üzerine ateş açması ve çok sayıda insanın ölmesinin ardından ABD net bir şekilde Özbek hükümetini kınar ve olayın bastırılması sürecini uluslararası bir komisyonun izlemesini teklif eder. Kerimov bu teklifi net bir şekilde reddeder ve gerekli incelemeleri Özbek devletin gerçekleştireceğini söyler (Rumer, 2006: 141). Dahası, Kerimov ABD'nin bizzat Andican olaylarını organize ettiğini ve Kırgızistan'dakine benzer bir rejim değişikliğini istediğini açıklamıştır (Telatar, 2013: 45).

Andican olaylarının önemli bir sonucu bağımsızlıktan beri adım adım kurulan ve Afganistan operasyonu ile iyice güçlenen ABD-Özbekistan ilişkilerinin sonunun gelmesiydi. Olaylarla aynı yıl içerisinde (2005) Taşkent Hanabad üssü ABD tarafından boşaltılmıştır. Ayrıca yine 2005 yılında, ABD'nin Rusya ve Çin'e alternatif olarak kurduğu GUUAM'a kısa bir süre önce katılmaya karar veren Özbekistan, söz konusu örgütten ayrılmıştır. Özbek rejimi tarafından, ayrılma gerekçesi olarak söz konusu örgütün sadece ekonomik değil güvenlik konularında ABD'nin bölge ülkelerinin işlerine karışması için bir araç olduğu belirtildi (Telatar, 2013: 45). Yesevi notlarını

Bu yaşanan süreç, ABD'nin varlığının Orta Asya ülkeleri için ekonomik kazanımı sağlasa da siyasal elitlerin iktidarını tehdit eder bir hale geldiğini göstermektedir. Nitekim ABD, etkili olduğu ülkelerde demokrasi ve insan hakları

17 http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SIA_Uzbekistan's%20Second%20Chance.pdf

söylemleriyle çoğu zaman rejimin elitleri ile ters düşmekteydi. Bu durum Özbekistan için de geçerli oldu. Özbekistan lideri, başından beri Batının insan hakları yoluyla Özbekistan'a müdahale etmesinden rahatsızdı (Rumer, 2006: 144). 2005 yılında Özbekistan çok hızlı bir şekilde Rusya ile İttifak anlaşması yapmıştır (Rumer: 2006: 142). Kısa bir süre sonra, GUUAM'dan ayrılan Özbekistan yine hızlı bir şekilde Şangay İşbirliği Örgütü'ne katılmıştır. Sonuç olarak, demokrasi söylemlerinden rahatsız olan Özbekistan, liberalleşme yolunda kısa bir süre sonra maddi desteklere rağmen Batı ile işbirliğinden vazgeçip yüzünü tekrar Rusya'ya dönmek zorunda kalmışlardır.

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL, TARİH, EĞİTİM, DİN VE KENT POLİTİKALARI

Ekonomik yapının sürekliliği kesinlikle politik olanın stabil olmasına bağlıdır. Şayet siyaset ve devlet toplumsal yaşamdaki sosyal ilişkilerin tümünü kapsayan özel bir form olarak kabul edilirse, politik yaşamın stabil kalabilmesinin yolu özellikle ulus devlet yapılarında “ideal yurttaşı” yaratabilmekten geçer. Çünkü devletin meşruiyeti bir anlamda yurttaşla ilişkisinin ne kadar sağlıklı olduğuna bağlıdır. Bu anlamda herhangi bir ulus-devletin hegemonik projeleri önem arz etmektedir.

Ulus devlet yapısı, yurttaşının gündelik hayatını şekillendirmede tarihteki en güçlü siyasal dönemlerdendir. Bunu gerçekleştirirken uyguladığı belli başlı politika alanları söz konusudur. Dil politikalarından mimariye kadar uzanan bu geniş yelpaze sayesinde, “milli” ön ekiyle “milli dil”, “milli eğitim”, “milli din”, “milli tarih”, “milli mimari” devlet tarafından inşa edilmektedir. Özbekistan da bağımsızlıktan sonra hızlı bir şekilde işte bu millili tarihinin farklı dönemlerine dayanarak inşa etmeye girişmiştir. Bu anlamda bu bölümde, bağımsızlıktan sonra Özbekistan Devleti'nin ulus-devlet inşa sürecine koşut olarak ulusal kimliğini inşa ederken kullandığı, uygulamaya soktuğu dil, eğitim, din politikaları, yeni tarih yazımı, kent ve mahalle politikaları gibi çabaları ele alınacaktır.

Kısaca Orta Asya ülkeleri, tarihsel geçmişi köklü olup Çarlık Rejiminin sömürgeci olana kadar, klasik bir feodal toplum yapısına sahipti (Markowitz, 1998: 9). 1800'lerin sonlarına kadar Çarlık tarafından işgal edilme süreci tamamlanan orta Asya toplulukları, Sovyet Devrimi ilan edilene kadar da sömürge toplumu olarak varlığını sürdürmüştür. Çarlık rejiminin sömürge politikasının en temel özelliği ise, Rus yönetiminin bölgede siyasal ve askeri güvenliği sağlayacak yapılanmayı inşa ettikten sonra, yerli halkın toplumsal yaşamına karışmaması idi. Sovyet Yönetimi ise Çarlığın aksine Orta Asya'da sosyalist toplum yaratma kur-

gusu için toplumsal yaşama köklü müdahaleler gerçekleştirmiştir. Bu müdahaleleri karşılaştırmalı olarak alt başlıklarda ele alınacak toplumsal konular etrafında inceleyerek Sovyet rejiminin müdahale formundan yeni Özbek rejiminin müdahale formunun hangi noktalarda farklılaştığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kuruluş Felsefesi

Özbekistan Devleti, daha önce belirtildiği gibi, kuruluş felsefesinde, geçiş döneminin de etkisi ile birkaç temel ilkeye dayanmıştır:

- Ulus-devlet inşasını Sovyet öncesi Özbek geleneklerine dayandırmıştır; Sovyet öncesi Özbek geleneği ise daha çok Orta Asya'nın ya da Batı Türkistan'ın yerleşik toplumunun gelenek-görenekleri idi. Bu noktada temel olarak tarih ve dil politikaları önem arz etmekle beraber bir nevi geleneklerin tekrar inşası süreci yaşanmıştır.
- Bununla beraber, radikal İslam tehlikesinden dolayı, özellikle Sovyet öncesi olduğu kadar İslam öncesi tarih ve geleneklere daha çok vurgu yapılmıştır.
- Diğer taraftan geçilen serbest piyasa ekonomisinde birçok eski Sovyet ülkesinin tersine aşamalı ve yavaş bir şekilde ekonomik dönüşüm stratejisi belirlenmiştir. Bunda ülkenin doğalgaz ve hammadde bakımından çok fazla kaynağı olmaması etkili olmuştur. Bu doğrultuda özellikle küçük ve orta ölçekli firmalar aracılığı ile girişimcilik kültürü ülkede yaygınlaştırılmaya başlanmış ve özelleştirme politikaları daha kontrollü gerçekleştirilmiştir.
- Yaşanılan geçiş döneminde ortaya çıkan yoksulluk ve işsizlik problemlerine karşın sosyal devlet ilkesi korunmaya çalışılmış ancak bu kesinlikle eski Sovyet döneminden daha kısıtlı gerçekleşmiş; özellikle yerele devredilen sosyal politikalar sonucunda ülkede yerel kültürdeki geleneksel ilişki formları, refahın bölüşümü noktasında daha da güçlenmiştir. Bunda ulus devletinin temel sac ayaklarından olan geleneksellik vurgusu da etkili olmuştur.

Rejimin temel felsefesi olan bu ilkeler ve stratejiler, birçok farklı politika uygulamaları ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Özbekistan iç siyasetini şekillendiren politik uygulamalar ve rejimin politik tercihlerinin birçoğu bu temel ilkelerle ya doğrudan ya da dolaylı olarak alakalıdır. Ulusal ölçekte devlet elitlerinin ortaya koyduğu hegemonik projeler ile ilgili devletin toplumla etkileşimi söz konusu olduğunda bir nokta önemli hale gelmektedir. Hiçbir hegemonik proje, devlet elitlerinin ortaya koyduğu haliyle gerçekleşme imkanı bulamaz. Yani bir rejimin hegemonyası mutlaka toplumsal güç grupları içerisinde karşı hegemonyalar üre-

tir ve bu durumda da toplumsal yapıda gerçekleştirilmeye çalışılan hegemonik proje hiçbir zaman tam anlamıyla elit sınıfın arzuladığı şekilde ortaya çıkmaz. Rejimin sahibi olanlar siyasal seçkinler bu hegemonik projeyi gerçekleştirirken uyguladıkları politikalar ile toplumsal yaşama müdahale ederler. Ancak bu müdahale formları, toplumsal yapıdaki sosyal gerçeklikler ve sosyal ilişki formları ile diyalektik bir etkileşime girdiği noktada ise ne toplum eskisi gibi kalır ne de hegemonik proje tam haliyle gerçekliğe dönüşür. Bu ise toplumsal yapının sürekli değişimini de beraberinde getirir esasında. Sosyal ilişkiler bir anda ortaya çıkan yapılar değildir. Belirli bir tarihsel gelişim içerisinde şekillenmektedirler. Bu şekilleniş içerisinde her biri Bourdieu'nun ifadesi ile belirli yatkınlıklara sahip habituslar yaratırken, Jessop'ın ifadesi ile de güç ilişkilerine bağlı olarak farklı sosyal ilişki formları ve ulusal ile yerel hegemonyalar üretmektedirler. Bu bölümde Özbek rejiminin sahip olduğu kuruluş felsefesi doğrultusunda hegemonik projeleri için uyguladığı müdahale formlarının Özbek siyasal hayatını belirleme noktasında öne çıkan unsurları tam da Özbek toplumsal yapısının gerçekliği ile etkileşimi ile beraber ele alınmaya çalışılacaktır.

Bir Özbek Modeli: Özbekçilik

Özbek rejiminin toplumsal yaşama müdahale etme araçlarından belki de en önemlisi hiç şüphesiz bağımsızlık sonrası ulus devlet inşa formunda öne çıkan “Özbek modeli”nin kendisidir. Acaba Özbek Modeli toplumsal yaşam içerisinde nasıl pratik uygulamalarla örneklendirilebilir, ne tür politikalarla “Özbek modeli”nin vurgulanmaktadır? Bu noktada ulus devlet inşa sürecinde oluşturulan “Özbek modeli”nin herhangi bir ulus kimlik inşasında “stratejik özcülük”e teka-bül eden zorunlu kimlik üretiminde vurgusu ortak geçmiş, ortak dil, ortak hedef etrafında şekillenirken tüm bunlar, “Özbek gelenekleri” üzerine kurgulanmıştır. Bu geleneksellik üzerine kurgunun kendisinin toplumsal yaşamla etkileşimi noktasında toplumda nasıl bir kabul ve red durumları yarattığı ele alınacaktır. Özbek Devleti'nin kuruluş felsefesinin bir diğer önemli sacayağı olan serbest piyasa ekonomisine geçişte küçük ve orta ölçekli firmaların desteklenmesinin toplumsal hayatta yarattığı sonuçların ele alınacağı alt başlıkta ise ülkenin bağımsızlık sonrası yaşadığı ekonomik sıkıntılar doğrultusunda ekonomik uygulamaları ele alınacaktır. Bu doğrultuda ayrıca yaşanan ekonomik sıkıntılar ile mücadelede sosyal politika uygulamalarında yaşanan dönüşümlerin toplumsal yaşamda doğurduğu sonuçlar yine ulus-devlet inşa süreci çerçevesinde incelenecektir. Özbekistan iç politikasını etkileyen ve ulus-devlet inşa sürecinin unsurlarını şekillendiren önemli konulardan bir diğeri ise bağımsızlık sonrası ortaya çıkan radikal İslam hareketleridir. Bu yönde rejimin toplumsal hayat üzerinde uyguladığı politikala-

rın ele alınacağı bu alt başlıkta ise bir taraftan bağımsızlık sonrası devletin İslama bakışı diğer taraftan da toplumsal yaşamda İslamın etkisinde yaşanan dönüşümler irdelenmiş olacaktır.

Özbek devletinin ulus-devlet inşasında öne çıkardığı toplumsal değerlerin bir bütünü olarak kavramsallaştırılan “Özbek Modeli”, bu yazı açısından iki yönden tartışılmaya değerdir. Birincisi rejim tarafından Özbek ulusal kimliğinin unsurları olarak nelerin vurgulandığının görülmesi açısından Özbek modelinin önemi. İkincisi ise devlet başkanının da sık sık vurguladığı, devletin temsiliyet formu ile doğrudan ilgili olan ve “Özbek Modeli”nin bir unsuru olan “Doğu Tipi Demokrasi” anlayışı ile devlet yoluyla sivil toplumu ve demokrasiyi geliştirme algısıdır. Bunu bir sonraki bölümde ele almak üzere ilk konu olan Özbek modelinin, Özbek yurttaşından beklediği “Özbeklik” değerlerine sahip olma yolunda devletin toplumsal hayata müdahalesini incelemeye dönülürse bu noktada karşımıza üç temel soru çıkmaktadır: “özbekçilik” tanımlanabilecek Özbek modelinin temel yurttaşlık algısı nedir?; rejim hangi kurumsal kanallarla yurttaşa bu doğrultuda etki etmektedir?; ve son olarak toplumsal hayatta bu müdahaleler doğrultusunda Özbek kimliği bilincinin inşa süreci yurttaşlar tarafından nasıl algılanmakta ve farklı algılayışların temelinde neler yatmaktadır?

Aslında, Özbekçilik ve Özbek ulusal kimliği, bağımsız Özbek rejiminin bir icadı değildir; Sovyetler Birliği’nin Milletler Politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve Sovyetler Birliği de kentsel mahalleleri Özbek kimliğini yaratmak için bir araç olarak kullanmıştır. Yani, Sovyet stratejisi olan ulusal bilinç yaratmada, mahalleyi propaganda aracı olarak kullanmak Özbek rejimi tarafından da benzer şekilde kullanılmaktadır. Bundan dolayı birçok çalışmada,

Bağımsızlıktan sonra, diğer birçok geleneksel kurum ve normlarla beraber, Özbek kimliği ve Özbekçilik¹⁸, alternatif bir ideoloji olarak seçilerek, ulus-devlet inşa sürecinde devlet hegemonyası ve kültürel öğelerin arasında merkezi konuma sahip olmuştur (Rasanayagam, 2011: 120; Koroteyeva, 1999: 35). Özbek Devleti için bu noktada mahalleler, Özbekçiliğin gündelik hayatta yeniden üretildiği en önemli sosyo-mekansal birimler haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı ve diğer üst düzey bürokrat ve politikacıların hemen hemen hepsi her konuşmasında, Özbek geleneklerinin yeniden doğması yoluyla iyi Özbek yurttaşların yaratılmasında mahalleye atıfta bulunmaktadır. Bu anlamda Topluluk Öz Yönetim yasasına göre de, mahalle yönetimleri üzerlerine düşen görevleri ulusal gelenekler ve yerel adetler çerçevesinde uygulamak ile yükümlüdür. 1993 yılında, en ünlü slogan bu noktada mahalleler ile ilgili “*mahalle bizim ailemiz, devletin kalesidir*” (Korot-

18 Özbekçilik, kelime anlamı olarak “*geleneklerini koruyan iyi bir Özbek yurttaşı olmak*”tır.

eyeve, 1999: 33). Devlet mahalleler gibi yerel bir kurumu kullanarak, aslında ulusal geleneklerin koruyucusu olarak kendi meşruiyetini sağlamakta ve toplumsal kontrolün devamını sağlamaktadır (Noori, 2006: 537; Koroteyeva, 1999: 30). Mahallenin Özbek kimliği için önemini vurgulamak için yaratılan ve ülkenin cad-delerinde sıkça görülebilecek birçok slogandan bazıları şunlardır; “*senin vatanın mahallenden başlar*”, “*eğer senin komşun huzurlu ise sen de huzurlusundur; eğer senin mahallen huzurlu ise senin ülken de huzurludur*” (Bogner, 2003: 6). Bir diğer slogan ise, “*mahalle küçük hokimiyat, büyük aile*”. Bu söylem açıkça göstermektedir ki, mahalle ideal Özbek ailesinin inşa edilmesi için sosyal yeniden üretimin açık bir hegemonik aracıdır. Dahası, Jalilov (2001: 26) mahallenin Özbekçilik açısından önemini vurgularken, Kerimov’un 2002’de yaptığı Anayasa’nın 10. yılına ithaf edilen konuşmasına atıfta bulunur: “*Biz, 2003 yılını mahalle yılı ilan ettik. Çünkü mahalle bizim yaşamımızın ve devlet teşkilatımızın merkezindeki kurumdur. Biz mahalleleri yerel yönetim ilan ettik çünkü her birey ve aile mahalle hayatında ve onun gelenekleri ve normlarına göre şekillenmektedir. Bizim yönetsel yapımız, tüm yurttaşlarımızı Özbek kimliği etrafında biraraya getirmek için mahalleye ihtiyaç duymaktadır*”.

Bağımsızlıktan sonra, rejim, ulus-devlet yapısını Sovyet öncesi döneme ait muhafazakar ve ataerkil kültüre vurguyu çağdaş ve modern dönemin toplumsal değerleri ile entegre ettiği bir Özbek kimliği üzerine inşa etmeyi seçmiştir. Bu tür bir entegrasyon sayesinde Sovyet rejiminin modernleştirici Sovyet yurttaşlığından mümkün olduğunca uzaklaşılabileceğini ve farklı bir Özbek kimliği inşa edebileceğine inanan rejim aynı zamanda İslam öncesi Özbek toplumunda var olan değerlere de sıklıkla atıfta bulunarak radikal İslam’ın ülkede yayılmasına engel olmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Özbek kimliğinin inşa sürecinde, tarihsel olaylar, özellikle İslam öncesi döneme ait tarihi bilgiler, arkeolojik kazılarla Özbek tarihini çok eskiye dayandırma, Özbek milli edebiyatı, Özbek dilinin kendisi önemli hale gelmiştir. Bunun yanında Özbek rejimi ulus-devletinin dayanacağı yurttaşlık bilincini “*Özbekçilik*” prensibi üzerine inşa etmiştir. *Özbekçilik geleneklerini koruyan iyi bir Özbek yurttaşı olmak anlamına gelmekte* ve esasında Sovyet rejiminin uyguladığı Milletler Politikasında ortaya çıkmış bir kavramdır. Aslında ulus devlet kurma sürecinde, rejimin Özbek kimliğini dayandırdığı öğelerin büyük çoğunluğu Sovyet rejimi boyunca kurumsallaşması, birçok ülkeye göre Özbekistan Devleti’nin Sovyet kurumsallaşmasını daha çok kullanmasına sebep olmuştur. Ulus devlet yapısını inşa ederken Özbekçiliğe dayanan bu yurttaşlığın üç temel unsuru söz konusudur: (a) geleneksel ve ataerkil bir *Özbekçilik*, (b) laik ve radikal dini gruplardan uzak, daha da önemlisi milli bir İslami algıya dayanan *Özbekçilik* ve (c) serbest piyasa ekonomisine adım adım geçerken, girişimcilik kültürünü özümsemiş ve eskisi gibi devletten her şeyi bekleme alışkanlığından

kurtulmuş bir *Özbekçilik*. Kısaca bağımsızlıktan sonra, diğer birçok geleneksel kurum ve normlarla beraber, Özbek kimliği ve özbekçilik, alternatif bir ideoloji olarak seçilerek, ulus-devlet inşa sürecinde devlet hegemonyası ve kültürel öğelerin arasında merkezi konuma sahip olmuştur (Rasanayagam, 2011: 120; Koroteyeva, 1999: 35).

Dil Politikaları ve Milli Eğitim Reformları

Bu sorunlarla beraber Özbek Devleti daha bağımsızlığına kavuşmadan özellikle dil politikalarına yönelik çalışmalarına başlamıştı. Tüm Orta Asya devletlerinde toplumsal bilinç düzeyinde 70'lerin sonlarından itibaren yükselen milliyetçilik duygusu kendisini sürekli Rusçanın baskın dil olmasına karşın yerel Orta Asya dillerinin resmi dil olması yönünde baskılarla kendilerini açığa çıkarıyordu. Özellikle eğitim dili olarak ilkokullarda ve ortaokullarda Özbekçenin okutulmasının yaygınlaşması konusunda taleplerin yükselmesi aslında bağımsızlığın ardından eğitim politikalarının da ana meselesini ve gidişatını ortaya çıkarmıştı.

Aslında Sovyetler Birliği'nin komünizme geçişte ara bir aşama olarak ulus inşa sürecine yönelik uyguladığı politikaların en çarpıcı sonuçları dil alanında ortaya çıkmıştır. Nitekim bağımsızlıktan sonraki süreçte ortaya çıkan ulusal dillerin birçoğu Sovyetlerin dil politikalarının bir devamı niteliğindedir. Ancak ilginçtir ki Sovyet rejimine tepkinin de en çok yansıdığı alan dil ve alfabe alanı olmuştur. Bingöl'e göre, Sovyet rejimi Orta Asya'da etnik bir milliyetçiliği körüklemiş ve bundan dolayı dil politikaları da etnik karakterlere bürünmüştür (Bingöl, 2004: 46). Bağımsızlıktan sonra da uluslaştırma politikalarının önemli bir parçası Özbekistan'da ve diğer Orta Asya ülkelerinde ulusal dilin desteklenmesi, Ruslaşmadan arınma, alfabenin değiştirilmesi reformlarına dayanmıştır (Roy, 2002: 230; Musaoğlu). Roy'a göre tüm bu süreç, Sovyetlerden bir kopuş değil tam tersi Sovyet stratejilerinin bir devamı niteliğindedir (Roy, 2000: 232).

Özbekistan'da bağımsızlıktan önce ortaya çıkartılan düzenlemelerde anadilde eğitim çabaları açıkça görülmektedir. Ancak bu anadilde eğitimde, bağımsızlık sonrası güvenlik ve ulusal kimliğin güçlendirilmesi ihtiyacı ile birarada ortaya çıktığından, zamanla ülkedeki farklı anadillerde eğitimden ziyade; Rusçaya karşı Özbekçenin yaygınlaştırılması formuna dönüşmüştür. Bu da kısa süre içerisinde insan hakları, azınlık grupları hakları gibi birçok demokratik sürecin sekteye uğramasına sebep olmuştur. Dil politikaları üzerinden bir nevi neo-korenizatsiia süreci yaşanıyordu Özbekistan'da (Guboglo, 2000)

Buna karşın zamanla Rusça'nın pratikte gündelik hayattaki baskınlığının öyle kolay silinemeyeceği açıkça görüldü. Nitekim sadece Özbekistan'da Rusça "in-

ter-etnik iletişim dili” (1989) değil; Kırgızistan’da ikinci resmi dil (1994); Türkmenistan’da Türkmençe ile beraber Resmi dil statüsüne Rusça da kavuşmuştur (Bingöl, 2004). 2000 sonrası Batının demokrasi ve insan hakları baskısı sonucu özellikle Andican olaylarının ardından Özbekistan’ın Rusya ile tekrar yakınlaşmasına sebep olmuş; bu da Rusça’nın Özbekistan’da bu dönemden sonra daha da güçlenmesine sebep olmuştur. Üstelik bu sadece Özbekistan için değil tüm Orta Asya ülkeleri için de geçerli olmuştur. Dolayısıyla uzun bir süre daha Orta Asya’da elitlerin ve bürokratların iletişim dili Rusça kalacak gibi görünmektedir.

Özbekistan’ın da dahil olduğu bağımsızlıktan hemen sonraki süreçte 1993 yılında Türkiye – Orta Asya ülkeleri arasında ortak dile dayalı eğitim kararı alındığı görülmektedir. Ancak bu durum pratikte Orta Asya ülkeleri tarafından tercih edilmemiştir; çok daha büyük öncelikleri olan bu devletler bölgesel entegrasyonu sağlayacak bir adımdan ziyade ulusal kimliklerini güçlendirmeyi daha gerekli olarak görmüştür. Ancak Özbekistan’da bunun sonucu; bölgesel entegrasyonda halen Rusçanın baskın olması olmuştur. Zamanla bunun yerini İngilizcenin alacağı düşünülmektedir.

Özbek rejiminin ulus-devlet inşa sürecinde uyguladığı idari reformlar bunlarla da sınırlı değildir. Esasında yukarıda saydığımız tüm idari teşkilat organları, bir anlamda Sovyet rejimi sırasında, özellikle de Kruşçev döneminde oluşturulmuşlardı. Ancak bağımsızlık sonrası bu birimlerin isimleri tamamen Özbekçeye çevrilmiştir. Örneğin, bugünkü ilçe anlamına gelen tümenler, eskinin rayonları iken, hokimiyetler de eski dönemde gorkom, raykom birimlerine denk gelmektedir. Yine mahalle teşkilatları da Sovyet dönemi boyunca varlıklarını sürdürmüş, ancak tüm ülke genelinde özerk yerel yönetim olmaları bağımsızlık sonrası gerçekleşmiştir. Özbekistan teşkilat yapısındaki bu birimlerin birçoğunun yetkilerinde, görevlerinde, organizasyon yapılarında çeşitli düzenlemeler yapılsa da esasında temelleri Kruşçev döneminde oluşturulmuştur. Bu anlamda, Özbek devletinin teşkilatının organizasyonel yapısının modern görünümü ağırlık bir şekilde Sovyet döneminde oluşturulmuştur.

Son yıllarda Özbekistan’ın genel istikrarlı ekonomik kalkınması kesinlikle ülkenin üniversite sistemi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmuştur. Teknik ekipmanların iyileştirilmesi yanında, birçok üniversite binasının yeniden yapılandırılması ve yenilenmesi süreci devam etmektedir. Ancak hala üniversite öğretim ve teknik personelin maaşları düşüktür (Mayıs 2017 itibarıyla resmi döviz kuru göz önüne alındığında, aylık yaklaşık 400 Euro). Ayrıca, üniversite kütüphanelerindeki stokların acilen güncellenmesi ihtiyaç alanlarından bir tanesidir. Bununla birlikte, son yıllarda, Birleşik Krallık, Japonya ve Kore başta olmak üzere, yabancı ortaklarla ortak yüksek teknoloji bilimsel araştırma ve yenilik parklarının projel-

erine başlayarak Özbekistan önemli atılımlar gerçekleştirmiştir.¹⁹

Özbek rejimi ulus kimlik inşasında milli değerler, normlar, söylemler, dilin linguistik formları, popüler olan inanışların birçoğunu öne çıkarmayı başarmıştır. Bağımsızlıktan kısa bir süre sonra, rejim öncelikle tüm bu hedefleri gerçekleştirmek için eğitim alanında reformlara girişmiştir. Ülkenin büyük çoğunluğundan hakim olan eğitim dili Rusça bu yönde ilk değiştirilmesi hedeflenen alan olarak ortaya çıkmaktaydı. Bununla beraber bağımsızlıktan sonra, Sovyet propoagandası yapan okullar, üniversiteler, eğitim dili, ders kitapları yeni ideolojiye göre değiştirilmeye başlanmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak zamanla yıllar itibariyle ilkokullarda Özbekçe eğitim veren okulların sayısı hızla Rusça eğitim verenlere göre artmaya başlamıştır (Bknz. Tablo 1). Aynı durum yüksek okullar için de geçerli olup 10 yıl içerisinde Özbekçe eğitim veren üniversitelerin oranı %70'ten %80'e çıkarken Rusça eğitim veren okulların oranı ise %20'den %15'lere düşmüştür.

Tablo 1: Özbekistan'da eğitim diline göre ilkokulların sayısı (1995-2004)

n-(%)	1995	2000	2004
Toplam	5.071.400	5.764.800	6.286.600
Özbekçe eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	4.405.200 (86)	5.137.800 (90)	5.661.200 (91)
Karakalpakça eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	136.400 (2)	152.900 (2)	153.300 (2)
Tacikçe eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	137.300 (3)	139.900 (2)	128.000 (2)
Rusça eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	392.500 (9)	334.100 (6)	343.800 (5)
Diğer dillerde eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	-	0,1 (0)	0,3 (0)

Kaynak: Özbekistan İstatistik Komitesi

Gündelik hayatta milli dilin geliştirilmesi yönünde Latin Alfabesine geçme kararı, yazılı edebiyatın Özbekçe ağırlıklı gerçekleşmesi yönünde çeşitli teşvikler, televizyon kanallarında Özbekçe yayınların arttırılması gibi diğer birçok uygulama ile beraber bugün Özbekistan'da özellikle bağımsızlık sonrası ilkokula başlamış gençlerin çoğunlukla Özbekçe konuştuğunu görmek mümkündür. Bu anlamda rejimin bu konuda önemli bir başarı yakaladığını söylemek gerekmektedir.

19 <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/168314/1/893458724.pdf>

Ancak diğer taraftan üst düzey devlet kurumları ve özel sektördeki işyerlerinde hala hakim olan dilin Rusça olduğunu da söylemek gerekmektedir. Resmi olarak devlet, memur alımları gerçekleştirirken Özbekçe bilme zorunluluğuna yönelik düzenleme getirirse de gündelik pratikte Rusça bilmeyen bir memur işe alınmamaktadır.

Tablo 2: Özbekistan’da eğitim diline göre Üniversitelerdeki Öğrenci sayısı ilkokulların sayısı (1995-2004)

n-(%)	1995	2000	2004
Toplam	192.100	166.500	263.600
Özbekçe eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	138.000 (71)	125.000 (75)	213.300 (81)
Karakalpakça eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	8.600 (5)	6.200 (4)	9.000 (3,5)
Tacikçe eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	500 (0,5)	800 (0,5)	500 (0,1)
Rusça eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	38.300 (20)	33.300 (20)	40.300 (15,3)
İngilizce eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	-	300 (0,1)	500 (0,1)
Diğer dillerde eğitim veren okullardaki öğrenci sayısı	6.700 (3,5)	900 (0,4)	--

Kaynak: Özbekistan İstatistik Komitesi

1991’in sonunda, politik bağımsızlığını kazanırken, Sovyet yüksek öğretim sistemi her cumhuriyet tarafından kendi topraklarında yeniden millileştirilerek devam ettirildi. Bu yüksek öğretim sistemi devlet tarafından yönetiliyordu. Klasik üniversitelerden ve endüstri, teknoloji, tıp ve kültürün farklı dalları için eğitim görevlerini yerine getiren yüksek öğrenim kurumlarından oluşuyordu. Yüksek öğrenim sisteminin ulusal denetimi, ağırlıklı olarak Yükseköğretim Bakanlığına aittir.²⁰

Son 25 yılda Özbek üniversite sistemi devlet finansmanı, kurumsal yapı, öğretim müfredatı, mezuniyet planı ve uluslararası işbirliği açısından önemli bir

20 <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/168314/1/893458724.pdf>

değişime uğramıştır. En önemli değişiklikler üç alanda meydana geldi: kurumsal yapı, iki kademeli bir mezuniyet programı ile müfredat reformu ve uluslararası ortaklarla bilimsel işbirliği.²¹

Özbek Yüksek öğrenim sistemi şu anda 62 üniversite ve yüksek öğrenim kurumundan oluşmaktadır. Bu sayı, başkentte bulunan bölgesel şubeleri kapsamamaktadır. Özbekistan'daki çoğu üniversite, devlet, devlet tarafından finanse edilen kurumlardır. Daha küçük de olsa önemli bir grup yabancı, özel üniversitelerden oluşmaktadır. Bütün bu yabancı kuruluşlar Taşkent'te bulunuyor²²

Son bir konu da Bilimler Akademisidir. 1991'de siyasal bağımsızlık kazanmak, Bilimler Akademisi dahil olmak üzere tüm ulusal araştırma sistemi üzerinde dramatik etkiler yarattı. Özbek bilimi SSCB'nin Sovyet yapımı, ulus-ötesi araştırma ve teknoloji ağının bir parçasıydı. Taşkent Akademisi de dahil olmak üzere Özbek bilimi, Moskova'dan kontrol edilen ve dağıtılan Sovyet bilim sisteminin kaynaklarına güvenebilirdi. Bu bağlamda Özbek Akademisi, uluslararası görünür ve saygın Sovyet bilim sisteminin bütünleşik bir parçasıydı. Bütün bunlar 1991 sonunda ani bir durma noktasına geldi. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Özbek araştırma sisteminin ilk on yılı, ulusal egemenliğin himayesinde, finansman, teknik destek, uluslararası iletişim ve değişim gibi çok belirsiz koşullar altında yeni bir varoluşa geçişin pek çok zorluğuyla dikkat çekmiştir. Özbekistan'ın ulusal liderliği, Islom Karimov'un uzun dönem başkanlığı altında, Bilimler Akademisi de dahil olmak üzere ulusal bir konsolidasyon ve yeniden yapılanma yoluna girmeyi başardı. Özbek Bilimler Akademisi'nin 25 yıllık bağımsız gelişiminden sonra resmi raporlar, Özbek ulusal araştırma merkezinin birçok olumlu, dikkate değer sonucu ve görünür başarısı olduğunu iddia ediyor. Halihazırda, Özbekistan Bilimler Akademisi, 2200'den fazla bilim insanı, 73 Akademisyen, 281 Doktor ve 745 Fen adayı olmak üzere 4793'ü aşkın bilim çalışanını temsil etmektedir.²³

Ayrıca Özbekistan Devlet İstatistik Komitesi'nin paylaştığı bilgiye göre, 2016 yılı itibari ile 1370 kişi doktora eğitimine girmiştir. Bunların 309'u Fen bilimlerinde, 167'si teknik alanda, 113'ü tıp sahasında, 154'ü ziraat alanında, 348'i sosyal bilimlerde ve 279'u beşeri bilimlerde eğitime devam etmektedir²⁴.

21 <https://ideas.repec.org/p/zbw/iamodp/165.html>

22 <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/168314/1/893458724.pdf>

23 <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/168314/1/893458724.pdf>

24 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2077-training-of-highly-qualified-scientific-pedagogical-staff-in-the-republic-of-uzbekistan>

Ulus Kimlik İnşasında ve Ulusal Entegrasyonda Temel Sorun Alanı: Radikal Hareketler

Özbekistan'da temel toplumsal, ekonomik ve siyasal sorun olarak karşımıza radikal hareketlerin faaliyetleri çıkmaktadır. Neredeyse kurulduğundan beri Özbek Devleti radikal hareketlerle mücadele etmeye çalışmaktadır. Özbekistan'da tarihsel olarak da tabanı olan bu hareketler bağımsızlığa doğru ilerlerken ülkede rejimin ve siyasal sistemin ne olması gerektiğine dair "İslam Devleti" anlayışını benimseyen gruplardır. Bununla beraber Özbekistan'da Tacikistan iç Savaşı ve Afganistan ile komşu olmak jeopolitik olarak radikal grupların ülkede terör eylemleri yapmasında en önemli etkenlerdir.

Nitekim Özbekistan'daki terör eylemlerinin çoğunun bu hareketler tarafından yapıldığı da bilinmektedir. Afganistan ile olan sınırında İslami grupların kontrolünde olan uyuşturucu ticaretinin yoğun olduğu yine Kırgızistan'da da etki gücüne sahip olan İslami hareketlere yönelik olarak bölgesel ölçekte Bişkek'te yapılan toplantıda, Tacikistan'daki iç savaşın bölgesel güvenliği tehdit ettiği belirtilmiştir. Bu anlamda Özbekistan, radikal hareketlerden muzdarip olan bir ülkedir. 1980'lerden itibaren Özbekistan'da güçlenen radikal hareketleri 4 grup altında incelemek mümkündür: İslami Rönesans partisi, Özbekistan İslami Hareketi, Hizb-ul Tahrir ve Jamoat. 1980'lerdeki liberal rüzgarda iyi örgütlenen bu hareketlerin liderleri ve önge gelen isimleri bağımsızlıktan hemen sonra Özbek devleti tarafından tutuklanmıştır. 1992 yılında Taşkent'te İslami Rönesans Partisi'nin düzenlediği kongre ile gerilimler açıkça hissedilmişti. Abdullah Utaev ve Abduwali Mirzaev bu tutuklama kararının ardından ülkeyi terk etmişlerdir (Hanks, 2007: 212).

Yine Özbekistan İslami Hareketi, İslami Rönesans Partisi'nin kapatılmasının ardından Fergana 'da çok güçlenmiştir. Tahir Yoldan ve Cuma Namangani öncülüğünde ilerleyen hareket, 1999'larda 3000'e yakın takipçisi ile Tacikistan ve Afganistan'da yetiştirme kamplarında eylemlere hazırlanmışlardır. İslam Lashkarları (İslamın Askerleri) ve Adolat hareketi 1991'de Namangan'da taban bulurken; Karimov ilk başlarda Adolat hareketinin taleplerini dikkate almış, ancak daha sonra liderlerini yok etmiştir. Afganistan operasyonu ile Afganistan'a giren ABD ile Taliban saflarında savaşmaya başlayan bu hareketin üyeleri zamanla dağılmaya başlamışlardır. Bunda ABD'nin terör grubu listesine girmelerinin büyük etkisi olmuştur. Ancak radikal hareketlerin yerel halktan tabanı hem Orta Asya'da hem de özelde Özbekistan'da sınırlıdır.

Hizb-ul Tahrir örgütü ise uluslararası bir İslam hareketi olarak Türkistan'ı 1990'dan sonra hızla etkilemeye başlamıştır. Özbekistan'da 7000'i geçmeyen üye sayısı ile belki de örgütün en az etki alanı ulabildiği yer Türkistan olmuştur.

Özellikle 11 Eylül'den sonra Özbekistan'da üye sayısını hızla kaybeden örgütün bölgedeki grupları arasında teorik olarak da farklılıklar mevcuttur. Son olarak Jamoat hareketi ise, özellikle sesini 2004'teki canlı bomba girişimleri ile duyurmuş ve Özbek hükümetini doğrudan hedef alan şiddet eylemlerinde bulunmaktadır. Büyük ihtimal ile, İslami hareketin içinden çıkan bu hareketin Hizb-ul Tahrir ile herhangi bir bağlantısı tespit edilmemiştir (Hanks, 2007: 212).

Özbek kimliği esasında tarihsel olarak ulus-devlet inşasında çok güçlü bir yer edinmemiştir. Çünkü tarihi sadece Sovyetlere kadar uzanan Özbeklik, Sovyetlerin milletler politikasının bir gereği olarak kültürel, sanatsal ve edebi formlarla bezenmişken, siyasal ve ekonomik olarak herhangi bir temsiliyete sahip değildir. Diğer taraftan tarihi olarak siyasal mücadelede önemli yer edinen İslami olgular söz konusuydu. Özbek Devleti'ne karşı elbette siyasal geçmişi köklü olan bu İslami olgular bağımsızlık sonrası siyasal anlamda öne çıkmaya başladı. Nitekim Özbekistan belki de Türkistan cumhuriyetleri içerisinde İslami geleneklerin en yoğun yaşandığı coğrafyadır. Bundan dolayı, Özbekistan da dahil Türkistan devletlerinin liderlerinin yaşadığı en büyük sıkıntı, bir taraftan, kendi meşruiyetlerini sağlamak için İslam'a referans vermek zorunda kalmaları diğer taraftan ise, yine kendi pozisyonlarına meydan okuma tehlikesi olan her tür İslami aktiviteye izin vermeme eğiliminde olmalarıydı (Tanzimi, 2001: 69). Bağımsızlık sonrası bu anlamda, Özbekistan'da İslami değerlere toplumsal yaşamda itibar edilmeye başlanmış, devlet toplumsal yaşamda İslami kurumsallaşmaya yatırım yapmaya başlamıştır. Örneğin, Özbekistan'da 1997 yılında, açılan camiiler ile toplam camii sayısı 80'den 5000'e çıkmış, okullarda İslam hukuku ve tarihi öğretilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde hacca gidenlerin sayısında önemli bir artış ortaya çıkmıştır (Spechler, 2007: 190; Tanzimi, 2001: 67). Karimov, daha 1992'nin başında eski Sovyet idaresi olan İslam Kurulu'nu yerelleştirmiş ve İslami hareketleri devlet kontrolü altına alma çabası içine girmiştir. Her tür dini kurumun kayıt altına alındığı Özbekistan'da bağımsızlıktan kısa süre sonra bazı yerel gruplar kendi camilerini yaparak kendi imamlarını seçmişlerdir. Karimov bunu rejime tehdit olarak algılamış ve meseleyi Afganistan ve Tacikistan'daki radikal gruplarla işbirliği içinde olmaya kadar götürerek bu kişileri yargılamıştır (Tanzimi, 2001: 68). Henüz 1990'ların başından itibaren, Karimov rejimi hızlı bir şekilde illegal radikal örgütlerin liderlerini hapse atmış, her tür dini aktivite üzerinde çeşitli hükümet baskıları kurmuştur. 2000'lerin başından itibaren de hükümete açık bir şekilde cihad ilan eden radikal örgütlere karşı silah yoluyla mücadeleye girişmiştir (Hanks, 2007: 211). Kısaca, Karimov, radikalleşme tehlikesine karşı bu yüzden milli bir İslami vurguya sahip olan Sufizmi yüceltmekteydi (Spechler, 2007: 191).

Kısaca Karimov'un ülkedeki İslami hareketlere tepkisi bağımsızlığın daha ilk yıllarından beri netti: Ülke içinde ve çevresinde radikal İslami gruplarla mücadele etmek ve güçlerini yok etmek. 1992'de İslami Rönesans Partisi'nin Naman-gan şehrinde yönetimi ele geçirmesi üzerine hükümet, hareketin taraftarlarının birçoğunu hapse atmıştır. Bu arada Özbekistan İslami Hareketi'nin liderleri Tahir Yoldaş ve Cuma Namangani Tacikistan'a kaçmıştır. Bundan sonra 1997 yılında Andican'da patlak veren isyan hareketleri sonucu Özbek hükümeti yine olayları kanlı şekilde bastırmıştır. Özellikle 1999-2004 yılları arasında Özbek hükümeti ile İslamcı gruplar arasında şiddetli çatışmalar geçmiştir. 1999-2001 yılları arasında Fergana bölgesinde İslamcı grupların askeri birlikleri konuşlanmıştır (Hanks, 2007: 211). 1999 yılında Fergana Vadisi'nden sonra Taşkent'e olaylar sıçramış ve 6 bomba şehrin eski kent tarafında patlatılmıştır (Bogner, 2003: 6, Hanks, 2007: 211). Bu olayı önce hiçbir grup sahiplenmemiş, ardından Özbekistan Devleti, radikal dini grupları suçlamış ve çeşitli ülkelerdeki Özbek vatandaşlarının geri iadesini istemiştir. Baskı ve işkence altında suçunu itiraf eden 6 kişi idam edilmiştir (Balım, 2013: 245).

Bundan sonra sık sık terör eylemleri ile gündeme gelen Özbekistan İslami Hareketi, Amerika'nın terör örgütü listesine alındıktan sonra Özbekistan ile ABD arasında ilişkiler olumlu bir rotaya girmiştir. 11 Eylül saldırıları ile de ABD Afganistan'da Taliban ve El-Kaide'ye karşı önemli bir üs elde etmişti. Buna paralel olarak da Özbekistan ile Amerika arasında uzun erimli ticari işbirlikleri başlamıştı (Pottenger, 2004: 56). 2005 yılına kadar ABD ile yapılan işbirliğinin de etkisi ile ortaya çıkan sakinlik, Andican olayları ile son bulmuştur. Andican'da *Akromiya* olarak bilinen 23 yerel iş adamının yargılanmalarını mahkeme önünde protesto eden 5.000 kişilik yerel bir grup göstericinin Andican'daki devlet binalarını ve hapishaneyi işgal etmesi ile hükümetin ortaya çıkan olayları kanlı şekilde bastırması olarak özetlenebilecek Andican olaylarının iç yüzü kapalı kalmıştır (Özpek, 2007: 44). Ölü sayısı hakkında bile herhangi bir netlik söz konusu olmamıştır.

1998'de Özbek Hükümeti "dini örgütler ve dini özgürlük yasasını" kabul etmiştir. Söz konusu yasa birçok gündelik dini aktiviteyi yasaklamaktaydı. Örneğin sakal ve başörtüsü yasağı bunlardan biri olup, sadece resmi dini kurumlarda başörtüsü kullanılabilecekti (Spechler, 2007: 191). Özbek anayasası ile beraber bu yasa, aslında Özbekistan'da tüm ibadet şekillerini bir düzene sokmayı amaçlamaktaydı.

DEMOGRAFIK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM

Orta Asya'nın en yoğun nüfusuna sahip olan Özbekistan'da belki de en önemli sermaye bu anlamda insan sermayesidir. Bu yüzden demografik değişimleri incelemek Orta Asya ülkeleri içerisinde en fazla Özbekistan için önem arz etmektedir. Bu bölümde kısaca, bağımsızlık sonrası Özbekistan'da yaşanan demografik değişimler, son döneme ait nüfus dağılımı, nüfusun etnik dağılımı, genel göç bilgileri ve öne çıkan önemli demografik konular üzerinden incelendikten sonra, gündelik yaşam pratiklerinde öne çıkan konular somut verilerle birlikte ele alınacaktır. Bu bölümde ele alınan demografik dataların ağırlıklı kısmı Özbekistan'ın resmi istatistik kurumunun web sitesinden (stat.uz) alınmıştır. Ayrıca, faydalanılan diğer kaynakların ve web sitelerinin de bilgileri yine bu ülkenin resmi kaynağına dayanmaktadır. Ancak belirtilmesi gereken bir husus, söz konusu kurum tarafından bu datalar, toplam nüfusun %10'unun örneklem olarak seçilmesiyle oluşturulmuştur. Diğer bir deyişle, genel bir nüfus sayımına dayanmamaktadır. Nitekim genel nüfus sayımı en son 1989 yılında Sovyet dönemi gerçekleştirilmiştir.²⁵

Özbekistan'ın Demografik Yapısı

Özbekistan'ın resmi portalına göre 1 Ocak 2018 itibari ile Özbekistan'ın toplam nüfusu 32 milyon 653 bindir. 2013 yılında ise toplam nüfus 29,559,100 idi²⁶. 2017'ye göre nüfusun 533 bin kişi arttığı görülmektedir; diğer bir deyişle yüzde 1.7 oranında bir artış ortaya çıkmıştır. Kentsel nüfus ise aynı tarih itibari ile 16 milyon 533 bin (%50.6) ve kırsal nüfus da 16 milyon 120 bin (%49.4)dir.²⁷ Söz konusu toplam nüfusun %23.8'i 0-14 yaş arasında; %18.5'i 15-24 yaş arasında, %44.4'ü 25-54 yaş arasında, %7.8'i 55-64 yaş arasında ve %5.2'si 65 yaş üstündedir.²⁸ Ayrıca ülkede okuma yazma oranı da Yüzde yüz oranındadır.²⁹

Başkent Taşkent ise demografik yapı açısından en yoğun şehirdir. Ayrıca göç konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Nitekim ülkenin en çok göç alan kenti Taşkent'tir. Özbekistan'ın devletinin resmi kayıtlarına göre 1 Ocak 2018 itibari ile Taşkent şehrinin nüfusu 2 milyon 465 bin kişidir. Ancak gerçekte birçok kişi

25 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

26 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

27 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

28 https://www.indexmundi.com/uzbekistan/demographics_profile.html

29 <http://worldfacts.us/Uzbekistan.htm>

bundan çok daha yoğun bir nüfusu sahip olduğu kanısındadır. Taşkent nüfusunun yaklaşık 4,5 milyonu geçtiğini söyleyenler de az değildir³⁰. Ancak remsi rakamlara göre 2017'ye göre Taşkent nüfusu 41 bin kişi artmıştır (%1.7). Ayrıca Taşkent şehrinde 2017 yılında ile 43 bin bebek doğmuştur. 2016 yılına göre %0.3 oranında bir azalma demektir bu. Ayrıca, 2017 yılında 16 bin ölüm vakası kaydedilmiştir. Bunun 0.7 bini doğum sırasındaki ölümlerdir. Ölüm oranının da 2016 yılına göre yüzde 0.2 oranında azaldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla Taşkent şehrinin doğal nüfus artışı iki yıl arasında aynı kalmış ve doğal artışla ortaya çıkan nüfus 27 bindir.³¹

Özbekistan'daki etnik köken ile ilgili en son veriler 1996 yılına aittir. Buna göre, Özbekistan'da toplam nüfusun % 80'i Özbeklerden, % 5.5'i Ruslardan, %3'ü Taciklerden, %1.5'i Tatarlardan oluşmaktadır. Ayrıca Stalin tarafından bölgeye zorunlu olarak yerleştirilen Korelilerden de yaklaşık 20.000 kadarı Özbekistan'da yaşamaktadır. Bununla birlikte, bu rakamlar konusunda bazı anlaşmazlıklar vardır. Özellikle Özbekistan'daki Taciklerin sayısının söz konusu rakamdan çok daha fazla olduğu iddia edilmektedir.³²

Ayrıca Özbekistan'daki ana din İslam'dır. ABD Dışişleri Bakanlığı'na göre, Özbekistan'da nüfusun % 88'i Müslüman,% 9'u Ortodoks Hıristiyandır. Ayrıca Özbek dili ülkede nüfusun %74.3'ü için anadil Özbekçe iken Yüzde 14.2'si için ise anadilleri Rusçadır. Tacikçe ise yüzde 4.4 oranında kullanılmaktadır.³³

En öne çıkan sorun ya da Rusya'nın bölgedeki kültürel hegemonyası için araç olabilecek bir potansiyele sahip olan mesele, Rus nüfustur. Sovyetler Birliği dönemi, Çarlık rejiminde olduğu gibi bilinçli politikalarla Orta Asya'ya yüksek oranda Rus nüfus göç ettirilmişti. Bu Rus nüfus o dönem için, Sovyetleştirme politikasının temellerini oluşturmak için kritik bir öneme sahipti. Ancak bağımsızlıkta sonra bu durum değişti, bu ülkelerde Ruslar azınlık konumuna düştü. Bugün Rusya dışında yaşayan 25 milyon Rusun 10 milyona yakını Orta Asya'dadır. Kazakistan %30'dan fazla Rus nüfusu ile, Rusların azınlık sayılamayacağı bir ülke konumundadır (Kamalov, 2011: 54). Garibov'a göre (14), Kırgızistan nüfusunun %12'sini, Özbekistan'ın %5.5'ini, Türkmenistan'ın %4'ünü ve Tacikistan'ın da %1 lik bir nüfusunu Ruslar oluşturmaktadır.

Ayrıca nüfusun vilayetlere dağılımı incelendiğinde ise en yoğun nüfusa sahip vilayet olarak karşımıza Semerkand çıkmaktadır (toplam nüfusun %11.4'ü). Ar-

30 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

31 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en-2.pdf>

32 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

33 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

dından ise yüzde 11.1 ile Fergana bölgesi ve %9.6 ile Kaşkadarya bölgesi gelmektedir.³⁴

2017 yılında, Özbekistan'da 157 bin göçmen kayıtlıdır. Bunların 155 bini ülke içinde ortaya çıkan göç hareketine dayanırken 2 bini ise yurtdışından gelen göçmenlerden oluşmaktadır. Diğer taraftan 177 bin kişinin yurtdışına çıktığı tespit edilmiştir.³⁵ En yüksek göç oranı Taşkent şehrine aittir.

2017 yılında Özbekistan'a yurtdışından gelenlerin %36,4'ü Kazakistan'dan, %31'i Rusya'dan, %18.1'i Tacikistan'dan, %3,3'ü Türkmenistan'dan, %1.6'sı Kırgızistan'dan gelmiştir. Özbekistan'dan göç edenlerin ise %52.2'si Rusya'ya, %42'si Kazakistan'a gitmiştir.³⁶ Yurtdışına gidenlerin ağırlıklı olarak Rusya ve Kazakistan'ı tercih etmesinde Özbekistan'da yaşanan ekonomik sıkıntıların, işsizliği yüksek olmasının etkisi büyüktür.

2015 itibarıyla, Özbekistan'da yaşayan insanların yaklaşık yüzde 12,8'i kırsal kesimdeki yüzde 75'i kırsal yoksulluk sınırının altında yaşıyordu. Ülkenin karşılaştığı en zor zorluklardan biri, istihdam olanaklarının eksikliği ve kırsal ve kentsel alanlar arasında yaşam standartlarında yüksek bir eşitsizliktir. Yüksek işsizlik ve düşük ücretler, Rusya ve Kazakistan'a kitlesel işçi göçüyle sonuçlanırken, işçi dövizleri 2010-2013 yılları arasında ülkenin GSYİH'sinin yaklaşık yüzde 10-12'sini oluşturuyor.³⁷

Tarih boyunca, Özbekler önemli dönemlerde yoğun göç gerçekleştirerek dünyanın farklı bölgelerinde yerleşmişlerdir. Bu anlamda ilk olarak şunu belirtmekte fayda var, Özbekistan'ın komşu ülkelerinde (Kazakistan, Afganistan, Kırgızistan, Türkmenistan) 10 milyona yakın Özbek yaşamaktadır. Fakat bunlar anayurt Özbekistan'dan göç edenler olmayıp, zaten anatopraklarının o ülkelerde olduğu Özbeklerdir. Bunun dışında, Özellikle 2. Dünya Savaşı sırası Almanya'ya esir düşen yepun bir Orta Asya nüfusu söz konusudur. Özbekler de bu grubun içindedir. Özellikle Sovyetlerin öncü olarak Orta Asyalı gençleri cepheye göndermesi bu esirlerin sayıca fazla olmasına sebep olmuştur. Ancak bugüne 10 binden fazla Özbek kalmamıştır Almanya'da. Savaş sonunda sağ kalanların çoğunluğu başta Türkiye, Pakistan, ABD, İngiltere gibi ülkelere göç etmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise yoğun şekilde Rusya, Türkiye, Arabistan, ABD'ye göçler gerçekleşmiştir (Kavuncu, 2018: 32).

34 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

35 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

36 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

37 <http://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/en/home/countryinfo.html>

Son olarak Özbekistan’da bağımsızlık sonrası önemli bir değişim alanı olarak öne çıkan evlenme konusuna da kısaca değinmekte fayda vardır. Özellikle kızlar için evlilik yaşının bağımsızlıktan sonra hızla düşmesi dikkat çekicidir. Özbekistan’da 2017 Ocaktan Aralığa kadar toplam 306 bin çift evlenmiştir. Ayrıca 2016 yılına göre 2017’de Surkhandarya vilayetinde evlenme oranı %126.6 oranında artmıştır. Bu oran Cizzak ve Namangan’da %115.9 iken Semerkand’da yüzde 112.3’tür.³⁸ Gündelik hayatta bağımsızlıktan sonraki en büyük değişim özellikle kadınlar için evlenme yaşının hızlı bir şekilde düşmesi olmuştur. Buna göre, 2017 yılında evlenen toplam kadınların %21.6’sının yaşı 20’nin altındadır ve sadece %8 kadar bir orandaki kadın nüfus 30 yaş üstünde evlenmeyi tercih etmiştir. Erkeklerde ise 20 yaş altında evlenme oranı sadece% 0.9’dur³⁹

Bununla beraber boşanma hem Sovyet dönemi hem de bağımsızlık dönemi zor bir süreç olup devlet uyguladığı politikalarla esasında boşanmaya engel olmaya çalışmaktadır. Bunun bir sonucu olarak 2017 Ocak ayından Aralık ayına kadar 31 bin kayıtlı boşanma gerçekleşmiştir. 2016’dan 2017 yılına boşanma oranlarında %128.6 oranında artış ortaya çıkmıştır. Bu oran bölgeler düzeyinde de Surkhandarya’da %122.2, Cizzak ve Sridarya’da %121.2, Semerkand’da %119 ve Namangan’da da %118 oranındadır.

Örneğin Özbekistan’da bağımsızlık sonrası ortaya konulan yeni bir düzenleme, mahalle yönetimlerinin mahallede yaşayanlardan boşanmak isteyenlere izin belgesi vermesidir. Buna göre, Özbekistan’da boşanmak isteyen karı-kocalar doğrudan mahkemeye başvuramamakta, öncelikle oturdukları mahallenin yönetiminden “boşanabilir” yazısı almak zorundadırlar. Karı-koca mahalle yönetimine giderek sorunlarını anlatırlar; mahalle yönetimi genellikle birkaç kere boşanmayı reddederek çiftlere barışma süresi tanırırlar. Ancak sürenin sonunda hala ısrarla taraflar boşanmak istiyorsa Mahalle yönetimleri izin belgesi verir.

Sosyal Politika ve Gündelik Hayat

Özbekistan’da yaşanan ekonomik dönüşümün, önemli bir etkisi de sosyal politika alanında ortaya çıkmıştır. Sovyet dönemi halka kamu hizmetleri devlet tarafından sunuluyordu. Keynesyen refah devleti dönemi için de geçerli olan bu anlayış, 1970’lerden sonra kapitalist dünyada değişmeye başlayacak ve kamu hizmetlerinin ağırlıklı kısmı özel sektör tarafından gerçekleştirilecekti. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, Özbekistan, tüm kamu hizmetini sunan bir devlet

38 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

39 <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

yapılanmasından sonra devletin kamu hizmetinden dışlandığı yapısal koşulların içinde kendini bulmuştur. Halka götürülmesi gereken kamu hizmetinin sunulmaması sosyal uyumu tehdit eden önemli bir tehlikeliydi. Dahası Birliğin dağılması ile yaşanan ekonomik kriz etrafında işsizlik, bölgede oldukça yüksek bir orana yükselmiştir. Sonuçta sadece Özbekistan’da değil tüm Orta Asya ülkelerinde sosyal politikalar, artık devletten yükümlülüğü atmak için, sosyal kurumlara, yerel ve mahalli kurumlara aktarılıyordu. Özellikle geleneksel aile, akraba ilişkileri üzerinden oluşan networkler, sosyal politika sunumunda ağırlık kazanmaya başlıyordu. Bu da muhafazakarlığı ve eski geleneksel formların toplumsal yaşamda da artmasına sebep oluyordu. Özbekistan, Sovyetlerin merkezi planlamasından ilk ayrılan ve adım adım ekonomik reform stratejisi belirleyen bir ülkedir. Ancak yoksulluğun ve bölgesel eşitsizliğin artmasıyla beraber sosyal koruma sistemlerini hızla hükümet programlarına alarak devlet sosyal adaleti sağlama yönünde önemli adımlar atmayı ummuştur (Luong, 2003, 356).

Bununla birlikte Özbekistan, açık piyasa ekonomisine neredeyse en az geçen ülke olarak, temkinli ekonomik dönüşüm, fiyat kontrollerinin yüksekliği, yabancı yatırımcıların kısıtlanması (Gleason, 2001: 1085) vs. gibi politikalarla belki de Orta Asya ülkeleri içerisinde sosyal politika alanında en az kriz yaşayan ülke olmuştur. Bundan dolayı da Özbekistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde 1990’lı yılları en stabil ve istikrarlı geçiren ülke olmuştur. Dünya Bankası’nın 1996 yılındaki raporuna göre, yoksulluk sınırı altındaki nüfusun toplam nüfusa oranı 1987-1988 yıllarında Litvanya, Letonya, Belarus, Rusya, Ukrayna gibi Birliğin Avrupa kesimlerinde sadece yüzde bir iken; Birliğin Asya kesimindeki Özbekistan’da yüzde 24 idi. Fakat bağımsızlıkla beraber söz konusu Avrupa’daki ülkelerde bu oran yüzde 40’lara fırlarken Özbekistan’da yüzde 24’ten sadece yüzde 29’a çıkmıştır⁴⁰. Bu durum Özbekistan’ın kontrollü ekonomik politikalarının da bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

Ekonomik kalkınma konusunda Özbekistan’ın bağımsızlık sonrası yaşadığı önemli bir problem işsizliktir. 2013 yılının ilk 9 ayında ülke genelinde toplam 833.400 iş alanı yaratılmıştır. Bunların 488.300’ü kırsal alanda olmuştur. En büyük ilerleme sektörel olarak inşaat, ticaret ve ulaşım alanında gerçekleşmiştir (Uzreport, 18 Kasım 2013). Dahası aynı dönemler içerisinde halkın gelir düzeyi %15,9 oranında artış göstermiştir. İşsizlik problemi ile ilgili olarak 26 Nisan’da *Vazirlar Mahkemesi* (Bakanlar Kurulu) 2013-2014 Eğitim yılında, meslek liselelerinden mezun olmuş iş arayan gençlerin kaydının yapılması ve her birinin çeşitli

40 <http://documents.worldbank.org/curated/en/685331468191358330/Country-data-report-for-Uzbekistan-1996-2014>

devlet müesseselerinde işe yerleştirilmesi kararını almıştır. Yine Kasım ayında Adalet Sosyal-Demokratik Partisi'nin toplantısında 2014 yılında 983.600 yeni iş alanı yaratılması gerektiği kaydedilmiştir. Özellikle küçük girişimciliğin devlet tarafından desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir (Uzreport, 25 Kasım 2013).

Bununla birlikte girişimciliği arttırmak ve Sovyet zamanının aksine sosyal hizmetleri artık devletten beklememe noktasında halkı bilinçlendirme (Matkarimov, 2005), diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Özbekistan için de bir sorun teşkil ediyordu. Özbekçiliğe uygun olarak bu noktada ideal Özbek yurttaşının sahip olması gereken özelliklerin başında herşeyi devletten beklememe anlayışını geliştirme yönünde çabalar bizzat devlet tarafından gerçekleştirilmeye çalışıldı.

2017 yılı Ocak-Aralık döneminde toplam hanehalkı gelirleri toplamı 186.2 trilyon lira olup, kişi başına ortalama gelir ise 5,8 milyon sumdur. Kişi başına düşen milli gelir artış hızı yüzde 110,3 olmuştur.⁴¹ Ayrıca ek olarak belirtmek gerekir ki Özbekistan'da yaşam uzunluğu 72'dir⁴². Bu kişi başına düşen gelirlerin bölgesel olarak dağılımı, sosyal politika alanında bölgesel eşitsizlik konusuna dair önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlar. Buna göre, kişi başına toplam gelirin en yüksek olduğu bölge 12.7 milyon Sum ile Taşkent şehridir. Arkasından Navoi vilayeti 9.1 milyon Sum ile gelmektedir. Daha sonra ise sırayla, Buhara (6.7 milyon Sum), Taşkent V. (6.1 milyon Sum), Syrdarya bölgesi (5.8 milyon Sum) gelmektedir. Bununla beraber ülkenin daha az gelir seviyesine sahip vilayetlerinde de gözle görülür bir oranda artış ortaya çıkmıştır. Örneğin Khorezm bölgesinde kişi başına düşen toplam gelirden yüzde 16,8 oranında bir artış ortaya çıkmıştır.⁴³

Sosyal politika alanının tüm orta Asya ülkelerinde fakat özellikle Özbekistan'da toplumun geleneksel kurumlarına devredilmeye başlandığı önceden belirtilmişti (Baykal, 2007). Bu noktada Özbekistan'da aile, akrabalık ilişkileri gibi geleneksel kurumların ulus-kimlik inşa sürecine de uygun şekilde öne çıktığı görülmektedir. Bunun en önemli örneği olarak mahalleleri ele almak mümkündür. Bugün mahalleler, öncelikli fonksiyonlarını hem geleneksel kapasiteleri bakımından, hem de kamu yönetiminin bir aracı olarak sosyal politika alanında bulmuşlardır. İlk olarak yoksulluğun geniş alanlara yayılmış olması, sosyal fonları önemli hale getirmektedir. Bu anlamda mahalle yönetimleri yoksul ailelere dağıtılacak fonların dağıtılmasından sorumludurlar. Bunun dışında, sosyal politikaları içerisinde barındıran bazı önemli diğer sosyal programların yürütülmesi,

41 <https://www.stat.uz/uploads/docs/domoxoz-yan-dek-2017-en.pdf>

42 <http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

43 <https://www.stat.uz/uploads/docs/domoxoz-yan-dek-2017-en.pdf>

sağlık hizmetinin yeniden üretimi ve aile planlaması, bazı geleneksel fonksiyonlarının devam ettirilmesi, mahalledeki yaşlı, kimsesizler gibi zayıf toplumsal kesimleri korumak için her tür önlemi almak gibi işlevleri de söz konusudur (Hokimov, 2007, 48; Noori, 2006; Epstein, 2004; Sievers, 2002; Pashkun, 2003: 39; Bogner, 2003: 8).

Ayrıca alt yapı hizmetlerinin durumu da bir ülkedeki yaşam standardı açısından önemli bir göstergedir. Buna göre Özbekistan'da içme suyu kalitesi ve kanalizasyon durumu incelendiğinde, her ikisinde de ülke koşullarının ve imkanlarının kentsel yaşamda iyi olduğu fakat kırsal kesimde içme suyu açısından hala sıkıntılar olduğu görülmektedir. Buna göre, içme suyunun yetersiz kaldığı kent alanları toplam kent alanlarının sadece %1.5'ini kırsal alanın ise %19.1'ini kapsadığı görülmektedir. Kanalizasyon konusunda ise ülkenin hem kırsal hem de kentsel alanlarında kanalizasyon sistemi %100 oranında mevcuttur.⁴⁴

BAĞIMSIZLIK SONRASI EKONOMİK DÖNÜŞÜM

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsız kalan Özbekistan Devleti'nin yeni döneme adapte olmasının önündeki en büyük engellerden bir tanesi yeni liberal sisteme adapte olmaktır. Özel sektörün yokluğu, dolayısıyla serbest piyasanın varolmaması; Birliğin dağılmasının yarattığı ekonomik kriz; Sovyet dönemi özerk bir cumhuriyet olarak tek bir sektörde uzmanlaşmadan kaynaklanan tüm ekonomik sektörlerle sahip kendine yeter bağımsız bir ekonomik yapıya sahip olamamak bu engellerin başında geliyordu.

1991'de bağımsız kalan Özbekistan, siyasi rejiminde reformları adım adım ve sakin bir şekilde gerçekleştirmiştir. Bu noktada uyguladığı ekonomik politikalarla da uyumlu bir şekilde radikal reformlar yapmak yerine kademeli bir liberal ve demokratik rejime geçiş uygulamıştır. Örneğin özelleştirme politikalarının kademeli uygulanmasına uygun bir şekilde devlet fabrikalarını da yavaş yavaş özelleştirmiş, girişimcilik noktasında büyük ve güçlü bir özel sektör yaratmak yerine özellikle yoksullukla mücadele noktasında küçük ve orta ölçekli işletmeleri desteklemiş, yabancı sermayeyi ülkeye çekme noktasında teşvik edici değil fakat caydırıcı politikalar uygulamıştır. Bu noktada sosyal devlet ilkesini uygulayarak yoksullukla da mücadele etmeyi başarmıştır.

Bu bölümde, Özbekistan'da 1990'lı yıllarda yaşanan dönüşüm çerçevesinde geçiş ekonomisinin temel özellikleri, ardından 2000'li yıllarda ülkenin ekono-

44 https://www.indexmundi.com/uzbekistan/demographics_profile.html

mik hayatında yaşanan gelişmeler ve son yıllarda gerçekleştirilen atılımlar genel çerçevesiyle ele alındıktan sonra; ülkenin ticaret hacmi ve gelir dağılımına dair genel veriler ile öne çıkan sektörlerdeki gelişmeler ele alınacaktır. Son olarak yaşanan gelişmeler içerisinde ülkede sosyal uyumu sağlamada en önemli alan olarak sosyal politika reformlarına bakılacaktır.

Geçiş Ekonomisi

EBRD'ye göre (2003) Özbekistan'da dahil Orta Asya ülkeleri bağımsızlıktan sonra şu ekonomik sorunlarla karşılaşmışlardır:

- Sovyetlerin dağılmasından sonra ekonomik krizlerle beraber yaşam standartlarında hızlı bir düşüş ortaya çıkmıştır,
- Bunun bir sebebi, Sovyetlerin bölgeleri sektörlere ayırması olmuştur,
- Bağımsızlıktan sonra her ülkenin ekonomisi bir veya iki sektöre dayalı kalmıştır,
- Ülkelerin birbirleriyle ekonomik işbirliği yapma kapasiteleri etnik mücadelelerden dolayı zayıf kalmıştır,
- Afganistan'dan gelen uyuşturucu ticaretinin olumsuz etkisi,
- Eğitim sistemindeki hızlı dönüşüm ihtiyacı genç nüfusun iyi eğitim alma şansının düşük kalmasına sebep olmuştur,
- Hükümet ve büyük sermaye sahipleri arasında kişisel bağlar ve networklerin güçlü olması serbest rekabeti zorlamaktadır,

Diğer yandan Özbekistan bağımsızlıktan sonra bu sorunları aşabilmek için özellikle şu konulara ağırlık veren politikalar gerçekleştirmeye çalışmışlardır:

- Farklı sektörlerde yatırımları artırmak,
- Devlet merkezli yatırım alanlarını arttırmak,
- KOBİ'leri desteklemek,
- Aşamalı bir özelleştirme politikası uygulamak.

Diğer taraftan yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek için teşvik edici politikalar ile bölgesel işbirliğini arttırmak için mücadele etmek, Özbekistan'ın öncelikleri arasında yer almamıştır. Yeni ekonomik sisteme geçen Özbekistan, Sovyet ekonomik sisteminden açık piyasa ekonomisine küresel dönemde geçmek durumunda kalmış ve küreselleşmenin yarattığı sonuçların 3 alanda baskısını yaşamıştır: devletin küçültülmesi, sosyal politikalar ve sanayisizleşme.

Sovyetler Birliği her ne kadar eşit ve sınıfsız bir toplum yaratma hedefine sahip olsa da yaşanan süreçlerde bilinçli ya da bilinçsiz uygulanan politikaların sonucu olarak Sovyet coğrafyasında hem bölgesel anlamda hem de her özerk cumhuriyetin kendi toplumsal yapısında eşitsiz gelişme ortaya çıkmıştır. Özbekistan da bir Sovyet cumhuriyeti olarak bu eşitsiz gelişmeden payını almış; Sovyetler Birliği yıkıldığı zaman gelir uçurumu hali hazırda keskin bir şekilde görünür durumdaydı. Özbekistan'ın bu eşitsiz gelişmesine sebep olan dinamikleri ikiye ayırmak mümkündür (Parkins, 1953: 14; Fliege-Sailer, 1999; Mathieson, 1975; Humphrey, 2002: 185; French, 1979; 101):

- Sovyet rejiminin genel olarak planlı ekonomi politikasını uygularken uyguladığı stratejiler;
- Orta Asya'da Sovyet rejiminin hegemonyasını sağlamak için uyguladığı kimlik ve recognition (tanınma) politikalarının yarattığı sosyal ayrımlaşma.

Her iki politika da esasında Özbekistan'da Sovyet rejiminin sınıf temelli siyasetinden bir sapma olarak ele alınabilir. Eşit ve sınıfsız bir Sovyet toplumu kurusuna karşın, devrimin ilk yıllarında ve devamında da söz konusu olan öncelikli kalkınma politikasında doğu Avrupa, Rusya ve kısmen Kafkasya bölgelerinde sanayileşme önemsenirken Orta Asya, söz konusu sanayi için gerekli olan hammadde ve doğal kaynakların elde edildiği coğrafya haline dönüşmüştür. Bundan dolayı da Sovyet ekonomik politikasının bir gereği olarak her cumhuriyetin bir sektörde uzmanlaşması ve tüm Sovyet coğrafyasının birbirini tamamlaması noktasında Orta Asya'nın payına büyük oranda tarım ve hayvancılık ile doğal gaz ve petrol rezervlerinin çıkartılması düşmüştür. Elde edilen hammaddeler ise çoğunluk söz konusu özerk cumhuriyette işlenmek yerine Doğu Avrupa ve Rusya'nın sanayi bölgelerine gönderiliyordu. Böylesi bir durum sanayi ve tarım sektörlerinin dengesine bağlı olarak Doğu Avrupa ile Rusya'da kentleşme ve modernleşmeyi arttırırken Orta Asya'nın daha çok kırsal yapısının yaygın kalmasına sebep oluyordu. Bundan dolayı Özbekistan'da Sovyet dönemi boyunca kırsal yaşam ağırlıklı bir şekilde devam etmiştir.

Bağımsızlıktan sonra bu durum ilk olarak ekonomi politik açısından ele alındığında “cumhuriyetlerin her birinin bir sektörde uzmanlaşmasının” yarattığı sıkıntılar karşımıza çıkmaktadır. *Özbekistan'da bağımsızlık sonrası gelişen ekonomik politikaları üç temel başlık altında toparlamak mümkündür ve rejimin uyguladığı politikaların bu üç konu etrafında şekillenmesi toplumsal yapıda ortaya çıkan sınıfsal ayrımların şekillenmesinin de temelini oluşturmuştur: sanayileşmenin arttırılmasına yönelik gelişmeler; yatırımlarda devletin küçük ve orta ölçekli firmaları destekleme politikası; pamuk üretimine dayalı tarım sektörüne yönelik politikalar.*

Özbekistan'ın Sovyet dönemi boyunca bu uzmanlaşmada payına, özellikle Taşkent ve çevresi ile önemli kentleri etrafındaki sanayileşme dışında, pamuk üretimi yani ağırlıklı bir tarım sektörü düşmüştür. Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra en büyük sorun sanayileşmenin ülke çapında yetersiz olması ve tarım sektörüne bağlı olarak kırsal nüfusun kent nüfusundan daha yoğun olmasıydı. Hammadde ve doğal kaynaklar açısından komşu ülkelere göre dezavantajlı konumda olan Özbekistan, büyük sanayi yatırımlarından ziyade bu noktada küçük ölçekli yatırımlara ağırlık vermiştir.

Özel Sektör-Kamu sektörü dengesi

Yeni geçilen serbest pazar mekanizmasına dayalı ekonomik sistem, acaba Sovyet ekonomik sisteminden ne kadar farklıydı? Devlet sektörüne dayalı bir ekonomik sistemin hakim olduğu Sovyet ekonomisinde, özel mülkiyetin yoksunluğunda, sanayi, ekonomi, üretim, mağazalar, bakkallar, fabrikalar her şey devlete aitti. O halde serbest piyasa ekonomisine geçişte, ilk olarak özelleştirmeler yoluyla ekonomide özel sektörü güçlendirme çabalarına başlandı. Ancak tüm bu özel mülkiyete dayalı bir ekonomik sistem yaratma çabası, Özbekistan ve diğer Orta Asya devletlerinde küresel dönemde gerçekleşmeye başlamıştı. Bir önceki dönem, üçüncü dünya ülkelerinin uluslaşma sürecinde devlet merkezli bir milli burjuvazi, özel sektör yaratılma felsefesi kabul edilebilir idi. Orta Asya'da ise 1991'den sonra olmayan bir özel sektör, tam da küresel dönemin sınırlı devlet müdahalesi öngördüğü dönemde devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. O halde bu devletler hem ekonomiyi özelleştirirken aynı zamanda işin aktörlerini de yoktan var etmekle yüzyüze kalmışlardı. Dolayısıyla, bu yoktan var etme süreci yine devlet odaklı bir ekonomik geçiş gerektiriyordu. Bu önceki dönemde çok garipsemeyecek bir durum iken küresel ekonominin söylemleri çerçevesinde-devletin küçültülmesi gerek- olunca tam bir kaos ortaya çıkmaktaydı.

Fakat bu zorluklara rağmen sonuçta geçiş döneminde ilk yapılan düzenlemelerden birisi özel sektörü geliştirmek için özelleştirme uygulamaları olmuştur. *“Devlete ait kuruluşların özelleştirilmesine yönelik olarak ilk adım 19 Kasım 1991 tarihinde çıkarılan “Özelleştirme Yasası” ile atılmıştır. Özelleştirmenin istenilen şekilde yürütülememesi üzerine 1998 yılında belirlenen politikalarda değişiklik yapılmıştır”* (Baykal, 2006). Özelleştirmeler sonucunda ülke ekonomisinde kamunun ve özel sektörün payları giderek değişmiş; kamunun ve özel sektörün GSYİH oranları, sırasıyla 1995 yılında yüzde 44 - yüzde 56 iken, 2003 yılında bu oranların özel sektör lehine gelişme gösterdiği belirtilmektedir (Vanlı, 2007; 92). Özetle Özbekistan, diğer post-Sovyet birçok ülkeden farklı olarak, küçük ve orta ölçekli girişimciliği yaymak için gerekli olan ekonomik ortamı yaratmak için aşamalı bir şekilde serbest piyasa ekonomisine geçmeyi seçmiştir.

Özbekistan, bölgede KOBİ'lerin en fazla geliştiği ülke olmuştur (EBRD, 2003). Yine de Özbekistan'da KOBİ'lerin daha da fazla gelişmesi için ilk koşul, devletin orta sınıfın varlığını kabul etmesi, bu sınıfın politikaya katılmasına izin vermesidir. İş dünyasının kendi lobisini kurması gerekmektedir (ICG, 2004, 27). Bu anlamda Özbekistan'da serbest piyasa ekonomisine geçilmesinde çeşitli düzenlemeler yoluyla girişimciler arası eşit rekabet koşullarının daha da güçlenmesi gerekmektedir (Luong, 2003, 356).

Mirziyoyev ve Sonrası

Yeni cumhurbaşkanı, göreve geldikten sonra, önünde aslında iki seçenek vardı: ya uzun süredir devam eden politikaları aynen sürdürmek ya da radikal değişimler gerçekleştirmek. Mirziyoyev, özellikle ekonomik politikalar konusunda ikinci seçeneği seçti ve köklü dönüşümler gerçekleştirmeye başladı. Bu yeni koşullar altında, SNB (Ulusal Güvenlik Birimi) ile çatışmalı bir ilişki kurarak bunu sağladı ve özellikle hizmet sektörünü SNB'nin kontrolünden kurtarmayı başardı. Ülkenin potansiyelini serbest bırakma yönünde adımlar attı ve aynı zamanda SNB'nin kontrolünü zayıflatmak suretiyle ekonomik gelişimi öncelikli alan haline getirdi. Ekonomik büyüme için yurt içi ve dışında önemli müttefikler bulmak için arayışa girdi.⁴⁵

Ş. Mirziyoyev ile beraber Özbekistan, sadece siyasal düzeyde önemli değişimler yaşamamış, ekonomik alanda da iki yıl içerisinde önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. İleriki bölümlerde daha detaylı ele alınacak olan Mirziyoyev dönemi ekonomik gelişmelerde öne çıkan en önemli olgu, geçiş döneminin ilk yıllarına farklı olarak bu son dönem ekonomik problemlere daha fazla ağırlık verilmesidir. Nitekim 2013 yılında, devlet yetkilerinin üzerinde durduğu önemli konulardan birisi ekonomik sektörlerde monopoli olma tehlikesine karşı ne gibi önlemler alınabileceğiydi. Monopoli ile mücadele çerçevesinde örneğin, Ağustos ayında, *Oli Majlis*, küçük ve orta ölçekli firmaları korumaya yönelik tedbirler üzerine kararlar almıştır. Bu da serbest rekabetin önünü açmak için Mirziyoyev'in ne kadar çabaladığını göstermektedir.

Tüm çabaların sonucunda, Özbekistan'da 1 Ocak 2017 itibari ile tarım sektörü dışında kalan tüm alanlarda kayıtlı tüzel kişilğe sahip özel firmaların sayısı 285,3 bin olup; bu sayı bir yıl içinde yüzde 2,5 artmıştır. Bu firmaların ağırlıklı bir kısmı Taşkent'tedir (Taşkent kentinde 56,5 bin ve Taşkent vilayetinde 29 bin olmak üzere). Bununla beraber Fargana vilayetinde 23,8 bin, Semerkand vilayetinde 21

45 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

bin, Namangan vilayetinde 20,2 bin, Kaşkaderya’da 18,9 bin ve Karakalpakistan vilayetinde 13,7 bin firma vardır⁴⁶.

Dış Ticaret Hacmi

Özbekistan tarım dışında, Kazakistan ve Türkmenistan kadar olmasa da önemli petrol ve doğalgaza sahiptir. Ayrıca ülke ekonomisinde altın da önemli bir yere sahiptir. Dünyanın ikinci büyük pamuk ihracatçısı durumunda olan Özbekistan’ın GSMH’si 2010 yılında yaklaşık 85 milyar dolar olup fert başına düşen millî gelir ise 3.100 dolardır.

2016 yılında, cumhuriyetin dış ticaret cirosu bir önceki yıla göre 24309.4 milyon ABD dolarına ulaşmıştır. Yine 2016 yılında ihracat hacmi 12178,7 milyon ABD doları, ithalat ise 12130,7 milyon ABD dolarıdır. 2000’li yıllarla karşılaştırma yapıldığında 2016 yılında dış ticaret 3.9 artış göstermiştir. Buna göre, 2000 yılında ihracat hacmi 3264,7 milyon ABD doları iken, 2016 yılında 12178,7 milyon ABD doları seviyesine ulaşmış ve büyüme oranı 3,7 kat artmıştır. 2016 yılında BDT ülkelerinin Özbekistan’ın toplam ihracatı içindeki payı yüzde 36,3, diğer ülkelerin payı ise yüzde 63,7’dir. Yine 2000 yılında ithalat hacmi 2947,4 milyon ABD doları iken, 2016 yılında 12130,7 milyon ABD dolarına ulaşmış; büyüme hızı ise 4,1 kat artmıştır. 2016 yılında, BDT ülkelerinin Özbekistan’ın toplam ithalatı içindeki payı yüzde 33,4, diğer ülkelerin ise yüzde 66,6’dır⁴⁷.

BDT ülkeleri arasında başlıca dış ticaret ortakları Rusya ve Kazakistan, diğer ülkeler arasında ise Çin, Türkiye, Afganistan, İran ve Kore Cumhuriyeti’dir. Şu anda, 168’den fazla ülkeye (Avrupa, BDT, Asya, Kuzey ve Güney Amerika, Afrika ve Avustralya ülkeleri dahil) yaklaşık 2000 çeşit mal ve hizmet ihraç edilmektedir. 2000 yılından bu yana, ihracat ortak ülkeleri sayısı 31’e çıkmıştır.

Özellikle 2005’ten sonra aşamalı olarak büyüyen Rusya-Özbekistan arası ticaret bugün yıllık 5 milyar dolar hacme sahiptir. Yaklaşık 800’e yakın Rus firmasının faaliyet gösterdiği ülkede, Gazprom ve Lukoil dikkat çekmektedir. Bu ticaret hacminin büyük kısmı enerji ile ilgilidir. Ancak, Özbekistan’ın Rusya’ya 1990’ların başında 700 milyon dolar borçlanması, bu büyüyen ticari işbirliğine gölge düşürmektedir. Bu borç yüzünden, Rus yatırımcılar ülkeye gelmekten çekinmektedir ve Rusya ülkeye kredi açmakta da isteksizdir (Kamalov: 48). Bütün bu

46 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskije-materialy-en1/2074-demography-of-enterprises-and-organizations>

47 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskije-materialy-en1/2066-foreign-trade-statistics>

Rusya ile olumsuz gelişen süreçler Mirziyoyev ile hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Aynı zamanda, Mirziyoyev dönemi, Özbekistan yetkilileri yabancı sermaye için yatırım ortamını iyileştirme sözü vermişler ve düzenli olarak Özbekistan sermayesini yurt dışından geri getirmeye çalışmışlardır.⁴⁸

Ayrıca, Kazakistan ve Türkmenistan kadar yoğun bir enerji ticareti yaşamasa da Rusya, Özbekistan ile de, söz konusu ülkenin Batı ile arası bozulduktan sonra enerji alanında ilişkilerini hızla arttırmıştır. Özbekistan'daki Şahpahtı ve diğer doğalgaz yatakları 15 yıllığına Rusya'ya kiraya verilmiş; Rus petrol şirketi Lukoil, Özbekistan'da petrol arama ve çıkarma faaliyetlerine katılmaktadır (Kamalov, 2011: 46). Ayrıca 2004 yılında Kerimov, Lukoil başkanı Vagit Alekperov ile Khauzak-Shady ve Kandym'daki gaz alanları üzerine anlaşmaya varmıştır. Lukoil ve Uzbekneftegaz arasındaki ticaretin 1 milyar doları aşması beklenmektedir. 2002 yılında Özbekistan ile Gazprom iş yapmış ve Uzbekneftegaz ile stratejik gaz işbirliğini 2002 yılında imzalayan Gazprom da Özbekistan'ın boru hatlarını yenilemiştir (Perovic, 2005: 70).

Çin'in Orta Asya'daki devletlerle tek tek ticaret hacmi incelendiğinde önceliğin Kazakistan'da olduğu görülmektedir; Özbekistan-Çin ticareti ise Kazakistan-Çin ticaretinin oldukça gerisindedir. Çin'in 1996 yılında sadece Kazakistanla ticareti 500 milyara ulaşmıştı. Bu Türkiye'nin tüm Orta Asya devletleri ile yaptığı ticaretten bile daha büyüktü. 1992 yılında bu ticaret hacmi, Özbekistan ve Kırgızistan biraraya getirildiğinde bile sadece 85 milyon dolardı. Fakat, 1992 yılındaki bu ticaret hacmi, 1996'da 281 milyon dolara ulaşmıştır (Tang, 2000: 370).

ABD'nin Özbekistan ile ticareti sınırlıdır. Daha çok ABD firmalarının enerji alanında yoğunlaşması ticari ilişkilerinin de Kazakistan ve Türkmenistan ile ilerlemesine yol açmıştır. Ancak sıradışı bir dönem olarak 11 Eylül sonrası Özbekistan, ABD ile belki ticari ilişkilerini çok geliştirmemiş fakat Orta Asya ülkeleri içerisinde ABD'den birinci sırada yardım alan ülke haline gelmiştir (Telatar, 2013: 36).

Kısaca 2016 yılında Özbekistan dünya çapında 175 ülke ile dış ticaret operasyonları gerçekleştirmiş ve 86 ülke ile pozitif bir dengeye ulaşmıştır. 2000 yılında BDT ülkelerinin dış ticaret cirosundaki toplam payı yüzde 37,0 iken, 2016 yılında yüzde 34,8, diğer ülkelerin payı ise yüzde 63,0'dan yüzde 65,2'ye yükselmiştir.⁴⁹

48 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

49 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analitcheskie-materialy-en1/2066-foreign-trade-statistics>

22 Aralık'ta Mirziyoyev bir konuşmasında, “modası geçmiş yönetim sistemi” ve “yenilikçi fikirleri desteklemek için etkili mekanizmaların zamansız olarak tanıtılmasını” ciddi bir sorun olarak gördüğünü belirtmiştir. Özbekistan'ın ne kadar zengin bir kaynak olduğunu, ne kadar potansiyele sahip olduğunu belirledikten sonra, Mirziyoyev “umut verici büyük ölçekli projeler” ve “verimsiz çalışma için dış kredilerin kullanımı”nın uygulanmasında hatalar yapıldığını belirtmiştir. Yine, birçok uzman, ülkede 25 yıl boyunca alınan pek çok kredinin ekonomik fayda sağlamadığını kabul etmektedir. Örneğin Karakalpakstan'da inşa edilen Ustyurt Gaz Kimyasal Kompleksi, beklenen ekonomik faydayı sağlamamıştır.⁵⁰

Ayrıca son yıllarda sanayi yapısının çeşitlendirilmesi sayesinde, cumhuriyette ihracatın yapısı değişmiş ve hemen hemen tüm mal ve hizmet gruplarının ihracatında artış gözlenmiştir. Önceki yıllara kıyasla, nihai ürünlerin ihracatının ham madde ihracatı üzerinde baskın olduğu belirtilmelidir. Özellikle, ihracat yapısında, 2000 yılında yüzde 27,5'lik paya sahip olan pamuk elyafının 2016 yılındaki payı yüzde 5,2'ye gerilemiştir. Diğer taraftan kimyasal ürünlerin payı yüzde 2,9'dan yüzde 6,9'a; enerji ve petrol ürünlerinin payı yüzde 10,3'ten yüzde 14,1'e; diğer malların payı ise yüzde 30,2'den yüzde 34,2'ye yükselmiştir⁵¹.

Öne Çıkan Sektörler

Özbekistan'da 2021 yılına kadar ekonomik büyümenin ardında yatan motorlar olmak üzere beş önemli sektör belirlendi. Bunlar tekstil endüstrisi (pamuğun üretiminden pamuğun işlenmesinden pamuğun işlenmesine kadar uzanan büyük bir amaçtır) endüstriyel ve inşaat malzemelerinin üretimi, tarım sektörü (esas olarak meyve ve sebzeler), ilaç ve turizm sektörleridir⁵². Bununla birlikte ülkede tarihsel olarak öne çıkan iki sektör ele alınacaktır: tarım ve sanayi sektörü.

Tarım Sektörü - Pamuk Üretimi

Özbekistan, bir tarım ülkesidir. Ancak ekonomik sektörler arasında ağırlıklı bir orana sahip tarım sektörü, gerek Sovyet gerekse bağımsızlık döneminin ilk yıllarında modernleştirme noktasında önemli reformların gerçekleştirildiği bir

50 <https://thediplomat.com/2017/12/president-mirziyoyev-takes-aim-at-uzbek-security-services/>

51 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analitcheskie-materialy-en1/2066-foreign-trade-statistics>

52 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

sektör olamamıştır. Oysa Mirziyoyev ile beraber, ülkenin tarım alanındaki üretimi çeşitlendirmek, arazi ıslahı koşullarını iyileştirmek, modern etkili tarım teknolojilerini tanıtmak ve çiftliklerin maddi ve teknik temelini güçlendirmek için tarımı reform gerçekleştirilmiştir. Uygulanan tedbirlerin bir sonucu olarak, 2016 yılında brüt tarımsal üretim hacmi 47486,1 milyar tona ulaşmıştır (2000 yılına kıyasla 2,7 kat artış). 2010-2016 döneminde tarımsal üretim hacmi artarken, büyüme de yılda yüzde 6-7 oranına ulaşmıştır⁵³.

Sovyet zamanından kalan kollektif çiftlik (kolhoz) anlayışı, belki de bağımsızlık sonrası Özbekistan'da tarım alanında gerçekleştirilen reformların en önemli kısmını oluşturmuştur. Yine bu reformların bir sonucu olarak, bugün (2016 yılı itibari ile), toplam tarım alanlarının %65.1'i özel çiftlikler (dekhkan) tarafından işlenmektedir. %32.9'u ise çiftlik girişimleri olan daha büyük ölçekli kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır. Sadece %2'si ise tarımsal faaliyette bulunan birleşik (kooperatife benzer) kuruluşlar tarafından işlenmektedir. Özbekistan'ın başlıca tarımsal ürünlerinden tahıl ve ham pamuk daha çok çiftlik işletmeleri (girişimleri); patates, sebze, kavun, üzüm gibi ürünler ise özel çiftlikler (dekhkan) tarafından üretilmektedir.⁵⁴

Özbekistan'da en önemli tarımsal faaliyet pamuk üretimidir. Bununla beraber özellikle tahıl, hububat, patates, meyve-sebze başlıca tarımsal ürünlerdir. Pamuk üretimini detaylı incelemeyen önce, 2000-2016 yılları arasında diğer ürünlerin üretim artışlarına bakarsak; hububat üretimi yüzde 42,7'den yüzde 45,6'ya, patates yüzde 1,4'den 2'ye, sebze üretimi yüzde 3,4'ten yüzde 5,5'e çıkmıştır. Sanayii bitkilerinin üretimi ise 40,0'dan yüzde 36,0'a düşmüştür aynı dönem. Ayrıca son dönem, ülkenin gıda ihtiyacını karşılamak için gıda ürünlerinin üretiminin artırılmasına yönelik önemli tedbir programları uygulanmıştır. Bunun sonucunda 2016 yılında, 8261,3 bin ton tahıl üretilmiştir (2000 yılına göre 2,0 kat daha fazladır), 2958,4 bin ton patates (2000 yılına göre 4.0 kat daha fazladır), 11275,8 ton sebze (2000 yılına göre 4.3 kat daha fazladır), 3042,8 bin ton meyve ve çilek (2000 yılına göre 3.8 kat daha fazladır), 1735,8 bin ton üzüm (2000 yılına göre 2,8 kat daha fazladır).⁵⁵

53 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2070-key-indicators-of-agricultural-sector>

54 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2070-key-indicators-of-agricultural-sector>

55 <https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2070-key-indicators-of-agricultural-sector>

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan pamuk politikasının Özbekistan için üç önemli noktası söz konusudur:

- Sovyetler Birliği boyunca Özbekistan'da başkent olan Taşkent ile Navoi gibi önemli sanayi kentleri dışında ülke genelinde kırsal yaşam kentsel yaşama baskın olmuştur ve bunda Sovyetler Birliği'nin pamuk politikası önemli bir etkidir.
- Tüm Birliğin Türkmenistan ile beraber pamuk rezervi olan Özbekistan bir nevi pamuk tarlası gibi tasarlanmış ve bugün Aral Gölü faciası büyük oranda bu politikanın bir sonucudur.
- *Özbekistan'da politik güç dengelerinde "pamuk üretimi" ve bununla ilgili haberler önemli bir stratejik araç olarak kullanılmıştır.*

Sovyet dönemi boyunca uygulanan yoğun pamuk üretimi politikası yeni Özbek rejimi tarafından da uygulanmaya devam etmiştir. Devletin pamuk tarımına ne kadar önem verdiği, Cumhurbaşkanı'nın şu ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır: "... *paxta azal-azaldan oqlik, oq rangning timsoli sifatida e'tirof etiladi. Oq paxtani faqat oqko'ngil odamlargina yetishtiradi. Ta'bir joiz bo'lsa, paxta nafaqat oq rangning ramzi, balki fidokorona mehnatning mahsuli desak, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi*"⁵⁶. Tıpkı Sovyet zamanı olduğu gibi, her yıl pamuk toplamada devlet zorunlu olarak halkı tarlalara göndermektedir. Uluslararası basında Özbekistan devletinin, eğitim döneminde çocukları tarım işçisi olarak kullanarak pamuk tarlalarına pamuk toplamaya gönderdiği haberleri sıklıkla çıkmakta ve Özbekistan bu konu ile ilgili eleştirilmektedir. Ekonomisi büyük oranda pamuğa dayalı Özbekistan'ın uzun erimli bir planlama ile ülkesindeki pamuk üretimini gerçekleştirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, tarihi olarak siyasi güç dengelerinin değişiminde etkili olan pamuk üretimi, bağımsızlık sonrası da Özbekistan siyasetini etkileyecek potansiyelleri yaratabilir.

Özbekistan bugün pamuk üretiminde dünyada Çin, Hindistan, ABD gibi büyük ülkelerin hemen arkasından gelmektedir. Yüzölçümü ve nüfusu açısından bu ülkelerle karşılaştırıldığında, Özbekistan'da ne kadar yoğun bir pamuk üretimi gerçekleştiğini anlamak zor değildir. Bugün, "Gayrı Safi Yurtiçi Hâsılası'nın yaklaşık yüzde 22'sini oluşturan ve işgücünün yüzde 29'unu istihdam eden tarım, Özbek ekonomisinde oldukça önemli bir role sahiptir. Özbekistan'da toplam ihracat gelirinin yüzde 10-15'ini tek başına pamuk oluşturuyor ve toplam tarımsal üretimin yaklaşık yüzde 40'ını teşkil ediyor."⁵⁷.

56 Pamuk, eskiden beri aklığın, beyazlığın temsili olarak kabul edilir. Ak pamuğu sadece ak gönüllü insanlar yetiştirebilir. Tabiri caizse, pamuk sadece ak rengin sembolü değil, belki fedakarlığın bir ürünüdür dersek abartmış olmayız.

57 <http://www.hazarworld.com/2013-03/analiz/bolgenin-ak-altini-pamuk>

Pamuk gerçekten de tüm tarım ürünleri arasında sanayi dallarının çoğuna hammadde olabilmesi açısından önem arz etmektedir. Ancak Özbekistan'ın aşırı pamuk üretimi, kısa erimde ülke ekonomisine katkı sağlarken, uzun erimde birçok açıdan ülkeyi sıkıntıya düşürecek tehlikeleri barındırmaktadır. Birincisi, ekolojik denge açısından Aral Gölü'nün Sovyet zamanı ortaya çıkan kuruma tehlikesi artarak devam etmektedir. Su kıtlığını arttıran bu durum bir yandan Aral Gölü çevresindeki bölgelerin ekonomisini negatif etkilemektedir, bir yandan da ülke genelinde ekonomiye ciddi sıkıntı yaratacak bir seviyeye ulaşmaktadır. Örneğin Hive şehri etrafında, bugün içme suyu neredeyse kıtlık seviyesine ulaşmış ve oldukça pahalı hale gelmiştir. İkincisi son dönem, global ölçekte pamuk fiyatları düştüğü için ülke ekonomisi riske girmiştir. Pamuk üretiminin sebep olduğu daha da önemli bir durum ise sosyal hayatta Özbekistan'da kırsal nüfusun azalmamasıdır.

Sanayi Sektörü

Yaşadığımız dönem, 1970 sonrasında, ekonomide en önemli değişimlerden bir tanesi sanayiye dayalı üretimden finans, hizmet ve yapısal çevre yatırımlarına kayan bir küresel yapıdır. Sovyet ekonomik sistemindeki cumhuriyetler düzeyinde bir ekonomik alanda uzmanlaşma anlayışı yüzünden henüz kendi sanayi dallarını bile kurmayı başaramamış Özbekistan, yeni dönemde sanayileşmeden çok finans, inşaat ve hizmet sektörlerine kaymayı gerektiren yapısal koşulların baskısı altına girmiştir. Sovyet döneminde Moskova yönetimi, cumhuriyetler üzerinde sürekli denetimi korumak amacıyla, her yönüyle *birbirine bağımlı* bir sistem kurmuştu. Özbekistan SSCB'nin pamuk deposu iken çorap üretimi dahi Rusya'da yapılırdı. Örneğin bir otomobilin motoru bir cumhuriyette, kaportası diğerinde, nihayet montajı bir diğerinde yapılırdı. Bu durumda bağımsızlığını ilan eden bu devletler için Moskova kontrolünde iş birliği devam etmediği takdirde bütün bu fabrikaların hiçbir anlamı kalmayacaktı. Esasen daha Sovyet döneminde bu sistem çökmeye başlamıştı.

Dolayısıyla, Sovyet zamanı birbirine bağımlı ekonomik yapılara sahip olan bu ülkelerin her biri genelde belirli alanlarda ya da sektörlerde uzmanlaşmıştı. Bağımsız bir ekonomik sistem için, sanayinin her alanında kendine yeter olmaya çalışan bu ülkeler, yeni sanayi tesisleri kurmaları gerekirken; küresel dönemin yapısal koşulları, onlardan sanayisizleşmeyi ve devlet tesislerinin kapatılması, küçültülmesi veya zayıf olan özel sektöre aktarılmasını bekliyordu. Bu anlamda belki de bu yapısal koşullara en fazla direnen ülke Özbekistan oldu. Özbekistan hızla sanayisini çeşitlendirmeye ve güçlendirmeye başladı. Kendi araba üretimini bile kısa sürede yapmaya başlayan Özbekistan, ekonomik anlamda serbest piyasa ekonomisine geçişte ve serbest rekabeti sağlama noktasında birçok açıdan

eleştirilse bile, bu kontrollü ve dirençli duruşu Özbekistan'ın diğer Orta Asya ülkeleri gibi çok büyük krizler yaşamasına da engel oldu. Özellikle sosyal politika alanında ve yoksulluk konusunda olumlu sonuçlarını gördüğü bu kontrollü geçiş ekonomisi Özbekistan'ın sanayiisine de katkı sağladı.

Nitekim, 2017 Ocak ayı için ön verilere göre, Özbekistan toplam 144.2 trilyon değerinde sanayi ürünü üretmiştir. Bu aynı zamanda geçen yıla göre büyüme oranının % 107.0 arttığını göstermektedir. Sanayi üretiminin toplam hacmindeki büyümenin ana nedeni, imalat sanayindeki % 6,4'lük (sanayi üretiminin 5.2 kat artmasına katkısı olan) ve madencilikteki % 12,9'luk artış olmuştur. Aynı zamanda bir yıl içerisinde elektrik arzı, gaz temini, buhar ve iklimlendirmede de % 4,9'luk artış sağlanmıştır. Ayrıca imalat sanayi toplam endüstriyel üretimin yüzde 78'ini, madencilik yüzde 18.3'ünü, elektrik ve gaz üretimi yüzde 8.4'ünü oluşturmaktadır.⁵⁸

Diğer taraftan ülkeye sanayii üretimin dağılımı ise bölgelerarası eşitsizlik durumunu açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Cumhuriyetin sanayi üretiminde en büyük pay, Taşkent şehrinde (toplam hacminin % 19,6'sı). Bununla beraber vilayetler düzeyinde Taşkent % 14,6'lük, Andijan % 9,2'lik, Navoi % 9.1'lik, Kashkadarya % 7.5'lik, Fergana % 6,7'lik ve Semerkant ise % 6.4'lük paya sahiptirler. Surkhandarya % 1,5; Cizak % 1,6; Syrdarya % 2.4; Namangan ve Khorezm ise % 2.7 ile en düşük paylara sahip vilayetlerdir.⁵⁹ Nitekim ülkenin en yoksul vilayetleri de bunlardır.

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan'ın dış politikasını ve uluslararası arenadaki yerini belirleyen iki önemli etken söz konusudur:

- Orta Asya'nın merkezinde yer alan ve tüm diğer Orta Asya ülkelerine komşu olan Özbekistan, bölgenin istikrar merkezidir. Bu anlamda Orta Asya'daki güç dengesi Özbekistan ile ilişkilere dayanmaktadır.

- Hem coğrafi hem de toplumsal yapı ve ilişkiler anlamında Afganistan'a yakınlık Özbekistan'ı stratejik olarak önemli bir ülke haline getirmiştir. Bundan dolayı Afganistan operasyonunun en kritik ülkesi Özbekistan olmuştur.

Bu iki dinamik birarada düşünüldüğünde Özbekistan'ın dış politikası kesin-

58 <https://stat.uz/uploads/docs/Sanoat-eng-12-2017.pdf>

59 <https://stat.uz/uploads/docs/Sanoat-eng-12-2017.pdf>

likle iki dönem üzerinden incelenmelidir. Çünkü 2000 öncesi ve sonrası olarak Özbekistan dış politikası keskin dönüşümler yaşamıştır. Bu çerçevede öncelikle bu iki dönem genel hatlarıyla ele alınacaktır. Daha sonra; Özbekistan'ın dış politikasında son dönem Mirziyoyev ile ortaya çıkan gelişmeler ve öncelikler; komşu ülkeler ve büyük güçlerle olan ilişkiler üzerinden analiz edilecektir.

1990'lı yılların ilk zamanlarında, Kerimov rejimi, muhalif hareketler olan Erk ve Birlik Partisi'nin kapatılması için uğraşmıştır. 2000'lerden sonra dış politikada önemli hareketlilikler yaşayan ülke 1990'lı yıllarda daha çok iç politikaya önem vermiştir. 1990'larda Rusya dışı bölge güçleri ile daha yakın ilişkiler kurmaya çalışan Özbekistan, BDT'nin yanısıra bağımsızlık sonrasında BM, İİÖ, EİT, TÜRKSOY gibi kuruluşlara üye olmuştur. 1996'daki kuruluş döneminde Şanghay Beşlisi arasında yer almamış, ancak sonradan üye olmuştur. Yine, Özbekistan, 1997'de kurulan GUAM'ın kuruluş sürecine dahil olmasa da 1999'da bu örgüte üye olmuştur. Ancak 2001'de tekrar ayrılmıştır.

1990'lara kadar Özbekistan dış politikası ve yardımlar

1990'lı yıllar, bağımsızlığına yeni kavuşan Özbekistan'ın Rusya'ya bağımlı olmaktan kaçınmaya çalıştığı yıllar olarak tanımlanabilir. Nitekim Özbekistan ile Rusya'nın ilişkilerininin minimum düzeyde kalmasının önemli sebebi, diğer Orta Asya ülkeleri gibi Özbekistan'ın da bağımsızlığını güçlendirebilmesi ve özellikle ulus-devlet inşasını sağlayabilmesi için mümkün olduğunca Rusya'dan uzak kalma ihtiyacı içinde olmasıydı. Zaten Sovyetler Birliği'nin ardından 20. yy'daki en sıkıntılı dönemini yaşayan Rusya için de çok daha öncelikli sorunların varlığı eski Sovyet coğrafyasını elinde tutmayı çok da elzem hale getirmiyordu (Kamalov, 2011: 18).

Kerimov, BDT'ye ekonomik bağımsızlığını oluşturma gerekçesi ile sıcak bakmamakta; aynı zamanda Rusya ile güvenlik ve askeri işbirliklerinin de her türüne karşıydı. Bundan dolayı, Rusya'ya karşı, GUAM'ın (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova) kurulmasına destek veren Özbekistan aynı zamanda, Amerika'nın askeri üs açmasına da izin vermiştir (Birsell, 2006: 155). Zaten Soğuk Savaş sonrası tek süper güç olarak Rusya ile batılı değerler üzerinden ilişkiye girmeye başlayan ABD'nin, 1990'ların sonlarından itibaren Rusya'nın Batıcılık yerine Avrasyacı zihniyetle dış politika üretmeye başlamasıyla beraber, Orta Asya'ya yönelik politikaları hızla Rusya'dan bağımsız hale gelmeye başlamıştı (Wilhelmsen&Flikke, 2011: 867).

1990'lı yıllar Rusya bir taraftan BDT'yi ve KGÖ⁶⁰'yü kurarken görüldüğü gibi Trans-Atlantik şemsiyesini seçen Sovyet ülkesi de yok değildi. Dolayısıyla Sovyet coğrafyası iki güvenlik paktı arasında bölünmeye başlamıştı. Bu noktada 1990'lı ve 2000'li yıllarda örneğin Kazakistan hem Rusya hem de ABD ile daha dengeli bir ilişki kurarken, Özbekistan iki güç arasında gidip gelmiştir.

2000 sonrası dış politika

Aslında bağımsızlığın hemen başında, Özbek dış politikasının önceliği Rusya ve Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaktı. Fakat kısa süre içerisinde Türkiye'den ve Rusya'dan algılanan tehditler nedeniyle bu strateji tekrar gözden geçirildi ve 1990'lı yıllar Rusya'ya mesafeli duruşun yılları oldu. Aynı zamanda 1990'ların sonlarına kadar ABD ve Batılı güçlerle de uzak ilişki kuran Özbekistan'ın genel olarak dış politikasında tüm devletlerle sorunlu bir ilişkisi mevcuttu. Örneğin Batıya yaklaşmak isteyen Özbekistan bu dönem GUUAM'a üye olmuştur.

Fakat 1990'ların sonlarında ve 2000'lerin başlarında ABD ve Avrupa girişimlerine doğru kayma söz konusu oldu ve bu 2005 Andijan olaylarına kadar devam etti. Ancak daha sonra Özbekistan ABD'yi renk devrimlere verdiği açık destekten dolayı çok sert eleştirmesi, Özbekistan'ı Rusya, Çin ve Güney Kore'ye yakınlaştırdı. Bunda bölgede yaşanan darbe ve devrimlerden duyulan tedirginlik büyük bir etkendi. Bu tarihten sonra Batı Kerimov hükümetine karşı açıktan karşı durmaya başladı. Özbekistan'ın bu tür şiddetli kaymaları ve strateji değiştirmesi gözlemciler tarafından gerici ve fırsatçı olarak bir dış politika olarak yorumlandı. Yine 2000'li yılların sonlarında Rusya'nın Avrasya girişiminin ve Çin'in İpek Yolu (One Belt One Road) projesinin yoğunlaşmasıyla birlikte Özbekistan tekrar, Rusya ve Çin etkilerini, ABD ile tekrar ilişkileri düzelterek dengelemeye çalıştı. ⁶¹

Bu genel özetin ardından 2000'li yılların başına tekrar dönersek; Özbekistan'ın dış politikasında super güçlerle ilişkisi açısından iki önemli olay yaşanmıştı. Birincisi, 11 Eylül Afganistan operasyonu ile ABD'nin bölgede en önemli müttefikinin Özbekistan olması. İkincisi de Rusya'da Putin'in Devlet Başkanı olması.

Diğer taraftan, özellikle Afganistan operasyonu ile ABD Radikal hareketler açısından Özbekistan'da çıkmaza girmiştir. ABD'ye göre, demokratikleşme ve

60 1992 yılında Kollektif Güvenlik Anlaşması'nı imzalayan Rusya ile eski Sovyet ülkeleri (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan), 2002 yılında anlaşmanın bir örgüt çerçevesinde pekiştirilmesine karar vermişlerdir (Garibov&İbrahimov, 2013: 17). Örgüt eski Sovyet ülkeleri arasındaki ilk büyük askeri blok olmuştur.

61 https://www.tandf.co.uk/journals/pdf/8_Dadabaev_final%20220916.pdf

liberalleşmeye dayanan Batı tarzı siyasal geleneğin oluşturulması, İran'ın İslamcı ideolojisinin bölgede yayılmasını engelleyecekti. En azından öyle düşünülüyordu; ancak zamanla demokratikleşmeyle beraber, Radikal gruplar bölgede rahat etme kabiliyetini kazandılar. Bundan dolayı, sık sık insan hakları bakımından Batı tarafından eleştirilen Kerimov, zamanla ABD tarafından desteklenmeye başlanacaktır. Nitekim Afganistan'daki Usame Bin Ladin'in desteklediği Özbekistan İslamı Hareketi'nin 1999'daki faaliyetleri sonrasında ABD, Özbekistan ile doğrudan işbirliğine girebilecekti ve bu Afganistan operasyonunda ABD'ye büyük imkan verecekti (Telatar, 2013: 33).

11 Eylül ile beraber, Özbekistan için radikal tehlike olarak görülen örgütlerin ABD tarafından terör listesine alınması ABD-Özbekistan yakınlaşmasının en önemli belirtisiydi. Bununla beraber operasyon esnasında Özbekistan'da biri Karşi-Kanabad'da, diğeri Kokand'da olmak üzere iki üs; Tacikistan'da biri Duşanbe diğeri Kulyab'da iki üs; Kırgızistan'ın Manas yerleşkesinde bir üs elde eden ABD, ayrıca Kazakistan demir yolunu lojistik amaçlı kullanma hakkına sahip olmuş ve Aşkabat'ta bir hava ikmal istasyonunu Türkmenistan tarafından ABD'nin kullanımına açılmıştır. Bunlar arasında özellikle Kanabad üssü ile Manas üssü stratejik bir öneme sahipti ve doğrudan operasyon sonlansa bile ABD bu üsleri elinde tutmaya çalışmıştır (Blank 2007: 15). Ayrıca, 11 Eylül sonrası ABD'den maddi destek alma noktasında Özbekistan 1. sıraya yükselecektir (Erhan, 2004: 136-138).

Diğer taraftan Putin'in Rusya'da başa gelmesi Orta Asya ile Rusya'nın ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda Putin'in akıllıca siyaseti ile Bölgede ve Özbekistan'da etkili olan Batılı güçler zamanda Rusya'dan bağımsız Orta Asya'da hareket edemeyeceklerini anlamışlardır. En önemli gelişme bu dönem, Özbekistan'daki rejim meselesidir. Putin ile beraber Rusya, Yeltsin'in Batıyla entegrasyon sürecinden uzaklaşmıştır. Yeni Avrasyacılık anlayışı ile beraber, Rusya'nın Doğu ile yakınlaşma fikri yeniden doğmuş, Batı ile bu anlamda dönem dönem gerilimli bir ilişkiye sahip olmaya başlamıştır. Ayrıca, Putin'in demokratikleşme, özgürlükler ve yerelleşme politikalarına bakışının oldukça mesafeli olduğu, iktidara gelmesiyle, Rusya'nın bünyesindeki federal devletlere Yeltsin dönemi verilen çoğu demokratik hakları geri almasından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bu yönde, «yönetilebilir demokrasi» (*upravlyayemaya demokratiya*) terimini ortaya atan Putin rejimi, bu terimle aslında, rejiminin Batıdan farklı, kendine has bir yapıya sahip olduğunu belirtmekteydi. Rusya başta olmak üzere, Orta Asya da dahil eski Sovyet ülkelerindeki temel sorun siyasal elitlerin, liberal ve demokratik ilkelerin kendi siyasal istikrarlarını zayıflattığını düşünmeleridir. Nitekim Özbek rejiminin temelini oluşturan Kerimov'un öne sürdüğü “Doğu

Tipi Demokrasi” kavramı, Rusya’nın yönetilebilir demokrasi anlayışından çok da uzak değildir. Özbek devletinin lideri Karimov’a göre, Özbekistan batılı bir devlet değildir. Doğulu bir devlet olup demokrasi anlayışı da batının bireyci toplumsal yapısında varolan demokratik yapıdan farklıdır, komüniteryan (*jomiyat* ya da Türkçede cemaat) bir toplum yapısına sahip olan Özbekistan’ın demokrasisi de doğu tipi demokrasidir (Balım, 2012; Masaru 2006; Noori, 2006).

Bu noktada 2000’lerden sonra en belirgin değişim Özbekistan - Rusya arasındaki ilişkilerde ortaya çıkmıştır. Özbekistan rejimi, ülkesinde artan radikal muhalefeti bastırma yönünde uyguladığı sert politikalara en büyük destekçi olarak Rusya’yı bulacaktır. 2005’teki Andican olayları ve diğer ülkelerde yaşanan yumuşak devrimlerin arkasında Batılı güçlerin olduğuna inanan Kerimov rejimi giderek Batı karşıtı bir politika uygulamaya başlamış ve bu yönde Yetlsin dönemi Rusya’ya en mesafeli duran ülke olarak Özbekistan, bundan böyle Rusya’nın Orta Asya’daki en yakın temasta olduğu ülke haline gelecektir. Nitekim, kısa süre içerisinde Kolektif Güvenlik Örgütü Anlaşması ile Avrasya Ekonomi Topluluğu’na üye olan Özbekistan, Şanghay İşbirliği Örgütü’nün çalışmalarına da daha aktif katılmaya başlamış ve ülkesindeki ABD üssünü kapatmıştır. Böylece belki de Rusya bölgedeki rejimleri destekleme politikasının en somut başarısını elde etmiştir.

Diğer taraftan Avrasya Ekonomi Topluluğu, zayıflayan BDT ilişkilerini yeniden inşa etmek amacıyla, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan tarafından fonlanarak 1996 yılında kurulan bir ekonomi birliğidir. 2000 yılında Kırgızistan, 2005 yılında da Tacikistan ve Özbekistan, birliğe katılmıştır (Garibov&İbrahimov, 2013: 16). Ancak Gümrük Birliği’ne üye olmalarına rağmen Rusya ile kurdukları ilişkilerde Kazakistan gibi eşit bir statüye sahip değillerdir. Nitekim Rusya ve Kazakistan’ın üye ülkelere kredi açacak Avrasya Bankası’nı kurmaları, Özbekistan’ın Topluluğa üye olması, Kazakistan ile Beyaz Rusya ve Rusya’nın Gümrük Birliğini yaşama geçirmeleri, Moldova, Ukrayna ve Ermenistan’ın topluluğa gözlemci üye olarak katılması ve son olarak Şangay’daki gibi başka bir dünya gücünün toplulukta yer almaması, hem Rusya için Topluluğu kritik hale getirmekte hem de Topluluğun gelecekte daha da güçleneceğinin sinyallerini vermektedir.

Ayrıca aynı dönemden itibaren Çin’in de Özbekistan’daki etkisi düzenli olarak artmıştır. Ancak Çin’in nüfuzu aynı zamanda Rusya’nın etkisi kadar güçlü değil ve esas olarak ekonomiye odaklanıyor. Çin’le işbirliği, ülkenin ekonomik sorunlarının çözümünde gerekli olduğu için Cumhurbaşkanı Mirziyoyev için Çin kaçınılmaz bir stratejik ortaktır.⁶²

62 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

Mirziyoyev ile yeni dönem

Özbekistan Cumhurbaşkanı Karimov'un Eylül 2016 başlarında vefatıyla ve Başbakan Shavkat Mirziyoyev'in Özbekistan'ın geçici başkan yardımcısı olarak atanması, iç siyaseti olduğu kadar Özbekistan'ın dış politikasını da derinden etkilemeye başladı.⁶³ 2017 ile beraber önemli değişikliklerin ortaya çıktığı Özbekistan'da Kasım 2017'de Özbekistan, Orta Asya bölgesel katılımına geri döndü. Düzenlenen bir toplantıda Birleşmiş Milletler'in (BM) himayesinde bir araya gelen beş Orta Asya ülkesi Semerkant'ta altı maddelik bir plan hazırlamışlardır⁶⁴. Buna göre:

- 1) bölgesel ticareti arttırmak;
- 2) bölgeyi dünya pazarlarına bağlayan ulaşım altyapısını geliştirmek;
- 3) terörizm, dini aşırılık ve yasadışı uyuşturucu gibi güvenlik konularında işbirliği yapmak
- 4) tam sınır sınırlaması ve sınırlandırma;
- 5) sınır ötesi su sorunlarını düzenlemek; ve
- 6) yakın komşuluk ilişkileri geliştirir.

Mirziyoyev'in dış politikada, Özbekistan'ın Rusya ile olan ilişkilerinin gelişmesinde önemli atılımlar gerçekleştirdiği görülmektedir. Şu anda Rusya, Özbekistan'ın en güçlü dış politik aktörüdür. Aslında Karimov dönemi boyunca Mirziyoyev bulunduğu görevde, en azından Rusya'nın lehine tarafsızlığı sağlamak için çalışmıştı. Böylelikle Moskova için, Taşkent'teki iktidar değişikliği, Özbekistan'daki etkisini arttırmak için bir fırsat oldu. Mirziyoyev'in egemenliği bu nedenle Özbekistan'da Rusya'nın faaliyetleri için yeni fırsatlar yarattı.⁶⁵

Mirziyoyev'in 2016 yılında geçici başkan olarak atanmasıyla birlikte, Rusya, Mirziyoyev ile Rus seçkinleri arasındaki kişisel bağlara dayanarak bundan sonra Özbekistanın kendisiyle daha yakın bir stratejik ortaklık kuracağını düşünmeye başladı ve propaganda olarak da bunu medyada sık sık tekrarlar hale geldi. Ancak bu erken öngörünün aksine, Mirziyoyev her konuşmasında dış politikada eski dönemi takip edeceğine dair imalarda bulunmuştur. Bu da göstermektedir ki Mirziyoyev, Özbekistan'ın büyük güçler arasındaki rekabeti arttıracak hamlelere

63 https://www.tandf.co.uk/journals/pdf/8_Dadabaev_final%20220916.pdf

64 http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SIA_Uzbekistan's%20Second%20Chance.pdf

65 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

girişmesine yanaşmamakta bunun yerine Özbekistan için uygun uluslararası bir konumu güvence altına almayı amaçlamaktadır. Bundan dolayı erken bir öngörü olsa da; Mirziyoyev, döneminde dış politikada radikal dönüşler beklenmemelidir.⁶⁶ Nitekim Mirziyoyev için, Özbekistan'ın dış politikasında en önemli unsur, büyük güçlerin tamamıyla istikrarlı, sürekli ve dengeli bir ilişki kurabilmektir.⁶⁷

Ancak şu kesinki; Mirziyoyev büyük ölçüde dış politikada büyük ölçüde Karimov'un stratejilerine devam ettirecektir. Nitekim Cumhurbaşkanı olarak meclisin ortak bir oturumunda yaptığı konuşmada, Özbekistan'ın uluslararası askeri ittifaklara katılmama ve yabancı askeri üsleri barındırmama politikasını sürdüreceğini belirtmiştir.⁶⁸

Ayrıca Mirziyoyev, başkanlığının ikinci yılında, 15 Mayıs 2018'de Washington DC'deki ABD Başkanı Donald Trump'la buluştu. Bu, iki ülke ve dahası Özbekistan'ın daha geniş dünya ile yeniden birleşmesinin önemli bir işaretiydi. Başkan Karimov'un ABD Başkanı George W. Bush ile bir araya geldiği 2002 yılından beri Amerika ve Özbek Başkanları bir araya gelmemiştir. Nitekim, Mayıs 2005'teki Andijan katliamının ardından, NATO-ISAF'in askerlerini Özbekistan'dan çekmeye zorlandığı için, Özbek dış ilişkileri büyük ölçüde Rusya ile sınırlıydı. Bu Washington ziyareti ile değişti. Mirziyoyev daha önce Rusya, Çin ve Türkiye'den ekonomik yatırımlar ve yardım vaatleri de almıştı. Dolayısıyla Mirziyoyev çok açık olarak çok taraflı ve çok yönlü bir ilişki benimsemiştir.⁶⁹

Diğer taraftan Mirziyoyev, Orta Asya ülkeleri ile ilişkiler konusunda Kerimov'un tam tersi hareket etmektedir. Ona göre, komşu Orta Asya devletleriyle ilişkilerin güçlendirilmesi, Özbekistan'ın dış politikasının temel önceliği olmalıdır. Bu yönde de bazı hareketleri hızla başlattı. Kırgızistan ve Tacikistan ile yapılan heyetlerin değiş tokuş edilmesi, Kırgızistan ile sınır işbirliğinin genişletilmesi, 2017'den itibaren ilk defa Özbekistan ve Tacikistan arasında düzenli seferler yapma kararı vs.⁷⁰

Esasında, Orta Asya'da komşularıyla en büyük sorunları yaşayan ülke, hem jeopolitik konumu nedeniyle hem de uyguladığı siyaset dolayısıyla Özbekistan olmuştur. Sovyetler Birliği'nin Milletler Politikası sonucu, oluşturulan yapıy

66 https://www.tandf.co.uk/journals/pdf/8_Dadabaev_final%20220916.pdf

67 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

68 http://capsindia.org/files/documents/CAPS_Infocus_PM_03.pdf

69 http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SIA_Uzbekistan's%20Second%20Chance.pdf

70 http://capsindia.org/files/documents/CAPS_Infocus_PM_03.pdf

sınırlar içerisinde, bağımsızlıktan sonra Orta Asya milletlerinin her biri, komşu sınırlar içinde kalmak durumuyla yüzleşmiştir. Bundan dolayı, bugün, Kazakistan'ın güneyinde önemli Özbek nüfus, Özbekistan'ın bölgelerinde önemli oranda Tacik, Kırgızistan'ın Oş Bölgesinde Özbek nüfus yaşamaktadır. Bunların tamamı, bağımsızlık sonrası sınır sorunlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu haliyle, Özbekler, neredeyse tüm orta Asya ülkelerinde yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar.

Bu anlamda, Türkmenistan - Özbekistan sınırında en büyük sorun, Sri-derya konusudur. Bu su kaynağı ile ilgili iki ülke yetkilileri de kimse diğerinin bölgesine karışmayacak demiştir. Esasında Orta Asya'da su sıkıntısı tüm ekolojiyi etkilemektedir ve bu sorun, jeopolitik yapıdan bağımsız ele alınamaz. Nitekim Sovyetler Birliği'nin yanlış politikaları sonucu bölgede su sıkıntısı giderek artmıştır. Büyük kısmı çöl olan bölgede bölgesel bir konsensus olmadığı için her ülke su sorununun kendi ulusal sorunu olarak görmekte, bölgesel düzeyde ortak bir çözüm bulunamamaktadır (Sorg ve diğerleri, 2012). Halbuki ulusal sınırları tanımayan çevre sorunlarıyla ulusal düzeyde mücadele etmek imkansızdır. Yine 2000 yılında Özbekistan tek taraflı olarak Kazakistanla arasındaki sınır üzerine araştırma yaparak tespitlerde bulunmuştur. Kazakistan daha sonra ancak ikili bir komisyon ile sınırın tespit edilmesi gerektiğini söyleyerek Özbekistan'ı kınadığını bildirmiştir. Bunun üzerine sınır komisyonu iki ülke arasında kurulmuştur. Aynı şekilde Tacikistan da Özbekistan'dan bu konuda şikayetçi olmuş ve yine 2000'de bu kez Tacikistan ile Özbekistan sınırını netleştirmek için ortak komisyon kurulmuştur (Gleason, 2001: 1090). Kırgızistan - Özbekistan sınırı ise daha da karmaşıktır. Asıl problem Fergana vadisidir. Özbekistan'ın söz konusu vadiye kalan üç bölgesi, kuzeyde Kırgızistan ile güney doğuda de ise Tacikistanla komşudur. Bu sınırlarda Kırgızistan ve Tacikistan'da da vadinin vilayetleri vardır. Yanıbu ülkeler arasında vadi üçe bölünmüş ve sınırlar zikzaklıdır. Bu durum ciddi sorunlar yaratmaktadır. Örneğin, Özbekistan'da vadiye bir yerleşimden yine Özbekistan'da kalan vadinin başka bir yerleşimine gidebilmek için Kırgızistan ve Tacikistan'dan geçmek gerekmektedir. Dolayısıyla, vadiye sınır kapıları sorunlu alanlar haline gelmiştir. Özellikle Tacikistan'daki iç savaş bu durumu daha da zorlaştırmaktadır (Gleason, 2001: 1091).

Neticede Orta Asya'da tarihsel olarak bağımsızlıktan sonra özellikle Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasında sınır çatışmaları devam etmektedir. Bu da bölge içi tansiyonu arttırmaktadır. Bölgesel bütünleşme tarihsel olarak söz konusu olmadığı için bölgede bu sorunları bölgesel bir birliktelik yoluyla çözmek yerine bu ülkeler tek tek Rusya ve Çin ile ittifaklar yaparak çözmeye çalışmaktadırlar (Kim&Indeo, 2013: 275). Aslında sınır çatışmalarının, etnik çatışmaların tüm

Orta Asya'yı zayıflatacağı açıktır. Orta Asya'da farklı devletlerin barış içinde yaşaması bir temenni ya da bir lüksten çok daha fazlasıdır, bir zaruriyettir aslında. Çünkü, Orta Asya bölgesi, birbirine muhtaç birbirini tamamlayan hem coğrafi (dağ-ova bütünlüğü) hem de toplumsal yapılardan oluşmaktadır. Özbekistan'ın verimli tarım topraklarına sahip olmayan Kazakistan örneğinin endüstriyel kalkınması için ihtiyaç duyduğu hammaddeyi nereden elde edecektir? Ya da "su kaynakları"nın düzgün bir şekilde tüm Orta Asya halklarının yararlanabileceği şekilde düzenlenmesi ancak barış ortamında sağlanabilir.

Yeni Cumhurbaşkanı için, Özbekistan'ın dış politikasında kilit unsurların başında da zaten, komşularla olan ilişkilerde sorunları tamamen çözmek gelmektedir. Mirziyoyev, Özbekistan'ın dış politikasını yeniden şekillendirirken bir dizi tedbir aldı ve bunların asıl amacı dış politika alanını, SNB'nin kontrolünden çıkararak, Karimov'un mirasının diğer tüm unsurlarını bu alandaki faaliyetlerden de temizlemeye çalışmaktı.⁷¹

Bu durumla ilgili önemli bir gelişme, Karimov dönemi, yurtdışındaki Özbek muhaliflerinin sık sık dillendirdiği SNB'nin tüm diplomatic ilişkileri kontrol etmesiyle ilgili olarak, Mirziyoyev yeni bir düzenleme getirerek, SNB'nin yurtdışında elçiliklerde resmi işlevlerinden ziyade rejim için istihbarat ve karşı istihbarat faaliyetleri gerçekleştirmeleri ile ilgili olarak bundan sonra SNB yetkililerinin elçiliklerde görevlendirilmeyeceğini ilan etti⁷²

Sonuçta Mirziyoyev'in en önemli başarılarından bir tanesi hem komşu Orta Asya ülkeleri ile hem de büyük güç komşuları olan Rusya ve Çin ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmasıdır. İşbirliği düzeyini tüm ülkelerle arttırmayı başaran Mirziyoyev, ayrıca Japonya ve Güney Kore ile de ticari işbirliklerine girişmiştir. Hindistan ve Pakistan ile de yakın ilişkiye girmeye başlamıştır.⁷³

SONUÇ

Özbekistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde jepostratejik konumu ve nüfus potansiyeli ile öne çıkan bir ülkedir. Bu avantajlarıyla beraber tarihsel olarak bölgenin her zaman siyasal merkezi de olan Özbekistan, bu haliyle, bağımsızlıktan sonra çoğu dönüşüm uzmanına göre bölgede lider olabilecek ülke olarak kabul ediliyordu. Fakat yaşanan deneyimler söz konusu stratejik konumu, poli-

71 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

72 http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf

73 https://www.tandf.co.uk/journals/pdf/8_Dadabaev_final%20220916.pdf

tik mirasının güçlü olması tam tersi ülkede stabil bir yapının kurulması önünde önemli bir etken haline geldi. Bununla beraber, ekonomik dönüşüm sürecinde zengin doğal kaynaklardan yoksunluğu ülkenin dış yatırımlara açılması konusunda da temkinli hareket etmeyi gerektirdi bu doğrultuda da politikalar benimsendi. Dolayısıyla ekonomik yaşamda devletin kontrolü güçlü bir şekilde devam etti. Bu da ülkenin ekonomisinin refaha ulaşmasını oldukça yavaşlattı.

Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası yaklaşık 27 yılda geçirdiği dönüşümün bir değerlendirmesinin yapıldığı bu bölümde birçok farklı açıdan devletin ve toplumsal yaşamın deneyimleri ele alındı. Özbekistan değerlendirmesi, bu anlamda, göstermiştir ki; genelde Post-Sovyet ülkeleri özelde ise Orta Asya ülkelerinin kesinlikle Sovyet sonrası dönemin hegemonik güçleri tarafından yapısal sınırlılıklar içerisinde hareket etmeye zorlandıkları açıktır. Ancak yine Özbekistan'ın özgün deneyimleri bu yapısal sınırlılıklar içerisinde aslında her ülkenin seçimleri, uyguladığı politikaları, benimsediği stratejileri onun hem özgün pozitif getirilere sahip olmasını hem de yine özgün sorunlarla yüzyüze kalmasına sebep olmuştur.

Bu çerçevede Özbekistan'ın son 27 yılı incelenirken öncelikle devletin kurumsallaşması ve idari yapısının güçlendirilmesine yönelik gerçekleştirdiği reformlara bakılmıştır. Ardından idari yapısının ötesinde bağımsızlığına kavuşan Özbekistan'ın, belki de oldukça başarılı hamleleri gerçekleştirdiği ulus kimliğini güçlendirme noktasında gerçekleştirdiği eğitim, dil, din politikaları gibi temel millî değerlerin yurttaşlara aşılandığı alanlar incelenmiştir. Yine bağımsızlıktan sonra ülkede gerçekleşen demografik değişimler iç ve dış göçler üzerinden detaylı bir şekilde incelenmiştir. Son iki konu ise, tüm bu iç politika alanlarından farklı olarak, dönüşüm sürecinin sancısının en çok yaşandığı alanlar olan ekonomik dönüşüm ve uluslararası ilişkilerde Özbekistan'ın dış politikasında yaşadığı temel gelişmeler incelenmiştir. Bu beş farklı alandaki dönüşümün konuları incelenirken, her bölümün sonu özellikle son dönem konuyla ilgili öne çıkan gelişmelere ayrılmıştır. Son dönem olarak ise Özbekistan için özellikle büyük kırılma yaşanan yeni Devlet Başkanı Şevket Mirziyoyev dönemi kastedilmektedir. Böylelikle her başlık aslında Kerimov ve Mirziyoyev dönemi politikalarının da bir karşılaştırmasını yapmaya imkan vermiştir. Ayrıca, yine her bölümün sonunda, söz konusu dönüşüm alanı ile ilgili olarak ülkenin yüzyüze kaldığı, başetmeye çalıştığı en önemli sorun(lar) ele alınmaya çalışılmıştır.

Özbekistan'ın belki de diğer Orta Asya ülkelerine göre en büyük başarısı bu dönem tüm politik çalkantılara rağmen görece stabil bir dönem geçirmesidir. Bununla beraber, uyguladığı ekonomik düzenlemeler her ne kadar serbest piyasa ekonomisine geçişte bazı dezavantajlar yaratsa da yoksulluk ve işsizliğin kontrol

edilmesini sağlayabilmiştir. Uyguladığı başarılı sosyal politikaların da bunda etkisi olmuştur. Ayrıca, özellikle 1990’larda dış politikada sakin bir dönem geçirebilmeyi başarabilmiş Özbekistan, siyasal yaşamında da özellikle Kerimov’un vefatı üzerine yaşanan değişimi sancısız ve oldukça başarılı bir şekilde atlatabilmiştir. Ayrıca, ulusal kimlik inşasında öne çıkardığı politikalar gerek dil konusunda gerekse diğer alanlarda başarılı sonuçlar getirmiştir.

Tüm bu olumlu gelişmelerin ve avantajların yanısıra, Özbekistan bu süreçte sıkıntılarla da yüzyüze kalmadı demek yanlış olacaktır. Öncelikle Kazakistan ya da Kırgızistan kadar olmasa da ulusal kimlik inşasında Rus kültürünün etkisini kırma konusunda uzun soluklu adımlar atmasına rağmen, özellikle büyükşehirlerde hala Rus kültürünün hegemonyası devam etmektedir. Yine bir başka sorun olarak karşımıza hem politik hayatını etkileyen hem dış politikasında özellikle 2000 sonrası çalkantılı yıllar geçirmesine sebep olan hem de ulusal kimlik inşasında sorunlar doğuran radikal hareketler çıkmaktadır. Özbekistan’ın uzun süre başını ağrıtan bu hareketler son dönem nispeten ülke içerisinde çalkantılara sebep olmamaktadır. Ancak bu söz konusu potansiyelin azaldığına ya da bittiğine bir işaret değil; kanımca geçici bir sakinlik dönemidir. Özbekistan’ın uluslararası arenada bu dönem en çok başını ağrıtan alan olarak yine dolaylı yoldan radikal hareketlerle de ilişkili olan baskıcı politikalar ve insan hakları ihlalleridir. Ülke adeta uluslararası arenada büyük güçlerin özellikle ABD’nin dünya kamuoyunda zorlamalarıyla karşılaşmakta ve bir nevi insan hakları ihlalleri Özbekistan’ı zorlamak için ABD’nin elinde bir koz haline dönüşmüştür. Yine son bir sorun olarak da serbest piyasa ekonomisine geçişte 27 yılın sonunda gelinen noktada hala milli burjuvazinin yeterince güçlendirilememiş olmasını belirtmek gerekmektedir. Bu ise, girişimcilik kültürü ve serbest rekabetin de güçlenmemesini beraberinde getirmektedir. Yeni dönemde aslında Özbekistan’ın en çok ekonomideki bu eksik kalan kısımları tamamlamaya ve dış politikada elini güçlendirmeye ağırlık vermesi gerekmektedir. Nitekim, Mirziyoyev de bu şekilde davranış; en önemli ve öncelikli reformları dış politika ve ekonomi alanında gerçekleştirmeyi uygun bulmuştur.

KAYNAKÇA

Anceschi, Luca (2010). “Integrating domestic politics and foreign policy making: the cases of Turkmenistan and Uzbekistan”, *Central Asian Survey*, 29:2, pp. 143-158

Balım, Çiğdem (2012). “O’zbekiston Respublikası: ‘Özbek Modeli’”. Ed. İsmail Aydınğün ve Çiğdem Balım. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Balım, Çiğdem “*O‘zbekiston Respublikası: “Özbek Modeli”*”, ed. Aydınğün&Balım, Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2013

Baykal, Aslı (2007), *Surviving The Post-Soviet Transition: Changing Family and Community Relations in Urban Uzbekistan*, Dissertation, Boston University, Boston

Baykal, Aslı (2006), *From Bolsheviks to Busheviks: The Uzbek Political Elite*, Institute for Human Science, Austria

Bektemirov&Rahimov; “*Local Government in Uzbekistan*”, Local Governments in Eastern Europe, *in the Caucasus and Central Asia*, 2005

Bingöl, Yılmaz, “Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia”, *Asian Ethnicity*, Vol.5, No:1, February 2004

Kodaman&Birsal (2006). “Bağımsızlık Sonrası Özbekistan ve Dış Politikası”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 16, sayı 2, s. 413-442

Blank, Stephen J. (2011). “Challenges to Russia in Central Asia”, *American Foreign Policy Interests*, 33: 5, p. 7-15

Blank, S. & Kim, Y. (2016). “Does Russo-Chinese Partnership Threaten America’s interests in Asia?”, *Orbis*, vol. 60, issue 1, p. 112-127

Bogner (2003). “Uzbekistan From House to House: Abuses by Mahalla Committees”. *Human Rights Watch*, Vol. 15, No. 7(D)

Earle-Fozilhujaev (2006). “*Community Development in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan*”, INTRAC, Occasional Series Papers No: 40,

European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2003), *Transition Report*, London

Epstein & Winter (2004). *Assessment of Intergovernmental Relations and Local Governance in The Republic of Uzbekistan*. Washington: The Urban Institute

Erhan, Çağrı (2004). “ABD”nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül”ün Etkile-ri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, sayı 3, s. 123-149

Fliege-Sailer, Ulrike (1999). “Characteristics of Post-Socialist Urban Transformation in East Central Europe”. *Geo-Journal* 49: 7-16.

Garibov, A. & İbrahimov, R. (2013). Geopolitical Competition in the Central Asia: The Dynamics of Relations with Azerbaijan, SAM, Vol IX, Bakü Gazeta.uz, 16 Aralık 2013; <https://www.gazeta.uz/ru/>

Gleason, Gregory (2001). “Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum”, *Europe-Asia Studies*, 53:7, p. 1077-1095

Gömeç, Sadettin (2001). “Kırgızistan Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci cilt, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 765-786

Gray, Lesley Ann (2017). Uzbekistan [online]. *ArtAsiaPacific Almanac*, Vol. 12: 194.

Guboglo, Mihail, “Yazık i Etničeskaya Mobilizatsia”, *Russkii Arhipelag*, 18.1.2000

Hanks, Reuel R. (2007) “Dynamics of Islam, identity, and institutional rule in Uzbekistan: Constructing a Paradigm. for conflict resolution”, *Communist and Post Communist Studies*, 40, 209-221

Humphrey, Caroline (2002), *The Unmaking of Soviet life: Everyday Economies after Socialism*, Ithaca: Cornell University Press

Husanov, Azad (1996). Mustakillik ve Mahallî Hakimiyat. Taşkent: “Şark”.

Int. Crisis Group (2004). “*The Failure of Reform in Uzbekistan: Ways Forward for The International Community*”, Osh/Brussels No: 76, 11 march 2004

Jahon News, 20 Aralık 2013; <http://jahonnews.uz/ru/>

Jalilov, Şuhrat (2001) *Kuchli Davlattan Kuchli Jamiyat Sari*”, O’zbekiston, Tashkent

Kamalov, İlyas (2011). Rusya’nın Orta Asya Politikaları, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara

Kavuncu, Orhan (2018). “Özbek Diyasporası”, *Aysa Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 2. , s. 28-37

Kirgizboyev, Mukimjon Roportaj, “*Obod Erkin Mahalla – Adaletli Fukaralık Jamiyatining Poydevori*” (Uzbekistan Respublikası Prezidenti Huzuridagi Devlet ve Jamiyat Kurilişi Akademiyacı Detsenti, Siyasetşunos), *Hukuk ve Burg – 2007*, n. 8-9, B. 48-52

Kim, Younkyoo&Indeo, Fabio (2013). “The new great game in Central Asia post 2014: The US “new Silk Road” strategy and Sino-Russian rivalry”, *Communist and Post-Communist Studies*, 46, s. 275- 286

Kim, Y. & Blank, S. (2013). “Same Bed, Different Dreams: China’s „peaceful rise“ and Sino–Russian

rivalry in Central Asia”, *Journal of Contemporary China*, Vol. 22, No. 83, p. 773–790

Koroteyeva, V.V. and Makarova, E.V. (1999). “The use of the makhalla in Uzbekistan in construction of the state”, *Democratic Process in central Asia: Experience and Perspective*,

Materials of Internation Seminar Organized by International University of Kyrgyzstan and Central Asia-Caucasus Institute (John Hopkins University, USA), Bishkek

Luong, P. J. (2002). *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power, Perceptions, and Pacts*. New York: Cambridge University Press

Markowitz, Lawrence P. (1998). *State, Society and Identity in Uzbekistan: Differentiation Among Freghana Valley Uzbeks*. Dissertation. Washington: American University

Marnie&Micklewright&Coudouel; Targeting Social Assistance in a Transition Economy: the Mahallas in Uzbekistan, Innocenti Occasional Papers, Economic and Social Policy Series, no: 63. Florence: UNICEF International Child Development Centre, Available from <http://www.unicef-icdc.org/>

Masaru, Suda (2006). “The Politics of Civil Society, Mahalla and NGOs: Uzbekistan”. http://src-hokudai-ac.jp/coe21/publish/no10_ses/12_suda.pdf [Erişim: 15.09.2018].

Mathieson, R.S. (1975), *The Soviet Union: An Economic Geography*, Heinemann Educational Books, London

Matkarimov, M (2005). “Bozor İktisadiyotiga Otiş Decride Mahallanin Rolu” *İlm Sarçaştalari*, no 1 - B 24-26

Musaoğlu, Nezih (2008). “Orta Asya Cumhuriyetlerinde Dil, Ulusal Kimlik ve Demokrasi”, II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Bişkek, 22-24 October, s. 469-476

Noori, Neema (2006). “Expanding State Authority, Cutting Back Local Services: Decentralization and its Contradictions in Uzbekistan”. *Central Asian Survey* 25/4: 533-549.

Matkarimov, M; “Bozor İktisadiyotiga Otiş Decride Mahallanin Rolu” *İlm Sarçaştalari*, 2005, no 1 – B 24-26

Muhamedova&Akbarova (2014). “Language Policy in Uzbekistan”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi / 2014-2 (Temmuz–Aralık)*, pp.231-236

Parkins, M. Frank; *City Planning in Soviet Russia with and Interpretative Bibliography*, The University of Chicago Press, Chicago 1953

Noori, Neema (2006). “Expanding State Authority, Cutting Back Local Services: Decentralization and its Contradictions in Uzbekistan”. *Central Asian Survey* 25/4: 533-549.

Perovic, 2005: *From Disengagement to Active Economic Competition: Russia’s Return to the South Caucasus and Central Asia*, Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization 13(1):61- 86 · January 2005

Richard Pomfret; “Reform Paths in Central Asian Transition Economies”, Paper prepared for the United Nations University/World Institute for Development Economics Research (UNU/WIDER) project, Austurai 1997

Pomfret, Richard (1999). “*Uzbekistan: Income Distribution and Social Structure During Transition*”, This paper is prepared for the United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU/WIDER) project on *Income Distribution and Social Structure during the Transition* directed by Dr. Vladimir Mikhalev., Helsinki 1999

Pottenger, John R.; “Civil Society, religious freedom, and Islam Karimov: Uzbekistan’s struggle for a decent society”, *Central Asian Survey*, 23 (2004): 1, 55-77

Rasanayagam, Johan (2011). *Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience*. USA: Cambridge

Robertson and Kangas (2002). “Central Power and Regional and Local Government in Uzbekistan”, ed. Kempton and Clark, *Center-Periphery Relations in the Former Soviet Union*, London: Preager

Roy, Oliver (2000). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Morali, Metis Yayınları, İstanbul

Rywkin, Michael (2013). “Russian–American Rivalry in Central Asia”, *American Foreign Policy Interests*, 35, p. 265–271

Saray, Mehmet (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 1996

Sievers, Eric W. (2002). “Uzbekistan’s Mahalla: From Soviet to Absolutist Residential Community Associations”, *The Journal of International and Comparative Law*, Volume 2, Chicago

Sorg, A., Bolch, T., Stoffel, M., Solomina, O., and Beniston, M. (2010). “Climate change impacts on glaciers and runoff in Central Asia”, *Nat. Clim. Change* 2, 725–731, <https://doi.org/10.1038/nclimate1592>, 2012.

Spechler, Martin C (2007). “Authoritarian Politics and Economic Reform in Uzbekistan: Past, Present and Prospects”, *Central Asian Survey*, 26: 2, pp. 185-202

Tang, Shiping (2000). “Economic Integration in Central Asia: The Russian and Chinese Relationship”, *Asian Survey*, vol. 40, no. 2, pp. 360-376

Tazmini, Ghoncheh (2001). “*The Islamic Revival in Central Asia: a potent force or a misconception?*”, *Central Asian Survey*, 20 (2001): 1, 63-83

Telatar, Gökhan (2013). “Sınırlı Çıkarlardan Askeri Angajmana ABD”nin Orta Asya Politikası”, ed. Demirtepe&Özkan, *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, USAK yayınları, Ankara

Umarova, G.; (2007). “*Mahalla- İçtimoiy Başkaruv Organi*”, *Uzbekistanda İçtimoiy Fanlar*, 2007, n. 2-3, B.78-83

Vanlı, Halil (2007). *Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Özbekistan Ekonomisi, Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği*, Ankara 2007

Wilhelmsen J, Flikke G (2011) Chinese–Russian convergence and Central Asia. *J Geopolit* 16(4):865–901.

Yılmaz, Mehmet Yalçın (2010). “İşgal Dönemi Türkistan’da Rus Dil Cedit Hareketi”, *International Journal of Social Science*, n. 29, pp. 339-349

İNTERNET KAYNAKLARI

[Http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf](http://aei.pitt.edu/94362/1/commentary_278.pdf)

http://capsindia.org/files/documents/CAPS_Infocus_PM_03.pdf

<https://carnegie.ru/commentary/66493>

http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/resources/docs/SIA_Uzbekistan's%20Second%20Chance.pdf

<http://documents.worldbank.org/curated/en/685331468191358330/Country-data-report-for-Uzbekistan-1996-2014>

<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/168314/1/893458724.pdf>

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

<http://www.hazarworld.com/2013-03/analiz/bolgenin-ak-altini-pamuk>

<https://ideas.repec.org/p/zbw/iamodp/165.html>

https://www.indexmundi.com/uzbekistan/demographics_profile.html

<http://isdpeu/publication/political-reform-mirziyoyevs-uzbekistan/>

<https://stat.uz/uploads/docs/Sanoat-eng-12-2017.pdf>

<https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2077-training-of-highly-qualified-scientific-pedagogical-staff-in-the-republic-of-uzbekistan>

<https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf>

<https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2070-key-indicators-of-agricultural-sector>

<https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2074-demography-of-enterprises-and-organizations>

<https://stat.uz/en/press-center/news-committee/435-analiticheskie-materialy-en1/2066-foreign-trade-statistics>

<https://www.stat.uz/uploads/docs/domoxoz-yan-dek-2017-en.pdf>

https://www.tandf.co.uk/journals/pdf/8_Dadabaev_final%20220916.pdf

<https://thediplomat.com/2017/12/president-mirziyoyev-takes-aim-at-uzbek-security-services/>

https://www.turk-pa.org/file/330_1500543034_8416.pdf

<http://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/en/home/countryinfo.html>

<http://worldfacts.us/Uzbekistan.htm>

<http://worldpopulationreview.com/countries/uzbekistan-population/>

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/ozbekistanda-genel-secim-sonuclari-aciklandi-59163.html>

Gazeta.uz, erişim tarihi: 4 Aralık 2013

<https://www.gov.uz/en>

Uzreport, 14 Ekim 2013; <https://uzreport.news/>

Uzreport, 13 Kasım 2013; <https://uzreport.news/>

Uzprogress, 2013; <http://www.uzprogress.narod.ru/>

Uzreport, 25 Kasım 2013; <https://uzreport.news/>

TACİKİSTAN

Pınar KÖKSAL*

GİRİŞ

Orta Asya bölgesinin en güneyinde yer alan Tacikistan toplam yüzölçümü 144 bin kilometre kare olan küçük bir ülkedir. Ülkenin kuzeyinde 984 kilometrelik sınırı ile Kırgızistan, doğusunda 477 kilometrelik sınırı ile Çin, güneyinde 1,357 kilometrelik sınırı ile Afganistan ve batısında 1,312 kilometrelik sınırı ile Özbekistan bulunmaktadır. Başkenti Duşanbe olan Tacikistan'ın nüfusu 2017 yılı tahminlerine göre 8,468,555 olarak verilmektedir. Tacikler %84,3'lük bir oran ile ülkedeki en büyük etnik grubu teşkil etmektedirler. Bunu %13,8 ile Özbekler izlemekte, geri kalan %2'lik grup içerisinde ise Kırgız, Rus, Tatar ve Araplar yer almaktadır.¹

Bugün Tacikistan olarak bilinen yer MÖ 4000 yılından itibaren aralıksız olarak meskûn bilinen bir bölgedir. Antik Yunan tarihçisi Herodot'a göre bu bölgede MÖ 5. yüzyılda Baktria ve Sogdiana devletleri kurulmuştur (Goziev, 2015: 34). Bazı yazarlara göre başkenti Buhara olan bu devletlerin hüküm sürdüğü yıllarda Tacik kimliğinin oluşumu tamamlanmıştır (Ubaidulloev, 2015: 80). Samanî devletinin ardından 1991 yılındaki bağımsızlığa kadar Tacikler farklı imparatorlukların, hanedanlıkların ve krallıkların yönetiminde kalmışlardır.

Bugünkü Tacikistan devletinin toprakları Buhara Emirliği ile Hokand Han-

* Prof. Dr., ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, akcali@metu.edu.tr

1 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html> (Erişim tarihi: 18 April 2018). Ancak bu dağılımın ülkede yaşayan Pamirileri içermediği vurgulanmalıdır. Pamiriler ile ilgili olarak ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

lığının sınırları içerisinde yer almaktaydı (Goziyev, 2015: 34-35). Hokand'ın Rusların egemenliği altına girmesinin ve dağılmasının ardından bu topraklar Türkistan Genel Valiliği'nin parçası olmuştur. Buhara Emirliği sınırları içinde yer alan kısımda ise Rusya'nın hamiliği altında olan emirin yönetimi devam etmiştir. Bolşevik devriminin ardından bugünkü Tacikistan, Türkistan oblastı ile Buhara Halk Cumhuriyeti'nin yönetimi altına girmiştir. Bu ilk yıllarda Tacikistan'ın Hocend bölgesi Türkistan oblastının sınırları içerisinde kalmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 53). 1924 yılından önceki dönemde Tacikistan Doğu Buhara olarak bilinmekteydi (Nourzhanov, 2015: 177).

1924 yılında uygulamaya konan ulusal sınır belirleme politikaları doğrultusunda Tacikistan'a ilk olarak özerk cumhuriyet statüsü verilmiştir. Bu cumhuriyet, o yıl oluşturulmuş olan Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) sınırları içerisinde yer almaktaydı. 1929 yılında Tacikistan SSC statüsüne yükseltilmiş ve kuzeydeki Hocend bölgesi bu yeni cumhuriyete dahil edilmiştir (Tunçer-Kılavuz, 2014: 55).

Tacikistan'ın Sovyet federal devlet yapısının en üst birimi olan SSC statüsüne yükseltilmesinin çeşitli nedenleri vardır. Resmi söylem bağlamında bakıldığında SSC statüsü üç ana koşul yerine getirildiği zaman verilmekteydi: federal birimin Sovyetler Birliği'ni çevreleyen yerlerde bir sınır bölge oluşturulması, homojen bir etnik halka sahip olması ve nüfusunun en az 1 milyona ulaşması (Kevlihan, 2016: 419). Bu bağlamda Tacikistan topraklarının Afganistan ile sınırının olması, bu bölgenin daha iyi kontrol edilebilmesini zorunlu kılmıştır (Kassymbekova, 2012: 47-48). Buna ek olarak Sovyet yönetimi Özbeklerin Orta Asya'daki gücünü zayıflatmak ve ağırlığını azaltmak için de Tacik SSC'nin oluşturulmasına destek vermiştir. Bu bağlamda Pan-İslamcı ve Pan-Türkçü akımların önünün kesilmesini de amaçlayan Sovyet yönetimi Tacik elitlerinin bu yöndeki taleplerini dikkate alarak kendilerini Türk olarak tanımlamayan Tacik halkının kendi SSC sınırları içerisinde yaşamasına yeşil ışık yakmıştır (Dagiev, 2014: 26; Kevlihan, 2016: 419). O dönemde nüfusu 1 milyonun altında olan Tacik Özerk Cumhuriyeti'nin sınırları Hocend bölgesini de içine alacak şekilde genişletilmiş ve böylelikle bu koşulun da yerine getirilmesi sağlanmıştı (Kevlihan, 2016: 419).²

Tacik SSC'nin 1929 yılında oluşturulmasının ardından Sovyet yönetimi nüfusu 1000'in altında olan ve daha önce idari ve kültürel anlamda bir özelliği ol-

2 Nüfus ile ilişkili olarak belirtilmesinde yarar olan bir başka nokta özellikle Tacikistan'ın güney sınırından 200.000 kadar kişinin Afganistan'a göç etmiş olmasıdır. 1917 sonrası Rusya'da patlak veren iç savaş ve Bolşeviklerin çeşitli politikalarına bağlı olarak ortaya çıkan Basmacı Ayaklanması bu sayıyı daha da artırmıştır. Resmi verilere göre Hisar, Kulyab ve Kurgantepe gibi bölgelerdeki nüfus o dönemde %60 oranında azalmıştır. Ancak 1920'lerin sonunda 60.000 kadar kişi geri gelmiştir (Bleuer 2012: 75-76).

mayan Duşanbe'yi Tacik SSC'nin başkenti yapmıştır (Ubaidulloev, 2015: 85). O dönemde Buhara ve Kabul arasında pazartesi günleri pazar kurulan bir köy olan Duşanbe, altyapısı olmayan ve ulaşım olanakları son derece sınırlı küçük bir köydü (Kassymbekova, 2013: 21). Yeni başkenti inşa etmek için Buhara ve Semerkant'tan aralarında siyasetçilerin, aydınların, akademisyenlerin, bilim insanlarının, doktorların ve öğretmenlerin de bulunduğu yüzlerce kişi Duşanbe'ye taşınmıştır (Ubaidulloev, 2015: 85). Bu kişilere ek olarak Duşanbe'ye Sovyetler Birliği'nin batı bölgelerinden de yerleşimciler gelmiştir (Kassymbekova, 2013: 21).³

Ancak Sovyet yönetimi veya Tacik siyasal elitlerinin öncelikleri ne olursa olsun ulusal sınır belirleme politikaları belirli sorunlara da yol açmıştır. Yeni kurulan Tacik SSC'nin sınırları içerisine dağlık Badahşan bölgesi katılırken sınırdan sadece 70 kilometre uzaklıktaki Semerkant Tacikistan'a verilmemiştir (Goziev, 2015: 37). Semerkant'la birlikte Buhara'nın da Özbek SSC sınırları içerisinde yer alması Tacikistan için siyasal ve etnografik sınırların birbiri ile örtüşmediğini göstermekteydi (Dagiev, 2014: 26). Tacik halkının tarihsel, kültürel ve ulusal mekânı olarak kabul edilen bu iki şehrin Özbekistan'a verilmesinin önemli bir sorun yarattığı belirtilmiştir (Heathershaw ve Herzig, 2013: 11-12).

1941 yılına kadar Stalin'in Tacik SSC'ne yönelik kuşkucu bir tavır içinde olduğu ve bu nedenle Tacik Komünist Partisi liderlerinin Rus veya Moldovalı olduğu öne sürülmüştür. Bu tarihten sonra Sovyet yönetimi kendisine sadık kalacağını düşündüğü Hocend ve Kulyab bölgesindeki aşiretlerle iş birliğine gitmiş, Karategin, Zervaşan ve Badahşan bölgelerindeki aşiretler yönetim mekanizmasından büyük ölçüde dışlanmışlardır (Steinberg, 2011: 127). Bir diğer deyişle, Sovyet yönetimi aşirete ve bölgeye dayalı toplumsal yarılımları, siyasal güç dengeleri ve patronaj ilişkileri oluşturmak amacıyla kullanmıştır (Nourzhanov ve Bleuer, 2013: 3). 1930'ların başlarından 1990 yılına kadarki sürede Tacikistan SSC yönetiminde ciddi bir meşruiyet sorunu ortaya çıkmamış, merkezî hükümet ile oluşturulmuş olan uzlaşma sonucu istikrarlı bir yönetim hüküm sürmüştür (Nourzhanov ve Bleuer, 2013: 2). Tacikistan bu dönemde Sovyetler Birliği'nin en sorunsuz, uyumlu ve güvenilir cumhuriyeti olarak kabul edilmiştir (Scarborough, 2016: 440).

Ancak 1990'lı yılların başlarından itibaren bu durum oldukça çarpıcı bir biçimde değişmeye başlamıştır. Tacikistan diğer Orta Asya cumhuriyetlerine göre çoğulculuk ve demokrasiye kapılarını daha önce açmıştır (Mastikbekov, 2014:

3 Ancak tüm çabalara rağmen çok uzun yıllar boyunca Tacikistan modern bir ulaşım ve iletişim altyapısına sahip olamamıştır. Dağların arasından geçen yollar yılın sadece beş ayında kullanılabilir durumda kalmıştır (Kassymbekova 2012: 46).

113). 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında ortaya çıkan çeşitli muhalif grup ve hareketler tek bir ortak amaç etrafında birleşmişlerdi: Tacikistan'daki komünist yönetime son vermek (Mastikbekov, 2014: 114). Yönetim ile muhalif gruplar arasındaki gerginlik bağımsızlığın hemen ardından beş yıl sürecek bir iç savaşın patlak vermesine yol açmıştır. Tunçer-Kılavuz'a göre o dönemdeki yönetici kadro kendi siyasal gücüne fazla güvenmiş ve muhalefetin direncini yeterince önemsememiştir. Muhalefeti yok etme çabası ülkede iç savaşı tetikleyen en önemli etken haline gelmiştir (2013: 47). Daha fazla sayıda muhalif grubun yöneticilere karşı birleşmesi sonucu toplumun başka kesimlerini harekete geçirmiş ve muhalefetin daha güçlü bir konuma ulaşmasına yol açmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 48).

1992 yılının yaz aylarında şiddetli bir biçimde patlak veren iç savaş, 1993 yılının başlarında daha düşük yoğunluklu bir tempoda seyretmeye başlamıştır (Kevlihan, 2016: 421). Bu gelişimde Kasım 1992'de Rusya ve Özbekistan tarafından desteklenen Halk Cephesi'nin önemli rolü olmuştur (Nourzhanov, 2015: 180). Daha çok güneydeki Kulyab bölgesinden gelen silahlı milislerden oluşan bu grup, İmamali Rahman'ı devlet başkanlığı koltuğuna oturtmuştur (Zainiddinov, 2013: 460). Rahman, muhalif gruplarla 1997 yılında bir barış anlaşması imzalamış ve savaşı sonra erdirmiştir (Markowitz, 2010: 161).

Tacikistan iç savaşının nedenleri ile ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Savaşa yol açan iç nedenler arasında bölgesel ve etnik kimlikler, İslamiyet'in gücü, devletin zayıf oluşu ve ekonomik sorunlar yer almaktadır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 4). Bu nedenler ülke içindeki kutuplaşmayı artırarak savaşın taraflarını belirginleştirmiştir. Bu tarafları iki temel grup olarak ele almak mümkündür: bir yanda İslami-demokratik ittifak, diğer yanda hükümet güçleri (Steinberg, 2011: 202). Birleşik Tacik Muhalefeti olarak da bilinen ittifak, İslami Yeniden Doğuş Partisi, Tacikistan Demokratik Partisi, Rastokhez ve Lali Badahşan gibi siyasal partilerden oluşan bir şemsiye yapıydı (Tunçer-Kılavuz, 2014: 1). Öte yandan etnik Özbekler, Kulyabiler ve Hocendli elitler hükümet güçlerine destek verdiler (Kevlihan, 2016: 421).⁴

Tacikistan'daki iç savaşı karmaşıklaştıran bir başka etken de dış güçlerin etkisidir. Afganistan gibi bölgesel istikrarı olumsuz etkileyen bir ülke ile komşu olmak savaşın gidişatını etkilemiş ve dış ülkelerin müdahalesini gerekli kılmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 4). Bu bağlamda özellikle Rusya ve Özbekistan radikal

4 Yine de bazı yazarlar savaşın taraflarının net ve kesin çizgilerle ayrıştırılmasının mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Aynı bölgeden gelen kişilerin her zaman aynı saflarda yer almadığını belirten bu yazarlar her iki tarafın da bölgesel kimlikleri kendi çıkarlarını gözeterek kullandığını belirtmektedir (Tunçer-Kılavuz 2011: 269). Dil, etnik kimlik, dinsel mezhep, çalışılan kolektif çiftlik, aile bağları, mesleki aidiyetler, parti üyeliği ve patronaj ilişkileri gibi pek çok başka etkenin rol oynadığı bu savaşta yeckpare toplumsal gruplardan söz etmek olası değildir (Nourzhanov ve Bleuer 2013: 4).

İslamcı akımların engellenmesi amacıyla Tacikistan hükümetinin yanında yer almış ve önemli destek sunmuşlardır (Kevlihan, 2016: 422).

Beş yıl süren Tacikistan iç savaşı 60.000 ila 100.000 kişinin hayatını kaybetmesi ve 700.000 kişinin de yerinden olması ile sonuçlanmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 1). Buna ek olarak ülkenin altyapısını ve ekonomisini büyük ölçüde tahrip ederek Tacikistan halkının yoksulluğa sürüklenmesine neden olmuştur (Nourzhanov ve Bleuer, 2013: 3). Savaş Sovyet sonrası dönemde hem ülkenin siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda yaşadığı sorunlara hem de dış politikadaki gelişmelere damgasını vurmuştur.

ÜLKEDE SİYASAL SİSTEM VE HAYAT

Sovyet sonrası dönemde Tacikistan'daki siyasal koşullar değerlendirildiğinde ülkenin çeşitli sorunlarla ve sıkıntılarla karşı karşıya olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Tacikistan'ın son derece zayıf bir devlet olduğu, pek çok zorlukla mücadele etmede yetersiz kaldığı ve çeşitli iç güvenlik tehditlerine maruz bırakıldığı vurgulanmaktadır (Markowitz, 2011: 157; Markowitz, 2012: 99). Bu bağlamda 1992-1997 yılları arasında yaşanmış olan iç savaşın ülkenin çeşitli bölgelerinin merkezî hükümetin kontrolünden çıkmasına neden olduğu da dile getirilmektedir (Markowitz, 2012: 99). Savaşın bölgesel istikrarı olumsuz etkileyebileceğinden endişe eden Rusya ve Özbekistan, çatışmanın bir an önce sona erdirilmesinde kilit rol oynamışlardır. Bu durum Tacikistan'ın çoğu zaman Rusya ve Özbekistan'ın "hamîsi" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Ancak bu süreçte bu iki ülkenin temel kaygısı savaşın sona ermesi olduğu için silahlı grupların hızlı bir biçimde sisteme yeniden entegre edilmelerinin yaratacağı sıkıntılar dikkate alınmamış ve devlet kurumlarının yeniden inşasına yeterince önem verilmemiştir (Markowitz, 2010: 157-158). Bu bağlamda ülkedeki kurumsal yapı zayıf kalmış ve etkin bir devlette olması beklenen güçlü kurumlar ortaya çıkamamıştır. Özellikle kolluk kuvvetleri, güvenlik kurumları ve yargı kurumları açısından büyük sıkıntılar vardır. Organize suç, yolsuzluk ve uyuşturucu kaçakçılığı ile mücadelede kolluk kuvvetleri ve güvenlik kurumları yetersiz kalmakta, hatta kimi zaman bu suçların parçası haline gelmektedir (Markowitz, 2010: 157). Yargı reformlarının hayata geçirilmesi konusunda da büyük sorunlar yaşayan ülkede liyakate dayalı bir atama sistemi olmayışının sistemi olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir (Markowitz, 2010: 170).

Kurumsal yapı ile ilgili vurgulanması gereken oldukça önemli bir nokta bu alanda görülen zayıflığın ülkenin demokratikleşmesi yönünde atılacak adımları yavaşlattığı ve otoriter bir yönetimin güçlenmesine yol açtığıdır. Tacikistan'daki bazı çevrelerde, siyasal gücün nasıl kullanılmakta olduğu göz önüne alındığında

şimdiki yönetimin Sovyet dönemindeki komünist liderlerin yönetiminden bir farkı olmadığı görüşü yaygındır (Mastikbekov, 2014: 112). Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yeni ulusal liderler olarak ortaya çıkan eski komünist yöneticiler devlet kurumlarının inşasına ağırlık vermek yerine geçiş dönemini kendi istedikleri yöne çevirmiş⁵ ve temel kaygıları olan iktidarda kalma mücadelesini başlatmışlardır (Dagiev, 2014: 1). Bu bağlamda en işe yarar alternatif ideoloji olan milliyetçilik siyasal elitler tarafından kitleleri harekete geçirmek, ülkenin toprak bütünlüğünü muhafaza etmek ve muhalif siyasal güçlere karşı kendilerini korumak amacıyla kullanılmıştır (Dagiev, 2014: 4).

Bazı kaynaklarda siyasal gücün devlet başkanlığı bünyesinde tekelleştiği belirtilmektedir. Bu durum kısmen anayasada başkana verilen yetkilerden, kısmen de başkanın kendi aşiretine mensup kişiler ile iç savaş sırasında kazanan tarafta yer alan savaş beylerinin desteğinden kaynaklanmaktadır. Başkan neredeyse bütün üst düzey bürokratları, büyük şehirlerin belediye başkanlarını ve merkezî hükümet yetkililerini atama yetkisine sahiptir (Bliss 2013: 95). Parlatmentonun rolü ve etkisi oldukça kısıtlıdır; bütçenin onaylanması gibi parlatmentoların en eski ve en temel işlevleri bile sadece sözde kalmakta, bu alanda dahi çoğu kez kararlar devlet başkanı tarafından verilmektedir (Bliss, 2013: 99).

Devlet başkanı Rahman'ın gücünün ardında yatan nedenlerden biri de kendisinin görevden alınması durumunda kaos ve savaşın ortaya çıkacağına yönelik algıdır.⁶ İç savaşın sonra ermesinin ardından gelen süreçte ülke genelinde halk protestoları ortaya çıkmamış ve toplumsal boyutta hareketlenmeler yaşanmamıştır (Markowitz, 2012: 107). 2015 yılının sonunda devlet başkanı Rahman'a özel olarak "Barış ve Ulusal Birliğin Kurucusu, Milletın Lideri" statüsü verilmiştir.⁷ 2016 yılının Mayıs ayında gerçekleştirilen bir referandum sonucunda ise Rahman'ın ömür boyu devlet başkanı olmasının önu açılmıştır. Yalnız Rahman'a özgü olmak üzere devlet başkanlığı seçimlerinde sınırsız aday olma hakkını garanti altına alan bu düzenlemede başkan adaylarının en az 35 yaşında olmasına yönelik uygulama da değiştirilmiş ve bu yaş 30'a düşürülmüştür. Bu düzenlemenin 2016'da 28 yaşında olan Rahman'ın oğlu Rustam'a yönelik bir düzenleme olduğu belirtilmektedir. Aynı referandumda Rahman ve ailesinin kendilerine isnat edilebilecek tüm suçlardan daimî olarak muaf tutulacakları hükmü de kabul edilmiştir.⁸

5 Orijinal kaynakta kullanılan İngilizce terim "hijack"tir.

6 Bu konu ileride daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

7 "Tajikistan: Man Arrested for Slightly Disrespecting President", 10 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83166> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

8 "Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely", 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

Genel olarak Tacikistan’da devlet başkanına ve onun getirmiş olduğu siyasal sisteme karşı çıkmanın bedelinin oldukça ağır olduğu söylenebilir. Bu konuda yakın zamanda yaşanan bir örnek çarpıcıdır: 2017 yılının Nisan ayında Soğd bölgesinde yaşayan üç çocuklu işsiz bir babanın Rahman’ın bir posterini bulunduğu yerden alıp yere attığı ve sonrasında “Senin her şeyin var, iyi bir hayata sahipsin, oysa benim hayatımı devam ettirebilmek için hiçbir şeyim yok” dediği için beş yıla kadar hapis cezası alabileceği iddia edilmiştir.⁹

Ancak bu tür sıkı kontrollere ve baskılara rağmen zaman zaman ülkenin çeşitli yerlerinde bazı ayaklanmalar ve çatışmalar yaşanmaktadır. Örneğin 2008 ve 2009 yıllarının yaz aylarında Raşt vadisinde gerillalar tarafından bir dizi saldırı gerçekleştirilmiştir. İç savaş sırasında muhalefetin kalesi olarak bilinen bu vadi bugün de yerel isyancıların ortaya çıktığı bir bölge olarak bilinmektedir. Hem 2008 hem 2009’daki olaylarda isyancıların Birleşik Tacik Muhalefeti üyeleri olduğu öne sürülmüştür. 2008’de güvenlik güçlerine yönelik saldırılar gerçekleşmiş; 2009 ve 2010 yıllarında çatışmaların şiddetlenmesi sonucu Rahman, Birleşik Tacik Muhalefetine karşı askeri operasyon emrini vermiştir. 2009 yazındaki çatışmalarda onlarca militanın öldürüldüğü duyurulmuştur (Marat, 2016: 541).

Raşt vadisi olaylarının ardından Rahman kırsal bölgelerdeki eylemlerle ilgili daha geniş çaplı istihbarat alınması yönünde adımlar atmış ve bu bölgelerdeki polis güçlerinin sayısını artırmıştır (Marat, 2016: 535-536). Bu şiddet olaylarının kendi yönetimini devirmek isteyen dinci radikal teröristlerden kaynaklandığını öne süren Rahman, içişleri bakanlığının bölgedeki hakimiyetini artırmak için burada bulunan polis gücünü takviye etmiştir. Ülkenin Afganistan ile komşu olması nedeniyle Batılı ülkeler Tacikistan’a güvenlik alanında gerçekleştirmek istediği reformlar konusunda devreye girerek parasal destek sağlamışlardır (Marat, 2016: 542).

2012 yılının Temmuz ayında Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi’nde askeri bir operasyon düzenleyen güvenlik güçleri ile yaşanan çatışma sonrası 23 askerin, 98 sivilin ve 21 militanın hayatını kaybettiği belirtilmiştir (Shafiev, 2015: 304). Operasyonun gerekçesi Tacikistan Devlet Ulusal Güvenlik Komitesinin Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi’ndeki lideri Abdullo Nazarov’un öldürülmesi idi. Sorumluları yakalamak amacıyla bölgeye girdiklerini iddia eden güvenlik güçleri bu kişilerin kaldığı eve düzenledikleri baskında sivil halka bölgeyi tahliye etmeleri için fırsat vermemiş ve orantısız şiddet kullanmışlardır.¹⁰ Horog olayları olarak

9 “Tajikistan: Man Arrested for Slightly Disrespecting President”, 10 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83166> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

10 <http://www.pamirs.org/RECENT-MILITARY-ACTION-IN-KHOROG.pdf> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018)

bilinen bu olaylar sonrasında BBC, Radio Liberty'nin Tacik kanalı, bağımsız bir haber sitesi olan Asia Plus ve pek çok Rus haber sitesi bloke edilmiş; YouTube, Facebook ve Google'ın sunduğu tüm hizmetlere erişim kesilmiştir. Aynı yılın aralık ayında Mail.ru, Moi Mir, Odnoklassniki ve Vkontakte.ru gibi diğer sosyal paylaşım sitelerine de yasak getirilmiştir (Shafiev, 2015: 304).

2013 ve 2014 yıllarında Tacikistan genelinde gerçekleştirilmek istenen siyasal protesto eylemlerinin internet üzerinden örgütlenmesi yönünde pek çok girişimde bulunulmuştur. Bu durum yetkililerin sosyal medyayı giderek daha fazla tehdit olarak görmesine yol açmış ve “ağ otoriterliği” (network authoritarianism) olarak adlandırılan bir eğilimi ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda YouTube ve Facebook'a erişim sık sık kesilmekte ve internet üzerinden muhalif hareketlerin oluşumunu ve örgütlenmesini engellemek için denetimler sıklaştırılmaktadır (Shafiev, 2015: 298).

Rahman hükümetinin kendisine karşı bir tehdit unsuru olarak algıladığı muhalif güçlere yönelik tutumunu anlamada en önemli gelişme Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi (TİYDP) ile ilgili olarak yaşanmıştır. TİYDP, hem Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde hem de bağımsızlık sonrası dönemin ilk aylarında oluşturulan ulusal ulusal uzlaşma hükümetinde, iç savaş sırasında ve savaşın sonra erdirilmesi amacıyla yürütülen müzakerelerde kilit rol oynamıştır. Birleşik Tacik Muhalefeti bünyesinde yer alan en etkili grup olan TİYDP, savaş sonrası kurulan ikinci ulusal uzlaşma hükümetinde de görev üstlenmiştir. İslami referansları olan TİYDP'nin varlığına ve etkinliğine izin verilmesi, Tacikistan'daki siyasal yapının diğer Orta Asya ülkelerine göre daha demokratik olduğu yönünde yorumlar yapılmasına yol açmıştır. Buna ek olarak bu tür bir partinin ülkenin sosyal ve siyasal yaşamında yer almasına izin vererek Tacikistan hükümetinin ülkedeki İslami grupların radikalleşmesini engellediği ve bu durumun Rahman yönetiminin meşruiyetinin sağlanması açısından önemli olduğu da belirtilmiştir (Dagiev, 2014: 177).

Ancak 1997 yılında imzalanan barış anlaşmasının yarattığı olumlu hava, Rahman yönetiminin giderek güçlenmesi ve bölgesel liderlere verilen özerkliğin zaman içerisinde azaltılması nedeniyle fazla uzun sürmemiştir (Shafiev, 2015: 301). Bu durum, yıllar içerisinde yavaş yavaş bir sistem partisine dönüşen TİYDP için de belirleyici olmuştur. Partinin milletvekilleri siyasal ve ekonomik açıdan kendilerine sağlanan avantajlardan yararlanmış ve sistemin içinde ana akım bir siyasal partinin üyeleri olarak yerlerini almışlardır. Bu durum partinin halk arasındaki destek ve inanılabilirliğini belli ölçüde yitirmesine neden olmuştur (Bliss 2013: 98). 2000'li yıllarda ana muhalefet partisi gibi işlev gören TİYDP, 2010'lardan itibaren gözle görülür bir biçimde zayıflamaya başlamıştır. Şubat 2010'da gerçekleştirilen genel seçimlerde oyların %8,2'sini alarak parlamentoda iki koltuk

kazanan parti (Malashenko, 2013: 155) Mart 2015'teki genel seçimlerde bu iki koltuğu da kaybetmiştir (Shafiev, 2015: 301).¹¹

Tüm bu gelişmelere rağmen Rahman yönetimi TİYDP'ni bir tehdit unsuru olarak görmüş ve partinin üzerinde baskı oluşturmuştur. Bu bağlamda yaşanan en kritik dönüm noktası Eylül 2015'te gerçekleştirilen hükümet karşıtı darbe girişimi olmuştur. Tacikistan savunma bakan yardımcısı Abduhalim Nazarzoda'nın liderliğinde düzenlenen bu girişim engellenmiş ve Nazarzoda özel bir harekât sonrasında öldürülmüştür. Darbe girişimine ilişkin suçlamalar TİYDP'ne de yöneltilmiştir.¹² Parti liderleri bu suçlamaları reddetseler ve bu girişimle hiçbir ilgileri olmadığını dile getirirler bile bu durum hükümetin partinin neredeyse tüm liderlerinin tutuklanmasına, partiyi terörist bir grup olarak ilan etmesine ve sonrasında yasaklamasına engel olmamıştır.¹³ Buna ek olarak Mayıs 2016'da kabul edilen anayasa değişikliğine yönelik referandumda din eksenli siyasal partilerin kurulması yasaklanmıştır.¹⁴

Tüm bu gelişmelerin ardından aralarında parti lideri Muhiddin Kabiri'nin de bulunduğu TİYDP'nin üst düzey yetkilileri ülkeden ayrılmış, çoğu Polonya ve Almanya'ya yerleşmiştir. 2017 yılının Temmuz ayında Almanya'nın Dortmund şehrinde ülke dışında varlık gösteren Grup 24, Vatandor ve Tacikistan Müspet Güçler Kongresi gibi muhalif grupların temsilcileri ilk kez bir araya gelmiş ve ülkelerinde gerçekleştirmek istedikleri siyasal değişiklikleri tartışmışlardır. Toplantı ile ilgili konuşan TİYDP lideri Kabiri, toplantının düzenlenmesi aşamasında dahi Tacik yetkililer tarafından parti üyelerinin memlekette kalan akrabalarının tehdit edildiklerini ve tacize uğradıklarını belirtmiştir.¹⁵

Ancak asıl sıkıntı 10 Temmuz 2017'de devlet başkanlığına bağlı Stratejik Çalışmalar Merkezi başkan yardımcısı Saifullo Safarov'un muhalif güçlerin Tacikistan'ın güvenliğini tehdit ettiğine ilişkin açıklaması sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu konuda tüm Tacik vatandaşlarının “uyanık” olmasını ve muhalefetin

11 Ancak parti yetkilileri 2010 seçimlerinde TİYDP'nin resmi olarak açıklanan oyların çok üstünde oy topladığını ve gerçek oy oranının %40 olduğunu belirtmişlerdir (Malashenko 2013: 155).

12 “Tajikistan’s Islamic State Contingent Reportedly Suffers Grave Blows”, 17 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83261> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

13 “Tajikistan: Authorities Go After Relatives of Opposition”, 19 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84441> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017); “Tajikistan’s Unity After War: Expectation and Reality”, 30 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84176> (erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

14 “Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely”, 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

15 “Tajikistan: Authorities Go After Relatives of Opposition”, 19 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84441> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“girişimlerine” direnmesini isteyen Safarov, yetkililerin muhalefetin bu tür eylemlerini bastırması gerektiğini belirtmiştir. Bu açıklamanın ardından muhalif kişilerin akrabalarına yönelik tehditler artmıştır. Örneğin Kulyab bölgesinden bir eylemci olan Bobojan Kayumzoda'nın anne ve babasına oğullarının eylemlerine son vermemesi halinde oturdukları eve el konacağı söylenmiştir. Aynı tehdit TİY-DP eylemci Jannatullo Kamil'in ailesine de yapılmış, buna ek olarak bu kişiler sürgüne gönderilebilecekleri yönünde de tehdit edilmişlerdir.¹⁶

Benzer şekilde TİYDP sözcülerinden Mahmudjon Faizrahmanov kalp hastası olan annesinin Devlet Ulusal Güvenlik Komitesi yetkilileri tarafından yaşadığı köyde herkesin önünde küçük düşürüldüğünü, kardeşininse okulda terörist muamelesi gördüğünü anlatmıştır. Öte yandan TİYDP'nin avukatlığını üstlenmiş bulunan Buzurgmehr Yorov düzmece suçlamalarla hapis cezasına çarptırılmıştır. Yurtdışına çıkmayı başaran kardeşi Jamşed ise ailesine yönelik tehditler olduğunu dile getirmiştir. Eşine kendisinden boşanması konusunda baskı yapıldığını, kendisi ile temasa geçecek akrabalara dava açılacağını ve eşinin ailesine ait olan işletmelere el konulacağını anlatan Jamşed, 15 yaşındaki kızının bile tecavüz ve fiziksel saldırı tehditlerine maruz kaldığına dikkat çekmiştir. Bir diğer benzer olay da yine muhalif isimlerden Şabnam Hudoydodova'nın başına gelmiştir. Kendisine yönelik olarak çıkarılan uluslararası tutuklama emrini tanımayan ve bu emre karşı çıkan Hudoydodova'nın evi, annesi ve 9 yaşındaki kızı içerideyken bir grup genç tarafından taşla tutulmuştur. Küçük kıza okulda da zor anlar yaşatıldığı belirtilmiştir.¹⁷

Genel olarak siyasal sisteme entegre olmuş, ılımlı bir çizgiyi takip etmiş ve uzlaşma yönünde irade kullanmış olan TİYDP'nin yasaklanmasının uzun vadede ülkedeki muhalif grupları daha da radikal hale getirebileceği öne sürülmüştür. Buna ek olarak bazı araştırmacılar Tacikistan'ın tarihsel olarak hiçbir dönemde demokratik bir kültüre sahip olmadığını dile getirmektedir (Bliss, 2013: 94). Bu bağlamda Sovyet sonrası dönemde sivil toplumun ülkede çok zayıf olduğu, faaliyet gösterebilen bazı sivil toplum örgütlerinin de karar alma mekanizmalarına katılmalarının mümkün olmadığı vurgulanmıştır (Bliss, 2013: 90). Ülkede Soros Vakfı, Ağa Han Vakfı ve USAID (United States Agency for International Development) gibi uluslararası kuruluşlar dışında kalanlar hariç hiçbir yerel örgütün kalkınma projelerine aktif bir biçimde katılmalarının mümkün olmadığı da belirtilmiştir (Bliss, 2013: 95).

Buna ek olarak Tacikistan halkının büyük bir çoğunluğunun siyasete ilgi duy-

16 “Tajikistan: Authorities Go After Relatives of Opposition”, 19 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84441> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

17 “Tajikistan: Authorities Go After Relatives of Opposition”, 19 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84441> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

madığı ifade edilmektedir. Sovyet döneminde etkili olan işçi sendikalarının hem üye sayılarında hem de halk nezdindeki güvenilirlik oranında büyük düşüş olduğu, girişimcilerin ise hem etkili bir biçimde örgütlenmede hem de siyasal taleplerini dile getirmede yetersiz olduğu vurgulanmaktadır (Bliss, 2013: 98).

Tüm bu tarihsel ve politik etkenler göz önüne alındığında Tacikistan'ın demokratikleşme yolunda kısa ve uzun vadede önünde pek çok engel olduğu açıktır. Bu bağlamda özellikle vurgulanması gereken nokta ülkenin siyasal rejiminin en belirgin özelliklerinden biri olan devlet başkanı Rahman ile ilgili oluşturulan kişi kültürüdür. Bu kültür oluşmasındaki en önemli etken 1992-1997 yılları arasında yaşanan iç savaş olmuştur. Rahman ve yakın siyasi çevresi iç savaşın getirdiği yıkımı öne sürerek şimdiki devlet başkanı dışında gerçek bir seçenek olmadığı düşüncesine vurgu yapmaktadırlar. Rahman'ın ülkeye barış ve istikrarı getirdiğine, anayasal düzeni inşa ettiğine ve hem ülkenin hem de devletin parçalanmasını engellediğine yönelik inanç devlet başkanının yönetimini meşrulaştırmaktadır (Dagiev, 2014: 155). Bunun somut bir göstergesi daha önce de belirtildiği gibi 2015 yılı sonunda Rahman'a resmi olarak verilen "Barış ve Ulusal Birliğin Kurucusu, Ulusun Lideri" statüsüdür.¹⁸ Bu statü beraberinde devlet başkanını bağımsızlıktan sonra yeniden inşa edilen modern Tacik ulusunun başındaki "baba figürü" gibi sunmaktadır (Dagiev, 2014: 121). Bunun ilginç bir örneği Orta Asya'daki ilk Tacik devleti olarak kabul edilen Samanî devletinin 1100. yılı kutlamaları sırasında yaşanmıştır. Duşanbe'de bu kutlama için dikilen heykelin üzerindeki örtü kaldırıldığında İsmail Samanî ile İmamali Rahman'ın yüzlerindeki benzerlik orada bulunan herkesi şaşırtmıştır (Dagiev, 2014: 155-156). Bu bağlamda tıpkı Sovyet döneminde olduğu gibi Tacikistan'ın her yerinde devlet başkanının dev portrelerine ve beyanlarına rastlanmakta olduğu da vurgulanmalıdır.

Rahman'ın kişi kültürü ile ilişkili olan ve yakın geçmişte yaşanan bir başka örnek de ilk kez 16 Kasım 2010'da resmi bayram olarak kutlanan ve "Devlet Başkanı Günü" şeklinde adlandırılan gündür. Her yıl 16 Kasım'da bütün bir gün boyunca devlet haber ajansları Rahman'ı öven yayınlara yer vermekte, okullarda çeşitli şiir ve kompozisyon yarışmaları düzenlenmekte, resim ve fotoğraf sergileri açılmakta ve belgeseller hazırlanmaktadır.¹⁹

Tacikistan siyasal sisteminin en önemli ve birbiri ile ilişkili iki diğer sorunu da yolsuzluk ve akraba kayırmacılığıdır. Bu iki sorun birbirini beslemekte ve büyötmektedir. Bu bağlamda Tacikistan'ın dünyanın gelişmekte olan diğer ölkelerindeki yozlaşmış sistemlere benzer bir sisteme sahip olduğu öne sürölmektedir

18 "Tajikistan: Man Arrested for Slightly Disrespecting President", 10 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83166> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

19 "Tajikistan Celebrated a New Holiday This Year – President's Day", 21 November 2016, <http://www.eurasianet.org/node/81376> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

(Mastikbekov, 2014: 112). Tacikistan pek çok uluslararası insan hakları örgütü tarafından yolsuzlukların yaygın oluşu nedeniyle eleştirilmektedir.²⁰ Örneğin Transparency International 2015 yılındaki yolsuzluk algısı endeksinde Tacikistan'ı 161 ülke arasında 136. sıraya yerleştirmiştir.²¹

Daha önce de vurgulandığı gibi bağımsızlık sonrası dönemde Tacikistan'ın zayıf bir devlet olduğu dile getirilmiştir. Hem ülke içinden hem ülke dışından yapılan değerlendirmelerde yeni devletin bağımsızlığını ve varlığını koruyup devam ettirebilmesinden endişe duyulduğu vurgulanmıştır (Heathershaw ve Herzig, 2013: 1). Bunun temel nedenlerinden birinin iç savaş sırasında ve daha sonraki dönemde devlet egemenliğinin ve kurumsal yapının zayıflığı olduğu öne sürülmüştür (Heathershaw and Herzig 2011: 6). Bu durum ülkedeki yolsuzluğun yaygın oluşu ile de yakından ilişkilidir. Ülkenin yolsuzlukla mücadele etmesi beklenen kurumlarında çalışanlar ve kolluk güçlerinin kendileri de yolsuzluğa bulaşmaktadır. Bu durumun yakın zamanda yaşanan bir örneği 2017 yılının Nisan ayında başlatılan yolsuzluk karşıtı tutuklamalarda görülmüştür. Tutuklanan kişiler arasında ülkenin yolsuzlukla mücadele amacıyla kurulmuş teşkilatın pek çok üst düzey yetkilisi de yer almaktaydı.²²

Ülkenin altyapı ve inşaat sektörü yolsuzluktan en çok etkilenen alanlardan biridir. Bu sektöre yapılan yatırımların yüzde 30 ila 70'i çeşitli düzeylerde görev yapan kamu çalışanları tarafından cebe atılmaktadır. Bütçe harcamalarının şeffaf olmaması nedeniyle Tacikistan'a yönelik dış yardımlar kısıtlı kalmaktadır (Bliss, 2013: 100).

Yolsuzluk pek çok girişimciyi de olumsuz etkilemekte ve yeni iş sahalarının açılmasını engellemektedir. Buna ek olarak günlük hayatın pek çok alanında sıradan vatandaşların rutin işleri de rüşvet çarkı ile dönmektedir. Her tür ruhsat ya da diploma “şükran ve minnettarlık”²³ ifadesi olarak bir bedel sunulmadan alınmamaktadır. Özellikle yüksek öğretimde çok yaygın olan yolsuzluk Tacikistan üniversitelerinden alınan diplomaları ülke dışında değersiz hale getirmektedir (Bliss, 2013: 93).

20 “Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely”, 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

21 “Tajikistan Celebrated a New Holiday This Year – President’s Day”, 21 November 2016, <http://www.eurasianet.org/node/81376> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

22 “Tajikistan’s Anti-Corruption Drive Sign of Internal Feud?”, 22 May 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83691> Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

23 Orijinal kaynakta kullanılan terim “gratitude”dur.

Yolsuzluğun bu denli yaygın olması ve engellenememesi daha önce de belirtilen akraba kayırmacılığı sorunu ile de yakından ilişkilidir. Bu bağlamda hem devlet başkanı Rahman ve ailesinin hem de onlara yakın olan çevrelerle akrabalarının ülkenin en kilit noktalarında yer alıyor olmaları dikkat çekicidir. Bu kişiler yalnızca ülkenin siyasal ve/veya bürokratik kurumlarına değil, en yüksek kazancı getiren sektörlerine de egemenlerdir. Bu sektörler arasında bankacılık, hidroelektrik ve alüminyum ve pamuk üretimi yer almaktadır.

Bu çerçevede en fazla dikkat çeken örneklerin başında devlet başkanı Rahman'ın oğlu Rustam İmamali gelmektedir. Gümrük teşkilatı ile yolsuzlukla mücadele için kurulan kurumun başkanlığı görevlerinin ardından Rustam, 2017 yılı başında Duşanbe belediye başkanlığını da üstlenmiştir.²⁴ Benzer şekilde Rahman'ın kızı Ozoda da 2016 yılı başında devlet başkanlığı yürütme teşkilatının başına getirilmiştir. Bu göreve getirilmeden önce dışişleri bakan birinci yardımcısı ve dışişleri bakanlığı konsolosluk bölümünün başı olarak görev yapan Ozoda'nın eşi de Merkez Bankası başkan yardımcısıdır. Devlet başkanının kızlarından Ruhşona ise Dış İşleri Bakanlığı'nın uluslararası ilişkiler ofisinde çalışmaktadır.²⁵

Rahman'ın damatlarından biri ülkenin İngiltere ticaret temsilcisi, bir diğeri Rusya başkonsolosudur. İletişim sektörünün başında olan bir başka damat ise bu görevdeyken pek çok iş ilişkisi kurması ve çeşitli internet sitelerini kapatması ile ünlüdür. Rahman'ın kayınpederi ise ülkenin en büyük bankalarından Orientbank'ın ve TALCO alüminyum fabrikasının başındadır. Bir başka kayınbirader ise Kurgantepe belediye başkanlığı görevini yürütmektedir. Rahman'ın eşi Azizamo diğerleri arasında daha az dikkat çekse de o da 2016 yılının Ocak ayında Mekke'yi ziyaret edişinin ardından "Tacikistan Müslüman Kadınlarının Lideri" unvanına sahip olmuştur.²⁶

Özetle, Tacikistan'daki siyasal sistem ve hayat birbiri ile iç içe geçmiş, birbirini güçlendiren ve bir kördüğümüne benzeyen sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunların çözümü için gerekli olan adımların topyekûn ve kararlı bir şekilde atılmıyor olması ülkedeki siyasal elitlerden, genel durumdan, tarihsel sürekliliklerden ve ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi ekonomik sıkıntılardan kaynaklanmaktadır.

24 "Tajikistan: President's Son Named Dushanbe Mayor", 12 January 2017, <http://www.eurasianet.org/node/81941> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

25 "Tajikistan: President's Son Named Dushanbe Mayor", 12 Januray 2017, <http://www.eurasianet.org/node/81941> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

26 "Tajikistan Celebrated a New Holiday This Year – President's Day", 21 November 2016, <http://www.eurasianet.org/node/81376> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL TARİH EĞİTİM DİN POLİTİKALARI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan'da da ulus inşası süreci başlamıştır. Bu süreç hem bazı açılardan diğer Sovyet ardılı ülkelerle benzer özellikler ya da paralellikler göstermekte hem de Tacikistan'a özel koşullarla biçimlenmekte ve bu bağlamda diğer cumhuriyetlerden ayrılmaktadır. Devlet başkanı Rahman bu göreve eski Komünist Partisi elitleri tarafından getirilmiş olmasına rağmen, iç savaş sonrası süreçte devletin ve halkın birliğini sağlamanın en etkili yönteminin ulusal bir kimlik inşa etmek olduğunu düşünmüştür. Komünizm sonrası dönemde oluşan ideolojik boşluğu doldurmak açısından da ulus kimliği en ön plana alınmıştır. Orta Asya'daki diğer devlet başkanlarının aksine Rahman, Tacikistan Komünist Partisi'ni başka bir isimle ancak "ulusal" bir nitelikte muhafaza etmek yerine Tacikistan Halk Demokratik Partisi adını taşıyan kendi partisini kurmuştur (Dagiev, 2014: 125-126).

Ulus inşası ile ilgili politikaların uygulanmasında Tacikistan'ın diğer Orta Asya ülkelerine göre bazı konularda daha erken davrandığı belirtilmektedir. Örneğin 1989 yılında Tacikistan SSC, resmi dilini Rusçadan yerel halkın diline (bu durumda Tacikçeye) çeviren ilk Orta Asya ülkesi olmuştur (Mastikbekov, 2014: 113).²⁷ Bu çerçevede Tacikleri diğer Orta Asya halklarından ayıran bir başka özellik de kültürel ve dilsel kimliklerinin Türki değil Farsi olmasıdır (Malashenko, 2013: 81). Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk/Türki halkların birliği fikri yok olmamış tam tersine 2000'li yıllarda yeniden canlandırılmıştır (Malashenko, 2013: 80). Kısmen bu fikre bir tepki olarak kısmen de kendi özgün kimliklerini yeniden inşa etme girişimi nedeniyle Taciklerin Orta Asya'nın diğer Türki halklarından farklı olduğu teması çok sık işlenmektedir. Pek çok Tacik akademisyen Tacik halkının atalarının Hint-İran ya da Aryan ırkından geldiği vurgusunu yapmaktadır (Goziev, 2015: 34). Bu çerçevede Samanî İmparatorluğu'nun ilk Tacik hanedanlığı olduğu tezi işlenmekte, bugünkü Tacik devletinin bu imparatorluğun hem kültürel mirasının hem de coğrafi konumunun "meşru varisi" olduğu dile getirilmektedir. 1999 yılında UNESCO ile ortak düzenlenen Samanî hanedanlığının 1.100. yılı kutlamaları çerçevesinde Duşanbe'deki İsmail Samanî Meydanı'nda (eski Lenin Meydanı) İsmail Samanî'nin bir heykeli dikilmiştir. O zamandan beri bu heykel resmi geçitlerin, toplantıların ve halka açık konserlerin yapıldığı ana meydan haline gelmiştir (Dagiev, 2014: 134; 157).

27 Bu bağlamda vurgulanması önemli olan bir başka konu da Sovyet döneminde uygulanan alfabe değişiklikleri ile ilgilidir. Tacikistan'da 1923 yılında Arap alfabesinin bir versiyonu yürürlüğe girmiş, bu sonra 1929-1930 yıllarında Latin alfabesi ile değiştirilirmiş, en sonunda da 1940-1941'de Kiril alfabesine geçilmiştir (Tunçer-Kılavuz 2014: 24).

Bu bağlamda öne sürülen bir başka önemli görüş de göçebe Türklerin aksine Taciklerin öteden beri tarım ve bahçecilik ile uğraştıkları ve bugünkü Orta Asya bölgesinde yer alan pek çok şehri inşa ettikleridir (Goziev, 2015: 34). Bu çerçevede özellikle Buhara ve Semerkant'ın geleneksel ve tarihsel anlamda Samanî İmparatorluğu'nun başkentleri olarak Tacik şehirleri olduğuna ve bugünkü Tacikistan sınırları içerisinde bulunmaları gerektiğine çok sık atıfta bulunmaktadır (Dagiev, 2014: 134; 157).

Tarihsel geçmişe ve tarihsel olayların yorumlanmasına yönelik çabalar Sovyet sonrası dönemde Tacik devletinin inşa sürecini de doğrudan etkilemektedir. Devletin sınırlarının ne olduğu ve/veya olması gerektiği Tacik ulusunun tarihsel kimliği ile bir arada ele alınmakta ve birbiri ile ilişkilendirilmektedir. Tacikistan tarihi yeniden yazılırken Tacik halkının atalarının “vaat edilmiş toprakları” olan ve bugün ülke sınırları dışında kalan yerlere vurgu yapılmaktadır. Bu durum özellikle Semerkant ve Buhara'yı ellerinde tutan Özbeklerin ötekileştirilerek olumsuz bir biçimde değerlendirilmesine yol açmaktadır.²⁸

Bu bağlamda sözü edilebilecek en ilginç resmi söylemlerden biri Basmacı ayaklanması ile ilgilidir. Bu ayaklanmanın Sovyet döneminde ifade edildiği biçimiyle “sınıf temelli” ya da “emperyalizm karşıtı” bir niteliği olduğu yönünde yapılan açıklamalar bugün bir yana bırakılmıştır. 1990'lardan itibaren Basmacıların Taciklerin varlığını tehlikeye atan Pan-Türkçü baskıya karşı çıkan direnişçiler olduğu dile getirilmeye başlanmıştır (Nourzhanov, 2015: 187). Bu çerçevede Basmacılar iki kategoriye ayrıştırılmaktadır: bir tarafa Orta Asya'nın tehditkâr ve barbar Türki halkları (özellikle Özbekler) yerleştirilmekte, diğer tarafta ise kültürel anlamda bölgede bir istisna teşkil eden ve gurur duyulması gereken bir kimliğe sahip olan Tacikler yer almaktadır (Nourzhanov, 2015: 183).

Tacik hükümeti ulus devlet inşasında yalnızca tarihsel olaylara ya da Tacik halkının tarihsel kökenlerine dayalı söylemler geliştirmemektedir. Kimi durumlarda kimlik ile doğrudan ilgisi olmayan konular da ulusal meselelere dönüştürülebilmektedir. Bu bağlamda en çarpıcı örneklerden biri Rogun Barajı ile ilgilidir. Tacik hükümeti ve resmi medya bu projeyi bir ulusal gurur (“ormini milli”) haline dönüştürmüştür (Dagiev 2014: 30). Özellikle bu konuda Özbekistan ile yaşanan gerginliğin hükümete milliyetçi propaganda yapma fırsatı sunduğu dile getirilmektedir. Bu büyüklükte bir barajın inşa edilmesinin ulusun kendi kendini yönetme hakkının doğal bir sonucu olduğuna vurgu yapılmakta ve barajın Tacik ulusunun simgesi haline geldiği öne sürülerek bunun Özbekistan'ın çekince ve itirazlarına

28 Bazı yazarlar Tacik ve Özbek tarihçilerin kendi ülkelerinin tarihsel sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği konusundaki görüş ayrılıklarını “resmi tarih savaşları” (historiography wars) olarak nitelendirmektedir (Suyarkulova 2013: 162).

rağmen gerçekleştirilmesinin tutarlı bir siyasal duruş anlamına geldiği belirtilmektedir (Menga, 2015: 482).

Tacik hükümetinin Sovyet sonrası dönemde gerçekleştirdiği ulus devlet inşası ile ilgili olarak en son vurgulanması gereken nokta bu sürecin “patrimonyal milliyetçilik” olarak adlandırılmış olmasıdır. Bu bağlamda öne sürülen analizin temel argümanı Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından ulusal partilere dönüşen eski komünist partilerin milliyetçiliği bir tür devlet ideolojisi olarak benimsemiş oldukları ve bu doğrultuda eski komünist liderlerin ulus ve devlet inşa eden yeni devlet başkanlarına dönüştükleridir (Dagiev, 2014: 2). Özellikle Tacikistan ve Özbekistan’da görülen patrimonyal milliyetçi söylem siyasal elitler tarafından geliştirilmekte ve devlet başkanının kişiliğini ve bireysel tercih ve tutumlarını merkezine alan gayrı resmi bir ideoloji yaratmaktadır. Kendi yönetimlerini meşrulaştırmanın ve siyasal gücü ellerinde tutmanın tek yolunun kendileri tarafından şekillendirilen bir milliyetçi söylem geliştirmek olduğunu düşünen devlet başkanları, bu söylem aracılığıyla otoriter yönetimlerini sürdürebilmektedirler. Patrimonyal milliyetçilik ayrıca komünizm sonrası dönemde oluşan ideolojik boşluğu doldurmak, yerel halka daha güçlü bir ulusal aidiyet hissi vermek, devlet olma özelliğini güçlendirerek ulusal birliği sağlamak ve İslamiyet’in yükselişini engellemek açısından da önemlidir (Dagiev, 2014: 2). Devlet başkanını ulusal şampiyonlar haline dönüştüren bu gayrı resmi devlet ideolojisi ne tamamen vatandaşlık haklarına dayalıdır ne de tamamen etno-milliyetçidir. Bu bağlamda her iki özelliği de bünyesinde barındıran bu söylem Sovyet döneminden kalan “titüler” kimliklerin üzerine yeni ulusal kimlikler inşa etmek ve modern devletler oluşturmada etkili olmuştur (Dagiev, 2014: 120).

Bu çerçevede vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta patrimonyal milliyetçi söylemin devlet başkanlarını rakipsiz liderler olarak göstermek için kullanılmasıdır. Bir diğer deyişle kişisel gücün yol açtığı bir otoriterlikten ziyade ideolojinin ortaya çıkardığı bir otoriterlik gündemdedir (Dagiev, 2014: 121). Patrimonyal milliyetçilik halkın manipüle edilmesinde, tek adam rejimlerinin oluşturulmasında ve bu rejimlere tehdit oluşturan unsurların yok edilmesinde de etkilidir. Ancak patrimonyal milliyetçiliğin Türkmenistan’ın eski devlet başkanı Saparmurad Niyazov Türkmenbaşı döneminde görülen kişi kültüründen farklı bir sistem oluşturduğuna ve bu bağlamda İsmail Samanî ya da Amir Timur gibi tarihsel kişiliklerin Tacik ya da Özbek ulusunun temelinde yer alan birer “baba figürü” olduğuna da işaret edilmektedir (Dagiev, 2014: 83).

Bu bölümün kalan kısmında Tacikistan’da yukarıda belirtilen koşulların yarattığı ortamda şekillenen ve bu koşullardan bağımsız düşünülmemesi gereken eğitim ve din politikaları ile bu alanlarda yaşanan sorunlara değinilecektir.

Eğitim: Tacikistan'daki önemli sosyal sorunlardan bir tanesi eğitim alanında yaşanan zorluklardır. Zorunlu olmayan okul öncesi eğitimin 3 yaşında başlayıp 6 yaşında bittiği ülkede okula başlama yaşı 7'dir. İlk 4 yıl ilkokul, sonraki 5 yıl temel eğitime ayrılmıştır. Toplamda 9 yıl olan zorunlu eğitim parasızdır ve devlet garantisi altındadır (OECD, 2009: 193).

Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Tacikistan'da eğitim alanında önemli sorunlar ve sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda artan okul masrafları, devlet sübvansiyonlarının azalması ve hane halkı gelirlerindeki düşüş nedeniyle okula kayıt yaptıran öğrencilerin oranında büyük düşüş yaşanmıştır (Kataeva ve DeYoung, 2017: 248). Özellikle kırsal bölgelerde yaz aylarında okula devam oranında önemli azalma olmuştur. Bu oran kız çocukları arasında daha yüksek seyretmektedir (Bliss, 2013: 92; Whitsel, 2011: 28).²⁹ Okula devam oranının normal seyrettiği durumlarda da derslik sıkıntısı çekilmektedir. Özellikle orta öğretim kurumlarında bir öğretmene ortalama 40 kadar öğrenci düşmektedir.³⁰ İç savaşın ardından gelen 10 yıllık sürede zayıf ekonomik performans ve yüksek enflasyon nedeniyle bütçeden eğitime ayrılan reel payda önemli düşüş yaşanmıştır (OECD, 2009: 197).

Bu durumun olumsuz etkileri özellikle kırsal bölgelerdeki okullarda görülmektedir. Bu okullarda gerek altyapı gerekse ders materyalleri açısından büyük sıkıntılar vardır. Pek çoğunda tuvaletin ve ders kitaplarının olmadığı kırsal bölge okullarında öğretmenlerin aldıkları ücretlerin de çok düşük olduğu belirtilmiştir (Harris, 2006: 81). Tacikistan hem öğretmen açığı hem kalifiye öğretmen sayısının yetersizliği nedeniyle de sorun yaşamaktadır.³¹ Bu tür sorunlara ek olarak yetkililer Sovyet döneminde sıkça görülen bir uygulamayı devam ettirerek pamuk toplama mevsiminde okulları geçici bir süreliğine kapatarak öğrencileri tarlalarda çalıştırmaktadır.³²

Eğitim alanındaki temel sorunların yüksek eğitime de olumsuz yansımaları olmuştur. Özellikle bu alanda yaygın olan yolsuzluk yüksek öğretim kurumlarının önceki saygınlığını önemli ölçüde azaltmıştır (Kataeva ve DeYoung, 2017: 248). Üniversiteye kabul, yurt ve burs olanaklarına erişim, elde edilen notlar ve diplomalar, kütüphaneden yararlanma, transkript ve referans mektubu alma gibi farklı

29 Bu konuya daha sonra daha ayrıntılı değinilecektir.

30 "Tajikistan: Saudis Give Loans to Build Schools, But Why?", 3 October 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85396> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

31 Konstantin Parshin, "Tajikistan: Teacher Shortage + Population Growth = X", 22 October 2010, <https://eurasianet.org/s/tajikistan-teacher-shortage-population-growth-x> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018)

32 Konstantin Parshin, "Tajikistan: Dushanbe Officials Seek to Assume Some Parenting Responsibilities", 11 March 2011, <https://eurasianet.org/s/tajikistan-dushanbe-officials-seek-to-assume-some-parenting-responsibilities> (Erişim tarihi: 23 Haziran 2018).

alanlarda rüşvet alınıp verilmesi yaygındır (Whitsel, 2011: 29-30). Bunun bir nedeni de Tacikistan'ın 38 yüksek öğretim kurumunda görev yapan yaklaşık 9.000 tam zamanlı öğretim üyesinin maaşlarının 150 ila 450 ABD doları arasında seyretmesidir. Bu maaş aralığı öğretim üyelerinin çoğunun yoksulluk sınırına yakın bir yaşam sürmeleri anlamına gelmektedir (Kataeva ve DeYoung, 2017: 249).

Din politikaları: Diğer Orta Asya halkalarının büyük çoğunluğu gibi Tacikler de Sünni Müslümandırlar.³³ 1991 sonrası dönemde İslam kimliğinin yükselişe geçişi ve hükümetin bu konuda izlediği politikalar ülkenin siyasal, sosyal ve kültürel ortamını önemli ölçüde etkilemekte ve şekillendirmektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi, iç savaş sırasında Rahman yönetimine karşı ortak tavır sergileyen Birleşik Tacik Muhalefeti içinde yer alan en etkili grup Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi olmuştur. Yakın zaman kadar yasal bir biçimde siyasal sistem içerisinde etkinlik gösterebilen bu parti Tacikistan'ı diğer Orta Asya ülkelerinden farklı kılmaktaydı (Malashenko, 2013: 75).

Din politikaları bağlamında ülkedeki gelişmelerin daha iyi anlaşılması için 1997 yılında imzalanan barış anlaşmasından sonraki süreçte dindar ve seküler kesimler arasında öteden beri etkili olmaya devam eden gerginliğe değinmek gerekmektedir. Barış anlaşması bu iki kesimde farklı yankı bulmuş ve özellikle devletin seküler yapısının ne anlama geldiğine ilişkin olarak ciddi bir görüş ayrılığı ve bölünme yaratmıştır. Dindar kesimler arasında seküler devlet din karşıtı devlet olarak görülürken seküler kesim bu tür bir devleti hem resmi dini olmayan hem de din karşıtlığı yapmayan devlet olarak görmüştür (Zainiddinov, 2013: 461).

Tacikistan anayasasının 1. maddesinde ülkenin bağımsız, demokratik, hukuk devleti anlayışı ile yönetilen, seküler ve üniter bir cumhuriyet olduğu belirtilmektedir (Zainiddinov 2013: 463). Vicdan özgürlüğünü ve dini kurumları düzenleyen yasada ise yedi yaş ve altı çocuklara dini eğitim verilmesi ve bu çocukların evlerde özel dini eğitime tabi tutulması yasaklanarak bu tür hizmetlerin devletin onayladığı yerlerde verilmesi zorunlu kılınmıştır (Zainiddinov, 2013: 464).³⁴

Ancak yasal çerçevede sınırları belirtilen seküler devlet düzeni uygulamada çeşitli sorunlara ve çatışmalara yol açmaktadır. Bu sorun ve çatışmalar büyük ölçüde İslam kimliğinin yükselişe geçtiği gerçeği karşısında hükümetin uyguladığı çelişkili bazı politikalara ilişkin olarak ortaya çıkmaktadır. Devlet bazı

33 Ancak bazı yazarlar Tacikler arasında da Şiiiler olduğunu ve ilginç bir biçimde bu konu ile ilgili çoğu akademisyenin sessiz kaldığını dile getirmektedir. Buna göre sadece Pamiriler değil, Kulyab, Semerkant ve Buhara'da yaşayan Tacikler arasında da Şiiliği benimseyenler vardır (Mastikbekov 2014: 84).

34 Buna rağmen özellikle kız çocuklarına ve kadınlara "bibihatun" olarak bilinen kadınlar tarafından doğum, düğün ve cenazelerde belli duaları okuyabilmeleri için evlerde din eğitimi verildiği bilinmektedir (Goziyev 2015: 87).

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

konularda esnek, anlayışlı ve destekleyici bir tutum benimserken bazı konularda tam tersi bir tavır sergilemektedir. Bu bağlamda İslam'ın hem sosyalleşmenin önemli bir aracı hem de önemli bir devlet politikası alanı olduğu dile getirilmiştir (Malashenko, 2013: 7). Son yıllarda özellikle gençler arasında önem kazanan İslamiyet, kamusal alanda giderek daha fazla kendisini göstermeye başlamıştır. Genç kuşaklarda İslami pratiklerin ve adetlerin daha açık bir biçimde vurgulandığı ve kabul edildiği, haftalık dergilerin ve gazetelerin İslam inancı ve ritüelleri ile ilgili ayrıntılı makaleler yayınladığı, dini liderlerin saygınlığının arttığı ve önemli din alimlerinin vermiş olduğu vaazların kayıtlarının cami önlerinde satıldığı belirtilmektedir (Epkenhans, 2013: 95). Buna ek olarak İslami giyim tarzını benimseyen, kapanan ve peçe takan kadınların sayısında da artış olmuştur (Thibault, 2013: 174). Ancak bazı uzmanlara göre kadınlar arasında yaygınlaşan bu giyim biçimi bir tür yeni İslami tüketim tarzından başka bir şey değildir. İslami giyim moda haline gelmekte ve özellikle başkentteki kadınları kaliteli kumaşlar ve revaç gören giyim tarzı ile tanıtırarak küresel pazarlara bağlamaktadır (Stephan-Emmrich ve Mirzoev, 2016: 157-158). Bu bağlamda Tacik kadınları “Dubai tarzı” peçeler takmakta ve geleneksel Tacik isimleri yerlerini Kuran’da geçen ya da Arapçadan gelen isimlere bırakmaktadır (Stephan-Emmrich ve Mirzoev, 2016: 159). Dubai’nin temiz, güvenli ve Müslüman dostu bir yer olduğu algısı, Tacik göçmenlerin Moskova veya Rusya’nın diğer şehirlerinde her gün deneyimledikleri ayrımcılık, ırkçılık, dışlanma ve yabancı düşmanlığına karşı bir tür “panzehir” olmaktadır (Stephan-Emmrich ve Mirzoev, 2016: 171). İslami yaşam tarzı tek özelliği “modern olmak” olan Batı, Sovyet ya da Rus değerlerine yönelik eleştirel bir tutumun da ifadesi olarak görülmektedir.

Ancak Tacikistan’ın köylerinde ya da uzak bölgelerinde yaşanan din ve dinle bağlantılı görülen örf ve adetler bu yeni tüketim kültürünü benimsemiş kesimler tarafından geri kalmış olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda Duşanbe’de ortaya çıkan yeni İslami tüketim tarzı, Batı modernitesinden ziyade Müslüman bir moderniteye işaret etmekte olan ve bu şekliyle hem Sovyet mirasını hem de Rus kültürel hegemonyasını reddetmektedir (Stephan-Emmrich ve Mirzoev, 2016: 160).

Ancak örtünme ile ilgili toplum genelinde yaygınlaşan eğilim ne olursa olsun Tacikistan yönetiminin bu meseleye yaklaşımı çok hoşgörülü olmamıştır. 2007 yılında eğitim kurumlarında başörtüsü takmak yasaklanmıştır (Markowitz, 2012: 112). Aynı yılın Nisan ayında yaptığı bir konuşmada devlet başkanı Rahman hem tesettürlü kızları hem de okula mini etek ya da çok açık yakalı giysiler gibi “uygunsuz” giysilerle gelen kızları kınamıştır (Thibault, 2013: 180). 2010 yılında ise kamusal alanda, özellikle de devlet kurumlarında geleneksel İslami kıyafetler-

in giyilmesi yasaklanmıştır (Malashenko, 2013: 154).³⁵ Yakın zamanda Duşanbe’deki bir pazar yerinde yaşanan bir olay da hükümetin bu konudaki tutumunu gözler önüne sermektedir. 3 Ağustos 2017 tarihinde Şahmansur pazarına gelen polis memurları kadın satıcıların yanına giderek tesettür konusunda uyarıda bulunmuş ve bu giysiyi giymekte ısrar etmeleri halinde evde kalmaları gerektiğini söylemişlerdir.³⁶

Tacikistan yönetiminin halk arasında örtünme gibi alanlarda kendisini gösteren İslam kimliğine yönelik ilginin artışına gösterdiği genel tepki oldukça inişli çıkışlı bir seyir izlemektedir. Rahman ve ekibi dinin ve dinsel örgütlerin kontrol altında tutulduğu ve baskılandığı Sovyet geleneğinden gelmektedirler (Zainiddinov 2013: 457). Bu bağlamda bazı uzmanlara göre İslamlaşma eğiliminden korkmuş ve dini kurumlarla inananlar üzerinde baskı uygulamışlardır (Thibault, 2013: 174).

Bağımsızlıktan hemen sonraki dönemde Tacik ulus kimliği yeniden inşa edilirken Rahman İslam öncesi döneme giden bazı kültürel öğelere yer vermiş ve İslam’ı dışlamak yoluna gitmiştir (Epkenhans, 2013: 95). Bu bağlamda İslam, ulusal kimlik ve seküler devlet yapısının bir alternatifi olmaktan çıkarılmıştır (Dagiev, 2014: 57). Bu bağlamda 2000’li yıllarda Tacik halkının Aryan kökenlerine vurgu yapılmış ve bunun Tacik ulusunun birleştirici unsuru olduğu görüşü dile getirilmiştir (Markowitz, 2012: 112).

Ancak hükümet bu tarz bir politikanın bir süre sonra başarısızlığa uğradığını ve İslamiyet’in giderek artan popüleritesini fark etmiştir. Buna ek olarak, devlet yöneticilerinin kontrolü dışında yaygınlaşan bir din eğitimi ve kimi durumlarda camilerde resmî ideoloji ile örtüşmeyen vaazların verilmesi rejime yönelik tehdit olarak algılanmıştır. İslamiyet’in kontrol edilmesi için o zaman dek yürürlükte olan politikalardan farklı bir tutum benimseyen Tacik yönetimi bazı ödünler vermeye ve dine kucak açmaya başlamıştır. Örneğin ortaöğretim kurumlarında din dersleri zorunlu hale getirilmiş, dini konferanslar düzenlenmiş ve Suudi misyonerlerin Duşanbe’de eski Sovyet coğrafyasının en büyük camisini inşa etmesine izin verilmiştir (Zainiddinov, 2013: 467).

35 Bu yasak özel polis teşkilatı OMON’n en tepedeki isimlerinden olan ancak daha sonra IŞİD saflarına katılan Yarbay Gulmurad Halimov tarafından bir örgüt videosunda ele alınmıştır. Videoda Halimov örgütün askerilerine tesettürü ve sokaklarda namaz kılmayı yasaklayan bir hükümete karşı ölmeye hazır olup olmadıklarını sormakta, devlet başkanı ile bakanlara “köpekler” diye hitap etmekte ve şeriatı getirmeyi bekleyen ve özleyen pek çok kişinin duygularının sözcüsü olarak “İnşallah sizi [ele geçirmek için] geleceğiz” demektedir. “Tajikistan police chief defects to Isis: US-trained Colonel Gulmurod Khalimov, who disappeared in April, resurfaces in video denouncing ‘American pigs’”, Agence France-Presse, 28 May 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/may/28/tajikistan-police-chief-defects-to-isis> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

36 “Tajikistan’s Government Lays Down Rules on What Not to Wear”, 11 August 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84696> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

Ancak asıl değişim 2009 yılından sonra başlamıştır. 2009 yılı İslam'ın Hanefi mezhebinin kurucusu Ebu Hanife'nin onuruna "İmam-ı Azam Yılı" ilan edilmiştir (Epkenhans, 2013: 95). Bu bağlamda Rahman, Ebu Hanife'nin değerlerine ve hoşgörüsüne vurgu yaparak İslamiyet'i Tacik ulusal kültüründen ayırmanın hata olduğunu ilan etmiştir. 2009 senesi boyunca reklam panolarında, hükümet binalarında ve okul koridorlarında Ebu Hanife'den alıntılar yer almış ve televizyon kanallarında bu konuda filmler gösterilmiştir (Di Maio ve Abenstein, 2011: 76). Yine bu çerçevede vurgulanması gereken bir başka gelişme de 2010 senesinde Duşanbe'nin "İslam Kültürünün Başkenti" statüsüne yükseltilmesi olmuştur (Epkenhan, 2013: 95).

Ancak bu tutum değişikliğine rağmen hükümetin din konusundaki politikaları bazı açılardan baskıcı ve yasakçı olmaya devam etmiştir. 2010 yılında rejim karşıtı din adamlarının vaaz verdiği camiler kapatılmaya başlanmış, yurtdışındaki İslami kurumlarda eğitim gören 1.400 öğrencinin yurda geri dönmesi emri verilmiş ve daha önce de belirtildiği gibi kamusal alanda ve devlet kurumlarında geleneksel İslami giysilerin giyilmesi yasaklanmıştır. 2011 yılında çıkarılan bir yasa ile 18 altındakilerin yanlarında daha büyük bir aile bireyi olmadan camilere girmelerine yasak getirilmiştir (Malashenko, 2013: 154). Bunlara ek olarak işyerinde namaz kılma, cuma namazına gitme ve hoparlörlerden ezan okuma ile ilgili kısıtlamalar vardır (Zainiddinov, 2013: 467).

Hükümetin İslamiyet'e yönelik politikaları bazı uzmanlar tarafından "tutarsız ve çelişkili" olarak tanımlanmıştır (Epkenhans, 2013: 95). Ancak Tacik hükümeti "kötü" İslam ile "iyi" İslam arasında bir ayrım yapmaktadır. Buna göre Hizbut-Tahrir gibi kökü dışarıda olan radikal İslamcı akımların devletin güvenliğini tehdit eden unsurlar olarak engellenmesi gerekmektedir (Dagiev, 2014: 150; Markowitz, 2012: 112). Öte yandan İslamiyet'in seküler devlet düzenini savunan resmî ideoloji ile uyumlu hale getirilmesi ve resmî dini kurumlarca şekillenmesi de önem arz etmektedir (Epkenhans 2013: 98). Bu bağlamda İslamiyet'in "kabul edilebilir biçimine" vurgu yapılmakta ve Sufi gelenekten gelen İslamiyet'e yeşil ışık yakılmaktadır (Zainiddinov, 2013: 467). Ancak bu tür bir İslami anlayışa tam destek veren hükümet, bir sistem partisi olan İslami Yeniden Doğuş Partisi'ne bile kuşku ile yaklaşmıştır (Zainiddinov, 2013: 470).

Bu konuda üzerinde durulması gereken en son nokta hükümetin kimi durumlarda kendi politikalarına destek vermesi için dini liderlerin yardımına başvurmasıdır. Bunun bir örneği aile planlaması alanındadır. Din adamları bunun kabul edilebilirliğini vurgulamak için dini alıntılardan ve Kuran ayetlerinden yararlanmışlardır. Benzer şekilde Rogun Barajı'nın tamamlaması için gereken paranın

sağlanmasında ülkenin önde gelen dini otoritelerinden Hacı Ekber Turacanzade, barajın hisse senetlerinin alımı ve satımının İslam'a aykırı olmadığı yönünde fetva vermiştir (Zainiddinov, 2013: 472-473).

Ancak Sovyet sonrası dönemde Tacikistan'ın din konusundaki en temel sorunlarından biri radikal İslamcı akımlar olmuştur. Yasal ve demokratik/laik sisteme karşı olmayan İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin 1990'lı ve 2000'li yıllardaki desteğinin ve etkisinin azalması ve partiye yönelik siyasal baskıların artması radikal İslam'ın ülke genelinde güçlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede en dikkat çekici olan ve ilk kez ortaya çıkan örgütlerin başında Hizb ut-Tahrir gelmektedir. Tüm Orta Asya bölgesinde etkili olmayı hedefleyen Hizb ut-Tahrir hücreler şeklinde örgütlenmektedir. Etkinliklerini Tacikistan'ın Soğd bölgesinde yoğunlaştıran örgüt Tacik yönetimi açısından endişe kaynağı olmuştur (Malashenko, 2013: 83).

İç savaşın ardından gelen barışçıl dönemde radikal İslamcı gruplar barış anlaşmasını tanımayan bazı savaş beylerinin önderliğinde 2000'li yıllarda yavaş yavaş yeniden eyleme geçmeye başlamışlardır. İslamcı muhalif güçlerin en fazla destek gördüğü ve örgütlendiği bölgeler arasında Raşt vadisi de bulunmaktadır. Bu bağlamda bahsedilmesi gereken önemli isimlerden bir tanesi de Abdullo Rahimov'dur. Birleşik Tacik Muhalefetinin önde gelen liderlerinden olan Rahimov 1997 yılındaki barış anlaşmasını imzalamayı reddederek 1999 yılında Afganistan'a gitmiştir. 2009'da Tacikistan'a dönen Rahimov, hükümet ve rejim karşıtı eylemlerine kaldığı yerden devam etmiştir. 2009 yılında görünüşte uyuşturucu üretilmesini engelleme gerekçesi ile Raşt vadisine askeri birlikler gönderilmiştir. Gerginlik 2010 yılında daha da artmış ve çatışmalar ülkenin diğer bölgelerine de yayılmaya başlamıştır. Abdullo Rahimov'a ek olarak bir diğer savaş beyi olan Alovuddin Davlatov'un da liderliğinde eyleme geçen ve Tacik Taliban'ı olarak adlandırılan İslamcı gruplar ordu ile silahlı çatışmaya girmişlerdir. Bu çatışmalarda her iki taraf da kayıplar vermiş, toplamda 50 asker öldürülmüş ve onlarca isyancı gruplar tarafından esir alınmıştır (Malashenko, 2013: 153).

Ancak son dönemlerde Tacikistan yönetimi açısından en büyük tehlike arz eden sorunlardan biri IŞİD olmuştur. Yönetim tarafından ülkenin karşı karşıya bulunduğu en önemli tehdit olarak adlandırılan IŞİD Tacikistan'da da etkili olmaya başlamıştır. 2016 yılında Suriye ve Irak'ta intihar saldırıları düzenleyen IŞİD'li militanlar arasında Taciklerin oranının arttığı belirtilmektedir. Aralık 2015 ile Kasım 2016 arasındaki dönemde bu tür saldırılar düzenleyen 186 yabancı ülke vatandaşının 28'inin Tacikistan vatandaşı olduğu ve bu sayının ülkeyi en üst sıraya taşıdığı öne sürülmüştür. Resmi yetkililer IŞİD üyesi olan Tacik vatandaşlarının sayısının 1000 ile 2000 arasında olduğunu belirtmişlerdir.³⁷

37 "Tajikistan and Islamic State: Threat or Bogyman?", 14 March 2017, <http://www.eurasianet.org/node/82826> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

IŞİD'e katılan Tacik vatandaşları arasında en çok sözü edilen kişi Gulmurad Halimov olmuştur. 2015 yılı başlarında IŞİD saflarına geçen Halimov Tacikistan'ın OMON olarak bilinen özel polis teşkilatının üst düzey yetkililerindendi. Halimov, IŞİD'e katıldıktan sonra örgüt hiyerarşisi içerisinde en tepe görevlerden birine getirilmiştir.³⁸ Bazı kaynaklara göre IŞİD'in savaş bakanı olarak tanımlanan Halimov 2017 yılının Nisan ayında Musul'a düzenlenen bir hava saldırısı sırasında hayatını kaybettiği öne sürülmüştür.³⁹ Aynı yılın Temmuz ayında ise Halimov'un hükümet güçleri ile çatışmaya giren dört yakın akrabasının Hatlon bölgesinde öldürüldüğü Tacik yetkililer tarafından duyurulmuştur. Öldürülen akrabaların Halimov'un iki ağabeyi ve iki kuzeni olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

Tacikistan'da genelde radikal İslamcı akımların, özelde de IŞİD'in taraftar toplamasının ideolojik nedenlerden çok ekonomik sıkıntılardan kaynaklandığı dile getirilmektedir.⁴¹ İş bulma umuduyla özellikle yasa dışı göçmen olarak Rusya'ya giden Tacik vatandaşları son derece zor ve ilkel koşullarda yaşam savaşı vermektedirler. Çoğu zaman terk edilmiş binalarda yaşayan bu göçmenler Rus polislerinin düzenlediği operasyonlarda göz altına alınmakta ve geri gönderilmektedirler (Malashenko 2013: 94). 2015 yılı başlarında çıkarılan bir yasa ile Rusya'ya göçmen olarak gelmek isteyen yabancı ülke vatandaşlarının Rus dili ve tarihi sınavlarından geçmeleri, oturma izni için yüksek miktarlarda para ödemeleri ve her ay işlerini ellerinde tutabilmeleri için ayrıca belli bir miktar para yatırmalarını şart koşmuştur. Bu yasanın Rusçayı iyi bilmeyen ve yoksul Tacik vatandaşlarını çok olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Bu tür gelişmelerden yararlanan IŞİD üyelerinin çaresiz ve işsiz Taciklere savaşmaları için büyük miktarlarda hazır para verdikleri öne sürülmektedir.⁴²

38 "Tajikistan and Islamic State: Threat or Bogeyman?", 14 March 2017, <http://www.eurasianet.org/node/82826> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

39 "Tajikistan's Islamic State Contingent Reportedly Suffers Grave Blows", 17 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83261> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

40 "Tajikistan's Islamic State Contingent Reportedly Suffers Grave Blows", 17 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83261> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

41 Karoun Demirjian, "New Russian migration law boosts Islamic State recruitment in Tajikistan", 14 July 2015, Washington Post, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/14/russian-migration-law-tajikistan-islamic-state-recruits> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

42 Karoun Demirjian, "New Russian migration law boosts Islamic State recruitment in Tajikistan", 14 July 2015, Washington Post, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/14/russian-migration-law-tajikistan-islamic-state-recruits> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017). Göç konusuna bir sonraki kısımda daha ayrıntılı değinilecektir.

DEMOGRAFİK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM

PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM

Tacikistan halkı için en önemli kimlik öğelerinden biri bölgesel aidiyetlerdir. Bölgesel aidiyet ve sadakatın aile içi bağlarda, arkadaş seçiminde, eğitimde, iş hayatında ve patronaj ilişkilerinde öne çıktığı, oluşturulan sosyal ağlarda ve bağlantılarda rol oynadığı belirtilmektedir (Tunçer-Kılavuz, 2011: 267). Taciklerin birbirlerine son derece rahatlıkla sorduğu en yaygın sorulardan biri hangi bölgeden olduklarıdır. Ülkenin farklı bölgelerinden gelen kişilerin birbirlerini gelenekler, adetler ve yerel lehçeler açısından farklı gördükleri öne sürülmektedir. Bölgecilik gençler arasında da toplumsal davranış, evlenme tercihleri ve grup çatışması bağlamında kendisini göstermektedir. Örneğin üniversitelerde aynı bölgeden gelen öğrenciler aynı yurtlarda kalmayı ve beraber vakit geçirmeyi tercih etmekte, zaman zaman farklı bölgelerden öğrenciler arasında çatışmalar çıkmaktadır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 50).

Bölgesel bağlar yalnızca sıradan vatandaşlar arasında değil, siyasal elitler arasında da önemlidir. Siyasetçilerin büyük bir kısmı siyasal mevkilerin elde edilmesinde bölgesel kökenin dikkate alındığı konusunda hemfikirlerdir (Tunçer-Kılavuz, 2014: 51).⁴³

Tacikistan'da bölgecilik ve bölgesel aidiyetler Sovyet dönemi öncesine kadar uzanmaktadır. Bugün gelinen noktada ülkedeki bölgecilik toplumun geleneklerinden gelen bir yapının modern zamanlara kadar korunmuş olmasından ziyade Sovyet döneminde izlenen bazı politikaların doğal sonucunu yansıtmaktadır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 51-52). Bu dönemde Tacikistan'daki siyasal elitler Sovyet sistemi içerisinde var olmak amacıyla Moskova ile bazı ittifaklar oluşturmuş ve karşılıklı olarak izlenen politikalar ülkedeki siyasal yapı içerisinde bazı bölünmelere ve gruplaşmaların oluşmasına yol açmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 52).

Sovyet yöneticileri Tacikistan'daki rejimi sağlamlaştırmak için zorunlu olarak bazı bölgelerin egemen aşiretleri ile iş birliğine gitmek zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda Hocend bölgesine öncelik tanınmış ve siyasal mevkilerin büyük bir kısmı buradan gelen aşiretlere verilmiştir.⁴⁴ 1946 yılından Sovyetler Birliği'nin

43 Ancak toplumsal ağların oluşumunun görünenden çok daha karmaşık olduğu ve bu süreçte bölgesel aidiyetlerin oynadığı rolün tek etken olmadığı da belirtilmektedir. Aynı bölgeden gelen insanların rakkip, farklı bölgelerden gelenlerin müttefik olduğu da görülmektedir. Mesleki ilişkiler, ortak ekonomik ve siyasal çıkarlar, ya da bu çıkarlara hizmet edecek kaynaklara erişim gibi etkenler farklı bölgelerden gelen siyasal aktörler arasında da ittifaklar oluşturmaktadır (Tunçer-Kılavuz 2011: 267).

44 Hocend 1936 yılında Leninabad olarak adlandırılmıştır. Şubat 1991'de yeniden Hocend adını alan bölgeye 2000 yılında resmi olarak Soğd adı verilmiş olsa da bu isim halk arasında çok tutmamıştır. Bölge halkı bugün de hem Hocend hem Leninabad adını kullanmaktadır (Tunçer-Kılavuz 2011: 275).

dağılmasına kadarki sürede Tacikistan Komünist Partisi'nin bütün liderleri Hocendliler arasından seçilmiştir. Bunun en belirgin nedenleri arasında Hocend'in Tacikistan'ın en gelişmiş ve sanayileşmiş bölgesi olması, Hocendlilerin daha eğitilmiş olmaları ve Rusça bilmeleri gelmekteydi (Tunçer-Kılavuz, 2014: 63). Hocendlilerin çoğunun Rusya'da eğitim almış olmalarının da bu tercihte rol oynadığı belirtilmektedir (Tunçer-Kılavuz, 2014: 63; Tunçer-Kılavuz, 2011: 273). Ancak siyasal mevkilerde ve siyasal süreçlerde Hocendlilerin tercih edilmesi diğer bölgelerden gelen aşiretlerin bütünüyle dışta tutulduğu anlamına gelmemektedir. Sovyet dönemi boyunca bölgeler arasında belli bir denge gözetildiği ve diğer bölgelerden gelenlerin de önemli bazı görevlere atandığı belirtilmektedir (Tunçer-Kılavuz, 2014: 62). Buna ek olarak siyasal elitlerin oluşturduğu toplumsal ağların yalnızca bölgesel sadakatle şekillenmediği ve bu ağların kendi içinde bütünlüklü ve değişmez gruplar oluşturmadığı da dile getirilmektedir.

Hocend kadar ekonomik öneme sahip olmayan Kulyab, Garm ve Gorno-Badahşan bölgeleri Sovyet dönemi boyunca geri planda kalmıştır. Kulyab az miktarda pamuk üretimi ve hayvancılığın, Garm ise sebze-meyve ve tahıl üretiminin yaygın olduğu bölgeler olarak daha önemsiz sayılmışlardır. Öte yandan dağlık topografyası nedeniyle Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi ekonomik anlamda en önemsiz yer sayılmaktaydı (Tunçer-Kılavuz, 2014: 64).

Sovyet döneminde bölgesel aidiyetlerin siyasallaştığı da belirtilmiştir. Kendi ağlarını oluşturan siyasal elitler duruma ve koşullara göre yapılan atamalardan ve bürokratik kararlardan yarar sağlamak ya da zarar görmekteydi. Örneğin 1980'li yıllardan itibaren polis teşkilatı büyük çoğunlukla Kulyab bölgesinden gelenlerden oluşmaktaydı. Bunu nedeni içişleri bakanının Kulyab kökenli olması ve hem bakanlığa hem de polis teşkilatına kendi bölgesinden gelenleri atamayı tercih etmesiydi. Ancak 1980'lerin sonunda aynı göreve bir Pamiri atanınca bakanlıkta Kulyab'dan gelenlerin yerini Pamiriler almıştır (Nourzhanov ve Bleuer, 2013: 6-7).

Sovyetler Birliği zamanında uygulanan ve Tacikistan'daki bölgeciliğe etki eden bir diğer politika da Brejnev dönemindeki (1964-1982) "kadroların istikrarı" politikası olmuştur. Bu politika bölgesel ittifakların gücünü artırmış ve aynı bölgeden gelen siyasal elitler arasında güçlü ağların oluşmasına yol açmıştır. Brejnev döneminde çeşitli bölgelerdeki yerel yetkililer tüm siyasal kariyerleri boyunca aynı bölgede hizmet vermişlerdir. Bu durum patronaj ağlarının, yerelciliğin ve kişisel sadakatlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Aynı yerde uzun bir süre hizmet veren siyasal elitler bu bölgelerde kendi siyasal tabanlarını oluşturma fırsatını bulmuşlardır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 56).

Ancak Sovyet döneminde uygulanan politikalardan hiçbiri Tacikistan'daki bölgeciliğe göç politikası kadar etki etmemiştir. Merkezi ve planlı ekonomik

modelin doğal bir uzantısı olan bu politikalar işgücü açığı ya da eksiği olan bölgelere nüfus yoğunluğu fazla olan bölgelerden işgücü naklini amaçlamaktaydı. Sovyet ekonomisinin hızlı kalkınma ve özellikle sanayideki temel girdilerden biri olan pamuk üretiminde kendi kendine yetebilen bir ülke olma hedefleri sonucu bu politika yürürlüğe konmuştur. Tacikistan göç politikasından en çok etkilenen birlik cumhuriyetleri arasında yer almıştır.

Topraklarının %90'ından fazlası dağlarla kaplı olan ülkede 1929 öncesi dönemde pamuk üretimi için tek uygun bölge verimli Vakş ve Kofarnihon vadilerinin yer aldığı Kurgantepe vilayeti idi. Sovyet plancılar açısından temel sorun bu bölgedeki nüfus yoğunluğunun çok az olmasıydı. Öte yandan kişi başına düşen tarım arazisi açısından (Gorno-Badahşan bölgesi hariç) en az toprağa sahip Garm bölgesi ülkenin en fazla nüfus yoğunluğuna sahipti. Pamuk üretiminin işgücü yoğunluklu bir tarım sektörü olduğu gerçeğinden yola çıkan Sovyet yetkililer, bu dengesiz dağılım sorununu çözmenin bir yolu olarak %70'i dağlık bölgelerde yaşayan Tacikistan halkını zorunlu göçe tabi tutmayı görmüştür. Bu bağlamda pamuk üretimindeki işgücü açığını sona erdirmek için kuzeydeki dağlık bölgelerden güneydeki ovalara göç başlatılmıştır (Sodiqov, 2013: 51; Kassymbekova, 2012: 48). Sovyet yönetimi bu politikayı yürürlüğe koyarak geçici mevsimsel işgücü göçüne dayanmak yerine kalıcı bir yerleştirme düzenini oturtmayı ve tarım arazilerini hızla dönüştürmeyi amaçlamıştır (Ferrando, 2013: 37).

Göç politikası resmi olarak 1925 yılında Tacik Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması ile yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren Garm, Karategin, Kulyab ve Gorno-Badahşan bölgelerinden Kurgantepe'deki Vakş vadisinde kurulacak sulama kanallarında ve pamuk sektöründe çalıştırılmak üzere binlerce kişi göç ettirilmiştir (Bleuer, 2012: 176). İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından yürürlüğe giren dördüncü beş yıllık ekonomik plan ile birlikte binlerce aile dağlık bölgelerden Vakş vadisine pamuk tarlalarında ve kolhozlarda çalıştırılmak üzere zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır (Steinberg, 2011: 127; Ferrando, 2013: 37).

Tacikistan özelinde göç politikasının bir diğer ekonomik nedeni baraj ve rezervuarların inşası olmuştur. Ülkenin yüksek dağlarından aşağıya hızla akan nehirler üzerinde hidroelektrik santraller kurmayı hedefleyen Sovyet plancılar 1950'lerin başında yapımına başlanan ve 1956'da hizmete giren Kayrakkum barajı için 20 köyden 2.400 aileyi (yaklaşık 12.000 kişi) yerinden etmiştir. Tacik gölü olarak bilinen bu barajın suyundan pamuk üretiminde kullanılmak üzere yararlanılmıştır (Sodiqov, 2013: 54). Benzer şekilde 1961-1972 yılları arasında Vakş nehri üzerinde inşa edilen Norak barajı ve hidroelektrik santrali için yakınındaki iki köyden en az 1.000 kadar kişi bu bölgeye yerleştirilmiştir (Sodiqov, 2013: 54). Garm bölgesindeki Vakş nehri üzerinde inşaatına başlanan Rogun barajı içinse

civardaki 62 köyden yaklaşık 30.000 kişi bu amaçla bölgeye getirilmiş ve yerleştirilmiştir (Sodiqov, 2013: 55).

Sovyet yöneticilerinin göç politikasını yürürlüğe koyması yalnızca ekonomik kaygılar nedeniyle olmamıştır. Sovyet yöneticiler göç politikasının hem iç hem dış tehdit olarak algıladıkları bazı konuların çözümünde önemli olabileceği kanısındaydılar. Göç ettirilen halklar “izole” bir yaşam sürüyor oldukları gerekçeyle “şüpheli” görülmekteydiler (Ferrando, 2013: 37). Bu bağlamda uzak bölgelerden ulaşım ve erişimin daha kolay olduğu yerlere göç ettirilen bu kişilerin daha kolay kontrol altında tutulabileceği ve daha istikrarlı bölgeler yaratılabileceği varsayılmıştır (Kassymbekova, 2012: 48).

Göç politikalarının bir diğer önemli nedeni de Tacikistan’ın Afganistan ile komşu olmasıdır. Özellikle ilk yıllarda ülkenin güney sınırının güvence altına alınması amacıyla bu bölgeye nüfus transferi yapılması ve böylelikle bölgenin hem ekonomik açıdan güçlendirilmesi hem de daha güvenli ve istikrarlı olması amaçlanmıştır (Kassymbekova, 2012: 43-44).

Sovyet yönetiminin göç politikaları ile ilgili olarak vurgulanması gereken son nokta çoğu zaman “trajik ve travmatik” bir deneyime yol açmış olmasıdır. Göç ettirilen halklar zor kullanılarak evlerinden çıkarılmış, yeterli gıda ve ulaşım olanağı sağlanmadığı için pek çok kişi yolda hayatını kaybetmiştir. Buna ek olarak yerleştirildikleri bölgelerde de yeterli sayıda ev ve yeterli miktarda gıda ve su olmaması sonucu hayatlarını kaybedenler olmuştur (Kassymbekova, 2012: 52-53). Kimi durularda ise sıtma gibi hastalıkların yaygın oluşu ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği büyük sıkıntı yaratmıştır (Bleuer, 2012: 77). Bazı yazarlara göre kötü planlanmış ve kötü uygulanmış bu politikalar Tacikistan halkı arasındaki bölgesel gerginlikleri ve ayrışmaları körükleyerek 1992 yılında iç savaşın patlak vermesine de yol açmıştır (Sodiqov, 2013: 50).

Demografik yapı ve göç ile ilgili meseleler Tacikistan’daki gündelik yaşam pratiklerini de derinden etkilemektedir. Bu bağlamda bir sonraki kısımda uyuşturucu sorunu, geleneksel Tacik kültürüne yeniden vurgu yapılması ve toplumsal azınlıklar ele alınacaktır.

Uyuşturucu sorunu: Tacikistan’ın Sovyet sonrası dönemdeki günlük yaşam pratiklerini olumsuz etkileyen en temel sosyal sorunlar arasında uyuşturucu bağımlılığı gelmektedir. Ülkenin kanayan sosyal yarası olan bu sorunla etkin bir biçimde mücadele etmek oldukça güçtür. Tacikistan dünyanın en büyük afyon ve eroin üreticisi olan Afganistan ile komşudur. Afganistan’da üretilen uyuşturucu maddeler ulaşım masraflarının düşük olduğu Orta Asya bölgesinden Avrupa pazarlarına ulaştırılmaktadır (Kayani ve Malik, 2015: 45-46). Bu durum özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Afganistan ile Rusya arasında yer

alan Tacikistan'ı doğrudan etkilemektedir. 1990'lardan sonra hem Rusya'da hem Doğu Avrupa'da afyona olan talep en üst noktaya ulaşmıştır. Bu durum özellikle Tacikistan'ın iç savaşa sürüklenmesi ile daha da karmaşıklaşmış ve sorunu daha da büyümüştür. Çatışmanın tarafları Afganistan'da üretilen afyonu kaçak yollarla satarak yeni gelir elde etme yöntemleri geliştirmişlerdir. Her iki tarafın da komutanları ya doğrudan uyuşturucu işine girmiş ya da silah satın almak için dolaylı olarak bu süreçte yer almışlardır.

Tacikistan halkı açısından ülkenin bölgedeki uyuşturucu trafiğinin bir parçası olmasının olumsuz sonuçları sadece iç savaş koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan sorunlarla sınırlı kalmamıştır. Bölgede faaliyet gösteren radikal militan gruplar da gelir elde etmek için uyuşturucu kaçakçılığı yapmaktadır (Kayani ve Malik, 2015: 45-46). Özellikle iç savaşın sona erdiği 1997 yılından itibaren ortaya çıkan uyuşturucu mafyasına mensup kişiler, elde ettikleri paraları aklama yoluna giderek ekonominin yasal sektörlerine de sızmış ve Tacikistan'ın en zengin girişimcileri arasında yer almışlardır.

Tacikistan'da uyuşturucu kaçakçılığı ile mücadele etmek amacıyla 1999 yılında Uyuşturucu Kontrolü Ajansı oluşturulmuştur (Markowitz, 2012: 103). Bu kurum, İçişleri Bakanlığı, Ulusal Güvenlik Komitesi, Devlet Sınır Koruma Komitesi ve Devlet Gelirler ve Vergi Bakanlığı ile ortak çalışmaktadır. Ancak bu kurumlara yeterli kaynak aktarılmamakta, çalışan personele yeterli eğitim verilmemekte ve aralarındaki iletişim ve iş birliği etkin bir biçimde sağlanamamaktadır. Buna ek olarak Uyuşturucu Kontrolü Ajansı başta olmak üzere üst düzey siyasetçilerin, askerlerin ve polislerin de uyuşturucu kaçakçılığının bir parçası oldukları ve kişisel kazanç elde etmek için suça göz yumdukları da dile getirilmektedir (De Danieli, 2013: 146-147; Markowitz, 2012: 103).

Geleneksel Tacik kültürü: Tacikistan Sovyet döneminde yaşadığı modernleşme deneyimine rağmen daha önceki yüzyıllardan beri var olan geleneksel dokuyu ve toplumsal adetleri bugün de önemli ölçüde korumaktadır.⁴⁵ Bu bağlamda belirtilmesi gereken en temel etkenlerden biri aşiret bağlarının hala önemli olmasıdır. Siyasal ve sosyal ağları, aile ilişkilerini ve yerel aidiyetleri etkileyen aşiretler tüm ülkede varlıklarını sürdürmeye devam etmektedir (Tunçer-Kılavuz, 2014: 68).

Tacik kültüründe bireyler toplumun bir parçası olarak görülürler ve bireysellik fazla kabul gören bir tutum değildir (Goziev, 2015: 27). Tacikler tarihleri boyunca hep topluluk içinde ve bir arada yaşamışlardır ve bu onların yaşam tarzı olmuştur (Goziev, 2015: 31). Bu bağlamda örneğin geniş ve geleneksel yapıda aileler Tacik kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Özellikle kırsal alanlarda erkek

45 Tacik kültürü ve gelenekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Goziev 2015.

evlatlar eşleri ve çocuklarıyla anne ve babalarının evinde kalmaya devam etmektedirler. Kimi durumlarda erkek evlat başka bir yerde yaşasa bile eşi ve çocukları günün büyük bir kısmını kayınvalide ve kayınpederin evinde geçirir ve ev işlerine yardım ederler (Goziev, 2015: 38).

Tacik toplumunda hem aile içinde hem de sosyal yaşamda yaşa bağlı hiyerarşik bir yapı vardır. Yaşça büyük olanlara (örneğin büyük abla ve ağabeyler, anne babalar, büyükanne ve büyükbabalar) saygı ve sorgusuz sualsiz itaat gerekli görülmektedir (Goziev, 2015: 39). Bu yapı Tacik toplumsal yaşamının en önemli birimlerinden olan mahallelerde de kendini göstermektedir. Geleneksel bir sosyal kurum olan mahalleler, mahalle sakinlerinden oluşan bir grup insanın kültürel değerlerinin korunduğu ve etkisi yaşamın tüm alanlarında ve evrelerinde görülen önemli yapılardır (Goziev, 2015: 1). Mahalleler, sakinlerinin düzenli aralıklarla bir araya gelerek tüm yerel problemlerini tartışıp çözüme kavuşturuldukları mekanlardır (Goziev, 2015: 51). Yazılı olmayan kurallara ve davranış biçimlerine sahip olan bu yapılar, Sovyet öncesi dönemden itibaren var olan sosyal birimlerdir ve varlıklarını Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde de sürdürmüşlerdir (Goziev, 2015: 1). Düğün ve cenaze gibi önemli olaylarda komşu mahallelerin de devreye girmesi ile bu toplumsal ağ daha da genişlemekte ve varlığını sağlamlaştırmaktadır (Goziev, 2015: 68). Mahalleler, mahalle sakinleri tarafından seçilen “mahalle reisi” tarafından yönetilirler. Saygınlığa sahip olan bu kişi hem mahalle içindeki çatışmaları çözmesi hem de mahalle ile yerel hükümet arasında arabuluculuk yapması beklenen bir liderdir (Goziev, 2015: 45; 79).

Bu geleneksel yapının korunması ve bağımsızlıktan sonraki süreçte kimi durumlarda daha fazla vurgulanması kadınların gündelik yaşam pratikleri üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Tacikistan'da kadınların genel durumunda ve kadın haklarında belirgin bir kötüye gidiş yaşanmaktadır. Kadınlar toplumsal yaşamın her alanında zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Yasaların kadınlara tanıdığı haklar bağlamında Sovyet döneminin mirası büyük ölçüde korunmaya devam etse bile uygulamada kadınların bu haklardan yararlanma olanakları önemli ölçüde azalmıştır. Örneğin boşanma ile ilgili yasalar oldukça eşitlikçi ve özgürlükçü olsa bile fiili durumda yargıçlar ve polis memurları bu yasaları uygulama konusunda kadınlara engel çıkarmaktadırlar. Yargıçlar kadınları boşanma davası açmaktan vazgeçirmeye çalışmakta ve yasal olarak tanınmayan dini nikaha ilişkin düzenlemeleri esnek bir biçimde uygulamaktadırlar. Polis memurları ise gerekli soruşturmaları yapmayı reddederek kadınların işini zorlaştırmaktadırlar (Wilson, 2017: 298).

Sovyet sonrası dönemde Tacikistan'da kadınların karşılaştığı bir diğer zorluk da özellikle büyük şehirlerde işgücü piyasasına katılmak ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Sovyet zamanında izlenen ve kadın istihdamını destekleyen politikalar

yavaş yavaş terk edilmiş ve bu durum ekonomik sıkıntılarla birleşerek kadınların iş olanaklarını ciddi şekilde daraltmıştır. Kadınların büyük bir kısmı ev içine itilmiş, ev işleri ile ailedeki yaşlıların ve çocukların bakımı gibi gelir getirmeyen alanlarda çalışmak zorunda kalmışlardır (Meurs ve Slavcheska, 2014: 791). Buna ek olarak meslek sahibi kadınların statüsünde de düşüşler yaşanmaktadır. Erkeklerle oranla ciddi ölçüde daha az kazanan kadınların yalnızca çok az bir kısmı özel sektörde ve kamu sektöründe yönetici konumundadır (Kataeva ve DeYoung, 2017: 247). Çalışanların %40'ına yakınının kadın olduğu akademisyenlik gibi alanlarda dahi kadınların üst düzey görevlerde istihdam edilmediği görülmektedir. Ülkedeki 38 üniversitenin yalnızca iki tanesinde kadın rektör görev yapmaktadır (Kataeva ve DeYoung, 2017: 249).

Kırsal alanlarda da kadınların iş olanakları oldukça sınırlıdır. Bu bölgelerde kadınlar daha çok pamuk sektöründe istihdam edilmektedir (Meurs ve Slavcheska, 2014: 791). Ancak çocuk bakımı görevi olmayan yaşlı kadınlar kazanç sağlama bakımından biraz daha avantajlı konumdadırlar. Bu bağlamda bu yaş grubundaki kadınların gıda ve el işi ürünlerin satışı gibi işlerde çalışmakta oldukları gözlemlenmektedir (Molesworth vd., 2017: 6).

Kadınların sorun yaşadığı bir diğer alan da eğitimidir. Bu sorun iş olanakları ile ilgili yaşanan sıkıntıları daha da artırma potansiyelini taşımaktadır. Daha önce de vurgulandığı gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından kız çocuklarının okula devam etme oranında düşüş görülmektedir. Bu durumun ileride kadın istihdamını daha da olumsuz yönde etkileyeceği dile getirilmektedir (Meurs ve Slavcheska, 2014: 788).

Tacikistan hükümeti kız çocuklarının lise ve üniversite eğitimlerine devam etmesini sağlamaya yönelik bazı yasalar çıkarmış ve politikalar geliştirmişse de bu çabalar sınırlı kalmıştır. Bunu temel nedeninin Sovyet sonrası dönemde belirginleşen geleneksel yapıya dönüş eğilimi olduğu dile getirilmektedir (Kataeva ve DeYoung, 2017: 258). Bu bağlamda sıkıntı yaratacak bir diğer potansiyel sorun bu geleneksel yapının kadınların kendileri tarafından da içselleştirilmiş ve benimsenmiş olmasıdır. Bu bağlamda kadınlar aile içi şiddete maruz kalsalar bile eş ve/veya anne olarak toplumsal cinsiyete dayalı rollerini giderek daha fazla kabul etmiş görünmektedir (Wilson, 2017: 300). Bu çerçevede Duşanbe'de seküler eğitim alan üniversite öğrencisi kızların bile aile, gelenek ve din konularında bu tutumu benimsedikleri dile getirilmiştir (Commercio, 2015: 530).

Kadınlarla ilgili vurgulanması gereken son nokta Sovyet sonrası dönemde yaşananların ekonomik sorunlarla doğrudan ilişkili olduğudur. Bu bağlamda bağımsızlığın hemen ardından patlak veren iç savaş hem ekonomik zorlukları ve

yoksulluğu artırmış hem de kadın-erkek oranında dengesizlik yaratmıştır (Cleuziou, 2016: 79). Kocalarını savaşta kaybeden kadınlar daha savunmasız konuma düşmüşler ve korunma amacıyla ikinci veya üçüncü eş olmayı kabul etmek durumunda kalmışlardır (Cleuziou, 2016: 76). Yasalar izin vermese de çokeşlilik Tacik toplumunda giderek yaygınlaşmıştır.

Bu çerçevede belirtilmesi gereken son nokta ülkede faaliyet gösteren İslamcı grupların daha iyi maddi koşullar sağlayarak kadınları kendi saflarına çekmekte olduklarıdır. Bu durum daha önce sözü edilen İslami radikalleşme ile birleşince sorun daha da karmaşıklaşmaktadır.

Toplumsal azınlıklar: Sovyet sonrası dönemde ülkedeki azınlıkların genel durumu ile ilgili olarak yaşanan bazı sıkıntılar da önemli sosyal sorunlar arasında yer almaktadır. Bağımsızlık ile birlikte devlet başkanı Rahman'ın uygulamaya koyduğu ulus inşası süreci azınlıkların durumunu zorlaştırmaktadır (Dagiev, 2014: 6). Özellikle kamu sektöründe iş bulabilmek azınlıklar için daha zor hale gelmiştir. Bu durum en çok sayıları bir milyon civarında olan Özbekleri etkilemektedir (Dagiev, 2014: 6). Etnik ve dilsel özellikler açısından farklı olsalar bile en az 500 yıllık bir süre boyunca iç içe yaşamının getirdiği bir karşılıklı asimilasyon nedeniyle bu iki halkı birbirinden ayırtırmak güçleşmiştir (Mastikbekov, 2014: 85). İç savaş sırasında genellikle hükümetin yanında yer alan Özbekler savaştan sonra Rahman yönetimi tarafından dışlanmış ve kenara itilmişlerdir (Hierman ve Nebkaktshoev, 2014: 346). Bugün Tacikistan'da yaşayan Özbeklerin hem kendilerinin hem de çocuklarının kimliğini resmi olarak Tacik'ten Özbek'e çevirmek için rüşvet veren Özbeklerin sayısı az değildir (Hierman, 2015: 530).

Tacikistan'daki politikalarından olumsuz etkilenen bir başka grup da ülkedeki sayıları artık epey düşmüş olan Ruslardır. Bağımsızlığın ardından gelen ilk on yıl içinde Rusların ve Rusçanın etkisi giderek azalmıştır. 2000'li yılların başına geldiğinde ülkedeki Rusça eğitim veren okulların sayısı 90'dan 30'a düşmüş, hem Rusça hem Tacikçe eğitim veren okulların sayısı ise üçte bir oranında azalmıştır. Bu dönemde Tacikistan'daki öğrencilerin yalnızca %1'i Rusça eğitim alabilmekteydi (Malashenko, 2013: 29-30).

Ruslarla ilgili bir diğer mesele de çifte vatandaşlıktır. Rusya, Tacikistan ile arasında çifte vatandaşlık anlaşması olan tek ülkedir. Ancak 2014 yılında çıkarılan bir yasa ile yabancı ülke vatandaşlarının hükümette ve güvenlik kurumlarında çalışmaları yasaklanmıştır. 2017 yılının Nisan ayında çıkarılan bir başka yasada ise kamu sektörü çalışanlarının çifte vatandaşlığa sahip olmaları durumunda bunu bildirmeleri zorunluluğu getirilmiş, bu zorunluluğa uymayanlara 1000 ile 1500 somoni arası cezai yaptırım uygulanması karara bağlanmıştır. Aynı yılın Haziran

ayında 30 kadar Merkez Bankası çalışanı çifte vatandaşlığa sahip oldukları gerekçesiyle işten çıkarılmıştır.⁴⁶

Ancak Tacikistan'daki azınlıklarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken belki de en önemli etnik grup Badahşanlı, Parmiri/Pamirli ya da İsmaili olarak adlandırılan gruptur. Ülke nüfusunun yaklaşık %3,3'ünü oluşturmakta olan bu halk (Dagiev, 2014: 93; Mastikbekov, 2014: 16) Tacikistan'ın doğu bölgesinde yer alan ve ülke topraklarının neredeyse yarısına yakının kapsayan Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır (Mastikbekov, 2014: 16).⁴⁷

İsmaililerin tarihini 8. yüzyıla kadar dayandırmak mümkündür. Bu tarihte İslam dünyasını bölen, imamlık görevinin kimin hakkı olduğuna ilişkin yaşanan ve Şiiğin ortaya çıkması ile sonuçlanan ayrışma sonucu İsmaililer, bugün dünya genelinde On İkciler olarak bilinen en büyük Şii grubun ardından ikinci sırada yer almaktadırlar (Mastikbekov, 2014: 23; Steinberg, 2011: 9). 10. yüzyıldan itibaren kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını, güney Avrupa'yı ve Batı Asya'yı da içine alan Fatımi İmparatorluğunu kuran ve Kahire şehrini inşa eden Pamiriler (Steinberg, 2011: 9) bugün Kuzey Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika'da 25 farklı ülkeye dağılmış durumdadırlar (Steinberg, 2011: 9; Mastikbekov, 2014: 23).⁴⁸

Ancak İsmaililerin Badahşan bölgesine yerleşmeleri 11. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır (Mastikbekov, 2014: 18). Bölgenin Gorno-Badahşan olarak adlandırılması Rus İmparatorluğunun egemenliğine girmesinden sonradır. Bu bağlamda Badahşan bölgesinin yakın tarihinin başladığı yıl olarak kabul edilen 1895 yılı önemlidir. Bu tarihte bölgeye yönelik olarak 12 yıl boyunca aralıksız devam eden Afgan saldırıları son bulmuş ve dönemin bölgede egemenlik kurmuş iki büyük imparatorluğu olan Rusya ve İngiltere, Badahşan'ın sınırlarını resmi olarak belirlemişlerdir. Aynı yıl Pamir halkının siyasal ve dini liderleri gönüllü olarak Rus İmparatorluğuna katılmayı kabul etmişlerdir (Mastikbekov, 2014: 19). Bolşevik Devrimi'nin ardından bu bölge 1925 yılında kurulan Tacik Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi olarak adlandırılmıştır (Tunçer-Kılavuz, 2014: 53).

İslamiyet'in gelmesinden önceki dönemde Badahşan bölgesinde ateşe tapma geleneğine ek olarak Budizm ve Zerdüştlük de yaygındı (Mastikbekov, 2014:

46 "Tajikistan Wages War on Dual-Citizenship Holders", 7 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83891> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

47 Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi bölge doğu ve kuzeydoğuda Çin ve Kırgızistan'la, güneyde ise Afganistan'la komşudur, başkenti Horog'dur.

48 Bu ülkeler arasında (Tacikistan dışında) Pakistan, Hindistan, Çin, Afganistan, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri, Kenya, Tanzanya, Kanada, Amerika, İngiltere, Fransa, İsviçre ve Portekiz de bulunmaktadır (Steinberg 2011: 9).

18). Ayrıca İsmaililerin “sinkretik” ve “eklektik” bir din anlayışı geliştirdikleri de belirtilmektedir. Kuran’ı ve İslami düşünceyi temel almasına rağmen İsmaililerin inancında Hinduizm, Zerdüştlük ve Gnostik Neoplatonizm gibi başka inanç sistemlerinden öğeler de yer almaktadır (Steinberg, 2011: 10).

İsmaililerin etnisite, ulus ve ülke bağlarından çok din ile tanımlandığı ve ayrıştığı öne sürülmektedir (Steinberg, 2011: 1). Buna rağmen genelde seküler, liberal ve modern görüşleri benimseme eğiliminde olan İsmaililer (Steinberg, 2011: 76) “cemaathane” olarak bilinen yerlerde kadın erkek bir arda dua ederler (Steinberg, 2011: 10). Ayrıca İsmaili kadınlarının yüzlerini peçe ile kapatma zorunluluğu da yoktur (Steinberg, 2011: 11).

İsmaili inancının en beliğin ve ayırt edici özelliklerinden birinin “İmamlık” olduğu belirtilmektedir (Mastikbekov, 2014: 24). İmamın Ehl-i Beyt’ten olması zorunluluğu vardır. Dolayısıyla bu makam babadan oğula geçer ve bir sonraki imamı belirleme yetkisi bir önceki imama aittir (Mastikbekov, 2014: 30). İmamın dinin anlamını yorumlama yetkisine sahip tek kişi olduğuna inanılır (Steinberg, 2011: 33). Modern dünyanın ve Kuran’ın yorumlanması da imamın görevleri arasındadır. Her devirde zamana, mekâna ve koşullara göre belirlenecek olan doğru yolu İmamın gösterdiği düşünülür. Dolayısıyla İsmaililer İmamlarının dediklerini yorumlamadan ve eleştirmeden kabul ederler (Mastikbekov, 2014: 130).

Badahşanlı İsmaililerin İmama duydukları bu derin bağlılık nedeniyle tarihleri boyunca inançlarını kaybetmemiş oldukları öne sürülmüştür. Bu bağlamda örneğin 1920’li ve 1930’lu yıllarda İmamın Badahşan halkına Sovyet hükümetine uymayı öğütlediği, bunu büyük yarar sağlayacağı ama aynı zamanda bu sistemin kısa bir süre içinde yok olacağı uyarısında bulunduğu da belirtilmektedir (Mastikbekov, 2014: 149).

İsmaili halkının Ağa Han olarak bilinen imamı aynı zamanda siyasal, toplumsal ve manevi lider olarak kabul edilir. Allah’ın ışığını (“Nurullah”) taşıdığına inanılan Ağa Han kutsal bir kişi olarak kabul edilmez ancak İsmaili halkı için uygun olan davranış biçimlerine ve inanç esaslarına ilişkin düzeli olarak fermanlar yayınlar (Steinberg, 2011: 10-11).

İsmaililerle ve Ağa Han ile ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir nokta tüm dünyadaki İsmaili halklarına yardımcı olmak amacıyla faaliyet gösteren Ağa Han kurumlarıdır. Ağa Han Vakfı, Ağa Han Kalkınma Ağı, Ağa Han Eğitim Hizmetleri ve Ağa Han Sağlık Hizmetleri gibi kurumlar aracılığıyla İsmaili halklarının sağlık, eğitim, kültürel ve ekonomik gelişme alanlarında daha iyi bir noktaya getirilmesi amaçlanmaktadır (Steinberg, 2011: 11).

Tüm bu özellikleri nedeniyle Taciklerden ayrı olan ve kendilerini Tacik olarak kabul etmeyen İsmaili halkı Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar oldukça barışçıl bir yaşam sürmüştür (Mastikbekov, 2014: 22). Ancak 1992 yılında Gorno-Badahşan Özerk Bölgesi'nin merkezî hükümetin izni olmadan kendisini bir özerk cumhuriyet olarak ilan etmesi bağımsızlığa doğru atılmış bir adım olarak algılanmış ve tehdit kabul edilmiştir (Mastikbekov, 2014: 119). İç savaşın başlamasıyla birlikte merkezî hükümetin Badahşan bölgesine yönelik tutumu İsmaililer için büyük sıkıntı yaratmıştır. Hükümetin bölgeye yönelik malzeme tedarik hatlarını kesmesi sonucu halk Tacikistan'ın geri kalan bölgeleri ile bağlantı kuramamış ve açlık sınırına yaklaşmıştır (Steinberg, 2011: 130). Öte yandan başkent Duşanbe'de yaşayan İsmaili halkı 1992 yılı sonları ile 1993'ün başlarına kadarki sürede en zor dönemlerini geçirmişlerdir. Bu dönemde İsmaililerin pek çoğu can güvenliği için Pamir bölgesi ya da Rusya ve Afganistan gibi diğer ülkelere kaçmışlardır. Genelde geride bıraktıkları evleri soyulan, yıkılan, ya da gasp edilen İsmaililerden kaçamayanları ya öldürülmüş ya da komşuları tarafından saklanmışlardır (Mastikbekov, 2014: 22). Ancak Mayıs 1993'ten itibaren Tacikistan hükümeti Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) desteğiyle Badahşanlıların tekrar Duşanbe'ye dönmeleri için gerekli önlemleri almaya başlamıştır. İç savaşın en kanlı döneminde ülkeden ayrılan Ruslar, Almanlar ve Yahudilerin ardından yaşanan kalifiye eleman sıkıntısı da görece daha iyi eğitilmiş olan İsmaililere olan ihtiyacın artmasına yol açmıştır (Mastikbekov, 2014: 119).

BAĞIMSIZLIK SONRASI EKONOMİK DÖNÜŞÜM

Tacikistan ekonomisi sınırlı bir kapasiteye sahip, zayıf ve dış etkilere açık bir yapıdadır. Hem kırsal alanlarda hem kentlerde ekonomik gelişme potansiyelinin az olduğu belirtilmektedir. Bunun temel nedeni ülkenin doğal kaynaklar açısından zengin olmayışı ve var olan kısıtlı kaynaklardan da yeterince yararlanamıyor olmasıdır (Bliss, 2013: 89). Tacikistan ekonomisi büyük ölçüde ihracat ve ithalata dayalı bir yapıya sahiptir. Gayri safi milli hasılanın %65'i ithalat, %19'u ihracat ürünlerinden gelmektedir. Tacikistan'ın başlıca ihracat ürünleri en büyük paya sahip olan alüminyumun yanı sıra pamuk ve altından oluşmaktadır (IMF 2016: 7).

Bu bağlamda 1975 yılında Tursunzade şehrinin biraz dışında üretime başlamış olan Tacikistan Alüminyum Şirketi (TALCO) önem arz etmektedir. Tümüyle devlete ait olan bu şirket tek başına ülkenin alüminyum ihracatının %60'ını gerçekleştirmekte ve ulusal gelirin %20'sini üretmektedir. 12000 işçinin istihdam edildiği TALCO bugün dünyanın dördüncü en büyük alüminyum ergiten şirkettir (Heathershaw, 2013: 187).

Tacikistan elektrik üretimi açısından da önemli bir potansiyele sahiptir. Orta Asya bölgesinin en büyük iki ırmağı olan Amuderya ile Sırderya Tacikistan ve Kırgızistan'ın dağlık bölgelerinde doğmaktadır (Malashenko, 2013: 39). Tacikistan su kaynaklarının bolluğu açısından dünya sıralamasında 8. sırada yer almaktadır. Bu durum ülke ekonomisine büyük kazanç sağlayabilecek bir hidroelektrik potansiyele işaret etmektedir. Tacikistan'ın saatte 527 kilovat elektrik üretebilecek kapasiteye sahip olduğu ancak bunun yalnızca %5'inin kullanılabilirdiği belirtilmektedir (Malashenko, 2013: 156). Öte yandan Sovyet döneminde Tacikistan'ın bağımsız bir ekonomiye sahip olmayışı ve Kırgızistan ile Özbekistan'a coğrafi olarak yakınlığı nedeniyle elektrik ve yakıt değiş tokuşunda bulunmasının da bu durumu etkilediği öne sürülebilir (Krishnaswamy, 2003: 97). Her biri Sovyet ekonomisinin bir parçasını oluşturan bu üç birlik cumhuriyeti kendi ekonomik öncelikleri doğrultusunda hareket edememiş ve sahip oldukları doğal kaynakları Sovyet ekonomisinin merkezden belirlenen hedefleri doğrultusunda kullanmak durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda Tacikistan'ın Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gelen süreçte kendi ulusal çıkarlarını diğer iki ülkeden tümüyle bağımsız bir yol izleyerek gözetmesi altyapısal nedenlerle güç olmuştur.⁴⁹

Geleneksel bir yapıya sahip olan Tacikistan ekonomisinde endüstri sektörü gelişmemiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde de bu konuda önemli bir değişiklik olmamıştır. Örneğin 2003 yılında bu sektör iş yaratmada yetersiz kalmış, işgücünün yalnızca %10'u sanayi sektörü tarafından istihdam edilmiştir (Bliss, 2013: 91). Bu durumun yıllar içerisinde fazla değişmediği açıktır. 2016 yılındaki dünya sıralamasında sanayi sektöründe çalışan işgücü oranı Tacikistan için %10,6 olarak verilmiştir.⁵⁰ Öte yandan tarım, ülke ekonomisinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Hoffman, 2016: 461). Tarım sektörü hem gayri safi milli hasıla içindeki payı hem de istihdama katkısı ile en önemli sektörler arasında yer almaktadır (Bobokhonov vd., 2017: 678). 2018 yılı verilerine göre Tacikistan'daki işgücünün %53'ü tarım sektöründen elde edilmektedir.⁵¹

Buna rağmen Tacikistan tarım üretimi açısından çok elverişli koşullara sahip değildir. Ülkenin %93'ü dağlarla kaplıdır ve ekilebilir tarım arazisinin yalnızca %6 ila 7 arasında olduğu belirtilmektedir (Mastikbekov, 2014: 16; Bobokhonov vd., 2017: 681). Ülkedeki tarım üretiminin artan nüfusu beslemeye yetmediği, bu nedenle Tacikistan'ın tahıl, un, süt ve et ürünleri, sebze, sıvıyağ, şeker, kahve ve

49 Bu bağlamda Tacik yönetiminin Rogun barajının inşasına yönelik olarak attığı adımlar önemlidir. Rogun ile ilgili ayrıntılı bilgi daha sonra verilecektir.

50 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

51 <https://www.usaid.gov/tajikistan/agriculture-and-food-security> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

çay gibi maddeleri ithal etmek durumunda kaldığı belirtilmektedir (Bobokhonov vd., 2017: 681). Bu durum ülkeyi dış pazarlara ve bu pazarlardaki fiyatlara bağımlı kılmaktadır (Bobokhonov vd., 2017: 687).

Tacikistan ekonomisinin genel özelliklerinin ve bağımsızlık sonrası dönemde karşılaştığı sorunların daha iyi anlaşılması için ülkenin Sovyet dönemindeki ekonomik koşullarına da değinmek gerekir. 1991'den bu yana bazı değişiklikler ve dönüşümler yaşanmışsa da Tacik ekonomisi bugün hala Sovyet döneminin izlerini taşımaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi Sovyet ekonomik modeli Tacik SSC'nin bağımsız bir ekonomiye sahip olmasına olanak tanımayan bir yapıdaydı. Ülkedeki planlı ekonomi sanayileşme ve ekonomik kalkınmaya öncelik tanımış ve sosyal altyapı yatırımlarına büyük önem vermiştir. Orta Asya cumhuriyetleri, özellikle Çin, Pakistan ve Afganistan gibi komşu ülkelerle kıyaslandığında, Sovyet döneminde önemli bir refah düzeyine ulaşmışlardır. Bölgedeki en yoksul Orta Asya cumhuriyeti olmasına rağmen Tacikistan bile bu ülkeleri refah düzeyi açısından %100'e varan oranlarda geride bırakmıştır (Bliss, 2013: 94).

Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Tacikistan Sovyet döneminde sürekli olarak merkezî bütçeden desteklenmiştir. Özellikle 1950'li yıllardan itibaren gerçekleştirilen önemli altyapı yatırımları Sovyet bütçesinden ayrılan paralarla hayata geçirilmiştir. Uzak köylere ve en yüksek dağlık bölgelere kadar uzanan bu yatırımlara ek olarak, Tacik halkı eğitim ve sağlık hizmetlerinden de parasız yararlanma fırsatı bulmuştur. Sert geçen kış aylarında ailelere devlet çiftlikleri tarafından çok düşük fiyatla büyük miktarlarda kömür verilmiş, okullarda bedava yemek ve okul öncesi eğitim olanakları halka sunulmuştur (Bliss, 2013: 91).

Tüm bu hizmetlere alışmış olan Tacik halkı 1985-1991 yılları arasında gerçekleştirilen bazı ekonomik reformlar sonucu sıkıntı yaşamıştır. Görece istikrarlı bir yaşamdan, büyüyen bir ekonomiden, yaygın sosyal hizmetlerden ve yükselen eğitim düzeyinden memnun olan Tacikler perestrojka ile birlikte olumsuz ekonomik deneyimler yaşamaya başlamışlardır (Scarborough, 2016: 442). 1985-1990 arası dönemde ekonomideki gelişme ve büyüme sonra ermiş, Tacikistan'a diğer cumhuriyetlerden gönderilen hammadde ve mamul ürünlerin girişi kesilmiş, işsizlik ve enflasyon artmış, reel gelirler düşmüştür (Scarborough, 2016: 455). 1991 yılına gelindiğinde ülkenin ekonomik açıdan tümü ile çöküntüye uğradığı ve fiyatlarda gerçekleştirilen reformlar sonucu Tacikistan vatandaşlarının büyük bir kısmının temel tüketim maddelerini alamayacak duruma düştüğü belirtilmiştir (Scarborough, 2016: 447).

Gorbaçov döneminde uygulanan ekonomik reformların Tacik SSC için ağır bir bedeli olduğu dile getirilse de Sovyetler Birliği'nin dağılması Tacikistan üze-

rinde daha da olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu süreçte ülkede ekonomik durgunluk başlamıştır (Malashenko 2013: 156). Merkezî bütçeden gelen tüm sübvansiyonların aniden kesilmesi büyük bir sorun yaratmıştır (Hoffman, 2016: 461). Bağımsızlığın hemen ardından ekonomi çökmüş ve tüm sektörlerde büyük bir gerileme yaşanmıştır. 1992 yılında devlet tümü ile iflas etmiş ve halkın dayanıp güvenilebileceği hiçbir yer kalmamıştır (Bliss, 2013: 91).

Tüm bu olumsuz gelişmelere ek olarak 1992 yılının yaz aylarında başlayan kanlı iç savaş durumu çok daha vahim bir hale getirmiştir (Malashenko 2013: 156). Ülkenin ekonomik altyapısına, kalifiye işgücüne ve üretimine zarar veren bu gelişme, zaten yoksul olan ülkenin iyice zor duruma düşmesine neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde ülke ekonomisi derin bir krize sürüklenmiştir (Goziev, 2015: 138).

Ancak iç savaşın sona ermesinin ardından Tacikistan hükümeti ekonomide düzelme ve canlanma sağlamak amacıyla bazı reformları yürürlüğe koymuştur. Özellikle vurgulanması gereken nokta uluslararası ticaret politikasında yapılan değişikliktir. Bu değişiklik ile tarım sektöründe devlet müdahalesi büyük ölçüde kaldırılmış ve ticaret serbestleşmiştir (Bobokhonov vd. 2017: 681). Savaş sonrası oluşan istikrar ortamı özellikle 2000’li yıllardan itibaren ulusal ekonominin gelişmesine, ekonomik reformların yaygınlaşmasına ve yoksulluğun azaltılması yönünde önemli adımların atılmasına olanak sağlamıştır. Savaş sona erdiğinde %81 olan yoksulluk oranı 2003 yılında %64’e gerilemiştir (Goziev, 2015: 38). 2009 yılında %47’ye düşen bu oran, 2012-2016 yılları arasında %30,3’e kadar düşmüştür.⁵²

Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen Tacikistan dünyanın en yoksul ülkeleri arasında yer almaya devam etmektedir (Bliss, 2013: 89). Yaşam koşulları açısından ülkedeki insanların çoğunun durumu iyi değildir. 2008 yılında gayri safi milli hasılanın 1991 yılındakinin yarısından az olduğu belirtilmektedir (Bliss, 2013: 91). Tacikistan halkının büyük bir kısmı harcanabilir gelirin %75’inden fazlasını yiyeceğe ayırmaktadır.⁵³ Özellikle olumsuz etkilenen kesimler arasında kırsal bölgelerde yaşayanlar, yaşlılar ve çok çocuklu aileler gelmektedir (Bliss 2013: 106). Emekli kesimler, evin geçiminin kadınlar tarafından sağlandığı aileler ve uzak dağlık bölgelerde yaşayan kişiler de bağımsızlıktan bu yana yoksulluk çekmektedirler (Bliss, 2013: 92).

52 <http://www.worldbank.org/en/country/tajikistan/overview> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2016).

53 “Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely”, 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

Tacikistan'ın bölgeleri arasında görülen sanayileşme ve kentleşme oranları arasındaki farklılık, yoksulluk oranları arasındaki farklılık ile paralellik göstermektedir. Yoksul hane halklarının en az görüldüğü yer ekonomik açıdan en gelişmiş olan Duşanbe ile Soğd bölgesidir. Gorno-Badahşan ve Hatlon ise istikrarlı bir biçimde ülke ortalamasının üzerinde yoksulluk oranlarına sahiptir. 2015-2016 yıllarında kırsal kesimlerdeki yoksulluk oranı kentsel kesimlere göre %10 daha fazla seyretmiştir.⁵⁴

Yoksulluğun ülke halkı açısından ekonomik sıkıntılara ek olarak pek çok sosyal sorunu da beraberinde getirdiği belirtilmelidir. Uyuşturucu kullanımında artış, HIV/AIDS oranlarında yükselme, fuhuş sektörünün yaygınlaşması ve kadın ve çocukların insan kaçakçılarının kurbanı olması bu sorunlar arasında en başta gelmektedir (Bliss, 2013: 92). Buna ek olarak çocuk işçi sayısının çok yüksek olduğu tahmin edilmektedir (Akilova, 2017: 232). Bağımsızlıktan önceki dönemlerde çocuklar, yaşlarına uygun olması koşuluyla hem evdeki hem de pamuk hasadı zamanında olduğu gibi ev dışındaki işlere yardım etmekteydi (Akilova, 2017: 233). Bu tür bir yardımın Tacik toplumsal kültürünün bir parçası olduğu da dile getirilmiştir (Akilova, 2017: 238). Ancak bu dönemde 14 yaş altı çocukların ücretli işlerde çalıştırılması kesinlikle yasaklanmış durumdaydı (Akilova, 2017: 233).

Tacikistan'daki yoksulluğun toplumun bütün kesimlerini etkileyen en belirgin göstergelerinden bir diğeri de daha önce de değinilmiş olan göç meselesidir. Ülke dışına göç eden her 10 kişiden 9'unun göçmen işçi olduğu belirtilmektedir. Ailelerin %40'ında iki veya daha fazla aile bireyi bu şekilde ülke dışındadır (Betti ve Lundgren, 2012: 395). Bu kişilerin çoğu mevsimlik işçi olarak inşaat sektörü, ticaret ve hizmet sektöründe kalifiye olmayan işlerde istihdam edilmektedir (Gang vd., 2017). Göç eden işçilerin büyük çoğunluğu Rusya'ya gitmektedir (Malashenko, 2013: 161; Bliss 2013: 106). Resmî olmayan istatistiklere göre Rusya'da bir milyon civarında Tacik göçmen işçi vardır. Ancak Avrupa ülkeleri ile diğer Asya ülkelerine de göç gerçekleşmektedir (Goziev, 2015: 67).⁵⁵

Resmî verilere göre mevsimlik iş bulma amacıyla her yıl 500.000'e yakın Tacikistan vatandaşı ülke dışına çıkmaktadır (Goziev, 2015: 67). Bu kişilerin eziçi çoğunluğu (%93,5'i) erkeklerden oluşmaktadır. %76,4'ü kırsal kesimden olan

54 “Tajikistan: Strong Growth with a Challenging Outlook, Country Economic Update”, Spring 2017 World Bank Group <http://pubdocs.worldbank.org/en/543471500543123667/ECA2017-TJK-003.pdf> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

55 Bu noktada ülke içinde savaştan etkilenen bölgelerden daha istikrarlı olan başka bölgelere göç yaşanmış olduğu da vurgulanmalıdır. İç göçün de Tacikistan için normal bir olgu haline geldiği belirtilmiştir (Goziev 2015: 66).

bu kişilerin %64,36'sının lise ve/veya üniversite eğitimi olmadığı belirtilmektedir (Gang vd., 2017).

Göçmen işçilerin kazandıkları parayı ailelerine havale yolu ile göndermeleri bu ailelerin gelir düzeyini önemli ölçüde yükseltmektedir (Betti ve Lundgren, 2012: 406). Ancak bu paranın yalnızca aileler açısından değil, Tacikistan ekonomisinin büyümesine katkıda bulunması açısından da önemli olduğu belirtilmektedir (Betti ve Lundgren, 2012: 395; Hoffman 2016: 464). 2012 yılında Tacikistan göçmen işçilerin gönderdiği havalelere en bağımlı olan ülkeler arasında dünyada ilk sırada yer almaktaydı (Gang vd., 2017). 2013 yılında bu şekilde elde edilen paranın ülkenin ulusal gelirinin yaklaşık yarısına denk geldiği dile getirilmiştir (IMF, 2016: 7). Yollanan paraların çoğu gıda ve diğer temel ihtiyaçlar ile düşük törenleri gibi kutlamalara harcanmaktadır (Gang vd., 2017).

Ancak son yıllarda Rusya'nın Tacik göçmenlere yönelik bazı kısıtlamalar getirmesi bu konuda olumsuz gelişmelere yol açmıştır. 2013 yılında bu ülkede çalışan Tacik işçilerin memleketlerine yolladığı toplam para 4 milyar dolar civarındayken 2016 yılında bu rakam 2 milyar dolara gerilemiştir.⁵⁶

Göç ile ilgili olarak vurgulanması gereken son nokta yalnızca kalifiye olmayan işçilerin değil, Tacikistan'ın en eğitilmiş kesimlerinin de başka ülkelere gitme eğiliminde olmasıdır. 2016 yılında 14.000 Tacik ailenin Rusya'ya oturma başvurusunda bulunduğu belirtilmiştir. 2014 yılında 10.000, 2015 yılında ise 13.000 olan bu sayı, beyin göçünün boyutlarını gözler önüne sermektedir. 2015 yılında 1.200, 2016 yılında ise 1.850 aileye Rusya'da oturma izni verilmiştir. Rusya içişleri bakanlığı sözcüsü Vladislav Makareviç'e göre kabul edilme kriterleri arasında eğitim düzeyi ve iş deneyimi en üst sırada yer almakta, dolayısıyla doktorlar, öğretmenler, muhasebeciler ve girişimcilere öncelik verilmektedir. Son 20 yılda Rusya vatandaşlığı elde etme hakkı kazanan Tacik vatandaşlarının sayısının da tahminen 300.000 ila 500.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁷

Bu durumun uzun vadede ülkenin ekonomik sorunlarını artıracak ve derinleştireceği öne sürülebilir. Bağımsızlığın hemen ardından patlak veren iç savaş sırasında Rus nüfusun ülkeden ayrılması kalifiye iş gücünün ciddi anlamda azalmasına neden olmuştu. Tacikistan ekonomisini olumsuz etkilemiş olan bu durum bugün yerel halk arasında yerel kesimlerindeki kalifiye iş gücünün de ülkeyi terk etmek istemesi ile daha sıkıntılı bir süreci başlatacaktır.

56 "Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely", 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

57 "Tajikistan: Brain Drain Reaches New Highs", 5 January 2017, <http://www.eurasianet.org/node/81851> (Erişim tarih: 10 Kasım 2017).

Tacikistan'daki yoksulluğu yalnızca parasal verilere bakarak değil, bazı dolaylı göstergelerle anlamak da mümkündür. Bu durum kendisini özellikle sosyal hizmetler alanında göstermektedir (Bliss 2013: 106). Bu göstergelerin başında ortaokul ve lise düzeyinde eğitim olanaklarının kısıtlanmış ya da kimi durumlarda ortadan kalkmış olması gelmektedir. Buna ek olarak ısınma ve sağlık hizmetlerinden yararlanma konularında da yoksul kesimler aleyhine büyük eşitsizlikler olduğu dile getirilmektedir.⁵⁸ Tacikistan halkının yaklaşık %70'inin kış aylarında uzun süren elektrik kesintileri nedeniyle de sıkıntı yaşadığı bilinmektedir.⁵⁹ Bunun en temel nedenlerinden birinin TALCO şirketi olduğu öne sürülmektedir. Tacikistan'ın en önemli doğal kaynağı olan alüminyum üreten bu devlet şirketi, ülkedeki elektriğin %40'ını bu amaçla tüketmektedir (Heathershaw, 2013: 187).

Elektrik üretiminde Orta Asya'daki en avantajlı iki ülkeden biri olan Tacikistan,⁶⁰ topraklarından geçen nehirler üzerinde kurulmuş olan hidroelektrik santraller aracılığı ile elektrik üretmektedir. Bu çerçevede bahsedilmesi gereken en önemli proje Rogun barajıdır. 1960'lı yıllarda hem sulama hem de hidroelektrik üretimi için inşaatına başlanmış olan Rogun, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve hemen ardından çıkan iç savaş nedeniyle tamamlanamamıştır. 2005 yılında yeniden yapımına başlanan barajın inşaatı 2012 yılına dek sürdürülmüş olsa da henüz bitirilememiştir (Menga 2015: 483). Ülkenin güneyinde yer alan Vakş ırmağı üzerinde kurulmuş olan Rogun, proje tamamlandığında dünyanın en büyük barajlarından biri olacaktır. Yüksekliğinin 335 metre, hidroelektrik kapasitesinin ise 3.600 megavat olması planlanan barajın, yalnızca ülkenin enerji sorununu çözmekle kalmayıp, bölgenin en fazla elektrik ihraç eden santrali olacağı da belirtilmektedir (Goziev, 2015: 151).⁶¹

Tacikistan ekonomisi ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken son nokta ekonomik sorunların çözümü ve yoksulluğun azaltılması yönünde atılacak adımların başarılı olmasının yolsuzlukla mücadeleden geçtiğidir. İç savaş sonrası dönemde yaşanan ekonomik gelişme, yeniden yapılanma ve yoksulluk oranının düşürülme-

58 <http://www.worldbank.org/en/country/tajikistan/overview> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2016).

59 <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/15795> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

60 Daha önce de vurgulandığı gibi diğer ülke Kırgızistan'dır.

61 Daha önce de dile getirildiği gibi bazı araştırmacılar Rogun projesinin hükmet tarafından vatansızlığın ve ulusal gurunun sembolü olarak gösterildiğini ve Rahman yönetiminin meşruiyetini artırma amacıyla ideolojik bir propaganda aracı olarak kullanıldığı yönünde yorumlar yapmaktadır (Menga 2015: 483). Bunun ekonomik yansımaları da olmuştur. Bu bağlamda her Tacik ailesinin barajın inşasına katkıda bulunmak amacıyla hisse satın almasının önemine vurgu yapılmıştır. Bazı bölgelerde halkın malvarlıklarını satarak hisse satın aldıkları, yurtdışında okuyan bazı öğrencilerin de aynı amaç doğrultusunda ülkeye para yolladıkları bilinmektedir (Goziev 2015: 151).

sine yönelik politikalar, hem şeffaflığın ve hesap verilebilirliğin olmayışı hem de yaygın yolsuzluklar nedeni ile büyük ölçüde sekteye uğramıştır (Bliss 2013: 106). Yönetimin her kademesinde kendisini gösteren bu önemli sorun ayrıca tarım ve sanayi sektörlerindeki tüm bireysel girişim çabalarını da sekteye uğratmaktadır (Bliss 2013: 106). Bu durumun çözülmemesi halinde ülkenin ekonomik sorunlarının gelecekte daha da büyüyeceği ve karmaşıklaşacağı öne sürülebilir.

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gelen bağımsızlık sürecinde Tacikistan çok uzun bir sürenin ardından kendi dış politikasını belirleme olanağına kavuşmuştur. Ancak daha önce de belirtildiği gibi özellikle iç savaş sırasında dış ülkelerin etkisine ve müdahalesine açık olan Tacikistan bu konuda bölgesel ve küresel dinamiklerden tümüyle bağımsız bir dış politika oluşturamamıştır. Bu kısımda Tacikistan'ın altı ülke ile ilişkilerine kısaca değinilerek küresel ve bölgesel ölçekte ülke realitesine ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Tacikistan-Rusya ilişkileri: Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Tacikistan üzerindeki en etkili ülke olmuş, Tacikistan için “Rusya'nın arka bahçesi” (Johnson, 2006: 4) ya da “Rusya'nın uydusu” (Rashid 2002: 193) tanımlamaları yapılmıştır. Rusya'nın özellikle iç savaş sırasında Rahman hükümetini desteklemesi ve muhalif güçlerle yürütülen bir seri müzakerede önemli bir rol oynaması bu etkiyi pekiştirmiştir. Barış anlaşmasının imzalanmasının ardından Tacikistan'daki askeri varlığını korumaya devam eden Rusya, bu ülkedeki siyasal gelişmeler üzerinde de dolaylı bir etkiye sahip olmaya devam etmiştir (Malashenko, 2013: 33).

Rusya, Tacikistan'ın Afganistan ile sınırının korunması ve uyuşturucu kaçakçılığının önlenmesi için de müdahalede bulunmuştur. Özellikle 1999 ve 2004 yılları arasında Hatlon bölgesinde yer alan Moskva ve Panj yörelerindeki silahlı çatışmalar bu tür bir müdahalenin gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Ancak sınır güvenliğini sağlamakla görevli Rus ve Tacik yetkililerin sık sık yolsuzluğa bulaştıkları da vurgulanmaktadır (Markowitz, 2010: 163-164).

Yine de Tacikistan ile Rusya arasındaki ilişkiler çok boyutlu olarak devam etmektedir. En son 27-28 Şubat 2017 tarihlerinde Rusya devlet başkanı Putin'in Duşanbe'ye gerçekleştirdiği resmi ziyaret ikili ilişkileri daha da geliştirmiştir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin 25. yılı vesilesi ile yapılan bu ziyarette aralarında nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılması ve yasal göç konusundaki düzenlemeleri ihlal eden Tacik vatandaşlarına yönelik seyahat yasağının

yeniden gözden geçirilmesine olanak veren bazı iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır.⁶²

Tacikistan-Çin ilişkileri: Çin'in Tacikistan ile ilişkilerinin de incelenmesi gerekmektedir. Çin'in Tacikistan'ın en büyük yatırımcısı olduğu, 60'tan fazla proje için 2,3 milyar dolar yatırım payı ayırdığı belirtilmiştir (Malashenko, 2013: 6). Çin, Tacikistan ekonomisinin değişik sektörlerini destekleme ve iki ülke arasındaki ulaşım altyapısının oluşturulması için gerekli yardımı sağlama konularında aktif rol oynamaktadır. 2011 yılında ilk kısmı hizmete giren Duşanbe-Dangara karayolu iki ülkeyi doğrudan birbirine bağlamıştır. Bu yolun Çin'de üretilen malları büyük miktarlarda Tacikistan'a ulaştırması beklenmektedir (Malashenko, 2013: 164). İki ülke arasındaki ticaret hacminin 2016 yılında bir önceki yıla göre %11'lik bir artışla 885 milyon dolara ulaştığı belirtilmektedir.⁶³

Çin, Tacikistan'ın en kritik sektörlerinden olan hidroelektrik güç üretimi ile de ilgilenmektedir. Çin İhracat-İthalat Bankası 2017 yılının Eylül ayında 500 kilovatlık bir elektrik iletim hattı inşa edilmesi için 79 milyon dolarlık bir yardım yapılacağını taahhüt etmiştir. Aynı dönemde yeni bir parlamento binası ve başbakanlık konutu için 230 milyon dolardan fazla paranın yine Çin tarafından Tacikistan'a aktarılacağı belirtilmiştir.⁶⁴

Çin, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı projesi bağlamında gerçekleştirdiği "Bir Kuşak Bir Yol" girişimi ile tarım alanında da Tacikistan'a büyük yatırımlar yapmaktadır (Hoffman 2016: 457-458). Tacik çiftçilerin tarımsal alanda Sovyet sisteminin çöküşünün ardından gerçekleştirilmesi hedeflenen dönüşümü hayata geçirecek deneyimlerinin ve finansal olanaklarının olmaması Çin'i bu konuda da harekete geçirmiştir. Çinli firmalar tarım endüstrisi ile gıda pazarlarında aktif rol oynamakta ve hem tarımda bireysel girişimciliğe destek vermekte hem de sağlam bir tarım sektörünün oluşması için yardım sunmaktadır (Hoffman 2016: 459). Bu bağlamda Tacikistan'ın ekonomik gelişim, ticaret, kredi ve yatırım için Rusya, İran ve Avrupa'dan çok Çin'e yönelmeye başladığı belirtilmektedir (Hoffman, 2016: 465).

62 "Tajikistan: Strong Growth with a Challenging Outlook, Country Economic Update", Spring 2017 World Bank Group <http://pubdocs.worldbank.org/en/543471500543123667/ECA2017-TJK-003.pdf> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

63 "Tajikistan: President Returns From China Trip With \$310M", 5 September 2017, <http://www.eurasia-net.org/node/84991> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

64 "Tajikistan: President Returns From China Trip With \$310M", 5 September 2017, <http://www.eurasia-net.org/node/84991> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

Tacikistan-Özbekistan ilişkileri:

Tacikistan'ın dış ilişkilerinde en fazla sorun yaşadığı ülkeler arasında Özbekistan ilk sıralarda yer almaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından her iki ülke de diğerinin toprakları içerisinde yer alan bazı bölgeler üzerinde hak iddia eden söylemlerde bulunmuşlardır. Örneğin Özbekistan, Tacikistan'ın en kalabalık bölgesi olan Hocend'in tarihsel ve kültürel anlamda kendisine ait olduğunu belirtmiştir (Malashenko, 2013: 38; Dagiev 2014: 6). Benzer şekilde Tacik milliyetçileri de kendi "etnik vatanları" olarak gördükleri Semerkant ve Buhara'nın Sovyet zamanında uygulamaya konan sınır belirleme politikaları sonucu haksız bir şekilde Özbekistan'a verildiğini dile getirmişlerdir (Dagiev, 2014: 6).

Sovyet sonrası dönemde Tacikistan ile Özbekistan arasında gerginliğe neden olan ve Taciklerin bu konudaki tutumunu şekillendiren bir başka konu da Tacik ulusal kimliğine yapılan vurgudur. Tacikistan tarihi üzerine yaptığı çalışmaları ile tanınan ve etnik kökeni Tacik olan Sovyet tarih yazarı Babacan Gafurov'a göre Tacikler uygarlığın beşiği olan Semerkant ve Buhara'ya ilk yerleşen halktır (Dagiev, 2014: 105). Bu bağlamda düşman olarak görülen Pan-Türkçülerin eline düşmüş olan bu iki şehir Tacik kimliğinin bütünlüğü açısından büyük öneme sahiptir. 1924 yılında Özbek SSC'nin kurulmasından sonra "Pan-Türkçü düşmanlar" Özbekler olarak algılanmış ve Özbeklerin hem Taciklerin tarihsel topraklarını gasp ettiği hem de Tacik ulusunun varlığını inkâr ettiği öne sürülmüştür (Dagiev, 2014: 105). Bazı yazarlara göre Taciklerin ezilmiş bir halk olarak görülmesi bağlamında rol oynayan bu argüman, Sovyet döneminde Taciklere bazı imtiyazlar tanınmasını da beraberinde getirmiştir.⁶⁵ Bunun en belirgin örneğinin Tacikistan'ın Özbek SSC sınırları dışına alınarak ayrı bir SSC olarak kabul edilmesi olduğu öne sürülebilir.

Özbeklerin Orta Asya'da 1920'lerden bu yana Pan-Türkçülüğü sembolize ettiği düşüncesi Sovyet sonrası dönemde de Tacikistan'da etkili olmaya devam etmektedir. Tacikistan devlet başkanı çeşitli vesilelerle Özbek yönetimine bu konuda suçlamalar yöneltmiştir (Dagiev, 2014: 30).

Tacikistan ile Özbekistan arasında sorun yaratan bir diğer mesele ekonomik alanda yaşanan gerginliklerdir. Bu gerginliklerin başında Tacikistan'ın Özbekistan'a özellikle gaz ve transit yollar açısından bağımlı olması gelmektedir (Dagiev, 2014: 7). Özbekistan'ın Tacikistan'a gaz ve elektrik satışını durdurması, Tacikistan'da özellikle kış aylarında elektrik kesintilerine yol açmaktadır.⁶⁶ Bu bağlam-

65 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kassymbekova, 2012: 149-151.

66 "Tajikistan Dreams of Regional Electricity Grid Rebirth", 27 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84136> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

da yaşanan ilk önemli gerginlik 2007 yılında Özbekistan'ın Tacikistan'a sattığı gazın fiyatını artırmak istemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Tacikistan'ın ödenmemiş gaz faturalarından şikâyet eden Özbek yönetimi 2008'de gaz fiyatını 1000 metre küp için 145 dolar olarak belirlemiş, 2009'da bu oranı 300 dolara yükseltmiştir.⁶⁷

Ekonomi konusunda yaşanan önemli sorunlardan bir diğeri de Rogun hidroelektrik santrali ile ilgilidir (Stucker vd., 2015: 44). Tacikistan'a bölgedeki su dağıtımını kontrol edebilme gücü verecek olan bu santralin Özbek yönetimi açısından çok kaygı verici olduğu dile getirilmektedir (Dagiev, 2014: 30). Yapımına 1970'li yıllarda başlanan bu projeye özellikle İslam Kerimov döneminde Özbekistan ekonomisinin belkemiğini oluşturan tarım sektörüne ağır bir darbe indireceği gerekçesiyle karşı çıkmıştır.⁶⁸ Daha önce de belirtildiği gibi Vakş nehri üzerinde inşa edilen bu dev santralin tamamlanması halinde 335 metre yüksekliği ile dünyanın en büyük santrali olacağı ve Tacikistan'ı enerji üretiminde kendi kendine yeter bir ülkeye dönüştüreceği dile getirilmektedir (Menga, 2015: 479-480). Bu durum Tacikistan'ın komşularıyla, özellikle de Özbekistan ile ilişkilerinde gerginliğe, rekabete ve gerilime yol açmaktadır (Menga, 2015: 480).

Ancak Tacikistan ile Özbekistan arasındaki ilişkilerde son dönemde bazı olumlu gelişmelerin yaşandığı da vurgulanmaktadır. Özbekistan'ın yeni devlet başkanı Şavkat Mirziyoyev'in İslam Kerimov'a göre daha ılımlı bir dış politika çizgisi benimsediği öne sürülmüştür.⁶⁹ Mirziyoyev göreve geldiğinden beri iki ülke arasındaki ilişkileri onarmak konusunda çaba göstermektedir. 2016 yılının Eylül ayında Özbekistan dışişleri bakanı Tacikistan devlet başkanını Duşanbe'de ağırlamış ve bu ziyaret sırasında iki ülke arasında bağımsızlıktan bu yana devam eden diplomatik ve ekonomik gerginliğin azaltılması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Özbek bakan bu ziyaret sırasında ülkesinin Tacikistan ile ilişkilerini yeniden ele alma mesajı vermiş ve taraflar arasında ticaret ve doğrudan uçak seferleri başlatılması konusu ele alınmıştır. Bunun sonucunda 10 Şubat 2017 tarihinden itibaren iki ülke arasında 1992'den bu yana ilk kez doğrudan uçak seferi başlatılmıştır.⁷⁰ Bu yeni dönemde Tacikistan ile Özbekistan arasındaki ticari ilişkilerde de artış

67 "Tajikistan Set to Renew Imports of Uzbek Gas", 7 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85911> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

68 "Uzbekistan Breaks Silence on Tajik Giant Dam Project", 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84281> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017); "Tajikistan Set to Renew Imports of Uzbek Gas", 7 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85911> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

69 "Tajikistan Dreams of Regional Electricity Grid Rebirth", 27 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84136> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

70 "Tajikistan: Strong Growth with a Challenging Outlook, Country Economic Update", Spring 2017 World Bank Group <http://pubdocs.worldbank.org/en/543471500543123667/ECA2017-TJK-003.pdf> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

olduğu dile getirilmektedir.⁷¹ Bu bağlamda özellikle vurgulanması gereken konu beş yıllık bir aradan sonra Kasım 2017’de gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda Özbek gazının satışına ilişkin bir ön anlaşmaya varılmasıdır. Taciktransgaz’ın üst düzey bir yetkilisi tarafından yapılan açıklamada bir fiyat saptanmadığı ancak satışın küresel pazarlardakinden çok daha düşük olduğu belirtilmiştir.⁷²

İki ülke ilişkilerindeki gelişmelere verilebilecek en önemli örnek Rogun projesi ile ilgili olarak da daha ılımlı ve yumuşak mesajların verilmesi olmuştur. Özbekistan dış işleri bakanı Abdülaziz Kamilov 5 Temmuz 2017 tarihinde katıldığı bir televizyon programında Birleşmiş Milletler tarafından bu baraj ile ilgili kabul edilen iki anlaşma çerçevesinde kalması koşuluyla Rogun projesinin tamamlanmasına karşı çıkmayacaklarını açıklamıştır. Buna ek olarak Kamilov bir başka baraj projesinin yapımı konusunda da anlaşmaya varılabileceğine vurgu yapmıştır.⁷³

Tacikistan-Afganistan ilişkileri: Tacikistan’ın güneydeki komşusu Afganistan ile ilişkilerindeki en belirleyici etken iki ülke arasındaki uzun sınırdır. Büyük ölçüde dağlarla kaplı olan bu sınır net bir şekilde çizilmemiştir (Kayani ve Malik, 2015: 50). Afgan halkı ile Tacik halkı arasında etnik, kültürel ve dinsel yakınlıklar vardır ve Duşanbe Afgan sınırına yalnızca 100 kilometre uzaklıktadır. Tacikistan iç savaşı sırasında Afganistan’ın kuzey bölgesine hem Tacikistan’dan mülteci akımı olmuş hem de muhalif gruplar Afganistan’a gelerek bu ülkedeki farklı gruplardan askeri yardım almış ve siyasi destek görmüşlerdir (Kayani ve Malik, 2015: 50).

Tacikistan yönetimi açısından başkent Duşanbe’nin Afganistan’a olan yakınlığı en temel güvenlik tehdidini oluşturmaktadır. Bu yakınlık hem uyuşturucu kaçakçılığını hem de radikal İslamcı akımların etkisini artıran bir etken olarak görülmektedir. Bu bağlamda devlet başkanı Rahman 1998’den itibaren uluslararası topluma bu tehditlerin etkisiz hale getirilmesi için Afganistan etrafında bir “güvenlik kuşağı” oluşturulmasına yönelik çağrılar yapmaktadır (Nourzhanov, 2012: 369).

Bu çerçevede Tacikistan yönetimi açısından 2014 sonrası dönemde NATO’nun Afganistan’da konuşlanması bir sorun teşkil etmemiştir (Nourzhanov, 2012: 370). Aslında tam tersine Afganistan’daki koalisyon güçlerinin bu ülkeden çekilmesi-

71 “Tajikistan Set to Renew Imports of Uzbek Gas”, 7 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85911> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

72 “Tajikistan Set to Renew Imports of Uzbek Gas”, 7 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85911> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

73 “Uzbekistan Breaks Silence on Tajik Giant Dam Project”, 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84281> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

ni takiben Amerika'nın Tacikistan'a yönelik askeri yardımı iki katına çıkarmayı planlaması iki ülke arasındaki askeri ve siyasi stratejik ortaklığı giderek daha önemli hale getirmektedir (Malashenko, 2013: 6).

Tacikistan-İran ilişkileri: Tacikistan ile İran arasındaki dilsel ve tarihsel bağlar Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından her iki ülke tarafından da vurgulanmış ve bu bağların derinleştirilmesi için bazı adımlar atılmıştır. Ancak Tacikistan ile İran arasındaki ilişkilere daha yakından bakıldığında iki tarafın da realist ve pragmatik bir tutum benimsediği öne sürülebilir. İran, Tacikistan iç savaşının sona ermesi ve barışın sağlanması amacıyla Rahman hükümeti ve Birleşik Tacik Muhalefeti arasında yürütülen müzakere sürecinde yapıcı bir rol oynamış ve bu bağlamda Tacikistan hükümeti tarafından güvenilir ve dost bir ülke olarak algılanmıştır (Nourzhanov, 2012: 364).

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün kurulmasının ardından Tacikistan uzun bir süre bu örgüte İran'ın tam üyeliğini tutarlı bir biçimde desteklemiştir (Nourzhanov, 2012: 367). Tacik yönetimi tek kutuplu bir dünyada Amerika'nın karşısında yer alan Çin-Rusya ekseninin doğal bir uzantısı olarak görülen örgüt bünyesinde aynı kaygıyı taşıyan İran'ın da yer alması gerektiğini vurgulamıştır (Nourzhanov, 2012: 368).

Öte yandan İran da Tacikistan ile olan ilişkilerinde benzer bir tutum izlemiş, "stratejik ortak" olarak tanımladığı bu ülke ile ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Nourzhanov, 2012: 364). İki ülke arasındaki ekonomik iş birliği zamanla artmış ve İran Tacikistan'a İstiklal karayolu tüneli ile Sangtuda-2 hidroelektrik santralinin inşasında mali ve teknik yardımda bulunmuştur (Nourzhanov, 2012: 373).

Ancak bağımsızlık sonrası dönemde genel hatlarıyla olumlu bir seyir izleyen ikili ilişkiler Aralık 2015'ten itibaren gerilmiş ve bozulmaya başlamıştır. Bu olumsuz gelişmenin başlıca nedeni Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi lideri Muhiddin Kabiri'nin din temalı bir konferansa katılmak için Tahran'a gelmesi ve İran'ın yüce lideri Ali Hamaney ile sıcak bir görüşme yapmasıdır. Tacikistan'da hükümeti devirmek için bir darbe girişimde bulunduğu gerekçesiyle suçlanan Kabiri'nin İran'ın en üst düzey yetkilisi tarafından kabul edilmesi sonucu Tacikistan İran'a bir nota vermiştir.⁷⁴

Bu olayın ardından Tacikistan'da İran ile ilgili olumsuz bir imaj yaratılmış ve iki ülke arasındaki kültürel bağlar da dahil olmak üzere ilişkiler yara almıştır. Temmuz 2017'de Hocend şehrindeki İran Ticaret ve Kültür Merkezi kapatılmıştır.

74 "Tajikistan: Stepping Away From Iran, To Saudi Arabia", 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84276> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

Özellikle kütüphanesi ve hızlı internet olanakları ile tanınan ve talep gören bu merkezin kapatılmasının gençler üzerinde olumsuz etkisi olmuştur.⁷⁵ Ağustos 2017’de ise Tacik devlet televizyonunda İran’ı Tacikistan iç savaşı sırasında ve daha sonraki dönemde üst düzey kamu görevlilerinin arka arkaya öldürülmesi olaylarını el altından tertip etmekle suçlayan bir belgesel yayınlanmıştır.⁷⁶

İlişkilerdeki kötüye gidiş ekonomik alanda da kendisini göstermiştir. Aralarında kuru çay ve kümes hayvanları da bulunan bazı gıda maddelerinin İran’dan ithaline kısıtlamalar getirilmiş ve Humeyni İmdat Komitesi olarak bilinen uluslararası kalkınma fonu 2016 Temmuz’unda kapatılmıştır.⁷⁷

Bu olumsuz gelişmelere karşın 2017’nin sonlarına doğru iki ülke arasındaki ilişkilerde bir canlanma yaşanmıştır. 8 Kasım tarihinde Tacikistan devlet başkanı Rahman ile İran dışişleri bakanı Muhammed Cevad Zarif Duşanbe’de bir araya gelmişlerdir. Bu ziyaret İran büyükelçiliğinin yeni binasının açılışı nedeniyle yapılmış gibi görünse de Zarif’in ziyarete İran enerji bakanı Reza Ardakanian ile gelmesi dikkatlerden kaçmamıştır. Bunu iki ülke arasında özellikle enerji konularında atılabilecek yeni adımların ve ilişkileri düzeltmenin bir ön sinyali olduğu yorumları yapılmıştır.⁷⁸

Tacikistan-Suudi Arabistan ilişkileri: Yakın zamanda İran’ın Tacikistan üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla Suudi Arabistan’ın bazı girişimleri olduğu da vurgulanmaktadır. Suudi Arabistan’ın Tacikistan büyükelçisi Abdülaziz bin Muhammed Al-Badi’ye göre ülkesinin başarılı diplomatik girişimleri sonucu “İran ve bu ülkenin ajanları [Tacikistan] dışına itilmişlerdir”.⁷⁹ Örneğin Suudi Arabistan ile Tacikistan, Tacikistan’da 66 yeni okul yapılması amacıyla 35 milyon dolarlık bir kredi anlaşması imzalamışlardır. Bu tür yardımların asıl amacının Hindistan ve Pakistan’ın ardından Şanghay İşbirliği Örgütü’ne tam üye olarak katılmak isteyen İran’ın başvurusunun engellenmesi ve bu bağlamda Duşanbe’nin İran’ı veto etmesi beklentisi olduğu sıkça dile getirilmektedir.⁸⁰

75 “Tajikistan: Stepping Away From Iran, To Saudi Arabia”, 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84276> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

76 “Iranian FM Goes to Tajikistan on Mission to Patch Up Relations”, 8 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85956> (10 Kasım 2017).

77 “Tajikistan: Stepping Away From Iran, To Saudi Arabia”, 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84276> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

78 “Iranian FM Goes to Tajikistan on Mission to Patch Up Relations”, 8 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85956> (10 Kasım 2017).

79 “Tajikistan: Saudis Give Loans to Build Schools, But Why?”, 3 October 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85396> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

80 “Tajikistan: Saudis Give Loans to Build Schools, But Why?”, 3 October 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85396> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

SONUÇ

Tacikistan Orta Asya coğrafyası içerisinde bir taraftan tarihsel, kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal koşullar, diğer taraftan dış politika dengeleri açısından bölge ülkeleri ile hem benzerlikler hem farklılıklar göstermektedir. Yukarıda genel hatları ile verilmeye çalışılan ülkenin kendine özgü koşulları diğer ülkelerde olduğu gibi Tacikistan’da da Sovyet sonrası dönemde çok boyutlu ve karmaşık bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bağımsızlık deneyiminin farklı dinamikleri ile şekillenen bu koşullar belirli sorunlara ve sıkıntılara neden olmakta ve birbirlerine etki ederek ülkeyi belirgin bir biçimde zorlamaktadır. Tacikistan’ın kısa ve uzun vadede bu sorunlarla baş edebilmesi hem siyasi iradenin bu konuda güçlü ve kararlı adımlar atmasına, hem de ülkenin ekonomik açıdan daha müreffeh ve istikrarlı bir büyüme çizgisini yakalamasına bağlıdır. İç savaş yıllarında yaşanan olumsuzlukların ardından Tacikistan bazı açılardan daha avantajlı bir noktaya gelmiş olsa da çözülmesi ya da iyileştirilmesi gereken pek çok sosyal ve ekonomik sorun vardır. Bu sorunların bir kısmı Sovyet dönemi ile karşılaştırıldığında daha kötüye giden koşullarla ilgilidir, diğerleri Sovyet sonrası dönemin kendine özgü sıkıntılarından kaynaklanmaktadır. Her durumda ülkenin karşı karşıya kaldığı sorunlar acil çözüm beklemektedir ve bu durum önümüzdeki yıllarda da Tacik yönetimini zorlamaya devam edecek gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

Akilova, Mashura (2017). “Pathways to Child Work in Tajikistan: Narratives of Child Workers and Their Parents”. *Central Asian Survey*. C. 36, No. 2, 231-246.

Betti, Gianni ve Lundgren, Lars (2012). “The Impact of Remittances and Equivalence Scales on Poverty in Tajikistan”. *Central Asian Survey*. C. 31, No. 4, s. 395-408.

Bleuer, Christian (2012). “State-building, Migration and Economic Development on the Frontiers of Northern Afghanistan and Southern Tajikistan”. *Journal of Eurasian Studies*. C. 3, No. 1, s. 69-79.

Bliss, Frank (2013). “Poverty, Governance and Participation in Tajikistan”. (Der.) Ahrens, Joachim ve Hoen, Herman H. *Institutional Reform in Central Asia: Politico-Economic Challenges*, New York: Routledge, s. 89-110.

Bobokhonov, Abdulmajid ve diğerleri (2017). “The Impact of Agricultural and Trade Policies on Price Transmission: The Case of Tajikistan and Uzbekistan”. *The Journal of International Trade and Economic Development*. C. 26, No. 6, s. 677-692.

Cleuziou, Juliette (2016). “‘A Second Wife is not Really a Wife’: Polygyny, Gender Relations and Economic Realities in Tajikistan”. *Central Asian Survey*. C. 35, No. 1, s. 76-90.

Commercio, Michele E. (2015). “The Politics and Economics of ‘Retraditionalization’ in Kyrgyzstan and Tajikistan”. *Post-Soviet Affairs*. C. 31, no. 6, s. 529-556.

Dagiev, Dagikhudo (2014). *Regime Transition in Central Asia: Stateness, Nationalism and Political Change in Tajikistan and Uzbekistan*. New York: Routledge.

De Danieli, Filippo (2013). “Counter-Narcotics Policies in Tajikistan and Their Impact on State-Building”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 143-159.

Di Maio, Micah ve Abenstein, Jessica (2011). “Policy Analysis: Tajikistan’s Peacebuilding Efforts through Promotion of Hanafi Islam”. *Journal of Peacebuilding and Development*. C. 6, No. 1, s. 75-79.

Epkenhans, Tim (2013). “Defining Normative Islam: Some Remarks on Contemporary Islamic Thought in Tajikistan – Hoji Akbar Turajonzoda’s *Sharia and Society*”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 95-110.

Ferrando, Olivier (2013). “Soviet Population Transfers and Interethnic Relations in Tajikistan: Assessing the Concept of Ethnicity”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 35-48.

Gang, Ira N. ve diğerleri (2017). “Vulnerability to Poverty: Tajikistan During and After the Global Financial Crisis”. *Social Indicators Research* (Published online, DOI: 10.1007/s11205-017-1689-y).

Goziev, Saidbek (2015). *Mahalla: Traditional Institution in Tajikistan and Civil Society in the West*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Harris, Colette (2006). *Muslim Youth: Tensions and Transitions in Tajikistan*. Boulder: Westview Press.

Heathershaw, John (2013). “Tajikistan Amidst Globalization: State Failure or State Transformation”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 177-198.

Heathershaw, John ve Herzig, Edmund (2011). "Introduction: The Sources of Statehood in Tajikistan". *Central Asian Survey*. C. 30, No. 1, s. 5-19.

Heathershaw, John ve Herzig, Edmund (2013). "Introduction: The Transformation of Tajikistan". (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 1-16.

Hierman, Brent (2015). "Central Asian Ethnicity Compared: Evaluating the Contemporary Social Salience of Uzbek Identity in Kyrgyzstan and Tajikistan". *Europe-Asia Studies*. C. 67, No. 4, s. 519-539.

Hierman, Brent ve Nebakhtshoev, Navruz (2014). "Whose Land is It? Land Reform, Minorities and The Titular 'Nation' in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan". *Nationalities Papers*. C. 42, No. 2, s. 336-354.

Hoffman, Irna (2016). "Politics and Profits Along the 'Silk Road': What Drives Chinese Farms in Tajikistan and Helps Them Thrive?" *Eastern Geography and Economics*. C. 57, No. 3, s. 457-481.

IMF Country Reports ISteinberg, 2011: 4 (2016). *Republic of Tajikistan: Financial System Stability Assessment*. Washington DC: International Monetary Fund.

Jonson, Lena (2006). *Tajikistan in the New Central Asia: Politics, Great Power Rivalry and Radical Islam*. London: I. B. Tauris.

Kassymbekova, Botakoz (2012). "Humans as Territory: Forced Resettlement and the Making of Soviet Tajikistan". (Der.) Reeves, Madeleine. *Movement, Power and Place in Central Asia and Beyond: Contested Trajectories*, New York: Routledge, s. 43-64.

Kassymbekova, Botakoz (2013). "Helpless Imperialists: European State Workers in Soviet Central Asia in the 1920s and 1930s". (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 17-33.

Kataeva, Zumrad ve DeYoung, Alan J. (2017). "Gender and the Academic Profession in Contemporary Tajikistan: Challenges and Opportunities Expressed by Women Who Remain". *Central Asian Survey*. C. 36, No. 2, s. 247-262.

Kayani, Saima Ashraf ve Malik, Sai ur Rahman (2015). "Afghanistan and Central Asian States (Turkmenistan, Uzbekistan and Tajikistan): Post 2014". *FWU Journal of Social Sciences*. C. 1, No. 2, s. 44-56.

Kevlihan, Rob (2016). “Insurgency in Central Asia: A Case Study of Tajikistan”. *Small Wars and Insurgencies*. C. 27, No. 3, s. 417-439.

Krishnaswamy, Venkataraman ve Stuggins, Gary (2003). *Private Participation in the Power Sector in Europe and Central Asia: Lessons from the Last Decade*. Washington DC: The World Bank.

Malashenko, Alexey (2013). *The Fight for Influence: Russia in Central Asia*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.

Marat, Erica (2016). “Post-Violence Regime Survival and Expansion in Kazakhstan and Tajikistan”. *Central Asian Survey*. C. 35, No. 4, s. 531-548.

Markowitz, Lawrence P. (2010). “The Limits of International Agency: Post-Soviet State-Building in Tajikistan”. (Der.) Kavalski, Emilian. *Stable Outside, Fragile Inside?: Post-Soviet Statehood in Central Asia*, England: Ashgate, s. 157-172.

Markowitz, Lawrence P. (2012). “Tajikistan: Authoritarian Reaction in a Post-War State”. *Democratization*. C. 19, No. 1, s. 98-119.

Mastikbekov, Otambek (2014). *Leadership and Authority in Central Asia: An Ismaili Community in Tajikistan*, New York: Routledge.

Menga, Filippo (2015). “Building a Nation Through A Dam: The Case of Rogun in Tajikistan”. *Nationalities Papers*. C. 43, No. 3, s. 479-494.

Meurs, Mieke ve Slavchevska, Vanya (2014). “Doing It All: Women’s Employment and Reproductive Work in Tajikistan”. *Journal of Comparative Economics*. C. 42, No. 3, s. 786-803.

Molesworth, Kate ve diğerleri (2017). “Impact of Group Formation on Women’s Empowerment and Economic Resilience in Rural Tajikistan”. *Journal of Rural and Community Development*. C. 12, No. 1, s. 1-22.

Nourzhanov, Kirill (2012). “Omnibalancing in Tajikistan’s Foreign Policy: Security-Driven Discourses of Alignment with Iran”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*. C. 14, No. 3, s. 363-381.

Nourzhanov, Kirill (2015). “Bandits, Warlords, National Heroes: Interpretations of the Basmachi Movement in Tajikistan”. *Central Asian Survey*. C. 34, No. 2, s. 177-189.

Nourzhanov, Kirill ve Bleuer, Christian (2013). *Tajikistan: A Political and Social History*. Canberra: ANU Press.

OECD (2009). *Reviews of National Policies for Education: Kazakhstan, Kyrgyz Republic and Tajikistan 2009 Students with Special Needs and Those with Disabilities*.

Rashid, Ahmed (2002). *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven: Yale University Press.

Scarborough, Isaac (2016). “(Over)determining Social Disorder: Tajikistan and the Economic Collapse of Perestroika”. *Central Asian Survey*. C. 35, No. 3, 439-463.

Shafiev, Abdulfattoh (2015). “Friends, Foes, And Facebook: Blocking the Internet in Tajikistan”. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. C. 23, No. 3, s. 297-319.

Sodiqov, Alexander (2013). “From Resettlement to Conflict: Development-Induced Involuntary Displacement and Violence in Tajikistan”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 49-65.

Steinberg, Jonah (2011). *Isma'ili Modern: Globalization and Identity in a Muslim Community*. USA: The University of North Carolina Press.

Stephan-Emmrich, Manja ve Mirzoev, Abdullah (2016). “The Manufacturing of Islamic Lifestyles in Tajikistan through the Prism of Dushanbe’s Bazaars”. *Central Asian Survey*. C. 35, No. 2, s. 157-177.

Stucker, Dominic ve diğerleri (2015). “Adaptation to Climate Change-exacerbated Water Scarcity, Droughts and Flashfloods: the Khojabakirgansai, a Small Transboundary Tributary of the Syr Darya in Kyrgyzstan and Tajikistan”. (Der.) Stucker, Dominic ve Lopez-Gunn, Elena. *Adaptation to Climate Change through Water Resources Management: Capacity, Equity and Sustainability*, New York: Routledge, s. 43-66.

Suyarkulova, Mohira (2013). “Statehood as Dialogue: Conflicting Historical Narratives of Tajikistan and Uzbekistan”. (Der.) Heathershaw, John ve Herzig, Edmund. *The Transformation of Tajikistan: The Sources of Statehood*, New York: Routledge, s. 161-176.

Thibault, Helene (2013). “The Secular and the Religious in Tajikistan: Contested Political Spaces”. *Studies in Religion*. C. 42, No. 2, s. 173-189.

Tunçer-Kılavuz, İdil (2011). “Understanding Civil War: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan”. *Europe-Asia Studies*. C. 53, No. 2, s. 263-290.

Tunçer-Kılvuz İdil (2014). *Power, Networks and Violent Conflict in Central Asia: A Comparison of Tajikistan and Uzbekistan*. New York: Routledge.

Ubaidulloev, Zubaidullo (2015). “The Russian-Soviet Legacies in Reshaping the National Territories in Central Asia: Catastrophic Case of Tajikistan”. *Journal of Eurasian Studies*. C. 6, s. 79-87. SAYI NOSU YOK MU!!

Whitsel, Christopher, M. (2011). “Counting the Costs: Informal Costs and Corruption Expenses of Education in Post-Soviet Tajikistan”. *Problems of Post-Communism*. C. 55, No. 3, s. 28-38.

Wilson, Sophia (2017). “Majoritarian Values and Women’s Rights: Police and Judicial Behavior in Tajikistan and Azerbaijan”. *Post-Soviet Affairs*. C. 33, No. 4, s. 298-312.

Zainnidinov, Hakim (2013). “The Changing Relationship of the Secularized State in Tajikistan”. *Journal of Church and State*. C. 55, No. 3, s. 456-477.

INTERNET KAYNAKLARI

“Iranian FM Goes to Tajikistan on Mission to Patch Up Relations”, 8 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85956> (10 Kasım 2017).

“Tajikistan and Islamic State: Threat or Bogeyman?”, 14 March 2017, <http://www.eurasianet.org/node/82826> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan Celebrated a New Holiday This Year – President’s Day”, 21 November 2016, <http://www.eurasianet.org/node/81376> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

“Tajikistan Dreams of Regional Electricity Grid Rebirth”, 27 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84136> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan police chief defects to Isis: US-trained Colonel Gulmurod Khali-mov, who disappeared in April, resurfaces in video denouncing ‘American pigs’”, Agence France-Presse, 28 May 2015,

“Tajikistan Set to Renew Imports of Uzbek Gas”, 7 November 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85911> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017)

“Tajikistan votes to allow president to rule indefinitely”, 23 May 2016, Agence France-Presse in Dushanbe, <https://www.theguardian.com/world/2016/may/23/tajikistan-votes-to-allow-president-emomali-rahmon-to-rule-indefinitely> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

“Tajikistan Wages War on Dual-Citizenship Holders”, 7 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83891> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: Authorities Go After Relatives of Opposition”, 19 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84441> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: Brain Drain Reaches New Highs”, 5 January 2017, <http://www.eurasianet.org/node/81851> (Erişim tarih: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: Man Arrested for Slightly Disrespecting President”, 10 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83166> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: President Returns From China Trip With \$310M”, 5 September 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84991> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: President’s Son Named Dushanbe Mayor”, 12 Januray 2017, <http://www.eurasianet.org/node/81941> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: Saudis Give Loans to Build Schools, But Why?”, 3 October 2017, <http://www.eurasianet.org/node/85396> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan: Stepping Away From Iran, To Saudi Arabia”, 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84276> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017)

“Tajikistan: Strong Growth with a Challenging Outlook, Country Economic Update”, Spring 2017 World Bank Group <http://pubdocs.worldbank.org/en/543471500543123667/ECA2017-TJK-003.pdf> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

“Tajikistan’s Anti-Corruption Drive Sign of Internal Feud?”, 22 May 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83691> Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan’s Government Lays Down Rules on What Not to Wear”, 11 August 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84696> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan’s Unity After War: Expectation and Reality”, 30 June 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84176> (erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Tajikistan’s Islamic State Contingent Reportedly Suffers Grave Blows”, 17 April 2017, <http://www.eurasianet.org/node/83261> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

“Uzbekistan Breaks Silence on Tajik Giant Dam Project”, 8 July 2017, <http://www.eurasianet.org/node/84281> (Erişim tarihi: 10 Kasım 2017).

<http://www.worldbank.org/en/country/tajikistan/overview> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2016).

<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/15795>

<https://www.theguardian.com/world/2015/may/28/tajikistan-police-chief-defects-to-isis> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

<http://www.pamirs.org/RECENT-MILITARY-ACTION-IN-KHOROG.pdf> (Erişim tarihi: 26 Haziran 2018).

Karoun Demirjian, “New Russian migration law boosts Islamic State recruitment in Tajikistan”, 14 July 2015, Washington Post, <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/14/russian-migration-law-tajikistan-islamic-state-recruits> (Erişim tarihi: 12 Kasım 2017).

TÜRKMENİSTAN

Fırat YALDIZ*

GİRİŞ

Başkenti Aşkabat olan Türkmenistan'ın 4,5 milyon nüfusu olup, ülke Orta Asya'nın batı tarafında yer almaktadır. Batı sınırı Hazar kıyısından oluşan ülkenin güneyinde Afganistan ve İran vardır. Kuzey doğusunda Özbekistan ve kuzeyinde Kazakistan olan ülkenin büyük kısmı Karakum çölü tarafından kaplanmış durumdadır. Türkmenistan 5 idari bölgeden oluşmaktadır: Akhal (Aşkabat), Mari, Lebap, Balkan ve Daşoğuz (Luong&Weinthal, 2010: 79)

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bağımsızlığına kavuşan 5 Türk Cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan'ın 27 yıl boyunca yaşadığı deneyimin ele alınacağı bu bölümde, öncelikle arka plan sunması açısından kısaca Türkmenistan tarihi bağımsızlığa kadar ele alınacaktır. Ardından ülkenin siyasal sistemi ve politik hayatı üzerinde durulacak; özellikle son yıllarda Türkmenistan iç siyasetinde öne çıkan meseleler üzerinde durulacaktır. Bunun arkasından, yine son yıllarda gerçekleştirilen düzenlemeler ağırlıklı olmak üzere bağımsızlıktan sonra devletin ulusal kimliği güçlendirme amacıyla gerçekleştirdiği dil, eğitim, kültür, din ve tarih yazımı politikaları incelenecektir.

Son 27 yılda, bağımsızlıktan sonra Türkmenistan'da demografik hareketler iç göç, demografik dağılım, dispora ve dış göç gibi başlıklar altında incelenecektir.

* Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, firatyaldiz@gmail.com

Bölümün son iki başlığı ise Türkmenistan'da ekonomik yapı ve dış politikada yaşanan değişimlerdir. Tüm bu konular ele alınırken, Türkmenistan'ın her alanda yüzyüze kaldığı temel sorunlar ve önemli başarıları ele alınacaktır.

TÜRKMENİSTAN'DA SİYASAL SİSTEM VE HAYAT

Soğuk Savaş yıllarında Batıdaki Sovyet uzmanları, Sovyetler Birliği'nin, en zayıf bölgeleri olan; ayrıca etnik ve dini farklılıklara sahip olan ve çatışmaların sürdüğü Orta Asya ve Kafkasya'dan yıkılmaya başlayacağını öngörüyorlardı. Fakat Sovyetler Birliği, bu bölgelerden dağılmaya başlamadı; Orta Asya özerk cumhuriyetleri, konjoktüre göre hareket etmek için tetikte beklediler bu dönem ve bu oldukça rasyonel bir davranıştı. Örneğin Türkmenistan, 17 Mart 1991'de tüm Sovyetlerde yapılan referandumda yüksek oranda bir oyla Birlikten ayrılmama kararı almıştı (sadece Türkmenistan değil 15 bölgenin 9'unda da bu doğrultuda karar çıkmıştı). 17 Mart referandumunda açıkça Birliğin devam etmesi yönünde söylemde bulunan Niyazov referandumda, Türkmenistan'ın Birlik olmadan bir çivi bile çakamayacağını belirterek Birlikten yana oy kullanılmasını talep etmişti (Oğuz, 1996: 20-21).

Ancak 23 Ağustos'ta gerçekleştirilen son komünist darbeden sonra Yeltsin'in tankların üzerine çıkmasıyla darbe başarısızlıkla sonuçlandı ve kesinleşmişti. Bunun ardından Türkmenistan egemenliğini ilan etmiş ve 26 Ekim 1991'de yapılan halkoylamasında bu kez, %93'lük bir oranla bağımsızlık için oy kullanılmıştır. Bunun üzerine 27 Ekim 1991 tarihinde Türkmenistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkmenistan Komünist Partisi'nin başında olan Saparmurat Ata-yeviç Niyazov da devlet başkanı olmuştur (Yıldırım, 2012).

1992'nin Mayıs ayında kabul edilen Türkmen Anayasası toplam 8 bölüm ve 117 maddeden oluşmaktadır. 1. Bölümdeki temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeler ve 8. Bölüm (115-117. maddeler) hariç diğer 7 bölüm siyasi sistem, halk maslahatı, yasama organı, cumhurbaşkanının görev ve yetkileri, hükümetin yapısı, icra hakimiyeti, yargı sistemi ve seçim sistemi konularını kapsamaktadır¹.

Türkmenistan, hukuka dayalı, demokratik ve laik bir cumhuriyet olup milli egemenlik Türkmen halkına aittir ve onun temsilcileri kanalıyla kullanılır. An-

1 https://turk-pa.org/file/607_1500838661_2983.pdf

ayasada hiçbir grubun, örgütün veya kişinin halkın egemenliği üzerinde tahakküm kuramayacağı belirtilmiştir. Kişi hak ve hürriyetleri ile devlete karşı vatandaşların yükümlülüklerinin tek tek sayıldığı Anayasada, özel mülkiyet güvence altına alınmıştır. Bu güvence maddesi ile yasadışı yollarla elde edilmemiş hiçbir mal ve mülke el konulamayacağı belirtilmiştir. Yine Anayasanın ilk maddelerinde dini özgürlük üzerinde de durulmuştur.²

Siyasal Rejim ve Hükümet Modeli

Anayasa'nın 48. Maddesine göre, merkezi düzeyde devlet yapısı, Türkmenistan Devlet Başkanı, Türkmenistan Meclisi, Türkmenistan Bakanlar Kurulu, Türkmenistan Yüksek Mahkemesi'nden oluşmaktadır³.

Yasama Erki

Türkmenistan'da 1992'den itibaren 2008 yılına kadar iki meclisli bir yapı konuşuydu (Halk Maslahatı ve Parlamento). Halk Maslahatı, ülkenin en yüksek halk temsilcileri organıydı ve Parlamente'ye göre daha güçlüydü. Başkanlığı, Devlet Başkanı'nın yaptığı Halk Maslahatına halk arasında *Yaşulular Maslahatı* (Yaşlılar Konseyi) deniyordu. Üyeleri arasında, Devlet Başkanı, milletvekilleri, *etraplardan* seçilmiş halk vekilleri, Yüce Divan Başkanı, Yüksek İktisadi Mahkeme başkanı, Başsavcı, Bakanlar Kurulu üyeleri, vilayet idarelerinin yöneticileri olan *Hokimler*, *etrapların* idare merkezi olan şehir ve kazaların *arçınlarının* (Akbarzadeh, 1999: 275) yer aldığı Halk Maslahatının onayladığı tüm kararlar devlet organlarınca uygulanmak zorundaydı. Geniş bir yetkisi olan Halk Maslahatı'nın en önemli görevleri arasında; yeni Anayasayı hazırlamak veya gerektiğinde mevcut Anayasada değişiklikler yapmak, referandumları gerçekleştirmek, ekonomik ve siyasi tavsiye kararları, ülkede yeni coğrafi ve idari birimlere karar vermek veya sınırları değiştirmek, savaş ve barış ilan etme, dış devletler veya uluslararası kuruluşlarla anlaşmalar imzalamak veya var olan anlaşmaları feshetmek vardı (Yıldırım, 2012: 426; Oğuz, 1996: 126).

Türkmenistan tarihinde bu önemli kararların alındığı Halk Maslahatı'na (Yaşlılar Konseyi), 21. Genel Kurulu'nda yetkisi değiştirilerek danışma organı statüsü verildi. Toplantının açılış konuşmasını yapan Berdimuhamedov, Halk Maslahatı'nın 26 Haziran 1992'den bu yana önemli bir misyonu yerine getirdiğini ve artık bunu tamamladığını belirtti. Böylece öceş üstü bir kurul olan Halk

2 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

3 <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf>

Maslahatı danışma organı haline geldi ve bu değişiklik sonucunda Halk Maslahatı'nın görev ve yetkilerinin önemli kısmı Devlet Başkanı ve Meclise devredildi. Ayrıca bu kurulla beraber Yeni Devlet Başkanı olan Berdimuhammedov'un her yıl Kadir Gecesi mahkumlara genel af kararı da bir gelenek haline geldi. 2008 yılında Kadir gecesi Halk Maslahatının danışma organına dönüştürüldüğü Genel Kurul'da 1670 mahkuma da af kararı çıkmıştır⁴. Ayrıca Bu Genel Kurul'da Türkmenistan'ın 1992'de kabul edilen Anayasası'nda 1995 yılında gerçekleştirilen değişikliklerden sonra ikinci defa geniş değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır.

Parlamento, 2008 yılındaki Halk Maslahatı Genel Kurulu'nda alınan karara kadar 5 yıl için 50 seçim bölgesinden seçilen 50 üyesiyle görev yapmaktaydı. 2008 yılında Halk Maslahatı'nın danışma organına dönüştürülmesiyle beraber Türkmenistan'ın tek yasama organı haline gelen parlamentonun daha aktif çalışması için üye sayısı 125'e yükseltilmiştir⁵. Parlamentonun temel görevleri, Anayasa'da değişiklik yapmak ve yeni kanunlar yapmaktır. Kısaca, Meclis gerekli kararları çıkarır, Türkmenistan anayasasında ve diğer kanunlarda gerekli değişiklikleri yapar, kuralların işleyişini denetler ve onlara resmi bir açıklama getirir (Anceschi, 2009: 33). Ayrıca, Devlet Başkanı, meclis üyeleri ve halk maslahatının üyelerinin seçim zamanını belirlemek, hükümetin programını onaylamak ve Türkmenistan bütçesini onaylamak da parlamentonun yetkileri ve görevleri arasındadır.⁶

Devlet Başkanı, Bakanlar Kurulu ve Yürütme Erki

Anayasaya göre, Türkmenistan'da devletin başı ve ülkenin en üst makamı olan devlet başkanı halk tarafından 5 yıllığına seçilmektedir. 40 yaşını doldurmuş, milleti Türkmen olan her Türkmen vatandaşı cumhurbaşkanlığına aday olabilir. Türkmenistan cumhurbaşkanı, devlet başkanıdır ve Türkmenistan'ın en yüksek makamı olan hükümeti yönetmekle birlikte devlet bağımsızlığına, tarafsızlığın hukuki temeline, toprak bütünlüğüne, anayasa kurallarına ve uluslararası anlaşmalara uyulmasını da temin etmektedir. (Anceschi, 2009: 33).

Seçimi kazanan Devlet Başkanı, Halk Masalahatı'nda yemin ederek göreve başlar. Aynı zamanda başbakanlık görevini de yerine getiren; dolayısıyla Bakanlar Kurulunun da başı olan Başkan, Bakanlar Kurulu üyelerini (Kabineyi) atama-

4 <http://www.milliyet.com.tr/turkmenistan-da-bir-devir-daha-kapandi/dunya/haberdetay/26.09.2008/996268/default.htm>

5 <http://www.milliyet.com.tr/turkmenistan-da-bir-devir-daha-kapandi/dunya/haberdetay/26.09.2008/996268/default.htm>

6 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

ktadır. Türkmenistan Devlet Başkanı, Türkmenistan’da aynı zamanda en güçlü yasama merci olan Halk Maslahatı’nın da başkanıdır.⁷

Türkmenistan’da bütün yasalar Başkan’ın onayından geçerek yürürlüğe girer. Başkan, uygun görmediği yasa taslaklarını onaylamadığı zaman, meclise geri göndermek durumundadır. Şayet meclis üçte iki çoğunlukla yasa tasarısında ısrarcı olursa Devlet Başkanı yasayı imzalamak zorundadır. Aynı zamanda, başkanı olduğu Halk Maslahatı yoluyla meclis için erken seçim ilan etme yetkisine de sahip olan Başkan, kamu kurumlarının anayasaya aykırı kararlar aldığı kanısında olursa bunları feshetme yetkisine de sahiptir.

Yukarıdaki yetkilerden de anlaşıldığı üzere pratikte ülkede tek yetkili ve güçlü otorite olan Devlet Başkanı’nın, Anayasaya göre diğer yetki ve görevleri arasında; “*Silahlı Kuvvetlerin başkomutanlık görevini yapmak, Türkmenistan Yüce Divanı’nın başkanını atamak veya görevden almak, ülkede bulunan bütün üst düzey hâkim ve savcılarını atamak veya görevden almak, vatandaşların hak ve hukukları doğrultusunda, anayasa ve yasaları uygulamak, Halk Maslahatının onayını alarak seferberlik ilan etmek, Halk maslahatına ülkenin dış ve iç siyasetleri konusunda bilgi vermek, ülkenin bütçesini onaylamak ve meclise sunmak, üst düzey komutanların terfilerine karar vermek*”⁸ yer almaktadır.

Devlet Başkanı başkanlığında oluşturulan hükümet ise, Başkan’ın emirlerini ve yasama erkinin kararlarını uygulamakla yükümlüdür. Ayrıca, Halk Maslahatı’na (Yasama erki) ülke ekonomisi, dış meseleler ve sosyal konular hakkında önerilerde bulunur. Bakanlıkların programlarını planlar ve yürütür. Türkmenistan’da Bakanlar Kurulu, Devlet başkanının yanısıra, O’nun yardımcıları, devlet komite başkanları ve bakanlardan oluşur. Devlet Başkanı seçildikten sonra bir ay içerisinde ekibini oluşturur ve meclise sunar, meclis onayladıktan sonra Bakanlar Kurulu göreve başlar. Meclis, 2 kere üstüste Bakanlar Kurulu’na güvenoyu vermezse, Devlet Başkanı’nın meclisi feshetme yetkisi ortaya çıkar.⁹ Türkmenistan’ın ilk Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı)’nın 2006 yılında vefatı üzerine Yeni Devlet Başkanı olarak Gurbangulı Berdimuhamedov seçilmiştir.

Yasama, yürütme ve yargı dengesi içerisinde yürütme ve onun başı olan Devlet Başkanının yetkileri incelendiğinde Türkmenistan’ın siyasal yapısının başkanlık sisteminin özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür¹⁰. Ancak bütün yetki ve etkili kurumların Başkana bağlı olduğu bu sistemde, pratikte yasama

7 https://turk-pa.org/file/607_1500838661_2983.pdf

8 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

9 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

10 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

ve yargının cumhurbaşkanının gücünü sınırlandıracak mekanizmalara sahip olmamaları, sistemi klasik Amerika'daki başkanlık sisteminden uzaklaştırmaktadır. Devlet Başkanının tüm emirleri kanun hükmündedir¹¹. Bundan dolayı, Anayasa açıkça kuvvetler ayrılığını tanımlamış olsa da pratikte Türkmenistan'da kuvvetler ayrılığı çok işler görünmemektedir. Devlet Başkanı hem yasama ve yürütüme hem de yargı yetkilerini ve güçlerini kendinde toplamıştır.

Siyasi Partiler ve Seçim Sistemi

Türkmenistan Anayasası'na göre, "Türkmenistan Devlet Başkanı, Meclis milletvekilleri, Halk Meclisi (Halk Maslahatı) ve Yerel Meclis (Geneş) üyelerinin seçimi, genel ve eşit seçimlerdir. 18 yaşına ulaşmış her Türkmen vatandaşı seçme hakkına sahiptir; ceza evlerinde cezasını çeken kişiler, seçimlere katılamazlar. Bunların dışındaki hallerde vatandaşların seçim haklarının sınırlandırılması kabul edilemez ve kanunla cezalandırılır (md. 89). Madde 90'a göre ise seçim gününe kadar 26 yaşına ulaşan ve son on yılını devamlı Türkmenistan'da yaşayan Türkmen vatandaşları Meclis milletvekilliğine seçilebilir¹².

Anayasa, ayrıca referandumu da düzenlemiştir. Buna göre, Türkmenistan Meclisinin milletvekillerinin en az üçte ikisi veya seçme hakkı olan vatandaşların en az 250 bininin teklifiyle, genel referandum yapılmasına karar verme hakkı, Türkmenistan Meclisine aittir (Md. 95). Yine kendi teşebbüsleriyle veya ilgili bölgede yaşayan seçmenlerin en az dörtte birinin teklifiyle, yerel referandum yapılmasına karar verme hakkı, Yerel Meclise (*Geneşe*) aittir (Md. 96).

Türkmenistan'da Anayasaya göre, bütün vatandaşlar siyasi parti ve dernek kurmakta özgürdürler; bunun tek istisnası etnik ve dini esaslara dayalı parti ve dernek kurmaktır. Ayrıca Anayasaya göre, Türkmenistan kanunlarında belirtilen koşullarda, aday gösterme hakkı, siyasi partilere, toplumsal birliklere ve vatandaş gruplarına aittir. Türkmenistan'da çok partili bir siyasal hayat söz konusudur. Fakat, Türkmenistan anayasası siyasi partiler ve siyasi kuruluşların serbestçe kuruluş ve faaliyetlerini ön görmüşse de halen ülkede en önemli siyasi parti, Türkmenistan Demokratik Partisi'dir. Eski Türkmenistan komünist partisinin yerine kurulan bu Parti, onun teşkilatı ve yapısını devam ettirerek fakat yeni adı ile ülkenin tek yasal ve resmi siyasi partisi olarak kurulmuştur. Bunun dışında ülkede Türkmenistan Demokratik Halkçı Hareketi, Birlik partisi, Sosyal Demokratik parti, Komisyon Cemiyeti, Helsinki Grubu, İslami Yaşamı Yenileme Partisi, Demokratik Kalkınma Partisi, Türkmenistan Birleşik Demokratik Pozisyonu, Demokratik İlerici Partisi,

11 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

12 <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf>

Ekincilerin Adalet Partisi, Türkmenistan Halkçı Cephesi Partisi, Vatan Partisi söz konusudur. Ayrıca eleştirel akademisyenlerin ve öğrencilerin kurduğu Maksat ve Nazaryat gibi grupları da saymak gerekmektedir.¹³

Bunun yanı sıra, özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında ortaya çıkan bazı siyasi hareketler, kısa sürede yok olmuştur. Bunlar arasında henüz bağımsızlık ilan edilmeden önce ortaya çıkan *Agzıbirlik* hareketi sayılabilir. Yine bağımsızlığın ilk yıllarında eski Dışişleri Bakanı Kuliiev'in önderliğinde oluşturulan Birleşik Demokratik Muhalefet Hareketi, Merkez bankası başkanı Kazıyev'in başlattığı Cumhuriyetçi Parti, eski Türkiye büyükelçisi Khamanov'un önderliğinde gelişen Anavatan Hareketi gibi oluşumların kısa süre içerisinde son bulduğu görülmektedir (Nichol, 2012: 2). Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede siyasal rejimi oturtmak adına sıkı kontrol politikaları uygulayan ilk Devlet Başkanı Saparmırat Niyazov'un politikalarının da bu oluşumların kısa sürmesinde etkisi olmuştur. Yine, Niyazov 2002 yılında, kendisine Aşkabat'ta suikast girişimi olduğunu söyleyerek daha baskıcı bir politika izlemeye başladı (Anceschi, 2009: 40) ve dönemin en önemli muhalifi olan eski Dışişleri Bakanı Şikmuradov suikastten sorumlu bulunarak hapse atılmıştır (Anceschi, 2009: 41).

2006 yılında Niyazov'un ani ölümü ile beraber başa geçen eski Sağlık Bakanı Berdimuhammedov ile daha liberal bir yapıya geçileceğine dair umutlar yükselmiştir. 12 Şubat 2007'deki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine Berdimuhammedov ile beraber, A. Atadzhiyov -Taşoğuz Vilayeti Hokimliği birinci üyesi, M. S. Gurbanov -Lebap Karabekvyul Bölge Hokimi, Ahal Abadan Valisi Karadzhaev, I. Nuryev -Doğal Gaz ve Petrol Bakanı, A.A. Pomanov Türkmenbaşı kent Valisi de aday olmuştur. Bu adayların her biri farklı aşiretlerin üyesiydi. Ancak bunların özellikle seçildiği belirtilmiştir (Anceschi, 2009: 44).

Berdimuhammedov döneminin siyasal anlamda en büyük gelişmesi, 2010 yılında çok partili hayata geçiş kararıdır. Bu doğrultuda Çiftçiler Partisi kurulmuştur. Ancak söz konusu Parti çok zayıftır. Örneğin aynı yıl gerçekleştirilen yerel seçimlerde sadece Demokratik Halk Partisinin izin verdiği adaylar seçime katılabiliştir. Ayrıca 2012 yılında siyasal bir parti olmayı hedefleyen Sanayiciler ve Girişimciler Birliği kurulmuştur (Horak&Sir, 2009: 23) Berdimuhammedov dönemini nepotizmin yayılması açısından Kruşçev dönemine de benzetenler var (Peyrouse, 2012: 110). Örneğin kendi kadrosunu oluşturma yönünde Berdimuhammedov, 2009'da enerji ve ulusal güvenlik alanlarında öne

13 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

çıkan 30 bürokratı görevinden alarak yerlerine kendi adamlarını yerleştirmiştir. Enerji ve Endüstri Bakanından Ahal ve Balkan vilayetlerinin savcılarına kadar birçok değişiklik yapmıştır. Yerele kadar inen bu tür değişim Kruşçev dönemini hatırlatmaktadır.

Türkmenistan'da İdari Teşkilat Yapısı ve Taşra Yönetimi ile Yerel Yönetimler

Harita 1. Türkmenistan İdari Haritası

Kaynak: http://tour-orient.com/the-great-silk-road/central_asia/turkmenistan/ukp://www.orsam.org.tr/tr/haritaGaleri.aspx?HaritaID=38

Türkmenistan idari olarak 5 büyük vilayete (Ahal, Balkan, Daşoğuz, Lebap ve Marı) bölünmüştür. Vilayetler etraplara, etraplar da dayhan birleşğine (Kolhoz) bölünmektedir. Başkent Aşgabat vilayet statüsünde ve bünyesinde 4 etrap (Niyazov, Azatlık, Köpetdağ, Arçabil) bulundurmaktadır. Ayrıca kırdan oluşan 8 ilçesi vardır. Bunlar oba nüfuslu etraplardır: Ruhabat, Ak Buğday, Baharlı, Gökdepe, Kaka, Babadayhan, Seruhs, Altın Asırdır (Koşak, 2006: 45). Vilayetlerin ise ortalama 10 etrabı vardır. Ayrıca vilayet sınırları içerisinde etrap statüsünde olan

şehirler ve vilayet merkezleri yer almaktadır (Elibüyük&Altıbayev, 2002: 20). Örneğin Ahal Vilayetinde 3 şehir, 11 ile, 16 köy-kent, 102 köy konseyi ve 304 köy vardır (Koşak, 2006: 43).

Tablo 1. Türkmenistan'ın Vilayetleri ve Etrapları

Vilayet	Etrap	Etrap şehirler
Ahal	Tecen, Babadayhan, Saragt, Kaka, Gavers, Ruhabat, Gökdepe, Baherden, Altın-Asır	Büzmeysin
Lebap	Köytendağ, Atamırat, S.A. Niyazov, Hocambaz, Halaç, Sayat, Sakar, Serdarabat, Farap, Garaşsızlık, Garabekevül, Galgımış, Darganata.	Gavurdak, Seydi, Türkmenabat
Balkan	Serdar, Bereket, Etrek, Esenguli, Garrıgala, Türkmenbaşı	Gumdağ, Türkmenbaşı, Balkanabat, Hazar
Marı	Sakarçage, Marı, Vekilbazar, Oguzhan, Türkmengala, Murgap, Garakum, Yolöten, Bayramali, Tegtabazar, Serhetabat	Marı, Bayramali
Daşoğuz	Tagta, Daşoğuz, Yılanlı, Gubadağ, Boldumsaz, Akdepe, S. Türkmenbaşı, Köneürgenç	Daşoğuz
Aşkabat	Niyazov, Azatlık, Köpetdağ, Arçabil	

Kaynak: Elibüyük&Altıbayev (2002); Türkmenistan Ekonomi Atlası, TİKA, s.20

Türkmenistan'ın idari bölünmesi incelendiğinde, ülkenin *velayetlere*, *şehirlere*, *etraplara (ilçe)*, *şehirçelere*¹⁴ ve *obalara bölündüğü* görülmektedir. Türkmenistan'da her idari birimde yerel yönetim birimleri oluşturulmuştur. Buna göre Türkmenistan'da idari yönetim birimlerinin özerk yerel yönetimler ile hakimiyatlardan oluştuğu görülmektedir. Yerel halkın 4 yıllığına seçtiği yasama organı yani halk maslahatı ile devletin yereldeki temsilcisi olan atama ile gelen başkana (*hokim*) dayanan yürütme organının söz konusu olduğu yerel *hokimiyat* idarelerinin yetkileri “*illerde, il statüsündeki şehirlerde, ilçelerde (etraplar), ilçe statüsündeki şehirlerde, yerel temsilciler ve yerel yönetim organları tarafından kullanılır; ilçelerdeki şehirlerde, küçük şehirlerde (şehërçeler) ve obalarda (geneşlikler) ise, yerel yönetim organları, yerel meclisler (Geneşler)dir*” (md. 46)¹⁵.

14 Sovyetler Birliği dönemindeki posyoloklara denk gelen köy-kent şeklinde, nüfusu 2000 üzeri olan sınırları belirli, belli bir düzene sahip, kendine yeter yerleşim alanlarıdır (Koşak, 2006: 45).

15 <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf>

İkinci olarak idari teşkilat yapısında yerel yönetimleri görmekteyiz. Bu birimler, *hokimiyetlere* göre daha alt ölçeklerde kurulmuşlardır. *Geniş* olarak adlandırılan yerel meclisler 3 yıllığına halk tarafından seçilmektedir. Yerel meclisler (*Geneşler*), ilçedeki şehirlerde, küçük şehirlerde (şehirçeler), obalarda (*geneşlikler*) halk egemenliğinin temsili organlarıdır. Anayasaya göre, Yerel meclisler, kendi faaliyetlerinde bağımsızdırlar ve yetkileri arasında sınırları içerisinde ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın temel ilkelerini belirlemek; Yerel bütçe ve uygulaması hakkındaki raporu oluşturmak ve onaylamak; Yerel vergiler ve bunların toplanma şeklini belirlemek; Doğal kaynakların verimli bir şekilde kullanılması ve çevrenin korunması için önlemler almak; ve Kanun tarafından kendi yetilerine dahil edilen diğer konuları çözmek, sayılabilir¹⁶. Yetkili oldukları sınırlar dahilinde aldıkları kararların bağlayıcılığı olan Yerel meclisler, kendi üyeleri arasından, Yerel meclise (*Geneşe*) başkanlık eden ve Yerel meclise karşı sorumlu olan *arçınları* seçerler. Yürütme organı olan *arçınlar*, Yerel meclislerin kararlarını, devlet *hokimiyet* ve yönetim organları düzenlemelerinin uygulanmasını sağlarlar.

Görüldüğü gibi şehir yönetimlerinde ikili bir yapının olduğu Türkmenistan'da kimi yerel ölçeklerde hem *Hokimiyat* hem de yerel yönetimler yani *geneşler* ve *arçınlar* söz konusudur. Halkı temsil eden geneşler ile merkezi devleti yerelde temsil eden *hokimiyatlar* arasında idari vesayet söz konusu olup, hokimiyetlerin *geneşler* üzerindeki yetkileri kanunlarla düzenlenmiştir. *Geneşlerin* üzerinde hokimiyetlerin gücü pratikte oldukça fazladır. Toplumsal yaşamda hokimiyet çok daha etkilidir. Diğer taraftan Devletin şehirlerdeki yani yereldeki temsilcisi olan *hokimlere* karşı bakanlıkların taşra teşkilatları da doğrudan sorumlu durumda olmaktadır. Yani yürütmenin güçlü olduğu bir yerel idari yapı söz konusudur (Kavuncu, 2014).

BAĞIMSIZLIK SONRASI DİL, TARİH, EĞİTİM, DİN VE KENT POLİTİKALARI

Türkmenistan devleti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yeni devlet inşasında liberal ve seküler bir ulus-devlet yapısını benimsediğini ilan etmiştir. Sömürgeci Sovyet geçmişinin ardından kurulan bu yeni bağımsız cumhuriyete söylem olarak "ulusal canlanma" ifadesi seçilmiştir. Oysa, Türkmen ulusal kimliğinin şekillenmesinde en fazla 1924'teki Lenin'in Milletler Politikası ile kurduğu Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti etkili olmuştur. Milletler Politikası doğrultusunda Sovyet zamanı Sovyet kimliğinin altında Türkmen ulusal kimliği

16 <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf>

Sovyet ideolojisi ile dört unsura dayanarak entegre edilmişti: tarihsel kültürel birlik, ekonomik bütünlük, dil birliği ve topraksal bütünlük (Boworth, 2007: 501). Tüm bu unsurlar, bağımsızlıktan sonra “ulusal canlanma” anlayışına uygun olarak Sovyetler Birliği ile entegrasyon anlayışını ortadan kaldırmak için yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde söz konusu kopuşu ve ulusal canlanmayı sağlayan Türkmenistan Devleti’nin kültür, dil, kent ve eğitim politikaları ile Türkmenistan’da yeniden tarih yazımı ve din politikaları üzerinde durulacaktır.

Ancak tüm bunlardan önce belirtilmesi gereken önemli bir nokta ulus kimlik inşası ya da Türkmen Devleti’nin ifadesi ile “ulusal canlanma” açısından Türkmen toplumu içerisindeki aşiret yapısının büyük oranda Sovyet politikasından dolayı yeniden üretilmiş ve bugüne kadar siyasal kültüre eklenmiş olmasıdır. Bundan dolayı Niyazov rejimi, öncelikli olarak Türkmen halkı arasında ulusal birliği sağlamaya yönelik politikalar gerçekleştirmeye başlamıştı. Zira Rus yönetimi, “böl ve yönet” stratejisi ile Milletler Politikası ile yetinmemiş, her cumhuriyette Moskova’ya karşı denge unsuru olarak içerdeki aşiretleri güç dengesinin bir aracı olarak kullanmıştır. Böylece kabilecilik zihniyeti canlı tutulmuştur (Kavuncu, 2014). Bu anlamda ülkede aşiret yapısı toplumsal yaşamda ve ekonomik ve siyasi bölüşümde hala önemli bir dinamik olarak görülmektedir. Türkmen rejimi, uyguladığı ulusal entegrasyon politikaları yoluyla bu sorunla başetmeye çalışmaktadır.

Türkmenistan Devleti’nin Eğitim Politikaları ve Milli Tarih Yazımı

Bir ülkenin kalkınması ve gelişmesinde, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel avantajları kadar eğitime verilen öncelik de belirleyici unsurlar arasındadır. Devletin eğitim politikasının temel amacı ise her yurttaşına özgür ve eşit fırsata dayanarak uluslararası standartlara uygun bir ulusal eğitim sistemi kurmaktır.

1993 yılında kabul edilen Eğitim Kanunu’na (Meredova, 2013: 274) göre, Türkmenistan’da ulusal eğitim sisteminden devlet sorumludur. Bunun yanında özel sektörün de eğitim kurumu kurma ve işletme hakkı vardır. Ancak devletten bu firmaların ya da kuruluşların lisans alması gerekmektedir. Dolayısıyla yabancı ülke kurumlarına kadar herkes Türkmenistan’da eğitim kurumu kurma hakkına sahiptir. Fakat, milli eğitim sisteminin temel çerçevesi Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenecek ve özel sektör, eğitim kurumları açtıklarında bu temel çerçeveye göre kendi eğitim sistemlerini kurmak zorundadırlar.¹⁷

Diğer Orta Asya cumhuriyetleri gibi Türkmenistan’da da 1991’deki Sovyet hükümetinin yayınladığı istatistiklerde okuma-yazma oranı yüzde yüze yakın

17 <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002113/211313e.pdf>

orandaydı (%99.7).¹⁸ Türkmen hükümeti bağımsızlıktan hemen sonra müfredat ile ilgili önemli reformlar gerçekleştirmiş, öğretim politikalarının dilini değiştirmiş, ortaokulun süresi ile ilgili yeni düzenlemeler yapmıştır. Örneğin 18 yüksek öğretim kurumundaki öğretim üyeleri Bilimler Akademisi'nde yüksek lisans eğitimi vermeye başlamıştır.¹⁹

Türkmenistan Orta Asya'daki en ilginç ülkedir. 1990'lı yıllara Türkmenistan'da Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un damga vurduğu bir rejim hakim olmuştur. Daha sonra Türkmenbaşı soyadını alacak olan Niyazov, Kerimov'la beraber Orta Asya'da en güçlü otoritelerin başında gelmiştir. Niyazov'un kaleme aldığı Ruhname, dinî, millî, medeni ve ahlaki kural ve görevleri ele alan ve zamanla Türkmen ulusunun ana eseri haline dönüşen bir kitaptır. Bu eser, Niyazov dönemi eğitim sisteminin de en önemli eseri haline gelmiştir.

1993 yılında kabul edilen Eğitim Kanunu'na (Meredova, 2013: 274) göre Türkmenistan'da temel eğitim politikasının prensipleri şunlardır:

- Devlet tarafından sunulan her tür eğitim hizmetine ulaşmakta tüm yurttaşlar eşit ve serbest hakka sahiptirler.
- Her birey kendi kapasitesi ve becerisini gerçekleştirme konusunda eşit hakka sahiptir.
- Devletin sunduğu eğitim hizmeti bedava olarak yurttaşlara sunulacaktır.
- Ortak insanlık değerlerine eğitim sisteminde öncelik vermek.
- Ulusal tarih, kültür ve gelenekler ile uyumlu bir eğitim sistemi yaratılacaktır.
- Devletin eğitim kurumlarında seküler bir eğitim tarzı benimsenmiştir.
- Resmî eğitim kurumları her tür parti ideolojisinden, dini gruptan ve diğer kamu kurumlarından bağımsızdır.

Türkmenistan'ın 2. Başkanı Gurbanguli Berdimuhammedov döneminde, eğitim alanı ülkenin kalkınmasında öncelikli sektör olarak kabul edildi (Horak, 2013). Berdimuhammedov ile beraber başlayan yeni dönemin ilk zamanlarında, Türkmen başı döneminin sıkı rejim uygulamalarına son verilerek kademeli bir süreçte Türkmenistan standartlarında reform sayılabilecek uygulamalara imza atılmıştır. Böylece Niyazov'un etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Bunların önemli bir kısmı eğitim ile ilgilidir.²⁰

18 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

19 <https://www.usaid.gov/turkmenistan/education>

20 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

• BAĞIMSIZLIKLARININ YIRMİ YEDİNCİ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ •

- Zorunlu eğitimin 9 yıldan 10 yıla çıkartılması suretiyle lise diplomasının uluslar arası alanda geçerli kılınması,
- Türkmenbaşı döneminde yasak olan okullarda spor dersi uygulanmasının yeniden yürürlüğe girmesi.
- Yabancı dillerin tekrar okullarda okutulması ve Türkmen öğrencilerin yükseköğrenim için yut dışına gitmelerine izin verilmesi.
- Türkmenbaşı döneminde uygulanan vatandaşların internete erişim ve kullanım yasağının kaldırılarak serbest bırakılması.

Türkmenistan, 3-4-6-2 örgün eğitim yapısına sahiptir. Yani; resmi giriş yaşı üç olan üç yıl okul öncesi eğitim söz konusudur. İlkokulun resmi giriş yaşı altı olup dört yıllık süresi vardır. Ortaokul iki aşamaya ayrılır: alt orta ve üst ikincil. Genel temel eğitim (ilk aşama) olarak bilinen alt orta, 5. Sınıftan 10. Sınıfa kadardır; ikinci aşama olarak bilinen üst saşama ise, 11-12. sınıflardan oluşur. Ayrıca, Türkmenistan'ın iki yıl süren erken çocukluk eğitimi programı vardır. UIS verilerine göre, Türkmenistan'daki eğitim sisteminin yapısı 2013 yılında 4-3-5-2 iken 2014'te 3-4-6-2'ye dönüştürülmüştür.²¹ Temel eğitim kanuna göre, 10 yıllık eğitim, tüm yurttaşlara zorunludur ve devlet 9 yıllık eğitim hizmetini bedava sunmak zorundadır.

Gurbanguli Berdimuhammedov reform sayılabacak bu uygulamalara imza atarak ülke halkının modern dünyayla entegrasyonunu sağlamayı hedeflemiş, bu doğrultuda küçümsenmeyecek adımlar atmıştır ve atmaktadır. Toplam 12 yıl okuduktan sonra üniversiteye başvurunun mümkün olacağı belirtilmiştir. Buradaki amaç uluslararası ve yurtdışındaki üniversitelere Türkmen öğrencilerinin başvurusunu sağlayabilmektir. Böylelikle eski Sovyet cumhuriyetlerinden sadece 5 ülke Sovyet dönemi olan 11 yıl temel eğitimi uluslararası standartlara taşıyarak 12 yıla çıkarmıştır. Ayrıca okul kitaplarının basım oranı da artmıştır yeni cumhurbaşkanı döneminde (Horak, 2013).

Yine Berdimuhammedov yabancı ve uluslararası sivil toplum örgütleri ile de işbirliği içerisinde çeşitli projeler gerçekleştirerek Türkmen halkının eğitim seviyesinin yükselmesini sağlamaya çabalamaktadır. Bunların başında USAID ile öğretim kurumlarında teknoloji ve iletişim kapasitelerini arttırmaya yönelik gerçekleştirilen proje gelmektedir. Bu proje sonucunda, 2999'den fazla okulda eğitmen ve öğretmenlere teknoloji kullanımı konusunda eğitim verilmiştir. Ayrıca Bilimler Akademisi bünyesinde kurulan Teknik Destek Odası'nda 14 üniversiteden 3000'den fazla fakülte hocası ve öğrenciye USAID tarafından eğitim verilmiştir. İlk defa uzaktan eğitimle Türkmen dili eğitimleri verilmeye başlanmıştır. Bu

21 <https://www.epdc.org/country/turkmenistan>

çerçevede USAID, Bilimler Akademisi bünyesinde dijital ders planı ve araştırma materyalleri hazırlamıştır.²²

En son 2020 yılı sonu itibariyle UNICEF ile işbirliği içerisinde uygulanan projeye göre 3-8 yaş arası çocuklara yönelik okul öncesi ve ilköğretim düzeyinde kaliteli ve kapsayıcı erken öğrenme becerisi kazandırılma çalışmaları ortaya konmuştur. Proje, özellikle güçlü eğitim politikası yaratmaya katkıda bulunmak, öğretmenlerin kapasitesi arttırmak ve engelli çocukları düzenli eğitim ve öğretim ortamlarına entegre etmek gibi uluslararası eğitim standartlarının gelişmesini amaçlamaktadır. UNICEF ve Milli Eğitim Bakanlığı, engelli çocuklar da dahil olmak üzere tüm çocukların, Türkmenistan'daki eğitime dahil edilmesini teşvik etme çabalarının bir parçası olarak, merkezileştirilmiş çok disiplinli yaklaşımlara dayalı yeni sektörler arası hizmetlerin kurulmasını desteklemek üzere birlikte çalışıyor. Toplumsal değişim için iletişim, ayrışma temelli tutumları ve kalıp yarılgıları ele almakta ve engelli çocukların daha geniş bir sosyal katılımını teşvik etmektedir. UNICEF ayrıca, Türkmenistan'daki okullarda afete hazırlık konusunda bilinçlenme çalışmaları da gerçekleştirmektedir.²³

Berdimuhammedov dönemi gerçekleştirilen en büyük başarıların başında yeni okulların açılması gelmektedir. 2012 yılında 114 yeni okulun açıldığı duyurulmuştur. Bu okulların lokasyonu sadece şehir merkezlerinde değil, kırsal alanlarda da yer almaktadır. Ayrıca çok yüksek miktarda harcamalarla okullar renavasyona tabii tutulmuştur. Yeni açılan okullar yüksek teknoloji donanımına sahiptir. Fakat birçok yönetici ve öğretmen bu bilgisayarların, labaratuvar ortamlarının zarar görmesinden korktukları için öğrencilerin kullanımına kapalı tutmaktadırlar (Hoyak, 2013)

Üniversitelerde de yeni dönemde ciddi ve geleceğe olumlu sonuçlar bırakacak reformlar gerçekleşmiştir. 5 yıllık eğitim süresine çıkartılan üniversitelerin sayısında da artış olmuştur. Berdimuhammedov, hızlı bir şekilde yeni üniversiteler açmıştır ve yabancı üniversite delegasyonlarını ülkeye davet etmişlerdir. 2012-2013 yıllarında Amerikan Üniversitesi kurulması için ciddi çabalar harcanmıştır (Horak, 2013:4)

Son olarak geniş bir Türkmen gencinin yurtdışında üniversite eğitimi görmesi için Türkmen devleti tarafından teşvik edildiği görülmektedir. Özellikle Rusya, Malezya, Türkiye, Ukrayna başta tercih edilen ülkelerdir. 2011 yılında resmi kayıtlara göre 2000 öğrenci üniversite eğitimi için yurtdışına çıkmıştır. Bunların dışında ayrıca kendi özel imkanlarıyla okumaya giden Türkmen gençler de vardır. (Horak 2013: 4)

22 <https://www.usaid.gov/turkmenistan/education>

23 <https://www.unicef.org/turkmenistan/education.html>

Sonuçta, Türkmen hükümeti giderek, uluslararası ticari faaliyetlerde başarılı bir şekilde yer alabilen, son derece yetenekli bir işgücü üretmek için çabalarını arttırıyor²⁴.

Son olarak, 2000 yılında Türkmenistan'da Kütüphaneler kanunu imzalanmıştır. Bakanlar Kurulu'na bağlı olarak çalışan ülkedeki kütüphanelerden aynı zamanda Kültür Bakanlığı da sorumludur. 2005 yılında Cumhurbaşkanı kararname ile hiç kullanılmayan kütüphanelerin zamanla kapatılmasına karar verildi. Uzak bölgelerdeki küçük kütüphaneleri sürdürmek için gerekli fonların bulunmaması, yerel lise kütüphanelerinin ve şubelerinin kapatılması ile sonuçlanmıştır. (Richardson, 2006: 133)

Türkmen milletinin tamamlayıcı bir parçası, ülkenin tarihinin resmi anlatımıdır. Okullarda okutulan tarih dersi milli tarih anlayışına dayanmaktadır. Bu çerçevede, İkinci Dünya Savaşı hariç Sovyet dönemi ve Çarlık dönemi bu milli tarihin tamamen dışında bırakılmıştır (Meurs, 2011: 6).

Ulus devlet inşa sürecinde milli tarih anlayışının önemli işlevleri vardır: geçmişe aidiyet ve bugünü anlama; bugüne biçim verme. Geçmişe aidiyet de önemli bir olgu da yaşanılan ülke topraklarının geçmişten beri söz konusu ulusa ait olduğunu ıspatlama, esasında o ulusun tarihinin de çok eski zamanlarından beri var olduğunu kanıtlamaktır. Yani tarihi olarak bu anavatanın ne kadar önemli bir merkez olduğundan hareketle bir nevi ulusun kendine güvenini inşa ederek kimlik sahibi olmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda Türkmenistan da ulus devlet kurma noktasında, Sovyet ve Çarlık dönemi öncesine ait kültürel ve tarihi yapıtların restorasyonuna özel bir önem verilmektedir (Akbarzadeh, 1999: 275). Türkmenistan bu noktada arkeolojik çalışmaları bağımsızlıktan sonra oldukça ilerletmiştir. Nitekim Oğuz Han ile başlattıkları tarihte Türkmenlere göre kendileri 5 bin yıldır yerleşik bir millet olarak yaşamaktadırlar. Selçuklu İmparatorluğu'nun, Osmanlı ve Safevi hanedanlığının kurucuları olarak kendilerini gören Türkmenler, şu anki topraklarda kadim tarihten beri yaşamaktadırlar, hatta ilk yaşayan grup burada Türkmenlerdir. Bundan dolayı bölge tarihinde herşey Türkmenleştirilebilir (Meurs, 2011: 7).

Zaten Sovyet dönemi de güçlü olan arkeoloji bilimi, yeni kurulan "Türkmenistan Tarihi ve Kültürel Anıtların Restorasyonu" önderliğinde Türkmenistan'da ilk olarak Aşkabat'ın hemen yanındaki Nisa antik kenti üzerine kazılarını yoğunlaştırarak, tarihte bu bölgenin Fars İmparatorluğunun merkezi olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Farsi sembollerin Türkmen devletinde temsil edilmesi yoluyla anavatanın ne kadar Türkmenlere ait olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Ancak

24 <https://www.usaid.gov/turkmenistan/education>

bu durum Türkmen kimliğinin Türklük orijini ile ilgili birçok soru işareti doğurduğundan ikinci bir kimlik olarak Selçuk Oğuz Boyu meselesi gelmiştir (Akbarzadeh, 1999: 281). Ancak yine de böylelikle özellikle Rusların bölgeye kendileri gelmeden önce bölgenin medeniyetsiz olduğu iddiasını çürütmeye çalışmaktadırlar. Örneğin Türkmenbaşı bağımsızlıktan hemen 3 ay sonra 1879'da Rus Çarlığına karşı mücadelenin verildiği Göktepe'yi ziyaret ederek söz konusu mekanda büyük bir müze kurma kararı vermiştir. Dahası bu yönde Basmacılar hareketi de tarih kitaplarındaki yerini almaktadır.

Ayrıca Niyazov'un yazdığı Ruhname, içeriği itibariyle, hem milli tarih yazımı, hem de Türkmencenin tarihsel olarak karşılaştığı sorunları anlatması bakımından, Türkmenistan'daki milli tarihin şekillenmesinde oldukça önemlidir.

Din Politikaları²⁵

2016 yılı itibariyle Türkmenistan'ın toplam nüfusu 5,2 milyon olarak tahmin ediliyor. Ülke nüfusunun yüzde 89'u Müslüman (çoğunlukla Sünni), yüzde 9'u

25 Bilindiği üzere Sovyet rejimi Orta Asya'da ateist politika ile dinsel hayatta baskı kurmuştur. Bu tür bir bakış açısı, dolaylı olarak bağımsızlık sonrası dinsel yaşamda bir özgürleşmenin ortaya çıktığı fikrini de beraberinde getirecektir ve bu noktada Sovyetlerden bir kopuş olduğu kabulü söz konusu olacaktır. Birincisi Komünist Parti'nin ateist ve laik politikalar arasında gidip geldiğidir. Dinin hiçbir şekilde siyasete karışmadığı noktasında kesinlikle laik düzen benimseyen Sovyet rejimi, üstelik 2. Dünya Savaşı sonrası İslam Müftülüğü ile dinsel yaşamı Orta Asya'da kontrol etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan zaman zaman gündelik yaşamda dinsel öğeler üzerine sık sık gitmiştir. Ancak bu durum iki sebepten ötürü tartışılması gereken bir olgudur. Birincisi Sovyet rejiminin dönemin koşullarına göre İslam politikası değişkenlik arz eder. Hakim olmaya çalıştığı coğrafya ile ideolojisi arasında bu git geller özellikle devrimin ilk yıllarında vakıfların kamulaştırılması, camiilerin kapatılması, hacca gitmeyi yasaklama (Tazmini, 2001: 64; Pottenger, 2004) ile 2. Dünya Savaşı sonrası yumuşama politikaları ile özellikle Afganistan meselesinde iyice yön değiştirmesinden (Tazmini, 2001: 66) anlaşılabilir. Hatta kimilerine göre radikal İslamın bölgeye sızması Gorbaçov döneminde başlamıştır. Daha önemli bir mesele ise bölgede Ceditçiler ile Hocalar arasındaki mücadelenin kullanılarak çoğu zaman Komünist Parti'nin Ceditçileri zayıflatmak için bölgede İslamı yaşam tarzına izin vererek Hocalara imtiyaz tanınmasıdır. Bu durum dahası Milletler Politikası ile birleşince geleneksel İslamın bölgede günümüze kadar halk arasında yaşamasına sebep olmuştur. Tüm bunlardan dolayı bağımsız Türkmenistan'da Sovyetlerden önemli bir kopuşun gündelik yaşamda değil fakat siyasal düzeyde yaşandığını belirtmek gerek. O güne kadar halk arasında devam eden geleneksel İslam, esasında yönetici kesimde söz konusu olmayan bir durumdu. Sovyet zamanı halk esasında dinsel yaşamını yaşayabiliyordu. Örneğin bir Özbek şunu söylüyor: “Sovyetler çok akıllıydı. Dini doğrudan yasaklamadı. Ama şunu dedi: Komünist partiye üye olan ateist olmak zorunda, sen Komünist Parti'ye üye olmazsan, Sovyet zamanı hiçbir avantajdan yararlanamazdın. Ama Komünist Parti'ye üyesen de dinin gerektirdiği şeyleri yapamazdın. Ne bunlar mesela evinde namaz kılamazsın. Cumaya gidemezsin. Olur da Komünist parti farkederse Partiden komünist ilkelere aykırı davrandığın için atılırsın”. (Kavuncu, 2014)

Ortodoks Hıristiyan ve yüzde 2'si de diğer dinlere mensuptur. Bunlar arasında Yehova Şahitleri, Şii Müslümanlar, Bahailer vardır.²⁶ Türkmenistan'ın bir devlet dini yoktur. Laiklik ilkesinin benimsendiği Türkmenistan'da kurumsal olarak o zamana kadar (Sovyet Dönemi) merkezi Taşkent olan Orta Asya müftülüğünden ayrı Daşoğuz'da Türkmen Kazıyatı'na yetkiler devredildi. Diyanet işleri konseyi – Sovyet mirası, Bakanlar Kurulu'na bağlı komite oldu ve başına Kazıyatı getirildi. Türkmen Cumhurbaşkanı ve üst düzey siyasi elitler, ulusal canlanmanın önemli bir mihenk taşı olarak dini öğelere sık sık atıfta bulunur hale geldi (Akbarzadeh, 1999: 284). Tüm ülkede camilerin sayısı artmakta, örneğin Aşkabat'ta o güne kadar resmi bir cami yokken şu anda en azından 6 kayıtlı camii vardır, Cumhurbaşkanı sık sık bu camilere gelerek Cuma namazlarına katılmaktadır. Bu ise caminin sadece bir dua yeri olmadığını çoğu zaman bir tür propaganda merkezi olduğunu göstermektedir (Akbarzadeh, 1999: 284).

Çoğu zaman Post-Sovyet ülkelerindeki dini canlanış ile ilgili genel geçer bir kabul, Sovyet rejiminin dini baskılarının ardından bağımsız kalan devletlerin, dini özgürlüğü kabul ettiği yönündedir. Oysa bu anlayışın iki sıkıntılı noktası vardır. Birincisi, Sovyetler bu genel kabulde olduğu gibi Orta Asya toplumlarında doğrudan 70 yıl boyunca dini yaşamı yasaklamamıştır. Dönem dönem din üzerindeki yasaklar esnediği gibi sıkılaşmıştır da. Ayrıca, Sovyet rejimi, toplumsal kontrolü sağlamak için Müftülük kurumu gibi temel dini kurumları kurmaktan kaçınmamıştır. Ancak Sovyet rejiminin bu din politikası, gündelik yaşam ve yurttaşlar için söz konusu iken; siyasi elit ve bürokraside Dini yaşam bir tür engel olarak her zaman varolagelmiştir. Dolayısıyla ikinci olarak da Post-Sovyet Orta Asya ülkelerinde devletlerin dini politikalarında benimsedikleri Laiklik esasında Sovyet rejiminden tam bir kopuş değil; bazı süreklilikleri ve kopuşları bünyesinde taşımaktadır. Türkmen Devleti'nin de din politikası bu duruma güzel bir örnektir.

Türkmen elitleri benimsedikleri din politikaları ile, yeniden canlanan ulus kimliğinin niteliğini belirliyor hem de bu kimliğin içerisinde İslam'ın alt ve üst sınırlarını belirliyorlardı. Türkmen devletinin dine atıfta bulunması, İslam dinini Türkmen Milli kültürünün başka kültürlerden ayırıcısı olarak kullanılmasına sebep oluyordu. Nitekim Türkmenistan'da Sünni İslam inancı eski şamanizm kalıntıları ile birarada mistik bir havada yaşanmaktadır.²⁷ Böylece İslam toplumsal hayatta yaşamaya ve ulusal kimliğin bir parçası olmaya devam ediyor. Ancak Sovyetlerden farklı olarak bağımsız Türkmenistan'da son 30 yılda tüm yöneticiler artık özel yaşamlarındaki İslamı vurguyu saklamadan yaşıyorlardı (Safronov, 2000: 80). Diğer bir deyişle Türkmen devlet adamları Sovyet zamanında ulus

26 <https://www.state.gov/documents/organization/269190.pdf>

27 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7a/entry-4813.html

kimliklerine eklemleyebildikleri fakat Sovyet yurttaşlığına eklemleyemedikleri İslami değerlerini artık yeni ulus devletlerine eklemlemeye başladılar.

1990'dan bu yana Sovyet yönetimi altında kaybedilen bazı kültürel mirasın yeniden kazanılması için çaba gösterildi. Cumhurbaşkanı Niyazov, devlet okullarında temel İslami ilkelerin öğretilmesini emretti. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Türkiye'nin de desteğiyle, dini okullar ve camiler de dahil olmak üzere daha fazla dini kurumlar ortaya çıktı. Arap dili, Kur'an (Kuran) ve hadis ve İslam tarihi ile birlikte, hem okullarda hem de camilerde dini sınıflar düzenlenir.²⁸

Anayasa, laiklik ilkesinin bir gereği olarak devlet işleri ile din işlerinin ayrılmasını şart koşar. Dini örgütlerin, devlet işlerine "müdahale" etmeleri yasaktır. 2016'nın Mart ayında hükümet, Dini Örgütler ve Dini Özgürlük Kanunu'nu onayladı. Eski kanundan farklı olarak yeni kanuna göre kayıtlı olan dini örgütlerin yanısıra, yeni dini organizasyonlar da yasal faaliyette bulunabilmeleri için Adalet Bakanlığı'na başvuruda bulunarak kayıt olmaları gerekmektedir²⁹. Türkmenistan'da kayıtlı dini topluluklar için iki yasal kategori vardır: dini gruplar (en az beş ve en az 50 yasal üyeden oluşan) ve dini örgütler (en az 50 üyeden oluşan). Hükümet rakamlarına göre ülkede faaliyet gösteren 121 kayıtlı dini kuruluş ve yedi kayıtlı dini grup var. Bunlardan 104'ü Sünni ve beş Şii olmak üzere Müslüman örgütlerdir; 13 Rus Ortodoksları; ve 11 Roma Katolikleri, Bahailer, Hare Krishnas ve Protestanlar da dahil olmak üzere diğer dini grupları temsil etmektedir.³⁰ Yeni kanuna göre, Adalet Bakanlığı, eğer herhangi bir dini örgütün amaçları ülkenin milli menfaatleri ile çelişiyorsa veya Müftü başkanlığında kurulan dini örgütler ve dini bilgi kaynaklarını değerlendiren uzmanlardan oluşan devlet komisyonu tarafından kabul edilen dinlerden birinin temsilcisi değilse, söz konusu dini örgütü resmi olarak kaydetmemeye hakkına sahiptir.³¹

Eski kanuna göre, devlet okullarında dini eğitim yoktu. Yeni kanun, kayıtlı dini örgütlerin, ailelerin izni ile ve devletin onayı ile, haftada 4 saati geçmemek üzere din eğitimi verebilecekleri belirtilmektedir.³²

Son bir gelişme de son dönemle ilgili olarak bu konuda eski dönemlere göre çok daha olumlu gelişmelerin yaşanmasıdır. Kayde değer bir ilerleme olarak Temmuz 2018 tarihinde Türkmenistan hükümeti siyasi suçlardan dolayı cezaevinde olan mahkumların bazıları için ziyaret izni verdi. Ülke üzerinde artan uluslararası

28 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7a/entry-4813.html

29 <https://www.state.gov/documents/organization/269190.pdf>

30 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7a/entry-4813.html

31 <https://www.state.gov/documents/organization/269190.pdf>

32 <https://www.state.gov/documents/organization/269190.pdf>

eleştirilerin baskısı sonucu, Türkmenistan yetkilileri Aşkabat'ın kuzeyindeki gizli Ovadan-Tepe hapishanesinde tutulan siyasi tutuklulara yapılan ziyaretleri yasaklama konusunda taviz verdiler. «Memorial» İnsan Hakları Merkezi'nin bildirdiğine göre, dini gerekçelerle hapiste tutulan bazı mahkumlara son zamanlarda yakınları ile görüşme fırsatı verildi. Ancak bu değişiklikler, siyasi tutukluların tüm gruplarına tanınmadı. Güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre, bu yıl 28 Haziranda «İslami aşırılık» suçlamasıyla hapse atılan 30'dan fazla mahkumun yakınları Aşkabat kuzeyindeki Ovadan-Tepe hapishanesine getirildiler. Onlara mahkemeden sonra ilk kez 40 dakika buradaki mahkumlarla görüşme ve konuşma imkanı tanındı. Mahkumlardan birinin karısı, kocasının çok zayıf görüldüğünü ve yetkililerin ona bir sonraki görüşme izninin iki ay içinde verileceğini söylediğini belirtti. Bundan önce bu kadın 10 aydan fazla kocasının nerede olduğunu öğrenememişti. 2003 yılından beri uluslararası standartlar ihlal edilerek Ovadan-Tepe hapishanesindeki tüm siyasi tutuklulara yakınlarıyla görüşmek yasaklanmıştı. Bu durum 2011 yılında kabul edilen ve tutukluların ziyaret edilmesine izin veren Ceza Kanunundaki değişikliklere rağmen değişmemiştir.³³

Türkmenistan'da Kent Planlaması ve Mekansal Tasarımlar³⁴

Çokca ele alınmayan fakat ulus kimlik inşasında önemli bir politika alanı olarak karşımıza çıkan mekansal planlama konusu, aslında bir devletin kimlik politikalarının yansıdığı en önemli alanlardan bir tanesidir. Tıpkı dil politikası gibi, tıpkı milli tarih yazımı gibi mimari ve kent planlaması da bir toplumun milli kimliğini ve devletin sembolleri ile ideolojisini yansıtır. Bu anlamda belki de en önemli sembolik mekan başkentlerdir. Nitekim Türkmenistan Devleti de, bağımsızlık sonrası yatırımlarının birçoğunu başkente yöneltmiştir. Esasında her devlet, yeni devlet felsefesini öncelikle başkente yansıtmak ister. Bundan dolayı başkentleri incelemek esasında söz konusu devletin, yurttaşlık felsefesini, politik kültürünü, benimsediği politik ekonomik stratejileri, sosyal politikalarını, yani özetle ulus devlet projesinin niteliğini anlayabilmek için kritik bir öneme sahiptir.

Türkmenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Sovyetler Birliği'ndeki gibi Aşkabat şehri olarak kalmıştır. Bu durum bir başkent olarak Aşkabat'ın Sovyet zamanı yönetim merkezi olmasının yarattığı siyasal, ekonomik ve sosyo-mekansal özelliklerini yeni döneme taşımasına sebep olmuştur. Ancak Aşkabat, bağımsızlık sonrası yeni kurumları ve mimarisi ile Orta Asya başkentleri arasında belki de en büyük değişim gösteren şehirlerden biri haline gelmiştir.

33 <https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/turkmenistan-da-siyasi-mahkumlara-kismi-izin-h425463.html>

34 Türk Dünyası Başkentleri kitabının Aşkabat bölümünden alınmıştır. (Kavuncu, 2014. "Aşkabat", Türk Dünyası Başkentleri, Hoca Ahmet Yesevi Yayınları, Ankara)

Aşkatat'ın stratejik konumu ve Sovyet rejiminden kalan alt yapı ve kurum-sallaşma avantajları ile Türkmenistan'ın yeni bağımsız devletinin başkenti olması beklenen bir olgu idi. Nitekim Aşkatat, İran ile Orta Asya arasındaki yol güzergahının önemli bir kavşağında yer almaktadır. Yine Sovyet rejiminin mekansal eşitsizliğine sebep olan baskın başkent önemseme politikası ile Türkmenistan'da modern anlamda diğer kentlere göre oldukça gelişmiş bir yapıya sahip olması, Türkmenistan'ın eski Sovyet başkenti olan Aşkatat'ı kendi başkenti olarak ilan etmesinde en önemli etkenlerdir.

Ulus devletin sembolleri için başkent en stratejik mekanlardır. Aşkatat'ın mekansal yapısını bu anlamda iki dinamik etkilemektedir: ulus devlet kurma çabası ve iktidarın yani devlet başkanının hegemonyasını yansıttığı başkent. Bunu meydanlardan, sokak isimlerine heykellerden müzelere kadar tespit etmek mümkündür. Ulus devlet bağlamında ilk göze çarpan Aşkatat'ta Sultan Sencer Müzesi, Aşkatat Milli Tarih Müzesi, Göktepe Müzeleridir. Bunun yanında özellikle meydanlar Sovyet başkentlerinde en sembolik yerlerdir. Tüm başkentlerde olduğu gibi Aşkatat'ın da en büyük meydanından Lenin heykeli indirilmiştir. Günümüzde Aşkatat merkezinde Türkmen/Oğuz boylarının ataları Alparslan, Tuğrul ve Çağrı Beyler, büyük şair Mahtumguli gibi kahramanların heykellerinin olduğu parklar, anıtlar yer almaktadır. Yine Devlet başkanının emri ile şehrin güneybatısında Oguz Hanın simgesi olduğu düşünülen sekizgen yıldız motifleriyle süslenmiş yapılar yapılmıştır. Bu aynı zamanda Türkmenistan da dokunulmazlık sembolü olarak kabul edilmiştir. Anayasa anıtında da vardır bu sekizgen. Yine Televizyon kulesi hep bu sekizgenle süslenmiştir (Kılıç, 2012: 64).

Başkent Aşkatat, eski rejimin hegemonyasını temsil eden kamusal alanlardaki simgeleri, sembolleri yok edip yerine yeni Türkmen ulus kimliğini temsil eden bir mimariyi ortaya koymak ve yapılı çevreye yatırımları üzerinden yeni serbest piyasa ekonomisine adapte olmak için büyük inşaat yatırımlarının bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren aralıksız devam ettiği bir şehir haline dönüşmüştür. Milli kimliği yansıtan mekansal tasarımlar, semboller, heykeller Aşkatat'ta tüm diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi kent meydanlarındaki eski Sovyet sembollerinin yerini almış durumdadır.

Dünyanın en güzel şehirlerinden biri olan Aşkabat, bağımsızlıktan bu yana, mimarlar ve inşaatçılar için bir proje zenginliğine dönüşmüştür. Eski Devlet Başkanı'nın aldığı bir kararla Aşgabat'ı "Ak Şehir" haline dönüştürme çalışmaları başlamış; bu kapsamda yeni yapılan binalara cephelerinde beyaz mermer kaplama şartı getirilmiştir. Dolayısı ile yeni yapılan binaların tamamının cephesi beyaz mermer kaplı olduğu için şehir de beyaz bir görüntüye sahiptir. Aşkabat günümüzde hakikaten de baştan başa inşa edilmektedir. Yakın geçmişte Köpetdağ'ın yamaçlarında Arçabelden Anev'e kadar olan mesafede şaşırtıcı hızda yeni bir şehir inşa edilmiştir. Bu yeni şehir milli gelenekler ile modern kentsel planlamayı başarıyla birleştiren ve modern altyapıya sahip, kendine özgü mimarisi ile estetik bir görünüme sahiptir. En dikkati çeken yeni dönem anıtların başında ise 1992 yılında inşa edilen Aşkabat'ın kuzeyindeki Anayasası Anıtı'dır. Bu devasa anıt 185 metre ile Anayasayı temsil ediyordu. (Horak&Sir, 2009: 24).

Kamusal alanda ise Aşkabat bağımsızlık sonrası başlatılan yatırım atağı ile bambaşka bir çehreye bürünmüş durumdadır. Özellikle enerji bolluğunun da etkisiyle geceleri ışıl ışıl olan kentte Başkanlık köşkü ve kongre sarayı, muhteşem bağımsızlık, anayasa ve tarafsızlık dikilitaş anıtları, müze, tiyatrolar dikkat çekmektedir (Kılıç, 2012: 62). Yeni iş merkezleri, otellerin sayısının çok arttığı Aşkabat'ta özel firmaların özellikle doğalgaz ve inşaat firmalarının merkezlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Yine Türkmen Halı Devlet Kurumu'nun 11 katlı binası ile tek bir kompleks oluşturan Türkmen Halısı Müzesi, birkaç yüksek öğretim kurumu, çok katlı bakanlık binaları, 16 katlı lüks Oğuzkent Oteli Aşkabat'ın yeni ihtişamlı görüntüsünü oluşturmaktadır (Kılıç, 2012: 65). Tüm bu büyük ve lüks yapılar çoğunlukla kentin iki büyük caddesi olan Arçabil ve Bitarap üzerindedir. Başkent'in mimarisinde öne çıkan sadece binaların cepheleri değil, aynı zamanda peyzaj mimarisi dahilinde fiske ve fener direkleri ile otobüs duraklarında da görmek mümkündür. Örneğin peyzaj açısından, dünyanın en büyük fiskeyesi Aşkabat'tadır (Hiro, 2009: 207-209).

Mekansal dönüşüm ile ilgili üzerinde durulması gereken bir başka konu ise toponimlerdir. Bağımsızlıktan sonra yeni ulus devlet'in ulusal dili olan Türkmen-

eyi güçlendirmek ve Rusçanın hakimiyetini kırmak için, birçok önemli mekanın ismi Türkmençeye çevrilmiştir. Ayrıca, idari teşkilat yapısında örneğin oblast olarak adlandırılan bölgesel idare birimine artık veloyat, alt bölgesel birimler olan raionlara da etrap denilmiştir. Tüm bunların başına ise başkanının cumhurbaşkanı tarafından atandığı hokimlerin olduğu Hokimiyat birimleri kurulmuştur (Akbarzadeh, 1999: 275)

Kentte Niyazov heykelleri 2000’li yılların ortalarına kadar en dikkat çeken unsurların başında geliyordu (Knowlton, 2006: 42). Neredeyse her 5 sokaktan birinin ismi Türkmenbaşı veya Niyazov idi. Ayrıca Aşkabat’ın en büyük caddesine Türkmenbaşı adı verilmişti. Havaalanı, Türkmenbaşı ismini almıştı. Şehrin neredeyse her yerini Niyazov resimleri süslemekteydi (Akbarzadeh, 1999: 274). Ancak Aşkabat’ın mekansal görünümünde kamusal alanlarda özellikle 2006 yılında Niyazov’un ölümü ile değişim başlamıştır. 2007’de seçilen yeni Cumhurbaşkanı Berdimuhammedov, kısa süre sonra, eski Başkanın Aşkabat’taki heykellerini kaldırttı (Nichol, 2012: 2). Berdimuhammedov, Niyazov’dan övgüyle söz etse de zaman içerisinde özellikle anıtsal mimari ve sokaklara, sehirlere kendi adını vermesini eleştirmiş ve değiştirmeye çalışmıştır. Ayrıca Saparmurat fonunu kapatmış, Türkmen Bilimler Akademisini yeniden açmıştır (Cesar, 2007: 111). Kısaca hem mekansal hem de kurumsal olarak Aşkabat’ta Türkmenbaşı kültürü yıkılmaya başlıyordu. Medyada, basında giderek daha az ismi duyulur hale geliyor, ulusal banknotlardan 2009’da resimleri kaldırılmıştır. (Horak&Sir, 2009: 24). Kısaca yeni başkan eski dönemi giderek daha çok eleştirmeye başlıyordu. Birçok alanda değişim yaşanırken, esasında Cumhurbaşkanı Sovyetlerde olduğu gibi köklü bir girişimle kendi nomenklaturasını ve hegemonyasını ancak eskiyi örterek yapabiliyordu.

Dil Politikası

Milli kimlik politikasının belki de en önemli ayağını dil politikaları oluşturmaktadır. 1990’ların başında Rusçanın etki alanını azaltmak için tüm Orta Asya’da sıkı dil politikaları uygulanmıştır. Bunun en katı hali de Türkmenistan’da gerçekleşmiştir. Türkmenistan’ın da bu anlamda ilk politika alanlarının başında Türkmen dilinin yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesi gelmiştir. Henüz bağımsızlıktan hemen önce Niyazov, Sovyet rejimi boyunca Türkmenlerin ana dillerini kullanmada ne kadar baskı yaşadıklarını vurgulamaya başlamıştır. Hükümetin, 1989’da aldığı bir kararla Türkmen dili, Rusça ile birlikte cumhuriyetin resmî dili olarak ilan edildi (Saray, 1993: 66-69; Gömeç, 2001: 845). 24 Mayıs 1990’da resmi dil Türkmençe olarak ilan edilmiştir. 1993 Anayasasına da yansıyan karara göre, Türkmenistan devletinin devlet dili Türkmençedir (md. 14). 20 Mayıs 1990’da 36 maddelik “Dil hakkında Yasa” isimli bir kanun çıkarılmıştır. Bu yasa-

ya göre Rusça artık etnik dil grubunda yer almaktadır. Kanuna göre 1999'a kadar tüm resmi belgeler Türkmençeye çevrilecekti. Başka dilde eğitim yapan okullarda zorunlu olarak Türkmençe ders konacaktı (Gökdağ, 2013).

Bağımsızlık sonrasında Türkmenistan Devleti'nin milli kimlik şekillendirme politikasına ve uluslararası sisteme entegre olma politikasına uygun olarak ilk hedefleri arasında ülkede Rus kültürünün etkisini azaltmak vardı. Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra ülkede hem eğitimde hem de gündelik hayat ile bürokraside Rusçanın hakimiyetini kırmak ve Türkmençeyi yaygınlaştırmak amacıyla birçok düzenleme gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1979 yılında Türkmenistan'da Türkmenlerin %25.4'ü; 1989'da %27.8'i iyi derecede Rusça biliyordu (Gökdağ, 2013). Türkmenistan'da Rusça'nın yaygın olmasının sebebi tarihsel olarak tüm diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Sovyet dönemindeki Rusça eğitim veren okulların yaygınlığı ile Rus şovenizmine dönüşen Sovyet dönemi, toplumsal yaşamda statüyü arttırabilmede en önemli noktanın Rus olmak ya da Rus kültürüne göre yetişmek idi. Bu da dolaylı olarak Türkmen ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermesine sebep oluyordu (Gökdağ, 2013).

Tarihsel olarak Sovyet Rejimi de aslında sıkı bir dil politikası uygulamıştır. Buna karşın, Rus Çarlığı çok etnik ve çok dilli bir imparatorluk olmasına rağmen, 19. Yy'a kadar neredeyse çerçevesi belli bir dil politikasına sahip değildi. Oysa, 1917'den hemen sonra Lenin, etnik dilleri teşvik etme kararı aldı; 1924'te Milletler Politikası ile daha da detaylı hale gelecek Sovyetlerin dil politikası bir taraftan Türkmenistan'da Türkmençeyi oluşturmak suretiyle Kazakça veya Özbekçeden farklılaştırmaya çalışıyordu; diğer taraftan Rusça'yı tüm Sovyet coğrafyasında olduğu gibi Türkmenistan'da da hakim dil haline getirmeye çalışıyordu. (Pavlenko, 2008: 280). Nitekim bunun etkisiyle, bağımsızlıktan sonra da Rusça'nın bütün hakimiyeti yıkılmaya çalışıldı. Bundan dolayı dil politikasının Türkmenistan'da ilk ve öncelikli hedefi, Türkmençeyi resmi dil yapmak kadar Rusçanın etki alanını ve gücünü kırmaktı. Ancak şunu da not etmek gerekir ki Rusça, diğer Sovyet cumhuriyetlerine göre Türkmenistan'da daha az yaygın idi. Örneğin, Türkmenistan'da Rus nüfus da Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde %20'den fazla oranda Türkmençe biliyordu. (Gökdağ, 2013: 6). Yine 1979'da Sovyet coğrafyasında en yüksek anadil konuşma oranı Türkmenistan'da idi. Çift dillilik çabalarını artırıcı politikalar ancak 1980'lerin sonlarında uygulanmaya başlamıştır.

Bu doğrultuda bağımsızlıktan itibaren Niyazov, Türkmençe eğitim vermeyen okulları kapatmaya başlamıştır. Yabancı basına ulaşmayı yasaklamış, Rusça yayını ülke içerisinde kaldırmıştır. Bu dilsel milliyetçiliğe de katkı yapıyordu (Gökdağ, 2013). Ayrıca, Türkmenistan'da okullarda yabancı diller ihmal ediliyor. Ulusal medya üzerinde devletin gücü baskındır ve uluslararası gazete ve dergilerin ülkeye girmesi oldukça sınırlıdır. Zaten Berdimuhammedov'a göre de

Türkmenistan’da ulusal medya tüm talepleri karşılayabiliyor; dolayısıyla yabancı medyaya ihtiyaç yoktur. Basın özgürlüğü konusunda Sınır Tanımayan Gazeteciler, Türkmenistan’ı toplam 178 ülke içerisinde 176. sıraya koymuşlardır. 2005’ten beri de ya sondan üç ya da sondan 2. ülke oluyor. İnternet kafeler oldukça sınırlıdır ve pahalıdır. Ek olarak uzun bir listede yer alan web siteleri ülkede yasaklı durumdadır. (Meurs, 2011: 10).

Yine Anayasaya göre diğer şartlarla beraber devlette çalışmak için devlet dilini bilme zorunluluğu vardır. 1990’daki Dil Kanunu’na göre de devlet dairelerinde eğitim ve sağlık kurumlarında çalışan personelin 1996 yılına kadar yeterli düzeyde Rusça ve Türkmençe bilmesi gerekmektedir. Yargıda da Türkmençe mecburidir. Ama savunma ya da şahit mahkemede anadilinde konuşabilir. Üst düzey bürokratların 2000’lerde Türkmençeyi iyi bilmemelerinden dolayı Niyazov tarafından görevden alındıkları görülmektedir (Gökdağ, 2013: 9).

Sonuçta Türkmenistan’da Rus dilinin kullanım alanları giderek daralmaktadır. Hem dil politikalarının bir sonucu olarak hem de göçün bir sonucu olarak. Rus konuşmacılar ve etnik Almanların birleşik göçü ve diğer ülkelerden gelen Türkmenlerin göçü Rusçanın etki alanını önemli oranda azalttı. Türkmenistan’da, Rus dili tüm fakülteler kapatıldı. Ayrıca Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan’da, Rus dili medyaya da kapsam, görünürlük ve erişilebilirlik konusunda yasaklar getirilmiştir. Sonuç olarak, Rus dili özellikle genç nüfusta, okuldaki eğitimin ortadan kalkmasından dolayı azalmaya başladı. (Pavlenko, 2008: 296)

Dahası, resmi verilere göre de 1997-1998 eğitim yılında Türkmenistan’da ana eğitim dili şu şekildedir: 1938 okulda Türkmençe, 250 okulda Rusça, 90 okulda Özbekçe, 40 okulda Kazakça; 1999 yılında ise 170 okulda Rusça, 100 okulda Özbekçe. Ancak ülkede giderek uluslararası dil yani ikinci dil olarak Rusçanın yerini İngilizcenin aldığı bir gerçektir. Latinceye geçiş İngilizce öğrenimini kolaylaştırmaktadır (Gökdağ, 2013: 9). Ülkede pratikte Türkmen milletinin sürekli desteklenmesi ülkenin iki büyük etnik grubu olan Özbek ve Rusların hızla ülke dışına göç etmelerine sebep olmaktadır. 2007 yılı itibariyle başkent Aşkabat’ta olmak üzere sadece bir tane Rus ortaokulu vardı; Rusça TV kanalları ülkede çekmemektedir. Neitraln’nyı Türkmenistan’ın tek bir Rusca gazetesi devlet tarafından destekleniyor. Rusya’da yayınlanan gazete ve dergiler sadece özel satıcılar aracılığıyla ülkeye getirilebiliyor. (Pavlenko, 2008: 298)

Berdimuhammedov dönemi, bazı Rus okulları ülkede yeniden açılmış; fakat Niyazov dönemi kapatılan ilk ve orta öğretimde Kazak ve Özbek okullarının yeniden açılması ile ilgili herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. Dolayısıyla ilk ve orta öğretimde prestijli yabancı okul olarak Aşkabat’ta Türkmen-Türk ve Türkmen-Rus okullarından Türk okulunun da 2011 yılında İslami doktrini yayma amacı yüzünden kapatılması sonucu sadece Türkmen-Rus okulu eğitime devam

etmektedir. Ayrıca bir de Ukrayna Elçiliği tarafından sponsor edilen Pazar Okulu söz konusudur. (Horak, 2013: 3)

Ayrıca ilk yapılan reformlardan bir tanesi özellikle coğrafi isimlerin ve idari isimlerin Rusça'dan Türkmençeye çevrilmesiydi. Ancak bu çok hızlı ve kontrolsüz olduğu için hala bilimsel ifadeler Rusça ilerlemektedir. İlk yıllarda Türkmençe-Rusça terimler sözlüğü oluşturmak için tıp, iktisat gibi birçok disiplinden uzmanın bir araya getirildiği özel bir komisyon kurulmuştur. Bilim ve Teknoloji Yüksek Konseyi içerisinde bir Terminoloji Başkanlığı kurulmuştur (Gökdağ, 2013: 8). Kısaca günümüze kadar milli Türkmen dilinin güçlendirilmesi doğrultusunda yer isimlerinin Türkmençe doğru yazılışı, alfabeyi geliştirmek, Türkmençe öğretme tekniklerinin geliştirilmesi, Türkmenistan'da yetiştirilen ürünlerin isimlerini Türkmençe koymak gibi birçok dil politikası uygulanmıştır. 1990'ların sonlarına kadar Türkmençe genel sözlük, yine Türkmençe coğrafi isimler, tıbbi terimler, deyimler, tarih sözlükleri gibi birçok Türkmençe sözlük hazırlanmıştır. Türkmenbaşı 21. yy programı olarak hazırladığı maksatnamede dil sorununa değinmiştir (Gökdağ, 2013: 5). Bu çabaların sonuçları 2007 yılı itibariyle açıkça görülmeye başlanmıştır. 2007 yılı itibariyle Türkmençe tüm resmi belgelerde kullanılmaya başlandı, latine resmen ve pratikte geçilmiş oldu (Pavlenko, 2008: 296).

Tüm bu çabalara rağmen dış politikada Rusya'nın baskısından kurtulmak ve yetmiş Rus nüfusu hızlı bir şekilde kaybetmemek için Rusça eğitime tolerans tanındığı gibi ülkede halen Rusça yayımlanan resmi gazete (Neytralny) mevcuttur. Yine, 1996 yılı verilerine göre okullarda %16 oranında Rusça eğitim yapılmaktadır. Türkmenistan News Weekly Gazetesi'nin 1999 Nisan tarihli bir haberine göre, 1998-1999 öğretim yılında Rusça eğitim veren okulların sayısı sadece 55'tir. Niyazov dönemi Türkmençe'nin yaygınlaştırılması için ortaya konan çabanın ardından yeni Başkan Berdimuhamedov'un dış politikada Rusya'ya öncelik vermesi ülkede Rus okullarının ve Rusça'nın tekrar yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Özellikle iki ülkenin üniversiteleri arası işbirliği protokolleri, çok sayıda Türkmen öğrencinin yüksekokul eğitimi için Rusya'ya gönderilmesi, Rus Üniversitelerinin şubelerinin Türkmenistan'da açılması gibi politikalar Rusça'nın ülkede daha da yaygınlaşacağını işaretleridir (Gökdağ, 2013). Ayrıca, Rus okullarının sayısı az da olsa, büyükşehirlerde oldukları için etki alanları büyüktür.

DEMOGRAFİK YAPI, GÖÇ VE GÜNDELİK YAŞAM

PRATİKLERİNDE DÖNÜŞÜM

Bu bölümde Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası temel sosyo-demografik yapısı ve değişimi ile gündelik yaşam pratiklerindeki dönüşüm ele alınacaktır. Orta Asya'da nüfus yoğunluğu en az olan ülke Türkmenistan'dır (kmkare başına

sadece 7 kişi düşmektedir). Ülkenin beşte dördü en önemlisi Karakum olan çöllerle kaplıdır. Bu da 488,100 km² yüzölçümüne sahip olan Türkmenistan Cumhuriyeti'nin 350.000 kilometrekaresinin çöllerle kaplı olduğu anlamına gelmektedir. Post-Sovyet Orta Asya ülkeleri ile ilgili en büyük sıkıntı demografik dataların güvenilirliğidir. Çünkü genellikle Sovyet sonrası dönemde genel nüfus sayımı yapılmamış ya da yapıldıysa bile veriler devlet tarafından kamuoyu ile paylaşılmamaktadır. Nitekim Türkmenistan'da Devlet İstatistik Merkezi de 2012 yılında nüfus sayımı yapmış fakat toplam nüfus verisi kamuoyu ile paylaşılmamıştır. Bu güvenilirlik sorunundan dolayı birçok birbiriyle uyuşmayan demografik bilgilere ulaşmak mümkündür.

Ancak Türkmenistan resmi demografi sitesine göre, toplam nüfusun 2018 yılı itibariyle 5,351,277'dir³⁵. 1995 yılında ise, henüz bağımsızlığın ilk yıllarında Türkmenistan nüfusu 4.460.000 olarak kayıtlara geçmiştir³⁶. 2018 yılı itibariyle yaş dağılımı incelendiğinde; aktif çalışan nüfusun yaş aralığı olan 25-54 arasında toplam nüfusun %43'ünün yer aldığı görülmektedir. Daha sonra ise 14 yaş altı nüfus oranının %25 olduğu görülmektedir. Yine 15-24 arasında toplam nüfusun %20'ye yakınının yer aldığı 55 yaş üstü ise %11 civarı olduğu görülmektedir.³⁷ Ayrıca nüfusun büyüme hızı da 1.12'dir.

Tablo 2:Yıllar itibari ile Türkmenistan'da Kentleşme Oranı

	Toplam Nüfus (bin kişi)	Şehir Nüfusu (bin kişi)	Kentleşme Oranı
1970	2159	1034	48
1989	3534	1591	45
1995	4483	2020	45
2000	5369,4	2463,5	45,9
2004	6550	3082	47,1
2018 ¹	-	-	50,8

Kaynak: Baturov,A.Orayev,N.a.g.e.,s.18, ve Türkmen Milli Hasabat İnstitutu (direk alıntıdır: Koşak, 2006: 50)

Kentleşme oranının ülkede hızlı bir şekilde artmadığı görülmekte olup 1970 yılında yüzde 48 olan oranın 2018 yılı itibariyle sadece %2 arttığı ve kentleşme oranının %50.8'e yükseldiği görülmektedir. En yoğun nüfus başkent Aşka-

35 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

36 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

37 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

bat'tadır. 2017 yılı itibariyle Aşkabat'ın nüfusu 746.000 iken 2018 yılı itibariyle 810.000'e ulaşmıştır. ³⁸ Ayrıca 2015 yılında kent nüfusunun büyüme oranı 2.46 olarak belirtilmiştir. ³⁹

Türkmenistan'da nüfusun etnik dağılımı incelendiğinde; 1989'da Türkmen etnik grubunun toplam nüfusa oranı %72 iken bu oran 1995'te %77; 1999'da %81'e ulaşmıştır. Türkmen nüfus artarken Rus nüfus 1989'dan 1999'a %9'dan %4'e düşerken; Özbek nüfus aynı yıllarda %9'dan %10'a çıkmıştır (Gökdağ, 2013). 2003 yılında ise Türkmenistan'da Türkmen nüfus %85'e çıkarken, Özbek nüfus %5, Rus nüfus %4 ve diğer etnik gruplar %6 oranındadır. ⁴⁰ Ayrıca 1995 yılı itibariyle toplam nüfusun %77'si Türkmen; %9.2'si Özbek; %6.7'si Rus; %2'si Kazak; %0.8'i Azeri; %0.8'i Beluci; %0.8'i Tatar; %0.5'i Ukrayna ve %1.4'ü diğer etnik gruplardan oluşmaktadır. 2018 yılı itibariyle ise Türkmen nüfusun %85; Özbek nüfusun %5; Rus nüfusun %4 ve diğerlerinin %6 olduğu görülmektedir. Yine halkın %72'si Türkmen; %12'si Rusça ve %9'u Özbekçe kullanmaktadır. Diğer dillerin kullanım oranları ise toplam %7 civarındadır. Ayrıca nüfusun %89'u Müslüman; %9'u Ortadoks Hristiyandır. ⁴¹ Ayrıca etnik olarak Türkmenler eski Sovyet coğrafyasının farklı ülkelerine de dağılmış durumdadır. Bağımsızlığın ilk yıllarında en fazla Türkmenistan'dan sonra Özbekistan'da daha sonra da Tacikistan'da en fazla Türkmen nüfus yaşarken Sovyet coğrafyası dışında da Afganistan ve İran'da önemli oranda Türkmen yaşamaktaydı (Gökdağ, 2013).

Orta Asya'da bağımsızlık sonrası demografik olarak en önemli etnik sorun Rus nüfus olmasına karşın söz konusu sorun belki de en az Türkmenistan'da yaşanmaktadır. Çünkü, yaklaşık 10 milyonluk Orta Asya'daki Rus nüfusun Orta Asya ülkelerinin toplam nüfusu içerisindeki oranları dağılımı incelendiğinde %4 ve %1 ile Türkmenistan ve Tacikistan en düşük orana sahip olduğu görülmektedir. (Kazakistan nüfusunun %30'dan fazlası Ruslardan, Kırgızistan nüfusunun %12'si, Özbekistan'ın %5.5'i Ruslardan oluşmaktadır) (Kamalov, 2011: 54).

Ruslar yeni ulus devlet yapısı içerisinde hem kendilerini artık azınlık olarak hissetmekten hem resmi dil olarak Türkmen'in yaygınlaştırılmasından hem de Türkmen milli geleneklerinin toplumsal yaşamda güçlenmeye başlamasından dolayı ilk yıllarda hızlı bir şekilde ülkeyi terk etmeye başlamışlardır. Sovyetler Birliği dönemi, tüm diğer özerk cumhuriyetlerdeki gibi hakim etnik grup Türkmenistan'da da gerilerken; bağımsızlık sonrası nüfus olarak Türkmen nüfusun oranı artmıştır. Örneğin 1940'larda Türkmenistan'da Türkmen nüfus %59 ci-

38 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

39 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

40 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

41 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

varındaydı. Günümüzde ise %90'a ulaşmıştır (Gökdağ, 2013). Bununla beraber, Orta Asya'daki Rus nüfus Çarlık döneminden beri Orta Asya'nın büyük kentlerine özellikle de başkentlerine yerleştirilmişlerdir. 2. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bölgeye gelen farklı milletlere dahil nüfus çoğunlukla başkentlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayı Rus nüfus yoğunluğu Orta Asya'daki ülkelerin tüm bölgelerine eşit dağılmamış, özellikle başkentlerde yoğunlaşmıştır. Türkmenistan'ın başkenti ise Türkmenistan'ın kendisi gibi bölgede Sovyet zamanı en az Avrupalı nüfusa sahip başkentler arasındadır. Buna rağmen ülke içerisinde Türkmenler ve diğer Orta Asyalı halklar dışındaki nüfusun yoğunlaştığı kent Aşkabat'tır. Bunu Türkmenistan'ın ve Aşkabat'ın nüfusunun etnik dağılımına bakarak anlamak mümkündür. 1995 yılı itibari ile Ülke nüfusunun %77'i Türkmenlerden oluşurken, aynı dönem Aşkabat'ta Türkmen nüfusunun oranı %57'ye düşerken, Rus nüfus ülke genelinde %6.8'lik bir orana sahipken, bu oran Aşkabat'ta %25'e yükselmektedir. Dahası diğer Avrupalı nüfusun ülke genelinde oranı sadece %1.4 iken Aşkabat'ta bu oran %6'ya çıkmaktadır (Batırov, A.Orayev; direkt alıntıdır: Koşak, 2006: 64). Günümüzde de Aşkabat'ta kayda değer oranda Rus ve Ermeni nüfus vardır. Türkmenistan Sovyet zamanı diğer ülkelere nazaran daha az Rus nüfusa sahip olması dolayısıyla bağımsızlık sonrası ulus devlet inşası sürecinde herhangi bir azınlık problemi yaşamamıştır.

Tablo 3: Türkmenistan ve Aşkabat nüfus yoğunluğunun karşılaştırması (01.01.2005)

Yer	Yüzölçüm (km ²)	Toplam Nüfus (kişi)	Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)
Türkmenistan	491.210	6.550.000	13,3
Aşkabat Şehri	470	871.500	1854,3

Kaynak: Türkmen Milli Hasabat İnstitutu verileri (direkt alıntıdır: Koşak, 2006: 55)

Türkmenistan doğalgaz ve petrol açısından zengin bir ülkedir; bu anlamda Orta Asya'da en iyi durumda olan ülkeler arasındadır. Ancak kalkınma bir toplum için bunlardan ibaret değildir. Kültürel yaşam ve ve kültürel düzey oldukça kritiktir. Sovyet zamanı yaşanan sıkıntılar bir tarafa bırakılırsa, Sovyet rejiminin en büyük mirası bu kültürel gelişmişliktir. Türkmenistan'ın bundan ne kadar faydalandığı şüphelidir ancak bağımsızlık sonrası bunların geliştirilmesi gerekmektedir. Ancak Orta Asya toplumlarının hepsi için genel olarak getirilebilecek bir eleştiri bağımsızlık sonrası bu Sovyet mirasının giderek toplumsal yaşamda önemini kaybetmesidir.

Bu çerçevede Türkmenistan'da gündelik yaşam pratiklerinde yaşanan en önemli değişim kent merkezlerindeki fonksiyonel değişime paralel olarak ortaya çıkan yeni kültürel merkezlerdir. Sovyetlerin en ayrıcalıklı toplumsal kesimi olan entellektüel kesim Sovyetlerin dağılması ile beraber tüm eski Sovyet coğrafyasında en çok statü kaybeden kesim olmuştur. Bu durum Sovvyet ülkelerinin gündelik hayatını da etkilemiştir, gençlerin artık eskisi gibi sanatsal faaliyetlere olan yoğun ilgisi azalmıştır. Gençler arasında bunun en büyük gerekçesi olarak maddi bir getirisi olmaması öne sürülmektedir. Bu entellektüel kesimlerin statü kaybetmesi Orta Asya'da şüphesiz en çok başkentlerin gündelik yaşamını etkilemiştir. Zaten Orta Asya'da kültürel ve sanatsal aktivitelerin ve entellektüel kesimlerin yoğunlaştığı yer olarak sadece başkentlerin söz konusu olması, bağımsızlık sonrası bu durumdan en çok etkilenen kentlerin de başkentler olmasına sebebiyet vermiştir. Aynı durum Aşkabat'ta da yaşanmıştır. En büyük alış veriş merkezinin Türk firma olan Yimpaş'ın olduğu kent merkezinde özellikle cafeler, restoranlar, fast-food mekanları dikkati çekmektedir.

Bu durumun tersine Sovyet zamanı, Sovyetlerin eşitlik vurgusunun aksine Türkmenistan'da kentte ve köyde yaşam koşulları ve standartlar arasındaki fark muazzamdı. Kentlerdeki taş döşeli sokakların, elektrik, sıhhi tesisat ve doğalgazın yaygınlığı gibi maddi farklılıkların yanı sıra, kültür ve yaşam biçimi açısından da birçok farklılıklar bulunmaktadır. Ancak, ulusal kültürün yeniden doğuşu sayesinde, köy, Türkmen dilinin ve geleneksel kültürün değerli bir deposu olarak toplumda daha önemli bir rol üstlenmiştir.⁴²

Son olarak Türkmenistan'da son dönem müzecilik çalışmalarının ulus devlet inşası ile bağlantılı olarak arttığını belirtmek gerekmektedir. Buna göre Sanat Müzesi, Ülke Müzesi, Botanik Bahçe, El Sanatları Merkezi, Halıcılık Müzesi oluşturulmuştur. Ayrıca Aşkabat'ta Mahtumkulu ve Puşkin Rus tiyatrosu adında iki tane tiyatro vardır. 2011'de Asya Olimpiyat Meclisi Aşkabat'ta gerçekleşmiştir. Bunun yanında birçok uluslararası konferansa da ev sahipliği yapmaktadır Aşkabat. Ancak bu kültürel aktiviteler hiçbir zaman Taşkent ya da Astana'daki kadar yüksek oranda değildir. Ayrıca Aşkabat her zaman halılarıyla ünlü olmuştur. Ünlü Aşkabat halı fabrikası - Türkmen halı dokuma amiral gemisi dünya çapında bilinir. Halı - Türkmenistan'ın gurur ve şeref kaynağıdır. Aşkabat'ta bugün Bilimler Akademisi, 30'dan fazla araştırma ve 100'den fazla sağlık kurumu, Türkmen Devlet Üniversitesi olmak üzere 4 yüksek eğitim kurumu, önemli bir kültür merkezleri, 40'tan fazla okul, 4 sinema salonu vardır.⁴³

Gündelik hayatta önemli bir konu da toplumsal yapıdaki fırsat eşitliği konusudur ve bu şüphesiz yaşam standartları ve sosyal politika alanı ile de ilişkilidir.

42 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

43 <http://www.turkmenistan.orexca.com/rus/ashgabat.shtml>

Türkmenistan da tıpkı diğer Orta Asya ülkeleri gibi bağımsızlıktan sonra ciddi anlamda ekonomik kriz içerisine girmiş yoksulluk, işsizlik ve enflasyon mücadele edilmesi gereken ilk problemler olarak ortaya çıkmıştı. Bu sıkıntılar beraberinde ciddi anlamda gelir eşitsizliği ve bölgesel dengesizlik yaratmıştı.

Ancak şu da bir gerçektir ki; 1990'ların başlarındaki bağımsızlık koşulları altında, Türkmenistan'da yaşam standardı, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi dramatik bir şekilde düşmedi. Dolayısıyla, sosyal politika alanında kapsamlı bir devlet yatırımına Türkmenistan'da gerek kalmamıştır. Her ne kadar Türkmenistan'da yaşam standartları keskin bir düşüş göstermemiş olsa da, 1991'den bu yana çoğu vatandaş için mutlak anlamda yaşam standartları düşmüştür. Gıda ve tüketim mallarının mevcudiyeti konusunda da sıkıntılar yaşanmıştır.⁴⁴ Ancak Türkmenistan'da resmi istatistiklere göre, 1995 yılında 61 olan yaşam beklentisi, 2000 yılına gelindiğinde ise 64,5 yıla ulaşmıştır. Kuşkusuz, demografik uzmanların bu sonucu hangi temelden aldıkları oldukça açık değildir (Kamenev, 1999). Ayrıca son dönemlere baktığımızda Türkmenistan gibi zengin bir ülkenin take off aşamasından sonra kendini toparladığını ve zamanla bölgesel dengesizlikle mücadele yönünde önemli adımlar attığını görmekteyiz.

Ancak zaman zaman tahıl ve ekmek hatta yumurta gibi temel gıdalarda bile geçici kıtlık dönemlerinin yaşandığı Türkmenistan'da 1997 Ocak ayında devlet tarafından örneğin bedava ekmek dağıtılmıştır (Akbarzadeh, 1999: 245). Bağımsızlığın ilk yıllarına göre hayli yol katedilse de bugün hala ekonomik eşitsizlik ve sosyal politika alanında sorunlar yaşanmaktadır. Türkmenistan'da bugün nüfusun 4'te birinin ya da 3'te birinin yoksulluk sınırının altında yaşadığı iddia edilmektedir. Dahası, yine istihdam edilebilir nüfusun 3'te birinin işsizlikle karşı karşıya olduğu belirtilmektedir (Nichol, 2012: 6). İlk Devlet Başkanı Niyazov'un 10 yıllık kalkınma programındaki iddiası 10 yıl sonra her Türkmenin bir mercedes sahibi olacağı idi. 10 yıl sonra Türkmenistan'da orta sınıf birisi ancak 3-4 kilo et alabilmektedir ayda (Oğuz, 1996: 180).

Türkmenistan'ın gündelik hayatında fırsat eşitliği bakımında önemli bir sorun alanı işe alınma meselesidir. Türkmenistan'da özellikle gençlerin maddi imkanlarından dolayı çoğunlukla özel sektör de çalışmak istedikleri bilinmektedir. Ancak iş güvencesi ve sendikal hareketlerin olmaması, emeklilik düzenlemelerinin sürekli sorunlu olması özel sektörde yaşanan en önemli sorunlardır. Güvencesiz işçi çalıştırma oldukça yaygındır ülkede. Dahası devlete işe girmek istediğinde halkın en önemli şikayeti adil sınavların olmaması ve liyakata yeterince önem verilmemesidir.

44 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

Sovyet zamanının sınıf temelli dağıtım politikası, çalışanlara verilen ücretten çok sosyal hizmetlere dayalı bir refah bölüşümü sağlaması açısından yeni dönemden oldukça farklıydı. Dahası Sovyet dönemi tam istihdamla çalışmak söz konusuydu. Emeklilik hakkı sorunsuz bir şekilde uygulanıyordu. Fakat kentsel hizmetlerin kollektif bir tüketim hakkı olarak tamamen devlet tarafından sunulduğu sosyalist Sovyet yapısının ardından, Türkmen Devleti de elektrik, su gibi hizmetleri bedava sunması oldukça yetersiz bir kentsel hizmet olarak görülmektedir. Türkmenistan'da doğalgazın, elektrik enerjisinin, yemek tuzunun, içme suyunun halka ücretsiz dağıtılması ve konutlarda kamu hizmetlerinin çok ucuz olması söz konusudur. Bir bütün olarak baktığımızda bunların tamamı ülke vatandaşlarının genel gelirinin %0,1'ine eşittir. Dünyanın pekçok devlette bu rakam %30-%60'tır.

Alt yapı hizmetleri, bir ülkede yaşam kalitesinin göstergesi olarak önemli dinamiklerdir. Buna göre; içme suyu kaynaklarına Türkmenistan'da kentli nüfusun %89.1'i, kırsal nüfusun ise sadece %53,7'si ulaşabilmektedir. Kanalizasyon hizmetleri bakımından ülke daha iyi durumdadır. Buna göre, kentli nüfusun %100'ü kırsal nüfusun ise %98.2'si kanalizasyon hizmetlerinden yararlanabilmektedir.⁴⁵

Türkmenbaşı döneminde yaşanan sosyal şartlardaki düşüşün en keskin sonuçları eğitim ve sağlık sektöründe yaşanmıştır. Bundan dolayı, yeni Başkan göreve geldikten sonra ilk olarak üç adımlı bir sosyal kalkınma programı hazırlanmıştır. Bu üç adım: sağlık, eğitim ve medyada ve internet kullanımında daha liberal bir düzenleme yaratma (Horak&Sir, 2009: 68). Berdimuhammedov döneminin son birkaç yılı sosyal yatırımların arttığı görülmektedir. Nitekim 2018 yılı Ocak-eylül döneminde sanayi üretiminde güçlü bir ilerleme sağlanmış; hizmet sektörü genişlemiştir. Aynı dönem için hükümetin hesapladığından 5'te bir fazla gelir elde edilmiştir. Ve bu ağırlıklı olarak sosyal yatırımlara harcanmaktadır.

Sağlık hizmeti ile ilgili buna ek olarak halka yüksek teknolojik tıp yardımı yapma amacı ile yeni hizmete açılan tıp merkezleri için tıp araç ve gereçleri alınmıştır yurtdışından (Hramov&Orazgulyev, 2012: 117). Eski Sağlık Bakanı olan yeni Devlet Başkanı, sağlık sektörünün geliştirilmesi için çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Şifahaneler konusunda Türkmenistan meşhurdur. Ayrıca son yıllarda Aşkabat'ta 10 adet yeni tıp merkezi kurulmuştur. Yine başkentte son yıllarda uluslararası Onkoloji Merkezi ve Aids Merkezi kurulmuştur (Horak&Sir, 2009: 80). Ayrıca her bin kişiye beş yatağın düştüğü devlet hastanesi kapasitesi söz konusudur Türkmenistan'da.⁴⁶ Yine önemli bir gelişme olarak 1999 yılında

45 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

46 https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

Türkmenistan'da 2010 yılına kadar Sosyo-Ekonomik Dönüşüm Stratejisi başlıklı program hazırlanmıştır. Amacı, nüfusu ekonomik olarak kapasite sahibi olan bir ülke yaratmaktır (Kamenev, 1999).

Türkmenistan'da gelir eşitsizliğine bağlı ortaya çıkan yoksullukla ilişkili olarak yaşanan en büyük sorunların başında uluslararası suç örgütlerinin ağına düşmek ve yurtdışına göçlerle nüfus kaybetmek gelmektedir. 28 Eylül 2018 tarihli habere göre, İstanbul'da ele geçirilen uluslararası bağlantılı bir fuhuş çetesinde zorla çalıştırılan çok sayıda Özbek ve Türkmen kadın kurtarılmıştır.⁴⁷

Devlet esasında sosyal hizmetlerin genel olarak eksikliğini farkındadır ve son yıllarda bu konulara ağırlık vermeye başlamıştır. 2012-2016 arasında ilan edilen sosyal-ekonomik açıdan geliştirme projesine göre ülke genelinde sağlık ocaklarının 163'ü, kreşlerin 168'i, ortaokulların 228'i, kültür evlerinin 112'si, spor tesislerinin 22'si son yıl inşa edilmiştir (Hramov&Orazguliyev, 2012: 120). Şu bir gerçektir ki; Saparmurad Niyazov da Berdimuhammedov da sosyal politikayı öncelikli alan olarak tanımlamış; her yıl bütçede çalışanların maaşlarını yükseltmek için öncelikli olarak uygulanan sosyal reformlar düzenlemişlerdir. Bununla beraber ülkede belediye hizmetleri çok düşük fiyatlandırma ile ya da bedavaya sunulmaktadır. Örneğin, gaz ve su ücretsizdir, elektrik temel olarak ücretsiz (sadece belli bir tüketimi aşan önemsiz ücretler alınır). Toplu taşıma araçları olan otobüs ve trolleybüsa binmek çok ucuzdur. (Kamenev, 1999)

TÜRKMENİSTAN EKONOMİSİ

Türkmenistan Orta Asya devletleri içerisinde yer altı kaynakları, coğrafi ve jeopolitik konumu ile önemli bir potansiyele sahiptir. Dış politikada izlediği aktif tarafsızlık prensibi ülkenin bölgesel denklemlerde önemini azaltmamış, tam tersine büyük sorumluluklar yüklemiştir. Dünya Bankası standartlarına göre, Türkmenistan milli gelir açısından alt-orta gelirli bir ülke konumundadır. Kişi başına düşen Ulusal Gelir 2003 yılında 1130 dolar idi. Mevcut enflasyon oranı ise yüzde 9 civarındadır. Türkmenistan'ın en önemli ekonomik kaynağı enerjidir ve büyük bir ihracat payına sahiptir. Sektör uzmanları Türkmenistan'ın dünyanın en büyük beş doğal gaz ülkesi arasında yer aldığını belirtmektedir (Richardson, 2006: 132). Kurucu Devlet Başkanı Niyazov döneminde ülke hızlı bir kalkınma hamlesi gerçekleştirerek kısa sürede petrol ve doğalgaz gelirlerinden elde edilen kaynakları ülkenin altyapı sorunlarının giderilmesine ve halkın yaşam seviyesinin yükseltilmesine yönelik kalkınma projelerinin hayata geçirilmesine başlamıştır.⁴⁸

47 <http://www.milliyet.com.tr/Milliyet-Tv/video-izle/uluslararası-fuhuş-cetesi-istanbul-da-cokertildi-KPSi5ZgloDoD.html>

48 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

Bağımsızlıktan sonra serbest piyasa ekonomisini benimseyen Türkmenistan Devleti, Sovyet Rejiminin sahip olduğu ekonomik sistemden yeni döneme geçişte önemli alanlarda reformlar gerçekleştirmiştir. Bu alanlardan birincisi tüm ekonomik sektörlerin devlete ait olduğu bir alandan özel sektöre dayalı bir ekonomik sisteme geçiş için gerekli olan kurumsal ve ekonomik altyapıya yönelik reformlardır. Bir diğeri geçiş sürecinde yaşanan ekonomik krizler ve yoksulluk, işsizlik gibi sorunların çözümüne yönelik sosyal politika alanlarıdır. Son olarak da Sovyet rejiminin “her cumhuriyete bir sektör” mottosuyla özdeşleşen cumhuriyetler arası işbölümünde uzmanlaşılacak tek sektör yerine milli ve tam bağımsız bir ekonomik sistem için tüm sektörlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmektedir.

Bu üç alanda kısaca yaşanan sorunlar ve dönüşüm politikalarını inceledikten sonra, öne çıkan sektörler olan enerji, tarım ve inşaat sektörü ayrıca ele alınacak ve son olarak da temel çerçevesiyle ekonomik yapının güncel verileri gözler önüne serilecektir.

Ekonomik dönüşüm

Sovyet Uzmanlaşması

Tarım ve enerji sektörü dışında kentleşme ve gelişmişlik ile doğrudan ilgili olan sektör, endüstrileşme, gerek tarımsal hammaddelerin gerekse yer altı kaynaklarının ülke içerisinde işletilmesi için gerekli olan endüstrileşmedir. Endüstrileşmenin hammaddeye göre daha düşük oranda gerçekleştiği ülkeler için hammaddenin dışarıya aktarıldığını söyleyebiliriz. Sovyet zamanı Türkmenistan ekonomisi büyük oranda bu çerçevede açıklanabilir. Üretilen pamuk ve doğalgaz ile petrol hammadde olarak Birliğin endüstrileşmiş bölgelerinde işlenmek üzere Türkmenistan’dan alınıyordu. Sovyetler Birliği zamanında Türkmenistan’da Krosnovodsk petrol rafinerisi ve birkaç küçük ölçekte kimya tesisleri dışında enerji kaynaklarının işlenmesi ile ilgili bir yatırım söz konusu değildi. Bundan dolayı Türkmenistan Sovyet zamanı hammadde deposesi olarak görülmüş ve tarım ile doğalgaz ve petrol hammaddesi dışında ekonomik olarak kendine yeter bir sisteme sahip değildi. Yani Türkmenistan diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine göre Moskova’ya ekonomik olarak daha bağımlıydı. Özellikle pamuk ve gaz işlenmek üzere diğer Sovyet cumhuriyetlerine gidiyordu⁴⁹. Bunun dezavantajlarını bağımsızlıktan sonra da yaşadı. Özellikle boru hatları tamamen Rusya’ya onu bağımlı hale getirecekti. Hem ilk Devlet Başkanı Niyazov hem de Berdimuhammedov bunu değiştirmek için çok uğraştı ve uğraşiyor.

49 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

Özel Sektörün Kurumsallaşması ve Özelleştirme

Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası yaşadığı ekonomik dönüşümde uyguladığı reform politikalarının başında özelleştirmeler geliyordu. Nitekim 1992 Anayasası'nın 9. maddesi, özel mülkiyetin güvence altına alınması ile ilgiliydi. Buna göre, vatandaşların sermayeye, toprağa ve diğer maddi veya fikri mülkiyete sahip olma hakkını devlet güvence altına alır. Ancak bununla beraber Türkmenistan'da toprak üzerinde özel mülkiyet hiçbir yasa ile düzenlenmemiştir.⁵⁰

Diğer bir deyişle serbest piyasa ekonomisine aşamalı bir geçiş en çok özelleştirme meselesini etkilemiştir. Türkmenistan'da bugün özel sektörün GSMH içerisindeki payı %25'tir ve bu haliyle BDT ülkeleri arasında en geride bulunmaktadır. Özellikle küçük ve orta ölçekli girişimlerde özelleştirmeyi destekleyen Türkmenistan'da doğal gaz, tarım ve inşaat, finansal araçlar alanında özel sektörün payı neredeyse yoktur. Her ne kadar KOBİ'lerin yaygınlaştırılması özendirilse de bu alanda da hala geri plandadır ülke ekonomisi (Işık, 2006: 153)

Öte yandan sosyal politikalar açısından olumlu bir gelişme olarak bu özelleştirme politikaları temel tüketim maddelerine uygulanmamıştır. Buna göre, temel gıda maddeleri; benzin, su, elektrik, telefon, gaz, tuz ve benzer temel ihtiyaç maddeleri ve hizmetlerin parasız veya çok düşük fiyatla vatandaşların hizmetine sunulması bağımsızlıktan sonra diğer komşu ülkelerde meydana gelen ekonomik zorlukların toplumsal hareketlere dönüştüğü gibi Türkmenistan'da meydana gelmemesi ve siyasal çalkantıların oluşmamasına neden olmuştur. Açıkcası Kazakistan ve Türkmenistan ülkede ki yer altı kaynaklarından elde edilen gelirin bir kısmını sübvansiyonlar ve sosyal adaleti yaygınlaştırmak şekliyle halka yansıtılması bu ülkelerde ekonomik krizlerin meydana gelmesini önlemiştir. Oysa ki benzer durumdaki Kırgızistan'da 2 kere halk ayaklanması sonucunda iktidar değişikliğine, Tacikistan'da 7 yıl süren bir iç savaşa ve Özbekistan'da bazı etnik ve toplumsal çatışmalara şahit olmuştuk. Türkmenistan ise toplumsal refahı yükseltmek ve gelir dağılımını eşitlemek amacıyla önemli adımlar atmıştır. Türkmenistan'ın kentleri kasabaları ve genel olarak ülkenin genel görünümü değişip modernleşirken halkta nispi olarak bir refaha kavuşmuş durumdadır.⁵¹

Özelleştirme uygulamalarının yanısıra Türkmenistan'da maalesef sıkı idari kontroller ve kamu sektörünün ekonomik faaliyetlerdeki baskın rolü, özel sektör gelişimini engellemiştir. Özel sektörün ekonominin çeşitli kesimlerindeki payının artmasına rağmen, kamu sektörü ve devlete ait tekeller ekonomiyi ve resmi işgücü piyasasını yönetmeye devam ediyor. Hidrokarbon sektörünün dışında, doğrudan

50 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

51 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

yabancı yatırımlar (DYY) sınırlı kalmaktadır ve temel olarak tedarikçilerin sözleşmeleri ile bağlantılıdır.⁵²Yine 1992’de sadece 2,600 küçük işletme - çoğunlukla ticaret merkezleri ve ev-işçi operasyonları gibi bireysel girişimler - özel mülkiyete aitti. 1993 yılı sonunda, sadece birkaç küçük ticaret ve hizmet kuruluşu, çoğunlukla yabancı alıcılara satılarak özel mülkiyete taşındı. Planlar, büyük imalatçı firmaların 1994 yılı sonuna kadar anonim şirketlere dönüştürülmesini ve 1995 yılı sonuna kadar 500’den az çalışanı olan tüm ticaret ve hizmet sektörü işletmelerinin özel mülkiyete geçirilmesi yönündeydi. Ancak, pratikte ise devletin, anonim şirketler haline gelen ve kârlı büyük firmalar üzerinde kontrolü kaybetmek istemediğini göstermektedir. 1993 yılının Şubat ayında, tüm tarım alanlarının yüzde 10 ila 15’ini özelleştirme hedefi olan bir Arazi Reformu Devlet Komitesi kurulmuştur. Mayıs 1993’te başlayarak devlet, pamuk devlet ihalelerinin yüzde 35’inin, para ödemesi olmaksızın, rant ödemesi olarak teslim edilmesine karar verdi.⁵³

Hala devletin fiyatları kontrol ettiği ülkede, Sovyetlerden kalma bir gelenek olarak bölgesel kota sistemi de devam etmektedir. Yani ekonomik programlar hala Sovyet dönemindeki vilayetler düzeyindeki kotalar şeklinde düzenlenmektedir. Özellikle pamuk üretimi ile ilgili merkezi devlet vilayetlere kotalar koymakta ve her vilayetin bu kotaya üretimde ulaşması gerekmektedir. Aksi takdirde, vilayet hokimi cezalandırılıcaktır, muhtemelen bu ceza görevden alınma olarak uygulanmaktadır. Bundan dolayı, vilayet hokimleri, vilayet sınırları içerisindeki üreticilere sürekli baskı uygulamakta ve bu durum devletin özel sektör üzerindeki hakimiyetini ve kontrolünü daha da güçlendirmektedir. 1994 yılında, Ahal Hokimi Amansakatov, kendi vilayetinde gerekli olan pamuk üretimini geçtiklerini ve böylece anavatana en büyük hizmeti sunduklarını gururla ilan etmiştir (Akbarzadeh, 1999)

Öne Çıkan Sektörler

Sovyet dönemi, ülkeler arası ekonomik sektör dağılımında Türkmenistan’ın payına hammadde olarak pamuk üretimi ile doğalgaz ve petrol kaynaklarının çıkarılmasının düştüğünü belirtmiştik. Ancak bu kaynakların işlenmesi için yeterli sanayileşme yaşanmayan ülke, Birliğin dağıldığı sırada Sovyet cumhuriyetleri içerisinde en yoksul olanlarındandı.

Sovyet zamanından süreklilik arzeden enerji ve pamuk yetiştiriciliğine ek olarak bağımsızlık sonrası inşaat sektörünü de Türkmenistan’ın ana sektörlerinden

52 <http://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview>

53 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

saymak gerekmektedir. Ayrıca, geleneksel olarak Türkmen ekonomisi özellikle kadınların gerçekleştirdiği halı dokumacılığı ve erkeklerin uğraş alanı olan hayvancılık ve taktı üretimine dayanmaktadır⁵⁴. Bunlara ek olarak ülke petrol, kükürt, iyot, tuz, bentonit killeri, kireçtaşı, alçıtaşı ve çimento açısından zengindir.⁵⁵ Bu bölümde Türkmen ekonomisinin temel sektörleri olan enerji ve tarım sektörleri ele alınacaktır.

Türkmenistan çok zengin yer altı kaynaklarına sahip bir ülkedir. Kesinleşmiş petrol rezervleri 1,7 milyar varil olup, günlük 200 bin varil üretimle dünya enerji piyasasında önemli bir yere sahiptir. Tahmini 101 trilyon doğalgaz kaynağına sahiptir. Ülke yıllık 80 milyar m³ ile dünya doğalgaz üretiminde 4. sırada yer almaktadır⁵⁶. Türkmenistan'ın doğalgaz rezervlerinin, dünya rezervlerinin yaklaşık% 10'unu temsil etmektedir. Türkmenistan ekonomisini döndüren de doğal gaz ve petroldür. Bu anlamda Türkmenistan tam bir enerji zengini. Ülkenin enerji jeoloji rezervi 71,21 milyar tondur. %58'i kara, 18,2'si su altı kaynaklardır. 2011'de doğalgazın belirlenen rezervi 25,213 trilyon metreküptür. Doğalgaz ülkenin her tarafına dağılmış durumdadır; petrol ise özellikle Balkan Vilayeti ve Hazar Denizi'nde yaygın olarak görülmektedir (Elibüyük&Altıbayev, 2002: 40). Türkmenistan'ın elindeki bu doğal kaynakları değerlendirebilmesi için önünde iki büyük engel söz konusudur, birincisi hammaddeyi dünya pazarlarına işleyerek gönderecek sanayi alt yapısından yoksunluk, ikincisi de bu doğal kaynakları dünya pazarına ulaştıracak boru hatları projeleri. Dünyanın dördüncü en büyük doğalgaz rezervleriyle Türkmenistan, halen yabancı ve yerli firmalara kontrat veriyor, ancak bazı projelerin durduğu görülmektedir. Örneğin Türk metalleri ve inşaat şirketi Cakiroglu Grup Türkmenistan'da faaliyet göstermeyi bırakmıştır⁵⁷.

Türkmenistan için ulaşım ile ilgili en önemli konu enerji hatlarıdır. Sovyet zamanından kalan ülke içi enerji hatları oldukça iyi bir durumdadır. Diğer taraftan ülkelere enerji hattı bağlantısı oldukça zayıftır. Petrol boru hatları sadece ülke içinde Türkmenbaşı Petrol rafinerisi'ne ve limanına petrolü ulaştırırken, doğal gaz boru hatları büyük oranda sadece Rusya ile bağlantı sağlamaktadır. Bu durum doğalgazın ihracatında büyük sorunlar yaratmaktadır. Diğer bir deyişle, Türkmenistan'ın enerji potansiyeli konusundaki ikinci büyük engeli olan dünya pazarlarına bu kaynakları aktaracak boru hatlarının yoksunluğu konusunda en önemli nokta Rusya'ya bağımlılıktır. Zaten Türkmenistan'ın asıl sorunları, 2016

54 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

55 <http://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview>

56 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

57 <https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-economy/foreign-companies-struggle-in-cash-strapped-turkmenistan-idUSKCN1I20Q4>

yılında, ana gaz alıcısı olan Rusya'nın, küresel enerji piyasasında fiyat anlaşmazlıklarını ve vardiyalarını gerekçe göstererek Türkmen enerji kaynaklarını satın almayı bırakmasıyla başladı. Çin'e yapılan ihracat, Rus satışlarının kaybını telafi etmeyi başaramadı ve ülkenin toplam ihracat geliri, 2000 ve 2014 yılları arasında aldığı miktarın yaklaşık yarısı olan 2016-17'de 8.0-8.5 milyar \$ 'a düştü.⁵⁸

Rusya'ya bağımlılık noktasında Türkmenistan incelendiğinde; Rusya'nın devlet tarafından işletilen gaz tekeli olan Gazprom, Türkmen gazının ana müşterisi olduğu görülmektedir bağımsızlık sonrası. Gazprom, dünya piyasa fiyatlarının çok altında bir fiyattan satın almaktadır gazı. Oldukça yakın zamana kadar, Türkmenistan gazının çoğu Gazprom tarafından kontrol edilen Rus boru hatları ile ihraç edilmiştir. Türkmenistan doğal gaz şirketleri, bir süredir Gazprom'un yurtiçi ve yurtdışı müşteri taleplerini karşılama kapasitesinin önemli bir kısmını gerçekleştirmektedir. Gazprom'un Türkmen ithalatı 2008 yılında 40 milyar metreküpten fazla olmuştur ve bu zirve idi. 2009-2014 döneminde, Rusya'nın Türkmenistan'dan yaptığı yıllık doğal gaz ithalatı 10-11 milyar metreküpтейdi.⁵⁹

Türkmenistan'ın Türkiye, İran, Pakistan gibi ülkelere yönelik boru hattı projeleri mevcut olmasına rağmen henüz başarılı adımlarla uygulamaya geçilememiştir (Elibüyük&Altıbayev, 2002: 52).

Türkmen doğal gazı, boru hatları vasıtasıyla Rusya'dan sonra en fazla Çin'e ihraç ediliyor. Dünyanın en büyük enerji tüketicisi olan Çin, yılda 30 milyar metreküp Türkmen gazı satın alıyor ve bu hacmi 2020 yılına kadar ikiye katlamayı planlıyor. Bloomberg'e göre, Çin, 1000 metreküp gaz için Türkmenistan'a 350 dolar ödüyor ⁶⁰. Ancak Çin her zaman Rusya'dan çekinmiştir. Yine bu yüzden Türkmenistan ile arasında inşa edeceği boru hattını Rusya'nın Irkutsk bölgesinden başlatmıştır. Ancak 11 Eylül ile Batı bölgede aktif olarak yer almaya başlayınca Rusya'nın gücü zayıfladı ve Çin de Orta Asya'daki enerji mücadelesinde aktif olarak yer almaya başlamıştır (Tang, 2000:368). Bu doğrultuda 1990'lı yıllarda bölgede faaliyetlerde bulunan Çin Ulusal Petrol Şirketi, 11 Eylül sonrasında ABD'nin bölge enerji politikasındaki artan gücü sayesinde bölgede Rusya dengelenince, enerji sektöründe yeni projelerle faaliyetlerini sürdürmüştür. 2007 yılında Çin ve Türkmenistan *Baktyyarlık* grubunun gaz alanına dair anlaşma yapmıştır. Buna göre, Çin Ulusal Petrol Şirketi, söz konusu dönem için, Türkmenistan'ın doğal gazına ulaşabilen tek yabancı firmaydı (Garibov&İbraimov, 2013: 23). Ayrıca, 2009 yılında ilk kez Rusya'yı dışarda bırakacak Orta Asya-Çin uzantılı boru hattı

58 <https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-economy/foreign-companies-struggle-in-cash-strapped-turkmenistan-idUSKCN1I20Q4>

59 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

60 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

projesi başladı. Buna göre 2009 yılı sonlarında Orta Asya-Çin boru hattı açıldı; 2010 yılında ikinci bir hat eklendi ve 2012 yılında üçüncüsünün yapımına başlandı. Çin milyarlarca dolar Türkmenistan'a yatırım yapmış ve Türkmenistan-Çin doğalgaz boru hattının yapımını tamamen finanse etmiştir⁶¹. Rusya'ya bağımlı hale gelmekle mücadele eden Orta Asya devletleri, bu yüzden, projeye doğrudan destek vermiştir. Çin halen, Türkmenistan'ın hidrokarbon ihracatı için en büyük pazar olmaya devam ediyor⁶².

Ayrıca Türkmenistan son yıllarda doğal gaz antlaşması yaptığı ülke sayısını arttırmıştır. Bu anlamda tam da tarafsızlık statüsünün sağladığı imkanla, bağımsız Türkmenistan'ın, en önemli ekonomik ürünü olan doğalgazı, dünya standartlarına göre satabilmesi için Rusya dışında bir alıcı bulmasının önü açılmıştır. Rusya ve Çin dışında en önemli alternatif olarak İran görülmektedir. Ancak bu sefer de Türkmenistan ABD'den çekinmektedir. Ancak bu durum dikkate alınmayarak 1998 başında İran'a doğalgaz boru hattı kurulmaya başlanmıştır. Türkmenistan'ın doğalgaz başarısı ile Rusya'nın eski Sovyet cumhuriyetlerinden düşük fiyatla petrol, doğalgaz ve diğer ürünleri artık alamayacağı ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmadan sonra, ABD yönetimine yaptırımların kaldırılması yönündeki baskılar artmıştır. Türkmenistan'ın İran'a doğalgaz satışı, Sovyet sonrasında büyük güçlerden bağımsız politika izleme ve uygulama bakımından önemli bir örnektir (Yalçınkaya, 1998: 77). Yine 2010 yılında Türkmenistan Devlet başkanı Berdimuhamedov ve İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın birlikte aldığı kararla, Devletabad-Sarakhs-Khangeran doğal gaz boru hattı yapılmıştır. Bu hat, daha önce varolan Korpedje-Kurtkui doğal gaz hattının devamı gibidir ve yılda 20 bcm/a Türkmen gazının İran'a ulaşmasını sağlamaktadır. 2011 yılında bu gazın büyük kısmı İran'dan Türkiye'ye aktarılmıştır. Bu pragmatist politikanın son parçası da Kazakistan petrollerinin Hazar üzerinden İran'a ulaştırılmasıdır (Garibov&İbraimov, 2013: 43).

Türkmenistan için bir başka alternative TAPİ projesidir. Projede ABD öne çıkmaktadır. Doğal gazını Afganistan ve Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na ulaştırmak amacıyla 1735 kilometrelik boru hattının inşası Clinton dönemi boyunca gündemde olmasına ve ABD kökenli şirket olan UNOCAL, 1995'te yapılan anlaşmayla, Türkmenistan'daki doğalgaz yataklarının işletmesini devralmasına rağmen Afganistan'daki istikrarsız yapıdan dolayı bu proje bir türlü hayata geçirilememiştir. Afganistan Operasyonu sonrasında ise nihayet, Trans-Afganistan Boru Hattı Projesi yeniden canlanmış; 2002 yılında Türkmenistan, Afganistan, Pakistan liderleri arasında boru hattı inşasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır.

61 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

62 <http://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview>

2003 yılında Taliban, Afganistan yönetiminden devrildikten sonra Türkmenistan ile UNOCAL arasında tekrar bir anlaşma imzalanmıştır (Pirinççi, 2008: 220). 2005 yılında Asya Kalkınma Bankası, İngiliz Penspen şirketi tarafından yapılan fizibilite raporunu sunmuştur. Buna göre 2006 yılında bu boru hattının inşasına başlanabileceği belirtilmiş fakat yine Taliban'ın Afganistan'ın güneyinde etkili olması güvenlik problemi yaratmış ve inşaata başlanamamıştır. Daha sonra İstanbul'da bu kez Hindistan'ın da olduğu 2005 yılında 7.6 milyar dolara malolacağı belirlenen inşaata 2010 yılında başlanmasına dair yeni bir anlaşma imzalandı. 2010 yılında da Aşkabat'ta hattın inşası için gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Afganistan yönetimi de bu projeye tam destek verdiğini belirtirken 2012 yılında Hindistan devlet enerji şirketi GAIL, Türkmenistan ile ayrıca bir doğalgaz anlaşması imzalamıştır (Telatar, 2013: 37-38). ABD'nin tüm bu güney hattındaki mücadelesinin temelinde Hint Okyanusuna Orta Asya enerji kaynaklarının ulaşacağı güzergahın İran üzerinden geçmesini engellemek ve Rusya ile Çin'in alternatif bir güney hat üzerinde hakim gelmesini önlemek vardır. Güvenlik sorunundan dolayı bir türlü gerçekleşemeyen proje gerçekleştiği takdirde, kısaca, Türkmenistan doğal gazı üzerindeki Rusya tekeli kırılabilir aynı zamanda İran da saf dışı bırakılabilecektir.

Türkmenistan'ın enerji kaynaklarını dış pazarlara ulaştırma konusunda bir başka alternatif ülke Türkiye'dir. Günümüzde Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik dış politikasının temel alanlarından bir tanesi, Orta Asya ile ekonomik ilişkilerini arttırmaktır. Buna göre enerji güvenliği ve ekonomik yatırım çerçevesinde Orta Asya ülkeleriyle stratejik ortaklıklar kurmaya başlayan Türkiye'nin iç enerji güvenliği Orta Asya ile ilgili enerji politikasını şekillendirmektedir. 2011 yılında, Türkiye, petrol kapasitesi bakımından %90 oranında dışarıya bağımlı hale gelmiştir. Gelecek yıl bu durumun ikiye katlanılacağı düşünülmektedir. Doğal gazda ise tamamen dışarıya bağımlı olan Türkiye, Orta Asya ile enerji işbirliği yaparak dışarıda bağımlı olduğu ülkeleri çeşitlendirmeye çalışmakta; alternatif boru hatları üzerine çalışmaktadır. Hedefi ileride Orta Asya'nın Türkiye için önemli bir enerji kaynağı merkezi haline gelmesini sağlamaktır. Dahası Türkiye, hem Ortadoğu hem de Hazar enerjileri açısından politik ve finansal bir merkez haline gelmeyi istemekte ve böylece söz konusu bölgelerdeki enerji kaynaklarının Avrupa'ya Türkiye üzerinden transfer edilmesini hedeflemektedir (Garibov&İbraimov, 2013: 37). Dolayısıyla burada öne çıkan proje, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattıdır. Nitekim Türkmenistan için enerji kaynaklarını dışarıya ulaştırmada Güney Asya ne kadar önemliyse, Batıya ulaştırmada da Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı yani Türkiye önemlidir (Çobanlı, 2014: 348). Bununla ilgili olarak, ilk başta Türkiye, kısa ve orta dönemli hedef noktasında Türkmenistan'ı Trans-Kafkasya boru hattı projesine ikna etmeye çalışmaktadır.

Aslında Berdimuhammedov'un göreve gelmesiyle Türkmenistan'ın dış politikasında yaşanan değişim enerji politikalarına da yansımıştır. Niyazov, aktif bir siyaset uygularken, diğer Orta Asya liderlerinin aksine Rusya ile daha yakın ilişkiler kurmuştur (Gömeç, 2001: 845). Gerçekten de enerji kaynakları noktasında Rusya'ya bağımlılığı Türkmenistan'ı çok zorluyordu. Berdimuhammedov, daimi tarafsızlık statüsünün ilkelerini gözeterek Niyazov'a göre daha cesur adımlar atarak dünya pazarlarında Türkmenistan'ı Rusya'dan bağımsız var edebilmek için çabaladı. Türkmenistan, doğal gaz için yeterli ihracat yollarının eksikliğinden ve kısa vadeli dış borçlar üzerindeki yükümlülüklerden muzdarip olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, Berdimuhammedov dönemi, aynı zamanda, toplam ihracat, büyük ölçüde yüksek uluslararası petrol ve doğal gaz fiyatları nedeniyle, ortalama olarak GSYİH yaklaşık yüzde 15 oranında artmıştır. 2010 yılının başlarında İran-Türkmenistan boru hattı ve Çin-Türkmenistan boru hattı Türkmenistan'ın doğalgazına yönelik ihracat yollarını genişletti. Fakat Avrupa'ya ve Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) doğalgaz boru hattına gaz taşıyacak olan bir Hazar boru hattının diğer iki ihracat inisiyatifi yakında gerçekleşmeyecek gibi görünüyor.⁶³

Sonuçta Rusya ve Çin halen, Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının ihracatı için en büyük pazar olmaya devam etmektedirler. Gaz ihracatını çeşitlendirmek amacıyla, Türkmenistan, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) boru hattının inşasına başlıyor. Ayrıca Hazar devletlerinin başkanlarının son zirvesinden sonra, Trans-Hazar Boru Hattı'nı düşünüyor. Buna ek olarak, Rusya ile doğalgaz arzının yeniden başlaması ve İran'la doğalgaz swapları kullanılarak Güney Kafkasya'ya gaz ihraç etme olasılığını arttırıyor. Böylelikle Türkmenistan, tek bir müşteri üzerine yani Rusya'ya aşırı güvenme ve bağımlı olma riskini azaltmaya çalışmaktadır.⁶⁴

Diğer taraftan ikinci önemli sektörün tarım olduğu Türkmenistan aslında büyük oranda çöllerden oluşmaktadır. Ülkenin en büyük iki tarım ürünü pamuk ve buğdaydır. GSYİH'nın yaklaşık yüzde 14'ü tarım ürünlerinden gelmektedir ve işgücünün yarısı da tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Gaz ve petrolden sonra en çok ihraç edilen ürün pamuktur. Hükümet 2013 yılından beri tarım sektöründe küçük ve orta ölçekli işletmeleri özelleştirmek için plan hazırlamıştır. Ancak uygulamada kayda değer bir ilerleme henüz sağlanamamıştır.⁶⁵

Türkmenistan'ın toplam kara alanı 49.1 milyon hektardır. Bunun sadece %3.6'sı ekili-dikili alandır. Bu tarım alanlarında ise pamuk üretimi ağırlıklı bir

63 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

64 <http://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview>

65 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

yere sahiptir. Sovyetler Birliği'nin Özbekistan'dan sonra tarım üretiminde ikinci cumhuriyeti olan Türkmenistan'da diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi ağırlıklı olarak tek ürün yetiştiriciliği gerçekleştiriliyordu. Tarımsal işletmelerde ürün çeşitliliğine gidilmesi çabaları bağımsızlık sonrası gerçekleştirilmeye çalışılsa da henüz yeterli düzeyde değildir. Aşağıdaki tabloda farklı üç dönemde Türkmenistan'da ekili alanların içerisinde pamuk üretiminin oranının nasıl değiştiği gösterilmektedir (Elibüyük&Altıbayev, 2002: 24). Tabloda dikkati çeken bir başka nokta ise, bağımsızlık sonrası tarım üretimine açılan yeni alanlardaki meydana gelen yüksek artıştır ve bu yeni alanlar çoğunlukla tahıl ürünlerine ayrılmıştır.

Tablo 4. Türkmenistan'da yıllara göre tarım ürünlerinin dağılımı

	1913		1985		1996	
	Alanı	%	Alanı	%	Alanı	%
Pamuk Arazileri	76	24	562	55	530	35
Tahıl Arazileri	202	64	142	14	628	45
Diğer Tarım Arazileri	36	12	323	31	247	20
Toplam	314	100	1027	100	1405	100

Kaynak: Babayev, A., Turkmenistan Coğrafyası, Magarif Yay., Aşgabat 1994; Türkmenistan İstatistik ve Milli Tahmin Enstitüsü, Türkmenistan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu, Aşgabat 1996 (alıntıdır: Elibüyük&Altıbayev (2002); Türkmenistan Ekonomi Atlası, TİKA, s.20)

Türkmen devleti, tarımsal üretimin büyümesi ve ülkenin gıda bağımsızlığını güvence altına almak için 2000 yılına kadar 395.800 kiracı ve özel mal sahibine 1.46 milyon hektarlık arazinin (toplam miktarının% 80'i) arazi kullanımını vermiş; ayrıca, tohum, makine, gübre ve tarım mühendisliği hizmetlerinde de yüzde elli indirim sağlamıştır. Çiftçiler ve kiralık dernekler kâr ve katma değer vergisinden muaf. Ayrıca, devlete tahıl ve pamuk tedarik eden tarım üreticileri için de çeşitli teşvikler ve muafiyetler söz konusudur (Kamenev, 1999).

Temel Çerçevesiyle Ekonomik Yapının Güncel Verileri

Bağımsızlıktan sonra diğer BDT ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da GSMH'da önemli düşüşler olmuştur. Türkmenistan ekonomisi 1997 yılına gelin-

diğinde 1989 yılına göre kümülatif olarak %49 oranında küçülmüştür. 2000'lerden sonra yeniden toparlanan ekonomik büyüme, bir önceki yıla göre sanayide %18,5, tarımda %19,8, inşaatta %17,1, ulaşımda %17, hizmet sektöründe %23 olarak gerçekleşmiştir. Enerji sektöründe ise, gaz üretimi %5,9, petrol %1,7 olarak hesaplanmıştır (Işık, 2006: 85). Hramov ve Orazgulyev'e göre (2012: 71) Devlet yetkililerinin açıklamalarına göre 2011 yılında üretim toplam %9,2 artmıştır. 2011 yılında GSMH'si 37 milyar dolar, kişi başına düşen milli gelir 7.800 dolardır.

2000'lerin başında ekonomide yeni yaşam standartları yaratmak için eylem planları hazırlanmıştır. Buna göre, kişisel gelirin artırılması temel hedef olarak belirlenmiştir. Toplam GSYİH'nin, 2010 yılında % 57 olarak artması beklenmekteydi. Yine mal ve hizmet harcamalarındaki artışın % 73'e ulaşacağı tahmin edilmekteydi (Kamenev, 1999). Sonuçta, Türkmenistan'ın 2011 yılı GSMH'si yaklaşık 37 milyar dolar olup fert başına millî geliri ise 7.800 dolardır. 2000 yılı rakamlarına göre toplam ihracatı 2.400 milyon olup ithalatı ise 1.650 milyon dolardır.

2014 yılı tahminine göre ise GSYİH 43.5 milyar dolar; GSYH ise 82.29 milyar dolardır. Yine reel büyüme oranı yüzde 10,3 olarak tahmin edilmektedir (yüzde 10,2-2013 tahmini; yüzde 11,1-2012 tahmini). Kişi başına düşen GSYİH, 2012 yılında 12.700 dolar; 2013'te 14.000 dolar ve 2014 yılı için de 15.500 dolar tahmin edilmektedir. GSYH 2012'de 13.2 2013 yılında da yüzde 11.5 olarak gerçekleşmiştir. 2000'lerden itibaren aslında, Türkmenistan'ın GSYİH'si her yıl yükseldi. Cari fiyatlarla, 2001-4 yılları için GSYİH sırasıyla, 3,2 milyar ABD dolar; 3,7 milyar ABD dolar; 4,5 milyar ABD dolar ve 5,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılında Dünya Bankası GSYİH'yı 6,8 milyar ABD Doları olarak hesaplamıştır. Ülkede GSYİH'nin sektörel dağılımı incelendiğinde⁶⁶;

Tablo 5. Ekonomik Sektörlerin Payı

Tarım (%)	Sanayii ((%)	Hizmet (%)
13,2	49,3	37,4

Diğer taraftan, 2018'de GSYİH'nin % 6,2 ve 2019'da % 6,0 artacağı beklenmektedir. Türkmenistan'ın enflasyon oranları 2018'de % 9.4 ve 2019'da % 8.2 olarak tahmin edilmektedir . Son olarak Türkmenistan için kişi başına GSYİH büyümesi 2018'de % 5,1 ve 2019'da % 5,3 olarak tahmin edilmektedir.⁶⁷Diğer

66 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

67 <https://www.adb.org/countries/turkmenistan/economy>

tarafından 2014 yılında enflasyon oranının tüketici fiyatlarına yansımaları yüzde 6 idi.. 1995 yılında yaklaşık yüzde 1000'in üzerinde olan enflasyon oranı 2005 yılında yüzde 10,5'a çekilmiştir. 2013 yılında %10.6 olarak gerçekleşen işsizlik oranının 2014 yılında %11 olması tahmin edilmektedir. Bu haliyle dünya sıralamasında Türkmenistan 198.'dir.⁶⁸

Türkmenistan'ın dünya piyasasında öne çıktığı alanlar, pamuk üretimi ve enerji sektörüdür. 1999 yılının 11 aylık dönemi itibari ile dış ticaret hacmi 2.225.000.000 dolar olan Türkmenistan'ın özellikle BDT ülkeleri ile dış ticareti yoğundur. 1998'e kadar dış ticareti azalma seyri gösteren ülkenin bu tarihten sonra dış ticareti artmaya başlamıştır (Elibüyük&Altıbayev, 2002: 60). Ülkenin ihracat ürünlerinin başında doğalgaz, petrol ve pamuk gelmektedir. İthalat ürünlerinin başında ise teknolojik teçhizatlar, gıda dışı mallar ve ulaşım araçları gelmektedir. Hem ithalatının hem de ihracatının yoğun olduğu ülkelerin başında Ukrayna, Türkiye ve Rusya gelmektedir. Ayrıca, Çin'in Türkmenistan ile ticareti son dönem yüzde 32.87 artmıştır (Tang, 2000: 370). Ticari ilişkilerin yanısıra, Çin bir çok Türkmen girişimciye kredi de vermektedir. Son olarak Çin, örneğin, Türkmenistan'a 2011 yılında 4.1 bin dolar yardım yapmıştır (Garibov& İbrahimov, 2013: 23).

2018 ekonomik büyüme incelendiğinde, hükümet kaynaklarının, Ocak-Eylül döneminde, büyümenin sanayi üretimindeki güçlü kazanımlar ve hizmet sektöründeki güçlü genişleme ile hızla devam ettiğini belirttikleri görülmektedir. Mali cephede, hükümet, söz konusu dokuz aylık dönemde öngördüğünden beşte birdaha fazla gelir elde etmiş ve bunu artan sosyal yatırımlar için kullanmaya karar vermiştir. Bu arada, IMF yetkilileri de Türkmenistan'da kamu harcamalarının hızlandığını, iş yönetmeliğinin daha iyiye gittiğini ve büyüme beklentilerinin iyileştiğini belirtmiştir. Tüm bunlar Türkmenistan'da piyasaya dayalı mekanizmalara duyulan güveni arttırmıştır⁶⁹. Sonuç itibariyle 2014-2017 arası Türkmenistan'ın genel ekonomik göstergelerini şu şekilde özetlemek mümkündür⁷⁰

68 http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

69 <https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-economy/foreign-companies-struggle-in-cash-strapped-turkmenistan-idUSKCN11Z0Q4>

70 <https://www.focus-economics.com/countries/turkmenistan>

Tablo 6. Temel Ekonomik Göstergeler

	2014	2015	2016	2017
Nüfus	5.5	5.6	5.6	5.7
Kişi başına GSYİH (dolar)	7958	6450	6701	6632
GSYİH (dolar)	43.5	35.9	37.8	37.9
<u>Ekonomik Büyüme (GSYİH,% cinsinden yıllık değişim)</u>	16.8	21.8	24.1	-
<u>Kamu Borcu (GSYİH'nin% 'si)</u>				
<u>Enflasyon Oranı (TÜFE,% cinsinden yıllık değişim)</u>	6	7.4	3.5	6
<u>Döviz kuru (USD vs)</u>	2.85	3.50	3.49	3.50
<u>Cari Hesap (GSYİH'nin% 'si)</u>	-6.1	-15.5	-19.1	-
<u>Ticaret Dengesi (milyar dolar)</u>	7.5	6	4.0	-
<u>İhracat (milyar dolar)</u>	17.5	14	11	-
<u>İthalatlar (milyar dolar)</u>	10	8	7	-
<u>Dış Borç (GSYİH'nin% 'si)</u>	0.9	1.1	1.3	-

Ülke genelinde sanayi üretimi, doğalgaz, elektrik enerjisi, Bina Güçlendirme Ürünler, Maden Dışı Yapı Malzemeleri, cam, Pamuklu Kumaş Halı ve Halı Ürünleri, Örgü Giyim Eşyaları, atakkabı, Mobilya Bisküvi, Çikolata, Şekerleme, Süt Ürünlerinde yoğunlaşmaktadır. Dahası ülkenin enerji üretiminde en önemli santrali 1960 yılında kurulan Büzmeyin Elektrik Santralidir (Koşak, 2006: 97). Hramov& Orazgulyev'in belirttine göre (2012: 47) dokuma sanayii günümüzde ülkede en hızlı gelişen alanlardan biridir. 2010'da ekolojik ürünler sunan Altın İplik mağazası açılmıştır. Ayrıca Ovadantepe kasabasında yılda 160 bin ton metal üretimini hedefleyen metalurji fabrikası kurulmuştur. Yine mermerden ve grantitten süs taşları üreten yıllık üretim hacmi 205 bin ton olan bir fabrika söz konusudur.

KÜRESEL VE BÖLGESEL ÖLÇEKTE ÜLKE REALİTESİ

Orta Asya ülkeleri içerisinde jeopolitik açıdan belki de diğerlerinden en farklı olan Türkmenistan'dır. Hazar jeopolitiği içerisinde Rusya ve İran'la komşu olan Türkmenistan'ın dış politika öncelikleri diğer Orta Asya ülkelerinden bu anlamda biraz daha farklıdır. Türkmenistan kendine özel coğrafi konumuyla bölgenin ekonomik ve siyasi denklemlerinde büyük önem arz etmektedir. Öncelikle İran'la olan kara sınırı sayesinde Orta Asya devletlerinin ulaşımını sağlayan güzergâhın

üzerinde bulunmaktadır. Zira Orta Asya devletleri bu alternatifin dışında yalnızca Afganistan ve Çin'in batısı kanalıyla Rusya'nın dışında dünyayla irtibat kuracakları başka imkana sahip değillerdir. İran'la olan sınır bu bölgeyi Orta Doğu'ya, Türkiye'ye, Pakistan'a ve Fars Körfezi'ne bağlamaktadır. Açıkçası Türkmenistan Orta Asya'nın dünyaya açılan kapısı konumundadır. Bu hususu göz önünde bulundurarak ülkenin zengin yer altı kaynaklarını da dikkate alırsak Türkmenistan'ın önemini şöyle değerlendirebiliriz⁷¹

- Türkmenistan, çok zengin yer altı kaynaklarına sahip bir ülke olup dünya doğalgaz üretiminde 4. sırada yer almaktadır.
- Türkmenistan Orta Asya bölgesinin giriş kapısı konumundadır. Diğer ülkelere ulaşmak için bu ülkenin topraklarını kullanmak gerekir.
- Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ne 1495 km kıyısı bulunmaktadır. Bu nedenle hem bu deniz vasıtasıyla diğer Hazar Deniz'ine kıyısı bulunan ülkelere deniz yoluyla ulaşım imkânı bulunmakta, ayrıca Hazar'da bulunan yer altı kaynaklarından ve yine Hazar'ın deniz ürünlerine ulaşma şansı söz konusudur.
- Afganistan'la var olan 744 km ortak sınır ise Afganistan da uzun yıllardır süren iç savaş ve çatışma potansiyeli, ayrıca Afganistan'ın dünyanın en önemli uyuşturucu üretim merkezi konumunda bulunması Türkmenistan'a özel bir önem kazandırmaktadır.
- Türkmenistan, tarihi İpek ve Baharat yolu üzerinde bulunduğundan dolayı önümüzdeki yıllarda Asya ile Avrupa arasında ticaretin ve irtibatın gelişmesiyle birlikte ülkenin konumu ve itibarı daha da artacaktır.
- Başta İran, Irak, Afganistan ve diğer bölge ülkelerinde önemli miktarda Türkmen asıllı kitlelerin azınlık olarak yaşamaları Türkmenistan Devleti'nin bu husustaki tavrı sözü edilen ülkelerin iç dinamikleri ve güvenlikleri açısından büyük önem arz etmektedir.
- Türkmenistan, Hazar ve İran üzerinden Türkiye topraklarından Avrupa'ya önemli miktarda gaz sevkiyatı yapabilecek konumda bulunduğundan, önümüzdeki dönemde Avrupa'nın en önemli gaz temin edici ülkelerinden biri konumuna ulaşacağından ülkenin jeoekonomi potansiyeli daha da yükselecektir.
- Türkmenistan, bağımsızlıktan sonra uluslar arası arenada tarafsızlık politikası izlemeye başlamıştır ve 12 Aralık 1995 yılında Birleşmiş Milletler genel kurulu Türkmenistan'ın tarafsızlık siyasetini onaylamıştır.

71 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

Hazar Jeopolitiği ve Türkmenistan'ın Enerji Potansiyeli Çerçevesinde Dış Politikası

Türkmenistan, belki de bölgede en fazla bölge dışı ile ekonomik ilişkiye giren ülkedir. İran, Türkiye, Orta Doğu, Kafkaslar ve Hazar, hatta güney Asya onun temel jeopolitik alanıdır. İlginçtir Türkmenistan aynı derecede Orta Asya ülkelerine ilgi göstermemektedir (Gleason, 2001: 1084). Orta Asya jeopolitiğinden bu anlamda biraz daha ayırık duran Türkmenistan'ın en büyük özelliği dünyanın büyük doğalgaz rezervlerine sahip olmasıdır (Telatar, 2013: 27). Bu ise tam da ülkenin Hazar jeopolitiğinde yer almasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda Dünya ekonomisi için oldukça önem arz eden ülke için en önemli engel ise, söz konusu enerji kaynağını dış pazarlara ulaştırmada tamamen Rusya'ya bağımlı olmasıdır. Belki de tam da bu yüzden ülkenin jeopolitiğini Orta Doğu, Güney Asya gibi bölgeler oluşturmaktadır. Bu yüzden Türkmenistan doğalgazı ve pamuğunun Rusya'ya çok ucuza verilmesine karşı tepkiler, bağımsızlık sonrası politikaların da temelini oluşturmuştur.

Nitekim 1990'lı yıllarda Hazar Jeopolitiği üzerinden Orta Asya'ya yaklaşan ABD'nin hedefleri arasında da, (a) Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'daki petrol ve doğalgaz kaynaklarının ağırlıklı olarak ABD şirketleri tarafından işlenmesinin sağlanması; (b) Hazar çevresindeki bu enerji kaynaklarının dış pazarlara Rusya tekeli olmaksızın nakledilebilmesi ve; (c) İran'ın bu Hazar bölgesi enerji kaynakları üzerinde bir etkinliğinin olmasını engellemek (Amanov,2007: 97) yer alıyordu. Bu anlamda ABD'nin Orta Asya'da Rusya ile rekabete girdiği en önemli alanların başında enerji kaynakları güzergahı, gelmekteydi (Rywkın, 2013: 267). 11 Eylül'e kadar neredeyse Orta Asya politikasında önceliği enerji kaynakları olan ABD için Rusya, Çin, İran ve hatta Hindistan, enerji konusunda ABD'ye rakip çıkma ihtimali olan ülkelerin başında geliyorlardı (Pirinçi, 2008). Bu yüzden, Washington bu dönemde, Orta Asya devletlerine yeni alternatif enerji hatları inşa etme noktasında destekte bulunuyordu ki, böylelikle, Rusya'nın tekrar bölgede hakimiyet kurmasına engel olmayı hedefliyordu (Garibov&İbraimov, 2013:27). Avrupa-Kafkasya-Asya taşıma koridoru (TRACECA) ve Avrupa'ya petrol ve gaz taşıma projesi olan INOGATE projelerini geliştirmeye başlamıştı (Erhan, 2004: 130). Aynı zamanda, bağımsızlığına yeni kavuşan Türkmenistan ve diğer Orta Asya ülkelerinin de Rusya'ya bağımlı olmaktan kaçınmaya çalışması, ABD'nin enerji projeleri ile uyumlu olmalarına imkan vermiştir (Birsell, 2006: 157). Ancak 1990'ların sonlarından itibaren Rusya'nın Batıcılık yerine Avrasyacı zihniyetle dış politika üretmeye başlamasıyla beraber, ABD'nin Türkmenistan da dahil Orta Asya'ya yönelik politikaları hızla Rusya'dan bağımsız hale gelmeye başlamıştı (Wilhelmsen&Flikke, 2011: 867).

Kısaca 11 Eylül'e kadar Hazar jeopolitiğinde ve Türkmenistan'da 3 büyük güç olarak Rusya, İran ve Türkiye söz konusu olup, ABD, Pakistan, Hindistan,

Çin, Japonya, İsrail ve Suudi Arabistan bölgede potansiyel güç olabilecek diğer devletler olarak kabul ediliyordu. ABD'nin Orta Asya'daki enerji kaynaklarını taşıyacak olan boru hatlarını Rusya'nın kontrolünden çıkarabilmesi için önünde iki seçenek vardı. Birincisi, Türkiye üzerinden inşa edilecek boru hatları ile Orta Asya enerjilerini Avrupa'ya ulaştırmak. Bunun için ilk gerçekleştirilen proje, Bakü-Ceyhan-Tiflis Boru hattıdır. İkincisi ise güney Asya üzerinden Hindistan-Pakistan-Afganistan güzergahını kullanmaya çalışmak. Bu ikinci önemli hat için ve genel olarak ipek Yolu'nun tekrar canlanabilmesi için gerekiyordu (Erhan, 2004: 132). Nitekim Güneydoğuya giden Türkmen enerji kaynakları için Afganistan oldukça kritik bir coğrafya idi (Pirinççi, 2008: 212).

Esasında, tarihsel olarak Rusya'nın bölgeye olan ilgisinin merkez konularının başında enerji geliyordu. Rusya'nın enerji politikası literatürde tarihsel olarak iki farklı perspektiften incelenir: ağırlıklı olarak jeopolitik yaklaşım ikincisi de market yaklaşımı (Ocelik&Osička, 2014: 98). Sovyet zamanı, hammadde ve tarım merkezi olarak kabul edilen Orta Asya'dan Rusya'ya boru hatları çekilmiş ve bu doğalgaz ile petrol doğrudan Rusya'ya ve oradan da özellikle doğu Avrupa ülkelerindeki endüstriyel üretimde temel hammadde olarak kullanılıyordu. Ancak Orta Asya, Birliğin endüstri merkezlerinden olmadığı için ve Sovyetlerin Orta Asya'nın kritik ticari potansiyelini yok etmesinden dolayı Orta Asya bu enerji kaynaklarını kendi ülkelerinden dış dünyaya ulaştırarak boru hatlarından yoksun bırakılmıştı. Türkmenistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin temelinde de işte bu enerji ticareti yer almaktadır. 2003 yılında iki ülke 25 yıllığına gaz anlaşması yapmıştır. Buna karşın Putin'in Türkmenlere çifte vatandaşlık hakkı verdiği belirtilmektedir (Perovic, 2005: 70). Henüz 2007 yılında Putin'in Kazakistan ve Türkmenistan ile yaptığı anlaşma doğrultusunda, Türkmen gazının Rusya'ya ulaşması için plan yapılmıştır. Buna göre, Prikaspiyskiy boru hattı Kazakistan topraklarından geçerek 1967 yılında tamamlanan Orta Asya – Rusya boru hattına bağlanacaktır. Böylece 1700 kilometreye ulaşan bu boru hattı ile yılda 30-40 milyar metre küp gazın ihracatı mümkün olabilecektir (Kamalov, 2011: 46).

Hazar, dünyanın en önemli enerjileri olan petrol ve doğalgaz açısından çok büyük bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyeliyle Kuveyt, Meksika Körfezi ve Kuzey denizini oldukça geride bırakmaktadır. 10 milyar varil petrol rezervine sahip olan bu havza dolayısıyla sadece kıyıdaşları değil, Ortadoğuya bağımlı olan büyük güçleri de cezbetmektedir ve boru hattı mücadelesi artmaktadır (Birsell, 2006: 83). Bu yüzden Hazarın hukuki statüsü hayati bir öneme sahiptir. Daha da önemlisi Hazarın jeopolitiğinde İran gerçeği meseleyi daha da içinden çıkılmaz hale sokmaktadır⁷².

72 Nitekim, SSCB dönemi İran ve SSCB arasında kalan Hazar, iki ülke tarafından da bir sorun olarak görülüyordu. Fakat 1990'dan sonra 3 yeni Türk cumhuriyeti ile Hazar'da

Shadrina (2014: 54), Rusya'nın enerji politikasına önemli bir yaklaşım getirmektedir. Kurumsal olarak Rusya'nın gaz politikası Kuzeydoğu Asya yönündedir. Liberal ekonomik reformların yapıldığı 1990'lar boyunca Rusya gaz deposunun gelişimi Uzak Doğu yönünde ve liberal ilişkilerin hakim olduğu bir tarzda gerçekleşmiştir. Fakat erken 2000'lerde devlet kapitalizmine dönüşten hemen önce bu anlayış terkedildi. Yerli işadamlarından Orta Asya yatırımları ile ilgilenenlerin lobi faaliyetleri sonucu, Rusya'nın gaz politikası hem proje spesifiklikten bölge spesifikliğine kaymış hem de Orta Asya, yeniden merkeze alınmıştır. Enerji alanında Orta Asya'yı da doğrudan etkileyen Gazpromun önemli projeleri şunlardır: (a) Kuzey Akım Projesi; (b) Mavi Akım Projesi; (c) Yamal Avrupa Hattı; (d) Kuzey Avrupa Gaz Boru Hattı; (e) Orta Asya Gaz Dağıtım Sistemi; (f) Sahalin (Caşın, 2005: 74).

Artan bir şekilde Türkmenistan'da projelere katılan Rusya, enerji karteli de olmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla hem batılı firmalarla ticaretini geliştirmeye muhtaç hem de Orta Asya'daki enerji üzerinde tekel olmak istemektedir (Perovic, 2005: 71). Bunu gerçekleştirirken de Rusya, tüm bu hatlar üzerinden, bir taraftan Avrupa'ya satış fiyatını arttırmakta diğer taraftan Türkmenistan'ın alternatifi olmadığını bildiği için gaz alım fiyatını sürekli düşürmektedir

Daimi Tarafsızlık Statüsü

Türkmenistan'ın dış politikasının herhangi bir analizi, Türkmenistan'ın dış politikasında daimi tarafsızlık statüsünün Türkmenistan'a dış politikasında nasıl

mücadeleeden aktörlerin sayısı artmıştır. Hukuki statüde tartışılan konu Hazarın deniz ya da göl olup olmadığıdır. Eğer, deniz olarak kabul edilirse, BM 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin geçerli olacağı havzadaki kıyıdaş ülkelerin karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgeleri olacak. Beş ulusal sektöre ayrılacak olan havzada, bu durumda daha fazla enerji kaynaklarına sahip olacak Kazakistan ve Azerbaycan bunu desteklerken; İran, Rusya ve Türkmenistan rezerv miktarları azalacağı için bu statüye karşı çıkmaktadırlar. Göl statüsü ise, her ülkenin kıyından belli uzaklığa kadar kendine ait bölgesi olmasını ve ortada kalan bölgenin ise ortak kullanım alanına dönüşmesini beraberinde getirmektedir. Neticede 2003 yılında Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan, Hazar Denizi Özel Müşavirleri 8.komisyonu toplantısı yapılmış ortak bildirmede Hazarın deniz statüsünde karar kılınmış gibi görünmektedir (Birsal, 2006 : 88).

Ancak son durum bu şekilde olsa da, 1995'te ilk defa İran'da yapılan konferansta Hazar petrolollerinin rezerveleri geniş çapta tartışılmıştır. 1996'da buna dayanarak anlaşma imzalanıyor ancak Azerbaycan buna katılmıyor. Bu anlaşmaya göre, tüm ülkeler 45 millik alana sahip olacak ve geri kalan ortadaki alan da ortak saha olarak kabul edilecekti. Diğer bir deyişle Hazar, bu anlaşmada göl olarak kabul edilmişti. Kazakistan, kendisi açısından Hazarın deniz statüsüne sahip olması daha anlamlıyken Hazarın tabanının göl olduğunu belirtmiştir. Neticede Hazar'da her sene yeni ittifak ve anlaşmalarla taraflar değişiyor ama Hazar sorunu çözülüyor. Muhtemelen mesele sadece göl ya da deniz olması veya hukuki statüsü değil; kıyıdaş ülkelerin birbirleriyle de mücadelesinde tarafların ve ittifaklık durumlarının değişmesi Hazarı çözülmez hale getirmektedir (Soojodi, 2013: 20).

bir avantaj sağladığını ele almadan objektif olamaz. Söz konusu statü, Türkmenistan'ın kendi gelişimine dair beklentilerine, bölgesel ve küresel süreçlerin eğilimlerine ve ulusal çıkarlarına, bugünün nesnel gerekliliklerine en uygun model gibi görünmektedir⁷³.

Türkmenistan'ın 1990'lı yıllarına damga vuran bir gelişme, daimi tarafsızlık statüsünü⁷⁴ almasıdır. Türkmenistan'ın bağımsızlığının ilk günlerinden itibaren dış politika öncelikleri; dünyaya açılma çabaları, güvenlik kaygıları, komşularıyla iyi ilişkiler olmak üzere karşımıza çıkmaktadır.

Temmuz 1992'de, AGİT toplantısında, Türkmenistan cumhurbaşkanı, Saparmurad Türkmenbaşı ilk kez daimi tarafsızlık statüsünden bahsetmişti. ⁷⁵ 12 Aralık 1995'te Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın genel kurulunun meclisinde, 185 üye devletin onayıyla Türkmenistan'a Daimi Tarafsızlık statüsü verilmiştir (Richardson, 2006). Bu bağlamda Türkmenistan aldığı yükümlülükten dolayı dünya topluluğu önünde sorumludur.

Türkmenistan'ın dış politikada tarafsızlık statüsünü seçmesinin nedenleri arasında ülkenin dış politikasını da biçimlendiren Devlet Başkanı Türkmenbaşı'nın çok taraflı ya da bölgesel girişimlere karşı mesafeli ve temkinli tavrı olmuştur. Yine Türkmenistan'ın jeopolitik konumuyla birlikte küresel güç mücadelesinde küçük devlet olmasının getirdiği “yutulma korkusu”nun yanı sıra doğal kaynaklarının zenginliğinden duyduğu endişe önemli bir yer tutmaktadır.

73 <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURADOV.pdf>

74 Daimi tarafsızlık statüsü: Uluslararası ilişkilerde savaşın tarihi kadar eski olan tarafsızlık, devletler tarafından hem savaş zamanlarında savaşa girmemek hem de savaşın söz konusu olmadığı durumlarda askeri ittifaklara katılmamak şeklinde tanımlanmaktadır. Tarafsızlık terimi esas olarak 19. Yüzyıl Avrupa Dengesi döneminde ortaya çıkmıştır. Bir tarafta büyük devletler, mevcut denge sisteminin devamını sağlamak ve savaşa neden olan ihtilafları önlemek isterken; diğer taraftan nispeten küçük devletlerin bazıları da büyük devletler arasında tarımanacak gerginliğin doğuracağı bir savaştan uzak kalmak niyetindeydi. Bu noktada tarafsızlık, söz konusu devletlere büyük avantaj sağlamaktaydı. Genel olarak tarafsızlık, geçici ve daimi şeklinde sınıflandırılmaktadır. Geçici tarafsızlık, bir devletin savaş durumunda kendi iradesi ile seçip beyan ettiği ve yine kendi iradesi doğrultusunda değiştirme hakkına sahip olduğu bir dış politika tercihidir. Tarafsız devlet, savaşan devletlere askeri ve ekonomik yardımda bulunmamak ve savaşa taraf olmamakla yükümlüdür. Bununla birlikte geçici tarafsızlık ilan etmiş devletin daha sonra savaşa katılma kararı alması mümkündür. Tarafsız devletin savaşan devletlere dolaylı ya da doğrudan ekonomik veya askeri bir yardımda bulunmama ve topraklarının askeri amaçlar için kullanılmasına izin vermeme yükümlülüğü olduğu gibi; savaşan devletlerin de tarafsız devletin ülkesine, karasularına ve hava sahasına tecavüz etmemek gibi yükümlülükleri bulunmaktadır. Yani karşılıklı yükümlülükler söz konusudur. Birinci Dünya Savaşı'nda Hollanda'nın, İkinci Dünya Savaşı'nda İsviçre ve İrlanda'nın tutumları geçici tarafsızlığa örnek gösterilebilir.

75 <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURADOV.pdf>

Türkmenistan, tarafsızlık siyasetiyle bölge güçleriyle olan ilişkilerinde de ekonomik ve siyasi ilişkilerini taraf gözetmeyerek izlemek niyetini de ortaya koymaktadır. Yani bir diğer neden, sahip olduğu doğalgaz ve petrol konusunda hassas bir politika ile dikkatli stratejiler belirleme kaygısı ve bu yönde dış güçlerin baskısını minimuma indirme kaygısı sayılabilir.

Daimi tarafsızlık statüsünün benimsenmesinin ardından, Türkmenistan, 'On Yılın İstikrarı' programını ana hatlarıyla benimsemiş ve istikrarlı bir kalkınma dönemine girmiştir. Bu istikrarlı kalkınmada Niyazov döneminin dış politikasının da genel hatlarını belirleyen unsurlara yer verilmiştir. Komşu ülkelerle etkin ticaret ve ekonomik işbirliği düzenlemek için girişimlerde bulunmak ve dünya pazarına sistematik entegrasyonun gerçekleşmesine olanak tanıyan bir devlet istikrarı sağlama gibi.⁷⁶

Son dönem dış politika

Türkmenistan 2000'li yılları sakin geçirmiştir. Daha önce söylendiği gibi Türkmenistan Orta Asya'nın batısında Orta Asya jeopolitiğinden çok Hazar Denizi jeopolitiği etrafında şekillenen bir yapıya sahiptir. 2000'li yıllarda yaşadığı en önemli olay ilk devlet başkanları olan Saparmurat Niyazov'un vefatı ile devlet başkanlığına eski Sağlık Bakanı olan Berdimuhammedov'un gelmesiydi. Berdimuhammedov, genç bir lider olarak önemli atılımlar gerçekleştirmiştir.

Bununla beraber özellikle dış politikada 2000'li yıllarda en önemli değişim, 11 Eylül operasyonudur. Her ne kadar diğer Orta Asya devletleri kadar Türkmenistan bu süreçten doğrudan etkilenmese de yine de örneğin Türkmenistan bu dönem hava üslerini ABD askerlerine açmıştır (Telatar, 2013: 34; Fjaestad & Kjaernet, 2014: 313). Ayrıca ABD ile askeri eğitim işbirliğine gitmiştir (Erhan, 2004: 143).

Türkmenistan daimi tarafsızlık statüsünün bir gereği olarak, kendi topraklarında herhangi bir yabancı devletin askeri üssüne izin vermemektedir. Ayrıca Türkmenistan askeri ve siyasi ittifaklar ile askeri örgütlenme işlevlerine sahip örgütlere katılmamıştır. Özellikle, BDT üyesi olan Türkmenistan, Kolektif Güvenlik Örgütü'ne de girmemiştir. Siyasete, ekonomiye ve diğer alanlara karar vermekte serbest olan Türkmenistan, komşuları da dahil olmak üzere herhangi bir devletle bölgesel ya da başka sürtüşmeye dahil olmamaya çalışmaktadır.⁷⁷

Son dönem Türkmenistan'ın Rusya ile giderek yakınlaştığı bir gerçektir. Yakın Çevre Doktrini, aslında 1995'ten sonra Rus ulusal güvenlik belgelerinin artık jeo-

76 <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURADOV.pdf>

77 <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURADOV.pdf>

politikam güvenikleştirilmesi konusuna oldukça fazla vurgu yapmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Nihayet, 1990'ların sonunda Rus ulusal güvenlik konseptinde uluslararası tehditler vurgulanırken Orta Asya bölgesi daha fazla dillendirilmeye başlanmıştı. Bu anlamda BDT içinde gücünü arttırmaya çalışan Rusya, örneğin Türkmen gazının Ukrayna'ya satışında Türkmenistan'ın istediği fiyatı kabul etmeyip boruları kapatma kararı almıştı. Türkmenistan, başka bir alternatifi olmadığı için, mecburen Rusya'nın istediği düşük fiyatı kabul etmek zorunda kalmıştı (Perovic, 2005: 64). Kısaca Rusya, Putin ile beraber uluslararası arenada tekrar önemli bir merkez haline gelmeyi temel hedef olarak benimsemişti. Bunun içinse ilk olarak BDT ülkelerindeki etki alanını tekrar arttırmayı amaçlıyordu. Bunun içinse ilk politika alanlarından bir tanesi özellikle enerji alanında Rus firmaların özellikle Türkmenistan ve Kazakistan'da etki alanını arttırmaktı (Kamalov, 2011: 30). Berdimuhammedov ile beraber, iki ülke arasındaki ticaret alanlarının genişleyeceği düşünülmektedir. Nitekim yeni devlet başkanı dışarıya daha açık bir politika benimsemektedir. 2011 yılında, Rusya ticaret odasının Türkmenistan'da temsilciliğinin açılması beklenmektedir. 150'ye yakın Rus firmasının faaliyet gösterdiği Türkmenistan'da Gazprom, Stroytransgaz, İtera, Zarubejnefti ve KAMAZ gibi dünyaca ünlü Rus şirketleri dikkat çekmektedir (Kamalov, 2011: 49). Son yıllarda, Türkmenistan Rusya'dan yüklü miktarda kamyon satın almıştır, iki ülke arasındaki uçak seferlerinin sayısı artırılmıştır, Mari elektrik santralının yenilenmesini bir Rus firması gerçekleştirmiştir. Bunlar ileriki dönemde de iki ülke arasındaki ticaretin hacminin artacağını göstermektedir. Kısaca Türkmenistan boru hatları açısından Rusya'dan kopmamaktadır (Garibov&İbrahimov, 2013: 17).

Bir diğer önemli mesele olan rejim meselesi ABD ile Rusya arasında Orta Asya ülkelerinin gitgeller yaşamasına sebep olurken, bunu en az yaşayan yine Türkmenistan olmuştur. Nitekim Türkmenistan, 11 Eylül ile başlayan süreçte Orta Asya ülkeleri arasında ABD'nin bölgeye angajmanından en az etkilenen ülke olmuştur. Bağlantısız politikalarla ABD'nin askeri yardımlarını reddeden Türkmenistan'ın ABD için esas kritik önemi, sahip olduğu doğalgazlardır ve bu anlamda askeri ve siyasi angajmandan çok, söz konusu enerji kaynağını Afganistan'dan güney Asya'ya ulaştırabilmek açısından ekonomik ilişkileri iyi tutmak ABD için önceliklidir. Ayrıca, zaten enerji hatları bakımından şu anda hala büyük oranda Rusya'ya bağlı olan Türkmenistan'ın Rusya ile daha da yakınlaşma ihtimali ABD'ye tedirgin etmektedir. Tüm bunlardan dolayı, herşeye rağmen ABD için stratejik önemi olan Türkmenistan ile arasını iyi tutmaya çalışmakta demokratikleşme, serbest piyasa ekonomisine geçiş gibi konularda Türkmenistan'a baskı yapmamaktadır.

Uluslararası Örgütler ve Türkmenistan

1992 yılında BM, AGİT ve diğer uluslararası örgütlerin tam üyesi olduktan sonra Türkmenistan'ın dış politikası, genel olarak dünyada kabul edilen uluslararası hukuk ilkelerini ve normlarını izledi. Bu ilkelerin başında, dünya ülkeleri ile

barışçıl işbirliklerine girişme, güç kullanımının reddedilmesinin, diğer devletlerin içişlerine müdahale etmeme gelmektedir⁷⁸. Türkmenistan bu temel ilkelere günümüze kadar saygı göstererek varlığını sürdürmüştür ve sürdürmeye devam etmektedir. Türkmenistan; BM, IMF, AGİT, İİÖ, EİT, TÜRKSOY gibi uluslararası örgütlere üyedir. BDT'nin kurucu üyelerinden olduğu hâlde, 2005'te bu örgütten ayrılmıştır.

1990'lı yıllar Rusya bir taraftan KGÖ'yü kurarken aslında Trans-Atlantik şemsiyesini seçen Sovyet ülkesi de yok değildi. Dolayısıyla Sovyet coğrafyası iki güvenlik paktı arasında bölünmeye başlamıştı. 1995 yılında ABD ve NATO tarafından desteklenen Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın askeri güç takviye etmeleri ile CENTRABAST yani Orta Asya Barış Gücü Taburu kurulmuştur. Bu tabur, 1997 yılında Kazakistan'da ortak tatbikat yapar ve Türkiye, Azarbaycan, Rusya, Gürcistan ve Ukrayna askeri personel verir, Türkmenistan, Fransa, İngiltere, Moğolistan, Almanya gözlemci olarak katılır (Birsal, 2006: 157). 1997 yılında ABD'nin desteklediği GUAM önemli bir Batı örgütüdür bölgede ve Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova'nın katılımı ile kurulmuştur. Türkmenistan'ın bu örgüte üye olmadığı görülmektedir.

Rusya'nın Orta Asya'da oluşturduğu bir başka bölgesel güvenlik örgütü, Şangay İşbirliği örgütüdür. Tarafsızlık statüsüne sahip Türkmenistan dışındaki tüm Orta Asya devletlerinin üye olduğu Şangay İşbirliği Örgütü'nün, bu anlamda, birçok strateji uzmanı tarafından sahip olduğu alan ve yüzölçümü açısından NATO'ya alternatif bir örgüt haline gelebileceği öne sürülmektedir (Kamalov, 2011: 39). İran'ın, Beyaz Rusya'nın, Hindistan'ın örgütte anılması bu ihtimali gerçekten de güçlendirmektedir.

Türkmenistan ve Sınır ihtilafları

Bölgesel işbirliği açısından önemli bir konu sınır meselesidir. Orta Asya devletleri büyük oranda Sovyetlerde oluşturulan sınırlarıyla bağımsız kalmışlardır. Bugünkü Orta Asya'daki bir çok sınır problemi yine 1924'teki Sovyetler Birliği'nin Milletler Politikasından kaynaklanıyor. Yapay bir şekilde oluşturulan bu sınırlar bugün özellikle Özbekistan - Türkmenistan, Özbekistan - Tacikistan, Tacikistan - Kırgızistan ve Özbekistan - Kazakistan arasında sorunlara sebep olmaktadır.

Türkmenistan - Özbekistan sınırında en büyük sorun, Sri-derya konusudur. Bu su kaynağı ile ilgili iki ülke yetkilileri de kimse diğerinin bölgesine karışmayacak demiştir. Esasında Orta Asya'da su sıkıntısı tüm ekolojii etkilemektedir ve bu sorun, jeopolitik yapıdan bağımsız ele alınamaz. Nitekim Sovyetler Birliği'nin yan-

78 <http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURADOV.pdf>

lış politikaları sonucu bölgede su sıkıntısı giderek artmıştır. Büyük kısmı çöl olan bölgede bölgesel bir konsensus olmadığı için her ülke su sorununun kendi ulusal sorunu olarak görmekte, bölgesel düzeyde ortak bir çözüm bulunamamaktadır (Sorg ve diğerleri, 2014). Halbuki ulusal sınırları tanımayan çevre sorunlarıyla ulusal düzeyde mücadele etmek imkansızdır. Daha somut olarak Türkmenistan'ın komşularıyla yaşadığı sınır sorunları şu şekilde özetlenebilir.⁷⁹:

- Türkmenistan'ın, Kazakistan'ın Minkışlak eyaletinin güney bölgesindeki büyük bir kısmında hak iddia etmesi.
- Özbekistan'ın, Türkmenistan'ın Daşoğuz ilindeki Amuderya bölgesinin bir kısmında hak iddia etmesi.
- Özbekistan'ın, Türkmenistan'ın Çarcu ilindeki Amuderya'nın bir kısmında hak iddia etmesi.
- Türkmenistan'ın, Özbekistan'ın Buhara ilindeki Amuderya'nın bir kısmına hak iddia etmesi
- Tacikistan ile Kırgızistan'dan kaynaklanan Amuderya Nehri'nin son kullanıcısı olan Türkmenistan'la olan paylaşım sorunları.
- Türkmenistan ile Azerbaycan arasında Hazar Denizi'nin paylaşımı özellikle Kapaz petrol bölgesinin mülkiyeti konusundaki ihtilaf.

SONUÇ

Türkmenistan'ın 1991'de bağımsız kaldıktan sonra ortaya çıkan dönüşüm sürecinde yaşadığı deneyimlerin ve gelişmelerin ele alındığı bu bölümde iki noktaya ağırlık verilmeye çalışılmıştır: son dönemki gelişmeler ve Türkmenistan'ın yüzyüze kaldığı sorunlar. Orta Asya'nın görece nüfus ve yüzölçümü açısından küçük fakat doğal kaynak potansiyeli açısından oldukça büyük bir ülkesi olan Türkmenistan Hazar Denizi'nin jeopolitiğinde yer alması ve İran'a sınır olması bakımından en ayrıksı duran ülke olarak kabul edilebilir. Türkmenistan bugün doğal gaz potansiyeli bakımından dünyanın 4. ülkesi konumunda olup, esasında bağımsızlıktan sonra bunun avantajlarını da iyi kullanabilmiştir.

Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrası yaklaşık 27 yılda geçirdiği dönüşümün bir değerlendirmesinin yapıldığı bu bölümde birçok farklı açıdan ülkenin deneyimleri ele alınmıştır. Türkmenistan da diğer post-Sovyet ülkeleri gibi, dönüşüm sürecinin

79 <http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

yapısal dinamiklerinden kurtulamamış; yapısal zorlamaları aktör olarak mümkün olduğunca püskürtmeye çalışsa da özellikle ekonomik potansiyeli (enerji kaynakları) açısından bu püskürtme kolay gerçekleşmemiştir. Daimi tarafsızlık statüsü gibi önemli politikalarla kendini büyük güçler arasındaki rekabette bağımsız tutmayı sağlamaya çalışmıştır. Ancak yine de Türkmenistan bu 27 yıl içerisinde bağımsızlığını kazandıktan sonra oldukça ciddi sorunlarla da yüzyüze kalmıştır.

Bu noktada Türkmenistan'ın son 27 yılı incelenirken öncelikle devletin kurumsallaşması ve idari yapısının güçlendirilmesine yönelik gerçekleştirdiği reformlar ve düzenlemeler incelenmiştir. Bu bölümde temel anaysal ilkeler üzerinden kuruluş felsefesi ortaya serilen Türkmenistan'ın bir sonraki alt balıkta ise, siyasal rejimi ve hükümet modeli ele alınmıştır. Siyasi partiler ve seçim sisteminin de yapısı irdelendikten sonra bu bölümün son alt başlığı olarak ülkenin idari yapısı merkezi ve yerel yönetimler üzerinden özetlenmiştir.

Bu genel çerçevesiyle yönetim yapısının ve siyasal rejiminin özeti verildikten sonra ardından Türkmenistan'ın, en dikkat çekici reformları gerçekleştirdiği alan olan ulus kimliğini güçlendirme konusuna geçilmiştir. Bu bölümde, temel olarak, Türkmenistan'ın kuruluş felsefesinde geçen “ulusal canlanma” kavramı açıklanmaya ve tartışılmaya çalışılmıştır. Daha sonra bir ülkenin ulusal bilincini güçlendirmede en önemli reformları yapabileceği alan olan eğitim politikaları ve milli tarih yazımı üzerinde durulmuştur. Yurttaşların zihninde ulusal bilinci yaratmada en etkili alanların başında gelen milli eğitim sistemi, müfredatında ve sisteminde gerçekleştirilen reformlarla detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca iki devlet başkanı dönemi bu alanda karşılaştırmalı olarak incelenmiş, Niyazov'un genel eğitim politikalarının özetlenmesinin ardından Berdimuhammedov dönemi gerçekleştirilen reformlar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Din politikaları bu anlamda ulusal kimlik inşasında yine Türkmen rejimi tarafından kullanılabilen iyi bir araç haline dönüşmüştür. Laiklik ilkesinin üşlkede güçlendirilerek radikal hareketlerin önünü kesmeye çalışan Niyazov, din eğitimi konusunda önemli düzenlemeler getirmiştir. Türkmen *Kazıyatı* kurumunun kurulmasıyla din işleri bu kurum tarafından düzenlenmeye başlandı. Berdimuhammedov da din politikaları konusunda Niyazov'u takip eden düzenlemeler gerçekleştirmiş ve halen gerçekleştirmektedir. Mekansal politikalar da tıpkı din, dil, eğitim politikaları gibi, devletin kuruluş felsefesini ve ulusal kimliğin niteliklerini yansıtabilen önemli alanlardan bir tanesidir. Bu nokta Türkmenistan konusunda daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü Aşkabat bu anlamda yeniden baştan sona Türkmen kimliğinin sembolleri ve geleneksel mimarisi etrafında inşa edilmiştir bağımsızlık sonrası. Dil politikası, bir başka önemli alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Türkmenistan'da Rusça diğer Orta Asya ülkeleri kadar yaygın olmasa da, bağımsızlıktan sonra ilk gerçekleştirilen dil politikalarının tamamının hedefi ulusal dil olarak Türkmencenin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması; Rusça'nın ise

gündelik hayatta ve diğer alanlarda etkisini kırmak yönünde olmuştur. Ancak ne derece başarıya ulaşıldığı şüphelidir. Özellikle Berdimuhammedov dönemi Rusya ile kurulan yakın ilişkiler, tekrar Rus hegemonyasının ülkedeki gücünü arttırmasına sebep olmuştur.

Üçüncü bölüm olan Demografik yapıda ve gündelik hayatta yaşanan dönüşüm başlığı altında genel olarak ülkenin demografik bilgiler üzerinden nüfus potansiyelinin bir değerlendirmesi yapılmış; ardından gündelik hayatta öne çıkan Türkmen Devleti'nin çözmekte zorlandığı alanlar olan, geçim stratejileri ve yoksulluk, fırsat eşitliği, işsizlik, liyakatsızlık, yaşam kalitesi, sağlık gibi sosyal politika alanları detaylı şekilde dönüşüm sürecinde geçirdikleri dönüşüm ve değişimler etrafında incelenmiştir.

Türkmenistan'ın dönüşüm yaşadığı bir başka önemli alan olarak ekonomi konusu bir sonraki bölümde belli başlı başlıklar üzerinden incelenmiştir. Ekonomik dönüşümün temel sacayakları belirlendikten sonra, özel sektörün kurumsallaşması ve özelleştirme politikaları incelenmiştir. Ardından öne çıkan sektörler olarak tarım ve enerji sektörleri detaylı şekilde incelenmiştir. Ayrıca, dış ticaret konusunda Türkmenistan'ın işbirliğine gittiği ülkelerle ilişkileri incelenmiştir. Son olarak, temel çerçevesiyle ekonomik yapının güncel verileri özetlenmiştir.

Son olarak, Türkmenistan'ın bağımsız kaldıktan sonra dış politikada ve uluslararası arenda yaşadığı deneyimler, Türkmenistan'ın jeopolitik önemi açıklandıktan sonra, ilk olarak enerji politikası çerçevesinde dış politikada ortaya çıkan gelişmeler üzerinden irdelenmiştir. Ardından Türkmenistan'ın dış politikada en önemli özelliği haline gelen daimi tarafsızlık statüsü açıklanmıştır. Son dönem dış politika başlığı altında ise, özellikle Berdimuhammedov dönemi büyük dünya güçleri ile yaşanan ilişkiler ve dış politikasının temel sacayakları özetlenmiştir. Son olarak Türkmenistan'ın üye olduğu uluslararası örgütler ve komşu ülkelerle yaşanan sınır ihtilafları ele alınmıştır.

Görüldüğü gibi bu beş farklı alandaki dönüşümün konuları incelenirken, her bölümün sonu özellikle son dönem konuyla ilgili öne çıkan gelişmelere ve ülkenin yüzyüze kaldığı somut sorunlara ayrılmaya çalışılmıştır. Dengeli bir dış politika yürüterek enerji hatları konusunda İran'dan Çin'e, ABD'den Rusya'ya kadar büyük güçlerin hepsiyle enerji konusunda işbirliğine gidebilmiştir. Fakat, yine de sahip olduğu enerji kaynakları üzerinde hem boru hatları üzerinden hem de özellikle son dönem ülkedeki enerji kaynaklarının işlenmesi ve işletilmesi konusunda seçilen firmaların Rus kökenli olması üzerinden tarihsel olarak güçlü bir kontrol mekanizması kuran Rusya'nın hala enerji politikasında oldukça etkili olduğu Türkmenistan'ın, gelecek dönemlerde bu Rus hegemonyasını hem kültürel hem de ekonomik olarak kırmaya gerekmektedir. Ancak son dönem yaşanan deneyimler, bunun aksi yönde gelişmelerin yaşandığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akbarzadeh, Shahram (1999). “*National Identity and Political Legitimacy in Turkmenistan*”, Nationalities Papers, Vol. 27, No. 2, pp. 271-290

Amanov, Şatlık (2007). ABD'nin Orta Asya Politikaları, Gökkuşbu Y., İstanbul

Anceschi, Luca (2009). “*Turkmenistan's Foreign Policy: Positive Neutrality and the Consolidation of the Turkmen Regime*”, Asian Politics & Policy, Volume 1, Issue 3, pages 549–551

Babayev, A., *Turkmenistan Coğrafyası, Magarif Yay., Aşgabat 1994; Türkmenistan İstatistik ve Milli Tahmin Enstitüsü, Türkmenistan'ın Sosyo-Ekonomik Durumu, Aşgabat 1996*

Baturov, A.Orayev, N.a.g.e.,s.18, ve *Türkmen Milli Hasabat İnstitutu (direk alıntıdır: Koşak, 2006: 50)*

Birsel, Haktan (2006). Eski Dünyanın Karanlık yüzü Orta Asya Jeopolitiği, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

Boworth, Edmund; *Historic Cities of the Islamic World*, Tutasub Brill, Boston 2007

Caşın, M. H. (2005). “Yeni Küresel Süper Güç Adayı Çin'in AvrasyaPasifik Ekseninde Enerji Politikalarına Rekabetçi Girişimleri”, Geleceğin Süper Gücü Çin, Uzakdoğu'daki Entegrasyonlar ve Şangay İşbirliği Örgütü, (Ed: Atilla Sandıklı, İlhan Güllü), TASAM Yayını No: 15, Ekonomi No: 3, İstanbul.

Cesar, Mustafa (2007). “*Türkmenistan'ın Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinden Onbeş Yıl*”, Bağımsızlıklarının 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri, ed. Kavuncu, O.&Korkmaz, A., TOBB, Ankara, s. 107-141

Çobanlı, Onur (2014). “Central Asian Gas in Eurasian Power Game”, Energy Policy, 68: 348-370. DOI: 10.1016/j.enpol.2013.12.027

Elibüyük, Mesut & Altıbayev, Gurbanmurat (2002). *Türkmenistan'ın Ekonomik Atlası*, TİKA, Ankara

Erhan, Çağrı (2004). “ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül'ün Etkileri”, Uluslararası İlişkiler, Cilt 1, sayı 3, s. 123-149

Fjaestad& Kjaernet (2014). “Performing Statehood: Afghanistan as an Arena for Central Asian States”, Central Eurasian Studeis, vol. 33, issue 3, pp. 312-328

Garibov, A. & İbrahimov, R. (2013). Geopolitical Competition in the Central Asia: The Dynamics of Relations with Azerbaijan, SAM, Vol IX, Bakü

Gleason, Gregory (2001). “Inter-State Cooperation in Central Asia from the CIS to the Shanghai Forum”, *Europe-Asia Studies*, 53:7, p. 1077-1095

Gökdağ, B. Atsız (2013). “Türkmenistan’da Dil Politikaları”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 53/2, s. 1-11

Gömeç, Sadettin (2001). “Kırgızistan Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci cilt, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 765-786

Hiro, Dillip. (2009). *Inside Central Asia*, Peter Mayer Publishers, New York

Horak, Slavomir & Sir, Jan (2009). *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhammedow*, Silk Road Paper, Central Asia-Caucasus Institute, Washington

Hramov, V. M. & Orazgulyev, G. (2012). *Dedicated to the 20th Anniversary of the Independence of Turkmenistan*, Turkmen Devlet Yayınevi, KBK 66.3 (2 Tü)+66.4 (2 Tü), Aşkabat

Horak, Slavomir (2013). “Educational Reforms in Turkmenistan: Good Framework, Bad Content?”, *Central Asia Policy Brief*, no. 11, The George Washington University, pp.2-7

Işık, Abdurrahman (2006). *Serbest Piyasaya Geçiş Ekonomilerinde Gerçekleştirilen Reform Hareketi ve Türkmenistan örneği*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, Bursa 2006

Kamalov, İlyas (2011). *Rusya’nın Orta Asya Politikaları*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara

Kamenev, Sergei (1999). “The Current Socio-political Situation in Turkmenistan”, *CA&C Press Ab*, Sweden

Kavuncu, 2014. “Aşkabat”, *Türk Dünyası Başkentleri*, Hoca Ahmet Yesevi Yayınları, Ankara

Kılıç, Hulusi&Toprak, Elif (2012), *Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2698, Açıköğretim Fakültesi Yayını No:1664

Işık, Abdurrahman (2006). *Serbest Piyasaya Geçiş Ekonomilerinde Gerçekleştirilen Reform Hareketi ve Türkmenistan örneği*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, Bursa 2006

Koşak, Fatih (2006). *Türkmenistan Ahal Bölgesi Coğrafi Etüdü*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ysayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007

Meredova, Maral (2013). “Turkmenistan: Reforming the Education System”, *Education in West Central Asia*, ed. By Mah-E-Rukh Ahmed, Bloomsbury, London, pp. 273-288

Meurs, Hendrik (2011). “Nation-Creation in Turkmenistan”, ISPA-ECPR Joint Conference “Whatever happened to North-South?” Sao Paulo, Brazil February, 16 -19 2011

Nichol, Jim (2012). “Central Asia: Regional Developments and Implications for US Interests”, CRS Report for Congress, RL 33458, 19 Eylül (<http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL33458.pdf>)

Ocelík, P., & Osička, J. (září 2014). The Framing of unconventional natural gas resources in the foreign energy policy discourse of the Russian Federation. *Energy Policy*, stránky 97-109.,

Oğuz, Esadullah (1996). *Türkmenistan: Stalin'den Niyazov'a*, Düşün Yayınları, İstanbul

Perovic, 2005: From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia, *Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization* 13(1):61-86

Peyrouse, Sebastien (2012). *Turkmenistan: Strategies of Power, Dilemmas of Development*, M.E. Sharpe, New York

Rywkin, Michael (2013). “Russian–American Rivalry in Central Asia”, *American Foreign Policy Interests*, 35, p. 265–271

Richardson, John (2006). The Library and Information Economy in Turkmenistan”, *International Federation of Library Associations & Institutions* (www.ifla.org). *IFLA Journal* 32(2): 131–139. 131

Rywkin, Michael (2013). “Russian–American Rivalry in Central Asia”, *American Foreign Policy Interests*, 35, p. 265–271

Safronov, Roustem (2000). “*Islam in Turkmenistan: the Niyazov Calculation*”, *Islam and Central Asia: an Enduring Legacy or Evolving Threat?*, ed.Sagdeev&Eisenhower, Center for Political and Strategic Studies, Washington, pp.73-92

Luong&Weinthal (2010). *Oil is not a Curse: Ownership Structure and Institutions in Soviet Successor States*, Cambridge University Press, Newyork

Saray, Mehmet (1996). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarihi Kurumu, Ankara*

Elena Shadrina (2014). “Russia's natural gas policy toward Northeast Asia: Rationales, objectives and institutions”, *Energy Policy*: 74. Pp. 54-67

Soojodi, Sara (2013). “Hazar“ın Önemi ve Hukuki Statüsü”, ed. Ulvi Keser, *Yakındaki Uzaklar Avrasya, AKAUM Yayınları no: 6, Ankara*

Sorg, A., Bolch, T., Stoffel, M., Solomina, O., and Beniston, M. (2010). “Climate change impacts on glaciers and runoff in Central Asia”, *Nat. Clim. Change* 2, 725–731, <https://doi.org/10.1038/nclimate1592>, 2012.

Tang, Shiping (2000). “Economic Integration in Central Asia: The Russian and Chinese Relationship”, *Asian Survey*, vol. 40, no. 2, pp. 360-376

Telatar, Gökhan (2013). “Sınırlı Çıkarlardan Askeri Angajmana ABD’nin Orta Asya Politikası”, ed. Demirtepe&Özkan, *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik*, USAK yayınları, Ankara

Wilhelmsen, J. & Flikke, G. (2011). “Chinese–Russian Convergence and Central Asia”, *Geopolitics*, 16, p. 865–901,

Yalçinkaya Alaeddin, *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Bağlam Yayınları, Ankara, 1998, s.70 (03 Mart 2015)

Yıldırım, Erdoğan (2012). “*Türkmenistan: Aşiretten Ulusal Birliğe*”, ed. Aydıngün&Balım, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri, Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012

İnternet Kaynakları

<https://www.adb.org/countries/turkmenistan/economy>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

<https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/turkmenistan-da-siyasi-mahkumlara-kismi-izin-h425463.html>

<https://www.epdc.org/country/turkmenistan>

http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7d/entry-4839.html

http://factsanddetails.com/central-asia/Turkmenistan/sub8_7a/entry-4813.html

<https://www.focus-economics.com/countries/turkmenistan>

https://www.indexmundi.com/turkmenistan/demographics_profile.html

<http://www.milliyet.com.tr/Milliyet-Tv/video-izle/uluslararası-fuhus-cetesi-istanbul-da-cokertildi-KPSi5ZgloDoD.html>

http://www.milliyet.com.tr/turkmenistan-da-bir-devir-daha_kapandi/dunya/haberdetay/26.09.2008/996268/default.htm

<https://www.reuters.com/article/us-turkmenistan-economy/foreign-compa->

nies-struggle-in-cash-strapped-turkmenistan-idUSKCN1IZ0Q4

<http://sam.gov.tr/tr/wp-content/uploads/2012/01/BORIS-O.-SHIKHMURA-DOV.pdf>

<https://www.state.gov/documents/organization/269190.pdf>

http://tour-orient.com/the-great-silk-road/central_asia/turkmenistan/ukp://www.orsam.org.tr/tr/haritaGaleri.aspx?HaritaID=38

<http://www.turansam.org/makale.php?id=4465>

<http://www.turkmenistan.orexca.com/rus/ashgabat.shtml>

https://turk-pa.org/file/607_1500838661_2983.pdf

<http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf>

<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002113/211313e.pdf>

<https://www.unicef.org/turkmenistan/education.html>

<https://www.usaid.gov/turkmenistan/education>

<http://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview>

YAZARLARIN ÖZGEMİŞİ

AKBOTA ZHOLDASBEKOVA

1981 yılında Taldikorgan'da (Almatı Bölgesi) doğdu. 2003 yılında al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu ve aynı üniversitede yüksek lisans yaptı. Doktorasını Moskova'da bulunan Rusya Kamu Yönetimi Akademisinde bitirdi. 2003 yılından beri Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesinde çalışmaktadır. Aynı üniversitede Uluslararası İlişkiler ve Bölge Çalışmaları Bölümleri başkanlıkları ve *UNESCO Etnik ve Dini Tolerans Kürsüsü* profesörü görevlerini yürütmüştür. 2014'de Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Kamu Yönetimi Akademisi Dış İlişkiler bölümü direktörlüğü yaptı. 2016 yılından beri de Uluslararası İlişkiler Fakültesi Dekanlığı yapmaktadır. *En İyi Üniversite Profesörü* ve *Kazakistan Vatanseveri* (And Medal of the Ministry of Defence) ödüllerine layık görüldü. Aynı zamanda Kulteğin Yayınevi direktörü ve editörü olarak 40'ın üzerinde tarih, siyaset ve edebiyat alanlarında kitap yayınladı. Sovyet tarihi ve siyaseti, Orta Asya ve Kazakistan tarihi ve siyaseti, Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Politikaları, İran ve Güney Asya, Avrasya Ekonomi Birliği, çatışma ve kriz yönetimi alanlarında çalışan yazarın *Kazakhstan: Twenty Years of Sovereignty* (co-author Irfan Shazad, Pakistan); *Pakistan 2011: the State and Society*; *Eurasia – Latin America: Strategic Engagement and Comparative Perspectives in Politics and Economics* (co-editors Ariel Gonzalez Levaggi, Nilufer Narli), Astana, ENU - Kulteğin, 2017; *The Development of Interregional Partnership in EuEU* (co-editor Yuri Arshinov), Astana, Kulteğin, 2018; *Geopolitics of Energy and Pipeline in Central Asia* (co-author Ramakrushna Pradhan), Astana, Kulteğin, 2018; *Lingering Conflict, Economy and Livelihoods. Afghanistan's Agriculture: State-of-Affairs and Evolving Linkages with the Region – A View from Kazakhstan* (co-author Irfan Shaahzad), Astana, Kulteğin, 2017 gibi kitapları yayınlanmıştır. Kazakça ana dili yanı sıra Rusça, İngilizce, İspanyolca, Türkçe ve diğer Türk dillerine vakıf olan yazar iki çocuk annesidir. E-posta: eic.astana@gmail.com

ARAZ ASLANLI

Araz Aslanlı Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) Türk Dünyası İktisat Fakültesi İktisat ve İşletme Bölümü öğretim görevlisidir. Ayrıca Hazar Üniversitesinde yarızamanlı dersler vermektedir. Karabağ sorunu, enerji, Azerbaycan iç ve dış politikası, Türk dış politikası ve Kafkasya'ya ilişkin çeşitli konular üzerine yazdığı 300'e yakın makalesi Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde, ayrıca İngilizce, Rusça, Almanca ve Fransızca olarak yayınlanmıştır. Yazarlığını veya ortak yazarlığını yaptığı kitaplar arasında Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (2005), Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji (2011), Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri (2015) sayılabilir. 50'nin üzerinde uluslararası bilimsel etkinlikte bildiri sunmuş ve ya oturum başkanlığı yapmıştır. 5 uluslararası projede araştırmacı olarak yer almıştır.

AYŞE ÇOLPAN YALDIZ

Lisans Diplomasını 2002 yılında Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi bölümünden alan yazar, Yüksek Lisans çalışmasını 2005 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. 2012 yılında ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden doktora derecesini aldı. Doktora tezi Özbekistan'da yerel siyaset üzerinedir. Halen Doçent olarak Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde çalışmaktadır. Uluslararası Politikada Orta Asya, Orta Asya siyasal ve toplumsal yapısı üzerine dersler vermekle birlikte kent siyaseti ve yerel yönetimler uzmanıdır. Özbekistan'da bir yıldan fazla geçirdiği alan tecrübesi söz konusudur. Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden 2002 yılında lisans eğitimini tamamlamış; aynı yıl Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisansa girerek 2005 yılında mezun olmuştur. ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalında doktora ve araştırma görevliliğine 2005 yılında başlayan Yıldız 2012 yılında buradan mezun olarak İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde yardımcı doçent olarak göreve başlamıştır. 2014 yılında Polis Akademisi'nde Güvenlik Bilimlerinde Yardımcı doçent olarak çalışmaya devam eden Yıldız şu An Ankara yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde görev yapmaktadır.

BEİŞHENBEK TOKTOGULOV

Yüksek Lisans ve doktora derecesini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. Uzmanlık alanı Rusya-NATO ilişkileridir ve temel

olarak ilgi alanı Avrasya konuları ve Türk dış politikasıdır. Rusya-NATO ilişkileri üzerine doktora tezi yazan Beishenbek Toktogulov Afganistan'ın istikrara kavuşturulmasında Rusya-NATO işbirliğinin rolü, Kırgız-Özbek sınır konuları ve Özbekistan'ın dış politikası üzerine yayınlanmış çalışmaları ve analiz yazıları vardır. Beishenbek Toktogulov halen Kastamonu Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

FIRAT YALDIZ

Doç. Dr. Fırat Yıldız 1980 yılında doğdu. Doktora eğitimini (Uluslararası İlişkiler) 2012 yılında Ankara Üniversitesinde tamamladı. 2017 yılında Üniversiteler Arası Kurul'dan (ÜAK) Uluslararası İlişkiler Doçenti unvanı aldı. Uluslararası göç, diaspora, güvenlik konularında akademik çalışmalar yaptı. Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslararası örgütlerde ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nda görev yaptı. Halen Kastamonu Üniversitesi – İİBF – Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

GERAY MUSAYEV

Doç. Dr. Geray Musayev 19.07.1975 tarihinde Tovuz/Azərbaycan'da doğdu. İlk ve orta öğretimini Azərbaycan'da tamamladıktan sonra 1992 yılında T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümünde yükseköğretime başladı. 1997 yılında aynı bölümde lisans, 2001 yılında yüksek lisans, 2007 yılında ise doktora eğitimini tamamladı. Yüksek lisans tezinde Azərbaycan vergi sistemi, doktora tezinde ise geçiş ekonomilerinde mali disiplin konusunu inceleyen Doç. Dr. Geray Musayev'in vergi politikası, bütçe sistemi, maliye politikası ve mali disiplin konularında yirminin üzerinde Azərbaycan'da ve Türkiye'de yayınlanmış makalesi bulunmaktadır. Akademisyen olarak çalışma hayatına Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC) Türk Dünyası İşletme Fakültesinde 2007 yılında öğretim üyesi olarak başlayan Doç. Dr. Geray Musayev, aynı üniversitede 2012-2014 yıllarında İktisat ve İşletme Bölüm başkanı, 2014-2016 yıllarında Uzaktan Eğitim ve Açıköğretim Merkezi müdürü görevlerini yapmıştır. 2016 yılından itibaren ise Maliye ve Mühasebe Fakültesi dekanıdır.

NAZİM CAFEROV (CAFERSOY)

1974 yılında Azərbaycan'ın Ağdam ilinde doğan Dr. Nazim Cafarov lisan eğitimini Gazi Üniversitesi Kamu yönetimi bölümünde yapmış, siyaset bilimi yüksek

lisansı ile uluslararası ilişkiler doktorasını ise Ankara Üniversite'sinden almıştır. Sayın Caferov 1999-2005 tarihleri arasında Ankara'daki Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Kafkasya ve Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masalarında araştırmacı olarak çalışmıştır. Halen Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesinde öğretim üyeliği yapan Dr. Caferov Bakü merkezli Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (QAFSAM-qafsam.org) kurucularındandır. Kendisinin esas akademik ilgi alanı uluslararası ilişkiler teorileri, siyaset bilimi, siyasi tarih, dış politika analizi, güvenlik araştırmaları ve Avrasya bölgesi çalışmalarıdır. 2 kitabı ve değişik yayın organlarında 200-ün üzerinde makale, yazı ve yorumu Türkçe, Rusça, İngilizce ve Fransızca yayınlanan Dr. Caferov çeşitli uluslararası konferanslarda tebliğler sunmuştur. Dr. Nazim Caferov 2015-2016 eğitim yılı için Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesinde yaklaşık 1000 öğretim üyesi arasında yapılan yıllık akademik performans değerlendirmesinde 1. sırada yer almıştır.

OZODBEK KARAMATOV

Ozodbek Karamatov doktora derecesini Kazakistan Tarım Üniversitesi'nde Toprak kadastro bolumunden, Doktora (Ph.D.) derecesini Kırgız-Slavyan Üniversitesi'nden almıştır. Uzmanlık alanı tarım ekonomisi, uluslararası entegrasyonlardır. Arazi kiralama mekanizmaları üzerine doktora tezi ve arazi piyasasının yönetimi üzerine doktora tezi yazan Ozodbek Karamatov, bugüne kadar 34 makale ve 2 kitap yayınlanmıştır. Ozodbek Karamatov halen Kastamonu Üniversitesi'nde İktisat Bölümü'nde Doç.Dr. olarak görev yapmaktadır

PINAR KÖKSAL

Lisans ve yüksek lisans eğitimini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde tamamlamış, daha sonra doktora eğitimi için ABD'ne gitmiş ve Miami Üniversitesi'nden siyaset bilimi alanında doktora derecesini almıştır. 1998 yılından bu yana ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışan Akçalı (Prof.Dr.), 2010 yılından bu yana ODTÜ Avrasya Çalışmaları Yüksek Lisans Programının anabilim dalı başkanlığı görevini de yürütmektedir. Akçalı'nın Orta Asya'da kimlik, devlet inşası, Sovyet sonrası dönüşüm ve demokratikleşme konularında birok Türkçe ve İngilizce yayını vardır.

SEYİT ALİ AVCU

1971’de Seydişehir’de doğdu. 1993’de AÜ SBF’den mezun oldu. Yüksek lisansını siyaset bilimi alanında ABD’nin New Jersey eyaletinde Rutgers, State University of New Jersey’de, doktorasını Siyaset Bilimi/Uluslararası İlişkiler alanında Virginia eyaletinde University of Virginia’da tamamladı. Virginia Commonwealth University ve Kırıkkale Üniversitesinde ders verdi. 2011-2015 yılları arasında Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde çalıştı. Aynı üniversitenin Orta Asya Araştırmaları Merkezi(ORASAM) başkanlığını yürüttü. 2015-2016 yıllarında TİKA Kırgızistan Koordinatörü olarak çalıştı. 2016 yılından itibaren Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Siyasal Partiler, millet ve devlet inşası, entegrasyon, etnik çatışma, din ve siyaset, küreselleşme, Orta Doğu ve Orta Asya çalışan yazarın, *Economic Reforms and Party System Fragmentation in Turkey* (Germany:Lambert Publishing, 2015), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı* (Ankara: Savaş, 2017) ve *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası* (Ankara: Savaş, 2018) adlı kitapları yanında ulusal/uluslararası bilimsel makaleleri yayınlandı. İngilizce, Rusça, Arapça, Kazakça ve Kırgızca bilen yazar iki çocuk babasıdır.

VEFA KURBAN

1975 yılında Bakü’de doğmuştur. 1992 yılında Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazanmış, mezun olduktan sonra yine Ege Üniversitesi’nde Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim dalında yüksek lisans ve doktorasını tamamlamıştır. 2015 yılında ise doçentlik unvanını almaya hak kazanmıştır. Doç. Dr. Vefa KURBAN, İzmir Ekonomi Üniversitesinde ve Dokuz Eylül Üniversitesi’nde öğretim üyesi yapmıştır. İngilizce ve Rusçayı iyi derecede bilmektedir. KURBAN’ın Bakü’de “Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası”, Yeditepe Yayınevinde “Nobeller, Nobel Ödülü ve Bakü Petrolleri”, Cambridge Scholars Publishing’de “Russian-Turkish Relations from the First World War to the Present” isimli kitapları yayınlanmıştır. Bunun dışında Mahmut İsmailov’un “İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Baslarına Kadar Azerbaycan Tarihi” adlı kitabını ve Charles Seignobos’un “Rusya’nın Doğuşundan Çar 2. Nikola’ya Rus Hükümeti” kitabını Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

